

BESTSELLER INTERNAȚIONAL

„O adevărată epopee istorică, uluitoare
prin profunzimea, anvergura și meritele ei.“

— *OBSERVER*

DRUMURILE MĂTĂSII

O NOUĂ ISTORIE
A LUMII

PETER FRANKOPAN

PETER FRANKOPAN

DRUMURILE MĂTĂSII

O NOUĂ ISTORIE
A LUMII

Traducere din engleză de
Smaranda Câmpeanu, Smaranda Nistor
și Bogdan Perdivară

TREI

Editori:
SILVIU DRAGOMIR
VASILE DEM. ZAMFIRESCU

Director editorial:
MAGDALENA MĂRCULESCU

Redactare:
FLORIN-RĂZVAN MIHAI

Director producție:
CRISTIAN CLAUDIU COBAN

Dtp:
OFELIA COȘMAN

Corectură:
IOANA PATRICHE
CARMEN EBERHAT

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
FRANKOPAN, PETER

Drumurile mătășii : o nouă istorie a lumii / Peter Frankopan;
trad. din engleză de Smaranda Câmpeanu, Smaranda Nistor, Bogdan Perdivară.
București : Editura Trei, 2019
Conține bibliografie. - Index
ISBN 978-606-40-0549-6

I. Câmpeanu, Smaranda (trad.)
II. Nistor, Smaranda (trad.)
III. Perdivară, Bogdan (trad.)

94

Titlul original: *The Silk Roads: A New History of the World*
Autor: Peter Frankopan

Copyright © Peter Frankopan, 2015

Hărți: ML Design

Copyright © Editura Trei, 2019
pentru prezenta ediție

O.P. 16, Ghișeu 1, C.P. 0490, București
Tel.: +4 021 300 60 90; Fax: +4 0372 25 20 20
e-mail: comenzi@edituratrei.ro
www.edituratrei.ro

CUPRINS

Prefață / 7

1. Crearea Drumului Mătăsii / 15
2. Drumul Credințelor / 42
3. Drumul către Orientul creștin / 60
4. Drumul către Revoluție / 79
5. Drumul către armonie / 96
6. Drumurile blănurilor / 120
7. Drumul sclavilor / 135
8. Drumul către paradis / 155
9. Drumul spre iad / 178
10. Drumul morții și al distrugerii / 195
11. Drumul aurului / 222
12. Drumul argintului / 240
13. Drumul spre Europa Nordică / 263
14. Drumul spre imperiu / 285
15. Drumul spre criză / 302
16. Drumul spre război / 317
17. Drumul spre aurul negru / 346
18. Drumul spre compromis / 367
19. Drumul grâului / 384
20. Drumul spre genocid / 405
21. Drumul spre Războiul Rece / 428
22. Drumul american al mătăsii / 450
23. Drumul rivalității superputerilor / 468

24. Drumul spre catastrofă / 488

25. Drumul spre tragedie / 519

Concluzii. Noul Drum al Mătășii / 540

Indice / 682

Prefață

In copilărie, unul dintre cele mai prețuite obiecte pe care le dețineam era o hartă enormă a lumii. Era agățată pe perete, deasupra patului meu, și obișnuiam să mă uit îndelung la ea în fiecare seară înainte să adorm. Nu după multă vreme, ajunseseam să țin minte numele și locul în care se afla fiecare țară, reținând capitalele, precum și oceanele și mările, dar și fluviile care se vărsau în ele; numele celor mai importante lanțuri muntoase și deșerturi, scrise în italice pentru a le scoate în evidență, mă înfiorau și îmi transmiteau un sentiment încărcat de aventură și pericol.

Până să ajung la vârsta adolescenței, începuse să mă neliniștească „aria geografică” necruțător de îngustă a orelor mele de la școală, care se concentrau exclusiv pe Europa Occidentală și Statele Unite ale Americii, fără să facă măcar vreo referire la cea mai mare parte a restului lumii. Profesorii ne învățaseră despre romanii din Britania; cucerirea normandă din 1066; Henric al VIII-lea și dinastia Tudor; Războiul american de Independență; industrializarea din Epoca Victoriană; Bătălia de pe Somme; ascensiunea și decăderea Germaniei naziste. Obișnuiam să mă uit la harta mea și să văd regiuni întinse ale mapamondului peste care se trecuse în tăcere cu vederea.

Când am împlinit paisprezece ani, părinții mei mi-au făcut cadou cartea antropologului Eric Wolf, lucrare care chiar m-a pus pe foc. Istoria consacrată și indolentă a civilizației, scria Wolf, este una în care „Grecia antică a zămislit Roma, Roma a zămislit Europa Creștină, Europa Creștină a zămislit Renașterea, Renașterea a zămislit Iluminismul, Iluminismul, democrația politică și revoluția industrială. La rândul ei, industria s-a contopit cu democrația creând Statele Unite ale Americii,

o personificare a dreptului la viață și la libertate și a căutării fericirii.¹ Mi-am dat imediat seama că exact aceasta era povestea care mi se spusese și mie: mantra triumfului politic, cultural și moral al Occidentului. Dar această relatare era eronată; mai existau și alte modalități, diferite, de a înțelege istoria, care nu presupuneau să o privești prin ochii învingătorilor din trecutul apropiat.

Această problemă a început să mă fascineze. Am înțeles pe dată, cât se putea de clar, că locurile despre care nu învățam nimic la școală se pierduseră, sufocate de mitul insistent al ascensiunii Europei. L-am implorat pe tata să mă ducă să văd Mappa Mundi din catedrala Hereford, hartă în care Ierusalimul, plasat în centru, acționa ca un focar, iar Anglia și celelalte țări apusene erau reprezentate undeva pe margine, aproape irelevante. Când am citit despre geografiile arabi ale căror lucrări conțineau și tabele care păreau desenate cu susul în jos și așezau Marea Caspică în centrul lumii, am rămas stupefiat — m-a încercat aceeași senzație ca în momentul în care am aflat despre o importantă hartă medievală turcească din Istanbul, în centrul căreia se afla un oraș pe nume Balāsāghūn (în prezent, pe teritoriul Kîrgîzstanului — *N. red.*), despre care nu auzisem niciodată, care nu apărea pe nicio hartă, a cărui poziție geografică fusese până de curând incertă și care fusese totuși considerat cândva centrul lumii.²

Voiam să aflu mai multe despre Rusia și Asia Centrală, despre Persia și Mesopotamia. Voiam să înțeleg rădăcinile creștinismului, văzute însă prin ochii Asiei; voiam să știu cum li s-au părut cruciații locuitorilor marilor orașe ale Evului Mediu — Constantinopol, Ierusalim, Bagdad și Cairo, de exemplu; voiam să învăț despre marile imperii ale Orientului, despre mongoli și cuceririle lor, voiam să înțeleg cele două războaie mondiale, așa cum au fost acestea văzute prin prisma Afganistanului și a Indiei, nu din Flandra sau de pe Frontul de Est.

Prin urmare, am avut norocul extraordinar să pot învăța rusa la școală, unde profesor mi-a fost Dick Haddon, un individ strălucit care servea în cadrul Naval Intelligence și care credea că singura cale de a înțelege limba rusă și *dușa*, sau sufletul, era prin sclipitoarea literatură și muzică populară ale nației ruse. Am fost chiar și mai norocos în momentul în care s-a oferit să predea lecții de arabă celor interesați, făcându-ne cunoștință mie și altor șase colegi de-ai mei cu istoria și cultura islamică și cufundându-ne în frumusețea arabei clasice. Aceste limbi m-au ajutat să deschid porțile unei lumi care aștepta să fie descoperită sau, după cum mi-am dat seama la scurt timp, să fie redescoperită de noi, cei din Vest.

Astăzi, lumea acordă foarte multă atenție evaluării impactului pe care probabil că îl va avea creșterea economică rapidă din China, unde se preconizează că cererea de bunuri de lux va crește de patru ori în următorul deceniu, sau analizei transformării sociale din India, unde numărul persoanelor care au acces la un telefon mobil este mai mare decât al celor care dețin o toaletă funcțională.³ Însă nici China și nici India nu sunt cele mai bune puncte de observare, din care să putem înțelege trecutul și prezentul lumii noastre. Adevărul este că, vreme de milenii, regiunea care se întinde între Occident și Orient, legând Europa de Oceanul Pacific, a format axa pe care s-a rotit globul pământesc.

Punctul de la jumătatea teritoriului care desparte Occidentul de Orient, regiune care pornește, în linii mari vorbind, din dreptul țărmurilor estice ale Mediteranei și Mării Negre și ajunge până la munții Himalaya, poate părea o poziție nu tocmai potrivită din care să evaluezi lumea. În prezent, aceasta este o zonă pe care se întind state cu un parfum exotic și considerate periferice, precum Kazahstan, Uzbekistan, Kîrgîzstan și Turkmenistan, Tadjikistan și țărilor din Caucaz; este o regiune asociată cu regimuri instabile, violente, care constituie o amenințare la adresa securității internaționale, cum sunt Afganistan, Iran, Irak și Siria, sau mai puțin versate în cele mai bune practici democratice, ca Rusia sau Azerbaidjan. În mare, pare a fi o regiune care adăpostește o serie de state eșuate sau pe cale să eșueze, conduse de dictatori care câștigă o majoritate covârșitoare de voturi la alegerile generale și ale căror familii și prieteni controlează afaceri extinse, dețin averi imense și exercită putere politică. Sunt locuri în care drepturile omului nu au o tradiție prea fericită, unde libertatea de exprimare în domenii precum credința, conștiința și sexualitatea este limitată, mass-media este controlată, iar autoritățile dictează ce se publică și ce nu se publică în presă.⁴

Deși asemenea țări ne pot părea sălbatice, ele nu sunt niște regiuni izolate, niște văgăuni deșertice obscure. De fapt, puntea care face legătura între Orient și Occident reprezintă însuși punctul de intersecție al civilizațiilor. Departate de a se situa la periferia evenimentelor globale, aceste țări se află chiar în centrul lor — la fel cum s-a întâmplat încă de la începutul istoriei. Aici este locul în care s-a născut Civilizația, unde mulți cred că a fost creat Omul: în Grădina Edenului, unde „Domnul Dumnezeu a sădit o grădină” cu „tot soiul de pomi, plăcuți la vedere și cu roade bune de mâncat”, pe care lumea o plasează de regulă undeva în câmpiile mănoase dintre Tigru și Eufrat.⁵

Exact pe puntea dintre Orient și Occident, în urmă cu aproximativ 5 000 de ani, s-au întemeiat mari orașe. Harappa și Mohenjo-Daro din valea Indului au devenit minuni ale lumii antice, având zeci de mii de locuitori și străzi legate între ele printr-un sistem sofisticat de canalizare care nu avea să cunoască rival în Europa timp de mii de ani.⁶ Alte mărețe centre ale civilizației, precum Babilonul, Ninive, Uruk și Akkad din Mesopotamia, erau faimoase pentru grandoearea și inovațiile lor în domeniul arhitecturii. Între timp, un geograf chinez, ale cărui lucrări datează de mai bine de două milenii, a consemnat că locuitorii Bactrianei, care se întindea de-a lungul fluviului Oxus, în nordul Afganistanului de astăzi, erau negociatori și comercianți legendari; capitala regiunii adăpostea un târg în care se vindea și se cumpăra o gamă variată de produse, aduse de departe.⁷

În această regiune au prins viață cele mai mari religii ale lumii, aici s-au zbatut să câștige adepți iudaismul, creștinismul, islamul, budismul și hinduismul. Aceasta este cazanul în care s-au întrecut grupurile lingvistice, unde limbile indo-europene, semitice și sino-tibetane s-au făcut auzite alături de cele altaice, turcice sau caucaziene. Aici au înflorit și au decăzut mari imperii, iar consecințele ciocnirilor dintre culturi și rivali s-au resimțit până la mii de kilometri depărtare. De aici, s-au deschis noi modalități de a privi trecutul și a prins contur o imagine a unei lumi profund interconectate, unde ceea ce se întâmpla pe un continent influența cursul lucrurilor de pe un altul, unde consecințele evenimentelor din stepele Asiei Centrale se puteau resimți în Nordul Africii, unde întâmplările din Bagdad aveau ecou în Scandinavia, unde descoperirile din Americi afectau prețurile bunurilor din China și făceau să crească cererea de cai pe piețele din nordul Indiei.

Aceste vibrații s-au transmis printr-o rețea care se întindea în aproape toate direcțiile, de-a lungul unor rute pe care au călătorit pelerini și războinici, nomazi și neguțători, pe care s-au vândut și cumpărat bunuri și produse și s-au schimbat, adaptat și rafinat idei. Aceste drumuri nu au adus numai prosperitate, ci și moarte și violență, boli și dezastre. La sfârșitul secolului al XIX-lea, un geolog german, Ferdinand von Richthofen (unchiul „Baronului Roșu“, pilot german de elită din Primul Război Mondial), a dat un nume acestei pânze extinse de legături. De atunci, denumirea a intrat în istorie: *Seidenstrassen* (Drumurile Mătăsii).⁸

Rutele acționează ca un sistem nervos central al mapamondului, făcând legătura între oameni și regiuni diverse, dar întinzându-se pe sub piele, invizibile ochiului liber. La fel cum anatomia ne explică modul cum funcționează corpul uman, dacă înțelegem aceste legături, putem înțelege cum

funcționează lumea. Și totuși, în pofida importanței sale, această zonă a mapamondului a fost dată uitării de istoria oficială. În parte, aceasta se explică prin apariția conceptului numit „orientalism” — percepția extrem de critică și deosebit de negativă care consideră Orientul nedevelopat și inferior Occidentului, prin urmare nedemn să fie studiat cu seriozitate.⁹ Dar are la origine și alt aspect: interpretările mai vechi au căpătat un caracter atât de dominant și bine consacrat, încât o regiune care a fost considerată o perioadă atât de îndelungată periferică istoriei ascensiunii Europei și societății occidentale nu își mai găsește locul.

Astăzi, Jalālābād și Herāt din Afganistan, Fallujah și Mosul din Irak sau Homs și Alep din Siria par a fi sinonime cu fundamentalismul religios și violența sectară. Prezentul a șters trecutul cu buretele: s-au dus de mult zilele în care numele Kabul îți evoca imaginea grădinilor sădite și îngrijite de marele Bābur, fondatorul Imperiului Mogul din India. În Bagh-e Wafa („Grădina Fidelității”) se găseau un iaz înconjurat de portocali și rodii și o pajiște cu trifoi — de care Bābur era foarte mândru: „Aceasta este cea mai frumoasă parte a grădinii, o privesc dintr-o parte și dintr-o altă, când portocalele prind culoare. Într-adevăr, amplasamentul grădinii este vrednic de laudă!”¹⁰

Pe același model, percepția modernă despre Iran a ascuns gloria trecutului său mai îndepărtat, când statul persan era o personificare a bunului gust la toate capitolele, de la fructele servite la cină până la incredibile portrete miniaturale realizate de legendarii săi artiști și hârtia pe care scriau învățații perși. O lucrare care a cunoscut înalte aprecieri, scrisă în jurul anului 1400 de Simi Nishāpūrī, un bibliotecar din Mashhad, așezare din estul Iranului, consemnează cu atenție și lux de amănunte sfaturile primite de la un pasionat de carte, care îi împărtășea pasiunea. Orice persoană care are de gând să se apuce de scris, recomandă el solemn, trebuie povățuită că hârtia cea mai bună pentru arta caligrafiei se fabrică la Damasc, Bagdad sau Samarkand. Hârtia produsă în alte locuri este „de regulă aspră, se pătează și nu este durabilă”. Ține minte, avertizează el, că merită să dai o ușoară tentă de culoare hârtiei înainte să așterni cerneala pe ea, „căci albul este obositor pentru ochi, iar cele mai frumoase modele de caligrafie studiate vreodată au fost scrise toate pe hârtie colorată”.¹¹

Locuri ale căror nume aproape că au fost date uitării erau odinioară deosebit de importante, de exemplu Merv (în prezent, în Turkmenistan), descris de un geograf din secolul al X-lea drept „un oraș încântător, frumos, elegant, strălucit, extins și plăcut” și „mama întregii lumi”; sau Ray, nu

departe de Teheranul de astăzi, care, pentru un alt scriitor care a trăit cam în aceeași perioadă, era atât de splendid, încât putea fi considerat „mirele pământului” și „cea mai frumoasă creație”¹² de pe mapamond. Ca niște puncte care marcau coloana vertebrală a Asiei, aceste orașe semănau cu un șirag de perle care lega Pacificul de Mediterană.

Centrele urbane se impulsionau unele pe celelalte, iar rivalitatea dintre conducători și elite avea ca rezultat proiecte arhitecturale mai ambițioase ca niciodată și monumente spectaculoase. Biblioteci, lăcașuri de cult, biserici și observatoare de mărimi spectaculoase, deosebit de însemnate din punct de vedere cultural, împânzeau regiunea, legând Constantinopolul de Damasc, Esfahân, Samarkand, Kabul și Kashgar. În astfel de orașe s-au stabilit învățați care au extins limitele cunoașterii locuitorilor lor. Astăzi știm doar numele câtorva dintre acești cărturari — oameni ca Ibn Sînâ, cunoscut mai degrabă ca Avicenna, al-Bîrûnî și al-Khwârizmi, maeștri în domeniul astronomiei și medicinei —, dar au existat mulți alții. Vreme de câteva secole înaintea epocii moderne timpurii, centrele intelectuale de excelență ale lumii, similare universităților celebre ale zilelor noastre — Oxford, Cambridge, Harvard și Yale —, nu s-au aflat în Europa sau în Occident, ci la Bagdad, Balch, Buhara și Samarkand.

A existat un motiv întemeiat pentru care s-au dezvoltat și au evoluat culturile, orașele și popoarele situate de-a lungul Drumurilor Mătăsii: pe măsură ce se intensificau relațiile comerciale și schimburile de idei, învățau și împrumutau unii de la alții, încurajând și mai mult avansul filosofiei, științei, limbilor și religiei. Progresul era esențial, după cum știa prea bine, în urmă cu peste 2 000 de ani, unul dintre conducătorii regatului Zhao din nord-estul Chinei, la capătul Asiei. „Talentul de a urma căile de ieri, a declarat regele Wuling în 307 î.Hr., nu este suficient pentru a îmbunătăți lumea de astăzi.”¹³ În trecut, cârmuitorii înțelegeau cât de important era să țină pasul cu vremurile în schimbare.

Cu toate acestea, la începutul epocii moderne, cursul progresului s-a modificat, ca urmare a două importante expediții maritime care au avut loc la sfârșitul secolului al XV-lea. Începând din 1490, pe parcursul a șase ani, a fost pregătit terenul pentru o transformare majoră a ritmului sistemelor de schimb demult consacrate. Mai întâi, Cristofor Columb a traversat Atlanticul, deschizând drumul către două întinderi vaste de pământ, neatinse până la acel moment, și conectându-l cu Europa și restul lumii; apoi, peste doar câțiva ani, Vasco da Gama a navigat cu succes în jurul extremității sudice a Africii, continuându-și drumul pe mare

către India și deschizând noi rute maritime pe parcursul acestei călătorii. Descoperirile au schimbat modul tradițional în care se interacționa și se făcea comerț și au produs o schimbare remarcabilă a centrelor de greutate politică și economică ale lumii. Dintr-odată, Europa Occidentală s-a transformat dintr-o regiune izolată a lumii în placa turnantă a unor extinse sisteme de comunicații, transport și comerț: peste noapte, Europa a devenit noul punct-cheie dintre Orient și Occident.

Ascensiunea Europei a declanșat o luptă înverșunată pentru putere — cât și pentru controlul trecutului. În timp ce rivalii se pregăteau să se răfuiască, istoria era remodelată pentru a aduce în prim-plan evenimente, subiecte și idei care să fie folosite în ciocnirile ideologice ce izbucneau odată cu lupta pentru resurse și controlul rutelor maritime. S-au cioplit busturi înfățișând politicieni și generali de vază îmbrăcați în togi, cu scopul de a aduce aminte de eroii romani; s-au construit magnifice clădiri în elegantul stil clasic, ce evocau gloria Antichității, a cărei moștenire culturală era revendicată pe o linie de descendență directă. Istoria a fost manipulată și deformată până când a ajuns să legitimeze ascensiunea Occidentului, care era considerată firească și inevitabilă, ba chiar o continuare naturală a evenimentelor din trecut.

Foarte multe au fost poveștile care m-au îndemnat să privesc trecutul lumii dintr-o altă perspectivă. Însă dintre toate, una a deținut un loc special. În mitologia greacă, Zeus, părintele zeilor, a slobozit doi vulturi, fiecare la câte un capăt al pământului, după care le-a ordonat să se îndrepte unul către celălalt. O piatră sacră, *omphalos* — buricul pământului —, a fost așezată în locul în care s-au întâlnit cei doi vulturi pentru a facilita comunicarea cu divinitatea. Ulterior, am aflat că povestea acestei pietre a fost multă vreme subiect de fascinație pentru filosofi și psihanaliști.¹⁴

Țin minte că m-am uitat îndelung la harta mea după ce am auzit pentru prima dată această legendă, întrebându-mă unde s-ar fi putut întâlni vulturii. Mi-am închipuit că și-or fi luat zborul de pe malul vestic al Atlanticului și de pe țărmul de la Pacific al Chinei și că s-ar fi îndreptat spre interiorul continentului. Destinația finală exactă se schimba, în funcție de locul în care îmi așezam degetele când începeam să măsoar în mod egal distanțele dinspre est și vest. Dar întotdeauna ajungeam undeva între Marea Neagră și munții Himalaya. Obişnuiam să stau noaptea treaz, meditănd la harta de pe peretele din dormitorul meu, la

povestea cu vulturii lui Zeus și istoria unei regiuni care nu era menționată niciodată în cărțile pe care le citeam — și care nu avea un nume.

Nu cu mult timp în urmă, europenii au împărțit Asia în trei zone mari: Orientul Apropiat, Mijlociu și Îndepărtat. Cu toate acestea, când am început să mai cresc, ori de câte ori citeam sau auzeam despre problemele contemporane, mi se părea că a doua zonă, Orientul Mijlociu, își schimbase înțelesul și chiar și amplasarea, fiind folosită cu referire la Ierusalim, Palestina, zonele învecinate și, câteodată, Golful Persic. Și nu puteam înțelege de ce mi se spunea în permanență cât de importantă era Mediterana, ca leagăn al civilizației, când mi se părea atât de evident că nu acesta era locul în care se plăsmuise cu adevărat civilizația. Adevăratul creuzet, acea „Mediterană” în sens literal — centrul lumii —, nu era o întindere de apă care separa Europa de Nordul Africii, ci se afla chiar în inima Asiei.

Speranța mea este să pot încuraja și alte persoane să studieze popoarele și locurile care au fost ignorate de oamenii de știință vreme de generații, venind cu noi întrebări și deschizând noi arii de cercetare. Sper să pot încuraja lumea să pună și alte întrebări despre trecut, să conteste și să analizeze cu atenție locurile comune. Mai presus de toate, sper să-i inspir pe cei care citesc această carte să privească istoria cu alți ochi.

Worcester College, Oxford
aprilie 2015

1

CREAREA DRUMULUI MĂTĂSII

De la începutul timpurilor, centrul Asiei a fost locul unde s-au ridicat imperii. Câmpiile aluviale ale Mesopotamiei, hrănite de Tigru și Eufrat, au oferit însăși baza civilizației, căci chiar în această regiune s-au întemeiat primele orașe și târguri. Agricultură intensivă a apărut în Mesopotamia și în întregul Corn al Abundenței, o fâșie deosebit de fertilă de pământ, cu acces la apă din belșug, ce se întindea din dreptul Golfului Persic până pe țărmul Mediteranei. De aici s-au răspândit primele legi scrise, elaborate în urmă cu aproape 4 000 de ani de Hammurabi, regele Babilonului, care a detaliat obligațiile supușilor săi și a impus pedepse aspre pentru încălcarea acestora.¹

Deși din acest creuzet s-au născut foarte multe regate și imperii, cel mai important dintre toate a fost cel al perșilor. Dezvoltându-se rapid pe parcursul secolului al VI-lea î.Hr., pornind de la o mică fâșie de pământ aflată în sudul Iranului de astăzi, perșii au reușit să-și impună dominația asupra vecinilor lor, ajungând pe țărmurile Mării Egee, cucerind Egiptul și extinzându-se până departe în est, la poalele munților Himalaya. Potrivit istoricului grec Herodot, succesul lor s-a datorat în mare parte receptivității de care au dat dovadă: „Perșii vădesc o puternică înclinație spre a adopta datini străine.” Ei erau gata să renunțe la propriul port, dacă ajungeau la concluzia că veșmintele dușmanului înfrânt le erau superioare, motiv pentru care au împrumutat elemente vestimentare de la mezi, dar și de la egipteni.²

Disponibilitatea de a prelua idei noi și obiceiuri străine a fost un factor important care le-a îngăduit perșilor să construiască un sistem

administrativ ce permitea gestionarea facilă a unui imperiu în cadrul căruia trăiau popoare diferite. Un corp administrativ foarte educat era însărcinată cu gestionarea eficientă a vieții cotidiene din imperiu, înregistrând absolut orice informație, de la plata muncitorilor care slujeau la curtea regală până la calitatea și cantitatea bunurilor cumpărate și vândute în târguri; se îngrijea, de asemenea, de întreținerea și repararea rețelei de drumuri ce traversa imperiul în lung și în lat și era invidiată de popoarele Antichității.³

Drumurile care legau țărmul Asiei Mici de Babilon, Susa și Persepolis permiteau parcurgerea unei distanțe de peste 2 500 de kilometri într-o săptămână, o realizare considerată o adevărată minune de către Herodot, care a notat că nici zăpada și nici ploaia, nici canicula și nici întunericul nu puteau încetini transportul rapid al mesajelor pe această rută.⁴ Investițiile în domeniul agriculturii și dezvoltarea unor tehnici inovatoare de irigare, menite să crească productivitatea recoltelor, au accelerat dezvoltarea urbană, permițând populației din ce în ce mai numeroase să-și câștige existența de pe urma câmpurilor agricole limitrofe — nu numai în regiunile fertile de pe ambele maluri ale Tigrului și Eufratului, ci și în văile străbătute de marile fluvii Oxus și Iaxarte (în prezent cunoscute sub numele Amu-Daria și, respectiv, Sîrdaria), dar și în Delta Nilului, după ce a fost cucerită de armatele persane în anul 525 î.Hr. Imperiul Persan era o regiune a belșugului, care lega Mediterana de inima Asiei.

Persia părea a fi un far al stabilității și corectitudinii, după cum ne confirmă și inscripția gravată în trei limbi pe o stâncă din muntele Behistun. Scris în persană, elamită și akkadiană, textul relatează fapte din timpul domniei lui Darius cel Mare, unul dintre cei mai faimoși conducători ai Persiei: înăbușirea răzvrătirilor și a răscoalelor, alungarea invadatorilor străini și tratamentul drept aplicat atât supușilor săraci, cât și celor bogați. Menține siguranța în țară, îndeamnă autorul inscripției, și îngrijește-te cum se cuvine de oameni, căci dreptatea este temelia regatului.⁵ Toleranța față de alte comunități în afara celei persane era legendară, iar unul dintre conducătorii perși era cunoscut drept „Mesia”, cel pe care „Domnul, Dumnezeu din Ceruri” l-a binecuvântat, datorită deciziilor sale, printre care s-a numărat și eliberarea evreilor din exilul lor în Babilon.⁶

Comerțul a înflorit în Persia antică, aducând cu sine venituri ce le-au permis cărmuitorilor să finanțeze campanii militare în regiuni care au adus imperiului și mai multe resurse. Cu ajutorul bunurilor procurate de neguțători, conducătorii și-au cultivat gusturi care au devenit notorii pentru extravaganța lor. Construcții spectaculoase s-au înălțat în marile

orașe, precum în Babilon, Persepolis, Pasargadae și Susa, unde regele Darius a ridicat un palat magnific, folosind abanos și argint de cea mai bună calitate din Egipt, cedru din Liban, aur fin din Bactriana, lazulit și cinabru din Sogdiana, turcoaz din Horezm și fildeș din India.⁷ Perșii erau faimoși pentru hedonismul lor și, potrivit lui Herodot, trebuiau doar să afle de un nou articol de lux, că își și doreau să se delecteze cu acesta.⁸

Această bunăstare comercială era susținută de o armată agresivă care ajuta la extinderea teritorială, dar de care era nevoie și pentru apărarea granițelor. Persia avea veșnice probleme la granița de nord, amenințată de nomazi care trăiau cu cirezile lor pe fâșii de pășune semiaride, cunoscute sub numele de stepe, ce se întindeau de pe țărmul Mării Negre, traversând Asia Centrală, până în Mongolia. Acești nomazi erau vestiți pentru cruzimea lor — se spunea că beau sângele dușmanilor, că își făceau veșminte din scalpurile acestora, iar despre unii chiar că se hrăneau cu carnea propriilor părinți. Relația cu locuitorii din nord era complexă, deoarece, în pofida nenumăratelor descrieri care îi catalogau ca fiind dezorganizați și imprezvizibili, aceștia erau parteneri importanți în comerțul cu animale, mai ales în negoțul cu cai de rasă pură. Totuși, nomazii puteau provoca și dezastre, așa cum s-a întâmplat când Cyrus cel Mare, care pusese bazele Imperiului Persan în secolul al VI-lea î.Hr., a fost ucis în timp ce încerca să-i subjuge pe sciți; capul său a fost plimbat în lung și în lat într-o piele de animal umplută cu sânge, a notat un autor, pentru ca setea de putere ce îl mânase să poată fi acum potolită.⁹

Însă acesta a fost un caz izolat, care nu a oprit expansiunea Persiei. Comandanții greci priveau spre est cu un amestec de teamă și respect, încercând să învețe tacticile folosite de perși pe câmpul de luptă și să le preia cunoștințele din domeniul militar. Autori precum Eschil au folosit succesele repurtate împotriva perșilor pentru a ridica în slăvi gloria militară și a demonstra bunăvoința zeilor, cântând în piese de teatru și în poeme epice rezistența eroică a elenilor în fața încercărilor perșilor de a invada Grecia.¹⁰

„Am venit în Grecia“, declamă Dionysus în actul de deschidere al tragediei *Bacantele*, din „Orientul incredibil de bogat“, un loc în care câmpiile Persiei sunt scăldate în raze de soare, unde orașele Bactrianei sunt apărate de ziduri, iar turnuri frumos construite păzesc regiunile de coastă. Asia și Orientul erau pământurile pe care Dionysus le „înzestrase“ cu misterele sale divine cu mult înaintea celor ale grecilor.¹¹

Nu a existat discipol care să fi aprofundat mai cu râvnă asemenea lucrări decât Alexandru Macedon. Când s-a urcat pe tron în 336 î.Hr., după asasinarea tatălui său, remarcabilul rege Filip al II-lea, nu a existat nici urmă de îndoială în privința direcției în care avea să se îndrepte tânărul general, pe drumul său în căutarea gloriei. Nu s-a uitat nici măcar o clipă la Europa, care nu oferea absolut nimic: nici orașe, nici cultură, nici prestigiu, nici recompense. Și pentru Alexandru, la fel ca pentru toți grecii din Antichitate, cultura, ideile și oportunitățile — dar și amenințările — soseau din est. Nu este de mirare că și-a ținut privirea asupra celei mai mărețe puteri a Antichității: Persia.

După ce i-a îndepărtat pe satrapii perși din Egipt printr-un atac fulger întreprins în 331 î.Hr., Alexandru și-a angrenat toate forțele într-o campanie direcționată împotriva centrului imperiului. Bătălia decisivă a avut loc mai târziu în cursul anului 331, pe platoul deșertic din Gaugamela, lângă orașul modern Irbîl, din Kurdistanul irakian, unde armata net superioară a perșilor, aflată sub comanda lui Darius al III-lea, a suferit o înfrângere covârșitoare. Poate că victoria s-a datorat și formei fizice a lui Alexandru, după ce dormise bine o noapte întreagă: potrivit lui Plutarh, tânărul rege insista să se odihnească înainte de a porni la luptă și dormea atât de profund, încât comandanții săi, îngrijorați, trebuiau să-l zgâlțâie ca să îl trezească. Îmbrăcat în veșmintele sale preferate, și-a pus pe cap un coif frumos, atât de lustruit, încât „strălucea precum cel mai fin argint“, și-a strâns sabia de nădejde în mâna dreaptă și și-a condus trupele către o victorie răsunătoare, ce a deschis porțile unui imperiu.¹²

Îndrumat de Aristotel, Alexandru Macedon fusese de mic educat în spiritul marilor responsabilități care îl așteptau ca viitor cărmuitor. Nu a dezamăgit. După ce a spulberat armata perșilor la Gaugamela, Alexandru a înaintat spre răsărit. Cetățile i s-au predat pe rând, una câte una, pe măsură ce a luat în stăpânire teritoriile controlate de dușmanii săi acum înfrânți. Orașe de o măreție, bogăție și frumusețe legendare au căzut la picioarele tânărului erou. Babilonul s-a predat, iar locuitorii săi au așternut ghirlande și flori pe drumul ce ducea către magnificul oraș, iar de o parte și de alta a acestuia au așezat altare de argint încărcate cu tămâie și parfumuri. Cuști în care erau ținuți lei și leopardi au fost oferite ca daruri.¹³ Nu după multă vreme, toate bastioanele aflate de-a lungul Drumului Regal care lega cele mai importante orașe din Persia și rețeaua de comunicații dintre țărmul Asiei Mici și Asia Centrală au fost ocupate de Alexandru și soldații săi.

Deși unii cercetători moderni l-au catalogat drept un „golan nesăbuit și bețiv“, se pare că Alexandru avea o latură surprinzător de sensibilă când interacționa cu teritoriile și popoarele cucerite.¹⁴ Când venea vorba de credințele și practicile religioase locale, dădea dovadă de înțelegere, de toleranță, dar și de respect: de exemplu, se spune că l-ar fi deranjat modul în care a fost vandalizat tumulul lui Cirus cel Mare, așa că, nu numai că a ordonat restaurarea acestuia, dar i-a și pedepsit pe cei care blasfemiaseră altarul.¹⁵ Alexandru a avut grijă ca funeraliile lui Darius al III-lea să fie pe măsura rangului său și, după ce trupul acestuia a fost găsit aruncat într-un car, căci fusese ucis de unul dintre satrapii săi, a cerut ca regele să fie îngropat alături de alți conducători perși.¹⁶

Alexandru a reușit să ia în stăpânire din ce în ce mai multe teritorii pentru că era dispus să se bazeze pe elitele locale. „Dacă dorim să păstrăm Asia, nu doar să trecem pe aici, se spune că ar fi zis Alexandru, trebuie să arătăm clemență acestor oameni; loialitatea lor este cea care ne va face imperiul mai stabil și durabil.“¹⁷ Vechea elită și-a menținut avantajele; funcționarii locali au fost păstrați în funcții ca să administreze orașele și teritoriile cucerite. Chiar și Alexandru a adoptat titlurile tradiționale și a început să poarte veșmintele perșilor, pentru a sublinia faptul că accepta obiceiurile locului. Își dorea foarte mult să își creeze o imagine de ultim moștenitor al unui imperiu străvechi, nu de cuceritor și invadator — în pofida acuzațiilor disprețuitoare venite din partea celor care spuneau oricui i-ar fi ascultat că Alexandru adusese numai nenorocire și înecase în sânge teritoriile cucerite.¹⁸

Este important să reținem că o bună parte a informațiilor de care dispunem astăzi despre campaniile, victoriile și măsurile politice ale lui Alexandru provine de la istorici care nu i-au fost contemporani și ale căror relatări sunt de cele mai multe ori puternic idealizate și descriu cu un entuziasm debordant realizările tânărului general.¹⁹ Cu toate acestea, chiar dacă trebuie să fim prudenți când vine vorba despre modul în care este relatată căderea Persiei în izvoarele istorice, viteza cu care a continuat Alexandru să-și extindă frontierele și mai departe înspre est este evidentă. Alexandru a fost un neobosit întemeietor de noi cetăți, numite de regulă în onoarea sa, dar care astăzi sunt cunoscute după alte denumiri: Herāt (Alexandria din Ariana), Kandahar (Alexandria din Arachosia) și Bagrām (Alexandria ad Caucasum). Ridicarea acestor forturi, dar și întărirea altor bastioane aflate mai la nord, ce se întindeau până în depresiunea Fergana, au facilitat apariția unor noi puncte-cheie de-a lungul coloanei vertebrale a Asiei.

Scopul principal al noilor orașe cu linii defensive puternice, dar și al avanposturilor și forturilor de sine stătătoare era apărarea în fața amenințării reprezentate de triburile din stepă, experte la lansarea de atacuri devastatoare asupra comunităților din zonele rurale. Programul defensiv al lui Alexandru era menit să protejeze regiunile recent cucerite. Exact în aceeași perioadă, dar mult mai la est, au apărut motive de îngrijorare similare, în întâmpinarea cărora au fost găsite aceleași soluții. Chinezii elaboraseră deja conceptul *huaxia**: lumea civilizată ce lua atitudine împotriva provocărilor ridicate de popoarele stepei. Printr-un program intens de construcții, la baza căruia s-a aflat principiul asemănător adoptat de Alexandru, conform căruia expansiunea fără apărare era inutilă, s-a extins o rețea de fortificații ce a devenit cunoscută sub numele de Marele Zid Chinezesc.²⁰

Alexandru și-a continuat neîntrerupt campaniile militare, ocolind munții Hindukush și coborând pe valea Indului, unde a construit noi forturi, apărate de garnizoane — cu toate că acum se confrunta deja cu nemulțumiri constante din partea soldaților săi, extenuați și nerăbdători să ajungă înapoi acasă. Din punct de vedere militar, realizările lui Alexandru până la momentul morții sale — a decedat în 323 î.Hr., la Babilon, la vârsta de treizeci și doi de ani, în împrejurări care rămân învăluite în mister — sunt, într-adevăr, senzaționale.²¹ Viteza și anvergura cuceririlor sale au fost incredibile. La fel de impresionantă — deși de cele mai multe ori trecută cu vederea — este dimensiunea moștenirii pe care ne-a lăsat-o și modul în care influențele Greciei Antice s-au contopit cu cele ale Persiei, Indiei, Asiei Centrale și, în cele din urmă, ale Chinei.

Deși moartea subită a lui Alexandru a fost urmată de o perioadă de turbulențe și lupte între facțiunile conduse de cei mai importanți dintre generali săi, nu după multă vreme, în jumătatea răsăriteană a teritoriilor recent cucerite, și-a făcut apariția un lider: un ofițer născut în nordul Macedoniei, pe nume Seleucos, care îl însoțise pe rege în cele mai importante dintre expedițiile sale militare. La câțiva ani de la moartea stăpânului său, Seleucos a ajuns diadoh peste teritoriile ce se întindeau între fluviile Tigris și Ind; teritoriul era atât de vast, încât părea a fi mai degrabă un imperiu, decât un regat. A fondat dinastia seleucidă, care avea să domnească aproape trei secole.²² Victoriile lui Alexandru sunt adesea catalogate cu ușurință

* Se pare că inițial termenul se referea la datoria societății aflate pe o scară superioară de civilizație de a se opune atacurilor populațiilor considerate barbare. Apoi a ajuns să desemneze o confederație de triburi care trăiau de-a lungul Fluviului Galben, antecesorii grupului etnic Han. (N. red.)

drept o serie strălucită de câștiguri pe termen scurt, iar moștenirea sa este considerată de mulți efemeră și temporară. Dar realizările sale nu au fost în niciun caz tranzitorii, ci au inaugurat un nou capitol în istoria regiunii care se întinde între Mediterana și Himalaya.

În deceniile ce au urmat morții lui Alexandru, s-a desfășurat un proces treptat și limpede de elenizare, căci noile concepte, motive și simboluri ce proveneau din Grecia Antică au fost introduse în Orient. Descendenții generalilor lui Alexandru nu își uitaseră originile grecești și chiar insistau asupra importanței acestora, spre exemplu, prin monedele bătute în monetăriile din cele mai de seamă orașe, aflate întotdeauna în puncte strategice, pe rutele comerciale sau în centre agricole animate. Forma monedelor a fost standardizată: pe avers apărea imaginea conducătorului de la acel moment, cu buclele încadrate de o diademă, care privea în mod invariabil către dreapta, așa cum făcuse Alexandru, iar pe revers era tipărit chipul lui Apollo, înconjurat de litere grecești.²³

Limba greacă putea fi auzită — dar și văzută — pretutindeni în Asia Centrală și valea Indului. La Ai-Khanoum — un nou oraș fondat de Seleucos —, în nordul Afganistanului, pe un monument erau gravate maxime de la Delphi, inclusiv aceasta:

Când ești copil, să fii cuminte.

Când ești tânăr, să fii stăpânit.

Când ești adult, să fii corect.

Când ești bătrân, să fii înțelept.

*Când ești pe moarte, să nu cunoști durerea.*²⁴

Limba greacă a fost folosită zi de zi în administrație mai bine de un secol după moartea lui Alexandru, așa cum dovedesc adeverințele de plată ale impozitelor și alte documente referitoare la leafa soldaților din Bactriana, datând din jurul anului 200 î.Hr.²⁵ Este adevărat că limba greacă a pătruns adânc în subcontinentul indian. Unele dintre edictele emise de împăratul Așoka al dinastiei Maurya, cel mai important dintre conducătorii indieni timpurii, au fost traduse în paralel în greacă, evident spre beneficiul populației locale.²⁶

Efervescența schimburilor culturale de la momentul ciocnirii dintre civilizația europeană și cea asiatică era incredibilă. Statuile înfățișându-l pe Buddha au început să apară doar după ce s-a împământenit cultul lui Apollo în regiunea Gandhara și în vestul Indiei. Budiștii s-au simțit

amenințați de succesul noilor practici religioase și au început să-și creeze propriile reprezentări iconografice. Într-adevăr, există o legătură nu numai în ce privește momentul apariției primelor statui ale lui Buddha, ci și în aspectul lor estetic și înfățișarea lor: se pare că Apollo ar fi fost luat de model, atât de mare era impactul influenței grecești. Până atunci, budiștii se abținuseră de la astfel de manifestări; competiția îi forța acum să reacționeze, să împrumute idei și să inoveze.²⁷

Altare din piatră împodobite cu inscripții grecești, portrete ale lui Apollo și splendide miniaturi din fildeș înfățișându-l pe Alexandru, din sudul Tadjikistanului de astăzi, demonstrează cât de departe pătrunsesse influența Vestului.²⁸ Același lucru este valabil și pentru ideea de superioritate culturală a spațiului mediteraneeen. De exemplu, în India, grecii din Asia erau foarte des apreciați pentru talentul lor în știință: „Sunt barbari, scrie textul cunoscut drept *Gārgī Samhitā*, cu toate acestea, ei sunt autorii științei astronomiei și din acest motiv trebuie venerați ca niște zei.”²⁹

Potrivit lui Plutarh, Alexandru a făcut în așa fel încât teologia greacă să fie predată până departe în India, iar rezultatul a fost că zeii din Olimp au ajuns să fie venerați în întreaga Asie. Tineri din Persia și din regiuni chiar și mai estice creșteau citindu-l pe Homer și „recitând tragediile lui Sofocle și Euripide”, iar limba greacă era studiată în valea Indului.³⁰ Acesta poate fi motivul pentru care observăm motive împrumutate în mai multe opere literare importante. De exemplu, s-a sugerat că *Ramāyana*, epopeea sanscrită, ar rămâne îndatorată *Iliadei* și *Odiseei*, căci preia motivul răpirii Sitei de către Răvaṇa, un ecou direct al fugii în ascuns a Elenei cu Paris din Troia. Procesul s-ar fi desfășurat și în sens invers: unii specialiști susțin că *Eneida* ar fi fost la rândul ei influențată de texte indiene, precum *Mahābhārata*.³¹ Ideile, motivele și poveștile traversau drumurile antice, răspândite de călători, negustori și pelerini: cuceririle lui Alexandru au lărgit orizontul popoarelor din regiunile cucerite, dar și al celor aflate la periferie și dincolo de aceasta, popoare care au intrat în contact cu noile idei, imagini și concepte.

Chiar și culturile din stepele sălbatice au căzut pradă acestei influențe, după cum atestă splendidele obiecte funerare găsite în mormintele unor persoane de rang înalt la Tillya Tepe, în nordul Afganistanului, care prezintă motive artistice de proveniență greacă — dar și siberiană, indiană și chiar și de mai departe din est. În lumea nomazilor, se făcea adesea troc cu vite și cai în schimbul obiectelor de lux, iar câteodată acestea erau primite ca tribut pentru menținerea păcii.³²

*

Înglobarea universului stepelor într-o lume sincronizată și interconectată a fost accelerată de ambițiile din ce în ce mai mari ale Chinei. În timpul dinastiei Han (206 î.Hr. — 220 d.Hr.), în urma câtorva valuri de expansiune teritorială, s-au împins și mai departe granițele, până în apropierea unei provincii care la acel moment se numea Xiyu (sau „regiunile vestice”), dar care este acum cunoscută drept Xinjiang („noua zonă de frontieră”). Aceasta se afla dincolo de coridorul Gansu, o rută de 960 de kilometri ce lega interiorul Chinei de oaza Dunhuang, un punct de intersecție aflat la marginea deșertului Taklamakan. Din acest punct, puteai alege să mergi pe un drum ce înainta spre nord sau unul ce ducea spre sud — ambele putând fi înșelătoare —, care se întâlneau în Kashgar, un nod de legătură situat la intersecția munților Himalaya cu munții Pamir, lanțul Tian-Șan și Hindukush.³³

Expansiunea teritorială a Chinei a declanșat procesul de unificare a Asiei. Aceste rețele fuseseră până atunci blocate de yuezhi și, mai ales, de xiongnu, două triburi nomade care, asemenea sciților din Asia Centrală, erau nu numai un motiv de veșnică îngrijorare, dar și niște parteneri comerciali importanți în negoșul cu animale: scriitorii dinastiei Han au consemnat în secolul II î.Hr. că sute de mii de vite erau cumpărate de la locuitorii stepelor.³⁴ De nepotolit însă era nevoia chinezilor de cai, alimentată de necesitatea de a menține o forță militară eficientă în stare de așteptare, pentru a păstra ordinea internă în țară și a răspunde atacurilor și raidurilor lansate de xiongnu sau de alte triburi. Caii din regiunile apusene ale provinciei Xinjiang erau la mare căutare și puteau aduce căpeteniilor tribale adevărate averi. La un moment dat, un conducător al tribului yuezhi a vândut cai, primind la schimb o încărcătură masivă de bunuri, pe care le-a vândut ulterior altor popoare, obținând de zece ori prețul investiției sale.³⁵

Cele mai faimoase și mai valoroase rase de cai creșteau în depresiunea Fergana, de cealaltă parte a spectaculosului lanț muntos Pamir, ce străbate estul Tadjikistanului și nord-estul Afganistanului de astăzi. Foarte admirați pentru puterea lor, sunt descriși de autorii chinezi ca fiind zămisliți de dragoni și li se spune *hanxue ma* sau „sânge asudat” — din cauza transpirației lor distinctive de culoare roșie, provocată fie de un parazit local, fie de faptul că această rasă are o piele neobișnuit de subțire, motiv pentru care, la efort, vasele de sânge plesnesc. Unele specimene deosebit de reușite au devenit celebre, fiind evocate în poeme și reprezentate în sculpturi și

picturi. Adesea au fost numite *tianma* (cai cerești sau divini).³⁶ Unii chiar i-au însoțit pe stăpânii lor în Viața de Apoi: un împărat a fost îngropat împreună cu optzeci dintre armăsarii săi preferați — tumulul lor a fost păzit de statui reprezentând doi cai și un războinic din teracotă.³⁷

Relația cu tribul xiongnu, care avea în stăpânire stepele Mongoliei și pășunile din nordul Chinei, nu era întotdeauna una ușoară. Istoricii timpului îi descriau pe membrii tribului ca fiind barbari gata să mănânce carne crudă și să bea sânge; sunt un popor, scria un autor, „care a fost cu adevărat uitat de Dumnezeu”.³⁸ Chinezii au preferat să le plătească tribut decât să riște un atac asupra orașelor lor. La intervale regulate, împăratul trimitea iscoade pe teritoriile nomazilor (care erau antrenați din fragedă pruncie să vâneze șoareci și păsări, iar ulterior, vulpi și iepuri), prin intermediul cărora obișnuia să se intereseze cu politețe despre sănătatea căpeteniei supreme.³⁹ S-au pus bazele unui sistem oficial de plată a tributului, prin care nomazii primeau bunuri de lux, inclusiv orez, vin și textile, în schimbul păcii. Marfa cea mai valoroasă oferită la schimb era mătasea, o țesătură folosită la fabricarea de așternuturi și veșminte, prețuită de nomazi pentru textura și delicatetea ei. Era, de asemenea, un simbol al puterii politice și sociale: învăluindu-se în cantități mari de mătase prețioasă, *chanyu* (liderul suprem al tribului) își scotea în evidență propriul statut și îi recompensa pe apropiații săi.⁴⁰

Sumele plătite în schimbul păcii erau uriașe. De exemplu, în secolul I î.Hr. tribul xiongnu a primit 30 000 de suluri de mătase și o cantitate la fel de mare de materii prime, dar și 370 de articole de îmbrăcăminte.⁴¹ Unii demnitari chinezi credeau că setea de lux a tribului avea să-i atragă sfârșitul. „Astăzi (voi) aveți acest apetit pentru obiectele chinezești”, i-a spus tăios un mesager unei căpetenii tribale. Obiceiurile tribului xiongnu se schimbau, a continuat acesta. China, a prezis el, încrezător în sine, „va reuși în cele din urmă să câștige de partea ei întregul popor xiongnu”.⁴²

Erau doar niște speranțe deșarte. De fapt, diplomația ce menținuse pacea și bunele relații a pricinuit mari pierderi financiare și politice: plata tributului era deopotrivă costisitoare și un semn de slăbiciune politică. Așa că, la momentul potrivit, conducătorii dinastiei chineze Han au hotărât să vină de hac o dată pentru totdeauna tribului xiongnu. În primul rând, s-au depus eforturi susținute pentru a prelua controlul asupra regiunilor agricole bogate din vestul Xiyu; nomazii au fost izgoniți, iar chinezii au ocupat coridorul Gansu, pe parcursul unor campanii militare care au durat zece ani și care s-au sfârșit în 119 î.Hr. La vest, se întindea lanțul muntos Pamir și, dincolo de acesta, o nouă lume. China deschisese o poartă care

ducea către o rețea transcontinentală; în acel moment au luat naștere Drumurile Mătăsii.

Expansiunea Chinei a declanșat o creștere bruscă a interesului pentru ce se întindea dincolo de granițele imperiului. Au fost numiți funcționari, însărcinați să investigheze și să scrie rapoarte despre regiunile aflate dincolo de munți. O astfel de relatare s-a păstrat până în zilele de astăzi și este cunoscută ca *Shi Ji* (*Cronicile istorice*), scrisă de Sima Qian, fiul marelui istoric (*Taishi*) al curții imperiale, care a continuat să lucreze la această cronică chiar și după ce a fost umilit și castrat pentru că a îndrăznit să apere un tânăr general necugetat care și-a condus soldații către înfrângere.⁴³ A descris cu atenție tot ceea ce reușise să descopere despre trecutul și viața economică și militară a popoarelor din valea Indului, Persia și Asia Centrală. Regatele din Asia Centrală erau slabe, a observat el, din cauza presiunilor exercitate de nomazii alungați de forțele chineze, care acum își îndreptaseră atenția către alte regiuni. Locuitorii acestor regiuni „nu se pricepeau să mânuiască armele“, a scris el, „dar erau iscusii în ale negoțului“ și aveau târguri înfloritoare în capitala Bactriana, „unde se vindeau și se cumpărau tot soiul de mărfuri“.⁴⁴

Relațiile comerciale ale Chinei cu restul lumii au evoluat treptat. Nu era deloc ușor să traversezi rutele de la marginea deșertului Gobi, mai ales pe cele aflate dincolo de Pasajul de Jad (trecătoarea Yumen), punctul fortificat de frontieră prin care treceau caravanele de negustori în călătoria lor către vest. Era dificil să ajungi dintr-o oază în alta, căci terenul era înșelător, indiferent dacă ruta străbătea deșertul Taklamakan sau trecătorile din munții Tian Șan și Pamir. Trebuia să înduri temperaturi extreme — motiv pentru care cămilele de Bactriana erau de mare preț. Suficient de rezistente ca să facă față condițiilor aspre din deșert, aceste animale pot presimți mortalele furtuni de nisip, a observat un scriitor, și „imediat încep să fornăie toate“ — comportament care le dă semnalul negustorilor și conducătorilor caravelor „să-și acopere nasul și gura, înfășurându-le în pânză“. Însă cămila era, în mod evident, o giruetă supusă greșelii; izvoarele istorice relatează că, pe drum, întâlneai nenumărate schelete și carcase de animale moarte.⁴⁵ Având în vedere condițiile aspre, recompensele trebuiau să fie consistente pentru ca o asemenea călătorie să merite asumarea unui risc atât de mare. Deși bambusul și țesăturile fabricate în Sichuan puteau fi găsite la vânzare la mii de kilometri depărtare, în târgurile din Bactriana, pe distanțe lungi erau transportate în primul rând mărfurile rare și deosebit de valoroase.⁴⁶

Cap de listă la acest capitol era negoțul cu mătase, material cu nenumărate întrebunișuri importante în lumea antică, pe lângă faptul că era foarte apreciat de nomazi. În timpul dinastiei Han, mătasea era folosită alături de monede și grâu pentru a plăti lefurile soldaților. Din mai multe puncte de vedere, mătasea era metoda de plată cea mai de încredere: era greu să bați monedă în cantitate suficientă și, în plus, utilizarea banilor nu era o practică răspândită în toate provinciile Chinei; aceasta era o adevărată problemă când venea vorba de plata soldelor, căci teatrele de război se aflau adesea în regiuni izolate, unde monedele erau inutile. Iar grâul putrezea după ceva vreme. Prin urmare, sulurile de mătase pură erau de multe ori folosite ca monedă de schimb, fie ca mijloc de plată, fie — așa cum s-a întâmplat cu o mănăstire budistă din Asia Centrală — pentru a-i amenda pe călugării care încălcau regulile monahismului.⁴⁷ Mătasea a devenit metodă internațională de plată, dar și produs de lux.

De asemenea, chinezii au reglementat comerțul, creând un cadru oficial pentru a-i controla pe negustorii care soseau din străinătate. O remarcabilă colecție de 35 000 de texte provenind din garnizoana Xuanquan, oraș situat nu departe de Dunhuang, evocă un tablou plin de viață al întâmplărilor cotidiene dintr-un oraș aflat la intrarea în coridorul Gansu. Din aceste texte, scrise pe tablete din bambus sau lemn, aflăm că vizitatorii care intrau în China erau obligați să urmeze rutele ce le erau indicate, primeau permise de călătorie și erau numărați la intervale regulate de funcționari care se asigurau că toți cei care intrau în țară ajungeau în cele din urmă înapoi la ei acasă. Asemenea unui portofoliu hotelier din zilele noastre, pentru fiecare călător se ținea un registru, în care se nota cât cheltuia pe alimente, de unde provenea, cu ce se ocupa și în ce direcție se îndrepta.⁴⁸

Aceste măsuri nu trebuie înțelese ca o formă de supraveghere suspicioasă, ci mai degrabă ca un mijloc de a ține evidența cu precizie a persoanelor care intrau și ieșeau din China și a activităților pe care le desfășurau și, mai presus de toate, de a înregistra valoarea mărfurilor pe care le aduceau și le vindeau, în vederea impozitării. Caracterul sofisticat al acestor tehnici și aplicarea lor timpurie ne explică cum făceau față curțile imperiale din capitala Chang'an (astăzi Xi'an) și, începând cu secolul I d.Hr., Luoyang, provocărilor unei lumi care părea să se micșoreze sub ochii lor.⁴⁹ Când ne gândim la globalizare, o considerăm un fenomen tipic zilelor noastre; cu toate acestea, și acum 2 000 de ani, globalizarea era o realitate a vieții de zi cu zi, un proces istoric care oferea oportunități, crea probleme și atrăgea după sine progresul în domeniul tehnologic.

*

După cum s-a dovedit, evenimente care au avut loc la mii de kilometri depărtare au reușit să stimuleze cererea de mărfuri de lux — dar și capacitatea de a plăti pentru acestea. În Persia, descendenții lui Seleucos au fost înlăturați de la putere în jurul anului 247 î.Hr. de către un anume Arsaces, un om cu o origine neclară. Urmașii săi, cunoscuți sub numele de Arsacizi, și-au întărit controlul asupra statului, după care s-au gândit să contopească ideile grecești și persane într-o nouă identitate, din ce în ce mai coerentă și mai puternică. A urmat o perioadă de stabilitate și prosperitate.⁵⁰

Câteva evenimente care au avut loc în Mediterană au oferit însă cel mai puternic stimulent dintre toate. Un orașel aflat într-o regiune deloc promițătoare, la jumătatea țărmului vestic al Italiei, a reușit să se transforme treptat dintr-o mică localitate necunoscută într-o putere regională. Reușind să cucerească rând pe rând orașele-stat din regiunea de coastă a Peninsulei Italice, Roma a ajuns să își impună dominația asupra bazinului vestic al Mediteranei. Până la jumătatea secolului I î.Hr., ambițiile conducătorilor romani atinseseră cote impresionante. Iar atenția lor se îndrepta insistent asupra Orientului.

Roma evoluase și se transformase într-un stat deosebit de competitiv, care glorifica armata și ridica în slăvi violența și crimele. Luptele între gladiatori erau una dintre principalele forme de distracție pentru romani, iar cucerirea popoarelor străine și îmblânzirea naturii erau sărbătorite cu mare pompă în amfiteatre. Arcurile de triumf ridicate pretutindeni în oraș aminteau în fiecare zi furnicarului de locuitori de victoriile militare. Militarismul, curajul și setea de glorie erau cultivate cu atenție, fiind principalele caracteristici ale unui oraș ambițios, a cărui influență se extindea în permanență.⁵¹

La baza puterii romane se afla armata, perfecționată și adaptată unor standarde exigente. Soldaților li se cerea să poată mărșălui mai bine de 30 de kilometri în cinci ore, cărând în același timp echipamente care cântăreau cel puțin douăzeci de kilograme. Căsătoriile nu numai că erau privite dezaprobat, ci interzise cu desăvârșire, astfel încât recruții să fie legați afectiv unii de ceilalți. Legiunile de tineri bine antrenați, în formă și viguroși, crescători de așa manieră încât să aibă încredere în propriile calități și să fie siguri de destinul lor, constituiau fundamentul pe care fusese clădită Roma.⁵²

Din Galia (aproximativ, teritoriul pe care se întind astăzi Franța, Țările de Jos și vestul Germaniei), cucerită în 51 [greșeala autoului!] î.Hr., au

fost aduse prăzi consistente de război, care au influențat prețul aurului în Imperiul Roman.⁵³ Dar în Europa nu mai existau suficiente regiuni de cucerit; în plus, doar câteva dintre acestea îi interesau pe romani. Un imperiu devenea extraordinar doar prin numărul mare de orașe care produceau venituri ce puteau fi impozitate; un imperiu devenea spectaculos din punct de vedere cultural prin artizanii și meșteșugarii care veneau cu noi idei, ori de câte ori protectorii lor bogați rivalizau unii cu ceilalți pentru serviciile lor și le răsplăteau cunoștințele. Era puțin probabil ca o regiune precum Britania să poată aduce profit Romei: după cum ne arată scrisorile gravate pe tăblițe din ardezie, trimise acasă de soldații staționați acolo, izolarea acestei provincii era proverbială.⁵⁴

Însă transformarea Romei în imperiu nu a avut mai nimic de-a face cu Europa sau cu impunerea controlului asupra unui continent care nu dispunea de acele resurse și orașe ce deveneau adevărați stupi de albine pentru consumatori și contribuabili. O nouă eră a început pentru romani în momentul când și-au îndreptat atenția către estul Mediteranei și dincolo de aceasta. Succesul și gloria Romei s-au născut odată cu cucerirea Egiptului și au crescut după ce romanii au pătruns mai departe, în est, în Asia.

Conduc timp de aproape 300 de ani de urmașii lui Ptolemeu, una dintre gărzile de corp ale lui Alexandru cel Mare, Egiptul acumulasese mari averi datorită Nilului, ale cărui ape aluvionare produceau recolte de grâu extraordinar de bogate. Acestea nu numai că reușeau să hrănească populația locală, dar ofereau și un surplus frumușel, care permisesese Alexandriei, aflată la gura fluviului, să devină cel mai mare oraș din lume. Un autor contemporan estima că în secolul I î.Hr. populația orașului număra aproximativ 300 000 de oameni.⁵⁵ Transportul grânelor pe fluviu era atent supravegheat, iar căpitaniii trebuiau să depună un jurământ regal ori de câte ori își umpleau plutele, moment în care primeau o adeverință de la un reprezentant al scribului regal. De-abia apoi primeau grâul pentru a-l încărca.⁵⁶

Roma își aruncase cu multă vreme în urmă privirea lăcomă asupra Egiptului. A profitat de ocazie când regina Cleopatra s-a încurcat într-o luptă murdară pentru putere politică, după asasinarea lui Iulius Cezar. După ce, în mod fatidic, și-a legat soarta de a lui Marc Antoniu, cu prilejul Bătăliei de la Actium din 30 î.Hr., nu a trecut mult timp și regina egipteană s-a văzut nevoită să lupte din nou cu armata romană condusă de Octavian, un adevărat maestru al șiretlicurilor politice, care atacase Alexandria. După o serie de decizii defensive ce au îmbinat o neglijență extraordinară cu

o crasă incompetență, Cleopatra s-a sinucis, fie lăsându-se mușcată de un șarpe veninos, fie administrându-și singură o toxină. Egiptul a căzut ca un fruct copt.⁵⁷ Octavian plecase din Roma în calitate de general; s-a întors lider suprem și, la scurt timp, senatorii, profund recunoscători pentru succesul său militar, i-au oferit un nou titlu: Augustus. Roma devenise un imperiu.

Cucerirea Egiptului a schimbat soarta Romei. Din cauza bogatelor recolte din valea Nilului, prețul grânelor s-a prăbușit, oferind un stimulent extraordinar puterii interne de cumpărare. Rata dobânzilor a scăzut brusc, de la 12% la 4%, ceea ce a alimentat rapid acea bine-cunoscută tendință ce însoțește un aflux de capital ieftin: creșterea prețului proprietăților.⁵⁸ Veniturile nete au crescut atât de mult, încât Augustus a mărit cu 40% pragul financiar necesar pentru cei care sperau să devină membri ai Senatului.⁵⁹ Așa cum îi plăcea lui Augustus însuși să se laude, a preluat conducerea în Roma pe când era un oraș clădit din cărămizi și l-a lăsat posterității acoperit de marmură.⁶⁰

Creșterea averii a fost rezultatul exproprierii nemiloase de către Roma a resurselor și veniturilor realizate din impozite în Egipt. Echipe de inspecitori financiari au cutreierat Egiptul pentru a impune un nou impozit, ce trebuia plătit de toți bărbații cu vârste cuprinse între șaisprezece și șaiszeci de ani. Au fost oferite scutiri doar în câteva cazuri speciale: de exemplu, preoților, ale căror nume au fost notate cu atenție în catastifele templelor.⁶¹ Această tactică făcea parte dintr-un sistem pe care un cercetător l-a denumit „apartheid din Antichitate”; scopul său era să direcționeze afluxul de bani înapoi către Roma.⁶²

Procesul de apropiere a veniturilor a fost repetat și în alte regiuni, pe măsură ce Roma își extindea și mai departe influența economică și militară. La scurt timp după anexarea Egiptului, în Iudeea au fost trimiși funcționari însărcinați să organizeze un recensământ, cu același scop: impozitele să poată fi calculate cu precizie. Pornind de la premisa că și în Iudeea a fost folosit același model ca în Egipt, conform căruia trebuiau înregistrate toate nașterile și decesele, dar și numele tuturor bărbaților adulți, este posibil ca nașterea lui Iisus Hristos să fi fost consemnată de către un funcționar, al cărui interes nu era neapărat să știe cine erau pruncul și părinții acestuia, ci mai degrabă să țină cont de orice viitor lucrător și contribuabil la vistieria imperiului.⁶³

Lumea pe care au descoperit-o în Orient le-a deschis ochii romanilor. Deja asiaticii își clădiseră reputația de a duce un trai bun, în huzur și lux.

Continental era de o bogăție inimaginabilă, scria Cicero: recoltele păreau a fi ca în legende, varietatea produselor uimea, iar turmele de vite și stolurile de păsări erau foarte numeroase.⁶⁴ Atât de bogată era Asia, încât romanii au ajuns la concluzia că locuitorii ei își puteau permite să ducă o existență lăscivă. Nu este de mirare că tocmai în Orient s-au maturizat soldații romani, a scris poetul Salustiu: era locul unde au învățat să facă dragoste, să se îmbete, să se bucure la vederea statuilor, a frescelor și a artei, în general. Din punctul de vedere al istoricului, nu era deloc ceva benefic pentru Imperiu. Se prea poate ca Asia să fi fost „voluptuoasă și îmbietoare“, dar „nu după multă vreme, plăcerile ei au adormit spiritul războinic al soldaților“.⁶⁵ Descris astfel, Orientul era în antiteză cu Roma cea dură și marțială.

Chiar și Augustus a depus eforturi intense pentru a înțelege ce se afla dincolo de noile frontiere din est. A trimis legiuni în regatul Aksum, în prezent pe teritoriul Etiopiei, și regatul Sheba, din Yemen, iar golful Aqaba a fost explorat când Roma încă își întărea dominația în Egipt.⁶⁶ Apoi, în secolul I î.Hr., Augustus a ordonat efectuarea unor misiuni de recunoaștere pe ambele maluri ale Golfului Persic, cu scopul de a strânge mai multe informații despre comerțul practicat în această regiune și pentru a descoperi pasajele maritime ce îl legau de Marea Roșie. A supravegheat, de asemenea, proiectul de investigare a rutelor terestre care pătrundeau până departe în interiorul Asiei Centrale, prin Persia. Un text cunoscut sub numele de *Stathmoi Parthikoi* („*Posturile parților*“) a apărut cam în aceeași perioadă; cronica notează distanțele dintre punctele strategice din est și descrie în detaliu cele mai importante locuri, situate între Eufrat și Alexandropolis (în prezent, orașul Kandahar din Afganistan), în est.⁶⁷

Orizontul negustorilor s-a lărgit semnificativ. Potrivit istoricului Strabon, la câțiva ani după ce a fost cucerit Egiptul, 120 de corăbii romane plecau anual din portul Myos Hormos de la Marea Roșie către India. Schimburile comerciale cu India nu au cunoscut o dezvoltare treptată, ci au explodat — așa cum ne atestă bogatele izvoare arheologice de pe subcontinentul indian. Amfore romane, lămpi, oglinzi și statui ale zeilor au fost recuperate din nenumărate situri arheologice, inclusiv din Pattanam, Kolhapur și Coimbatore.⁶⁸ Pe coasta de vest a Indiei și în insulele Laccadive au fost descoperite atât de multe monede ce datează de pe vremea lui Augustus și a succesorilor săi, încât unii istorici au susținut că liderii regionali din est au adoptat monedele romane din aur și argint ca metodă de plată proprie sau le-au topit pentru a refolosi metalul.⁶⁹

Scrierile de atunci ale tamiilor consemnează cu entuziasm sosirea negustorilor romani. Autorul anonim al unui poem laudă „vinul rece și parfumat”, care era adus în „vasele bune” de către romani, în timp ce un altul scrie cu emoție: „Aceste minunate vase mari... sosesc încărcate cu aur, tăind spuma albă a apelor [fluviului] Periyar, iar apoi se întorc încărcate cu piper. Aici, muzica vuietului mării nu conținește niciodată, iar marele rege prezintă vizitatorilor neobișnuitele produse ale mării și munților.”⁷⁰ Un alt text ne oferă o relatare lirică despre negustorii europeni stabiliți în India: „Soarele a strălucit peste terasele deschise, peste depozitele de lângă port și turlele cu ferestre ca niște ochi de căprioară. Pe alocuri... privirea trecătorului poposea asupra locuințelor [apusenilor], a căror prosperitate nu pălea niciodată.”⁷¹ *Stathmoi Parthikoi* descrie bunurile pe care și le doreau romanii din vestul Indiei, consemnând de unde puteau obține negustorii minerale valoroase, precum staniu, aramă și plumb, dar și topaz, și unde puteai găsi cu ușurință fildeș, pietre semiprețioase și mirodenii.⁷²

Comerțul cu porturile din India nu s-a limitat numai la produsele care proveneau de pe subcontinent. După cum ne-au demonstrat excavările efectuate în portul Berenike de la Marea Roșie, din Egipt, pe Marea Mediterană au fost transportate bunuri provenind din regiuni foarte îndepărtate, precum Java sau Vietnam.⁷³ În porturi aflate atât pe coasta de vest, cât și pe cea de est a Indiei au fost depozitate bunurile aduse din estul și sud-estul Asiei, gata să fie trimise către vest.⁷⁴ Apoi mai exista și Marea Roșie, o zonă comercială plină de viață, de sine stătătoare, care lega Mediterana de Oceanul Indian și de regiunile de dincolo de acesta.⁷⁵

Cei mai avuți cetățeni ai Romei își puteau satisface acum cele mai exotice și mai extravagante gusturi. Cei care frecventau familiile bune deplângeau cheltuielile exagerate și etalarea desfrâului.⁷⁶ Această realitate a fost perfect surprinsă în romanul *Satiricon*, de Petronius, cu faimoasa scenă a ospățului organizat de Trimalchio, un fost sclav care își câștigase libertatea și acumulase mari avuții. Satira portretizează cu sarcasm gusturile celor care strânseseră mari bogății peste noapte. Trimalchio jinduia la cele mai bune produse pe care le putea cumpăra: fazan care îi era adus tocmai de pe coasta orientală a Mării Negre; bibilici din Africa; pești rari și scumpi; păuni și multe, multe altele, toate în exces. Spectacolul grotesc al felurilor de mâncare care soseau neconținut, unele după celelalte — păsări vii cusute înăuntru unui porc, care ieșeau zburătăcind când se tăia șunca, scobitori din argint oferite oaspeților —, era o parodie nemiloasă a vulgarității și a depravării păturii proaspăt îmbogățite a Romei. Una dintre

cele mai prospere perioade ale Antichității a dat naștere unei opere literare faimoasă pentru exprimarea invidiei amare față de *nouveaux riches*.⁷⁷

Prosperitatea a permis Romei și locuitorilor săi să intre în legătură cu lumi și experiențe noi. Poetul Marțial descrie fenomenele caracteristice ale acestei perioade — deschiderea către lumea întreagă și acumularea de informații vaste — într-un poem în care deplânge soarta unei tinere slave, pe care o compară cu un nufăr pur, cu fildeșul indian lustruit, cu o perla din Marea Roșie, cu părul mai fin decât lâna spaniolă sau bucle blonde, asemenea celor pe care le găsești doar la fetele de pe malul Rinului.⁷⁸ În trecut, consemna oripilat un scriitor evreu, cuplurile care își doreau să conceapă copii frumoși se împreunau în timp ce admirau imagini erotice; în schimb, „acum“, continua el, „aduc slave evreice și le leagă de piciorul patului“, folosindu-le pentru a se inspira, doar pentru că își permit.⁷⁹ Nu toată lumea era impresionată de noile gusturi: în Tibru se revărsaseră apele Orontesului (fluviu care străbate Siria și sudul Turciei), s-a plâns ulterior Iuvenal în *Satirele* sale: cu alte cuvinte, decadența asiatică distrușese virtuțile romane de modă veche; „șterge-o“, a scris el „dacă îți cade cu tronc o prostituată exotică, cu broboadă barbară pe cap“. ⁸⁰

Pe unii observatori conservatori i-a îngrozit în mod deosebit apariția unui anume articol: mătasea chinezească.⁸¹ Această țesătură, disponibilă în cantități din ce în ce mai mari în spațiul mediteraneeen, a provocat consternare printre tradiționaliști. Seneca, de exemplu, oripilat de popularitatea materialului subțire, vaporos, susținea că veșmintele din mătase nici nu puteau fi numite îmbrăcăminte, căci nu ascundeau nici formele și nici decența matroanelor. Mătasea submina însăși piatra de temelie a relației conjugale, a spus el, căci bărbații descopereau că puteau vedea prin materialul subțire ce se lipa de corpul femeilor, fără să ascundă prea multe imaginației. Pentru Seneca, mătasea era doar un cod secret pentru exotism și erotism. O femeie nu putea zice cu mâna pe inimă că nu era dezbrăcată dacă purta îmbrăcăminte din mătase.⁸² Mai existau și alte persoane care împărtășeau opinia filosofului, căci s-au depus eforturi repetate de a le interzice bărbaților să se îmbrace în mătase, inclusiv prin edicte aprobate prin lege. Alții își spuneau părerea fără ocolișuri: era rușinos, au convenit doi cetățeni de vază, că bărbații romani ar fi găsit acceptabil să-și etaleze veșmintele de mătase aduse din Orient.⁸³

Erau și membri ai societății romane care aveau cu totul alte motive de îngrijorare în privința obiceiului tot mai răspândit de a purta haine din

mătase. În scrierile sale din cea de-a doua jumătate a secolului I d.Hr., Pliniu cel Bătrân a deplâns costul ridicat al țesăturii de lux, al cărui singur scop era „să permită matroanelor să strălucească în public”.⁸⁴ Prețurile umflalte erau cu adevărat scandaloase, s-a plâns acesta, mătasea ajungând să coste de o sută de ori valoarea ei reală.⁸⁵ În fiecare an, a continuat Pliniu, se cheltuiau sume enorme pe articole de lux din Asia, „destinate nouă și femeilor noastre”. Prin urmare, economia romană era stoarsă de aproximativ 100 de milioane de sesterți anual, bani care ajungeau în târgurile din afara granițelor imperiului.⁸⁶

Această uimitoare sumă reprezenta aproape jumătate din producția monetară anuală a imperiului și mai bine de 10% din bugetul anual. Și mai uluitor este că afirmația lui Pliniu nu pare să fi fost o exagerare. Un contract recent descoperit, în care pe papirus sunt detaliate regulile transportului de bunuri dintre Muziris, localitate din India, și un port roman de la Marea Roșie, confirmă cât de reglementat devenise comerțul mărfurilor în cantitate mare până în secolul II d.Hr. Sunt enumerate obligațiile reciproce ale părților, se explică în mod clar din ce moment se considerau bunurile ca fiind intrate în posesia proprietarului sau a expeditorului mărfii și se detaliază sancțiunile în cazul în care plata nu se efectua la data agreată de semnatarii documentului.⁸⁷ Comerțul efectuat la mare distanță cerea rigoare și metode sofisticate.

Negustorii romani nu plăteau însă în monede. Ofereau sticlă frumos lucrată, aur și argint, coral și topaz de la Marea Roșie și tămâie din Arabia, în schimbul materialelor textile, al mirodeniilor și coloranților precum purpura.⁸⁸ Indiferent de cum se desfășura plata, fluxul de capital la o scară atât de mare a avut consecințe de amploare. Una dintre acestea a fost consolidarea economiilor locale de pe rutele comerciale. Pe măsură ce înflorea negoțul, iar rețelele comerciale și de comunicații se extindeau, devenind și mai bine conectate între ele, satele se transformau în târguri, iar acestea, la rândul lor, deveneau orașe. În orașe precum Palmyra, situat la marginea deșertului sirian, care s-a dezvoltat foarte bine în calitate de nod comercial ce lega Orientul de Apus, au fost ridicate monumente arhitecturale impresionante. Nu degeaba s-a spus despre Palmyra că era Veneția nisipurilor.⁸⁹ Și orașele de pe axa nord-sud s-au transformat, cel mai uimitor exemplu fiind Petra, care a devenit una dintre minunile Antichității datorită așezării ei, pe ruta ce lega orașele Arabiei de coasta mediteraneeană. Apoi au urmat târgurile, care atrăgeau negustori sosiți de la sute, dacă nu chiar mii de kilometri depărtare, în puncte convenabile de intersecție. În luna

septembrie a fiecărui an, Batnae, lângă Eufrat, „mustea de negustori bogați, căci mulțimi numeroase de oameni se adunau cu prilejul târgului pentru a vinde și cumpăra mărfuri din India și China, dar și tot soiul de alte produse, aduse (aici) pe pământ sau pe mare”.⁹⁰

Puterea de cumpărare a Romei era atât de mare, încât reușea să influențeze chiar și baterea monedei din regiuni îndepărtate din estul Asiei. După ce chinezii i-au izgonit din bazinul Tarim, nomazii din tribul yuezhi au reușit să-și asigure o poziție dominantă în estul Persiei, cucerind teritoriile controlate odinioară de descendenții generalilor lui Alexandru cel Mare. În timp, au întemeiat un imperiu înfloritor, care a primit numele uneia dintre cele mai importante grupări din cadrul tribului — Guishang (sau Kushan). Aceștia au început să bată monedă în cantitate mare, luându-le drept model pe cele aflate în circulație la Roma.⁹¹

Monedele romane au pătruns pe teritoriul tribului Kushan prin porturile din nordul Indiei, precum Barbaricum și, mai ales, Barygaza, unde operațiunea de acostare la țărm era atât de dificilă, încât marinarii trimiteau cârmaci care să ghideze navele către port. Căile de acces în ambele porturi erau extrem de periculoase pentru cei care nu aveau experiență sau nu cunoșteau curenții de ape.⁹² Odată ajunși pe uscat, negustorii puteau găsi piper și mirodenii, dar și fildeș și textile, inclusiv mătase finisată și fir de mătase. Barygaza funcționa ca un depozit unde se strângeau mărfuri din India, Asia Centrală și China — un târg ce aducea o abundență extraordinară tribului Kushan, care controla oazele și rutele caravanelor ce făceau legătura între ele.⁹³

În ciuda comerțului dintre statele din bazinul mediteraneeen și China, din cauza rolului important al tribului Kushan în regiune, chinezii nu au contat în comerțul cu Roma via Oceanul Indian. De abia la sfârșitul secolului I d.Hr., după câteva expediții ale marelui general Ban Chao, care și-a condus soldații până departe, pe țărmul Mării Caspice, chinezii au trimis un mesager însărcinat să se întoarcă cu mai multe informații despre locuitorii „înalți, cu trăsături frumoase”, care trăiau în puternicul imperiu din Apus. S-a consemnat că Da Qin — sau Marele Qin, așa cum era numit Imperiul Roman — dispunea de impresionante cantități de aur, argint și bijuterii fine: deținea nenumărate obiecte minunate și rare.⁹⁴

Schimburile dintre China și Persia au devenit constante și dese. Se trimiteau misiuni de mai multe ori pe an, consemnează un izvor din China, dintre care cel puțin zece se îndreptau către Persia și, chiar și pe parcursul perioadelor mai liniștite, aproximativ șase sau șapte solii tot erau

trmisse spre vest.⁹⁵ De regulă, acestea însoțeau caravanele numeroase care transportau diverse articole de export și se întorceau încărcate cu produse la mare căutare acasă — inclusiv perle, jad și lapis lazuli de la Marea Roșie, dar și alimente, precum ceapa, castraveții, coriandrul, rodiile, fisticul și cuișele.⁹⁶ Tămâia și mirul, produse deosebit de răvnite, ce proveneau, de fapt, din Yemen și Etiopia, erau cunoscute în China sub numele „Po-ssu” (udică, bunuri persane).⁹⁷ După cum aflăm dintr-un alt text, scris ceva mai târziu, piersicile din Samarkand erau considerate deosebit de prețioase: „mari cât oul de găscă”, faimoase pentru culoarea lor intensă, erau cunoscute în China drept „piersicile de aur”.⁹⁸

La fel de rare precum legăturile directe dintre chinezi și Roma erau și cunoștințele locuitorilor din bazinul mediteranean despre lumea care se întindea dincolo de munții Himalaya și Oceanul Indian. S-a consemnat că o singură misiune romană ar fi ajuns la împăratul Huan, în jurul anului 166 d.Hr. Însă interesul și cunoștințele Romei despre Orientul Îndepărtat erau trecătoare; ochii Romei erau ațintiți asupra Persiei⁹⁹, care nu doar că reprezenta un stat rival, ci și o posibilă țintă a imperiului. Chiar înainte să apuce romanii să-și consolideze pe deplin controlul asupra Egiptului, autori precum Virgiliu și Propertiu scriau cu entuziasm despre extinderea influenței Imperiului Roman. Într-un poem laudativ la adresa lui Augustus și a realizărilor sale, Horațiu nu visa doar la dominația Romei în Mediterană, ci la stăpânirea întregii lumi — inclusiv la cucerirea teritoriilor locuite de indieni și chinezi.¹⁰⁰ Pentru a îndeplini acest deziderat, trebuia acționat împotriva Persiei, iar planul a încolțit în mintea mai multor împărați romani. S-au pus la cale operațiuni mărețe pentru a împinge frontiera imperiului până la trecătoarea montană cunoscută sub numele de Porțile Caspice, aflată undeva adânc pe teritoriul Persiei: Roma trebuia să ocupe centrul lumii.¹⁰¹

De fapt, s-au depus și eforturi pentru a transforma aceste vise în realitate. În 113 d.Hr., împăratul Traian a condus personal un detașament militar numeros în Orient. Avansând rapid prin Caucaz înainte de a coti spre sud, pentru a urma cursul Eufratului, Traian a cucerit Nisibis și Batnae și a bătut monede prin care proclama că Mesopotamia fusese „supusă puterii poporului roman”. Cum rezistența populației locale începea să se risipească, împăratul a continuat ofensiva, împărțindu-și forțele în două. Marile orașe ale Imperiului Persan au fost ocupate în succesiune rapidă: Adenystrae, Babilon, Seleucia și Ctesifon au căzut în mâinile romanilor după o campanie strălucită care a durat doar câteva luni. Au fost emise pe

dată monede, pe care s-a bătut categorica inscripție: „PERSIA CAPTA“ („Persia a fost cucerită“).¹⁰² Traian a avansat apoi înspre Charax, Basra de astăzi, aflat la gura Golfului Persic, unde a ajuns exact în momentul în care o corabie pornea către India. A privit-o cu nostalgie: dacă ar fi fost la fel de tânăr precum Alexandru cel Mare, s-a gândit el cu tristețe, ar fi putut traversa apele către Ind.¹⁰³

Cu planurile gata întocmite pentru a pune bazele noilor provincii romane Asiria și Mesopotamia, Roma părea menită să inaugureze un nou capitol al istoriei sale, în care să-și extindă frontierele până la valea Indului și la porțile Chinei. Succesul lui Traian s-a dovedit a fi însă efemer: un contraatac îndârjit fusese deja lansat în orașele Mesopotamiei. Împăratul a suferit un atac cerebral care i-a fost fatal, iar în Iudeea a izbucnit o revoltă ce s-a răspândit rapid, solicitând intervenția legiunilor romane. Cu toate acestea, împărații care i-au urmat la tron și-au menținut privirea ațintită ferm asupra Persiei: aceasta era regiunea în care își concentra Roma cheltuielile militare, iar ce se întâmpla la frontieră, și dincolo de aceasta, se transmitea cu mare interes în capitală.

În Asia, împărații romani au afișat o atitudine complet diferită față de cea adoptată în provinciile europene ale imperiului, demarând cu regularitate campanii militare — chiar dacă nu au fost încununate întotdeauna de succes. În anul 260 d.Hr., de exemplu, împăratul Valerian a fost umilit după ce a fost luat prizonier și ținut „într-o formă josnică de sclavie“: folosit ca taburet uman pentru conducătorul persan, „care îi cerea să-și încovoae spatele pentru a-l ridica pe rege, când acesta se urca pe cal“, corpul i-a fost în cele din urmă mutilat, „iar pielea jupuită de pe oase, vopsită cu purpură și așezată în templul zeilor barbarilor, astfel încât să aducă veșnic aminte de o victorie atât de răsunătoare, iar acest spectacol să poată fi arătat întotdeauna ambasadurilor noastre“.¹⁰⁴ A fost împaiat pentru ca toată lumea să poată vedea nebulnia și rușinea Romei.

În mod ironic, tocmai ambiția și ascensiunea Romei au oferit un imbold Persiei. În primul rând, Persia a beneficiat foarte mult de pe urma comerțului la distanță dintre Apus și Răsărit, care a servit și la mutarea centrului politic și economic din Persia, până atunci plasat în teritoriile sale nordice. Perșii fuseseră interesați să fie cât mai aproape de stepele învecinate, locuite de triburile nomade, de la care cumpărau vite și cai și pe care le puteau astfel supraveghea mai ușor. Din acest motiv au devenit importante orașele-oază Nisa, Abivard și Dara, unde s-au ridicat magnifice palate regale.¹⁰⁵

În al doilea rând, având cuferele pline ochi de banii colecții din impozite și taxe de tranzit, obținute de pe urma comerțului local și regional, Persia s-a lansat în proiecte majore de infrastructură. Printre acestea s-au numărat transformarea orașului Ctesifon — situat pe malul estic al Tigrlui, în centrul Mesopotamiei — într-o nouă capitală demnă de laudă și investițiile masive în porturi precum Characene, de la Golful Persic, astfel încât acestea să poată face față volumului din ce în ce mai mare de trafic pe mare, în condițiile în care nu toate navele aveau ca destinație Roma: pe parcursul secolelor I și al II-lea, se puseseră bazele unui comerț înfloritor cu ceramică smălțuită, exportată către India și Sri Lanka.¹⁰⁶

În fine, cea de-a treia consecință — cea mai de răsunet — a elanului militar al Romei a fost schimbarea politică pe care a antrenat-o. Presată puternic de vecina ei, Persia a trecut printr-o transformare de amploare. O nouă dinastie conducătoare, Sasanidă, și-a făcut apariția în jurul anului 220 d.Hr., introducând o viziune nouă, complet diferită, care cerea îndepărtarea autorității guvernatorilor provinciali, care deveniseră independenți în toate privințele, mai puțin cu numele, și centralizarea puterii. Mai multe reforme administrative au consolidat controlul statului în aproape toate domeniile. Una dintre aceste măsuri a vizat responsabilizarea înalților demnitari, cărora li s-au dat sigilii — astfel, se ținea mai ușor socoteala deciziilor luate, se verificau funcționarii și se transmiteau mai precis informațiile. Miile de sigilii păstrate până astăzi demonstrează cât de complexă a fost măsura adoptată de conducătorii sasanizi.¹⁰⁷

Și negustorii, și piețele s-au trezit supuși reglementărilor, iar un text consemnează că producătorilor și neguțătorilor — dintre care cei mai mulți erau organizați în bresle — le erau repartizate anumite sectoare din bazaruri. Astfel, inspectorilor le era mai ușor să verifice respectarea standardelor calitative și cantitative și, mai ales, să colecteze în mod eficient impozitele.¹⁰⁸ Mediul urban, locul în care se desfășura cea mai mare parte a schimburilor comerciale, a căpătat o importanță deosebită. Printre măsurile luate, s-a numărat îmbunătățirea sistemelor de aprovizionare cu apă, care în unele regiuni au fost extinse cu câțiva kilometri, astfel încât să suplimenteze resursele deja existente și să stimuleze și mai mult dezvoltarea urbană. Au fost întemeiate nenumărate orașe noi, iar un document persan întocmit ceva mai târziu pe baza unor materiale din perioada sasanidă menționează că dezvoltarea urbană a cunoscut un adevărat avânt în Asia Centrală, platoul iranian, Mesopotamia și Orientul Apropiat.¹⁰⁹

Vaste terenuri agricole din Khuzistan și Irak au beneficiat de sisteme de irigații. Era o încercare de a stimula producția în agricultură, fapt ce a dus, probabil, și la scăderea prețurilor alimentelor.¹¹⁰ Descoperirile arheologice confirmă că baloturile erau inspectate înainte de export, iar textele scrise atestă că existau copii ale contractelor, ce erau ștampilate și arhivate în registrele de evidență ale mărfurilor.¹¹¹ Reintegrarea în Persia a orașelor și teritoriilor aflate odinioară în stăpânirea tribului Kushan, fenomen vizibil pe parcursul unei bune părți a secolelor I–II d.Hr., a avut drept consecință și intensificarea comerțului cu Orientul.¹¹²

În timp ce Persia prindea aripi, Roma începea să se clatine. Sasanizii nu au fost singura problemă a romanilor, căci, până în anul 300 d.Hr., întreaga linie a graniței răsăritene a imperiului, de la Marea Nordului până la Marea Neagră, de la Caucaz și până în dreptul extremității sudice a Yemenului, era supusă unor mari presiuni. Imperiul fusese construit prin expansiune și era protejat de o armată riguros antrenată. Când procesul de expansiune teritorială a început să se deterioreze treptat — ca urmare a faptului că Roma se extinsese până la granițele naturale ale Rinului și Dunării și ale lanțurilor muntoase Taurus și Anti-Taurus din estul Asiei Mici —, imperiul a devenit o clasică victimă a propriului succes: Roma era acum o țintă în sine pentru cei care locuiau în afara granițelor ei.

Într-o încercare de a corecta dezechilibrul îngrijorător dintre veniturile în declin obținute din impozite și costurile din ce în ce mai mari pe care le presupunea apărarea granițelor, s-au luat măsuri desperate — însă inevitabilele proteste au apărut imediat. Un autor s-a plâns că împăratul Dioclețian, care a încercat să rezolve în mod agresiv problema deficitului fiscal, mai degrabă a provocat probleme decât să le rezolve și, „prin lăcomia și agitația sa, a întors lumea cu susul în jos”.¹¹³ S-a efectuat o trecere detaliată în revistă a bunurilor imperiului, acțiunea pregătitoare de revizuire generală a sistemului fiscal. Au fost trimiși funcționari în toate colțurile imperiului, iar evaluatorii și-au făcut apariția neanunțați pentru a număra fiecare vie și fiecare pom fructifer, cu scopul de a spori veniturile imperiului.¹¹⁴ S-a emis un edict valabil în întregul imperiu, care stabilea atât prețul alimentelor de bază, cât și al produselor de lux din import, precum semințele de susan, chimionul, păstârnacul și scorțișoara. Un fragment din acest ordin, descoperit de curând la Bodrum, arată cât de puternic încerca să intervină statul: nu mai puțin de douăzeci și șase de tipuri de încălțăminte, de la sandale aurite pentru femei până la pantofi „purpurii,

cu talpă joasă, în stil babilonian“, aveau un preț de plafon stabilit de inspectorii financiari ai Romei.¹¹⁵

În final, pe Dioclețian l-a răpus presiunea de a încerca să reorganizeze imperiul și s-a retras pe țărmul actual al Croației pentru a se concentra pe lucruri mai plăcute decât treburile statului. „Îmi doresc să vii la Salona“, i-a scris el unuia dintre foștii săi colegi, „să vezi verzele pe care le-am plantat cu mâna mea“; sunt atât de minunate, a continuat el, că „nici nu te-ar mai putea tenta vreodată ideea de a deține puterea“. ¹¹⁶ Faimoasa și impresionanta statuie găsită la Prima Porta, la periferia Romei, îl înfățișa pe Augustus ca soldat, în schimb, lui Dioclețian îi plăcea postura de fermier. Astfel se transformaseră ambițiile Romei pe parcursul a 300 de ani: de la planurile extinderii imperiului până în India până la cochetarea cu ideea cultivării legumelor bune pentru expoziții.

În timp ce romanii priveau neliniștiți în stânga și în dreapta, un agresiv nor de furtună se apropia de ei. Împăratul Constantin a fost cel care a luat atitudine. Fiul unuia dintre cei mai de seamă oameni ai imperiului, Constantin era ambițios, capabil și avea darul de a se afla la locul potrivit în momentul potrivit. Când venea vorba de politica de care avea nevoie Roma, viziunea lui era pe atât de clară, pe cât era de uimitoare. Imperiul avea nevoie de o conducere puternică; ceea ce era evident pentru toată lumea; dar Constantin avea un plan mai radical decât să concentreze, pur și simplu, puterea în propriile mâini: își dorea să construiască un nou oraș, o nouă perlă pe ruta ce lega Mediterana de Orient. Locul ales de el, de altfel foarte potrivit, era punctul de întâlnire al continentelor Europa și Asia.

Zvonurile conform cărora conducătorii romani s-ar fi gândit să mute scaunul puterii imperiale circulau de multă vreme. Potrivit unui autor roman, Iulius Cezar ar fi luat în calcul să mute capitala fie în Alexandria, fie pe locul Troiei antice din Asia Mică, căci ambele orașe dețineau o poziție mai bună pentru a guverna regiunile care îi interesau mult pe romani.¹¹⁷ În cele din urmă, la începutul secolului al IV-lea d.Hr., această intenție s-a concretizat și un oraș impresionant a fost ridicat la intersecția dintre Europa și Asia, de parcă Roma ar fi încercat să sublinieze direcția în care își ațintea privirea.

O nouă metropolă splendidă s-a înălțat pe locul vechiului Bizanț, pe malul Bosforului, oraș care, odată cu trecerea timpului, nu numai că a ajuns să rivalizeze cu Roma, dar să o și întrecă. S-au construit palate gigantice, dar și un hipodrom pentru curse de care. În centrul orașului, s-a

ridicat o coloană gigantică, tăiată dintr-o singură bucată masivă de porfir, deasupra căreia s-a așezat o statuie, înfățișându-l pe împărat privind în jos. Orașul a primit numele de Noua Romă, deși nu după multă vreme a ajuns să fie cunoscut după numele fondatorului său, Constantin — Constantinopol. În paralel, au fost înființate instituții ce le imitau pe cele din orașul-mamă, inclusiv un Senat, ai cărui membri erau defăimați de unii locuitori, care erau de părere că făceau parte din pătura socială a noilor îmbogățiți — fiii arămarilor, ai supraveghetorilor băilor publice, ai cârnățarilor și alții de teapa lor.¹¹⁸

Constantinopol avea să devină cel mai mare și mai important oraș din Mediterana, eclipsând de departe celelalte orașe în dimensiune, influență și importanță. Deși mulți experți contemporani resping cu vehemență ideea potrivit căreia Constantin ar fi intenționat ca orașul său să devină o nouă capitală imperială, fondurile imense cheltuite pe construcția Constantinopolului sugerează altceva.¹¹⁹ Orașul era amplasat într-o poziție strategică, de unde se puteau supraveghea alte rute sensibile, nu în ultimul rând traficul maritim dinspre și înspre Marea Neagră. În plus, funcționa și ca avanpost din care puteau fi observate evenimentele de la est, dar și de la nord — în Balcani și în direcția Câmpiei Panonice, unde tensiunile mocneau.

În Antichitate, orizontul majorității populației se limita de regulă la nivel regional — comerțul și interacțiunea oamenilor având loc pe distanțe scurte. Cu toate acestea, pânzele țesute de comunități s-au întrepătruns, creând un univers complex, în care gusturile și ideile erau modelate de produse, principii și influențe artistice aflate la mii de kilometri depărtare.

Cu două milenii în urmă, mătăsurile cusute de mână în China erau purtate de cei bogați și puternici din Cartagina și alte orașe din bazinul mediteraneean, iar ceramica fabricată pe teritoriul actual al sudului Franței se putea găsi în Anglia și Golful Persic. Condimentele și mirodeniile din India erau folosite în bucătăriile locuitorilor din provincia Xinjiang, dar și ale celor de la Roma. Clădirile din nordul Afganistanului prezentau inscripții în greacă, în timp ce armăsarii din Asia Centrală erau călăriți cu mândrie câteva mii de kilometri mai la est.

Ne putem imagina cursul unei monede din aur în circulație cu două milenii în urmă, bătută probabil într-o monetărie dintr-o provincie a imperiului și folosită de un tânăr soldat, ca mijloc de plată, pentru a cumpăra bunuri la frontiera de nord, în Anglia, ce își găsea mai apoi drumul spre casă, la Roma, călătorind în cuferele unui funcționar imperial

trimis să strângă impozite, după care ajungea în mâinile unui negustor care se îndrepta spre Orient și era folosită încă o dată pentru a plăti produsele cumpărate de la comercianții care veniseră să-și vândă proviziile la Barygaza. Aici era admirată și prezentată conducătorilor din Hindukush, care se minunau la vederea gravurii, a formei și dimensiunii ei și i-o dădeau unui meșter să o copieze — poate că acesta venea chiar de la Roma, din Persia, India sau China. Putea fi chiar și vreun localnic care deprinsese meșteșugul baterii de monedă. Era o lume conectată, complexă și însetată să facă schimburi.

Este ușor să modelăm trecutul și să-i dăm forma pe care o considerăm convenabilă și accesibilă. Dar lumea antică a fost mult mai sofisticată și interconectată decât ne place câteodată să credem. Roma este văzută ca predecesoarea Europei Apusene, dar trecem cu vederea faptul că imperiul privea în mod constant către Orient și că, în mai multe privințe, a fost modelat de influențele primite de acolo. Civilizația antică a stat la baza lumii în care trăim, așa cum o vedem noi astăzi — plină de viață și de energie, competitivă și eficientă. Un șir lung de orașe alcătuia un lanț care se întindea de-a lungul întregii Asii. Apusul începuse să privească către Orient și Orientul către Apus. Împreună cu rutele comerciale tot mai dinamice ce legau India de Golful Persic și Marea Roșie, străvechile Drumuri ale Mătăsii din Antichitate pulsau de viață.

Privirea Romei rămăsese ațintită asupra Asiei din momentul în care se transformase din republică în imperiu. Și, după cum s-a dovedit, același lucru se întâmplase și cu sufletul ei. Căci Constantin — și Imperiul Roman — îl găsiseră pe Dumnezeu; iar noua credință venea tot din Orient. În mod surprinzător, nu a venit din Persia sau din India, ci dintr-o provincie aparent neinteresantă, unde, cu trei secole în urmă, Pilat din Pont se făcuse cunoscut prin comportamentul său infam ca guvernator. Creștinismul era pe cale să se răspândească în toate direcțiile.

2

DRUMUL CREDINȚELOR

Prin arterele care în Antichitate făceau legătura între Pacific, Asia Centrală, India, Golful Persic și Marea Mediterană, nu circulau numai bunuri de consum, ci și concepte. Iar printre cele mai influente idei, se numărau cele care aveau de-a face cu divinitatea. Schimbul cultural și religios fusese întotdeauna dinamic în această regiune; acum însă devenea mai complex și mai competitiv. Cultele și credințele locale intrau în contact cu unele cosmologii puternic înrădăcinate, proces ce a dat naștere unui creuzet bogat în care se împrumutau, se rafinau și se recreau concepte.

La scurt timp după ce conceptele grecilor au pătruns în Orient, fenomen prilejuit de ofensiva lui Alexandru cel Mare, ideile au început să circule și din direcție opusă. Religia budistă s-a răspândit rapid în Asia, mai ales după ce a fost apărută cu îndârjire de împăratul Așoka, despre care se spune că se convertise la budism după ce cugetase îndelung la prețul teribil plătit pentru campaniile militare, în urma cărora se ridicase un mare imperiu în India, în secolul al III-lea î.Hr. Inscripțiile din această perioadă atestă existența multor locuitori din Siria și din regiuni chiar și mai îndepărtate care, la acel moment, adoptaseră principiile și practicile budiste. Credințele sectei *therapeutai*, care a prosperat vreme de secole în orașul egiptean Alexandria, prezintă similitudini inconfundabile cu budismul, folosind inclusiv scripturi alegorice, împărtășind aceeași dorință de iluminare prin rugăciune și detașare de sine pentru a găsi liniștea interioară.¹

Lipsa de claritate a izvoarelor istorice îngreunează încercarea de a afla cu exactitate când a început să se răspândească budismul. Cu toate

acestea, uimitor este faptul că s-au păstrat texte străvechi care relatează cum s-a răspândit budismul din subcontinentul indian, în alte regiuni. Conducătorii locali au trebuit să ia o hotărâre în legătură cu budismul: se punea problema tolerării, a eradicării sau a sprijinirii lui. Unul dintre cărmuitorii care a ales această ultimă variantă a fost Menander, rege al Bactrianei în secolul al II-lea î.Hr. și descendent al unuia dintre generali ai Alexandru cel Mare. Potrivit textului cunoscut în prezent sub numele *Milindapañhā*, regele s-a decis să urmeze o nouă cale spirituală, grație întâlnirii cu un călugăr care l-a marcat profund prin inteligența, compasiunea și modestia sa, în contrast cu superficialitatea lumii în care trăia. Se pare că a fost suficient să-l convingă pe rege să caute iluminare prin învățăturile budiste.²

Universul de idei și de credințe religioase al Drumurilor Mătășii era populat de numeroase divinități și culte, preoți și conducători locali, aflați într-o continuă competiție pentru supremație. Mizele erau mari. Aceasta era o perioadă în care societățile erau foarte receptive la explicații, acceptând lămuriri pentru absolut orice, de la lucrurile lumești până la întâmplările supranaturale; era o epocă în care credința venea cu soluții la o multitudine de probleme. Luptele dintre diferitele credințe aveau un puternic caracter politic. Pentru practicanții tuturor acestor religii — fie că erau de proveniență indică, precum hinduismul, jainismul și budismul, fie că își aveau originile în Persia, precum zoroastrismul și maniheismul, sau mai la vest, precum iudaismul, creștinismul și, ulterior, islamismul —, succesul pe câmpul de luptă sau la masa negocierilor însemna confirmarea supremației culturale și a bunăvoinței divine. Pe cât era de simplă, pe atât era de puternică această ecuație: o societate ocrotită și favorizată de zeul sau zeii potriveți înflorea; cele care propuneau idoli falși și promisiuni deșarte aveau de suferit.

Prin urmare, conducătorii aveau stimulente puternice pentru a investi în infrastructura spirituală adecvată, precum ridicarea de lăcașuri extravagante de cult. Astfel obțineau o marjă de manevră pentru a deține controlul intern, ceea ce le permitea conducătorilor să lege o relație reciproc avantajoasă cu preoțimea, care deținea o extraordinară putere politică și autoritate morală în toate religiile importante. Acest lucru nu însemna că liderii erau pasivi, acționând în baza doctrinelor propuse de o clasă independentă (sau, în unele cazuri, de o castă). Din contră, conducătorii intransigenți puteau să-și întărească autoritatea și supremația introducând noi practici religioase.

Imperiul Kushan, care, pornindu-și expansiunea din nordul Indiei, a ocupat cea mai mare parte a Asiei Centrale în primele secole după Hristos, ne oferă un astfel de exemplu. Deși conducătorii tribului Kushan priveau budismul cu un aer de superioritate, au și contribuit la răspândirea acestei religii. Pentru o dinastie conducătoare care nu era originară din regiune era important să-și justifice privilegiile. În acest scop, a contopit idei care proveneau din surse dintre cele mai diverse pentru a ajunge la cel mai mic numitor comun care să atragă o populație cât mai numeroasă cu putință. Prin urmare, dinastia Kushan a finanțat construirea de „temple ale familiei divine” (*devakula*), dezvoltând conceptul deja consacrat în regiune, potrivit căruia regii erau cei care făceau legătura între Pământ și Ceruri.³

Cu ajutorul monedei bătute în timpul domniei sale, Menandru deja anunțase că nu era doar un conducător trecător, ci un salvator — aspect atât de important, încât l-a consemnat atât în scriere greacă (*soterios*), cât și în sanscrită (*Tratasa*), în legende bilingve de pe monedele bătute în perioada domniei sale.⁴ Dinastia Kushan a mers și mai departe, punând bazele unui cult al conducătorului, despre care se spunea că era direct înrudit cu divinitatea, ceea ce a adâncit prăpastia dintre rege și supușii săi. O inscripție descoperită la Taxila, în Punjab, consemnează această credință cu exactitate. Potrivit textului, cârmuitorul era „Marele rege, regele regilor și fiul Domnului”.⁵ Asemănarea cu Vechiul și Noul Testament este frapantă — la fel și conceptul de conducător văzut ca salvator și intermediar pentru accesarea în viața următoare.⁶

În jurul secolului I d.Hr., a avut loc un eveniment ce poate fi asemănat cu o revoluție a religiei budiste, respectiv o schimbare a modului în care credința afecta viața de zi cu zi a enoriașilor. În forma lor tradițională, învățăturile lui Buddha erau simple, pledând pentru găsirea unei căi care să îndepărteze omul de suferință (*duḥkha*, în sanscrită) și să-l îndrepte către o stare de pace (*nirvana*) prin urmarea drumului cu opt „cărări nobile”. Călea către iluminare nu implica elemente terțe, iar lumea materială sau fizică nu juca un rol important în această călătorie, ce era spirituală, metafizică și individuală.

Această concepție avea să se schimbe radical odată cu apariția noilor modalități de a atinge o stare mai înaltă a înțelegerii sinelui. Ceea ce până atunci fusese o intensă călătorie sufletească, fără niciun fel de influențe și sprijin din exterior, era acum înlesnită de sfaturi, ajutor și lăcașuri menite să facă drumul către iluminare și budism mai atrăgător. S-au construit stupe sau altare, aparent pentru Buddha, care au devenit locuri de pelerinaj, iar

textele în care se detalia cum să te comporți în aceste temple au conferit idealurilor budismului mai mult realism și concretețe. Florile sau parfumurile aduse ca ofrandă la altar aveau să ajute omul să obțină mântuirea, după cum povățuia *Saddharmapundarika*, adesea cunoscută și sub numele de *Lotus Sutra*, care datează din acea perioadă. La fel se întâmpla și cu muzicanții angajați să „bată tobele, să sufle în cornete, scoici de mare, naiuri și fluiere, să cânte la lăută și harpă, gong, chitară și țambal”: toate acestea aveau să-l ajute pe credincios să atingă „calea către Buddha”.⁷ Scopul acestor gesturi era să ofere un plus de vizibilitate budismului — o voce mai clară — și să-i permită să concureze mai eficient într-un mediu în care tot mai multe religii și credințe se manifestau.

Un alt concept nou a fost cel de donație — mai exact donațiile acordate templelor care erau construite de-a lungul rutelor ce porneau din India în direcția Asiei Centrale. Oferirea de bani, bijuterii și alte daruri a devenit o practică des întâlnită și, odată cu aceasta, s-a răspândit și ideea că donatorii aveau să „trecă dincolo de oceanele suferinței”, ca recompensă pentru generozitatea lor.⁸ Într-adevăr, *Lotus Sutra* și alte texte din această perioadă menționau bunurile prețioase care se pretau cel mai bine ca daruri: perle, cristale, aur, argint, lapiz lazuli, coral, diamante și smaralde — toate erau considerate acceptabile.⁹

Sistemele de irigații amenajate pe suprafețe întinse din văile aflate în prezent pe teritoriul Tadjikistanului și în sudul Uzbekistanului, construite la începutul mileniului I d.Hr., confirmă că regiunea devenea din ce în ce mai bogată și mai prosperă, iar schimbul cultural și comercial tot mai dinamic.¹⁰ În condițiile în care apăreau elite locale bogate la care se putea apela, nu a durat mult și centrele monastice au devenit adevărate baze de activitate și cămine pentru cărturarii care își umpleau timpul scriind, copiind și traducând texte budiste în limbile locale, astfel încât să fie accesibile unui public din ce în ce mai larg și numeros. Era un alt punct al unui program menit să răspândească religia. Comerțul a deschis acele porți prin care credința a trecut nestingherită.¹¹

În jurul secolului I d.Hr., procesul de răspândire a religiei budiste, din nordul Indiei de-a lungul rutelor comerciale traversate de negustori, călugări și călători, s-a accelerat rapid. La sud, în platoul Dekkan, au apărut o puzderie de temple, săpate în peșteri, iar stupele puteau fi întâlnite până departe, în subcontinentul indian.¹² La nord și est, budismul era propovăduit din ce în ce mai energic de negustorii sogdieni, care au jucat un rol vital în crearea unei legături între China și valea Indului. Erau neguțători

nomazi, din inima Asiei Centrale, intermediari clasici, care aveau propriile rețele compacte și foloseau eficient împrumuturile, obținând pe această cale o poziție ideală pentru a domina negoțul pe rutele comerciale lungi.¹³

Cheia succesului lor s-a datorat unui lanț sigur de puncte de popas. Pe măsură ce sogdienii se converteau în număr din ce în ce mai mare la budism, de-a lungul rutelor comerciale principale s-au construit stupe, așa cum putem vedea în valea Hunza din nordul Pakistanului: mii de sogdieni aflați în trecere prin această zonă și-au gravat numele în piatră, alături de imagini înfățișându-l pe Buddha, în speranța că lungile lor călătorii aveau să fie productive și sigure — mărturii tulburătoare ale nevoii călătorilor de alinare spirituală ori de câte ori se aflau departe de casă.¹⁴

Nu numai gravurile răzlețe confirmă faptul că budismul s-a răspândit în ritm accelerat în această perioadă. Kabulul era înconjurat de patruzeci de mănăstiri, dintre care una a fost descrisă astfel de un călător sosit ceva mai târziu în această regiune: „Pardoseala era realizată din onix, zidurile din marmură pură; poarta era construită din aur topit, iar podeaua din argint solid; oriunde îți întorceai privirea vedeai stele... Pe hol, un idol de aur la fel de frumos ca luna ședea pe un tron magnific, încrustat cu bijuterii”.¹⁵

Nu după multă vreme, conceptele și practicile budiste au început să se răspândească în est, croindu-și drum prin munții Pamir și pătrunzând în China. Până la începutul secolului al IV-lea d.Hr., în întreaga provincie Xinjiang din nord-vestul Chinei se ridicaseră lăcașuri sfinte budiste, precum spectaculosul complex de peșteri de la Kizil din bazinul Tarim, care includea și săli de rugăciune, spații dedicate meditației, precum și dependințe mari, în care se putea locui. În scurt timp, vestul Chinei a fost împânzit de locuri transformate în așezăminte sacre, precum Kashgar, Kucha sau Turfan, de exemplu.¹⁶ Până în anul 460, gândirea, practicile, arta și iconografia budistă deveniseră parte integrantă a culturii populare din China, rivalizând puternic cu tradiționalul confucianism, o cosmologie amplă, puternic înrădăcinată, căci data de mai bine de un mileniu, care punea accentul în egală măsură pe etica personală și credința spirituală. Răspândirea budismului a fost facilitată de o promovare agresivă practică de o dinastie recent sosită la putere: acești conducători originari din stepe erau, așadar, străini. Exact cum se întâmplase și cu tribul Kushan care îi precedase, Wei din nord au avut multe de câștigat susținând noile concepte, în detrimentul celor tradiționale, și protejând ideile care le justificau privilegiile. La Pingcheng și Luoyang, în estul îndepărtat al țării, au fost ridicate statui gigantice reprezentându-l pe Buddha, precum

și altare și mănăstiri bogat decorate. Mesajul era cât se poate de clar: Wei din nord triumfaseră pentru că făceau parte dintr-un ciclu divin. Nu erau niște simpli învingători primitivi, pe un câmp de luptă.¹⁷

Budismul a înaintat de-a lungul principalelor artere comerciale, răspândindu-se și în vest. Grupurile de peșteri care împânzeau Golful Persic, precum și nenumăratele descoperiri arheologice din jurul orașului Merv din Turkmenistanul de astăzi, dar și o serie de inscripții descoperite în interiorul Persiei ne confirmă faptul că budismul putea concura cu credințele locale.¹⁸ Abundența de termeni de proveniență budistă din limba partă atestă, de asemenea, o intensificare a schimbului de idei în această perioadă.¹⁹

Diferența a fost că accelerarea schimburilor comerciale a impulsionat Persia să meargă într-o altă direcție, în momentul în care a intrat într-o perioadă caracterizată de renaștere economică, politică și culturală. În timp ce o identitate persană distinctă reușea din nou să se afirme, budiștii descopereau că erau mai degrabă persecutați, decât luați ca model. Din cauza agresivității atacurilor, altarele din zona Golfului au fost abandonate, iar stupele care fuseseră probabil ridicate de-a lungul rutelor comerciale terestre de pe teritoriul Persiei au fost distruse.²⁰

Pe măsură ce se răspândeau în Eurasia, religiile cunoșteau o perioadă de înflorire, urmată de decădere, căci ajungeau să se răfuiască între ele pentru credincioși, loialitate și autoritate morală. Comunicarea cu planul divin era mai mult decât o simplă încercare de a influența viața cotidiană: s-a transformat într-o chestiune ce ținea de mântuire sau veșnică osândă. Disputele au devenit violente. În primele patru secole ale mileniului I d.Hr., perioadă în care creștinismul a cunoscut o evoluție extraordinară — pornind de la un mic nucleu de credincioși din Palestina, religia creștină a ajuns să se răspândească în Mediterană și în Asia —, o adevărată furtună de războaie religioase s-a abătut asupra omenirii.

Momentul decisiv l-a constituit ascensiunea dinastiei Sasanide, care a înlăturat regimul la putere în Persia, instigând la revolte, ucigându-și rivalii și profitând de confuzia creată după înfrângerile militare suferite la granița cu Roma — mai presus de toate, cele din Caucaz.²¹ După preluarea puterii, în 224 d.Hr., Ardașir I și succesorii săi au transformat din temelii statul persan. Reforma a inclus și afirmarea unei identități intransigente, care a pus punct istoriei recente a imperiului, încercând să accentueze legăturile cu marele Imperiu Persan din Antichitate.²²

Sasanizii au reușit să impună noua identitate prin fuziunea peisajului simbolic și fizic al momentului cu cel din trecut. În folosul propagandei culturale, noua dinastie a ocupat spații simbolice ale Iranului antic, precum Persepolis, capitala Imperiului Persan în timpul Ahemenizilor, și necropola Naqsh-e Rostam, asociată cu măreți regi perși, precum Darius și Cyrus; a propus inscripții noi, o arhitectură monumentală și altoreliefuri din piatră, într-o încercare de a păstra vie memoria încununată de glorie a trecutului²³; monedele vechi, care păstrau caligrafia și busturile grecești realizate în maniera perioadei lui Alexandru cel Mare, în circulație vreme de secole, au fost înlocuite cu altele noi, care înfățișau, pe avers, un nou profil de rege, complet diferit — care privea în direcție opusă —, iar pe revers, un altar în flăcări.²⁴ Simbolul de pe revers era o provocare deliberată, o declarație deschisă ce impunea o nouă identitate și o nouă atitudine față de religie. Până atunci, așa cum reiese din informațiile extrase din izvoarele istorice ale vremii, conducătorii locali dăduseră dovadă de toleranță religioasă, permițând diferitelor culte să coexiste.²⁵

Nu a durat mult timp până când ascensiunea noii dinastii a dus la o încremenire a mentalităților, iar învățăturile lui Zoroastru (sau Zarathustra) au fost fără îndoială promovate în detrimentul altor concepte. Cunoscut grecilor antici sub numele de Zoroastru, marele profet persan care trăise în jurul anului 1000 î.Hr., dacă nu chiar mai devreme, propovăduise prin învățăturile sale că universul era împărțit în conformitate cu două principii duale, aflate într-o permanentă stare de conflict: Ahuramazda (Înțelepciunea Iluminatoare) și opusul său, Angra-Mainyu (Spiritul Răului). Prin urmare, era important ca oamenii să-l slăvească pe Ahuramazda, responsabil pentru buna ordine a lucrurilor. Împărțirea lumii în forțe benefice și malefice a acaparat aproape fiecare aspect al vieții, ajungând să influențeze și activități precum sortarea animalelor.²⁶ Ritualul de purificare, îndeosebi cel prin ardere, era un element esențial al cultului zoroastrișt. Conform noii religii, Ahuramazda putea scoate „binele din rău, lumina din întuneric” și mântuirea din demoni.²⁷

Această cosmologie le-a dat conducătorilor sasanizi ocazia de a clădi o punte între puterea lor și epoca de aur a Persiei antice, o perioadă în care marii regi își proclamau devotamentul față de Ahuramazda.²⁸ În același timp, le-a oferit și un cadru moral puternic pentru a pune bazele unei epoci a expansiunii militare și economice: accentul pe conflictul permanent dintre Bine și Rău a întărit spiritul războinic, iar atenția deosebită pentru ordine și disciplină a consolidat reformele administrative care au

devenit emblematic pentru un stat din ce în ce mai puternic și violent. Zoroastrismul propunea un ansamblu de principii aspre, toate în concordanță cu o cultură militaristă, concentrată pe ideea renașterii imperiului.²⁹

Imperiul Sasanid s-a extins foarte mult în timpul domniei lui Ardașir I și a fiului său Șapur I, aceștia aducând orașele-oază, rutele de comunicații și întregi regiuni sub controlul lor direct sau forțându-le să le devină vasale. Orașe importante precum Sistan, Merv și Balch au fost cucerite pe parcursul mai multor campanii militare, demarate începând cu anii 220, iar o bună parte a teritoriilor ocupate de tribul Kushan au devenit state vasale, administrate de cărmuitorii sasanizi, care au adoptat titlul de *kushānshāh* (conducători ai tribului Kushan).³⁰ O inscripție triumfală de la Naqsh-e Rostam descrie anvergura acestei realizări, notând că regatul lui Șapur se extinsese până departe în Orient, ajungând chiar până la Peshāwar și „la hotarele” orașelor Kashgar și Taškent.³¹

Adepții zoroastrismului s-au poziționat aproape de nucleul puterii când sasanizii au preluat conducerea statului persan și au depus eforturi pentru a deține controlul în administrație, în detrimentul altor minorități religioase.³² Era un fenomen vizibil și în noile regiuni controlate de liderii perși. Inscripțiile comandate de marele preot Kirdir, la mijlocul secolului al III-lea d.Hr., sărbătoreau extinderea zoroastrismului. Religia și clerul ei ajunseseră să fie slăvite pretutindeni și „foarte multe temple și școli preoțești” au înflorit în regiunile luate din mâinile romanilor. Răspândirea credinței necesita muncă anevoioasă, consemnează explicit inscripția, însă, după cum a remarcat cu modestie și Kirdir, „am trudit și m-am sputit pentru binele *yazdān* [puterilor divine] și al conducătorilor, și pentru binele propriului meu suflet”.³³

Promovarea zoroastrismului a fost însoțită de suprimarea cultelor locale și a credințelor religioase rivale, care au fost catalogate drept doctrine malefice. Evreii, budiștii, hindușii, maniheiștii și alții au fost persecutați; lăcașurile lor de cult au fost jefuite, iar „idolii distruși, sanctuarele demonilor dărâmate și transformate în temple pentru zei”.³⁴ Extinderea statului persan a fost însoțită de impunerea prin forță a valorilor și credințelor, descrise ca fiind deopotrivă tradiționale și esențiale pentru succesul militar și politic. Cei care propuneau explicații diferite sau preluarea de valori aparținând rivalilor erau urmăriți și de cele mai multe ori uciși — așa cum s-a întâmplat, de exemplu, cu Mani, un profet charismatic, care a trăit în secolul al III-lea și al cărui amalgam de idei, ce avea la bază credințe orientale și occidentale, fusese odinioară ocrotit de Șapur I; învățăturile

sale erau acum condamnate ca subversive, vătămătoare și periculoase, iar adepții săi persecutați fără milă.³⁵

Printre popoarele alese să primească un tratament aspru și cele care fuseseră nominalizate în mod explicit de Kirdîr pe lista sa se numărau *nasraye* și *kristyone* — respectiv „nazarinenii” și „creștinii”. Deși s-au purtat nenumărate dezbateri științifice cu scopul de a afla care erau grupurile la care se făcea referire prin acești doi termeni, în prezent, este general acceptat faptul că primul se referă la populațiile originare din Imperiul Sasanid care s-au convertit la creștinism, iar al doilea, la creștinii care au fost deportați în număr mare în Orient de către Șapur I, după ocuparea Siriei romane, campanie care a luat autoritățile locale și centrale prin surprindere.³⁶ Zoroastrismul s-a întipărit atât de puternic în conștiința și identitatea Persiei secolului al III-lea pentru că a reprezentat o reacție la intruziunea creștinismului, ce începea să se răspândească în mod alarmant de-a lungul rutelor comerciale — la fel cum se întâmplase cu budismul în Orient. Radicalizarea dramatică a filosofiei zoroastrismului chiar în această perioadă s-a datorat și unei reacții ostile la adresa gândirii și ideilor creștine răspândite de negustorii și osândiții care au recolonizat teritoriul Persiei, după ce au fost deportați din Siria.³⁷

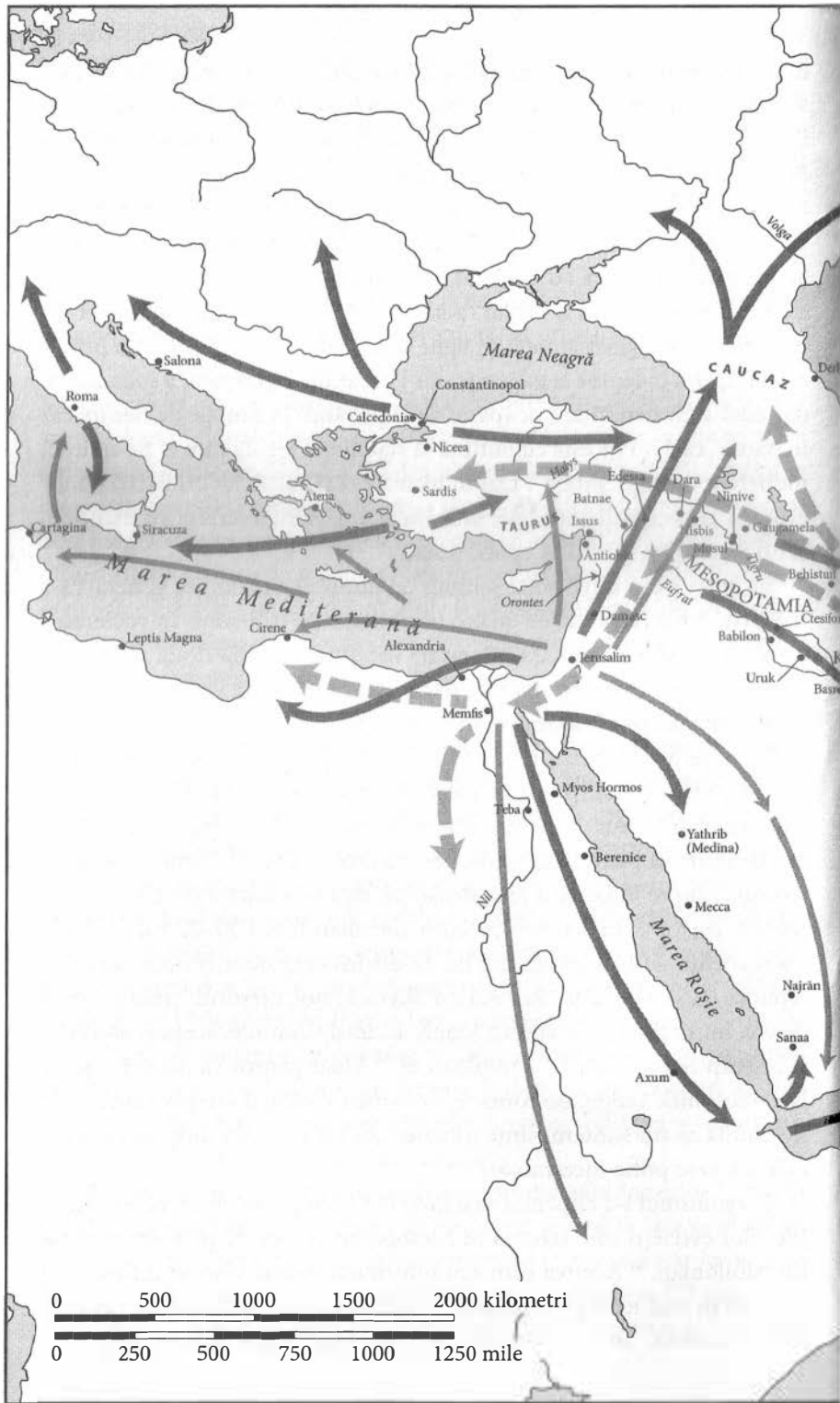
Multă vreme creștinismul a fost asociat cu Mediterana și vestul Europei. În mare, această percepție s-a datorat faptului că liderii bisericii și personalitățile cele mai importante ale confesiunilor catolică, anglicană și ortodoxă și-au avut sediul la Roma, Canterbury și Constantinopol (în prezent, Istanbul). Creștinismul timpuriu a fost însă asiatic din toate punctele de vedere. Focarul său, geografic vorbind, a fost, bineînțeles, Ierusalimul, alături de celelalte regiuni în care Iisus s-a născut, a trăit și a murit; inițial s-a vorbit aramaica, limbă care face parte dintr-un grup lingvistic semitic, caracteristic Orientului Mijlociu; baza sa teologică și urzeala spirituală s-au născut din iudaism, religie care s-a dezvoltat în Israel și pe parcursul exilului din Egipt și Babilon; întâmplările descrise în Scripturi au fost influențate de locuri și fenomene specifice Asiei, nu Europei — deșerturi, potopuri, secete și perioade de foamete.³⁸

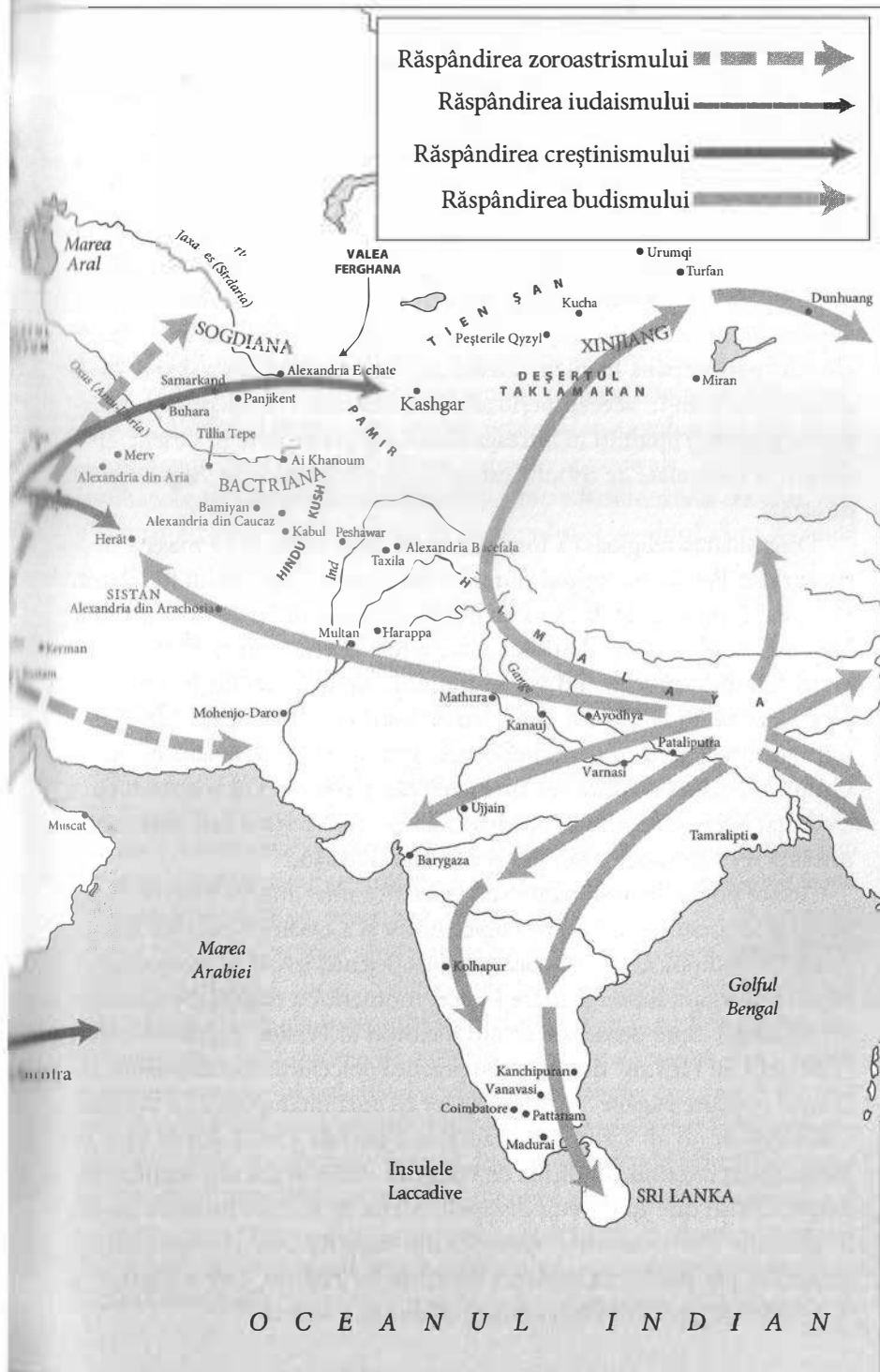
Relatările istorice despre răspândirea creștinismului în regiunea mediteraneeană sunt deja consacrate, dar progresul timpuriu al acestei religii a fost mult mai spectaculos și mai promițător în Orient decât în bazinul Mediteranei, unde a pătruns de-a lungul rutelor maritime.³⁹ La început, autoritățile romane nu le-au dat mare importanță creștinilor, fiind mai

degrabă uimite de feroarea adepților timpurii ai noii religii. În secolul al II-lea, Pliniu cel Tânăr, de exemplu, i se adresa împăratului Traian, căruia îi solicita sfaturi în legătură cu atitudinea oficială care trebuia adoptată față de creștinii din Asia Mică. „Nu am luat niciodată parte la un proces în care creștinii sunt acuzați, recunoștea demnitarul roman. Prin urmare, nu știu nici ce fel de pedeapsă li se cuvine, nici cât de amănunțit să le analizez activitatea.” Pe câțiva i-a executat, „căci nu aveam nici urmă de îndoială că, indiferent în ce ar fi crezut, pentru încăpățânarea și îndărătnicia lor incredibilă trebuiau mai mult ca sigur să fie pedepsiți”⁴⁰ Răspunsul primit de la împărat îndemna la toleranță: nu-i persecuta pe creștini, a spus acesta, dar dacă sunt denunțați, ocupă-te de ei pe rând, în funcție de fiecare caz în parte, „căci nu ne este cu putință să stabilim o regulă care să fie aplicată indiferent de împrejurare”. Dar în niciun caz să nu acționezi în baza unor zvonuri sau acuzații anonime; să luăm alte măsuri, a scris el cu mândrie, „ar fi împotriva spiritului epocii noastre”.⁴¹

La scurt timp după acest schimb de impresii, atitudinea generală s-a înăsprit, reflectând cât de adânc pătrunsese creștinismul în societatea romană. În special armata imperială începuse să vadă noua religie, cu atitudinea ei subversivă față de păcat, sex, moarte și viață, în general, ca pe o amenințare la adresa valorilor tradiționale.⁴² Începând din secolul al II-lea, au avut loc mai multe valuri de persecuții brutale, pe parcursul cărora au fost omorâți mii de creștini, adesea în spectacole publice. În consecință, a apărut un corpus bogat de texte prin care erau comemorați martirii care își pierduseră viețile pentru credința lor.⁴³ Primii creștini au trebuit să lupte împotriva prejudecăților, fapt ce a stârnit strigăte de agonie din partea unor scriitori precum Tertulian (cca 160–225 d.Hr.), ale cărui apeluri au fost comparate de un distins cercetător contemporan cu replicile personajului shakespearean Shylock: noi, creștinii, „trăim alături de voi, împărțim cu voi aceeași hrană, aceleași veșminte, aceleași obiceiuri și aceleași nevoi zilnice”, a implorat el.⁴⁴ Doar pentru că nu luăm parte la ceremoniile religioase romane, continua teologul creștin roman, nu înseamnă că nu suntem ființe umane. „Avem oare alți dinți sau organe care stârnesc pofte incestuoase?”⁴⁵

Creștinismul s-a răspândit mai întâi în Orient, prin intermediul comunităților evreiești care trăiseră în Mesopotamia încă de pe vremea exilului babilonian.⁴⁶ Acestea primeau informații despre viața și moartea lui Iisus nu în traducere greacă, așa cum făceau aproape toți adepții din vest, ci în aramaică, limba apostolilor și a lui Iisus însuși. Exact ca în zona

mediteraneeană, neguțătorii au jucat un rol esențial în procesul de evangelizare din Orient — orașul Edessa, astăzi Urfa din sud-estul Turciei, a devenit deosebit de important prin amplasarea sa, căci se afla exact în punctul de intersecție al rutelor nord-sud și est-vest.⁴⁷

Misionarii au ajuns la scurt timp în Caucaz. Ritualurile funerare și inscripțiile descoperite în Georgia atestă că aici trăia un număr destul de mare de evrei convertiți la creștinism.⁴⁸ Nu după multă vreme, Golful Persic a fost împânzit de comunități creștine. Șaizeci de morminte găsite în apropiere de Bahrain, săpate într-un recif de corali, ne arată cât de departe ajunsese religia creștină până la începutul secolului al III-lea.⁴⁹ Un text păstrat până în zilele noastre sub numele de *Cartea despre legile țărilor*, scris cam în aceeași perioadă, ne informează că adepții creștinismului puteau fi întâlniți în întreaga Persie și până departe în Orient, spre teritoriile controlate de tribul Kushan — cu alte cuvinte, în Afganistanul de astăzi.⁵⁰

Diseminarea religioasă a fost încurajată de deportarea în masă a creștinilor din Persia, în timpul domniei lui Șapur I, în secolul al III-lea. Printre cei condamnați la exil s-au numărat personalități de vază, precum Demetrius, episcop de Antiohia, care a fost transportat la Beth Lapat, astăzi Gundeshāpūr în sud-vestul Iranului, unde i-a strâns în jurul său pe simpatizanții creștini și a pus bazele unui nou episcopat.⁵¹ În Persia trăiau câțiva creștini cu statut important, printre care și o romană pe nume Candida, amantă favorită la Curte până când, refuzând să-și abandoneze credința, a fost martirizată, potrivit unei cronici creștine care avertiza în privința setei de sânge a șahului și a anturajului său.⁵²

Aceste povești emoționante sunt specifice unei anume literaturi care încearcă să ateste superioritatea obiceiurilor și a credinței creștine față de practicile tradiționale. Chiar dacă sunt insuficiente, izvoarele istorice indică totuși anvergura luptei purtate în acel moment cu mijloacele specifice propagandei. Spre deosebire de alți locuitori ai Persiei, a scris un autor, „discipolii lui Hristos” din Asia „nu practică obiceiurile condamnable ale acestor popoare păgâne”. Atitudinea lor trebuia întâmpinată cu bucurie, a consemnat un alt scriitor, și văzută ca o dovadă a modului în care au îmbunătățit creștinii condițiile de viață din Persia și din alte regiuni orientale: „Perșii care au devenit discipolii Săi nu își mai iau propriile mame în căsătorie”, iar locuitorii popoarelor din stepe nu „mai consumă carnea semenilor lor, pentru că urmează cuvântul lui Hristos, care a ajuns și la ei”. Astfel de fapte ar trebui salutate călduros, a scris el.⁵³

Pătrunderea din ce în ce mai evidentă și vizibilitatea crescândă a creștinilor în Persia, în secolul al III-lea, au fost factorii care au determinat preoșimea zoroastriană să reacționeze cu violență sporită, după modelul practicat de Imperiul Roman.⁵⁴ Dar, așa cum indică inscripția lui Kirdîr, perșii începeau să reacționeze din ce în ce mai dur, nu numai față de creștinism, ci și față de alte religii. Nimicirea celorlalte cosmologii se datora fanatismului zoroastrienilor care a caracterizat renașterea Persiei. Se puneau bazele unei religii de stat, ce considera valorile zoroastriene sinonime cu cele persane și oferea ceea ce unii autori moderni au numit „stâlpul de susținere al dinastiei Sasanide”.⁵⁵

Se produsese reacții în lanț: competiția pentru resurse și confruntarea militară a stimulat dezvoltarea unor sisteme religioase sofisticate, care nu numai că dădeau un sens victoriilor și succesului statului, dar le subminau în mod direct pe cele ale statelor vecine rivale. În cazul Persiei, rezultatul a fost creșterea vehemenței și a încrederii în sine a clerului, care a primit atribuții tot mai mari în sfera politică — după cum ne arată prea bine și inscripția.

Consecințele acestei politici au fost inevitabile, mai ales când zoroastrismul a fost exportat în regiunile de graniță sau în teritoriile proaspăt cucerite. Ridicarea templelor în care se practica cultul focului, de care era Kirdîr atât de mândru, pe lângă faptul că risca să nemulțumească populația băștinașă, impunea noua doctrină și credință cu forța. Zoroastrismul se identifica cu Persia. Nu după multă vreme, această religie a început să fie privită ca un instrument de ocupație, mai degrabă decât ca o formă de eliberare spirituală. Nu a fost, așadar, o coincidență că unii locuitori au început să îmbrățișeze creștinismul, văzându-l ca pe un antidot la aspra promovare a credinței, practică de statul persan.

Nu se știe cu exactitate când și în ce împrejurări au adoptat creștinismul conducătorii din Caucaz. Relatările despre convertirea regelui armean Tiridates al III-lea, la începutul secolului al IV-lea, au fost scrise ulterior — și au la bază dorința de a istorisi o poveste de succes, dar și faptul că autorii erau subiectivi, fiind admiratori ai religiei creștine.⁵⁶ Potrivit legendei, Tiridates s-a convertit după ce a fost transformat în mistreț și a rățâcit dezgolit pe câmpuri, înainte de a fi vindecat de Sfântul Grigorie Luminătorul, care fusese aruncat într-un puț cu șerpi pentru că refuzase să se închine unei zeițe armene. Grigorie l-a vindecat pe Tiridates, scăpându-l de rât, colți și blană, după care l-a botezat pe recunoscătorul monarh în apele Eufratului.⁵⁷

Tiridates nu a fost singura personalitate politică importantă care a îmbrățișat creștinismul în această perioadă, căci la începutul secolului al IV-lea s-a convertit și Constantin, una dintre cele mai influente persoane de la Roma. Momentul decisiv a avut loc în timpul unui război civil furtunos, când Constantin și-a înfruntat rivalul, pe Maxențiu, la Pons Milvius, în centrul Italiei, în 312 d.Hr. Conform legendei, cu puțin timp înainte de începerea luptei, Constantin ar fi privit cerurile și ar fi văzut „o lumină în formă de cruce” deasupra soarelui, alături de cuvintele grecești „Sub acest semn vei învinge”. Constantin a înțeles pe deplin mesajul în momentul în care Iisus Hristos i s-a arătat în vis și i-a explicat că semnul crucii avea să-l ajute să-și înfrângă toți rivalii. În orice caz, așa le-a plăcut unora să descrie evenimentele vremii.⁵⁸

Cronicile creștine nu lasă loc de îndoială în privința entuziasmului fără limite cu care împăratul a supravegheat personal impunerea creștinismului în detrimentul tuturor celorlalte religii. De exemplu, de la un autor aflăm că noul oraș Constantinopol nu era „pângărit de altare, temple grecești sau sacrificii păgâne”, ci înfrumusețat cu „splendide locuri de rugăciune, în care Dumnezeu promitea să binecuvânteze eforturile împăratului”.⁵⁹ Un alt scriitor consemnează că faimoasele lăcașuri de cult au fost închise de împărat, iar oracolele și divinația, specifice teologiei romane, au fost interzise. Sacrificiile care se făceau de regulă înainte de îndeplinirea obligațiilor oficiale au fost, de asemenea, scoase în afara legii, iar statuile păgâne, distruse odată cu apariția legilor împotriva simbolurilor de acest fel.⁶⁰ Nu exista loc pentru alte opinii în versiunea relatată de autorii care aveau interese legitime în a-l prezenta pe Constantin drept susținător ferm al noii sale credințe.

De fapt, motivele care au stat la baza deciziei lui Constantin de a se converti la creștinism erau cu siguranță mai complexe decât ne sugerează relatările scrise pe parcursul vieții sale sau la scurt timp după moartea lui. În primul rând, convertirea la creștinism — religie practică deja de foarte mulți legionari — era un iscusit tertip politic; în al doilea rând, monumentele, monedele și inscripțiile răspândite în întregul imperiu, care îl înfățișează pe Constantin drept susținător înfocat al cultului Soarelui Neînvins (sau Sol Invictus), demonstrează că revelația sa era, probabil, un test, fără să aibă intensitatea pe care au lăudat-o unii. În plus, în pofida afirmațiilor care susțin contrariul, imperiul nu s-a schimbat peste noapte, căci cele mai de văză personalități de la Roma, Constantinopol și alte orașe și-au practicat în continuare obiceiurile tradiționale o perioadă îndelungată

de timp după epifania împăratului și acțiunile pline de entuziasm întreprinse de acesta în sprijinul noii credințe.⁶¹

Cu toate acestea, prin faptul că a acceptat creștinismul, Constantin a provocat fără îndoială o schimbare subită în Imperiul Roman. Persecuțiile care își atinseseră apogeul în timpul domniei lui Dioclețian, cu aproximativ un deceniu în urmă, au luat sfârșit. Luptele dintre gladiatori — forma clasică a distracției la romani pentru o bună perioadă de timp — au fost interzise, ca urmare a repulsiei creștinilor față de acest tip de spectacol care disprețuia atât de mult caracterul sacru al vieții. „Spectacolele sângeroase nu sunt pe placul nostru“, se arată într-un fragment dintr-o lege aprobată în 325 și inclusă într-un corp de legi imperiale, redactat ulterior. „(Prin urmare) noi interzicem cu desăvârșire existența gladiatorilor.“ Cei care până atunci erau aruncați în mijlocul arenei ca pedeapsă pentru crimele comise sau pentru că refuzaseră să-și abandoneze credința aveau să fie trimiși „să muncească în mine, astfel încât să-și asume vina pentru faptele lor fără vărsare de sânge“.⁶²

În timp ce se cheltuiau sume exorbitante pentru sprijinirea cauzei creștinismului în întregul imperiu, dintre toate orașele, Ierusalimul a fost ales pentru derularea unui program masiv de construcții, ce includea și ridicarea de edificii extravagante. În vreme ce Roma și Constantinopolul erau centrele administrative ale imperiului, Ierusalimul avea să devină centrul spiritual. Anumite cartiere ale orașului au fost nivelate, iar pământul săpat de sub templele păgâne a fost aruncat cât mai departe cu putință, „căci era pângărit de cultul demonilor“. Săpăturile scoteau la iveală nenumărate locuri sfinte, inclusiv peștera în care fusese depus trupul lui Iisus, care a fost renovată și, „asemenea Mântuitorului nostru, readusă la viață“.⁶³

Constantin însuși a coordonat aceste lucrări, dispunând ce fel de materiale să fie folosite pentru construcția unei biserici pe locul Sfântului Mormânt. Împăratul era gata să delege alegerea țesăturii și împodobirea zidurilor, dar dorea să se implice în alegerea tipului de marmură și a coloanelor. „Aș dori să-ți știu părerea, i-a scris lui Macarius, episcopul Ierusalimului, dacă tavanul trebuie acoperit cu grinzi sau decorat în alt stil. Dacă punem grinzi, ar putea fi decorat și cu aur.“ Pentru asemenea opțiuni, a continuat împăratul, era nevoie de aprobarea sa.⁶⁴

Atât de elogiata convertire a lui Constantin la creștinism a inaugurat un nou capitol în istoria Imperiului Roman. Deși creștinismul nu a fost decretat religie de stat, îmblânzirea restricțiilor și a pedepselor a încurajat locuitorii imperiului să adopte noua credință. Acestea erau vești bune

pentru creștinii și creștinătatea apuseană, dar au declanșat un dezastru pentru cei din Orient. Deși inițial s-a convertit la creștinism din oportunism, într-o perioadă în care continua să emită monede pe care se puteau vedea clar reprezentările păgâne și să ridice o statuie în noul său oraș, în care era înfățișat drept Helios-Apollo, Constantin a devenit la scurt timp mai agresiv.⁶⁵ Nu după multă vreme, a ajuns să se prezinte drept protector al creștinilor de pretutindeni — inclusiv al celor din afara Imperiului Roman.

În anii 330, circulau zvonuri că împăratul Constantin s-ar fi pregătit de atac împotriva Persiei, profitând de momentul în care un frate nemulțumit al șahului căutase refugiu la curtea imperială romană. Tensiunea trebuie să fi atins cote maxime când șahul a primit o scrisoare de la Constantin, prin care împăratul îl anunța că fusese încântat să afle că „cele mai frumoase provincii ale Persiei sunt locuite de acei oameni în numele cărora vorbesc eu în prezent; vreau să spun, creștinii“. Avea un mesaj precis pentru conducătorul persan, Șapur al II-lea: „Îți încredințez spre protecție acest popor... Îngrijește-te de el cu omenia și bunătatea ce îți stau în fire; căci prin această dovadă de credință îți vei asigura un beneficiu nemărginit atât ție însuși, cât și nouă.“⁶⁶ Probabil că împăratul intenționase doar să ofere un sfat prietenos, dar vorbele sale au sunat mai degrabă ca o amenințare: de curând, frontiera răsăriteană a Romei se mutase în interiorul teritoriului Persiei, iar romanii demaraseră pe dată un program de fortificare și construcție de drumuri pentru a apăra mai bine porțiunea ocupată.⁶⁷

În momentul în care conducătorul Georgiei, alt regat caucazian important din punct de vedere comercial și strategic, a avut o revelație aproape la fel de intensă ca a lui Constantin (se spune că regele ar fi văzut efectiv lumina după ce a fost învăluit în întuneric în timp ce se afla la vânătoare), neliniștea perșilor s-a transformat în panică.⁶⁸ În condițiile în care Constantin era plecat la frontiera de la Dunăre a imperiului său, unde își concentra eforturile militare, Șapur al II-lea a lansat un atac surpriză în Caucaz, înlăturându-l de la putere pe unul dintre conducătorii locali și instalându-și propriul candidat pe tron. Constantin a reacționat imediat foarte dur: a strâns o armată numeroasă, le-a cerut episcopilor săi să-l însoțească în ofensiva pe care avea să o înceapă și a ordonat să i se construiască o replică a Tabernacolului, cortul în care fusese ținut Chivotul Legii. Apoi a anunțat că dorea să pornească într-un atac punitiv asupra Persiei și să fie botezat în Iordan.⁶⁹

Ambiția lui Constantin nu cunoștea limite. A bătut în prealabil monedă și i-a conferit nepotului său vitreg un nou titlu regal: cel de conducător

al Persiei.⁷⁰ De entuziasmul lui s-au molipsit cu rapiditate creștinii din Orient, iar starea generală de spirit a fost surprinsă perfect într-o scrisoare păstrată pe hârtie de Aprahat, starețul unei importante mănăstiri de lângă Mosul: „Bunătatea s-a pogorât peste poporul Domnului.” Acesta era momentul mult așteptat: regatul lumesc al lui Hristos era pe cale să fie întemeiat odată pentru totdeauna. „Să nu te îndoiești, a concluzionat el, fiara va fi ucisă când îi va sosi sorocul.”⁷¹

În momentul în care se pregăteau să opună o rezistență îndârjită, soarta le-a surâs din plin perșilor: înainte să poată porni la atac, Constantin s-a îmbolnăvit și a murit. Șapur al II-lea a dezlănțuit un adevărat infern asupra creștinilor din Persia, ca reacție la agresiunea lui Constantin. Instigat de clerul zoroastrismului, șahul „era însetat de sângele sfinților”.⁷² Au fost martirizați zeci de oameni: un manuscris din Edessa, de la începutul secolului al V-lea, consemnează execuția a șaisprezece episcopi și a cincizeci de preoți.⁷³ Creștinii erau acum priviți ca o avangardă, o „coloană a morții”, care avea să deschidă Persia Imperiului Roman de Apus. Episcopi de vază au fost acuzați că i-ar fi convins pe „adeptii și oamenii șahului să se revolte împotriva Majestății (sale) și să devină sclavii împăratului care le împărtășea credința”.⁷⁴

Vărsarea de sânge a fost rezultatul direct al adoptării entuziaste a creștinismului la Roma. Prigonirea creștinilor din Persia a avut drept cauză hotărârea lui Constantin de a nu face distincție între promovarea intereselor Imperiului Roman și a intereselor creștinismului. Se prea poate ca glorioasele declarații ale împăratului să fi impresionat și inspirat oameni precum Aprahat, dar în același timp erau o sfidare pentru conducerea persană. Identitatea romană avusese o definiție clară înainte de convertirea lui Constantin. Acum însă împăratul și succesorii săi se arătau dispuși să vorbească nu numai despre apărarea Romei și a cetățenilor acesteia, ci și despre protecția creștinilor în general. Era un atu util pe plan intern, unde retorica de acest gen avea să dea sigur roade printre episcopi și credincioși. Însă, pentru cei care trăiau în afara granițelor imperiului, consecințele au fost dezastruoase — după cum au aflat victimele lui Șapur.

Așadar, este ironic că, deși a devenit faimos pentru că a declanșat procesul de creștinare a Europei, Constantin a plătit un preț — care nu este menționat nicăieri — pentru convertirea lui la noua religie: a compromis puternic șansele creștinismului în Orient. Întrebarea era dacă învățăturile lui Iisus Hristos, care câștigaseră nenumărați adepți în Asia, puteau să reziste unei provocări serioase.

DRUMUL CĂTRE ORIENTUL CREȘTIN

La timpul cuvenit, tensiunile dintre Roma și Persia s-au domolit și, în acest context, s-a îmblânzit și atitudinea față de religie. Totul se petrecea într-o perioadă în care Roma era nevoită să se retragă atât de drastic, în secolul al IV-lea, încât s-a trezit luptând pentru salvarea statului. Pe parcursul unor campanii care s-au sfârșit abia odată cu moartea lui Șapur al II-lea, în 379, Persia a reușit să ocupe puncte strategice de pe rutele comerciale și de comunicații, care făceau legătura cu Mediterana. Au fost recucerite cetățile Nisibis și Sinagra și a fost ocupat jumătate din teritoriul Armeniei. Deși aceste succese au calmat animozitățile dintre cele două puteri, relațiile s-au îmbunătățit cu adevărat de-abia în momentul în care atât Roma, cât și Persia s-au confruntat cu o nouă amenințare, care își avea punctul de plecare din zona stepelor.

Începea o perioadă caracterizată de schimbări climatice, care, în Europa, a fost confirmată de creșterea nivelului mării și de izbucnirea epidemiilor de malarie în zona Mării Nordului, în timp ce în Asia, scăderea puternică a nivelului salinității în Marea Aral, fenomen vizibil începând cu secolul al IV-lea, modificarea dramatică a vegetației din stepe (evidentă prin analiza polenului la înaltă rezoluție) și forma noilor depozite lăsate în urmă de înaintarea ghețurilor din lanțul Tian-Șan indică o schimbare fundamentală a climei la nivel global.¹

Consecințele au fost devastatoare, după cum consemnează un neguțător sogdian într-o remarcabilă scrisoare de la începutul secolului al IV-lea, descoperită nu departe de Dunhuang, în vestul Chinei. Negustorul le povestea

colegilor săi de breaslă că lipsa alimentelor și foametea pricinuiseră mari pierderi omenești și că o catastrofă, care nici nu putea fi descrisă în cuvinte, se abătuse asupra Chinei. Împăratul fugise din capitală, incendiindu-și palatul la plecare, iar comunitățile sogdiene de negustori dispăruseră, fiind decimate de foamete. Nu te sinchisi să faci negoț acolo, povățuia autorul scrisorii: „Nu ai niciun profit de câștigat.“ A povestit despre orașele care cădeau pradă jafurilor rând pe rând. Situația era apocaliptică.²

Haosul a creat mediul ideal pentru creșterea puterii mozaicului de triburi care trăiau în stepe. Aceste popoare locuiau în fâșiile de pământ care legau Mongolia de câmpiile Europei Centrale, unde cei care controlau cele mai bune terenuri de pășune și sursele sigure de apă dețineau și o extraordinară influență politică. Un trib își impusese dominația asupra stepelor, zdrobind restul popoarelor din regiune. În scrisoarea sa, negustorul sogdian le-a spus *xwn* celor care declanșaseră apocalipsa. Era vorba despre tribul xiongnu — cunoscut mai bine în vest sub numele de huni.³

În anii 350–360, s-a produs o deplasare în masă a populației, în urma izgonirii înspre vest a triburilor din teritoriile în care locuiau. Cel mai probabil, migrația a fost provocată de schimbările climatice, care făceau viața în stepă deosebit de aspră și atrăgeau după sine o rivalitate acerbă pentru resurse. Impactul acestui fenomen s-a resimțit din Bactriana, regiune situată în nordul Afganistanului, până la granița dunăreană a Imperiului Roman, unde au început să sosească refugiați în număr mare, care implorau autoritățile să li se permită stabilirea pe teritoriul imperiului, după ce fuseseră izgoniți din zonele de baștină, de la nordul Mării Negre, de hunii care înaintau spre apus. Situația a devenit rapid extrem de instabilă. În 378, o armată romană numeroasă, trimisă să restabilească ordinea, a suferit o înfrângere zdrobitoare în câmpiile Traciei, printre nenumăratele victime căzute în luptă numărându-se însuși împăratul Valens.⁴ Sistemul de apărare s-a prăbușit brusc, iar triburile nomade s-au revărsat spre provinciile vestice ale imperiului, ajungând prin urmare să amenințe Roma. Până atunci, se credea că regiunea de la nordul Mării Negre și zonele de stepă care se întindeau până departe în Asia erau prin excelență barbare, mustind de războinici feroși, unde civilizația și resursele erau inexistente. Romei nici nu-i trecuse prin gând că aceste regiuni ar fi putut sluji drept artere comerciale, la fel ca rutele care legau Occidentul de Orient, prin Persia și Egipt. Tocmai pe acolo aveau să ajungă moartea și distrugerea până în inima Europei.

Și Persia tremura în fața cataclismului care sosea din stepe. Provinciile ei răsăritene au făcut cu greu față atacurilor violente, după care s-au prăbușit

cu totul: orașele au fost părăsite; sistemele de irigație, deosebit de importante, au fost neglijate, fiind distruse de raidurile barbare care făceau ravagii.⁵ În Caucaz, nomazii au luat prizonieri și prăzi de război din orașele Mesopotamiei, Siriei și Asiei Mici. Apoi, în 395, un atac major, cu rază largă de acțiune, a devastat orașele de pe malul Tigrului și Eufratului, iar barbarii au ajuns până departe, în capitala Ctesifon, până când, într-un final, au fost izgoniți.⁶

Unite de un interes comun — alungarea hoardelor barbare —, Persia și Imperiul Roman au format o alianță remarcabilă. Cu scopul de a-i împiedica pe barbari să mai traverseze Caucazul, s-a construit un zid masiv fortificat, ce se întindea pe aproape 200 de kilometri, între Marea Caspică și Marea Neagră, protejând interiorul Persiei de atacuri și servind ca stavilă între lumea în care domnea ordinea, de la sud, și cea cuprinsă de haos, de la nord. Întărit de treizeci de forturi, așezate la distanță egală pe toată lungimea lui, zidul era apărat și de un canal de treizeci de metri adâncime. Era o adevărată minune a arhitecturii și ingineriei, construit din cărămizi realizate la mărimea standard, uscate în nenumăratele cupetoare de la fața locului. Zidul a fost ridicat de circa 30 000 de soldați, cazați în garnizoana situată chiar în spatele zidului.⁷ Aceasta a fost doar una dintre nenumăratele măsuri inovatoare adoptate de Sasanizi pentru a apăra lunga linie de frontieră de la nord, care separa Persia de stepă și păzea punctele comerciale vulnerabile, precum Merv, primul avanpost întâlnit de atacatorii care veneau prin deșertul Karakum (în prezent, în Turkmenistan).⁸

Imperiul Roman nu numai că a fost de acord să contribuie financiar cu regularitate la întreținerea zidului persan, dar, potrivit mai multor izvoare istorice contemporane cu evenimentele, a detașat soldați pentru apărarea lui.⁹ În anul 402, ca dovadă că vechea rivalitate fusese uitată, împăratul Arcadiu de la Constantinopol l-a numit chiar pe șah să-i fie sfetnic fiului și moștenitorului său.¹⁰

Însă era deja prea târziu — cel puțin pentru Imperiul Roman. Strămutarea populațiilor din zona stepelor aflate la nord de Marea Neagră a declanșat un asalt teribil, care a pus mare presiune pe granițele de la Rin ale imperiului. Câteva raiduri întreprinse la sfârșitul secolului al IV-lea au deschis larg porțile provinciilor vestice ale Romei, iar căpeteniile tribale au reușit să-și câștige glorie și faimă de pe urma succeselor militare, dar și câștiguri materiale care le-au adus mai mulți adepți și au dat mai mult elan atacurilor ce au urmat. În timp ce armata imperială se silea să facă față

hoardelor de atacatori, valuri succesive de popoare migratoare distrugeau liniile de apărare ale imperiului. Provincia Galia a fost pustiită. Situația, și așa precară, s-a înrăutățit în momentul în care Alaric, un lider deosebit de eficient și de ambițios, și-a condus tribul, vizigoții, înspre sud, prin Italia, și și-a instalat tabăra la zidurile Romei, asediind orașul și cerând o sumă consistentă de bani. În timp ce Senatul se străduia cu disperare să-i satisfacă pretențiile, Alaric, sătul să mai aștepte, a luat orașul cu asalt și l-a prădat în 410.¹¹

Undele acestui șoc s-au resimțit în întreaga Mediterană. La Ierusalim, veștile au fost primite cu neîncredere. „Vocea oratorului tremura, și discursul îi era întrerupt de hohote de plâns, a scris Sfântul Ieronim, orașul care supusese întreaga lume fusese la rândul lui supus... cine putea crede așa ceva? Cine putea crede că Roma, care se ridicase pe parcursul secolelor cucerind lumea, căzuse, că mama tuturor popoarelor le devenise mormânt?”¹² Cel puțin orașul nu a fost incendiat, a scris istoricul Iordanes, cu resemnarea încărcată de epuizare a unei retrospective de un secol.¹³

Indiferent dacă ardea sau nu, Imperiul Roman de Apus se destrăma. Nu după multă vreme, Hispania a fost prădată, atacată de triburi precum cel al alanilor, ale căror târâmuri de baștină se întindeau undeva departe, între Marea Caspică și Marea Neagră, și al căror negoț cu piei de samur fusese consemnat cu interes de autorii chinezi cu aproape două secole în urmă.¹⁴ Un alt grup de triburi, vandalii, forțați să emigreze din cauza hunilor, au ajuns în anii 420 în Africa de Nord romană, ocupând cel mai important oraș din regiune, Cartagina, dar și provinciile învecinate, pline de viață și deosebit de bogate, care aprovizionau cu grâne cea mai mare parte a jumătății apusene a imperiului.¹⁵

Ca și cum situația nu s-ar fi prezentat deja suficient de dramatică, la jumătatea secolului al V-lea, după ce împinseseră spre apus o amestecătură de triburi — tervingi, goți, alani, vandali, suebi, gepizi, neuri, bastarni și altele —, hunii înșiși au apărut în Europa, conduși de cea mai faimoasă personalitate a Antichității târzii: Atila.¹⁶ Ei au declanșat teroarea în formă pură. Sunt „sămânța răului”, a scris un autor roman, și „extraordinar de sălbatici”. Pregătiți din pruncie să facă față frigului, foametei și setei extreme, se înveșmântau în piei de șobolan de câmp, peticite unele peste celelalte; obișnuiau să mănânce rădăcini și carne crudă — pe care le încălzeau un pic, frecându-le între pulpe.¹⁷ Nu erau cătuși de puțin interesați de agricultură, a scris un alt autor, și nu doreau decât să fure de la vecinii lor, pe care îi și lua în sclavie apoi: erau ca niște lupi.¹⁸ Hunii scrijeleau

obrajii pruncilor la naștere, astfel încât să nu le crească păr mai târziu, și își petreceau atât de mult timp călare, încât trupurile le erau diforme într-un mod grotesc; arătau ca niște animale ridicate pe picioarele din spate.¹⁹

Deși am putea fi tentați să calificăm asemenea comentarii drept habotnice, analiza scheletelor umane care au fost descoperite confirmă faptul că hunii chiar practicau deformarea craniană artificială la copiii lor, bandajându-le craniul pentru a aplatiza, prin presare, oasele frontale și occipitalii. Prin această metodă, capul căpăta o formă distinctă, alungită. Nu doar comportamentul hunilor era înspăimântător și ciudat, ci și înfățișarea lor.²⁰

Sosirea hunilor a anunțat mari pericole pentru jumătatea răsăriteană a Imperiului Roman, până atunci relativ ferită de tulburările care devastaseră o bună parte a Europei. Provinciile Asia Mică, Siria, Palestina și Egipt erau încă intacte, la fel și magnificul oraș Constantinopol. Refuzând să-și asume vreun risc, împăratul Teodosiu al II-lea a ridicat un formidabil scut de apărare în jurul orașului, inclusiv ziduri masive, menite să-l protejeze de atacuri.

Aceste ziduri și fâșia îngustă de apă care separa Europa de Asia au avut o importanță crucială. După ce și-a stabilit tabăra fix la nord de Dunăre, Atila a pustiit Balcanii vreme de cincisprezece ani. În schimbul promisiunii de a rămâne în acele teritorii, a primit un tribut consistent de la Constantinopol, strângând astfel cantități impresionante de aur. După ce a stors cât mai multe recompense și mită cu puțință de la autoritățile imperiale, a pornit spre vest; în cele din urmă, înaintarea sa a fost oprită, însă nu de armatele romane, ci de o coaliție alcătuită din nenumărații dușmani tradiționali ai hunilor. În 415, cu prilejul bătăliei de pe Câmpiile Catalaunice, în centrul Franței de astăzi, Atila a fost înfrânt de o armată numeroasă, formată dintr-o varietate uimitoare de triburi din regiunea stepelor. Conducătorul hunilor a murit la scurt timp după această bătălie, în noaptea nunții sale — nu era prima sa nuntă. După ce a petrecut excesiv, după cum a notat un autor contemporan cu evenimentele, „s-a întins pe spate, beat criță și, cuprins de somn“, a suferit o hemoragie craniană și a murit. „Astfel, beția i-a atras un sfârșit rușinos unui rege încununat de glorie în război.“²¹

În prezent, este la modă să descriem drept o epocă a schimbării perioada de după căderea Romei — în loc să o numim Evul Mediu Întunecat. Cu toate acestea, după cum susține pe deplin argumentat un cercetător din zilele noastre, impactul siluirilor, al jafurilor și al anarhiei care au

caracterizat secolul al V-lea în momentul în care Europa și Nordul Africii au fost luate cu asalt de goți, alani, vandali și huni este greu de exagerat. Numărul celor care știau să scrie și să citească a scăzut dramatic; clădirile din piatră aproape că au dispărut cu desăvârșire, o dovadă clară a faptului că avuția și ambiția dispăruseră; comerțul pe distanțe lungi, prin care ceramica fabricată în Tunisia ajungea până la Iona, în Scoția, a luat sfârșit, iar târgurile locale, unde se vindeau doar bunuri fără valoare, i-au luat locul; după cum ne arată măsurarea gradului de poluare din calotele de gheață din Groenlanda, prelucrarea metalelor prin topire s-a redus considerabil, atingând un nivel inferior celui înregistrat în preistorie.²²

Cei contemporani cu evenimentele s-au străduit să înțeleagă ce însemna pentru ei prăbușirea completă a ordinii mondiale de până atunci. „De ce permite (Dumnezeu) să fim mai slabi și mai nefericiți“ decât toate aceste popoare tribale, s-a plâns scriitorul creștin Salvian în secolul al V-lea; „de ce a permis să fim cucerii de barbari? De ce ne lasă să ne supunem vrierii dușmanilor noștri?“ Răspunsul, credea el, era simplu: omul a păcătuit, iar Dumnezeu îl pedepsea.²³ Alții au ajuns la o concluzie cu totul diferită. Roma avusese lumea la picioare câtă vreme rămăsese fidelă zeităților ei păgâne, susținea istoricul bizantin Zosimus (la rândul său păgân); când și-a abandonat zeii și a îmbrățișat noua credință, și-a atras propria moarte. Aceasta, spunea el, nu era o părere, ci un adevăr.²⁴

Căderea Romei a schimbat favorabil atitudinea față de creștinism în Asia. Relația Romei cu Persia se îmbunătățise datorită interesului comun al celor două state de a se opune triburilor din stepe și a faptului că religia creștină, puternic slăbită, nu mai prezenta o amenințare atât de mare — sau, poate, nu mai era la fel de convingătoare —, așa cum fusese cu un secol în urmă, când Constantin se grăbise să atace Persia și să elibereze comunitățile creștine de aici. Prin urmare, în 410, a avut loc prima dintr-o suită de întruniri convocate de șahul Yazdegerd I, cu scopul de a oficializa statutul bisericii creștine din Persia și a standardiza credințele sale.

La fel ca în Occident, și în Orient apăruseră păreri divergente cu privire la ce însemna să fii adeptul lui Iisus, cum trebuiau să se comporte și cum să-și practice și să-și manifeste credința creștinii. După cum am arătat în capitoul anterior, chiar și inscripția lui Kirdîr din secolul al III-lea menționa două grupuri de creștini, *nasraye* și *kristyone* — în principiu, cei doi termeni se refereau la localnicii care fuseseră evanghelizați, respectiv la cei care fuseseră strămutați de pe teritoriile Imperiului Roman. În mod constant, varietatea obiceiurilor și diferențele de doctrină creau probleme:

ceea ce nu era, probabil, deloc surprinzător, având în vedere că în locuri precum Rev-Ardashîr din Fars, în sudul Iranului, existau două biserici, una care ținea slujbele în greacă și alta care le ținea în siriacă. Adesea, rivalitățile atrăgeau după sine violențe fizice, așa cum s-a întâmplat la Susiana (în sud-vestul Iranului de astăzi), unde episcopii au încercat să-și regleze conturile printr-o bătaie cu pumnii.²⁵ Eforturile întreprinse de episcopul de Seleucia-Ctesifon, unul dintre cele mai importante orașe din Imperiul Persan, pentru a aduce ordine și unitate în toate comunitățile creștine, s-au dovedit a fi zadarnice și lipsite de succes.²⁶

Având în vedere că o posibilă mântuire ținea de buna înțelegere a chestiunilor legate de credință, era important ca aceste divergențe să fie soluționate o dată pentru totdeauna — lucru pe care părinții Bisericii timpurii încercaseră din răspuțeri să-l sublinieze de la bun început.²⁷ „Precum v-am spus mai înainte, și acum vă spun iarăși, le-a reamintit sfântul Pavel galatenilor, dacă vă propovăduiește cineva altceva decât ați primit — să fie anatema!“ (Galateni, 1:9). Acesta a fost contextul în care au apărut textele ce aveau ca scop evanghelizarea — ad litteram, „a da veștile bune“ —, tocmai pentru a explica cine era Fiul Domnului și care fusese mesajul său exact și pentru a orândui dogmele.²⁸

Pentru a pune capăt dezbaterii care tulbura atât de tare Biserica creștină apuseană în perioada sa de început, împăratul Constantin convocase în 325, la Niceea, un conciliu, unde au fost chemați episcopi din toate colțurile imperiului, pentru a găsi o soluție la diversele interpretări referitoare la relația dintre Dumnezeu Tatăl și Dumnezeu Fiul, unul dintre subiectele care provocase cele mai aprinse polemici, și pentru a elucida alte teorii care se băteau cap în cap. Conciliul a soluționat aceste probleme, convenind asupra unei structuri a instituției bisericii, stabilind cum se hotăra data la care se sărbătorea Paștele și adoptând o formulă dogmatică folosită și astăzi în biserica creștină: crezul de la Niceea. Constantin era hotărât să pună capăt neînțelegerilor și să sublinieze importanța unității religioase.²⁹

Episcopii din Persia și din toate celelalte regiuni aflate în afara granițelor Imperiului Roman nu fuseseră invitați la Niceea. Prin urmare, conciliile convocate în Persia în 410 și, ulterior, în 420 și 424, au fost organizate cu scopul de a le permite înalților ierarhi ai Bisericii să soluționeze aceleași chestiuni care fuseseră dezbătute de colegii lor din apus. Șahul, pe care un autor contemporan îl prezenta drept „victoriosul rege al regilor, pe care Biserica se bazează pentru (a aduce) pacea“, a susținut inițiativa prelaților creștini persani. Asemenea lui Constantin, șahul își dorea mai

degrabă să beneficieze de sprijinul comunității creștine, decât să fie nevoit să intervină în gâlceava ei.³⁰

Izvorul istoric ce descrie hotărârile adoptate în cadrul acestor întruniri nu este întru totul vrednic de încredere, căci oglindește luptele de putere ce au urmat între cei mai importanți arhiepiscopi și clerici. Cu toate acestea, este sigur că s-au luat decizii cruciale cu privire la structura Bisericii. Se pare că s-a convenit ca arhiepiscopia Seleucia-Ctesifon să acționeze ca „regentă și cap peste noi toți și toți frații noștri episcopi din întregul Imperiu (Persan)” (chiar dacă au existat contraargumente aprinse și o atitudine ostilă împotriva acestei hotărâri).³¹ S-a discutat pe îndelete importanta chestiune a mecanismului prin care erau aleși clericii, cu scopul de a elimina dubla ierarhie în regiuni în care existau comunități creștine rivale. S-a reflectat asupra datelor sărbătorilor religioase importante și s-a decis, de asemenea, să se pună punct practicii des întâlnite de a apela la „episcopii apuseni” pentru sfaturi și intervenție, deoarece astfel era subminată puterea conducerii Bisericii răsăritene.³² În cele din urmă, crezul și canoanele Conciliului de la Niceea au fost acceptate, împreună cu acordurile stabilite la sinoadele apusene organizate până la acel moment.³³

Acesta ar fi trebuit să fie un moment deosebit de fructuos, ziua în care mintea și forța religiei creștine conlucrau cum se cuvenea, creând o instituție care lega Atlanticul de poalele munților Himalaya, având două brațe pe deplin funcționale — cu centrul în Roma și Persia, cele două mari imperii ale Antichității târzii — care acționau în deplină armonie reciprocă. Beneficiind de sprijin imperial din partea Romei și de o toleranță din ce în ce mai mare din partea șahului persan, se puseseră bazele unei platforme de invidiat, care ar fi putut ajuta creștinismul să devină religia dominantă, nu numai în Europa, ci și în Asia. În schimb, au izbucnit certuri violente între cele două facțiuni.

Unii episcopi, care s-au simțit amenințați de încercările de aplanare a conflictelor din interiorul Bisericii, i-au acuzat pe exponenții cei mai importanți ai religiei creștine nu numai de lipsa unei educații adecvate, dar le-au reproșat și că nu ar fi fost hirotonisiți în mod corespunzător. Apoi mai existau și problemele cauzate de avântul spiritului războinic creștin, care a avut drept consecințe vandalizarea mai multor temple ale focului dedicate zoroastrismului — întâmplări care au compromis politica religioasă a șahului și l-au forțat să-și schimbe atitudinea. Cărmuitorul a renunțat la toleranța religioasă, adoptând o poziție care susținea orientarea religioasă a aristocrației persane. Acest lucru a atras după sine un

regres major. În loc să se pregătească pentru o epocă de aur, Biserica s-a confruntat cu un nou val de persecuții.³⁴

Dezbaterile clericale aprinse au fost un fenomen specific istoriei de început a Bisericii creștine. Grigorie de Nazianz, arhiepiscop de Constantinopol în secolul al IV-lea și unul dintre cei mai erudiți teologi ai acestei perioade, a povestit cum unul dintre denigratorii săi l-a silit să tacă. Rivalii săi țipau la el ca un stol imens de ciori, a notat Grigorie. Când l-au atacat, s-a simțit de parcă s-ar fi aflat în mijlocul unei furtuni masive de nisip sau ar fi fost mâncat de viu de animale: „Erau ca un roi de viespi care se repezeau dintr-odată spre fața mea.”³⁵

Mai mult, momentul în care s-a produs acest colaps, la mijlocul secolului al V-lea, a fost unul nefericit. O dispută înflăcărată arse de ceva vreme la foc mocnit între doi clerici rivali din apusul Europei, Nestorie, patriarhul Constantinopolului, și Chiril, patriarhul Alexandriei, cu privire la natura divină și umană a lui Iisus. Astfel de dezbateri nu erau soluționate neapărat prin mijloace cinstite. Chiril era un politician înnăscut, lipsit de scrupule când venea vorba de metodele la care apela pentru a câștiga, după cum o demonstrează lunga listă de favoruri pe care le-a acordat: personalități influente și soțiile acestora primeau bunuri de lux, precum covoare fine, scaune din fildeș, fețe de masă scumpe și bani gheață.³⁶

Unii clerici din Orient au considerat disputa — și soluția găsită — năucitoare. Problema, așa cum o înțelegeau ei, se regăsea în traducerea grecească neclară a termenului siriac de încarnare — deși întreaga dispută pornea, în egală măsură, de la lupta pentru putere dintre doi exponenți de seamă ai ierarhiei bisericești și gloria care avea să-i revină învingătorului, odată ce poziția sa dogmatică era acceptată și adoptată de ceilalți. Ciocnirile s-au agravat la momentul discuțiilor privind statutul Fecioarei, care în opinia lui Nestorie nu trebuia să fie numită *Theotokos* (născătoare de Dumnezeu), ci *Christotokos* (născătoare de Hristos) — cu alte cuvinte, responsabilă strict pentru natura umană a lui Iisus.³⁷

Păcălit de Chiril, Nestorie a fost înlăturat. A fost o mișcare care a destabilizat Biserica, în condițiile în care episcopii își schimbau brusc părerile teologice într-o direcție sau alta. Deciziile luate în cadrul unui conciliu puteau fi contestate în altul, căci existau facțiuni rivale care, în culise, susțineau diverse doctrine. Mare parte a discuțiilor se concentrau pe posibilitatea ca Iisus Hristos să fi avut două naturi — umană și divină — unite în mod sacru în același corp și pe eventuala legătură dintre aceste două firi. Relația exactă dintre Iisus și Dumnezeu era, de asemenea, o chestiune

Intens dezbătută, care se învârtea în jurul următoarei întrebări: să fi fost primul creația celui din urmă și, prin urmare, subordonat lui, sau să fi fost Iisus o simplă manifestare a Atotputernicului și, ca atare, egal acestuia și etern? Răspunsul la această dilemă a fost oferit cu forța în cadrul Conciliului de la Calcedon, din 415, prin enunțarea unei noi definiții a credinței, care, chipurile, trebuia acceptată în întregul univers creștin — și care a fost însoțită de o amenințare explicită: oricine o respingea avea să fie excomunicat.³⁸ Biserica răsăriteană a reacționat cu furie.

Noua învățătură a Bisericii apusene nu era numai greșită, susțineau episcopii din est, dar cocheta cu erezia. Prin urmare, s-a formulat un alt crez, prin care s-au stabilit cele două firi, distincte și separate, ale lui Iisus, și care îi amenința cu veșnica osândă pe toți cei care „consideră sau îi învață pe alții că suferința și schimbarea sunt asociate cu divinitatea Domnului nostru”.³⁹ Împăratul a fost implicat în dezbateri. A închis școala de la Edessa, care devenise focarul creștinismului răsăritean, unde se redactau texte despre viețile sfinților și povești nu numai în siriacă, dialectul aramaic vorbit în această regiune, ci și în alte limbi, cum ar fi persana și sogdiana.⁴⁰ Spre deosebire de spațiul mediteranean, unde greaca era limba creștinismului, în est s-a știut de la bun început că, pentru a atrage noi adepți, trebuia ca textele sfinte să fie accesibile și să poată fi înțelese de cât mai multe comunități cu putință.

Închiderea școlii de la Edessa a adâncit schisma dintre Biserica răsăriteană și cea apuseană și dintr-un alt motiv: foarte mulți cărturari au fost izgoniți de pe teritoriul Imperiului Roman și au căutat refugiu în Persia. Odată cu trecerea timpului, din cauza acestei situații, au apărut probleme, căci împărașilor de la Constantinopol li se cerea să apere doctrina „ortodoxă” — și să interzică învățăturile care se abăteau de la dogmele religioase sau care erau considerate eretice. În 532, când s-a ajuns la un acord de pace cu Persia, după o perioadă de instabilitate și conflict în Caucaz, una dintre clauzele cele mai importante ale tratatului cerea ca oficialii persani să ajute la urmărirea și luarea în custodie a episcopilor și preoților ale căror concepții nu respectau hotărârile Conciliului de la Calcedon și ale căror activități erau socotite periculoase de autoritățile romane.⁴¹

Încercarea de a aplana furia facțiunilor religioase rivale era o sarcină ingrată, după cum ne demonstrează prea bine cazul împăratului Iustinian, care a încercat în repetate rânduri să convingă taberele adverse să ajungă la un acord, iar în 553 a reunit un sinod ecumenic de anvergură, într-o încercare de a lua o hotărâre, după o perioadă de aspre acuzații reciproce.

A luat personal parte la mai multe întruniri restrânse ale unor clerici de vază, cu scopul de a găsi o cale de mijloc.⁴² O relatare scrisă după moartea împăratului descrie modul în care percepeau unii eforturile sale de a găsi un numitor comun: „După ce a răspândit pretutindeni confuzie și dezordine și a tras ponoasele pentru aceasta, la sfârșitul vieții sale, el (Iustinian) s-a coborât în unul dintre cele mai josnice locuri de pedeapsă — anume, în Infern.”⁴³ Alți împărați au adoptat o atitudine diferită și, încercând să reducă la tăcere disputele și acuzațiile reciproce, au interzis pur și simplu dezbaterile pe teme religioase.⁴⁴

În timp ce Biserica apuseană era preocupată să elimine concepțiile religioase diferite, cea răsăriteană s-a lansat în unul dintre cele mai ambițioase și mai cuprinzătoare programe misionare din istorie, care, prin amploarea sa, poate fi comparat cu evanghelizarea Americilor și a Africii: creștinismul s-a răspândit cu rapiditate în noi regiuni, fără să fie susținut de mâna de fier a puterii politice. Câteva acte de martiraj, care au avut loc departe, în sudul Peninsulei Arabice, atestă cât de mult se răspândise religia creștină. Același lucru ne este confirmat și de convertirea la creștinism a regelui Yemenului.⁴⁵ Un călător vorbitor de greacă, ajuns în Sri Lanka în jurul anului 550, a descoperit acolo o comunitate creștină solidă, păstorită de un cler numit „din Persia”.⁴⁶

Creștinismul a ajuns chiar și printre locuitorii nomazi ai stepelor, spre marea surprindere a demnitarilor de la Constantinopol, care au descoperit „semnul crucii tatuat cu cerneală neagră pe frunte” la unii dintre ostaticii luați în baza unui acord de pace. Când le-au cerut lămuriri, prizonierii au răspuns că o mare năpastă se abătuse asupra lor și că „unii creștini din comunitatea lor le-au sugerat să facă asta (pentru a invoca protecția divină), moment din care țara lor a fost în siguranță”.⁴⁷

Până la mijlocul secolului al VI-lea, existau arhiepiscopii până departe în Asia. În orașe precum Basra, Mosul și Tikrit prosperau comunități creștine. Procesul de evanghelizare luase o asemenea amploare încât, la Kokhe, aflat aproape de Ctesifon, existau nu mai puțin de cinci episcopii subordonate centrului.⁴⁸ În orașe precum Merv, Gundeshāpūr și chiar Kashgar, orașul-oază prin care se intra în China, existaseră arhiepiscopi cu mult înaintea celui de la Canterbury. Acestea fuseseră centre creștine importante cu câteva secole înainte ca primii misionari să ajungă în Polonia sau în Scandinavia. Samarkand și Buhara (în prezent, în Uzbekistan) adăpostiseră, de asemenea, comunități creștine înfloritoare, cu o mie de ani

Înainte ca religia creștină să ajungă în Americi.⁴⁹ Într-adevăr, până și în Evul Mediu, în Asia trăiau mai mulți creștini decât în Europa.⁵⁰ În fond, Bagdadul se află mai aproape de Ierusalim decât Atena, Teheranul de Țara Sfântă decât Roma, iar Samarkandul și mai aproape decât Londra și Paris. Succesul reputat de creștinism în Orient a fost dat de mult uitării.

Expansiunea noii religii rămâne profund îndatorată toleranței și abilității conducătorilor sasanizi ai Persiei, care au promovat politici de integrare a creștinilor, după ce i-au convins pe aristocrații și clericii zoroastrieni să-și domolească elanul războinic. Chosroes I (531–579) s-a arătat atât de împăciuitoare în relația sa cu învâțații străini, încât a dobândit faimă la Constantinopol ca „un mare pasionat de literatură și cercetător împătimit în ale filosofiei“. Neîncrezător, un autor din capitala Bizanțului a mormăit: mi se pare aproape imposibil, a protestat istoricul Agathias la scurt timp după aceea, să fi fost atât de strălucit. Vorbea într-o limbă aspră, necivilizată; cum să fi înțeles oare nuanțele filosofiei?⁵¹

Până spre sfârșitul secolului al VI-lea, slujbele Bisericii răsăritene începeau chiar cu sincere rugăciuni pentru sănătatea conducătorului persan. La scurtă vreme după aceea, șahul a organizat alegeri pentru numirea unui nou patriarh, îndemnându-i pe toți episcopii din regat să „se întrunească repede... să aleagă un lider și un guvernator... care să administreze și să conducă fiecare altar și fiecare biserică a Domnului Nostru Iisus Hristos din imperiul perșilor“.⁵² Conducătorul sasanid, odinioară prigonitorul creștinilor din Asia, era acum protectorul lor.

În parte, aceasta se datora creșterii încrederii de sine a conducătorilor Persiei, sentiment alimentat de plățile regulate efectuate de autoritățile de la Constantinopol, ale căror priorități militare și politice se schimbaseră, axându-se acum pe rezolvarea problemelor din alte regiuni. În contextul în care triburile din stepe nu mai prezentau un pericol, iar atenția Imperiului Roman era concentrată pe stabilizarea și recuperarea provinciilor pierdute din spațiul mediteraneeu, secolele V și VI au constituit o perioadă de prosperitate crescândă pentru Persia: toleranța religioasă se manifesta simultan cu înflorirea economică. Nenumărate orașe noi au fost întemeiate în toată Persia, căci guvernul central cheltuia pe proiecte de infrastructură din ce în ce mai mulți bani câștigați din impozite.⁵³ Folosirea sistemelor de irigație complexe — s-au construit noi sisteme de aprovizionare cu apă sau au fost extinse cu câțiva kilometri cele vechi —, mai ales în Khuzistan și Irak, a dat avânt producției agricole. Un aparat birocratic numeros era responsabil pentru buna administrare a întinsului

regat, din Levant până departe, în Asia Centrală.⁵⁴ În această perioadă s-a produs o centralizare de amploare a statului sasanid.⁵⁵

Statul deținea controlul în diverse domenii și reglementa chiar și amplasarea tarabelor individuale din piețele și bazarurile persane. Un text consemnează că negustorii erau organizați în bresle, a căror activitate era reglementată de autorități, și notează că inspectorii se aflau întotdeauna la fața locului pentru a face controale de calitate și a evalua bunurile care i se cuveneau trezoreriei.⁵⁶ Pe fondul acestei bunăstări, se dezvolta și comerțul pe distanțe lungi al mărfurilor de lux și al obiectelor de mare valoare: mii de sigilii folosite pentru a marca pachetele aprobate pentru scoaterea la vânzare sau la export s-au păstrat până în zilele noastre, alături de un volum masiv de documente care confirmă că existau contracte sigilate și puse la păstrare în registre de evidență.⁵⁷ Mărfurile erau transportate din Golful Persic înspre Marea Caspică sau erau importate și exportate din India pe rute terestre și maritime. Și schimburile comerciale cu Sri Lanka și China au început să crească din ce în ce mai mult, asemenea celor cu estul Mediteranei.⁵⁸ Pe parcursul acestei perioade, autoritățile sasane au continuat să supravegheze îndeaproape ce se întâmpla atât în cadrul granițelor imperiului, cât și dincolo de acestea.

Negustorii sogdieni, faimoși pentru caravanele, iscusința financiară și strânsele lor legături de familie care le permiteau să comercializeze bunuri de-a lungul principalelor artere ce traversau Asia Centrală către Xinjiang și vestul Chinei, erau responsabili pentru o bună parte a acestui comerț pe distanțe lungi. O remarcabilă colecție de scrisori descoperită de Auriel Stein într-un turn de supraveghere de lângă Dunhuang, la începutul secolului XX, arată că existau modele comerciale, precum și instituții sofisticate de creditare, care erau folosite și în cazul bunurilor și produselor transportate și vândute de sogdieni. Printre nenumăratele mărfuri pe care le comercializau, menționăm podoabe din aur și argint, precum agrafe de păr și vase migălos lucrate, cânepă, pânză de in, țesătură de lână, șofran, piper și camfor; dar cei mai pricepuți erau în comerțul cu mătase.⁵⁹ Sogdienii făceau legătura între orașe, oaze și regiuni. Ei au jucat un rol major în drumul mătăsii chinezești către estul bazinului mediteranean, o regiune care stârnea interesul împăraților și elitei romane. Prin aceleași metode, sogdienii aduceau bunuri și din direcția opusă: monedele bătute la Constantinopol au fost descoperite în întreaga Asie Centrală, inclusiv până departe pe teritoriul Chinei înseși — același lucru fiind valabil și pentru obiectele de prestigiu, precum un ulcior din argint pe care erau

reproduse scene din Războiul Troiei, ulcior îngropat la jumătatea secolului al VI-lea, alături de puternicul său posesor, Li Xian.⁶⁰

Pe măsură ce intrau în contact, religiile împrumutau inevitabil diverse elemente unele de la celelalte. Deși este complicat să stabilim cu precizie desfășurarea acestui fenomen, este uimitor că aureola a devenit un simbol vizual comun în arta hindusă, budistă, zoroastriană și creștină, fiind considerată atât un element de legătură între planul pământesc și cel divin, cât și un simbol al strălucirii și iluminării, important în toate aceste credințe. Un monument magnific descoperit în Tāq-i Bustān, în Irakul de astăzi, înfățișează un conducător călare pe un cal, înconjurat de îngeri înaripați, cu un nimb deasupra capului, o scenă care ar fi putut fi cât se poate de familiară oricărui discipol al marilor religii din această regiune. În același chip, chiar și gesturile — precum *vitarka mudra*, semnul făcut de Buddha prin unirea degetului mare drept cu cel arătător, lăsând adesea celelalte degete întinse — au fost adoptate pentru a ilustra legătura cu planul divin, reprezentare folosită mai ales de artiștii creștini.⁶¹

Creștinismul a călătorit de-a lungul rutelor comerciale, dar progresul său nu a fost necontestat. Centrul lumii fusese întotdeauna un loc aglomerat, unde credințele, ideile și religiile împrumutau elemente unele de la celelalte, dar intrau și în conflict. Lupta pentru autoritatea spirituală a devenit din ce în ce mai acerbă. Această tensiune afectase cu mult timp în urmă relația dintre creștinism și iudaism, căci liderii religioși ai ambelor tabere se străduiau să traseze linii de departajare între cele două concepții: creștinii aprobaseră în repetate rânduri legi împotriva căsătoriilor mixte, iar data Paștelui era mutată intenționat, pentru a nu coincide cu sărbătoarea Pesahului.⁶² Pentru unii, aceste măsuri nu erau suficiente. La sfârșitul secolului al IV-lea, Ioan Gură de Aur, arhiepiscop de Constantinopol, a propus ca liturghia să fie mai captivantă, deplângând faptul că le era greu creștinilor să rivalizeze cu atitudinea teatrală din cadrul sinagogilor, unde se foloseau tobe, harpe și alte instrumente muzicale în timpul slujbelor — precum și actori și dansatori, special aduși pentru a însufleși rugăciunile.⁶³

În ceea ce-i privea pe evreii de rang înalt, aceștia erau la fel de puțini entuziasmați de ideea de a primi în rândurile lor persoane de altă religie. „Să nu te încrezi în prozeliți, a declarat un faimos rabin, Hiyya cel Mare, până ce nu au trecut douăzeci și patru de generații, căci aceștia încă poartă în ei răul de care nu pot scăpa.“ Prozeliții sunt la fel de enervanți și de dificili ca râia, a notat Helbo, un alt rabin influent.⁶⁴ În Persia, atitudinea evreilor

față de creștini s-a înăsprit din cauza incursiunilor repetate ale celor din urmă. O demonstrează Talmudul babilonian, o culegere de texte axată pe interpretarea rabinică a legii evreiești. Spre deosebire de Talmudul palestinian, care îl menționează în trecut și în mod superficial pe Iisus, cel babilonian adoptă o atitudine violentă și zeflemitoare față de creștinism, atacând precepte și anumite întâmplări și personaje din Evangheliile. De exemplu, nașterea lui Iisus Hristos din Fecioara Maria este ridiculizată și batjocorită, Fecioara fiind comparată cu un câțar care face pui. Episodul Învierii este satirizat fără menajamente. Variante diferite, detaliate și sofisticate ale povestirilor despre viața lui Iisus, inclusiv parodii ale scenelor prezentate în Noul Testament și, mai ales, în Evanghelia lui Ioan, confirmă cât de amenințător devenise succesul creștinismului. Se făceau eforturi sistematice pentru a convinge lumea că Iisus era un profet fals, iar crucificarea sa pe deplin îndreptățită — cu alte cuvinte, evreii încercau să se lepede de vină și de responsabilitate. Aceste reacții violente erau o încercare de a contracara victoriile constant raportate în detrimentul iudaismului.⁶⁵

Prin urmare, era important să existe locuri în care să înregistreze și iudaismul succese. În regatul Țimyar din extremitatea sud-vestică a Peninsulei Arabice, în Arabia Saudită și Yemenul de astăzi, comunitățile evreiești au început să joace un rol din ce în ce mai important, după cum atestă cele mai recente descoperiri arheologice, precum construcția din secolul al IV-lea de la Qana', unde fusese ridicată o sinagogă.⁶⁶ Este adevărat că, în Țimyar, iudaismul a fost adoptat ca religie de stat — și chiar cu entuziasm. Până la sfârșitul secolului al V-lea, creștinii, inclusiv preoții, călugării și episcopii, erau martirizați în mod constant pentru credința lor, după ce erau condamnați în prealabil de o adunare a rabinilor.⁶⁷

La începutul secolului al VI-lea, o campanie militară etiopiană, organizată de mântuială, a traversat Marea Roșie pentru a-l înlocui pe conducătorul evreu cu un lider-marionetă creștin. Singura consecință a fost că au avut loc represalii violente, ce aveau ca scop să elimine orice urmă de creștinism din regat. Bisericele au fost demolate sau au fost transformate în sinagogi. Sute de creștini au fost luați prizonieri și executați; la un moment dat, 200 de persoane care se adăpostiseră într-o biserică au fost, pur și simplu, arse de vii. Toate acestea au fost transmise cu voioșie de rege, care a trimis scrisori în toată Arabia, în care jubila pe seama nenorocirii abătute asupra creștinilor.⁶⁸

Preoțimea zoroastriană a reacționat la rândul ei față de succesul raportat de creștinism în Imperiul Sasanid, mai ales după ce mai mulți membri

de văză ai elitei conducătoare s-au convertit la noua religie. Și aici s-au declanșat atacuri violente asupra comunității creștinilor, dintre care unii au fost martirizați.⁶⁹ În schimb, creștinii au început să inventeze povești cu tâlc, cea mai faimoasă dintre ele fiind epopeea lui Qardagh, un tânăr remarcabil, care vâna ca un rege persan și purta polemici ca un filosof grec, dar renunțase la o carieră promițătoare de guvernator pentru a se converti la creștinism. Condamnat la moarte, a scăpat din prizonierat și a avut un vis în care i s-a spus că mai bine murea pentru credința sa, decât să lupte. Execuția sa, la care tatăl său a fost cel care a aruncat prima piatră, a fost comemorată într-un lung și frumos poem epic, al cărui scop a fost evident: să încurajeze și alte persoane să treacă la creștinism.⁷⁰

În parte, succesul creștinismului s-a datorat angajamentului și energiei de care a dat dovadă în misiunea sa evanghelică. Bineînțeles că a contat și faptul că entuziasmul a fost dublat de o doză sănătoasă de realism: textele religioase de la începutul secolului al VII-lea arată că preoții se chinuiau să pună în acord ideile creștine cu cele budiste: dacă nu pentru a ajunge mai repede la inimile și mințile locuitorilor, măcar pentru a simplifica chestiunile religioase. Duhul Sfânt, a scris un misionar ajuns în China, era pe deplin compatibil cu ceea ce credeau băștinașii: „Toți acești Buddha plutesc și se mișcă prin virtutea acestui vânt (și anume, Duhul Sfânt), iar pe această lume, nu există loc neatins de vânt.“ În mod asemănător, a continuat el, Dumnezeu a fost cel responsabil pentru nemurire și veșnică fericire încă de când s-a creat lumea. Prin urmare, „omul... va slăvi întotdeauna numele lui Buddha“.⁷¹ Creștinismul nu era numai compatibil cu budismul, spunea acesta; în general vorbind, chiar *era* budismul.

Alții au încercat să contopească ideile creștine și budiste, dând naștere unui ansamblu hibrid de „evanghelii“, care efectiv au simplificat mesajul complex și istoria creștinismului cu ajutorul unor elemente ce erau bine cunoscute și accesibile popoarelor din Orient, tocmai pentru a accelera propagarea creștinismului în Asia. Exista o logică teologică în aceste abordări dualiste, denumită de regulă gnosticism, care susținea că propovăduirea mesajului dumnezeiesc în termeni ce apelau la referințe culturale pe înțelesul tuturor, folosind un limbaj accesibil, era calea sigură către succes.⁷² Prin urmare, nu este de mirare că religia creștină a fost îmbrățișată de persoane provenind dintr-un spectru social vast: ideile creștine erau special formulate pentru a părea familiare și ușor de înțeles.

Și alte culte, secte și credințe au avut de câștigat de pe urma aceluiași proces. Învățăturile lui Mazdak, un propovăduitor charismatic, s-au

dovedit foarte populare la cumpăna dintre secolele V și VI — după cum demonstrează reacția furioasă și energică a autorilor creștini și zoroastrienii la adresa discipolilor profetului. Atitudinea și obiceiurile lor — începând de la regimul alimentar până la presupusul lor interes față de sexul în grup — au fost defăimate cu aplomb. De fapt, atât cât ne permit izvoarele istorice să înțelegem, Mazdak era adeptul unui stil de viață ascetic, care se potrivea în mod evident cu doctrina budistă referitoare la bunăstarea materială, cu suspiciunile zoroastrienilor în legătură cu universul fizic și cu ascetismul consacrat al creștinilor.⁷³

În acest mediu spiritual competitiv, era important ca domeniul intelectual — dar și spațiul fizic — să fie apărut. Un călător chinez, aflat în trecere prin Samarkand în secolul al VI-lea, a consemnat că populația locală se opunea cu violență legii lui Buddha și îi amenințau „cu focul” pe budiștii care încercau să se adăpostească aici.⁷⁴ Cu acel prilej, primirea ostilă a avut un sfârșit fericit: oaspetelui i s-a acordat în cele din urmă dreptul de a convoca o întrunire și se pare că a reușit să-i convingă pe mulți locuitori să se convertească la budism, grație tăriei sale de caracter și argumentelor prezentate.⁷⁵

Puțini erau cei care înțelegeau mai bine decât budiștii cât era de important să facă paradă și să prezinte cum se cuvenea artefactele ce susțineau aceste declarații de credință. Un alt pelerin chinez care își croise drum prin Asia Centrală, căutând să studieze texte în sanscrită, a privit cu uimire relicvele sacre venerat de populația locală din Balch. Printre acestea, se numărau unul dintre dinții lui Buddha, bazinul în care se spălase acesta și mătura pe care o folosea, făcută din plantă de kasha, dar decorată cu bijuterii scumpe.⁷⁶

Acestea erau însă niște declarații mai vizibile, mai dramatice, menite să câștige inimile și mințile oamenilor. Templele săpate în peșteri deveniseră o modalitate consacrată de a evoca și legitima un mesaj spiritual, căci erau construite de-a lungul rutelor comerciale și contopeau ideea de sanctuar și divinitate cu cea de comerț și călătorie. Complexul de la Elephanta, aflat de cealaltă parte a golfului Mumbai, și peșterile Ellora din nordul Indiei constituie niște exemple spectaculoase în acest sens. Prezentând maiestuoase imagini săpate în piatră ale zeităților, frumos decorate, scopul lor era să demonstreze — de data aceasta — superioritatea morală și teologică a hinduismului.⁷⁷

Se poate face o paralelă evidentă între acest complex și cel de la Bamiyan (în prezent, în Afganistan). Aflat în punctul de intersecție a rutelor ce

faceau legătura între India, la sud, Bactriana, la nord, și Persia, la vest, la Bamiyan se afla un complex de 751 de peșteri, la care se adăugau câteva sculpturi imense, înfățișându-l pe Buddha.⁷⁸ Două statui, una de 54 de metri înălțime și alta, ceva mai veche, cu aproape două treimi mai înaltă decât prima, fuseseră săpate în stâncă, în fride largi, cu aproape 1 500 de ani în urmă — până când au fost aruncate în aer și distruse de talibani în 2001, printr-un gest de filistinism și sălbăticie culturală care poate fi comparat cu distrugerea artefactelor religioase din Marea Britanie și nordul Franței în timpul Reformei.⁷⁹

Când avem în minte Drumurile Mătăsii, suntem tentați să ne gândim că ideile și mărfurile circulau dinspre Orient spre Occident. De fapt, exista un interes și un schimb susținut și din direcție opusă, așa cum arată și un admirabil text chinezesc din secolul al VII-lea. Siria, scria autorul, era o regiune în care „se produc pânzeturi rezistente la foc, tămâie ce te readuce la viață, strălucitoare pietre ale lunii și pietre semiprețioase ce reflectă lumina. Țara nu cunoaște tâlhari și hoți, iar oamenii trăiesc în fericire și pace. Nu predomină nimic altceva decât glorioasa lege; nimeni altul decât cel virtuos deține puterea suverană. Țara este întinsă și îmbelșugată, iar operele literare sunt ușor de înțeles și clare”.⁸⁰

De fapt, în pofida rivalității acerbe și a multitudinii de religii care încercau să câștige adepți, creștinismul eroda, rând pe rând, credințele, practicile și sistemele de valori tradiționale. În 635, misionarii ajunși în China au reușit să-l convingă pe împărat să renunțe la opoziția sa împotriva creștinismului și să îl recunoască drept religie oficială, al cărei mesaj nu numai că nu compromitea identitatea imperială, ba chiar o și întărea.⁸¹

Pe la jumătatea secolului al VII-lea, viitorul părea ușor de prevăzut. Creștinismul era în plin avânt în întreaga Asie, în detrimentul zoroastrismului, iudaismului și budismului.⁸² Religiile concuraseră întotdeauna unele cu celelalte în această regiune și învățaseră că, pentru a atrage atenția populațiilor locale, trebuiau să-și înfrunte rivalii. Până la urmă cea mai competitivă și de succes religie s-a dovedit a fi cea născută în orașul Betleem.⁸³ Având în vedere progresul realizat pe parcursul secolelor care au urmat crucificării lui Iisus la ordinul lui Pilat din Pont, ar fi trebuit să fie doar o chestiune de timp până când creștinismul să ajungă până pe țărmul Pacificului, făcând legătura între întinsul ocean și Atlanticul din Vest.

Și totuși, în momentul în care creștinismul era gata să triumfe, s-a petrecut ceva. Se puseseră bazele unei ofensive spirituale, care avea să facă legătura între orașe și regiuni, dar și între continente. Chiar atunci

a izbucnit un război istovitor, ce a slăbit statele deja implicate în conflict și a deschis calea pentru noii sosiți. Ca și cum ai fi dat drumul la Internet în Antichitatea târzie: dintr-odată, o sumedenie de idei, teorii și curente amenințau să submineze ordinea existentă și să profite de pe urma unor rețele formate pe parcursul secolelor. Numele acestei noi cosmologii nu reflecta caracterul ei revoluționar. Făcând trimitere la termeni ca „siguranță” și „pace”, islamul nu a lăsat mai deloc să se înțeleagă cum avea să se schimbe lumea. Începuse revoluția.

DRUMUL CĂTRE REVOLUȚIE

A scensiunea islamului s-a produs într-o perioadă tulbure, după o sută de ani de haos, dispute și calamități. În 541, cu un secol înainte ca profetul Mahomed să aibă primele revelații divine, amenințări de altă natură generau spaimă pe tot cuprinsul Mediteranei. Atât de repede s-a petrecut totul, cu o viteză extraordinară, încât până să se instaureze panica, a fost deja prea târziu. Nimeni nu a fost crușat. Numărul deceselor a fost inimaginabil. Potrivit unui martor care și-a pierdut mare parte din familie, populația unui oraș din apropierea granițelor Egiptului a fost decimată: doar șapte bărbați și un băiat în vârstă de zece ani au supraviețuit; ușile caselor se căscau deschise, fără țipenie de om care să păzească aurul, argintul și obiectele prețioase dinăuntru.¹ Orașele au avut cel mai mult de suferit din pricina atacurilor năprasnice, iar la mijlocul anilor 540, la Constantinopol mureau zilnic 10 000 de oameni.² Nu numai Imperiul Roman a avut de suferit. La scurt timp, și orașele din Orient au fost depopulate, căci dezastrul se răspândea de-a lungul rețelilor de comunicații și comerț, devastând cetățile din Mesopotamia persană și ajungând în final și în China.³ Ciuma bubonică a adus catastrofă, disperare și moarte.

Ciuma a declanșat și o criză economică acută: ogoare rămase fără oameni care să le muncească, orașe fără consumatori și o generație încă în floarea vârstei, dar schilodită au modificat demografia Antichității târzii și au provocat o recesiune economică severă.⁴ La momentul cuvenit, această stare de fapt avea să afecteze politica externă a împăraților

de la Constantinopol. Pe parcursul primei părți a domniei lui Iustinian (527–565), Imperiul Bizantin a reputat câteva succese năucitoare, în urma cărora au fost reocupate provinciile din nordul Africii și s-au înregistrat progrese semnificative în Italia. Utilizarea chibzuită a forței a fost dublată de știința de a gestiona cu ușurință probleme care ar fi putut izbucni oricând de-a lungul granițelor extinse ale imperiului, inclusiv în est. Mai târziu în timpul domniei lui Iustinian, când lipsa forței de muncă, campaniile militare fără rezultat și costurile din ce în ce mai mari au epuizat rezervele trezoreriei, sărăcite chiar dinainte de izbucnirea ciumei, păstrarea acestui echilibru a devenit o sarcină tot mai dificilă.⁵

Imperiul a intrat într-o perioadă de stagnare, iar poporul a devenit tot mai nemulțumit de Iustinian. I se aduceau critici deosebit de usturătoare, mai ales pentru modul în care părea dispus să cumpere alianța cu statele învecinate imperiului, cu bani sau acordând favoruri bizare. Iustinian a fost suficient de naiv încât să creadă că „ar fi de bun augur să împartă barbarilor bogățiile romanilor“, a scris Procopiu din Cezarea, un istoric sarcastic, dar și unul dintre cei mai importanți scriitori din timpul domniei lui Iustinian. Împăratul, continuă Procopiu fără menajamente, „nu a irosit nicio ocazie de a împărți cu dărnicie sume consistente de bani tuturor barbarilor“, de la nord, sud, est și vest; s-au trimis bani, continuă autorul, unor popoare despre care nici nu se auzise până atunci.⁶

Succesorul lui Iustinian a abandonat această politică și a adoptat o atitudine dură și fără compromisuri față de vecinii Romei. La scurt timp după moartea lui Iustinian, în 565, când la Constantinopol au sosit ambasadorii avarilor, unul dintre mărețele triburi ale stepei, pentru a-și cere obișnuitul tribut, aceștia au fost întâmpinați de noul împărat, Iustin al II-lea, care i-a expediat rapid: „Niciodată nu veți mai pleca încărcăți pe spinarea acestui imperiu, iar vrerea voastră nu se va mai face fără să ne aduceți vreun serviciu; căci de la mine nu veți primi nimic“. Când au amenințat cu represalii, împăratul a explodat: „Câini morți, îndrăzniți să amenințați Imperiul Roman? Aflați că vă voi rade buclele acestea ale voastre și apoi capetele vi le voi tăia“.⁷

Împăratul a avut o poziție la fel de agresivă față de Persia, mai ales după ce s-a aflat că o puternică grupare de triburi nomade turcice luase locul hunilor în stepele Asiei Centrale și amenința frontierele răsăritene ale imperiului. Triburile turcice începeau să joace un rol tot mai important în comerț, spre iritarea chinezilor, care i-au descris ca fiind dificili și nevrednici de încredere — dovadă clară a succesului lor comercial în

plin avânt.⁸ Erau conduși de o personalitate excepțională, Sizabul, care obișnuia să primească demnitarii într-un cort elegant, stând întins pe un pat din aur susținut de patru păuni auriți, lângă un car imens, plin ochi cu argint, așezat ostentativ lângă el.⁹

Triburile turcice erau foarte ambițioase și trimiteau soli la Constantinopol pentru a propune o alianță militară cu rază lungă de acțiune. Un atac al forțelor lor reunite, i-au spus solii lor lui Iustin al II-lea, avea să distrugă Persia.¹⁰ Nerăbdător să se încununeze de glorie pe cheltuiala rivalului tradițional al Constantinopolului și încântat de această posibilitate, împăratul s-a învoit. Tot mai arogant, l-a amenințat pe șah, căruia i-a cerut să înapoieze orașele și teritoriile cedate prin tratate semnate anterior. După eșecul unei ofensive slab executată de către romani, persanii au contraatacat în direcția Dara (în sudul Turciei de astăzi), avanpostul liniilor defensive de graniță. În 574, după un asediu înfiorător care a durat șase luni, perșii au reușit să cucerească orașul. Apoi împăratul a suferit o cădere psihică și fizică.¹¹

Acest fiasco i-a convins pe conducătorii triburilor turcice că nu se puteau bizui pe Constantinopol, un aliat nevrednic, lucru afirmat fără ocolișuri de ambasadorul lor în 576, când a refuzat înfuriat să mai pornească la atac împotriva Persiei. După ce și-a pus zece degete în gură, a spus mânios: „Așa cum am eu acum zece degete în gură, și voi romanii ați folosit multe limbi.” Romanii îi înșelaseră pe turci, promițându-le că vor face tot ce le stă în putință împotriva Persiei; rezultatele fuseseră jalnice.¹²

Totuși, reînceperea ostilităților cu Persia a inaugurat o perioadă tumultuoasă, ce a avut consecințe extraordinare. Au urmat două decenii de lupte, cu momente deosebit de dramatice, precum ofensiva unei armate persane care a pătruns până adânc în Asia Mică, înainte de a porni înapoi spre casă. Pe drum, a căzut pradă unei ambuscade, iar regina a fost luată prizonieră, împreună cu trăsura regală din aur, decorată cu perle și pietre prețioase. Focul sacru pe care conducătorul persan îl lua cu el în campanii, considerat a fi „cel mai mareț dintre toate focurile”, a fost aruncat într-un râu, iar marele preot zoroastrian și „foarte mulți dintre membrii în vârstă ai expediției” au fost înecați. Stingerea focului sacru a fost o acțiune provocatoare și agresivă, menită să diminueze importanța fundamentului religios al identității persane. Romanii și aliații lor au sărbătorit vestea cu entuziasm nestăvilit.¹³

Cum ostilitățile continuau, religia a căpătat un rol din ce în ce mai însemnat. De exemplu, când soldații s-au revoltat din cauza propunerii de

reducere a soldei, ofițerii aflați la comandă au plimbat prin fața acestora o imagine sacră, înfățișându-l pe Iisus, pentru a-i face să înțeleagă că, dacă îi slujeau împăratului, îi slujeau lui Dumnezeu. Când a murit șahul Chosroes I, în 579, au existat persoane care au pretins, în absența oricărui argument, că „lumina Cuvântului divin a strălucit minunat în jurul lui, căci (șahul) credea în Hristos”.¹⁴ Exigența concepțiilor religioase a atras după sine denunțarea zgomotoasă a zoroastrismului la Constantinopol, religia perșilor fiind descrisă ca primitivă, falsă și depravată: perșii, a scris Agathias, au dobândit „obiceiuri anormale și degenerate, de când au căzut sub vraja învățăturilor lui Zoroastru”.¹⁵

Amestecul de militarism și evlavie a avut consecințe pentru cei aflați la periferia imperiului, care fuseseră curțați și convertiți la creștinism, în cadrul unui proces politic deliberat, menit să le câștige sprijinul și loialitatea.¹⁶ Se făcuseră eforturi deosebite pentru a câștiga încrederea triburilor din sudul și vestul Arabiei, în schimbul unor recompense materiale. Acordarea de titluri regale, măsură însoțită de introducerea noilor concepte de rudenie (și regalitate) ce puteau fi din plin exploatate la nivel local, i-a convins, de asemenea, pe mulți oameni să-și lege soarta de cea a Constantinopolului.¹⁷

Ca atare, încremenirea sensibilităților religioase pe parcursul confruntării cu Persia nu a rămas fără urmări, deoarece, în varianta adoptată de unele triburi, creștinismul nu se plia pe formula convenită la Calcedon în 451, ci prezenta o versiune (sau versiuni) cu diferite concepții despre unica natură a lui Iisus Hristos. Relația cu Gassanizii, aliații pe termen lung ai Romei în Arabia, s-a deteriorat ca urmare a mesajelor dure transmise din capitala imperială.¹⁸ Parțial din cauza suspiciunilor religioase reciproce, legătura s-a destrămat într-un moment delicat, oferindu-i Persiei șansa perfectă de exploatare. Perșii au obținut controlul asupra porturilor și târgurilor din sudul și vestul Arabiei, tocmai în momentul în care apărea o nouă rută comercială terestră ce făcea legătura între Persia, Mecca și ‘Ukâz. Conform tradiției islamice, această dislocare a permis unei personalități de vază de la Mecca să se adreseze Constantinopolului, cerându-i să-l numească *phylarkos*, sau gardian al orașului, în calitate de reprezentant al Romei, iar împăratul i-a acordat ulterior unui anume ‘Uthmân titlul de „rege al Meccăi”. Un proces paralel a asigurat numirea unui candidat cu un rol asemănător la Yathrib — de această dată, în numele Persiei.¹⁹

În timp ce aceste tensiuni se manifestau în peninsula Arabică, în războiul de lungă durată din nord, respectiv pe teatrul principal de operațiuni,

de făcuseră puține progrese. Momentul de cotitură nu s-a petrecut pe câmpul de luptă, ci la Curtea persană, la sfârșitul anilor 580, când Vahrām, un general popular, care stabilizase frontiera răsăriteană cu triburile turcice, a luat inițiativa și s-a răzvrătit împotriva șahului Chosroes al II-lea. Șahul a fugit la Constantinopol, unde i-a promis împăratului Mauriciu concesiuni majore în Caucaz și Mesopotamia — inclusiv înapoierea Darei — în schimbul sprijinului militar. După ce s-a întors acasă în 591 și i-a venit surprinzător de ușor de hac rivalului său, Chosroes a început să onoreze acordul. Acesta a fost, după cum a afirmat și un renumit savant, un moment de tip Versailles: prea multe orașe, forturi și locuri importante au fost predate romanilor, lăsând centrele economice și administrative ale Persiei expuse; umiliința era atât de mare, încât nu avea cum să nu provoace un răspuns ferm.²⁰

Pe parcursul ultimelor două decenii de lupte acerbe, balanța se înclinase pe rând în favoarea ambelor tabere. Din toate punctele de vedere, Imperiul Roman de Răsărit părea să fi repercutat o lovitură diplomatică și politică de amploare. Acum, pentru că deținea avanposturi de care nu dispusese în trecut, avea în cele din urmă șansa de a-și stabili o prezență permanentă în Orientul Apropiat. După cum a recunoscut și istoricul Procopiu, câmpiile Mesopotamiei, care se întindeau dincolo de vastul bazin al Tigrului și Eufratului, ofereau puține granițe naturale, precum fluvii, lacuri și munți.²¹ Așadar, orice bucată de pământ cucerită ar fi fost vulnerabilă, cu excepția cazului în care putea fi anexat și menținut un teritoriu întins. Se prea poate ca șahul Chosroes al II-lea să-și fi recăștigat tronul, dar a plătit un preț mare pentru succesul său personal.

Însă, nici zece ani mai târziu, sorții de izbândă s-au schimbat în mod spectaculos. În 602, când împăratul Mauriciu a fost ucis de Focas, unul dintre generalii săi, într-o lovitură de stat, Chosroes al II-lea a profitat de conjunctura favorabilă pentru a impune o renegociere a înțelegerii sale cu bizantinii. A căpătat încredere în sine, după ce un atac înversunat asupra Darei a distrus un punct de o importanță vitală din sistemul defensiv bizantin din nordul Mesopotamiei. În plus, a observat eforturile lui Focas pentru a-și impune autoritatea la Constantinopol. Când a primit vești că un nou val de nomazi pustia Balcanii, șahul s-a ambiționat și mai tare. Sistemul tradițional al relațiilor de vasalitate, folosit pentru a governa popoarele supuse din nordul Arabiei, a fost desființat în grabă, căci șahul se aștepta la modificarea consistentă a granițelor, ca urmare a expansiunii Persiei.²²

Populația creștină a fost tratată cu mare atenție. Episcopii învățaseră din proprie experiență să se teamă de un posibil război, căci relația ostilă cu romanii lăsa adesea loc acuzațiilor de colaborare cu dușmanul. În 605, șahul a prezidat personal alegerea unui nou patriarh, invitând clerul de rang înalt să se reunească și să numească un nou lider al bisericii. Era un semnal clar, menit să ofere noi asigurări și să demonstreze populației minoritare că liderul ei le recunoștea nevoile spirituale. A fost o mișcare eficientă, interpretată de comunitatea creștină ca un semn de bunăvoință și de protecție: episcopii i-au mulțumit cu exuberanță lui Chosroes și s-au adunat pentru a aduce laude „puternicului, generosului, bunului și prosperului Rege al Regilor”.²³

În condițiile în care Imperiul Roman de Răsărit făcea cu greu față răzcoalelor, care izbucneau neconținut, Persia a început să preseze și mai puternic: orașele Mesopotamiei au căzut ca piesele de domino, Edessa capitulând ultima, în 609. Și-a îndreptat apoi atenția către Siria. Antiohia, marele oraș situat pe malul fluviului Orontes, primul sediu al episcopiei Sfântului Petru și marea metropolă a Siriei romane, a căzut în 610, urmată de Emesa (în prezent, Homs), în vestul Siriei, cucerită anul următor. În 613, perșii au cucerit Damascul, un alt mare oraș din această regiune.

Situația a continuat să se înrăutățească. La Constantinopol, Focas cel nepopular și sfidător a fost ucis, iar soldații au plimbat rămășițele sale trupești pe străzile orașului. Cu toate acestea, noul împărat, Heracliu I, nu s-a dovedit mai eficient în privința perșilor, a căror ofensivă căpătase acum un avânt teribil. După ce au respins un contraatac al bizantinilor în Asia Mică, armatele șahului s-au îndreptat spre sud, către Ierusalim. Scopul era evident: să cucerească cel mai sfânt oraș al creștinismului și să afirme astfel triumful cultural și religios al Persiei.

În mai 614, când orașul a capitulat după un scurt asediu, locuitorii Bizanțului aproape că au fost cuprinși de isterie. Evreii au fost acuzați nu doar de a fi colaborat cu perșii, ci și că i-ar fi susținut în mod activ. Potrivit unui izvor istoric, evreii erau „ca niște fiare malefice”, care ajutau soldații invadatori — la rândul lor, comparați cu niște animale feroce și șerpi care sâsâiau. Au fost acuzați că ar fi masacrat populația locală, care a murit în pioșenie, cu zâmbetul pe buze, „căci au fost măcelăriți pentru Iisus și și-au vărsat sângele lor pentru sângele Lui”. Au început să circule mărturii despre biserici demolate, cruci călcate în picioare și icoane scuipate. Crucea cea Adevărată, pe care fusese răstignit Iisus, a fost capturată și trimisă în capitala persană ca trofeu de război, dedicat

special lui Chosroes al II-lea. Era un adevărat dezastru pentru Bizanț, un eveniment ce a captat imediat atenția propagandiștilor împăratului, într-o încercare de a limita daunele înfrângerilor.²⁴

În fața acestor eșecuri, Heracliu a luat în calcul posibilitatea abdicării, după care a inițiat câteva măsuri disperate: a trimis soli la Chosroes al II-lea, însărcinându-i să obțină pacea în orice condiții. Prin mesagerii săi, Heracliu a implorat iertare și l-a învinuit pe predecesorul său, Focas, pentru cele mai recente acțiuni agresive ale imperiului. Prezentându-se ca supus inferior, cărmuitorul bizantin l-a aclamat pe șah ca „împărat suprem”. Chosroes al II-lea a ascultat cu atenție ceea ce au avut de spus trimișii; apoi a ordonat să fie executați.²⁵

Când veștile au ajuns înapoi la Constantinopol, orașul a fost cuprins de panică, ceea ce a permis adoptarea unor reforme radicale fără niciun fel de opoziție. Salariile demnitarilor imperiului au fost înjumătățite, la fel și lefurile soldaților. Distribuirea gratuită a pâinii, instrument politic folosit multă vreme pentru a câștiga bunăvoința locuitorilor, a fost sistată.²⁶ Din biserici s-au confiscat obiecte confecționate din metale prețioase, pentru a spori averea statului. Pentru a sublinia amploarea luptei ce avea să urmeze și pentru ispășirea păcatelor pentru care îi pedepsise Dumnezeu pe romani, Heracliu a modificat aspectul monedelor bizantine. Deși pe avers bustul împăratului a rămas neschimbat, pe reversul noilor monede, emise în volum mare și cu noi valori, apărea o cruce depusă pe niște trepte: lupta împotriva perșilor nu era mai prejos decât lupta pentru apărarea credinței creștine.²⁷

Pe termen scurt, aceste măsuri nu au dat mari rezultate. După cucerirea Palestinei, perșii și-au întors privirea către Delta Nilului, ocupând Alexandria în 619.²⁸ În mai puțin de doi ani, Egiptul — grâнарul Mediteranei și baza agriculturii romane vreme de șase secole — s-a prăbușit. A urmat Asia Mică, atacată în 622. Deși ofensiva a fost ținută în frâu pentru o perioadă de timp, în 626, armata persană și-a stabilit tabăra în apropierea zidurilor Constantinopolului. Ca și cum nu ar fi fost suficient de grav pentru bizantini, șahul a încheiat o alianță cu avarii nomazi, care cotropiseră Balcanii și înaintau acum spre Constantinopol dinspre nord. Doar grosimea zidurilor orașului mărețului Constantin — Constantinopol, Noua Romă — salva acum de la distrugerea definitivă ceea ce mai rămăsese din Imperiul Roman. Sfârșitul era aproape; și părea implacabil.

Soarta a fost însă de partea lui Heracliu. Primele eforturi de a captura orașul au dat greș, iar atacurile ulterioare au fost respinse cu ușurință. Avântul inamicului a început să scadă, în primul rând printre avari.

După ce s-au străduit să găsească loc de pășune pentru caii lor, nomazii s-au retras, în momentul în care divergențele dintre membrii tribului au amenințat autoritatea căpeteniei lor. La rândul lor, perșii s-au retras la scurt timp, unul dintre motive fiind că primiseră vești despre ofensiva triburilor turcice în Caucaz: impresionanta expansiune teritorială a Persiei solicitase din plin resursele sale, lăsând teritoriile recent cucerite expuse la atacurile inamicului — iar triburile turcice știau prea bine acest lucru. Constantinopolul fusese cruțat ca prin urechile acului.²⁹

Printr-un contraatac uimitor, Heracliu, care condusesese armata imperială în Asia Mică câtă vreme capitala fusese asediată, s-a năpustit asupra inamicului care bătea în retragere. Împăratul s-a îndreptat mai întâi spre Caucaz, unde l-a întâlnit pe conducătorul Khaganatului Turcic, cu care a încheiat o alianță — acoperindu-l cu onoruri și daruri și oferindu-i-o în căsătorie pe fiica sa, Eudokia, pentru a oficializa legătura de prietenie.³⁰ Apoi împăratul și-a dat frâu liber pornirilor și a avansat către sud, zdrobind o armată persană numeroasă, în apropiere de Ninive (în nordul Irakului de astăzi), în toamna lui 627. Apoi, pe măsură ce rezistența perșilor scădea, a pornit către Ctesifon.

Conducerea persană a cedat în fața presiunilor. Chosroes al II-lea a fost ucis, iar fiul și succesorul său, Kawād al II-lea, i-a cerut lui Heracliu să cadă imediat la înțelegere.³¹ Împăratul s-a mulțumit cu promisiunea de a primi teritorii și glorie și s-a retras la Constantinopol, delegându-și ambasadorul să convină asupra condițiilor înțelegerii, printre care se număra și restituirea teritoriilor romane cucerite pe parcursul războiului — și a Crucii lui Iisus, luată de la Ierusalim în 614.³² Era o victorie zdrobitoare și spectaculoasă pentru bizantini.

Însă lucrurile nu s-au oprit aici. Se pregătea o nenorocire ce avea să aducă Persia în pragul dezastrului. Generalul cu rangul cel mai înalt, Shahrbarāz, autorul celui mai recent atac-fulger lansat asupra Egiptului, a reacționat la recente schimbări politice și a emis pretenții la tron. În condițiile în care soarta nu mai părea să-i suradă Persiei, având frontierele răsaritene vulnerabile în fața atacurilor triburilor turcice, pentru un om de acțiune părea o oportunitate irezistibilă. În timpul loviturii de stat, generalul a negociat direct cu Heracliu pentru a obține sprijinul bizantin pentru răscoala sa, retrăgându-se din Egipt și înaintând către Ctesifon cu acordul împăratului.

În timp ce revolta căpăta amploare în Persia, Heracliu — dornic să devină tot mai popular printre supușii săi — sărbătorea cu mare fast

uimitoarea schimbare a sorții. Se bazase foarte mult pe religie pentru a obține ajutor și a-și consolida puterea pe parcursul zilelor negre ale imperiului. Ofensiva persană fusese descrisă ca un atac direct la adresa creștinismului, așa cum se arăta cu emfază într-o piesă de teatru pusă în scenă în fața trupelor imperiale, în care un actor a citit o scrisoare ce părea scrisă de șahul însuși: nu numai că îl ridiculiza pe Heracliu, dar lua în derâdere neputința Dumnezeului creștinilor.³³ Bizantinii fuseseră provocați să lupte pentru credința lor: avusese loc un război sfânt.

În acest context, probabil că nu este surprinzător faptul că victoria împotriva perșilor a fost urmată de câteva întâmplări neplăcute. În martie 630, după ce Heracliu a fost primit în triumf în Ierusalim și a depus fragmente din Crucea cea Adevărată în Biserica Sfântului Mormânt, se spune că evreii ar fi fost botezați cu forța, ca pedeapsă pentru rolul pe care, chipurile, l-ar fi jucat în căderea orașului cu șaisprezece ani în urmă; celor care părăsiseră așezarea li s-a interzis să se mai apropie la mai mult de șase kilometri de oraș.³⁴ Creștinii din Orient, despre care se credea că nu se conformau sistemului ecleziastic oficial, au devenit și ei ținta agenților imperiali, și au fost obligați să renunțe la vechile dogme și să accepte învățăturile creștinismului ortodox simplificat, care susținea că era singura credință cu adevărat binecuvântată de Dumnezeu.³⁵

Era o situație neobișnuită pentru Biserica creștină din Persia, care de mai bine de un secol nu mai intrase în contact cu cealaltă ramură a Bisericii și al cărei cler de rang înalt ajunsese să se considere purtătorul credinței adevărate — spre deosebire de Biserica Apuseană, care, spuneau ei, fusese coruptă în mod sistematic de învățături eretice. După cum au declarat și episcopii din Persia în 612, când s-au reunit, cele mai mari erezii au izvorât din Imperiul Roman, spre deosebire de Persia, unde „nu a apărut niciodată nicio erezie“.³⁶ Prin urmare, în momentul în care Heracliu a „redat Biserica ortodocșilor“ din Edessa și a ordonat alungarea creștinilor răsăriteni, care se rugaseră aici în trecut, se gândea, probabil, să convertească întreaga Persie — o idee care, se pare, nu-i dădea pace lui Heracliu din momentul schimbării dramatice a sorților războiului. Iar Persia urma să fie convertită la creștinismul apusean, roman.³⁷

Având sprijinul Constantinopolului, odată ce a fost impus ca religie dominantă, creștinismul nu a mai întâmpinat nicio rezistență. Extraordinara succesiune de evenimente din trecut lăsase în urma sa o puzderie de idei învechite. Când la Ctesifon a izbucnit ciuma, printre victimele căreia s-a numărat și șahul Kawād al II-lea, pentru credincioși

a devenit evident că zoroastrismul nu era nimic mai mult decât o iluzie deșartă; creștinismul era credința adevărată, iar discipolii săi fuseseră recompensați.³⁸ În această atmosferă foarte tensionată, se putea auzi un nou murmur intermitent. Venea din sud, de undeva din adâncul peninsulei Arabice, o regiune care aproape că nu fusese afectată de recente lupte dintre romani și perși — ceea ce nu însemna că luptele de o importanță crucială ce aveau loc la sute de kilometri depărtare nu își spuneau cuvântul și aici. De fapt, extremitatea sud-vestică a peninsulei jucase multă vreme rolul de teren de confruntare dintre cele două imperii, un loc în care, cu mai puțin de un secol înainte, Himyar și orașele Mecca și Medina își legaseră soarta de cea a Persiei împotriva unei coaliții creștine formate din armatele Constantinopolului și a rivalului de moarte al Regatului Himyar de la Marea Roșie, Etiopia.³⁹

În această parte a lumii, de-a lungul secolului al VI-lea, credințele se schimbaseră, se adaptaseră și concuraseră unele cu celelalte. Acest univers politeist, în care se manifestaseră diverse credințe și fuseseră venerați nenumărate zeități și idoli, lăsase loc, între timp, monoteismului și concepțiilor despre o unică zeitate, atotputernică. Sanctuarele dedicate zeităților erau atât de marginalizate, încât un istoric a afirmat că, în ajunul ascensiunii islamului, politeismul tradițional „murea”. Locul său a fost luat de ideile iudaice și creștine despre un Dumnezeu unic, atotputernic — dar și de concepte precum îngerii, raiul, rugăciunea și pomenile, toate acestea fiind vizibile prin inscripțiile care începeau să se răspândească în întreaga peninsulă Arabică la sfârșitul secolului al VI-lea și începutul secolului al VII-lea.⁴⁰

În timp ce în nord războiul făcea ravagii, un negustor pe nume Mahomed, membru al clanului Banū Hāshim din tribul coraișitilor, s-a retras într-o peșteră aflată nu departe de orașul Mecca, pentru a medita. Potrivit tradiției islamice, în 610 a început să primească revelații de la Dumnezeu. Mahomed a auzit o voce care i-a poruncit să recite versuri „în numele Domnului tău!”⁴¹ Însălmântat și derutat, a părăsit peștera, dar a zărit un bărbat „în zarea limpede” și a auzit o voce care i-a spus: „O, Mahomed, tu ești trimisul Domnului, iar eu sunt Jibril (Gabriel)”.⁴² Pe parcursul următorilor ani, Mahomed a continuat să-și recite revelațiile,

* Pasajele din Coran au fost preluate din ediția în limba română în traducerea lui George Grigore, disponibilă on-line la adresa <https://altafsir.com/>. (N. red.)

pe care le-a așternut prima dată pe hârtie pe la jumătatea secolului al VII-lea într-un text unitar — cunoscut sub numele de Coran.⁴³

Dumnezeu trimite apostoli, i-a spus arhanghelul Jibrîl lui Mahomed, pentru a transmite vești bune sau avertismente.⁴⁴ Mahomed fusese ales ca mesager de Atotputernic. Pe lume era mult întuneric, i s-a spus lui Mahomed, multe lucruri de care să te temi, iar pericolul Apocalipsei se ascundea la fiecare colț. Recită mesajele divine, l-a îndemnat Jibrîl, căci astfel „Atunci când citești Coranul, ceri ocrotirea lui Dumnezeu împotriva Diavolului ce trebuie bătut cu pietre. Diavolul nu are nicio împotrivire asupra credincioșilor și asupra celor care-și pun credința în Domnul lor”.⁴⁵ Dumnezeu este milostiv și îngăduitor, i s-a spus în repetate rânduri lui Mahomed, dar este și aspru când îi pedepsește pe cei care refuză să i se supună.⁴⁶

Izvoarele istorice care relatează despre perioada islamică timpurie sunt complexe și dificil de interpretat.⁴⁷ Nu este ușor să stabilim cum au influențat motivațiile politice contemporane și ulterioare acțiunile lui Mahomed și mesajele pe care acesta le-a primit — în plus, specialiștii din zilele noastre încă dezbate aprins această problemă. De exemplu, este greu să înțelegem precis cum a înrăurit credința în comportamentul oamenilor și evenimentele, nu în ultimul rând pentru că deosebirea dintre credincioși (*mu'minûn*) și cei care li s-au alăturat și s-au supus autorității lor (*muslimûn*) a fost sesizată de la bun început, probabil de la jumătatea secolului al VII-lea. Scriitorii din perioada următoare au descris cu exactitate rolul jucat de religie și au pus accentul nu numai pe puterea revelației spirituale, dar și pe solidaritatea arabilor care au înfăptuit revoluția religioasă — rezultatul fiind că este la fel de neadecvat să descriem cuceririle acestei perioade drept „musulmane”, precum ar fi să le considerăm „arabe”. În plus, identitățile nu s-au modificat numai ulterior acestei perioade, ci și pe parcursul ei — și bineînțeles că ne bazăm pe mărturiile participanților la evenimente pentru a înțelege aceste caracterizări.

Deși chiar și simpla stabilire exactă a succesiunii evenimentelor poate fi o operațiune dificilă, în general, este acceptată ideea că Mahomed nu a fost singura personalitate a peninsulei Arabice care, la începutul secolului al VII-lea, vorbea despre un Dumnezeu unic: au existat și alți „profeți plagiatori” care au devenit faimoși tot pe parcursul războaielor dintre perși și romani. Cei mai cunoscuți dintre ei ne-au lăsat viziuni mesianice și profetice, foarte asemănătoare cu ale lui Mahomed — promiteau revelații de la arhanghelul Gabriel, arătau calea către salvare și câteodată invocau

și texte sfinte pentru a-și susține argumentele.⁴⁸ În aceeași perioadă, la Mecca și în regiunile învecinate se construiau biserici și sanctuare creștine, după cum confirmă și izvoarele arheologice, care atestă că existau icoane și cimitire ale locuitorilor recent convertiți. Lupta pentru inimile, mințile și sufletele oamenilor era acerbă în această regiune în secolul al VII-lea.⁴⁹

De asemenea, există un consens în mediul academic în legătură cu teoria că Mahomed predica unei societăți care trecea printr-o perioadă de criză economică acută, ca urmare a războaielor dintre Persia și Bizanț.⁵⁰ Înfruntarea dintre cele două mari puteri și subordonarea celor două societăți scopurilor militare au avut un impact important asupra rutelor comerciale care porneau din Hîjâz sau care îl traversau. În contextul în care cheltuielile publice erau concentrate pe armată, iar economiile locale erau supuse unor presiuni cronice pentru a susține efortul de război, cererea de mărfuri de lux probabil că a scăzut considerabil. Iar faptul că piețele tradiționale de desfacere, mai ales orașele din Levant și Persia, se aflau pe teritoriul afectat de război a zdruncinat și mai puternic economia din sudul Arabiei.⁵¹

Pușinii locuitori trebuie să fi fost mai supărați din cauza acestor neplăceri decât tribul coraișiților din Mecca, ale căror caravane încărcate cu aur și alte bunuri valoroase care plecau înspre Siria fuseseră cândva subiect de legendă. Și-au pierdut, de asemenea, bănoasele contracte prin care aprovizionau armata bizantină cu pieile de care era nevoie pentru șei, curele pentru cizme și scuturi, cingători și multe altele.⁵² Probabil că numărul din ce în ce mai redus de pelerini care vizitau *haramul*, un sanctuar important din Mecca, dedicat zeilor păgâni, le-a amenințat și mai mult mijloacele de a-și câștiga existența. Sanctuarul avea în centru statuile mai multor idoli — printre care și una care „îl înfățișa pe Avraam în vârstă” —, însă cea mai importantă era o statuie din agat roșie, reprezentând un bărbat cu mâna dreaptă din aur și șapte săgeți divine în jurul acesteia.⁵³ În calitate de gardieni ai Meccăi, coraișiții câștigau bine vânzând alimente și apă vizitatorilor și organizând slujbe ritualice pentru pelerini. Cum repercusiunile tulburărilor din Siria și Mesopotamia se făceau resimțite până departe, influențând atât de multe aspecte ale vieții cotidiene, nu este deloc surprinzător că avertismentele lui Mahomed cu privire la o iminentă zi a Judecății de Apoi au atins o coardă sensibilă.

Învățăturile lui Mahomed au ajuns cu siguranță pe teren fertil. Ofereau o explicație curajoasă și coerentă pentru tulburările devenite deja traumatice, cu o pasiune și o convingere puternică. Nu numai revelațiile sale

erau intense, ci și primejdiile pe care le vestea. Cei care îi urmau cuvântul aveau să-și găsească pământurile rodind și abundând de grâne; cei care nu îi dădeau crezare aveau să-și vadă recoltele sterpe.⁵⁴ Mântuirea spirituală urma să aducă recompense materiale. Erau multe de câștigat: credincioșii nu aveau să primească nimic mai prejos decât Paradisul, unde grădinile erau scăldate de ape curate și limpezi, de „râuri de apă care nu se strică, râuri de lapte cu gust neschimbător, râuri de vin într-o desfătare a celor care-l beau, râuri de miere curată“. Credincioșii aveau să fie răsplătiți cu toate soiurile de fructe și aveau să primească în același timp și iertarea Domnului.⁵⁵

Cei care respingeau doctrina divină nu numai că aveau să cunoască osândă și dezastrul, dar și chinurile Iadului: oricine pornea la război împotriva discipolilor lui Mahomed urma să sufere îngrozitor și să nu aibă parte de milă. Aceștia aveau să fie executați sau răstigniți, să le fie amputate membrele sau să fie exilați: dușmanii lui Mahomed erau dușmanii lui Dumnezeu; aveau să aibă parte de o soartă cu adevărat înspăimântătoare.⁵⁶ Printre pedepse, se număra și arderea pielii pe viu, piele care avea să fie apoi înlocuită cu un strat nou, care să sufere aceeași soartă, astfel încât tortura și durerea să fie veșnice.⁵⁷ Cei care nu credeau „vor veșnici în Foc, unde vor fi adăpați cu apă clocotindă care le va sfâșia măruntaiele“.⁵⁸

Acest mesaj radical și plin de patos a fost întâmpinat cu rezistență îndârjită de conservatorii din Mecca, înfuriați la auzul criticilor adresate practicilor și credințelor politeiste tradiționale.⁵⁹ Mahomed a fost nevoit să se refugieze la Yathrib (oraș care a primit ulterior numele de Medina) în 622, pentru a scăpa de prigoană; această fugă, cunoscută sub numele de *hegira*, a devenit un moment crucial în istoria islamică, anul zero în calendarul musulman. După cum ne arată și papirusurile recent descoperite, acesta a fost punctul în care învățăturile lui Mahomed au dat naștere unei noi religii și unei noi identități.⁶⁰

La baza noii identități se afla conceptul de nezdruccinat al unității. Mahomed a încercat să adune nenumăratele triburi din sudul Arabiei într-un bloc unitar. Bizantinii și perșii profitaseră o perioadă îndelungată de rivalități și asmuțiseră căpeteniile locale unele împotriva celorlalte. Cu ajutorul protecției și al banilor pe care îi ofereau, ei reușiseră să creeze rețele de clienți și o elită locală vasală, toate reglementate și recompensate prin arginții trimiși de la Roma și Ctesifon. Războiul violent adusese acest sistem în paragină. Din cauza luptelor prelungite, unele triburi au fost private de „cele treizeci de livre de aur pe care le primeau în mod normal prin câștigurile comerciale, obținute din schimburile cu Imperiul

Roman“. Mai rău de atât, cererile adresate pentru a-și vedea obligațiile îndeplinite au fost neglijate. „Împăratul de-abia dacă le poate plăti lefurile soldaților săi, le-a spus un funcționar, cu atât mai puțin să vă trimită vouă bani, câinilor.“ Când un alt mesager le-a transmis căpeteniilor tribale că perspectiva unui viitor comerț era acum limitată, a fost ucis și apoi cusut înăuntrul unei cămile. Nu după multă vreme, triburile au luat problema în propriile mâini. Răspunsul lor a fost următorul: „să pustiască teritoriile Romei“ în semn de răzbunare.⁶¹

Prin urmare, nu degeaba era propovăduită noua credință în limba localnicilor. Ia aminte, spune unul dintre versetele Coranului; iată cuvintele primite de sus — în arabă.⁶² Arabilor li se oferea propria religie, care crea o nouă identitate. Era o credință întemeiată pentru popoarele din regiune, fie ele nomade sau stabilite la orașe, fie că aparțineau de un trib sau de altul, indiferent de proveniența etnică sau lingvistică. Nenumăratele cuvinte împrumutate din greacă, aramaică, siriacă, ebraică sau persană din Coran și volumul în care erau consemnate revelațiile primite de Mahomed indică un mediu poliglot, în care importantă era mai degrabă scoaterea în evidență a similitudinilor, nu a diferențelor. Unitatea era un principiu de bază și principalul motiv al succesului iminent al islamului.⁶³ „Să nu fie două religii în Arabia“: acestea aveau să fie ultimele cuvinte ale lui Mahomed, potrivit cercetărilor efectuate de un respectat cărturar musulman, care a trăit în secolul al VIII-lea.⁶⁴

Când s-a refugiat la Yathrib, împreună cu grupul său restrâns de discipoli timpurii, viitorul lui Mahomed nu părea deloc promițător. Eforturile sale de a predica și de a extinde *umma* — comunitatea de credincioși — au fost lente, iar situația, precară, în condițiile în care de la Mecca soseau neconținut forțe împotriva profetului apostat. Mahomed și discipolii săi au apelat la rezistență armată, iar țințele lor au devenit caravanele, pe care le-au atacat într-o serie de raiduri din ce în ce mai ambițioase. Mișcarea a luat rapid avânt. Succesele repurtate împotriva unor dușmani superiori din punct de vedere numeric și în pofida unor șanse mici de izbândă, precum în bătălia de la Badr din 624, au oferit dovezi clare că Mahomed și adepții săi se bucurau de protecție divină; și prăzile bogate de război au atras privirile populației neutre. O rundă intensă de negocieri cu membri de seamă ai tribului coraișitilor de la Mecca s-a încheiat cu o înțelegere, cunoscută de atunci drept tratatul de la al-Hudaybiya, care a impus un armistițiu de zece ani între Mecca și Yathrib și a ridicat restricțiile la care fuseseră supuși susținătorii lui

Mahomed. Numărul persoanelor convertite a început din acel moment să crească masiv.

Pe măsură ce creștea numărul discipolilor, se dezvoltau și aspirațiile și ambițiile acestora. Desemnarea unui centru religios a avut un rol crucial în acest proces. Până în acel moment, credincioșilor li se spusese să se întoarcă cu fața către Ierusalim în timpul rugăciunii. În 628 însă, după câteva noi revelații, s-a anunțat că această instrucțiune fusese, chipurile, un test, la care trebuia acum să se renunțe: când se rugau, credincioșii trebuiau să privească în direcția (*qibla*) Meccăi.⁶⁵

În plus, Kaaba, vechiul centru politeist, nucleul religiei păgâne a Arabiei, a fost identificat drept locul sfânt de rugăciune și pelerinaj din Mecca. Adepților li s-a spus că templul fusese zidit de Ismael, fiul lui Avraam, presupusul strămoș al celor douăsprezece triburi arabe. Cei care vizitau orașul erau îndemnați să facă procesiuni în jurul lăcașului sfânt, invocând numele Domnului. Astfel avea să se îndeplinească ordinul dat lui Ismael: oamenii trebuia să li se spună să vină din Arabia și din țărâmuri îndepărtate, pe cămilă sau pe jos, să facă un pelerinaj la locul în care un înger din ceruri adusese o piatră neagră pe care o depusese în centrul monumentului.⁶⁶ Confirmând că edificiul de la Kaaba era sacru, s-a asigurat continuitatea cu trecutul, creându-se un sentiment puternic de familiaritate culturală. În plus, pe lângă beneficiile spirituale ale noii credințe, existau și alte avantaje — politice, economice și culturale —, care decurgeau din statutul Meccăi de centru prin excelență al noii religii. S-a eliminat rivalitatea cu tribul coraișitilor, până în punctul în care membri de seamă ai tribului i-au jurat loialitate lui Mahomed și islamului.

Mahomed a mai luat și alte decizii geniale. Deoarece în Arabia, restricțiile și opoziția la învățăturile sale începeau să dispară, s-au trimis corpuri de expediție care să exploateze bunele oportunități ivite în alte regiuni. Sincronizarea nici că ar fi putut fi mai bună: între 628 și 632, decăderea dramatică a Persiei s-a accentuat, iar imperiul a fost cuprins de haos. Pe parcursul acestei scurte perioade, nu mai puțin de șase regi au emis pretenții la tron; un istoric arab care a trăit ceva mai târziu, bine informat, a afirmat că ar fi fost opt, fără să pună la socoteală două regine.⁶⁷

Succesul acestor misiuni a atras după sine noi adepți, al căror număr a crescut, în condițiile în care orașele, târgurile și satele de la frontiera de sud a Persiei au fost cucerite. Nefiind obișnuite să se apere singure, au căzut la prima amenințare a inamicului. Un exemplu clasic a fost orașul

al-Ĥīra (în prezent, situat în partea centrală a sudului Irakului), care a capitulat imediat, fiind de acord să plătească tribut atacatorilor în schimbul păcii.⁶⁸ Puternic demoralizați, comandanți perși de rang înalt au sfătuit orașele să plătească tribut armatei arabe aflate în ofensivă, „cu obligația să se retragă”.⁶⁹

Procurarea cât mai multor resurse era o acțiune importantă, pentru că nu numai recompensele spirituale câștigau oamenii de partea religiei islamice. De când a apărut Mahomed, se spune că i-ar fi zis o căpetenie militară unui general sasanid, „nu mai căutăm câștiguri lumești”; expedițiile aveau acum ca scop propovăduirea cuvântului Domnului.⁷⁰ În mod evident, zelul de a converti locuitorii la noua credință era de o importanță vitală pentru succesul islamului timpuriu. Dar la fel de însemnată era și modalitatea inovatoare prin care erau împărțite prăzile de război și banii. Mahomed s-a arătat dispus să accepte câștiguri materiale în schimbul loialității și al supunerii și a declarat că bunurile confiscate de la păgâni puteau fi păstrate de credincioși.⁷¹ Această practică aducea la un numitor comun interesele economice și religioase.⁷²

Cei care se convertiseră primii la islam erau recompensați cu părți mai consistente din prada de război, sistemul fiind în esență sa unul piramidal. Această practică a fost oficializată la începutul anilor 630, prin crearea unui *dīwān*, birou oficial însărcinat cu supravegherea împărțirii prăzilor. Un procent de 20% din pradă trebuia oferit liderului credincioșilor, califul, dar restul avea să fie împărțit între credincioși și cei care luau parte la atacurile încununate cu succes.⁷³ Cei dintâi convertiți aveau cel mai mult de câștigat de pe urma noilor cuceriri, iar noii sosiți erau nerăbdători să se bucure de roadele izbânzilor. Astfel a apărut metoda care a contribuit într-un mod foarte eficient la expansiunea islamului.

În timp ce armatele nou formate continuau să își impună autoritatea politică și religioasă peste triburile nomade, cunoscute sub denumirea colectivă de „popoarele deșertului”, sau beduinii, mahomedanii au făcut incursiuni de amploare, reușind să cucerească fășii întinse de teritoriu în timp record. Deși este dificil să stabilim cu exactitate firul cronologic al evenimentelor, cele mai recente studii au venit cu argumente convingătoare care ne demonstrează că, în Persia, expansiunea a avut loc cu câțiva ani mai devreme decât se crezuse inițial — în momentul în care statul sasanid se prăbușea, între 628 și 632, și nu după ce a căzut cu desăvârșire.⁷⁴ Această descoperire este de o importanță crucială, deoarece ne ajută să punem în context câștigurile rapide repurtate în Palestina, unde toate orașele s-au

predat la mijlocul anilor 630 — inclusiv Ierusalimul, ce fusese de curând recuperat de bizantini.⁷⁵

Atât Bizanțul, cât și Persia au răspuns prea târziu la această amenințare. În cazul Persiei, o victorie zdrobitoare reputată de musulmani la Qādisiyyah, în 636, a dat un mare avânt armatelor arabe în ofensivă și încrederii în sine a islamului. Mai mulți nobili perși au căzut în luptă, ceea ce a compromis puternic rezistența viitoare și a pecetluit soarta unui stat deja aflat în declin.⁷⁶ Nici reacția bizantinilor nu a fost mai eficientă. O armată aflată sub comanda lui Theodor, fratele împăratului, a suferit o înfrângere umilitoare în 636, în bătălia de la râul Yarmuk, la sud de Marea Galileei, după ce conducătorul bizantin a subestimat grav dimensiunea armatei inamice și calitățile și fermitatea soldaților arabi.⁷⁷

Nucleul lumii se căsca acum deschis. Orașele capitulau rând pe rând, în timp ce forțele atacatoare înaintau chiar spre Ctesifon. După un asediu îndelungat, capitala a fost în cele din urmă cucerită, iar vistieria ei a fost jefuită de arabi. Persia suferise o lovitură puternică din partea ariergărzii armatei bizantine, dar a fost învinsă definitiv de adepții lui Mahomed. Un grup eterogen, alcătuit din credincioși care acceptaseră învățăturile Profetului și oportuniști interesați să obțină recompense materiale, prindea tot mai mult curaj. Singura întrebare era cât de departe puteau să extindă islamul acești indivizi care aveau interese comune și erau stimulați de succesele militare continue.

DRUMUL CĂTRE ARMONIE

Geniul strategic și iscusința tactică de pe câmpul de luptă i-au permis lui Mahomed și discipolilor săi să repurteze o serie de succese remarcabile. Și ajutorul primit de la tribul coraișiiților, și elita politică dominantă de la Mecca fuseseră de o importanță crucială, căci îi oferiseră o platformă prin care să convingă triburile din sudul Arabiei să audă și să accepte mesajul noii credințe. Oportunitățile care s-au ivit odată cu prăbușirea Persiei au venit, de asemenea, la momentul potrivit. Mai există însă și două alte motive importante care ne ajută să înțelegem de ce a triumfat islamul în prima parte a secolului al VII-lea: susținerea oferită de creștini și, mai ales, sprijinul evreilor.

Într-o lume în care religia pare a fi cauza conflictului și a vărsării de sânge, este ușor să trecem cu vederea modul în care au învățat și împrumutat marile credințe diverse elemente unele de la celelalte. Contemporanilor noștri, creștinismul și islamul le par diametral opuse, însă în primii lor ani de coexistență, relația dintre cele două religii nu era doar pașnică, ci chiar încurajatoare și caldă. La drept vorbind, relația dintre islam și iudaism era chiar și mai uimitoare, tocmai datorită acestei compatibilități reciproce. Sprijinul oferit de evreii din Orientul Mijlociu era vital pentru propagarea și răspândirea cuvântului lui Mahomed.

Deși materialele referitoare la istoria timpurie a islamului sunt dificile, există un motiv deopotrivă inconfundabil și impresionant, veșnic prezent în literatura vremii — fie ea arabă, armeană, siriană, greacă sau evreiască —, dar și în izvoarele arheologice: Mahomed și susținătorii săi

chiar și-au dat osteneala pentru a potoli temerile evreilor și creștinilor în contextul expansiunii islamice.

În momentul în care a fost încolțit la Yathrib, în sudul Arabiei, în anii 620, una dintre strategiile-cheie ale lui Mahomed a fost să le ceară ajutorul evreilor. Yathrib era un oraș — și o regiune — în care iudaismul și istoria evreiască erau puternic înrădăcinate. Cu nici măcar un secol în urmă, un conducător evreu fanatic din Țimyar supraveghease persecuția sistematică a minorității creștine din regiune, fapt ce împământenise un model generic de alianțe rămas neschimbat: Persia sosise în regiune pentru a-i susține pe locuitorii din Țimyar împotriva alianței formate între Roma și Etiopia. Mahomed era nerăbdător să cadă la pace cu evreii din sudul Arabiei — începând cu bătrânii din Yathrib.

Cei mai de vază evrei din orașul care a primit ulterior numele Medina s-au angajat să-l susțină pe Mahomed în schimbul unei garanții de apărare reciprocă. Această înțelegere a fost consemnată într-un act oficial, în care se stipula că, din acel moment, dar și pe viitor, religia și averile evreilor aveau să fie respectate de musulmani. Documentul punea bazele unui pact între evrei și musulmani: adepții celor două religii se angajau să se apere reciproc, în cazul în care una dintre comunități era atacată de un agresor extern; evreii nu aveau să pățească nimic rău, iar dușmanii lor nu aveau să primească niciun fel de ajutor. Musulmanii și evreii urmau să coopereze unii cu ceilalți, oferindu-și „sfaturi și povețe sincere”.¹ La acel moment, a ajutat mult și faptul că revelațiile lui Mahomed păreau a fi nu numai împăciuitoare, ci și familiare: aveau multe aspecte în comun cu Vechiul Testament, de exemplu, nu în ultimul rând o prețuire deosebită pentru profeți, mai ales pentru Avraam, și un evident numitor comun între cei care nu îl recunoșteau pe Iisus ca Mesia. Islamul nu numai că nu prezenta o amenințare pentru iudaism, dar venea și cu elemente care păreau să meargă mână în mână cu teoriile iudaice.²

La scurt timp, printre comunitățile evreiești a început să se răspândească vestea că Mahomed și discipolii săi le erau aliați. Un text remarcabil, scris în Africa de Nord la sfârșitul anilor 630, consemnează că veștile privind progresul militar al arabilor erau primite cu entuziasm de evreii din Palestina, căci acest lucru însemna că romanii — și creștinii — își pierdeau puterea în regiune. Se făceau speculații aprinse referitoare la îndeplinirea unor profeții străvechi: „Spuneau că profetul își făcuse apariția, împreună cu sarazinii, anunțând venirea Unsului, lui Hristos ce avea să sosească.”³ Aceasta, au conchis unii evrei, era venirea lui Mesia — perfect sincronizată

pentru a demonstra că Iisus Hristos era un impostor și că ultimele zile ale omenirii erau aproape.⁴ Însă nu toți au fost convinși. După cum a spus și un rabin erudit, Mahomed era un profet fals, „căci profeții nu vin cu sabia în mână”.⁵

Faptul că există și alte texte, unde se atestă că arabii erau primiți cu brațele deschise de evrei, fiind văzuți ca niște eliberatori care aveau să salveze regiunea de sub conducere romană, ne oferă dovezi concludente despre reacțiile pozitive ale populației locale față de popularitatea crescândă a islamului. Un text care oferă detalii despre această perioadă, scris un secol mai târziu, relatează că rabinului Shim'on bar Yoḥai i s-a arătat un înger după ce căzuse pradă tulburării provocate de recucerirea Ierusalimului de către Heracliu, de botezul forțat și de persecuțiile evreilor. „Cum putem ști că (musulmanii) sunt salvatorii noștri?”, se spune că ar fi întrebat rabinul. „Nu te teme”, l-a liniștit îngerul, căci Dumnezeu „creează regatul (arabilor) doar cu scopul de a te scăpa de acea ticăloasă (Roma). După voia Sa, El va trimite peste ei un profet, care va cuceri regatul pentru ei, iar ei vor veni și îi vor reda măreția”. Acțiunile lui Mahomed erau văzute ca un mijloc prin care puteau fi îndeplinite speranțele mesianice ale evreilor: stabilirea în târâmurile care aparțineau urmașilor lui Avraam — iar pentru atingerea scopului era nevoie de solidaritate între arabi și evrei.⁶

Mai existau și alte motive, de ordin tactic, pentru a coopera cu armatele pornite în ofensivă ale arabilor. La Hebron, de exemplu, evreii s-au oferit să cadă la înțelegere cu arabii: „Garantați-ne siguranță, astfel încât să avem un statut asemănător printre ai voștri” și dați-ne „dreptul de a construi o sinagogă în fața intrării în peștera Mahpela”, unde a fost îngropat Avraam; în schimb, au spus conducătorii evrei, „vă vom arăta unde să faceți o poartă”, ca să puteți trece de formidabilele ziduri de apărare ale orașului.⁷

După cum am văzut, sprijinul acordat de popoarele din regiune a fost un factor crucial în succesele raportate de arabii din Palestina și Siria la începutul anilor 630. O cercetare de dată recentă a surselor grecești, siriace și arabe ale vremii confirmă faptul că, în cronicile timpurii, sosirea armatelor atacatoare a fost primită cu brațele deschise de evrei. Nu era ceva surprinzător: dacă nu luăm în calcul coloratele adăugiri ulterioare și interpretările înveninate (precum afirmațiile potrivit cărora musulmanii ar fi fost vinovați de „ipocrizie satanică”), aflăm că acel comandant militar care a condus armata islamică la Ierusalim a intrat în Orașul Sfânt înveșmântat în haine sărăcicioase de pelerin, nerăbdător să se roage alături

de cei ale căror concepte religioase erau, chipurile, considerate dacă nu compatibile, atunci cel puțin nu diametral opuse.⁸

În Orientul Mijlociu mai trăiau și alte grupuri care nu erau deziluzionate de ascensiunea islamului. În ansamblul ei, regiunea abunda de comunități având alte convingeri religioase. Existau o puzderie de secte creștine care respingeau hotărârile conciliilor ecumenice sau care se opuneau unor doctrine pe care le considerau eretice. Era o situație des întâlnită mai ales în Palestina și Sinai, unde trăiau foarte multe comunități creștine, care contestau violent deciziile luate la Conciliul de la Calcedon din 451, cu privire la înțelesul exact al firii divine a lui Iisus Hristos, motiv pentru care au fost persecutate.⁹ Ele s-au trezit în împrejurări la fel de critice și după spectaculoasa revenire a lui Heracliu în fața perșilor, tocmai din cauza impunerilor religioase ortodoxe categorice care au însoțit toate victoriile împăratului.

Prin urmare, unii au văzut aceste succese ca pe un mijloc de a îndeplini un scop, dar și ca pe o cale de a-și demonstra toleranța religioasă. Un comandant arab viclean care dorea să-și impună prezența în oraș i-a spus lui Ioan din Dasen, mitropolitul de Nisibis, că, în schimbul susținerii sale, avea să-l ajute pe cleric să se descotorosească de cea mai importantă personalitate a Bisericii creștine răsăritene, dar și să-l instaleze la cârma bisericii în locul acestuia.¹⁰ O scrisoare trimisă în anii 640 de un cleric de vază atestă că noii conducători nu numai că nu luptau împotriva creștinilor, „ci chiar ne apreciază religia, arată o mare stimă față de preoții, mănăstirile și sfinții Domnului nostru” și vin cu daruri, înzestrând instituțiile noastre religioase.¹¹

În acest context, mesajele lui Mahomed și ale discipolilor săi au câștigat susținerea popoarelor creștine din regiune. Mai înainte de toate, islamul și creștinismul, ale cărui învățături oglindeau concepții asemănătoare cu ale musulmanilor, aveau în comun respingerea clară a politeismului și a adorării idolilor. Simțul camaraderiei a fost, de asemenea, întărit printr-o pleiadă bine-cunoscută de personaje precum Moise, Noe, Iov și Zaharia, care apar în Coran, alături de afirmația explicită că Dumnezeu, care i-a dat lui Moise scriptura, a trimis și alți apostoli pe urmele lui, precum și un profet, pentru a-l răspândi cuvântul.¹²

Asemănările dintre creștini și evrei au devenit și mai evidente prin folosirea unor puncte familiare de referință și accentuarea similitudinilor când venea vorba de obiceiuri și doctrină religioasă. Dumnezeu nu alesese să-i dezvăluie mesaje numai lui Mahomed: „El a pogorât asupra ta

Cartea, întru Adevăr, pentru a le întări pe cele dinaintea ei. De asemenea, El a pogorât Tora și Evanghelia“, scrie într-un verset din Coran.¹³ Ține minte cuvintele pe care i le-au spus îngerii Mariei, mama lui Iisus, scrie un alt vers. Reluând *Ave Maria*, cartea sfântă a islamului propovăduiește: „Îngerii au spus: «O, Maria! Dumnezeu te-a ales și ți-a dat curățenie. El te-a ales înaintea femeilor lumilor. O, Maria! Fii pioasă față de Domnul tău! Prosternează-te și îngenunche cu cei care îngenunche!»“¹⁴

Probabil că, pentru creștinii cu opinii împărțite în privința naturii lui Iisus și a Sfintei Treimi, cel mai uimitor lucru era mesajul central al revelațiilor lui Mahomed, deopotrivă simplu și puternic: există un singur Dumnezeu; iar Mahomed este trimisul său.¹⁵ Credința potrivit căreia atotputernicul Dumnezeu își trimitea, din când în când, apostolii din ceruri era ușor de înțeles și semăna cu elementele de bază ale religiei creștine.

Creștinii și evreii care intrau în dispute din motive religioase erau nebuni, consemnează alt vers din Coran: „Nu pricepeți oare?“¹⁶ Dihonia era lucrarea Satanei, avertiza textul lui Mahomed: „Legăți-vă toți cu tărie de legământul lui Dumnezeu! Nu vă împărțiți! Amintiți-vă de harul lui Dumnezeu asupra voastră! Când erați vrăjmași, El v-a unit inimile și v-ați făcut, prin harul Lui, frați. (...) Nu fiți ca cei care se dezbină și se învrăjbesc după ce le-au venit dovezile vădite.“¹⁷ Mahomed îndemna la armonie. Credincioșii, fie iudaici, fie creștini cucernici, „nu vor fi încercați de teamă și nu se vor mâhni“, afirmă în repetate rânduri Coranul.¹⁸ Cei care credeau într-un singur Dumnezeu aveau să fie onorați și respectați.

Unele obiceiuri și reguli au fost asociate ulterior islamului. Deși existaseră dinainte de Mahomed, erau acum pesemne adoptate chiar de profet. De exemplu, amputarea ca pedeapsă pentru furt sau condamnarea la moarte a celor care își abandonau credința erau practici des întâlnite, ce au fost preluate de musulmani. Pomenile, postul, pelerinajul și rugăciunea au devenit componente-cheie ale islamului, adâncind sentimentul de continuitate și legătură intimă între religiile Orientului.¹⁹ Ulterior, aceste asemănări au devenit un subiect delicat pentru musulmani, care au răspândit informația că, de fapt, Mahomed ar fi fost analfabet, ceea ce însemna că nu cunoștea preceptele Torei și ale Bibliei — deși izvoare istorice aproape contemporane cu Mahomed arătasera că profetul era „învățat“ și cunoștea atât Vechiul, cât și Noul Testament.²⁰ Unii au pretins chiar că la baza Coranului ar fi stat un lecionar* scris într-o limbă derivată

* Carte bisericească în care textele Evangheliei sunt prezentate în ordinea citirii în anul respectiv. (N. red.)

din aramaică, adaptată și modificată în timp. Această teorie — la fel ca multe altele care contestă sau subminează tradiția islamică — a căpătat notorietate, deși nu este agreată de istoricii zilelor noastre.²¹

Faptul că evreii și creștinii au constituit nucleul principal de susținători ai islamului pe parcursul primei faze a expansiunii sale ne explică de ce unul dintre puținele versuri din Coran care descrie evenimentele istorice din timpul vieții lui Mahomed îi evocă în termeni pozitivi pe romani. Aceștia au fost înfrânți, spune Coranul, făcând referire la una dintre înfrângerile dramatice suferite de Imperiul Roman de Răsărit pe parcursul războaielor cu perșii, purtate înainte de sfârșitul anilor 620. „Bizantinii au fost înfrânți. (...) A lui Dumnezeu este Porunca și înainte, și după.”²² Totul era garantat: „Dumnezeu nu-și calcă făgăduiala.”²³ Mesajul era cuprinzător și familiar, deoarece părea să aplaneze disputele aprinse care îi marginalizaseră până atunci pe creștinii. Din punctul lor de vedere, islamul părea împăciuitoare și oferea speranța că tensiunile puteau fi calmate.

De fapt, izvoarele istorice abundă de exemple în care creștinii i-au privit admirativ pe musulmani și armatele acestora. Un text datând din secolul al VIII-lea consemnează că un ascet creștin a fost trimis să studieze inamicul, întorcându-se înapoi impresionat. „Vin la voi de la un popor care își petrece nopțile treaz, rugându-se, se spune că le-ar fi transmis iscoada confrăților săi, care rămâne abstinent pe parcursul zilei, având sub comanda sa binele și luptând contra răului, călugări, noaptea, și lei, ziua.” Această descriere părea întru totul vrednică de laudă — și a slujit la estomparea liniei de demarcație care separa creștinismul de islam. Faptul că și alte relatări ale vremii notează că învățăturile lui Mahomed erau adoptate de călugării creștini furnizează încă o dovadă că deosebirile de doctrină dintre cele două religii nu se clarificaseră pe deplin.²⁴ Ascetismul practicat de musulmani din perioada timpurie a islamului era, de asemenea, vrednic de laudă și ușor de identificat, oferind un punct de referință familiar din perspectivă culturală cu universul greco-roman.²⁵

Eforturile întreprinse de musulmani pentru a cădea la pace cu creștinii au fost însoțite de o politică menită să protejeze și să respecte popoarele Bibliei — evreii și creștinii. Coranul arată cât se poate de clar că primii mahomedani nu se considerau rivalii acestor două credințe, ci urmașii aceleiași moșteniri: revelațiile lui Mahomed fuseseră dezvăluite anterior „lui Abraham, Ismail, Isaac, Iacob, triburilor”; Dumnezeu încredinșase același mesaj și lui Moise, și lui Iisus. „Noi nu facem deosebire între ei”,

spune Coranul. Cu alte cuvinte, profeții iudaismului și ai creștinismului erau aceiași cu cei ai islamului.²⁶

Prin urmare, nu este o coincidență că în Coran termenul *umma* este menționat de peste șaiszeci de ori, fiind folosit nu ca referire etnică, ci pentru a descrie o comunitate de credincioși. În repetate rânduri, textul consemnează cu tristețe că omenirea a fost, la un moment dat, o singură *umma*, înainte ca oamenii să se lase dezbinați de deosebiri.²⁷ Mesajul era evident: fusese voia lui Dumnezeu ca diferențele dintre popoare să dispară. Asemănările dintre marile religii monoteiste sunt înfățișate în Coran și *hadith* — colecția de comentarii, povești și fapte aparținând Profetului —, în timp ce deosebirile sunt în mod constant minimalizate. Accentul pus pe adoptarea unui tratament similar, bazat pe respect și toleranță, față de creștini și evrei, este inconfundabil.

Se știe foarte bine că izvoarele istorice care evocă această perioadă sunt foarte greu de interpretat, fiind contradictorii, greoaie și scrise la mult timp după ce s-au desfășurat evenimentele. Cu toate acestea, tehnologia modernă utilizată în domeniul paleografiei, descoperirea unor fragmente de text până de curând necunoscute și metodele din ce în ce mai sofisticate folosite pentru a înțelege materialele scrise modifică teoriile clasice despre această perioadă eroică a istoriei. Prin urmare, deși tradiția islamică a susținut o perioadă îndelungată că Mahomed a murit în 632, cele mai recente studii de specialitate sugerează că Profetul ar fi trăit mai târziu. Câteva izvoare istorice din secolele VII–VIII confirmă că a existat un predicator charismatic — de curând s-a sugerat că ar fi fost chiar Mahomed —, un comandant al forțelor arabe, care le-a îndemnat către porțile Ierusalimului.²⁸

Succesul extraordinar reputat de discipolii lui Mahomed în Palestina a fost întâmpinat de un răspuns neajutorat și neputincios din partea autorităților. Unii reprezentanți ai clerului creștin au purtat o luptă disperată de ariergardă, punându-i pe arabi în cea mai proastă lumină cu putință, într-o încercare sortită eșecului de a convinge populațiile băștinașe să nu se lase păcălite și să nu creadă un mesaj care părea deopotrivă familiar și simplu. „Sarazinii” sunt răzbunători și îl detestă pe Dumnezeu, a avertizat patriarhul Ierusalimului, la scurt timp după cucerirea orașului. Prăduiesc cetăți, pustiesc câmpurile agricole, dau foc bisericilor și distrug mănăstiri. Răul pe care îl comit împotriva lui Hristos și a Bisericii este înfiorător, la fel cum sunt și „blasfemiile spurcate pe care le rostesc împotriva lui Dumnezeu”.²⁹

De fapt, se pare că acțiunile militare arabe nu au fost nici atât de brutale, nici atât de șocante precum le descriu autorii. Bunăoară, în Siria și Palestina aproape că nu există dovezi arheologice care să sugereze că expansiunea islamului ar fi fost violentă.³⁰ Damascul, de exemplu, cel mai important oraș din nordul Siriei, a capitulat la scurt timp după ce episcopul local și comandantul arab au convenit asupra termenilor armistițiului între cele două tabere. Lăsând loc chiar și de ceva licențe poetice, compromisul a fost deopotrivă rezonabil și realist: în schimbul promisiunii că bisericile aveau să rămână deschise și intacte, iar populația creștină nevătămată, locuitorii au convenit să se supună noilor stăpâni. În practică, aceasta însemna plata tributului nu către Constantinopol și autoritățile imperiale, ci către reprezentanții „Profetului, califilor și credincioșilor musulmani”.³¹

Situația s-a repetat de mai multe ori, în condițiile în care arabii înaintau în continuare în toate direcțiile, gonind de-a lungul rutelor comerciale și de comunicații. Armatele arabilor au năvălit în număr mare în sud-vestul Iranului, apoi au fost interesate să-l captureze pe Yazdegerd al III-lea, ultimul rege sasanid, care se refugiase în est. Acționând în tandem cu arabii porniți în ofensivă spre răsărit, corpurile expediționare care porniseră la război împotriva Egiptului au provocat haos: era o tactică de luptă ce anula rezistența militară a inamicului, în contextul în care conflictele dintre popoarele din regiune și disponibilitatea lor de a negocia pacea într-un mediu caracterizat de teamă și de nesiguranță erau deja o problemă gravă. Alexandria, o nestemată a Mediteranei de Est, a fost demilitarizată și obligată să promită un tribut masiv în schimbul garanției că bisericile de aici aveau să rămână intacte, iar populația creștină lăsată să-și practice religia în voie. Veștile despre acest pact au fost primite cu plânsete și jale în Alexandria. Au urmat chiar și îndemnuri care solicitau ca patriarhul Cirus, cel care căzuse la învoială cu arabii, să fie ucis cu pietre pentru trădarea sa. „Am încheiat acest acord, a spus el în apărarea sa, pentru a vă salva pe voi și pe copiii voștri”. Și astfel, consemnează un autor care a scris aproximativ un secol mai târziu, „musulmanii au luat în stăpânire întregul Egipt, și sudul, și nordul, și și-au triplat câștigurile obținute din impozite”.³² Dumnezeu îi pedepsea pe creștini pentru păcatele lor, a scris un alt autor al vremii.³³

Urmând un model aproape perfect al expansiunii militare, amenințarea forței armate a dus la încheierea de acorduri negociate, pe măsură ce provinciile se predau rând pe rând noilor stăpâni. La început, arabii nu s-au amestecat aproape deloc în treburile interne ale populației autohtone.

Autoritățile le-au permis băștinașilor să-și continue nestingheriți traiul de zi cu zi, au detașat garnizoane și au construit cazărmi departe de centrele urbane deja existente.³⁴ În unele cazuri, au fost întemeiate noi orașe pentru musulmani, precum Fuștât în Egipt, Kûfa pe malul Eufratului, Ramla în Palestina și Ayla în Iordania de astăzi, unde spațiile dedicate moscheilor și palatelor guvernatorilor puteau fi alese și construite de la zero.³⁵

Faptul că în aceeași perioadă au fost ridicate și biserici noi în Africa de Nord, Egipt și Palestina, sugerează că s-a ajuns rapid la un *modus vivendi*, în care toleranța religioasă era la ordinea zilei.³⁶ Acest model pare să fi fost aplicat în teritoriile cucerite de la Sasanizi, unde cel puțin în primă fază zoroastrienii au fost fie ignorați, fie lăsați în pace.³⁷ În ceea ce-i privea pe evrei și creștini, este posibil ca această practică să fi fost oficializată. Un text complex și controversat, cunoscut ca *Legământul lui Omar*, pretinde că stabilește drepturile de care aveau să beneficieze așa-numitele Popoare ale Bibliei de la noii suzerani și că pune bazele interacțiunii cu islamul: pe moschei nu avea să apară semnul crucii; Coranul nu avea să fie predat copiilor din familii de nemusulmani, dar dacă cineva și-ar fi dorit să se convertească la islam, nu avea să fie împiedicat; musulmanii aveau să fie întotdeauna respectați și aveau să primească sfaturi dacă le cereau. Conviețuirea în pace între popoarele de credințe diferite a fost o caracteristică tipică expansiunii islamice timpurii — și o componentă esențială a succesului extinderii sale.³⁸

În replică, unii au început să joace la două capete, după cum confirmă cuptoarele în care se ardeau vasele de lut din Jerash, în nordul Iordaniei. În secolul al VII-lea, aici se fabricau lămpi care prezentau, pe o parte, inscripții creștine în latină și, pe cealaltă parte, invocații islamice în arabă.³⁹ Într-o oarecare măsură era un răspuns pragmatic la cele mai recente experiențe politice, având în vedere că regiunea fusese ocupată de perși doar douăzeci și cinci de ani. Nu exista nicio garanție că noii suzerani arabi aveau să rămână aici o perioadă îndelungată de timp, după cum arată cât se poate de clar un text grecesc din secolul al VII-lea: „corpul se va regenera“, și-a asigurat autorul cititorii; oamenii sperau că succesele militare arabe constituiau doar victorii temporare.⁴⁰

Noul regim și-a manifestat îngăduința și în chestiunile ce țineau de administrație. Monedele romane au rămas în uz vreme de mai multe decenii, circulând în paralel cu cele recent bătute, pe care apăreau imagini bine-cunoscute, cu valori de mult consacrate; sistemul legislativ care funcționa dinainte a fost, în mare parte, păstrat. Normele în vigoare,

referitoare la nenumărate practici sociale, au fost adoptate de învingători, care au preluat inclusiv o serie de legi privind moștenirea, zestrea, jurămintele și căsătoria, dar și pe cele referitoare la ținerea postului. În cea mai mare parte a fostelor teritorii ale Sasanizilor și romanilor,⁴¹ demnitarii și funcționarii au fost lăsați în funcție. Pe de-o parte, era vorba despre un simplu calcul matematic. Învingătorii, fie ei arabi, fie nearabi, adevărați credincioși (*mu'minūn*) sau oameni care li s-au alăturat și s-au supus autorității lor (*muslimūn*), formau o minoritate permanentă, motiv pentru care cooperarea cu localnicii nu era atât o alegere, cât o necesitate.

Însă, în contextul general, existau lupte mai importante de purtat după succesele repurtate în Persia, Palestina, Siria și Egipt. Una dintre acestea era veșnica dispută cu rămășițele în declin ale Imperiului Roman. Chiar și Constantinopolul a fost supus unei presiuni îndelungate, în condițiile în care cărmuitorii arabi încercau să-i învingă o dată pentru totdeauna pe romani. Probabil că mai importantă a fost lupta pentru sufletul islamului.

Reflectând disputele interne ale lumii creștine timpurii, după moartea Profetului, problema de a stabili cu exactitate ce i se transmisese lui Mahomed, cum trebuia preluat și răspândit mesajul său — și cui trebuia comunicat — a devenit motiv de mare îngrijorare. Luptele au fost violente: trei dintre primii patru bărbați numiți să-i urmeze Profetului ca împuterniciți, succesori sau „califi” au fost asasinați. Au urmat dispute aprinse despre cum trebuiau interpretate învățăturile lui Mahomed și eforturi disperate de a-i răstălmăci sau însuși moștenirea. În încercarea de a găsi un standard exact referitor la ceea ce i se comunicase lui Mahomed, s-a dat ordinul, cel mai probabil în ultimii douăzeci și cinci de ani ai secolului al VII-lea, ca mesajul să fie așternut în scris, într-un singur text: Coranul.⁴²

Din cauza divergențelor dintre facțiunile rivale s-a înăsprit atitudinea față de nemusulmani. Deoarece fiecare grup susținea că păzea cu mare sfințenie învățătura Profetului și, prin urmare, voința Domnului, probabil că nu este deloc surprinzător că musulmanii aveau să-și întoarcă la scurt timp atenția către necredincioși — *kāfir*.

Conducătorii musulmani se arătaseră toleranți, chiar binevoitori față de creștini, reconstruind biserica din Edessa, după ce fusese distrusă de cutremurul din 679.⁴³ Însă, la sfârșitul secolului al VII-lea, situația se schimbaseră: mahomedanii dădeau dovadă de prozelitism și depuneau eforturi să convertească și să evanghelizeze populațiile autohtone la islam — proces însoțit de o atitudine din ce în ce mai ostilă față de comunitățile locale.

Agresivitatea s-a manifestat într-o perioadă pe care istoricii o numesc adesea „războaiele monedelor“, când banii au fost utilizați în scop propagandistic. La începutul anilor 690, după ce califul a bătut monede cu inscripția „Nu există Dumnezeu, în afară de Dumnezeu adevărat; iar Mahomed este mesagerul Domnului“, împăratul de la Constantinopol i-a dat replica și a emis monede pe aversul cărora nu mai era reprezentat cârmuitorul. Chipul acestuia apărea pe revers, în timp ce pe avers era reprodus un simbol plin de înțelesuri: Iisus Hristos. Intenția bizantinilor era să întărească identitatea creștină și să arate că Imperiul Roman de Răsărit se bucura de protecție divină.⁴⁴

Iată un fenomen remarcabil: lumea islamică și cea creștină se asemănau acum ca două picături de apă. Uimitor a fost faptul că răspunsul inițial la apariția monedelor pe care apăreau chipul lui Iisus și al împăratului a fost baterea altor monede, în circulație vreme de doar câțiva ani, pe care era reprezentat un bărbat cu un rol asemănător celui interpretat de Iisus: protector al credincioșilor. Deși se presupune că pe monedă a fost înfățișat califul Abd al-Malik, este, de asemenea, posibil ca acesta să fi fost nimeni altul decât Mahomed însuși. Bărbatul poartă o tunică văluroasă, are o barbă bogată și ține în teacă o sabie. Dacă el este, într-adevăr, Profetul, atunci avem una dintre primele sale reprezentări — în mod surprinzător, o imagine familiară celor care îl cunoscuseră pe parcursul vieții și îl văzuseră cu propriii ochi. Al-Balādhurī, un autor care a scris un secol mai târziu, consemnează că unii dintre prietenii lui Mahomed din Medina, care i-au supraviețuit Profetului și îl cunoscuseră bine, au văzut monedele. Un altul, care a scris mult mai târziu și a avut acces la cronicile islamice timpurii, afirmă cam același lucru, notând că prietenii profetului erau stânjeniți să vadă imaginea lui Mahomed folosită astfel. Banii nu au rămas multă vreme în circulație și, până la sfârșitul anilor 690, modelul monedelor folosite în lumea islamică a fost modificat: s-a renunțat la imagini în favoarea versurilor din Coran, vizibile pe ambele fațete ale pieselor.⁴⁵

La sfârșitul secolului al VII-lea, convertirea creștinilor nu era preocuparea de căpătâi a islamului, lupta principală fiind cea dintre facțiunile musulmane rivale. Au izbucnit dezbateri aprige între cei care pretindeau că ar fi fost moștenitorii de drept ai lui Mahomed. În această perioadă, cel mai de preț avantaj era să deții cunoștințe bogate despre primii ani de viață ai Profetului. Rivalitatea a devenit atât de acerbă, încât s-au depus eforturi serioase și intense pentru a muta centrul religios de la Mecca la Ierusalim, după ce în Orientul Mijlociu și-a făcut apariția o facțiune puternică, ce

s-a întors împotriva tradiționaliștilor din sudul Arabiei. Moscheea de pe Cupola Stâncii, prima clădire sacră însemnată a islamului, a fost construită la începutul anilor 690, cu intenția de a-i convinge pe credincioși să-și îndepărteze atenția de la Mecca.⁴⁶ După cum afirmă și un istoric, clădirile și cultura materială au fost folosite ca „arme ale conflictului ideologic” pe parcursul unei perioade instabile de război civil, când califul se împotriva cu arma în mână descendenților direcți ai profetului Mahomed.⁴⁷

Disputa din cadrul islamului oferă o explicație referitoare la inscripțiile săpate în mozaic, vizibile pe pereții exteriori și interiori ai Cupolei Stâncii, al căror scop era să-i liniștească pe creștini. Slujește Domnului, cel milos și înțelegător, și slăvește și binecuvântează-l pe profetul lui, Mahomed, îndemna textul. Inscripțiile susțin, de asemenea, și că Iisus era Mesia. „Să crezi în Dumnezeu și solii lui... slavă solului tău și robului Iisus, fiul Mariei. Pacea fie cu el în ziua nașterii, în ziua morții și în ziua în care s-a ridicat din morți.”⁴⁸ Cu alte cuvinte, chiar și în anii 690, diferențele dintre religii erau neclare. De fapt, islamul părea atât de asemănător creștinismului, încât unii învățați creștini erau de părere că mesajul musulmanilor nu era atât o nouă credință, cât o interpretare diferită a creștinismului. Potrivit lui Ioan din Damasc, unul dintre cei mai de seamă cărturari ai vremii, islamul era o erezie creștină, nu o religie diferită. Mahomed, susținea el, ajunsese la propriile idei după ce citise Vechiul și Noul Testament — și discutate cu un călugăr creștin pribeag.⁴⁹

În pofida sau, poate, din cauza permanentei lupte pentru statut și autoritate purtate în sânul lumii musulmane, imperiul islamic a continuat să se mărească în mod uimitor. Comandanții care se simțeau mai fericiți pe câmpul de luptă decât în oraș, purtând bătălii politice și dispute teologice, și-au condus armatele și mai departe în adâncul Asiei Centrale, în Caucaz și în Nordul Africii. În Africa, ofensiva părea să nu înceteze niciodată. După ce au traversat strâmtoarea Gibraltar, armatele musulmane au invadat Spania și Franța, unde, în 732, într-un loc situat între Poitiers și Tours, la nici 300 de kilometri de Paris, au întâmpinat rezistență militară. Pe parcursul luptei care, ulterior, a căpătat proporții legendare, armata condusă de Carol Martel a pricinuit arabilor o înfrângere zdrobitoare. Soarta Europei creștine atârna de un fir de ață, au susținut apoi istoricii, și, în absența eroismului și a iscusinței apărătorilor, locuitorii continentului ar fi devenit mai mult ca sigur musulmani.⁵⁰ Adevărul este că, deși înfrângerea a fost cu siguranță un pas înapoi pentru islam, au mai avut loc și alte atacuri în perioada următoare — bineînțeles, doar în contextul în care merita

efortul. Iar în ceea ce privește Europa Apuseană a acelor vremuri, răsplata era neînsemnată: averea și recompensele se aflau altundeva.

Expansiunea islamului a dat lovitura de grație decăderii Europei și cufundării bătrânului continent în întuneric, perioadă care începuse cu două secole în urmă, odată cu invazia goților, hunilor și a celorlalte popoare migratoare. Rămășițele Imperiului Roman — la acel moment redus doar la Constantinopol și la regiunile învecinate — se aflau în pragul colapsului. În spațiul mediteranean creștin, comerțul, deja perturbat în ajunul războaielor cu Persia, s-a prăbușit. Orașe odinioară pline de viață, precum Atena și Corintul, au decăzut vizibil, numărul de locuitori s-a împușinat, iar centrele lor au fost abandonate. Arheologii nu au mai descoperit epave ale corăbiilor datând de la începutul secolului al VII-lea, o dovadă clară a scăderii volumului de schimburi comerciale. Doar comerțul dintre regiuni a mai funcționat.⁵¹

Contrastul cu lumea musulmană nici că putea fi mai frapant. Nucleele economice ale Imperiului Roman și ale Persiei nu numai că fuseseră cucerite, ci se și uniseră. Egiptul și Mesopotamia se contopiseră și formau acum centrul unui adevărat nou colos economic și politic, ce se întindea din dreptul munților Himalaya până la Oceanul Atlantic. În pofida disputelor ideologice, a rivalității și a ocazionalelor crize de instabilitate din lumea islamică — precum desființarea califatului în 750 de către dinastia abbasidă — noul imperiu era bogat în idei, bunuri și bani. Este adevărat că acestea au fost atuurile ce au stat la baza prefacerii din perioada abbasidă: orașele din Asia Centrală au fost cele care au pregătit calea schimbării de regim, deoarece formau focarele în care se rafinau argumentele intelectuale și se finanțau răscoalele. Aici se luau decizii de o importanță crucială în lupta pentru sufletul islamului.⁵²

Musulmanii luaseră în stăpânire o lume atent orânduită, mustind de sute de orașe pline de consumatori — cu alte cuvinte, cetățeni care plăteau impozite. Pe măsură ce orașele cădeau unul câte unul sub stăpânirea califatului, sub stăpânirea centrului ajungeau și mai multe resurse și mărfuri. Rutele comerciale, oazele, orașele și bogățiile naturale deveneau ținte numai bune de cucerit și erau incluse în califat. Porturile care făceau legătura dintre rutele comerciale între Golful Persic și China au fost anexate, precum și rutele transsahariene recent stabilite, care transformaseră Fez (în prezent, în Maroc) într-un oraș „deosebit de prosper” și dăduseră naștere unei rețele comerciale, care, așa cum observa un autor contemporan,

aducea „profituri enorme“. Subjugarea de noi regiuni și popoare a adus venituri extraordinar de mari imperiului islamic: un istoric arab a estimat că din anexarea Sindh-ului (în prezent, în Pakistan) s-au obținut 60 de milioane de dirhami, fără a pune la socoteală suma care avea să fie obținută ulterior din impozite, cotizații și alte taxe.⁵³ Ceea ce ar echivala cu mai multe miliarde de dolari din zilele noastre.

În timp ce armatele se îndreptau spre est, practica perceperii tributului a devenit la fel de profitabilă și încununată de succes precum fusese în Palestina, Egipt și în alte regiuni. Orașele din Asia Centrală au fost cucerite unul câte unul, relația nu tocmai încheată dintre ele pecetluindu-le decăderea: în absența unei structuri organizatorice care să coordoneze liniile de apărare, fiecare cetate a așteptat să-i sosească sorocul.⁵⁴ Locuitorii din Samarkand au fost presați să plătească o sumă exorbitantă de bani în schimbul retragerii comandantului musulman, cu toate că, la momentul convenit, tot au trebuit să se predea. Măcar guvernatorul orașului nu a avut parte de aceeași soartă ca Divashtich, conducătorul Panjakent-ului (în prezent, în Tadjikistan), care s-a autoproclamat rege al Sogdiane; a fost trădat, capturat și crucificat în fața propriului popor. Guvernatorul orașului Balch (în prezent, în nordul Afganistanului) a avut parte de o soartă asemănătoare.⁵⁵

Acțiunile militare din Asia Centrală au fost facilitate de haosul care cuprinsese stepele în aceeași perioadă în care s-a prăbușit și Persia. Iarna teribilă din 627–628 a provocat foamete și moartea unui număr foarte mare de vite, ceea ce a dus la mari schimbări de ordin politic. În timpul ofensivei spre est, forțele musulmane s-au confruntat cu triburile nomade care avuseseră de asemenea de profitat de pe urma prăbușirii Persiei. În anii 730, triburile nomade turcice au suferit o înfrângere zdrobitoare, ale cărei consecințe au devenit și mai grave în momentul în care Sulu, cea mai importantă personalitate din regiunea stepei, a fost ucis după un joc înverșunat de table.⁵⁶

Pe măsură ce zonele-tampon locuite de triburi începeau să se dezintegreze, musulmanii avansau treptat, dar sigur către est, ocupând orașe, oaze și noduri de comunicații, și ajungând, până la începutul secolului al VIII-lea, în extremitatea vestică a Chinei.⁵⁷ În 751, cuceritorii arabi au ajuns față în față cu chinezii. Au raportat o victorie decisivă în bătălia de pe râul Talas din Asia Centrală. După această luptă, musulmanii au înaintat până în dreptul unei granițe naturale, dincolo de care nu avea sens să mai avanseze — cel puțin nu pe termen scurt. Între timp,

în China, înfrângerea a dus la răscoale populare, declanșând o mare revoltă împotriva dinastiei conducătoare Tang, condusă de generalul sogdian An Lushan. A urmat o perioadă îndelungată de instabilitate și tulburări, care au creat un vid de putere de pe urma căruia au avut de profitat alte forțe.⁵⁸

Uigurii au acționat rapid în acest sens. Tribul lor susținuse dinastia Tang și avusese multe de câștigat atunci când foștii lor suzerani se retrăseseră în interiorul Chinei pentru a-și reveni după înfrângere. Pentru a controla mai bine teritoriile din ce în ce mai extinse pe care le ocupau, uigurii au construit așezări permanente, cea mai importantă dintre acestea, Balāsāghūn sau Quz Ourdu (în prezent, în Kîrgîzstan), devenind scaunul conducătorului (sau kaganului). Quz Ourdu era un amestec neobișnuit de oraș și tabără militară, în care cârmuitorul dispunea de un cort cu dom aurit, unde se afla tronul. Orașul avea douăsprezece porți și era protejat de ziduri și de turnuri. Potrivit cronicilor ceva mai târzii, acesta era unul dintre nenumăratele orașe ale uigurilor, care au prosperat rapid începând cu secolul al VIII-lea.⁵⁹

Uigurii au ajuns repede cea mai importantă forță de la frontiera răsăriteană a islamului. Astfel i-au asimilat pe sogdieni, iar ulterior au preluat rolul acestora de principali negustori în comerțul pe distanțe lungi, mai ales în cel de mătase. Serii nesfârșite de impresionante palate confirmă faptul că uigurii au obținut mari bogății în această perioadă.⁶⁰ Khukh Ordnung, de exemplu, era un oraș fortificat ce adăpostea tabere de corturi, dar și clădiri, printre care și un pavilion folosit de kagan atât pentru primirea oaspeților de seamă, cât și pentru celebrarea ceremoniilor religioase.⁶¹ Din cauza rivalității cu musulmanii, uigurii au încercat să-și păstreze propria identitate — așa că s-au convertit la maniheism, găsind probabil o cale de mijloc între lumea islamică de la vest și China în est.

Prin cuceririle lor, musulmanii luaseră în stăpânire o rețea vastă de rute comerciale și de comunicații, creând o punte aflată sub autoritatea lor între oazele afgane și valea Ferghana, și Africa de Nord și Oceanul Atlantic. Avuțiile din centrul Asiei erau uimitoare. Săpăturile arheologice de la Panjikent, Balalyk-Tepe și alte șantiere situate în prezent în Uzbekistan atestă că artele comerciale erau susținute și protejate la cel mai înalt nivel — dar și că se cheltuiau sume imense de bani. Scene prezentând viața de la curte, precum și altele preluate din literatura persană epică erau frumos zugrăvite pe pereții reședințelor private. Anumite imagini descoperite într-un palat din Samarkand redau cosmopolitismul lumii în

care pătrundeau mahomedanii: conducătorul local este înfățișat primind daruri de la demnitarii străini, care soseau din China, Persia, India și poate chiar din Coreea. Orașe, provincii și palate căzuseră în mâinile armatelor musulmane care furnicau de-a lungul rutelor comerciale.⁶²

În condițiile în care aceste noi bogății alimentau trezoreria centrală musulmană, s-a investit masiv în regiuni precum Siria, unde, în secolul al VIII-lea, în orașe ca Jerash, Scythopolis și Palmyra, se construiau nenumărate piețe și prăvălii.⁶³ Totuși, remarcabilă a fost construcția unui nou oraș enorm. Avea să devină cel mai bogat și mai populat din lume, suprație pe care a păstrat-o vreme de secole — cu toate că, în secolul al X-lea, au existat destule exagerări în privința sa. Bazându-și calculele pe numărul de băi publice și de persoane de care era nevoie pentru a le întreține și pe distribuția acestora în funcție de numărul de reședințe private, un autor a estimat că populația orașului trebuia să fi fost cu puțin sub 100 de milioane de locuitori.⁶⁴ Orașul se numea Madīnat al-Salām („orașul păcii”). Acum este cunoscut ca Bagdad.

Acesta era simbolul perfect al opulenței lumii islamice și nucleul puterii regale, al mecenatului și al prestigiului. Anunța existența unui nou fief pentru succesorii lui Mahomed, fiind axa politică și economică ce lega toate teritoriile musulmane, indiferent de punctul cardinal în care se aflau. Bagdadul se caracteriza printr-un fast ostentativ, la o scară inimaginabilă: de exemplu, în 781, cu prilejul căsătoriei sale, Hārūn al-Rashīd, fiul califului, nu numai că i-a oferit miresei un șirag de perle de mărime nemaivăzută, tunici decorate cu rubine și un banchet „cum nu se mai pusese vreodată la cale pentru nicio femeie”, dar a împărțit și pomeni generoase oamenilor din întreaga țară. Vase din aur pline cu argint și vase din argint pline cu aur au fost cărate de colo-colo, iar conținutul acestora s-a împărțit împreună cu niște parfumuri scumpe, în cupe de sticlă. Domnișoarele de onoare au primit pungi cu monede de aur și argint, „o tavă de argint pe care se aflau miresme, iar fiecareia dintre ele i s-a dat o haină de ceremonie bogat colorată și brodată cu puzderie de pietre. Nu se mai văzuse niciodată ceva asemănător” — cel puțin nu de când sosiseră arabii.⁶⁵

Toate acestea au fost cu puțință datorită veniturilor extraordinar de mari obținute din impozitele colectate într-un imperiu vast, productiv și care folosea monede la scară largă. În 809, la moartea lui Hārūn al-Rashīd, în trezoreria sa se găseau, printre altele, 4 000 de turbane, 1 000 de vase

prețioase de porțelan, foarte multe tipuri de parfumuri, kilograme întregi de bijuterii, aur și argint, 150 000 de lănci și cam tot atâtea scuturi și mii de perechi de cizme — multe dintre acestea căptușite cu piei de samur, nură și alte blănuri.⁶⁶ „Cel mai sărac dintre teritoriile guvernate de cei mai nevrednici dintre supușii mei îmi aduce un venit mai mare decât întregul tău imperiu“, se spune că i-ar fi scris califul împăratului de la Constantinopol pe la mijlocul secolului al IX-lea.⁶⁷ Bogăția a atras după sine o perioadă de incredibilă prosperitate și o revoluție intelectuală.

Inițiativele particulare s-au dezvoltat puternic, în condițiile în care nivelul venitului obținut după colectarea impozitelor a crescut enorm. Basra, localitate situată pe malul Golfului Persic, și-a clădit reputația de piață unde se putea găsi orice, inclusiv mătăsuri și pânzeturi, perle și pietre semiprețioase, henna și apă de trandafiri. Piața de la Mosul, un oraș cu magnifice case și minunate băi publice, era locul ideal pentru a găsi săgeți, juguri sau șei, observa un autor în secolul al X-lea. În schimb, a notat tot acesta, pentru cel mai bun fistic, ulei de susan, rodii sau curmale, locul perfect era Nishâpūr.⁶⁸

Lumea era însetată să găsească cele mai gustoase ingrediente; cei mai buni meșteri și cele mai bune produse. Pe măsură ce preferințele oamenilor deveneau din ce în ce mai rafinate, și interesul pentru informație creștea. Chiar dacă legenda potrivit căreia prizonierii chinezi capturați după bătălia de la Talas din 751 au introdus hârtia în lumea islamică este doar o invenție, adevărul este că, în ultima parte a secolului al VIII-lea, comercializarea hârtiei a permis înregistrarea, distribuirea și răspândirea cunoștințelor mai ușor, mai rapid și pe o suprafață mai vastă. A urmat o înflorire a tuturor domeniilor: știința, matematica, geografia și călătoriile.⁶⁹

Autorii consemnau că cele mai bune gutui proveneau din Ierusalim, iar cele mai gustoase produse de patiserie din Egipt; smochinele siriene erau foarte gustoase, iar prunele *umari* din Shiraz, o delicată pentru care merita să-ți dai viața. În condițiile în care oamenii își puteau permite acum diverse mofturi, recenziile aspre și critice au devenit la rândul lor importante. Fructele din Damasc trebuiau evitate, avertiza același autor, pentru că erau lipsite de gust (iar locuitorii orașului erau mult prea certăreți pentru a fi contraziși). Măcar Damascul nu era atât de rău ca Ierusalimul, „un bazin aurit plin cu scorpioni“, unde băile erau murdare, bunurile de consum prea scumpe, iar costul vieții suficient de ridicat, încât să-l descurajeze chiar și pe cel care voia să întreprindă o vizită scurtă acolo.⁷⁰ Negustorii și călătorii se întorceau cu povești despre locurile pe care le vizitaseră — despre piețele

din străinătate, cu ce aveau acestea de oferit, și cu descrieri ale oamenilor care trăiau dincolo de teritoriile islamice. Chinezii de toate vârstele „poartă mătase atât iarna, cât și vara”, a notat un autor care primea rapoarte din străinătate, iar unii dintre ei purtau veșminte din cel mai frumos fir cu puțință. Această eleganță nu era însă valabilă pentru toate obiceiurile: „Chinezii sunt certați cu igiena și nu își spală dosul cu apă după ce merg la baie, ci doar se șterg cu hârtie chinezească.”⁷¹

Cel puțin îi bucura muzica — spre deosebire de indieni, care considerau aceste spectacole o „rușine”. Cărmuitorii din India se fereau, de asemenea, de alcool: nu din convingeri religioase, ci pentru că erau de părere, pe bună dreptate, de altfel, că, „dacă te îmbeți, nu poți conduce cum se cuvine un regat”. Deși India este „țara medicinei și a filosofiei”, conchide autorul, China „este o țară mai sănătoasă, în care oamenii au mai puține boli, iar aerul de respirat este mai bun”. Acolo te loveai foarte rar de „chiori, oameni cu un singur ochi sau diformi”, în timp ce „în India îi întâlnești la tot pasul.”⁷²

Bunurile de lux ajungeau neconținut în țară din străinătate. Se importau în cantități foarte mari porțelanuri și vase de ceramică din China, care influențau curente, tehnica și designul produselor locale de olărit — luciul alb, tipic vaselor Tang, a devenit extrem de popular. Dezvoltarea tehnologiei utilizate la cuptoarele de ardere a crescut mult producția, astfel încât să facă față cererii, la fel cum s-a întâmplat și cu mărirea dimensiunii cuptoarelor: se estimează că în cele mai mari cuptoare chinezești se puteau arde între circa 12 000 și 15 000 de vase deodată. Creșterea nivelului schimburilor comerciale de-a lungul „celui mai de anvergură sistem comercial maritim al lumii”, așa cum l-a caracterizat un istoric bine-cunoscut, poate fi confirmată de descoperirea unei nave, naufragiată pe țărmul Indoneziei în secolul al IX-lea, care avea la momentul scufundării o încărcătură de circa 70 000 de produse de ceramică, precum și cutii de decor, tacâmuri de argint, aur și lingouri de plumb.⁷³ Este un exemplu care demonstrează abundența de ceramică, mătase, lemne tropicale de esență tare și animale exotice care, potrivit izvoarelor istorice, erau importate „în țărmurile Abbasizilor în acea perioadă”.⁷⁴ Atât de mare era cantitatea mărfurilor care ajungeau în porturile Golfului Persic, încât au fost tocmiți scufundători de meserie, care să recupereze resturile căzute sau aruncate de pe navele comerciale în zona porturilor.⁷⁵

Cei care livrau bunurile aflate la mare căutare se îmbogățeau. În orașul-port Sirāf, prin care trecea o bună parte a traficului maritim din

Orient, existau reședințe somptuoase, la prețuri pe măsură. „Nicăieri pe întregul tărâm al islamului nu am văzut clădiri mai remarcabile sau mai frumoase“, a scris un autor în secolul al X-lea.⁷⁶ Mai multe izvoare istorice confirmă amploarea comerțului înspre și dinspre zona Golfului, dar și anvergura schimburilor comerciale de pe rutele terestre care traversau Asia Centrală.⁷⁷ Cererea din ce în ce mai mare a dat un impuls producției locale de ceramică și de porțelan, ai cărei cumpărători erau pesemne cei care nu își permiteau cele mai bune (și mai scumpe) obiecte aduse din China. Prin urmare, nu este de mirare că olarii din Mesopotamia și din Golful Persic imitau luciul alb al produselor de import, experimentând cu leșia, cositorul și, în cele din urmă, cuarțul pentru a obține acel aspect de porțelan translucid (de mai bună calitate) de proveniență chinezească. La Basra și Samarra s-au dezvoltat și alte tehnici, care foloseau cobalt pentru a făuri vase specifice, de culoare „albastru cu alb“, foarte populare în Orientul Îndepărtat câteva secole mai târziu. Totodată, au devenit un adevărat simbol al tradiției de olărit chinezești moderne timpurii.⁷⁸

În secolele VIII-IX se știa cu exactitate care erau piețele principale. Un călător chinez, ajuns în această perioadă în Imperiul Arab, s-a minunat văzând atâta bogăție: „Tot ce se poate produce pe pământ găsești aici. Carele sosesc încărcate cu puzderie de bunuri care sunt trimise în bazaruri, unde găsești orice, la prețuri mici: brocart, mătăsuri brodate, perle și alte pietre prețioase, expuse peste tot în piețele și prăvăliile de la stradă.“⁷⁹

Pe lângă preferințele din ce în ce mai rafinate ale cumpărătorilor, au apărut și idei tot mai complexe despre ce îndeletniciri și distracții se cuveneau în înalta societate. Cărți precum *Ketāb al-tāj* (*Cartea Coroanei*), scrisă în secolul al X-lea, prezintă eticheta de la Curtea cărmuitorului, recomandând în același timp nobililor să vâneze, să tragă cu arcul, să joace șah și să se implice în „alte activități asemănătoare“. ⁸⁰ Erau idei împrumutate direct de la Sasanizi. Totuși, se poate observa cât de departe ajunsese influența acestora, prin intermediul modei specifice de decorare a interioarelor clădirilor, unde predominau scenele de vânătoare, foarte populare în palatele personale ale membrilor elitei.⁸¹

La rândul lor, ocrotitorii bogați au început să finanțeze unul dintre cele mai formidabile programe de educație din istorie. Personalități strălucite — foarte mulți nemusulmani — erau tentate să ajungă la Curtea de la Bagdad și în focarele de cultură din Asia Centrală, precum Buhara, Merv, Gundishapur și Ghazni, dar și ceva mai departe, în Spania și Egiptul islamic, pentru a studia discipline precum matematica, filosofia, fizica și geografia.

S-au strâns foarte multe texte, care au fost traduse din greacă, persană și siriacă în arabă, de la ghiduri despre tratarea cailor și tratate de medicină veterinară până la filosofie greacă.⁸² Acestea au fost citite pe îndelete de cărturarii acelor timpuri, care le-au folosit ca punct de pornire pentru viitoare cercetări. Educația și studiul au devenit un ideal cultural. Existau familii, ca Barmakizii, la origine budiști din Balch, care au căpătat influență și putere în Bagdad, în secolul al IX-lea, și au sprijinit cu entuziasm traducerea unor texte variate din sanscrită în arabă, punând în funcțiune chiar și o fabrică de hârtie, pentru a produce copii care să fie răspândite pe teritorii vaste.⁸³

Apoi, mai era și familia persană Bukhtishu, creștini din Gundeshapur, care a dat generații întregi de intelectuali. Aceștia au scris tratate de medicină sau chiar despre necazurile din dragoste — fiind, în același timp, și medici practicanți, care slujeau chiar califului însuși.⁸⁴ Textele de medicină datând cam din aceeași perioadă au constituit baza medicinei islamice vreme de secole. „Cum este pulsul unei persoane care suferă de anxietate?” era întrebarea cu numărul 16 dintr-un ghid cu întrebări și răspunsuri scris în Egiptul medieval; răspunsul („slab, greu de deslușit și inegal”), a notat autorul, putea fi găsit într-o enciclopedie scrisă în secolul al X-lea.⁸⁵

Pharmacopoeia — o colecție de texte despre amestecarea și prepararea medicamentelor — nota că se făceau experimente cu citronela, semințe de mirt, chimion și oțet de vin alb, semințe de țelină și nard.⁸⁶ Alții s-au dedicat opticii, iar Ibn al-Haytham, un învățat care a trăit în Egipt, a scris un tratat inovator în care nu numai că a teoretizat legătura dintre văz și creier, dar și diferențele dintre percepție și cunoaștere.⁸⁷

Un alt cărturar, Al-Birumi Abu Raihan, a teoretizat că lumea se învârtea în jurul soarelui și se rotea pe o axă. Polihistori, precum Abū ‘Alī al-Husayn ibn Sīnā, cunoscut în Occident ca Avicenna, au scris despre logică, teologie, matematică, medicină și filosofie, în fiecare domeniu dând dovadă de inteligență, luciditate și onestitate copleșitoare. „Am citit *Metafizica* lui Aristotel, dar nu am putut să înțeleg conținutul, recunoștea el (...), chiar și după ce am mai citit-o de patruzeci de ori, ajungând în punctul în care reușisem să o învăț pe de rost.” Aceasta este o carte, a adăugat într-o însemnare ce avea să fie de folos celor care studiau acest text filosofic complex, „pe care nu ai cum să o înțelegi sub nicio formă”. Ajungând într-o zi în dreptul tarabei unui vânzător de cărți din piață, a cumpărat o copie a unei analize a operei lui Aristotel, scrisă de Abū Nasr al-Fārābī, un

alt mare gânditor al vremii. Dintr-odată totul a căpătat un sens. „M-am desfătat cu acest moment, a scris Ibn Sînă, iar a doua zi am dat săracilor de pomană, mulțumindu-i lui Dumnezeu și preaslăvind-u-l.“⁸⁸

Apoi mai existau și lucrările aduse din India, inclusiv texte despre științe, matematică și astrologie scrise în sanscrită, cu atenție cercetate de minți strălucite, precum Muḥammad ibn Mūsā al-Khwārizmī, care a observat cu entuziasm simplitatea sistemului numeric, folosind pentru prima dată conceptul de cifră zero. El a oferit acea bază de la care se putea evolua repede în algebră, matematică aplicată, trigonometrie și astronomie (evoluția acestui domeniu fiind parțial stimulată de nevoia practică de a ști în ce direcție se afla Mecca, astfel încât oamenii să se poată ruga corect).

Cărturarii se mândreau nu numai cu materialele strânse din toate colțurile lumii și cu studiul acestora, dar și cu traducerile lor. „Lucrările indienilor sunt tălmăcite (în arabă), înțelepciunea grecilor la fel, literatura perșilor ne-a fost lăsată (tot nouă), a scris un autor; prin urmare, unele texte au devenit și mai frumoase“. Ce păcat, a spus el, că araba era o limbă atât de elegantă, încât era aproape imposibil de tradus.⁸⁹

A fost o epocă de aur, o perioadă în care niște minți scilipitoare, precum al-Kindī, au trecut dincolo de frontierele filosofiei și științei. În prim-plan, au apărut, de asemenea, și niște femei formidabile, precum cea mai bună poetă din secolul al X-lea, Rabī‘a Balkhī, care a trăit pe teritoriul actual al Afganistanului, în onoarea căreia a fost denumită maternitatea din Kabul; sau Maḥṣatī Ganjavī, care a scris cu elocvență într-o persană desăvârșită — presărată cu anecdote.⁹⁰

În timp ce universul musulman se delecta cu inovație, progres și noi idei, o bună parte a Europei creștine se ofilea în întuneric, schilodită de lipsa de resurse și de dispariția curiozității intelectuale. Sfântul Augustin fusese ostil ideii de investigație și de cercetare. „Oamenii vor să știe de dragul de a ști“, a scris el zeflemitor, „deși știința nu le este de niciun ajutor.“ Pentru el, curiozitatea nu era nimic mai mult decât o boală.⁹¹

Desconsiderarea științei și a erudiției i-a uimit pe învățații musulmani, mari admiratori ai lui Ptolemeu, Euclid, Homer și Aristotel. Unii nu aveau niciun dubiu și știau exact a cui era vina. Odinioară, a scris istoricul al-Masudi; grecii și romanii din Antichitate permiseseră științelor să înflorească; apoi au trecut la creștinism. În acel moment, „au dat la o parte orice urmă de (învățătură), i-au șters urmările și i-au distrus căile“. ⁹² Știința a fost înfrântă de credință. Era aproape opusul lumii, așa

cum o cunoaștem noi astăzi: nu musulmanii au fost fundamentalști, ci creștinii; cei ale căror minți erau deschise, curioase și generoase trăiau în Orient, în niciun caz în Europa. Când a trebuit să prezinte teritoriile locuite de nemusulmani, un autor chiar a afirmat: „Nu i-am inclus (în cartea noastră), pentru că nu vedem absolut niciun rost în a-i descrie“. Erau niște intelectuali înapoiați.⁹³

Iluminare și rafinament cultural vădea și modul în care islamul trata celelalte religii și culturi. În Spania ocupată de musulmani, influențele vizigote au fost preluate într-un stil arhitectonic care putea fi interpretat de populația autohtonă supusă ca o continuare a trecutului imediat — prin urmare, nu părea nici agresivă, nici triumfalistă.⁹⁴ O altă mărturie în acest sens sunt scrisorile lui Timotei, patriarhul Bisericii Răsăritene, cu scaunul la Bagdad, care, la sfârșitul secolului al VIII-lea și începutul secolului al IX-lea, descria relațiile personale pozitive și strânse dintre clericii creștini de rang înalt și calif. În același timp, creștinismul reușea să păstreze o bază din care putea trimite misiuni evanghelice în India, China și Tibet, dar și în regiunea stepelor — raportând, bineînțeles, un succes considerabil.⁹⁵ Același fenomen s-a petrecut și în Africa de Nord, unde comunitățile creștine și evreiești au supraviețuit și chiar au înflorit o perioadă îndelungată de timp după cuceririle musulmane.⁹⁶

Cu toate acestea, este ușor și să te lași purtat de val. Pe de-o parte, în pofida aparentei unități conferite de mantia religiei, în universul islamic existau dispute aprige. Până la începutul anilor 900, se dezvoltaseră trei centre politice de o importanță covârșitoare: unul avea ca bază Córdoba și Spania; altul, Egiptul și Nilul Superior; iar al treilea, Mesopotamia și (cea mai mare parte) a peninsulei Arabia. Cele trei state luptau unele împotriva celorlalte din motive ideologice, dar și pentru influență și autoritate în lumea musulmanilor. Islamul a cunoscut o schismă gravă la douăzeci de ani după moartea lui Mahomed, când au apărut diverse variante în legătură cu cine trebuia să-i urmeze în mod natural Profetului în calitatea de lider spiritual. Divergențele au luat rapid forma unor teorii opuse, potrivit interpretărilor sunniților și šiіților. Cei din urmă susțineau cu înflăcărare că doar descendentul lui Ali, vărul și ginerele Profetului, trebuia să guverneze în calitate de calif, pe când ceilalți pledau pentru o înțelegere a Coranului în termeni mai largi.

Prin urmare, în pofida faptului că exista o unitate religioasă considerabilă, care făcea legătura între Hindukush și Pirinei, trecând prin Mesopotamia și Nordul Africii, atingerea unui consens era o chestiune cu

totul diferită. La fel, concepțiile despre credință nu erau nici uniforme, nici consistente. Deși au existat perioade în care au fost acceptate și alte religii, au urmat și ani de persecuții brutale și prozelitism fanatic. În timp ce, în prima sută de ani de la moartea lui Mahomed, au existat doar sporadic inițiative de a converti populațiile băștinașe, la scurt timp după decesul Profetului, s-au depus eforturi mai intense de a-i încuraja pe cei care trăiau sub suzeranitatea musulmanilor să adopte islamul. Acțiunile nu s-au limitat doar la educație religioasă și evanghelizare: de exemplu, în cazul Buharei, în secolul al VIII-lea, guvernatorul a anunțat că toți cei care se prezentau la rugăciunea de vineri aveau să primească frumușica sumă de doi dirhami — un stimulent care i-a ademenit pe săraci și i-a convins să accepte noua credință, deși într-un mod primitiv: ei nu puteau citi Coranul în arabă și li se spunea ce să facă în timp ce se recitau rugăciunile.⁹⁷

Procesul istoric început odată cu acerba rivalitate dintre Imperiul Roman de Răsărit și Persia a avut consecințe extraordinare. În contextul în care cele două mari puteri ale Antichității târzii își încordau mușchii și se pregăteau de confruntarea finală, puțină lume ar mai fi putut prezice că, din cel mai îndepărtat punct al peninsulei Arabia, avea să apară o facțiune care să le suprimă pe amândouă. Cei care găsiseră o sursă de inspirație în Mahomed moșteniseră, de fapt, un pământ, întemeind, probabil, cel mai mare imperiu care se văzuse vreodată pe lume, care avea să introducă tehnici de irigare și noi soiuri de recolte, de pe malul Tigrului și Eufratului până în peninsula Iberică, declanșând o revoluție agrară, ale cărei urmări s-au simțit la mii de kilometri distanță.⁹⁸

Cuceririle islamice au creat o nouă ordine mondială, din care a apărut un colos economic, care manifesta o încredere deosebită de sine, o minte deschisă și o dorință nemaipomenită de progres. De o extraordinară bogăție, având puțini rivali politici și chiar și mai puțini rivali religioși, acesta era un loc în care predomina ordinea, unde negustorii se puteau îmbogăți, unde cărturarii erau respectați și unde conceptele opuse puteau fi discutate și dezbătute. Un început deloc promițător — într-o peșteră de lângă Mecca — dăduse naștere, ca să spunem așa, unei utopii cosmopolite.

Situația nu a trecut neobservată. Indivizi ambițioși, născuți la periferia lumii musulmane sau chiar în locuri și mai îndepărtate, soseau aici ca albinele la stup. În mlaștinile Italiei, în Europa Centrală și în Scandinavia, viitorul nu părea deloc promițător pentru tinerii care căutau să-și facă un

nume (și ceva bani). În secolul al XIX-lea, aventurierii căutau faimă și avere în statele din apusul Europei și în Statele Unite ale Americii; cu o mie de ani mai devreme, Orientul era punctul de atracție pentru astfel de oameni. Mai bine de atât, exista un produs de larg consum, în cantități îndestulătoare, care beneficia de o piață de desfacere tocmai pregătită pentru cei dispuși să plătească mult și repede.

DRUMURILE BLĂNURILOR

La apogeul său, Bagdadul era un oraș minunat de privit. Pe lângă parcuri, piețe, moschei și băi publice — precum și școli, spitale, așezăminte de binefacere —, adăpostea vile „bogat decorate și împodobite, acoperite cu splendide tapiserii și țesături de brocart și mătase“, cu saloane de recepție „mobilate lejer, cu gust, cu divanuri luxoase, mese scumpe, vase chinezești de excepție și nenumărate podoabe de aur și argint“. Mai jos, pe Tigru, se aflau palatele, pavilioanele și grădinile ce serveau elitei; „peisajul de pe fluviu era unul animat, aici pluteau mii de gondole, pe puntea cărora fluturau steaguri mici, care dansau ca niște raze de soare pe suprafața apei și îi purtau dintr-o parte în alta a Bagdadului pe locuitorii hedoniști ai orașului“.¹

Atmosfera plină de viață din piețe, puterea de cumpărare a membrilor Curții, bogății și locuitorii de rând ai orașului, toate atrăgeau ca un magnet. Impactul avântului economic al Bagdadului se propagase mult dincolo de frontierele lumii islamice, zonă în care cuceririle musulmanilor creaseră noi rute ce șerpuiau în toate direcțiile, aducând laolaltă mărfuri, idei și oameni. Pe unii, expansiunea rețelei comerciale i-a neliniștit. În anii 840, califul al-Wāthiq a trimis un corp expediționar să verifice un vis pe care îl avusese, în care se făcea că niște canibali ar fi dărâmat un zid legendar, ce, potrivit tradiției populare, ar fi fost ridicat de Atotputernic pentru a-i ține la distanță pe sălbaticii feroși. A durat aproape un an și jumătate până când un detașament de recunoaștere, condus de Sallām, un sfetnic de încredere al califului, i-a transmis acestuia informații despre starea zidului.

Sallâm a explicat cum era întreținută fortificația. Protejarea zidului era o chestiune serioasă, o familie fiind însărcinată să facă investigații la intervale regulate. De două ori pe săptămână, zidul era izbit de trei ori cu ciocanul pentru a se verifica dacă încă era rezistent. De fiecare dată, cei care inspectau lucrarea obișnuiau să fie atenți la orice abatere de la normă: „Dacă îți lipești urechea de poartă, auzi un sunet înfundat, asemănător celui scos de un cuib de viespi“, relatează un raport de examinare a zidului; „apoi se așterne din nou tăcerea“. Scopul era să le transmită sălbaticilor, care ar fi putut aduce cu ei apocalipsa, că zidul era păzit și că nu li se permitea să treacă dincolo de acesta.²

Mărturia ce descrie inspectarea zidului este atât de intensă, atât de convingătoare, încât unii istorici au susținut că se referea la o expediție și la un zid real — poate la Poarta de Jad, prin care se intra în China, la vest de Dunhuang.³ De fapt, teama de sălbaticii care amenințau civilizația cu distrugerea și care trebuiau ținuti dincolo de munții de la răsărit era un subiect comun lumii antice, Vechiului și Noului Testament, dar și Coranului.⁴ Indiferent dacă expediția lui Sallâm a fost sau nu reală, frica față de tărâmul de dincolo de frontiere era cât se poate de adevărată. Lumea era împărțită în două: *Iran*, unde predominau civilizația și ordinea, și *Turan*, unde se manifestau haosul, anarhia și primejdiiile. Așa cum arată foarte clar numeroasele mărturii care s-au păstrat de la călătorii și geografii care au vizitat stepele din nord, oamenii care trăiau în afara lumii islamice erau socotiți bizari și, chiar dacă în unele privințe păreau caraghioși și uimitori, majoritatea lor îi înspăimântau pe străini.

Unul dintre cei mai faimoși autori islamici care și-au notat impresiile de călătorie a fost Ibn Fadlân, trimis în stepe la începutul secolului al X-lea la cererea căpeteniei bulgarilor de pe Volga, dornic să primească învățături despre islam de la cărturari sosiți în regiunea sa. Așa cum reiese foarte limpede și din relatarea lui Ibn Fadlân, conducătorii tribului — ale cărui teritorii se întindeau dincolo de Volga, la nord de Marea Caspică, exact în punctul de confluență al mărețului fluviu cu râul Kama — se convertiseră deja la islam, însă cunoștințele lor despre această credință erau elementare. Deși căpetenia bulgarilor de pe Volga solicita ajutor pentru construirea unei moschei și informații mai detaliate despre revelațiile lui Mahomed, nu după multă vreme, s-a dovedit că, de fapt, dorea să obțină sprijin pentru a face față competiției altor triburi din stepă.

Pe parcursul călătoriei sale spre nord, starea de spirit a lui Ibn Fadlân s-a schimbat: a fost, pe rând, preocupat, uimit și îngrozit. Viața nomazilor,

aflați în permanentă mișcare, era complet diferită de cultura urbană, sedentară și rafinată, specifică Bagdadului și altor orașe. Uzii au fost unul dintre primele popoare pe care Ibn Fadlân le-a întâlnit. „Trăiesc în corturi de fetru, a scris el, pe care le ridică ba într-un loc, ba în altul. Trăiesc în sărăcie, ca niște cătări hoinari. Nu îi slujesc lui Dumnezeu și nu își exersează vreodată rațiunea.“ Călătorul consemnează în continuare: „Nu se spală după ce se murdăresc cu excremente sau cu urină... (și, de fapt), nu se ating deloc de apă, mai ales iarna“. Faptul că femeile nu purtau văl era ultima problemă. Într-o seară, s-au așezat la vorbă cu un bărbat a cărui nevastă era și ea prezentă la conversație. „În timp ce vorbeam, și-a dezgolit părțile rușinoase și a început să se scarpine, în timp ce noi ne holbam la ea. Ne-am acoperit chipurile cu mâinile și fiecare dintre noi a spus: «Cer iertare lui Allah»“. Observând sclifosirile vizitatorilor, soțul ei a început să râdă.⁵

Obiceiurile și credințele celorlalte popoare din zona stepelor erau la fel de surprinzătoare. Existau triburi care preaslăveau șerpii, altele care se închinau peștilor și unele care se rugau păsărilor, convinse fiind că triumfaseră în bătălie grație intervenției unui stol de cocori. Apoi mai existau și popoarele care purtau un falus de lemn în jurul gâtului, pe care obișnuiau să-l sărute pentru a avea noroc înainte de a porni în călătorie. Aceștia erau bașkirii, un trib de o sălbăticie proverbială, care obișnuiau să meargă de colo-colo cărând capetele dușmanilor lor, pe care le considerau trofee. Printre obiceiurile lor înfricoșătoare, se număra și mâncatul de păduchi și purici: Ibn Fadlân a văzut un bărbat care a găsit un purice în haine. „După ce l-a zdrobit cu unghia, l-a înghițit, iar când m-a văzut, a spus: «delicios!»“⁶

Deși călătorilor ca Ibn Fadlân le era greu să-și imagineze existența în regiunile de stepă, între lumea nomadă și cea sedentară din sud exista o influență reciprocă destul de mare, după cum o demonstrează răspândirea credinței islamice — un fenomen straniu — printre locuitorii stepei. Uzii, de exemplu, se declarau mahomedani și obișnuiau să rostească fraze pline de cucernicie, așa cum se cuvenea, „pentru a face impresie bună musulmanilor care trăiau printre ei“, potrivit lui Ibn Fadlân. Însă credința lor nu avea substanță, așa cum a notat călătorul: „Dacă vreunul dintre ei suferă vreo nedreptate sau i se întâmplă ceva rău, își ridică privirea către cer și rostește *bir tengri* — cu alte cuvinte, nu-l invocă pe Allah, ci pe Tengri, zeitatea celestă supremă a nomazilor“.⁷

De fapt, în zona stepei, credințele religioase erau complexe și arareori uniforme, cu influențe creștine, islamice, iudaice, zoroastriene și păgâne,

care se îmbinau, dând naștere unui amestec de convingeri despre lume greu de descifrat.⁸ Procesul de propagare a acestor concepții spirituale schimbătoare și adaptabile a fost desăvârșit de niște musulmani pioși de tip nou, care acționau ca niște misionari; acești mistici, cunoscuți ca sufiști, cutreierau stepele, câteodată dezbrăcați, purtând doar niște coarne de animal pe cap, îngrijindu-se de animale bolnave și impresionându-i pe trecători prin comportamentul lor excentric și propovăduirea dăruirii și a pietății. Se pare că au jucat un rol crucial în convertirea la islam, prin fuziunea credințelor șamaniste și animiste des întâlnite în Asia Centrală cu dogma islamică.⁹

Nu doar sufismul a avut înrăurire asupra vieții spirituale. Și alți călători au influențat decisiv răspândirea noilor idei religioase. O mărturie ulterioară care descrie procesul de convertire a bulgarilor de pe Volga notează că un negustor musulman aflat în trecere prin regiune i-a tratat pe conducătorul tribului și pe soția acestuia de o boală gravă, după ce toate celelalte încercări de vindecare dăduseră greș. După ce a obținut de la ei promisiunea că aveau să treacă la religia lui în cazul în care se însănătoșeau, le-a dat medicamente și „i-a lecuit, așa că și ei, și tot poporul lor au îmbrățișat islamul”.¹⁰ Acesta era un exemplu clasic de convertire: odată ce o căpetenie și cei apropiați lui acceptau o nouă religie, poporul adopta în masă un nou ansamblu de practici și credințe religioase.¹¹

Cu siguranță este adevărat că expansiunea religiei în noi regiuni a sporit prestigiul guvernatorilor și al dinastiilor locale, ajutându-le să câștige atenția califului, dar și să se încununeze de glorie în cadrul propriilor comunități. Sămânziii din Buhara, de exemplu, au apărut cu înflăcărare islamul. Una dintre metodele pe care le-au folosit în acest sens a fost înființarea sistemului de medrese (sau școli) — concept împrumutat de la mănăstirile budiste — pentru a preda corect Coranul, susținând în același timp și cercetările în tradiția *hadit*-ului — povești și acțiuni atribuite lui Mahomed. Iar practica de a oferi bani absolut tuturor celor care veneau la moschee a făcut în așa fel încât acestea să fie mereu pline până la refuz.¹²

Cu toate acestea, stepele nu erau un Nord Sălbat, o zonă de frontieră locuită de popoare sălbatice cu obiceiuri bizare, un vid unde se putea extinde islamul și unde trăiau populații necunoscute care puteau fi civilizate. În ciuda relatărilor unor călători ca Ibn Fadlân, care descriau obiceiurile barbare ale acestei lumi, stilul de viață nomad era, de fapt, deopotrivă reglementat și ordonat. Deplasarea dintr-un loc în altul nu era

rezultatul unor hoinăreli lipsite de direcție, ci avea la bază, mai degrabă, necesitatea creșterii animalelor: deoarece oamenii aveau în grijă cirezi și turme numeroase, era obligatoriu să găsească pășuni bune, ceea ce asigura nu numai succesul tribului, ci și propria supraviețuire. Ceea ce părea un haos, privind din exterior, era, de fapt, chiar opusul.

Această realitate a fost surprinsă cu acuratețe într-un text remarcabil, scris în secolul al X-lea, la Constantinopol, ce prezintă modul cum era organizat unul dintre principalele triburi care trăia la nord de Marea Neagră, cu scopul de a avea un succes cât mai mare. Pecenegii erau împărțiți în opt triburi, care se separau la rândul lor în patruzeci de unități mai mici, fiecare având propria zonă atent demarcată pe care o putea exploata. Faptul că se aflau în permanentă mișcare nu însemna că membrii comunității duceau o viață dezordonată.¹³

Deși autorii, călătorii, geografi și istoricii contemporani, care au fost pasionați de universul stepelor, au rămas fascinați de modul de viață și de obiceiurile pe care le-au observat, interesul lor a fost stârnit și de contribuția economică a nomazilor: în special, cea din domeniul produselor agricole. Stepa le aducea societăților sedentare foloase și produse prețioase. Potrivit lui Ibn Fadlân, unii membri ai tribului uzilor posedau 10 000 de cai și de zece ori mai multe oi. Chiar dacă nu ar trebui să ne încredem prea mult în acuratețea cifrelor, agricultura căpătase în mod evident amploare.¹⁴

Caii constituiau un element vital pentru o economie, iar diverse izvoare istorice atestă că unele dintre cele mai importante triburi din stepe aveau capacitatea de a arunca o cavalerie numeroasă pe câmpul de luptă. Caii erau crescuți în scopuri comerciale, dacă avem în vedere cronicile ce consemnează distrugerea unor ferme importante de armăsari de către o armată arabă, în secolul al VIII-lea, și oasele găsite de arheologi la nord de Marea Neagră.¹⁵ Și agricultura a început să devină o ramură importantă a economiei din zona stepelor, în special, în regiunea Volga Inferioară, unde existau „nenumărate terenuri cultivate și livezi”.¹⁶ Izvoarele arheologice din Crimeea aceleași perioade atestă că aici se cultivau grâu, mei și secară pe suprafețe întinse.¹⁷ Alunele, șoimii și săbiile erau alte produse vândute către piețele din sud.¹⁸ La fel se întâmpla cu ceara și mierea, despre care se credea că întărea rezistența la frig.¹⁹ Chihlimbarul, care provenea atât din regiunea de stepă, cât și din Europa Occidentală, a intrat pe piață în cantități atât de mari, încât un istoric de seamă a inventat termenul „Ruta chihlimbarului” pentru a descrie drumurile prin care ajungea această rășină în mâinile cumpărătorilor entuziasmați din est.²⁰

Însă pe primul loc se afla comerțul cu piei de animale. Blănurile erau puse la mare preț, pentru că ofereau căldură și statut social celui care le purta.²¹ În secolul al VIII-lea, un calif chiar a făcut mai multe experimente, înghețând blănuri de diferite animale pentru a vedea care oferea cea mai bună protecție în condiții extreme. Potrivit unui autor arab, a umplut mai multe butoaie cu apă și le-a lăsat peste noapte în ger. „De dimineață, a cerut să i se aducă (butoaiele). Toate erau înghețate, mai puțin cel în care se afla blana de vulpe neagră. Astfel, a aflat care era cea mai călduroasă și impermeabilă blană“.²²

Negustorii musulmani deosebeau blănurile de animale și stabileau prețurile în funcție de calitate. Un autor din secolul al X-lea observa că din regiunea stepelor se importau blănuri de samur, verighă gri, hermină, nură, vulpe, jder, castor și iepure pestriț, ce mai apoi erau comercializate de negustorii care urmăreau să facă bani frumoși, vânzând marfa la supra-preț.²³ Este adevărat că, în unele regiuni din stepă, blănurile erau folosite ca monedă de schimb — rata de schimb fiind fixă. Optsprezece piei de verighă bătrână valorau o monedă de argint, în timp ce o singură piele era prețul plătit pentru „o pâine excelentă, suficient de mare cât să țină de foame unui bărbat bine făcut“. Pentru un alt autor, era ceva de neînțeles: „În orice altă țară, nici o mie de încărcături de blană nu ți-ar ajunge pentru o boabă de fasole“.²⁴ Cu toate acestea, exista o logică evidentă în spatele a ceea ce reprezenta, de fapt, un sistem monetar: pentru societățile care interacționau unele cu celelalte, dar cărora le lipseau niște instituții centrale care să supravegheze baterea de monedă în cantități masive era important să dispună de un sistem de schimb. Prin urmare, pieile și blănurile aveau un scop evident, într-o economie în care nu se foloseau bani.

Un istoric a estimat că, din zona stepelor, se exportau anual aproape jumătate de milion de blănuri. Apariția unui întins imperiu islamic a creat noi canale de comunicație și rute comerciale. Crearea „drumului blănurilor“ în stepele și fâșiile de pământ din nord, acoperite de păduri, a fost rezultatul direct al dezvoltării economice bruște din perioada imediat următoare marilor cuceriri din secolele al VII-lea și al VIII-lea.²⁵

Nu este deloc surprinzător că un rol foarte important l-a avut în acest sens învecinarea geografică: era crucial să poți aduce animale, blănuri și alte produse cu ușurință pe piață. Cele mai bogate triburi nomade erau, bineînțeles, cele care locuiau în punctele strategice și puteau face schimburi intense de mărfuri, în condiții de încredere, cu lumea sedentară. De asemenea, orașele aflate cel mai aproape de stepă au cunoscut cele mai

neasteptate suișuri și coborâșuri în privința bunăstării lor. Merv, primul beneficiar al acestui negoț, a ajuns să fie lăudat de un autor contemporan ca „părintele lumii”. Aflat în extremitatea sudică a stepei, era perfect amplasat atât pentru a negocia cu nomazii, cât și pentru a sluji drept punct-cheie pe axa est-vest ce traversa coloana vertebrală a Eurasiei. Potrivit unui autor, era „un oraș încântător, minunat, elegant, strălucit, întins și plăcut”.²⁶ Situat mai la vest, Rayy era cunoscut drept „poarta comerțului”, „mireasa pământului” și „cea mai frumoasă creație a lumii”.²⁷ Mai era și Balch, care nu cunoștea rival în lumea musulmană: se putea lăuda cu splendide străzi, clădiri magnifice, apă potabilă curată, precum și cu bunuri de consum la prețuri mici, mulțumită negoțului intens și concurenței dintre vânzători.²⁸

Asemenea unor vălurele create de o piatră aruncată în apă, cei aflați foarte aproape de aceste piețe au resimțit cel mai puternic efectele lor. Evident că era un câștig pentru cei care puteau pătrunde acolo și beneficia de pe urma lor. Miza era atât de mare, încât între triburile stepei au apărut tensiuni. Lupta pentru cel mai bun teren de pășune și pentru sursele de apă s-a intensificat din cauza rivalității pentru accesul la orașe și cele mai bune bazaruri, ceea ce putea duce la două tipuri de consecințe: fie divergențele escaladau, declanșând o fragmentare violentă, fie se consolida unitatea în cadrul tribului sau a mai multor triburi. Trebuia ales între luptă și cooperare.

De-a lungul timpului, s-a dezvoltat un statu-quo caracterizat printr-un echilibru perfect, care oferea relativ suficientă stabilitate și prosperitate în vestul stepei. Elementul de bază era reprezentat de o ramură a popoarelor turcice, care au ajuns să domine zona de la nord de Marea Neagră și Marea Caspică. Khazarii, așa cum erau aceștia cunoscuți, care stăpâneau stepele din nordul Mării Negre, au dobândit faimă prin rezistența lor militară îndârjită, în perioada marilor cuceriri, declanșată la câteva decenii după moartea lui Mahomed.²⁹ Fiind foarte eficienți împotriva armatelor musulmane, au câștigat sprijinul unei pleiade de alte triburi, ce s-au unit sub conducerea lor. Au atras, de asemenea, atenția împăraților romani de la Constantinopol, care au înțeles că existau beneficii reciproce într-o alianță cu cea mai importantă forță militară din regiunea stepeilor. Khazarii erau atât de vânați ca aliați, încât, la începutul secolului al VIII-lea, s-au aranjat două mariaje politice între dinastiile conducătoare ale Hanatului Khazar și Bizanțului — numele pe care îl primise oficial Imperiul Roman de Răsărit.³⁰

Din punctul de vedere al Constantinopolului, capitala Bizanțului, mariajele imperiale cu străinii erau o raritate; alianțele încheiate cu nomazii din stepă nu aveau niciun precedent.³¹ Iată o dovadă clară a importanței pe care o căpătaseră khazarii în gândirea diplomatică și militară bizantină a vremii, într-un moment când musulmanii exercitau o presiune puternică la frontiera răsăriteană a imperiului din Asia Mică. Recompensele și prestigiul reputat de conducătorul khazarilor, *kaganul*, au avut un impact masiv asupra societății khazare, întărind statutul liderului suprem și pregătind procesul de stratificare socială în cadrul tribului, în condițiile în care membrii elitei primeau cadouri și funcții. În plus, a mai avut o consecință: a încurajat și alte triburi să plătească tribut, în schimbul protecției și al recompenselor. Potrivit lui Ibn Fadlān, kaganul avea douăzeci și cinci de neveste, fiecare provenind dintr-un trib diferit, ca fiică a conducătorului tribal local.³² O relatare scrisă în ebraică în secolul al IX-lea evocă, de asemenea, triburile supuse khazarilor, iar autorul nu este sigur dacă grupările care plăteau tribut erau douăzeci și cinci sau douăzeci și opt la număr.³³ Polanii, radimicii și severianii erau câteva dintre triburile ce recunoscuseră suzeranitatea khazarilor, ceea ce le-a permis acestora din urmă să-și consolideze poziția și să devină cea mai importantă forță politică din vestul stepelor (în prezent, Ucraina și sudul Rusiei).³⁴

Comerțul din ce în ce mai dinamic și perioadele îndelungate de stabilitate și pace au transformat profund societatea khazară. Modul în care funcționa conducerea tribului s-a schimbat, iar kaganul a început să se distanțeze de sarcinile cotidiene, statutul lui fiind mai degrabă caracteristic monarhiei de drept divin.³⁵ Și stilul de viață s-a schimbat. Deoarece în regiunile limitrofe exista o cerere din ce în ce mai mare pentru produse cultivate și vândute de khazari și de vasalii acestora, precum și pentru mărfuri specifice comerțului la distanță, au început să se întemeieze așezări care, treptat, au devenit orașe.³⁶

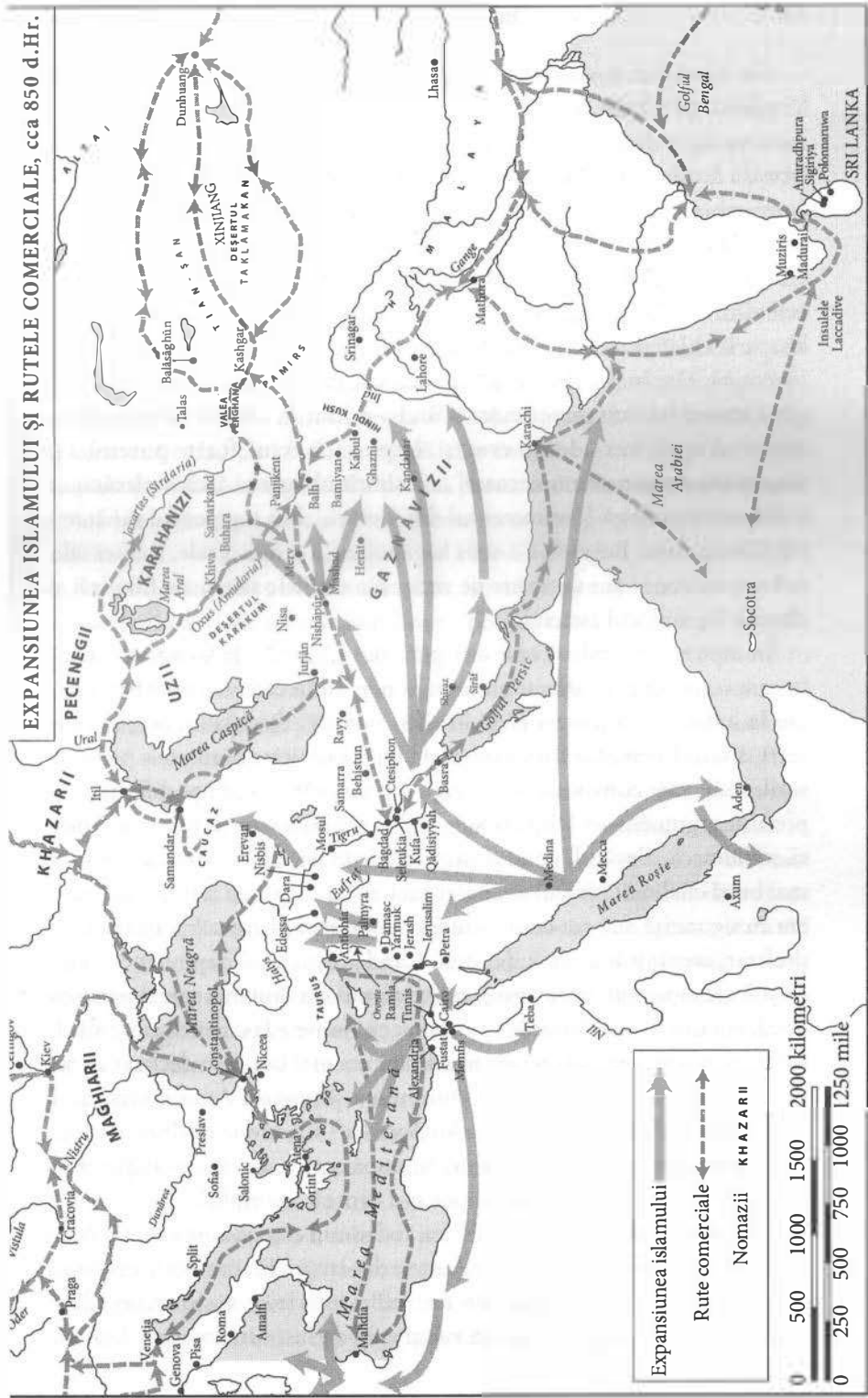
Până la începutul secolului al X-lea, aglomeratul oraș Atil servea drept capitală și reședință permanentă a kaganului. Ridicat pe Volga Inferioară, adăpostea locuitori cosmopoliți. Era atât de rafinat, încât existau tribunale separate, dedicate soluționării disputelor potrivit dreptului cutumiar diferit, prezidate de judecători care rezolvau conflicte între musulmani, creștini și chiar păgâni — în același timp era în vigoare și un mecanism judiciar menit să soluționeze diverse litigii, în cazul în care judecătorul nu reușea să ajungă la o sentință.³⁷

Orașul Atil, cu iurtele, depozitele și palatul său regal, a fost doar una dintre așezările ce au schimbat stilul de viață al nomazilor.³⁸ Pe teritoriul ocupat de khazari s-au dezvoltat și alte orașe, ca urmare a activității comerciale din ce în ce mai intense, unul dintre acestea fiind Samandar, unde clădirile de lemn aveau ca trăsătură distinctivă acoperișurile în formă de cupolă, construite, chipurile, pe modelul tradiționalelor iurte. Până la începutul secolului al IX-lea, numărul creștinilor din Hanatul Khazar era suficient de mare cât să justifice nu numai numirea unui episcop, dar și a unui mitropolit — în fapt, un arhiepiscop — care să-i îndrume pe credincioși.³⁹ În mod evident, în Samandar și Atil, dar și în alte regiuni, exista și o populație musulmană relativ numeroasă, așa cum menționează cât se poate de clar relatările scrise în arabă, care prezintă numărul mare de moschei construite în regiune.⁴⁰

Khazarii nu s-au convertit la islam, dar au împrumutat noi credințe religioase: la mijlocul secolului al IX-lea, au decis să devină evrei. În jurul anului 860, solii khazarilor au sosit la Constantinopol, cerând să li se trimită predicatori care să le explice elementele de bază ale creștinismului. „Din cele mai vechi timpuri, au spus ei, am cunoscut un singur zeu (și anume, pe Tengri), care domnește peste tot... Acum, evreii ne îndeamnă să acceptăm religia și obiceiurile lor, în timp ce arabii ne ademenesc spre credința lor, promițându-ne pace și nenumărate daruri”.⁴¹

Prin urmare, Constantinopolul a trimis o delegație cu scopul de a-i converti pe khazari la creștinism. La conducerea acesteia s-a aflat Constantin, mai bine cunoscut pentru numele lui slav, Chiril, și crearea alfabetului cu același nume, pe care l-a conceput pentru slavi: alfabetul chirilic. În timpul călătoriei sale către est, acest cărturar remarcabil — la fel ca fratele său Metodiu — a făcut un popas și și-a petrecut iarna învățând ebraica și familiarizându-se cu Tora, pentru a putea intra în dezbateri cu învățații evrei care se îndreptau, la rândul lor, către curtea *kaganului*.⁴² Când au ajuns în capitala khazarilor, solii au luat parte la câteva discuții foarte aprinse împotriva rivalilor lor, invitați să prezinte principiile islamului și ale iudaismului. Grație erudiției sale, Chiril a câștigat simpatia tuturor celor prezenți — cel puțin așa spun cronicile despre viața sa, ce au avut la bază foarte multe dintre scrierile sale.⁴³ De fapt, în pofida geniului său — kaganul i-a mărturisit că tâlmăcirile sale despre scriptură erau „dulci ca mierea” —, delegația bizantină nu și-a atins scopul, căci liderul khazarilor a decis că iudaismul era religia potrivită pentru poporul său.⁴⁴

EXPANSIUNEA ISLAMULUI ȘI RUTELE COMERCIALE, cca 850 d.Hr.

Un secol mai târziu, încă circula o versiune asemănătoare a poveștii. Veștile cu privire la convertirea khazarilor au fost primite cu uimire de comunitățile de evrei aflate la mii de kilometri depărtare mai la vest. Aceștia au dorit să afle mai multe despre cine erau khazarii și cum se convertiseră ei la iudaism. Se specula chiar că ar fi putut fi unul dintre triburile pierdute ale bătrânului Israel. Învățațul Hșdai b. Shaprūt, din Córdoba, în *al-Andalus* — adică, în Spania musulmană —, a reușit în cele din urmă să ia legătura cu tribul. Încercările sale de a hotărî dacă khazarii chiar erau evrei sau dacă aceasta era, pur și simplu, o poveste inventată, răspândită de cei care doreau să-i câștige favorurile, ajunseseră până atunci într-un punct mort. Când a primit în cele din urmă confirmarea că erau, într-adevăr, evrei și, în plus, că erau „foarte puternici și dispuneau de armate numeroase“, s-a simțit obligat să facă o plecăciune și să-i mulțumească Dumnezeuului din Ceruri. „Mă rog pentru sănătatea stăpânului meu, Regele“, i-a scris kaganului, „a familiei sale, a casei sale, mă rog ca tronul său să reziste pe vecie. Fie ca zilele sale și ale fiilor săi să dăinuie în mijlocul Israelului!“⁴⁵

În mod remarcabil, o copie a răspunsului kaganului la această scrisoare, în care conducătorul khazar prezenta contextul în care s-a convertit tribul său la iudaism, s-a păstrat până în zilele noastre. Decizia lui de a se converti, a scris kaganul, a fost rezultatul înțelepciunii nemăsurate a predecesorilor săi, care convocaseră delegații reprezentând credințe diferite să-și prezinte argumentele. După ce s-a gândit îndelung cum ar fi fost mai bine să stabilească adevărul, conducătorul i-a întrebat pe creștini care era cea mai bună credință: islamul sau iudaismul; când aceștia au răspuns că prima era cu siguranță mai rea decât ultima, i-a întrebat pe musulmani ce era de preferat, creștinismul sau iudaismul. Când aceștia au dezaprobat cu vehemență creștinismul, afirmând și că iudaismul era răul mai mic dintre cele două, conducătorul khazarilor a anunțat că ajunseseră la o concluzie: ambele tabere recunoscuseră că „religia israeliților era mai bună“, a declarat el, așa că, „încrezându-mă în mila lui Dumnezeu și puterea Atotputernicului, aleg religia lui Israel, adică religia lui Avraam“. Cu aceste cuvinte, a trimis delegațiile înapoi acasă, s-a circumcis, după care le-a ordonat slujitorilor, îngrijitorilor și întregului său popor să-i urmeze exemplul.⁴⁶

Până la mijlocul secolului al IX-lea, iudaismul câștigase numeroși adepți în societatea khazară. Pe lângă referințele din izvoarele arabe, care confirmă că evreei aveau prozeliti încă din deceniile anterioare sosirii delegațiilor străine la curtea kaganului și că ritualurile de înmormântare suferiseră,

la rândul lor, schimbări în această perioadă, descoperirea recentă a unor monede bătute în Hanatul Khazar oferă dovezi concludente că iudaismul fusese adoptat oficial ca religie de stat în anii 830. Pe aceste monede era reprodusă o legendă ce ilustra modul minunat în care putea fi folosită credința, astfel încât să fie pe placul unor populații diverse. Pe monede era reprezentat cel mai important dintre profeții Vechiului Testament, alături de cuvintele *Mūsā rasūl allāh*: Moise este trimisul Domnului.⁴⁷

Probabil că acest mesaj era mai puțin provocator decât suna, din moment ce, în fond și la urma urmei, Coranul predică explicit că nu trebuie făcută nicio deosebire între profeți și că trebuiau urmate învățăturile răspândite de fiecare dintre aceștia.⁴⁸ Pe de-o parte, Moise era acceptat și venerat în tradiția islamică, așa că, din anumite privințe, preaslăvirea sa presupunea controversă. Pe de altă parte, evocarea statutului special al lui Mahomed ca trimis al lui Dumnezeu era un element central al *adhân*-ului — chemarea la rugăciune a credinciosului, care se aude din moschee de cinci ori pe zi. Prin urmare, faptul că numele lui Moise apărea pe monedă era o sfidare care confirma faptul că exista o identitate proprie khazară, independentă de lumea islamică. La fel cum s-a întâmplat și în cazul confruntării dintre Imperiul Roman de Răsărit și lumea musulmană la sfârșitul secolului al VII-lea, bătăliile nu se purtau doar între armate, ci și din motive ideologice, lingvistice și chiar din cauza simbolurilor reproduse pe monede.

De fapt, convertirea khazarilor la iudaism a avut la bază două cauze. În primul rând, în regiune trăiau comunități evreiești bine înrădăcinate, care se stabiliseră în Caucaz în Antichitate, atrase de posibilitățile de dezvoltare economică din stepă.⁴⁹ Potrivit unui autor din secolul al X-lea, mai mulți evrei au fost încurajați să emigreze în Hanatul Khazar din „orașele musulmane și creștine”, după ce s-a aflat că mozaismul nu numai că era tolerat și sprijinit oficial, ci era și practicat de o bună parte a elitei.⁵⁰ În schimbul de scrisori dintre conducătorul khazar și cărturarul Ḥasday din Córdoba se menționează că erau aleși rabini și că se construiau școli și sinagogi, astfel încât iudaismul să fie predat corect — multe cronici consemnează că în orașele Hanatului Khazar erau numeroase instituții religioase, dar și tribunale în care se luau decizii după ce, în prealabil, se consulta Tora.⁵¹

Al doilea factor care a stârnit interesul pentru iudaism a pornit de la negustorii sosiți aici din regiuni mult mai îndepărtate, atrași de rolul important al Hanatului Khazar în comerțul internațional — nu numai în negoșul dintre teritoriile din stepe și lumea islamică, dar și dintre Orient

și Occident. Așa cum atestă nenumărate izvoare istorice, negustorii evrei erau deosebit de activi în comerțul la mare distanță, jucând un rol foarte asemănător cu cel al sogdienilor, în momentul în care au creat o punte între China și Persia, în contextul ascensiunii islamului.

Potrivit unui autor contemporan cu evenimentele, neguțătorii evrei erau maeștri ai limbilor străine, vorbind fluent „arabă, persană, latină, francă, andaluză și slavă”.⁵² Deși locuiau în bazinul mediteraneean, se pare că, la intervale regulate, întreprindeau călătorii în India și China, de unde se întorceau acasă cu mosc, aloe, camfor, scorțișoară și „alte produse orientale”, pe care le comercializau în porturi și târguri ce deserveau piețele din Mecca, Medina și Constantinopol, dar și orașele de pe Tigru și Eufrat.⁵³ Foloseau, de asemenea, rutele terestre, înaintând prin Asia Centrală în direcția China, fie prin Bagdad și Persia, fie traversând teritoriul locuit de khazari, pe drumul lor către Balch și la est de fluviul Oxus.⁵⁴ Unul dintre cele mai importante puncte de pe această axă era Rayy, aflat chiar la sud de Marea Caspică (în Iranul de astăzi), un oraș în care se vindeau mărfuri de proveniență caucaziană, orientală, khazară și din alte teritorii din stepă. Se pare că își croiau mai întâi drum prin orașul Jurjān (Gorgan, în nordul Iranului), unde se plăteau, probabil, taxe vamale, după care ajungeau la Rayy. „Este cel mai uimitor lucru, a scris un autor arab în secolul al X-lea, că suntem în centrul comercial al lumii.”⁵⁵

Și negustorii din Scandinavia au fost atrași de aceste oportunități. Când vorbim despre vikingi, ne gândim la raidurile din Marea Nordului, la atacurile lansate împotriva teritoriilor aflate astăzi în Marea Britanie sau în Irlanda, la navele lor lungi cu prora în formă de dragon, care își făceau apariția prin ceață, pline de bărbați înarmați gata să jefuiască și să violeze. Sau poate ne întrebăm dacă au reușit cu adevărat să ajungă în America de Nord cu câteva secole înainte de expedițiile lui Cristofor Columb și ale altor navigatori. Pe timpurile acelea însă, bărbații vikingi cei mai curajoși și mai duri nu luau calea vestului, ci porneau spre est și sud. Foarte mulți au făcut avere și au dobândit faimă nu doar în ținuturile de baștină, ci și în noile teritorii cucerite. În plus, moștenirea lăsată nu a fost una neînsemnată și efemeră, cum s-a întâmplat în America de Nord. În Orient, aveau să întemeieze un nou oraș, botezat în onoarea negustorilor, călătorilor și invadatorilor, care luaseră calea marilor rute navigabile ce legau Marea Baltică de Marea Caspică și de Marea Neagră. Acești bărbați erau cunoscuți sub numele de *Rus'* (sau *rhos*), poate

din cauza pletelor lor roșcovane sau, mai probabil, a iscusinței cu care văsleau. Ei au fost strămoșii Rusiei de astăzi*.⁵⁶

Ispita comerțului și a bogățiilor din lumea islamică a fost cea care i-a îndemnat pe vikingi să pornească în călătoria lor spre sud. De la începutul secolului al IX-lea, scandinavii au început să intre în contact cu lumea stepei și califatul Bagdadului. De-a lungul fluviilor Oder, Neva, Volga și Nipru au apărut așezări și avanposturi comerciale, ce s-au transformat în piețe de sine stătătoare și puncte de tranzit pentru negustorii care transportau mărfuri din și înspre sud. Staraia Ladoga, Rurikovo Gorodișce, Belozersk și Novgorod („Orașul nou“, în traducere din limba rusă) au devenit noile noduri comerciale care au extins marile rute comerciale euroasiatice până în cele mai îndepărtate puncte ale nordului Europei.⁵⁷

Navele vikingilor, atât de cunoscute în imaginarul popular, au fost modificate și micșorate de *Rus'*, astfel încât să poată fi transportate pe uscat, pe distanțe mai scurte, de la un râu sau lac către altul. Aceste bărci cu o singură cocă porneau în șir indian în călătoriile deopotrivă periculoase și lungi. Un text scris la Constantinopol, pe la mijlocul secolului al X-lea, bazat pe informații strânse de iscoadele bizantine, descrie condițiile înșelătoare la care trebuia luat aminte pe parcursul călătoriei spre sud. Cataractele de pe Nipru erau deosebit de periculoase: în mijlocul unui baraj îngust, se aflau câteva stânci unde îți puteai pierde viața, „care se ridică din apă ca niște insule. Apoi, apa se lovește de ele, acumulându-se și prăbușindu-se de cealaltă parte cu un urlet puternic și înspăimântător“. Acest obstacol a fost poreclit cu umor negru: „Nu adormi!“⁵⁸

După cum notează același text, *Rus'* erau foarte vulnerabili în fața atacatorilor agresivi, care vedeau șansa de a obține câștiguri rapide de pe urma călătoriilor epuizați care traversau pragurile fluviului. Nomazii pecenegi obișnuiau să aștepte în ascuns până când își scoteau *Rus'* bărcile din apă, după care îi atacau, le confiscau mărfurile și se făceau nevăzuți. Gărzilor li se ordona să fie foarte atente la atacuri neașteptate. După ce treceau de aceste pericole, scandinavii erau atât de ușurați, încât se strângeau pe o insulă și sacrificau cocoși și agățau săgeți în arbori sacri pentru a le mulțumi zeilor păgâni.⁵⁹

Cei care ajungeau nevătămați în piețele din jurul Mării Caspice și al Mării Negre trebuie să fi fost cel puțin robuști fizic. „Au o putere și o rezistență incredibile“, a notat cu admirație un autor musulman.⁶⁰ *Rus'*,

* Moștenirea populației *Rus'* este revendicată de ruși, belaruși și ucraineni. Inițial de origine nordică, această populație s-a slavizat în perioada imediat următoare. (N. red.)

a scris Ibn Fadlân, erau înalți ca „palmierii” și, chiar mai important, erau întotdeauna înarmați și periculoși. „Toți au asupra lor câte un topor, o sabie și un cuțit”.⁶¹

Se comportau ca niște bande de criminali înrăiți. În primul rând, deși luptau cot la cot împotriva dușmanilor, erau foarte suspicioși unii față de ceilalți. „Nu merg niciodată singuri să se ușureze, a notat un cronicar, ci pleacă mereu însoțiți de trei camarazi, care îi păzesc, cu sabia în mână, căci nu au mare încredere unii în alții”. Niciunul dintre ei nu ar ezita să-și jefuiască propriul tovarăș de arme, chiar dacă asta ar însemna să-l ucidă.⁶² Luau cu regularitate parte la orgii și făceau sex unii în fața celorlalți cu naturalețe. Dacă vreunul dintre ei se îmbolnăvea, era lăsat să moară. Înfațișarea lor se potrivea întocmai descrierii: „Din vârful picioarelor și până în creștetul capului, fiecare bărbat era tatuat cu cerneală verde închis, cu modele și tot felul de desene”.⁶³ Erau niște bărbați duri, care trăiau vremuri aspre.

Rus' făceau negoț cu ceară, chihlimbar și miere, dar și cu săbii migălos lucrate, foarte admirate în lumea arabă. Cu toate acestea, altul era domeniul din care se obțineau acele venituri consistente ce luau calea nordului, pe rutele navigabile ale Rusiei de azi înspre Scandinavia. Sulurile fine de mătase din Siria, Bizanț și chiar din China, găsite în mormintele din Suedia, Danemarca, Finlanda și Norvegia, confirmă acest lucru. Acestea trebuie să fi fost doar o mică parte din materialele textile aduse de *Rus'* în nord.⁶⁴

Colecția de monede este însă cea care oferă cele mai grăitoare dovezi despre anvergura schimburilor comerciale cu regiunile îndepărtate. Descoperirea unor tezaur de monede pe malurile râurilor care curgeau spre nord, găsite în tot nordul Rusiei, în Finlanda, Suedia și, mai ales, în Gotland (cea mai mare insulă suedeză), demonstrează că vikingii *Rus'* au obținut sume mari de bani din comerțul cu musulmanii și rămășițele califatului Bagdadului.⁶⁵ Un expert recunoscut în domeniul istoriei monedelor estimează la câteva zeci sau sute de milioane numărul monedelor de argint obținute din comerțul cu locuitorii din teritoriile islamice — echivalentul, în termeni moderni, unei afaceri de câteva miliarde de dolari.⁶⁶

Recompensele trebuiau să fie pe măsură, ca să merite traversarea distanței dintre Scandinavia și Marea Caspică — o călătorie de aproape 4 800 de kilometri — și pericolele întâlnite pe drum. Prin urmare, nu este surprinzător că trebuia vândut un volum mare de mărfuri pentru a genera profituri considerabile. Spre sud se trimiteau mai multe produse, dintre care cel mai important erau sclavii. Din negoțul cu oameni se puteau face bani frumoși.

DRUMUL SCLAVILOR

Când venea vorba de luarea în robie a băştinaşilor şi transportarea acestora la sud, *Rus'* erau de nestăpânit. Faimoşi pentru „înălţimea, fizicul şi curajul lor“, aceşti vikingi „nu aveau câmpuri agricole şi trăiau din jafuri“, potrivit unui scriitor arab.¹ Populaţia locală trăgea ponoasele. Atât de mulţi oameni au fost luaţi prizonieri, încât chiar şi numele captivilor — slavii — a ajuns să-i desemneze pe toţi cei care îşi pierduseră libertatea: sclavii.

Rus' erau atenţi cu prizonierii lor: „Se poartă bine cu sclavii şi îi îmbracă aşa cum se cuvine, pentru că, pentru ei, sunt o marfă“, a notat un autor contemporan cu aceste întâmplări.² Sclavii erau transportaţi pe râuri — şi rămâneau legaţi în lanţuri în timp ce se traversau pragurile.³ Femeile frumoase erau deosebit de preţuite, fiind vândute pe pieţele din Hanatul Khazar şi Bulgaria de pe Volga, înainte să ajungă în regiuni şi mai sudice — nu înainte ca răpitorii lor să se culce cu ele o ultimă dată.⁴

Nu doar în răsăritul Europei, sclavia era o componentă vitală a societăţii vikingilor şi un element important în economie. Numeroase izvoare literare şi descoperiri arheologice atestă că, în Insulele Britanice, scopul atacurilor vaselor lungi ale nordicilor nu era doar cel de a jefui şi viola la întâmplare, aşa cum s-a păstrat în imaginarul colectiv, ci şi de a captura prizonieri încă în viaţă.⁵ „Salvează-ne, Doamne, implora o rugăciune care circula pe teritoriul actual al Franţei în secolul al IX-lea, de sălbaticii nordici care ne distrug ţara; care ne iau... tinerii băieţi, neprihăniţi. Te implorăm, salvează-ne de acest rău“.⁶ Pe rutele pe care erau transportaţi

sclavii au fost găsite cătușe, inele și lanțuri, mai ales în nordul și estul Europei, iar cele mai recente descoperiri arată că acele ustensile despre care până atunci se credea că ajutau la marcarea vitelor, de fapt însemnau oamenii care urmau să fie vânduți în orașe precum Novgorod, unde piața de schimb se afla la intersecția dintre Strada Sclavilor și Strada Mare.⁷

Dorința de a obține profit de pe urma comerțului cu sclavi era atât de mare, încât, deși unii scandinavi au obținut permisiunea conducătorilor locali să jefuiască noi regiuni și să ia prizonieri, alții au preferat să își arunce în lanțuri tovarășii de arme. „De îndată ce unul dintre ei îl prindea pe celălalt“, a scris un cleric bine informat din nordul Europei, în secolul al XI-lea, nici că stătea pe gânduri și trecea la pasul următor: cu prima ocazie, „îl vindea fără remușcare ca sclav fie unuia dintre camarazii săi, fie unui barbar“.⁸

Foarte mulți sclavi luau calea Scandinaviei. Așa cum ne arată un faimos poem scandinav, „Cântul lui Rigr“ (*Rígsþula*), societatea era împărțită în trei categorii distincte: aristocrația (*jarlar*), oamenii liberi (*karlar*) și sclavii (*þrælar*).⁹ Mulți oameni erau însă trimiși în regiuni unde se plăteau bani frumoși pentru specimene excepționale. Nicăieri nu era cererea mai mare și nici puterea de cumpărare mai ridicată, decât pe piețele bogate și pline de viață din Atil, care alimentau în cele din urmă Bagdadul și alte orașe asiatice, dar și din alte teritorii musulmane, inclusiv din Africa de Nord și Spania.

Posibilitățile și dorința de a plăti prețuri mari au furnizat recompense bogate și au stimulat economia nordului Europei. Tezaurile monetare descoperite, datând din ultima parte a secolului al IX-lea, arată că legăturile comerciale s-au intensificat în aceeași perioadă în care prosperau zona baltică, sudul Suediei și Danemarca, iar orașe precum Hedeby, Birka, Wolin și Lund se lărgeau rapid. Săpăturile arheologice efectuate pe suprafețe tot mai întinse, respectiv de-a lungul râurilor și fluviilor din Rusia, sugerează înțepirea accelerată a schimbului de mărfuri, prin creșterea evidentă a numărului de monede bătute în Asia Centrală — mai ales în Samarkand, Tașkent (al-Shāsh), Balch și în alte orașe de pe rutele tradiționale dedicate comerțului, transportului și comunicațiilor din Afganistanul de astăzi.¹⁰

În aceste locuri în care lumea dispunea de foarte mulți bani gheață, cerea de sclavi, în general — nu doar a prizonierilor aduși din nord, — era foarte mare. Se importau robi în număr mare și din Africa Subsahariană: un negustor s-a lăudat că ar fi vândut mai bine de 12 000 de sclavi negri pe piețele Persiei.¹¹ Se prindeau oameni și din rândurile triburilor turcice

din Asia Centrală, despre care un autor al vremii nota că erau foarte prețuiți pentru curajul și inventivitatea lor. Dacă trebuie să alegi „între cei mai prețioși dintre sclavi“, a notat un alt autor, atunci pe cei mai buni „îi găsești pe teritoriile turcilor. Cei de origine turcă nu au egal între sclavii de pe pământ“. ¹²

Ne putem face o oarece idee despre amploarea comerțului cu carne vie, studiind statisticile referitoare la negoțul cu sclavi din Imperiul Roman, un domeniu cercetat în detaliu. Cele mai recente studii sugerează că, la apogeul puterii lor, romanii aveau nevoie de circa 250 000 — 400 000 de noi sclavi în fiecare an, pentru a menține neschimbat procentajul populației înrobite. ¹³ Piața de desfacere din teritoriile vorbitoare de arabă era cu mult mai mare — dacă pornim de la premisa că cererea era aceeași —, întinzându-se din Spania până în Afganistan, fapt ce ne dă de înțeles că numărul sclavilor vânduți se prea poate să fi fost mult mai mare chiar și decât cel al sclavilor din perioada de glorie a Romei. Deși puținătatea izvoarelor istorice pe această temă este supărătoare, o mărturie ne ajută să ne facem o idee despre anvergura comerțului cu robi. Potrivit unui autor, un calif și soția sa dețineau o mie de slave fiecare, iar un alt conducător avea o gospodărie în care lucrau nu mai puțin de patru mii de oameni lipsiți de libertate. Sclavii din lumea musulmană erau la fel de omniprezenți — și de tăcuți — precum cei din Imperiul Roman. ¹⁴

Aceleași informații despre romani ne ajută să înțelegem modul cum erau vânduți și cumpărați sclavii. În lumea romană, păturile sociale înstărite intraseră într-o competiție acerbă pentru captivii cei mai răsați, luați prizonieri de regiunile aflate dincolo de frontierele imperiului — în mod bizar, se puneau mare preț pe înfățișarea lor ciudată, și de aici porneau nenumărate discuții. Preferințele personale jucau, de asemenea, un rol important: un aristocrat bine văzut insista să aibă în proprietate sclavi de un anume tip, toți la fel de atrăgători și cam de aceeași vârstă. ¹⁵ Și printre musulmanii bogați predominau idei asemănătoare, după cum ne arată cât se poate de clar și îndreptările scrise ulterior, al căror rol era să ofere sfaturi în legătură cu achiziționarea de sclavi. „Dintre toți (sclavii) negri, a scris un autor din secolul al XI-lea, nubienele sunt cele mai plăcute, blânde și politicoase. Trupurile lor sunt suple, cu pielea fină, au carnea tare și sunt bine proporționate... Își respectă stăpânul de parcă ar fi fost aduse pe lume pentru a sluji“. Femeile din tribul Beja, care proveneau din Sudan, Eritreea și Egiptul de astăzi, „au tenul auriu, chipuri frumoase, trupuri delicate și pielea fină; sunt partenere sexuale plăcute, dacă sunt luate din

țara lor cât sunt încă tinere“. Cu o mie de ani în urmă, cu bani nu puteai cumpăra dragoste, dar obțineai ceea ce îți doreai.¹⁶

Existau și alte îndreptare care ofereau sfaturi la fel de utile. „Când pleci să cumperi sclavi, să ai grijă, a avertizat autorul persan al textului cunoscut sub numele de *Qābūs-nāma*, din secolul al XI-lea. Îți trebuie multă pricepere să cumperi bărbați, căci majoritatea sclavilor par a fi buni“, cu toate că se dovedesc a fi exact opusul. „Majoritatea oamenilor își închipuie că achiziționarea de sclavi este ca orice altă formă de comerț“, a adăugat autorul; de fapt, talentul de a cumpăra sclavi „este o ramură a filosofiei“. ¹⁷ Să ai grijă la cei care au tenul galben — e semn sigur de hemoroizi; fii atent și la bărbații care au fost binecuvântați cu o înfățișare frumoasă, cu părul moale și ochii pleoștiți — „unui bărbat cu asemenea calități fie îi plac prea mult femeile, fie este predispus la codoșie“. Asigură-te că omul pe care intenționezi să-l cumperi este întins pe jos; apoi apasă-l „pe ambele părți ale corpului și supraveghează-l îndeaproape“, fii cu ochii după semne de inflamare sau de durere; și verifică de două ori să nu cumva să aibă „defecte ascunse“, precum respirație urât mirositoare, surzenie, bătălaia sau tartru la baza dinților. Urmează toate aceste instrucțiuni (și, în afară de acestea, mai există multe altele), a declarat autorul, și nu vei fi dezamăgit.¹⁸

Piețele de sclavi au înflorit în Europa Centrală, mustind de bărbați, femei și copii care așteptau să fie transportați spre est — dar și la curtea de la Córdoba, unde, în 961, trăiau mai bine de 13 000 de sclavi de origine slavă.¹⁹ Până la mijlocul secolului al X-lea, Praga devenise un centru comercial important. Aici soseau vikingii *Rus'* și negustorii musulmani să vândă și să cumpere cositor, blănuri și oameni. În Boemia mai existau și alte orașe de unde se puteau cumpăra, la fel de avantajos, făină, orz, pui, dar și sclavi, la un preț rezonabil, potrivit unui călător evreu.²⁰

Sclavii erau adesea trimiși în dar conducătorilor musulmani. Bunăoară, la începutul secolului al X-lea, la Bagdad, o solie venită din Toscana a adus califului al-Muktafi, din dinastia Abbasizilor, daruri de mare preț, inclusiv săbii, scuturi, câini de vânătoare și păsări de pradă. Printre celelalte cadouri oferite în semn de prietenie s-au numărat douăzeci de eunuci slavi și tot atâtea fete slave deosebit de frumoase. Toată floarea tinereții dintr-o regiune a lumii era exportată pentru a-i delecta pe cei care trăiau în alte teritorii.²¹

Comerțul pe distanțe lungi era atât de răspândit, încât, când a trecut prin Mainz, Ibrāhīm ibn Ya'qūb a rămas uluit de bunurile pe care le-a

descoperit la vânzare în piață: „Este extraordinar, a scris el, că poți afla aici, în regiuni atât de îndepărtate din vest, arome și condimente care se găsesc doar în Orientul Îndepărtat, ca, de exemplu, piper, ghimbir, nard, cuișoare și cyperus. Aceste plante sunt toate importate din India, unde se găsesc din belșug“. Pe călător l-a uimit și faptul că dirhamii de argint, inclusiv cei bătuți la Samarkand, erau folosiți ca monedă de schimb.²²

De fapt, monedele folosite în lumea musulmană avuseseră o înrâurire deosebită asupra unor regiuni chiar și mai îndepărtate — și așa avea să se întâmple în continuare pentru o perioadă lungă de timp. În jurul anului 800, regele Offa din Mercia, Anglia — care construise un faimos val cu scopul de a-și proteja teritoriile de incursiunile galezilor —, s-a inspirat din modelul monedelor islamice de aur. Pe aversul pieselor pe care le-a bătut apărea legenda „*Offa rex*“ (Regele Offa), iar pe revers, o imitație a unui text arab, copiat cu greșeli, chiar dacă aceasta nu îi deranja prea mult pe cei de la vistieria regatului său.²³ Tezaurul monetar masiv descoperit la Cuerdale, Lancashire, care este expus în muzeul Ashmolean din Oxford, conține, de asemenea, foarte multe piese din Califatul Abbasid, bătute în secolul al IX-lea. Faptul că moneda ajunsese în insulele britanice, pe atunci o adevărată fundătură a lumii, este dovada clară a expansiunii piețelor islamice ale vremii.

Din comerțul cu sclavi se plăteau importurile care începuseră să ia cu asalt Europa secolului al IX-lea. Condimentele și leacurile, tot mai des menționate în izvoarele istorice ale vremii ca mărfuri de lux deosebit de râvnite sau obiecte necesare din punct de vedere medical, erau obținute cu bani din traficul cu carne vie practicat la scară largă. Nu numai vikinigii *Rus'* au beneficiat de pe urma cererii averse de sclavi: negustorii din Verdun au făcut profituri imense vânzând eunuci, de regulă cumpărătorilor musulmani din Spania; negustorii evrei specializați în comerțul pe distanțe lungi erau, de asemenea, implicați în vânzarea de „tineri, băieți și fete“, dar și de eunuci, după cum indică izvoarele istorice arabe din această perioadă.²⁵

Au existat și alți autori care au consemnat rolul important al negustorilor evrei în transportarea „sclavilor, băieți și fete“, din Europa și castrarea tinerilor la sosirea la destinație — este posibil ca această operațiune să fi fost o înfrigorantă procedură de însemnare.²⁶ Comerțul cu sclavi promitea venituri frumoase, acesta fiind unul dintre motivele pentru care nu se transportau sclavi doar din Europa spre Orient: se pare că și musulmanii întreprinzători s-au implicat în afacere, jefuind teritoriile slave din estul

Iranului — deși, chipurile, prizonierilor luați în robie „li s-a lăsat mai mult ca sigur bărbăția intactă, iar trupurile nu le-au fost pângărite”.²⁷

Acești prizonieri deveneau eunuci și erau puși la mare preț. În cazul în care era capturată o pereche de gemeni slavi, menționa un autor arab, și era castrat doar unul dintre ei, acesta avea să devină cu siguranță mai dibaci, „mai iute la minte și mai ager în conversație” decât fratele său — care avea să rămână ignorant, prostovan și să prezinte acea stupiditate înăscută a slavilor. Se credea că, prin castrare, creierul slav se purifica și se îmbunătățea.²⁸ Mai mult de atât, operațiunea chiar funcționa, asigura același autor, deși nu și în cazul „negrilor”, ale căror „aptitudini înăscute” erau afectate în mod negativ de această operațiune.²⁹ Traficul cu sclavi de origine slavă căpătase o asemenea amploare, încât a lăsat urme și în limba arabă: termenul de eunuc (şiqḷabī) are la bază o referire la slavi (şaḡālibī).

Negustorii musulmani erau foarte activi în Mediterana. Bărbați, femei și copii din întreaga Europă de Nord erau aduși la Marsilia, unde exista o piață aglomerată, în care se vindeau și se cumpărau sclavi — transporturile treceau adesea prin piețe secundare, precum Rouen, unde se vindeau sclavi irlandezi și flamanzi unor terțe părți.³⁰ Roma era un alt centru-cheie al comerțului cu sclavi — deși unora li se părea respingător acest lucru. În 776, papa Adrian I a deplâns comercializarea ca niște vite a ființelor umane, condamnând vânzarea femeilor și a bărbaților „crudei rase a sarazinilor”. Unii oameni, susținea pontiful, s-au îmbarcat de bunăvoie pe vasele care se îndreptau spre est, „neavând altă speranță de a rămâne în viață”, în fața foametei și a sărăciei lucii care făcuseră de curând ravagii. Cu toate acestea, „nu ne-am mai dat niciodată la acțiuni atât de rușinoase”, precum cea de a ne vinde confrății creștini, se lamenta el, „și ferească Dumnezeu să fie nevoie să facem asta”.³¹ Sclavia era atât de răspândită în bazinul mediteranean și în lumea arabă, încât chiar și astăzi, salaturile de zi cu zi fac referiri la traficul cu carne vie. Peste tot în Italia, ori de câte ori se întâlnesc, oamenii își spun unii altora „*schiavo*”, termen provenind dintr-un dialect venețian. „*Ciao*”, nu înseamnă „bună”, ci „sunt sclavul tău”.³²

Mai existau și alții care găseau de neiertat luarea creștinilor în captivitate și vânzarea lor unor stăpâni musulmani. Unul dintre aceștia a fost Rimbart, episcop de Bremen, care, la sfârșitul secolului al IX-lea, obișnuia să călătorească prin piețele din Hedeby (la granița dintre Germania și Danemarca de astăzi), răscumpărându-i pe cei care își proclamau în mod deschis credința creștină (nu și pe cei care refuzau).³³ Nu toată lumea arăta această sensibilitate. Printre cei care nu aveau nicio mustrare de conștiință

când venea vorba de traficul cu carne vie se numărau locuitorii dintr-o lagună fără niciun fel de viitor, din extremitatea nordică a Adriaticii. Auvia obținută din comerțul cu sclavi și suferința umană au transformat Venetia în una dintre nestematele Mediteranei medievale.

Fără să primească vreun ajutor din exterior, venețienii au avut mare succes în afaceri. Din mlaștini, s-a ridicat un oraș ce își lua ochii, împodobit cu biserici splendide și *palazzi* superbe, ridicate cu profiturile bănoase obținute din comerțul cu Orientul. Deși astăzi reprezintă o mărturie a unui trecut glorios, scânteia care a stat la baza strălucirii de mai târziu a Venetiei a fost dispoziția locuitorilor ei de a trimite în robie generațiile următoare. Negustorii s-au implicat în comerțul cu sclavi începând din cea de-a doua jumătate a secolului al VIII-lea, nu la mult timp după întemeierea orașului. A trecut ceva vreme până când venețienii au început să se îmbogățească. Dar inevitabilul s-a produs, după cum o dovedesc tratatele redactate un secol mai târziu, prin care venețienii conveneau să se supună constrângerilor impuse comerțului cu sclavi, inclusiv înapoierea persoanelor care fuseseră aduse prin metode ilegale în Venetia pentru a fi vândute altor orașe din Italia. Aceste negocieri au fost o reacție la succesul din ce în ce mai mare al orașului, o încercare a celor care se simțeau amenințați de opulența ei de a stopa avântul Venetiei.³⁴

Pe termen scurt, restricțiile au fost dejucate de grupurile de atacatori care luau prizonieri necreștini din Boemia și Dalmația, pe care îi vindeau cu oarece adaos comercial.³⁵ Însă pe termen lung, s-a reluat cursul normal al afacerilor. Tratate de la sfârșitul secolului al IX-lea sugerează că Venetia îi mințea pe conducătorii locali care își făceau griji că orașul nu oferea spre vânzare numai sclavi, ci și oameni liberi. Venețienii erau acuzați că îi vindeau cu bună știință pe supușii statelor învecinate, fie ei creștini sau nu.³⁶

În cele din urmă, comerțul cu sclavi a început să-și piardă din importanță — cel puțin în estul și centrul Europei. Una dintre cauzele acestui fenomen a fost dezinteresul treptat al vikingilor *Rus'* pentru traficul cu carne vie pe distanțe lungi și dorința lor de a-și oferi serviciile ca mercenari. Atenția s-a concentrat pe beneficiile pe care le obțineau khazarii din mărfurile transportate prin orașe ca Atil, grație impozitelor impuse pe toate produsele care le traversau teritoriul. Faimosul tratat geografic persan *Hudud al-'Ālam* susține că veniturile obținute din impozite formau însăși baza economiei khazare: „Bunăstarea și auvia regelui khazarilor provin în mare parte din taxele percepute pe traficul maritim.”³⁷ Alți autori musulmani au remarcat în repetate ocazii că autoritățile khazare încasau

impozite substanțiale din activități comerciale — printre care și cotizații impuse locuitorilor capitalei.³⁸

În mod inevitabil, aceste încasări, precum și tributul plătit kaganului de diferitele popoare supuse, au atras atenția vikingilor *Rus'*, care au încasat taxele și impozitele. Loialitatea și tributurile au fost, de asemenea, redirecționate către noii suzerani, agresivi, ai acelor locuri. Până în cea de-a doua jumătate a secolului al IX-lea, triburile slave din centrul și sudul Rusiei nu numai că plăteau tribut scandinavilor, dar nu aveau voie să facă nicio altă plată „khazarilor, pe motiv că nu exista niciun motiv ca aceștia să le plătească ceva“. În schimb, banii trebuiau să ajungă la conducătorul *Rus'*.³⁹ Era o practică întâlnită și în alte regiuni — de exemplu, în Irlanda, unde taxele de protecție au înlocuit treptat traficul cu carne vie: așa cum consemnează Analele Sfântului Bertin, după ce au fost atacați ani la rând, irlandezii au convenit să ofere contribuții anuale în schimbul păcii.⁴⁰

În est, nu a durat mult până când prezența din ce în ce mai supărătoare a vikingilor *Rus'* a declanșat un conflict cu khazarii. După ce au pornit câteva raiduri împotriva comunităților musulmane care făceau comerț pe malul Mării Caspice, expediții ce „au vărsat râuri de sânge“ și au continuat până când vikingii *Rus'* „s-au ghiftuit cu prăzile de război și au obosit de la prea multe atacuri“, khazarii au fost următoarea victimă.⁴¹ Atil a fost pradat și ras de pe fața pământului în 965. „Dacă ar mai fi rămas vreo frunză pe ramura unui copac, unul dintre *Rus'* ar fi luat-o cu el, a scris un autor; (în Hanatul Khazar) nu a mai rămas nici măcar un strugure sau o stafidă.“⁴² Khazarii au fost, pur și simplu, scoși din ecuație, iar profitul obținut din comerțul cu lumea musulmană a revenit locuitorilor nordului Europei — după cum atestă monedele găsite în cantități mari de-a lungul fluviilor din Rusia.⁴³

Până la sfârșitul secolului al X-lea, *Rus'* deveniseră cea mai puternică forță din vestul stepelor, controlând un teritoriu ce se întindea de la Marea Caspică, de-a lungul nordului Mării Negre, până la Dunăre. Un izvor istoric descrie cât de pline de viață erau piețele pe care le supravegheau aceștia, bazaruri de unde puteai cumpăra „aur, mătăsurii, vin și tot soiul de fructe din Grecia, argint și cai din Ungaria și Boemia, și blănuri, ceară, miere și sclavi aduși de *Rus'*“.⁴⁴ Cu toate acestea, autoritatea pe care o exercitau asupra acestor teritorii nu era absolută. Din cauza competiției pentru resurse, relația lor cu triburile nomade era adesea dificilă, așa cum sugerează execuția ritualică a unui conducător *Rus'*, ucis în această

perioadă de nomazii pecenegi din stepă: capturarea prințului a fost sărbătorită cu mare veselie, iar craniul său a fost poleit cu aur și păstrat ca trofeu al victoriei, fiind folosit pe post de pocal, cu care se închina cu prilejul sărbătorilor.⁴⁵

Cu toate acestea, pe parcursul secolului al X-lea, *Rus'* și-au întărit controlul asupra căilor navigabile și în zona stepelor, iar rutele de comunicații care se îndreptau spre sud au devenit mai sigure. În același timp, s-au înregistrat schimbări semnificative în domeniul comercial, religios și politic, ce au fost provocate de tulburările care au cuprins califatul Bagdadului, după aproape trei secole de stabilitate și de prosperitate. Din cauza înfloririi economice, legătura dintre centru și regiunile limitrofe slăbise, dând naștere unor posibile fricțiuni, în condițiile în care liderii locali acumulasera putere și intraseră în conflict unii cu ceilalți. Pericolul a fost confirmat în 923, când Nasra a fost jefuită de insurgenții šiiti. În urmă cu șapte ani, Mecca fusese atacată, iar Piatra Neagră sacră de la Kaaba furată.⁴⁶

Iernile neobișnuit de aspre dintre anii 920 și 960 au îngreunat și mai tare situația. Vremea a fost atât de rea, încât foametea devenise un fenomen tot mai răspândit. Deseori vedeai oameni nevoiți „să culeagă boabele de orz din balega cailor și catârilor și să le mănânce“, scria un autor; izbucneau frecvent răscoale și tulburări civile.⁴⁷ După cum a scris și un cronicar armean, după șapte ani de recolte succesive proaste, în anii 950, „mulți oameni au înnebunit“ și au sărit prostește la bătaie unii împotriva celorlalți.⁴⁸

Tulburările interne au permis Būyizilor, membrii noii dinastii, să exercite controlul politic într-o bună parte a califatului, pe teritoriul actual al Iranului și Irakului, păstrându-l pe calif ca lider suprem, deși cu prerogative mult reduse. În Egipt însă, regimul a fost îndepărtat în totalitate. Într-o versiune de secol X a Primăverii Arabe, musulmanii šiiti, care reușiseră în prealabil să întemeieze un emirat în nordul Africii, mai mult sau mai puțin independent de califatele sunnite oficiale ale Bagdadului și Córdoba, au atacat capitala egipteană, Fuștât. În 969, profitând de inundațiile catastrofale provocate de revărsarea anuală a Nilului, care lăsaseră în urma lor nenumărați morți și oameni chinuți de foame, răscoala a cuprins nordul Africii.⁴⁹ Noii suverani, cunoscuți ca Fatimizi, în calitate de musulmani šiiti, aveau o altă concepție despre legitimitate și autoritate, dar și despre adevărata moștenire lăsată de Mahomed. Ascensiunea lor la putere a avut consecințe grave pentru unitatea lumii musulmane: apăreau grave diviziuni și se puneau întrebări fundamentale despre trecutul, prezentul și viitorul islamului.

A urmat o perioadă marcată de tulburări și de declinul oportunităților comerciale — motiv pentru care *Rus'* s-au orientat din ce în ce mai mult către fluviile Nistru și Nipru, care se vărsau în Marea Neagră, în loc să înainteze pe Volga, înspre Marea Caspică. S-au îndepărtat de lumea musulmană, apropiindu-se, totodată, de Imperiul Bizantin și de mărețul oraș Constantinopol, care în folclorul scandinav purta numele mitic Mikli-garðr' (sau Miklegarth — „marele oraș“). Bizantinii erau prudenți când auzeau despre *Rus'* — mai ales că, în 860, locuitorii și fortificațiile orașului fuseseră luate prin surprindere de un atac foarte îndrăzneț. Cine sunt acești războinici „sălbatici și feroși“, care „prăduiesc suburbiile și distrug tot“, s-a tânguit patriarhul Constantinopolului, „împlântându-și săbiile în oricine le stă în cale, fără să arate pic de milă, necruțând nimic?“ Cei care au murit primii au fost norocoși, a continuat acesta; cel puțin au fost scutiți de nenorocirile ce au urmat.⁵⁰

Accesul populației *Rus'* la piețele din Constantinopol era reglementat cu strictețe de autorități. Un tratat din secolul al X-lea consemnează că în oraș nu puteau intra mai mult de maximum cincizeci de *Rus'* simultan și numai printr-o anume poartă; numele lor trebuiau înregistrate, iar activitățile desfășurate de ei, monitorizate; erau impuse restricții asupra mărfurilor pe care le puteau cumpăra.⁵¹ Erau considerați niște oameni periculoși, care trebuiau tratați cu atenție. Cu toate acestea, în cele din urmă, relațiile dintre cele două părți au intrat pe un făgaș normal, în contextul în care orașe ca Novgorod, Cernigov și, în special, Kiev au început să se dezvolte și s-au transformat din puncte comerciale în fortărețe întărite și așezări de sine stătătoare.⁵² Adoptarea creștinismului de către liderul *Rus'* Vladimir, în 988, a fost, de asemenea, un moment important, pentru că a dus la crearea unei rețele ecleziastice, în slujba căreia s-a aflat de la bun început un cler trimis de la Constantinopol, dar și datorită împrumuturilor culturale inevitabile, care ajungeau din capitala imperială în nord. Aceste decizii au influențat în cele din urmă totul, de la icoane și artefacte religioase până la arhitectura bisericilor și portul locuitorilor *Rus'*.⁵³ În timp ce economia lor devenea din ce în ce mai orientată spre comerț, societatea războinică *Rus'* căpăta un caracter vădit urban și cosmopolit. Bunuri de lux precum vinul, uleiul și mătsurile erau exportate din Bizanț și vândute mai departe, negustorii înregistrând prețul plătit și veniturile pe coajă de mesteacăn.⁵⁵

Redirecționarea atenției locuitorilor *Rus'* dinspre lumea musulmană înspre Constantinopol a fost rezultatul unei schimbări pronunțate care a avut loc în vestul Asiei. În primul rând, mai mulți împărați bizantini

profitaseră de tulburările și nesiguranța din Califatul Abbasid. O bună parte a provinciilor răsăritene ale Bizanțului fuseseră pierdute pe parcursul expansiunii musulmane, fapt ce a dus la o reorganizare de amploare a administrației provinciale a imperiului. În prima jumătate a secolului al X-lea, situația s-a schimbat. Una câte una, bazele folosite pentru lansarea de atacuri împotriva teritoriilor imperiale din Anatolia au fost recuperate. Au fost recucerite Creta și Cipru și s-a asigurat securitatea estului Mediteranei și a Mării Egee, aflate vreme de decenii la mila raidurilor piraților arabi. Apoi, în 969, marele oraș Antiohia, important oraș comercial, dar și centru al producției textile, a fost de asemenea redobândit.⁵⁶

Sentimentul renașterii lumii creștine i-a animat pe europeni. O altă consecință a fost redirecționarea semnificativă a bunurilor și veniturilor dinspre Bagdad spre Constantinopol: veniturile realizate din impozite și taxe vamale, care până atunci reveniseră califatului, umpleau acum trezoreria imperială. Era începutul unei epoci de aur pentru Bizanț, o perioadă de înflorire culturală și intelectuală pentru filosofii, învățații și istoricii vremii, o eră în care s-au construit nenumărate biserici și mănăstiri și au fost întemeiate instituții, cum ar fi o școală de drept, unde erau educați judecătorii care aveau să supravegheze administrarea unui imperiu extins. Bizanțul a fost, de asemenea, primul stat ce a beneficiat de răcirea relației dintre Bagdad și Egipt, la sfârșitul secolului al X-lea. La sfârșitul anilor 980, împăratul Vasile al II-lea Bulgaroctonul a căzut la înțelegere cu recent proclamatul calif fatimid, stabilind legături comerciale oficiale și promițând să-i rostească numele în rugăciunile zilnice făcute în moscheea de la Constantinopol, în locul rivalului său abbasid de la Bagdad.⁵⁷

Piețele animate din capitala imperială, stimulate de creșterea economică și demografică, erau în puternic contrast cu cele din Califatul Abbasid, ai cărui locuitori erau îngrijorați și cuprinși de îndoială. Ca urmare, rutele comerciale din est și-au schimbat direcția, ferindu-se de interiorul continentului, prin Imperiul Khazar și Caucaz înspre Marea Roșie. Rutele terestre datorită cărora înfloriseră Merv, Rayy și Bagdad au fost înlocuite de căile maritime pe care navigau vasele comerciale. Avântul economic al orașelor Fuștât, Cairo și, mai ales, Alexandria era evident, iar pătura socială de mijloc creștea în importanță, în timp ce aceste localități înfloreau.⁵⁸ Bizanțul era bine amplasat, și, nu după mult timp, a început să se bucure de roadele bunelor relații cu Fatimizii: începând din ultima parte a secolului al X-lea, așa cum atestă cât se poate de clar rapoartele scrise

în arabă și ebraică, corăbiile intrau și ieșeau din porturile egiptene zi și noapte, îndreptându-se către Constantinopol.⁵⁹

Produsele textile egiptene erau foarte apreciate în întreaga Mediterană de est. Pânzeturile de Tinnîs erau atât de căutate, încât Nâșir-i Khusraw, unul dintre cei mai cunoscuți scriitori și călători persani ai vremii, a notat: „Am auzit că, la un moment dat, conducătorul Bizanțului i-a trimis un mesaj sultanului Egiptului, spunându-i că ar fi dat la schimb o sută de orașe din împărăția sa dacă primea Tinnîs”.⁶⁰ Sosirea negustorilor din Amalfi și Veneția în Egipt, în jurul anilor 1030, dar și a genovezilor, trei decenii mai târziu, confirmă faptul că și alte popoare, care trăiau și mai departe de Constantinopol, erau tot mai conștiente de oportunitățile oferite de noile piețe de mărfuri.⁶¹

Din punctul de vedere al locuitorilor *Rus'* și al noilor rețele comerciale nordice, schimbarea rutelor principale prin care ajungeau pe piață condimentele, mătășurile, piperul, lemnul de esență tare și alte bunuri de proveniență răsăriteană nu a avut cine știe ce impact: nu era nevoie să alegi între Constantinopolul creștin și Bagdadul musulman. Din contră, era chiar mai bine să ai două potențiale surse de vânzare și cumpărare decât una singură. Mătasea ajungea în Scandinavia în cantități foarte mari — după cum indică cele mai bine de o sută de suluri de mătase recuperate de pe o navă remarcabilă, descoperită la Oseberg, în Norvegia, dar și din mormintele vikingilor, unde mătășurile din lumea bizantină și Persia erau îngropate ca obiecte de prestigiu alături de cei care le deținuseră.⁶²

La mijlocul secolului al XI-lea, mai existau încă oameni care credeau că aveau să se îmbogățească în teritoriile islamice de la răsărit, la fel cum făcuseră și strămoșii lor. O piatră gravată cu rune găsită lângă lacul Mälär, în apropiere de Stockholm, Suedia, așezată aici la mijlocul secolului al XI-lea de o femeie pe nume Tóla, în onoarea fiului ei Haraldr și a tovarășilor săi de arme, oferă un astfel de exemplu. „Ca niște bărbați adevărați, au plecat departe în căutarea aurului”, scrie pe piatră; au avut victoriile lor, dar au murit „în sud, în Serkland”, și anume în țara sarazinilor — a musulmanilor.⁶³ Să nu uităm de piatra ridicată de Gudleif în amintirea fiului său, Slagve, care „și-a găsit sfârșitul în est, în Horezm”.⁶⁴ Texte precum saga lui Ingvar cel Călător, fratele lui Haraldr, comemorează și aventurile ambițioase ce i-au purtat pe scandinavi spre Marea Caspică și dincolo de aceasta. De fapt, cele mai recente cercetări sugerează că, în această perioadă, în Golful Persic, s-ar fi întemeiat o colonie permanentă a vikingilor.⁶⁵

Însă lumea își concentra din ce în ce mai mult atenția pe răsăritul creștin și pe Bizanț. În timp ce orizonturile Europei Occidentale se lărgeau, oamenii deveneau din ce în ce mai interesați să viziteze țărmurile în care trăise, murise și se ridicase din morți Iisus Hristos. Pelerinajele la Ierusalim au devenit, lesne de înțeles, o sursă de faimă.⁶⁶ Nevoia de a ajunge în Orașul Sfânt sublinia și insuficiența moștenirii creștine a Europei Occidentale — mai ales prin comparație cu Imperiul Bizantin. În secolul al IV-lea, Elena, mama împăratului Constantin, lansase moda aducerii de relicve la Constantinopol. Până în secolul al IX-lea, lumea credea că, printre incredibile colecții de sfinte moaște din oraș, se numărau și: cuiele folosite pentru a-l crucifica pe Iisus; coroana de spini; veșmintele peste care se trăsese la sorți; bucăți din Crucea Cea Adevărată, dar și fire de păr aparținând Fecioarei Maria, capul Sfântului Ioan Botezătorul și multe altele.⁶⁷ În schimb, în relicvariile din Europa se găseau puține obiecte de interes: deși regii, orașele și instituțiile bisericești se îmbogățeau, legătura fizică dintre acestea și istoria lui Iisus Hristos și a apostolilor săi era aproape inexistentă.

Ierusalimul și Constantinopolul, în calitate de leagăn, respectiv protector al creștinătății, atrăgeau un număr din ce în ce mai mare de oameni în estul creștin, în general, și în capitala imperială, în special — pentru a face negoț, a-și oferi serviciile militare sau, pur și simplu, în tranzit, către Țara Sfântă. Bărbați din Scandinavia sau Insulele Britanice erau primiți cu brațele deschise în garda varegilor, un corp de elită însărcinat să-i poarte de grijă însuși împăratului. Acesta a devenit un ritual de trecere, iar personalități precum Haraldr Sigurðarson, ulterior regele Harald al III-lea Hardraade al Norvegiei (mai bine cunoscut drept Haraldr Hardrada), au slujit astfel înainte de a se îndrepta către ținuturile lor de baștină.⁶⁸ În secolul al XI-lea, chemarea Constantinopolului se auzea asurzitor în întreaga Europă. Documentele din această perioadă consemnează că orașul adăpostea oameni sosiți din Britania, Italia, Franța și Germania — dar și din Kiev, Scandinavia și Islanda. Negustori din Veneția, Pisa, Amalfi și Genova și-au întemeiat aici colonii, pentru a cumpăra bunuri pe care le exportau apoi acasă.⁶⁹

Locurile care contau cu adevărat nu se aflau în orașe precum Paris sau Londra, în Germania sau în Italia, ci în est. Așezările ce făceau legătura cu estul erau importante: Herson din Crimeea și Novgorod, orașe care se aflau pe Drumurile Mătăsii și care alcătuiau coloana vertebrală a Asiei. Kievul a devenit un element de legătură al lumii medievale, lucru

evidențiat prin căsătoriile membrilor dinastiei conducătoare din secolul al XI-lea. Fiicele lui Iaroslav cel Înțelept, care a domnit ca Mare Prinț al Kievului până în 1054, s-au căsătorit cu regele Norvegiei, regele Ungariei, regele Suediei, respectiv regele Franței. Unul dintre fiii săi a luat-o de soție pe fiica regelui Poloniei, iar altul pe o membră a familiei imperiale de la Constantinopol. Căsătoriile încheiate de generația următoare au fost chiar și mai impresionante. Prințesele Rusiei Kievene s-au căsătorit cu regele Ungariei, regele Poloniei și puternicul împărat german, Henric al IV-lea. Printre alte mariaje ilustre s-a numărat cel al Githei, soția lui Vladimir al II-lea Monomahul, Mare Prinț al Kievului: ea era fiica lui Harold al II-lea, regele Angliei, ucis în Bătălia de la Hastings, din 1066. Familia conducătoare de la Kiev avea cele mai bune legături de rudenie dintre dinastiile europene.

Orașe și colonii în permanentă dezvoltare au apărut în toate direcțiile pe teritoriul actual al Rusiei și al Belarusului, fiecare fiind o nouă perlă adăugată la acest șirag. Așezări precum Liubeci, Smolensk, Minsk și Polotsk au înflorit la fel cum făcuseră odinioară Kievul, Cernigovul și Novgorodul. Toate dobândiseră faimă și putere prin aceeași metodă ca Veneția, Genova, Pisa și Amalfi: legăturile comerciale cu estul.

Situația era valabilă și pentru sudul Italiei. Pe parcursul uneia dintre cele mai uimitoare realizări ale Evului Mediu timpuriu, mercenarii normanzi, care fuseseră inițial interesați de Apulia și Calabria, la începutul secolului al XI-lea, au devenit treptat o forță militară de seamă în Marea Mediterană. Pe parcursul unei generații, i-au îndepărtat pe protectorii lor bizantini și și-au întors atenția către Sicilia, preponderent musulmană — un punct strategic productiv și de o importanță vitală, care lega nordul Africii de Europa și de unde se putea controla bazinul mediteraneeu.⁷⁰

În ambele cazuri, ascensiunea la putere fusese declanșată de comerț și accesul la mărfuri mult râvnite. Din acest motiv, până la urmă, nu prea conta unde se trăgea linia de demarcație dintre creștinism și islam și dacă cele mai bune piețe se găseau la Constantinopol, Atil, Bagdad sau Buhara — ori, din secolul al XI-lea, la Mahdia, Alexandria sau Cairo. Deși mai multe izvoare istorice insistau asupra importanței chestiunilor politice și a celor religioase, pentru majoritatea negustorilor și comercianților asemenea probleme atrăgeau după sine niște complicații care mai bine erau evitate cu desăvârșire. De fapt, ideea nu era unde și cu cine se făcea comerț, ci cum se plătea pentru bunuri de lux ce puteau fi vândute mai departe, obținându-se profituri avantajoase. Însă în timp ce economiile din vestul și

estul Europei deveneau mai solide, stimulate de afluxul masiv de monede de argint din lumea islamică, orașele se dezvoltau, iar populațiile statelor deveneau din ce în ce mai numeroase. În acest context, a crescut nivelul legăturilor dintre state, ceea ce a dus la creșterea cererii pentru un sistem monetar răspândit: cu alte cuvinte, comerț bazat pe monedă, și nu troc cu blănuri, de exemplu. În timpul acestei tranziții, societățile au devenit mai complexe și mai rafinate, fenomenul de stratificare socială s-a intensificat și a apărut pătura de mijloc a locuitorilor orașelor. Banii, și nu oamenii, au început să fie folosiți în cadrul schimburilor comerciale cu Orientul.

Aceste fenomene care se manifestau în Europa au început să se facă simțite și în est. Frontierele stabilite prin cuceririle islamice și expansiunea în Asia Centrală au început să dispară în secolul al XI-lea. O perioadă îndelungată de timp, diferitele dinastii musulmane din Asia Centrală, dar și califul Bagdadului angajaseră bărbați din zona stepelor în armatele lor — exact cum procedau, în aceeași perioadă, și împărații de la Constantinopol cu luptătorii din nordul și vestul Europei. Dinastii precum Samanizii recrutaseră în mod activ soldați din rândurile triburilor turcice, cunoscuți de regulă ca *ghulām* sau soldați sclavi. Însă, pe măsură ce sclavii ajungeau să fie nu numai soldați de rând, ci să accedă și la funcții de comandă, nu a trecut multă vreme și ofițerii de rang înalt au început să ia în calcul perspectiva de a prelua puterea în propriile mâini. Serviciul militar trebuia să le ofere oportunități celor ambițioși; dar nu ar fi trebuit să le aducă în dar și cheile regatului.

Rezultatele au fost dramatice. Până la începutul secolului al XI-lea, descendenții unui sclav de origine turcică, ajuns general, care puteau trimite o armată atât de numeroasă pe câmpul de luptă, încât un contemporan a comparat-o cu „un roi de lăcuste sau furnici, fără număr și fără margini ca nisipul deșertului”⁷¹, au întemeiat un nou imperiu, cu centrul la Ghaznī (în prezent, în estul Afganistanului). Ghaznavizii au cucerit un teritoriu care s-a întins din estul Iranului până în nordul Indiei și au devenit protectori importanți ai artelor vizuale și ai literaturii. Au sprijinit scriitori excepționali, precum Firdousi, autorul faimoasei epopei *Şah-Name* (*Cronica şahilor*), una dintre bijuteriile poeziei persane medievale timpurii — chiar dacă cele mai recente studii sugerează că marele poet nu ar fi călătorit la curtea Afganistanului pentru a-și prezenta personal lucrările, așa cum se crezuse inițial.⁷²

Turcii karahanizi au fost un alt trib care a beneficiat de pe urma slăbirii centrului de la Bagdad, stabilindu-și controlul în Transoxiana și întemeind

un regat la nord de Amu-Daria (marele fluviu Oxus, ce traversează frontiera dintre Uzbekistanul și Turkmenistanul de astăzi) și convenind cu Ghaznavizii că fluviul avea să marcheze granița dintre teritoriile lor.⁷³ Asemenea vecinilor lor, karahanizii au patronat o academie înfloritoare de științe. Poate că cel mai faimos text care s-a păstrat din această perioadă este *Dîwân lughât al-turk* (*Dicționarul graiurilor turce*) scris de Mahmud Kaşgari, în care susținea că centrul lumii ar fi fost capitala karahanizilor, Balasaghün din Asia Centrală, reprezentat pe o superbă hartă care spune multe despre modul cum vedea acest extraordinar polihistor lumea din jurul său.⁷⁴

S-au scris foarte multe alte texte extrem de bogate, lucrări care ne dau o idee despre rafinamentul — și preocupările — unei societăți prospere și pline de viață. Una dintre operele remarcabile este *Kutadgu Bilig* (*Cartea înțelepciunii care aduce fericirea eternă*), scrisă la sfârșitul secolului al XI-lea în limba turcă a karahanizilor de către Yūsuf Khāṣṣ Ḥājib. Lucrarea abundă de sfaturi dintre cele mai diverse: de pildă, că este mult mai rațional pentru un conducător să acționeze cu calm când apar probleme, decât cu furie, sau cum putea organiza o persoană bogată un banchet reușit. În timp ce lucrările despre etichetă din zilele noastre sunt pline de recomandări lesne de înțeles, în care se subliniază chestiuni elementare, este greu să nu cazi pradă farmecului acestui autor, care a scris cu o mie de ani în urmă, oferindu-le conducătorilor rețeta succesului pentru o cină reușită. „Ceștile și șervetele de masă să fie curate, îndemna el. Să purifici casa și salonul și să dai mobila la o parte. Să alegi mâncăruri și băuturi sănătoase, gustoase și proaspete, astfel încât oaspeții tăi să mănânce după pofta inimii.” Ai grijă să umpli mereu paharele, continuă textul, și îngrijește-te cu generozitate și tact de cei care ajung târziu: astfel nimeni nu va pleca înfometat sau supărat de la ospaț.⁷⁵

Parveniții care se îmbogățiseră recent aveau nevoie de asemenea sfaturi — se simțeau stingheri în astfel de situații, la fel ca magnații proaspăt îmbogățiți din zilele noastre, care doresc să-și amenajeze casa adecvat și să aibă băutura și alimentele convenite pe masă când le sosesc musafirii (nu ai cum să greșești, îi asigură autorul cărții *Kutadgu Bilig*, dacă le oferi apă cu aromă de gem de trandafiri). Cu toate acestea, cei mai ambițioși s-au ferit să-și creeze propria Curte și să mănânce alimente extravagante. În schimb, au pus ochii pe cel mai râvnit premiu dintre toate: Bagdadul. Începând cu sfârșitul secolului al X-lea, selgiucizii, descendenții unui conducător care provenea din confederația de triburi a uzilor (aceștia trăiau în cea

mai mare parte în Kazahstanul de astăzi), au prins curaj. S-au dovedit pricepuți să schimbe taberele la momentul potrivit, oferindu-și serviciile conducătorilor locali în schimbul unor recompense consistente. Nu după multă vreme, au obținut puterea adevărată. Între sfârșitul anilor 1020 și 1030, selgiucizii au cucerit cu iscusință oraș după oraș: Merv, Nishāpūr și Balch au capitulat rând pe rând. Apoi, în 1040, i-au înfrânt în luptă pe Ghaznavizi, dușmanul superior din punct de vedere numeric suferind o înfrângere zdrobitoare la Dandanakan.⁷⁶

Ascensiunea meteorică a selgiucizilor, de la soldați în sclavie la personalități influente care țeseau intrigi la nivel internațional, a fost confirmată în 1055, când au pătruns în Bagdad la invitația califului, alungând nedorita și ineficienta dinastie a Buyizilor. S-a bătut monedă în numele conducătorului lor, Țughrl Beg, și s-a dat ordinul să se recite hujba — o binecuvântare adusă domniei sale în rugăciunile zilnice — în onoarea sa. O altă dovadă a importanței prezenței sale atât la Bagdad, cât și în întregul califat este că Țughrl a primit două titluri noi: al-Sulțān Rukn al-Dawla (Pilonul Statului) și *Yamīn Amīr al-Mu'minin* (Mâna Dreaptă a Comandantului celor Credincioși).⁷⁷

Totuși, acordarea acestor onoruri ascundea o anume doză de ironie. Numele fiilor fondatorului eponim al dinastiei sugerează că selgiucizii ar fi fost, la origine, creștini sau poate chiar evrei. Este foarte probabil ca selgiucizii, care aveau nume ca Mihail, Israel, Moise sau Iacob, să se fi numărat printre popoarele din stepă care au fost evanghelizate fie de misionarii la care făcuse referire patriarhul Timotei, fie de negustorii care prezentaseră khazarilor preceptele iudaismului.⁷⁸ Deși sincronizarea și circumstanțele în care s-au convertit aceștia la islam rămân neclare, cert este că le-ar fi fost dificil să se agațe de niște concepte religioase care reprezentau o minoritate în cadrul masei musulmane, fără să-și piardă legitimitatea, pe măsură ce înaintau rapid prin Asia. Dacă succesul lor ar fi venit ceva mai lent, poate că lumea ar fi început să arate altfel, și în est ar fi apărut un stat condus de lideri creștini sau evrei. În condițiile date, selgiucizii au ales să se convertească. Proaspăt îmbogățiții nemusulmani de la periferia califatului s-au trezit dintr-odată gardienii moștenirii lui Mahomed, protectori ai islamului și stăpâni peste unul dintre cele mai puternice imperii din istorie.

Chiar înainte de a prelua puterea în capitala abbasidă, bizantinii se simțiseră încolțiți de ascensiunea selgiucizilor. Evoluția lor extraordinară

îi îndemnase și pe alți nomazi de la periferie să încerce raiduri din ce în ce mai cutezătoare, pătrunzând până departe în interiorul Balcanilor, în Caucaz și Asia Mică, uimind populațiile locale cu viteza șarjelor lor. Caii lor, a notat un comentator, „erau agili ca vulturii, cu copite tari ca piatra”. Pustiau orașele „cu lăcomie, ca niște lupi înfomețați care își devorau hrana”.⁷⁹

Într-o încercare nechibzuită de a proteja fortificațiile din est, împăratul Roman al IV-lea Diogenes a plecat din Constantinopol la conducerea unei armate numeroase, iar în 1071, a suferit un adevărat dezastru la Manzikert, unde forțele bizantine au fost luate prin surprindere și umilite. Pe parcursul unei faimoase bătălii, care și astăzi este sărbătorită drept momentul în care a luat naștere Turcia, armata imperială a fost înconjurată și zdrobită, iar împăratul luat prizonier. Conducătorul selgiucid, Alp Arslan, l-a obligat pe comandantul bizantin să se întindă pe jos și i-a pus piciorul în gât.⁸⁰

De fapt, selgiucizii și regimul de la Bagdad nu erau atât de preocupați de Imperiul Bizantin, pe cât erau de Califatul Fatimid din Egiptul șiit. Cele două forțe au intrat la scurt timp în conflict, luptându-se pentru controlul Ierusalimului. Pe parcursul acestor bătălii, s-au pus bazele unor relații nu atât cordiale, cât încurajatoare și de colaborare, grație suprapunerii intereselor comune ale ambelor imperii de a înfrâna grupările care cutreierau Asia Mică în lung și în lat, folosind strategia tipică popoarelor din stepă: cea de a porni la atac și a cere tribut în schimbul păcii. Din punctul de vedere al bizantinilor, aceasta amenința să perturbe fragila economie provincială; pentru selgiucizi, reprezenta o provocare la adresa autorității liderului lor, căci comandații supremi din stepe veneau cu idei ce depășeau prerogativele lor. Timp de aproape două decenii, împăratul și sultanul au cooperat, purtând discuții la nivel înalt, ce au ajuns atât de departe, încât s-a luat în calcul chiar și o eventuală căsătorie care să ducă la unirea celor două regimuri. Însă în anii 1090, acest echilibru s-a destrămat, iar universul selgiucid a căzut pradă unei crize, din cauza luptelor pentru succesiune — care le-a permis conducătorilor recent îmbogățiți din Asia Mică să își creeze propriile fiefuri și să fie efectiv independenți de Bagdad. Astfel au ajuns un adevărat ghimpe în coasta Bizanțului.⁸¹

Cum nenorocirile se succedau cu repeziciune, Imperiul Bizantin creștin a fost îngenuncheat rapid. Deoarece își epuizase aproape toate atuurile, împăratul a luat măsuri drastice: a apelat la cele mai influente personalități din Europa, inclusiv la papa Urban al II-lea. Apelul la sfântul pontif a

fost o ultimă încercare de a anula criza profundă a Bizanțului. Presupunea și riscuri: cu patruzeci de ani înainte, tensiunile dintre Biserica Romei și cea a Constantinopolului dusese la Marea Schismă, în urma căreia fuseseră excomunicați patriarhi și împărați, iar preoții ajunseseră să se amenințe unii pe ceilalți cu flăcările fierbinți ale Iadului. Deși conflictul era de natură teologică — pornind de la întrebarea dacă Spiritul Sfânt pogora din Dumnezeu Fiul sau din Dumnezeu Tatăl —, adevărata problemă era lupta pentru controlul credincioșilor creștini. Apelul către papă însemna ignorarea divergențelor și o încercare de a relua relația cu Biserica Catolică — ambele chestiuni erau mai ușor de zis decât de făcut.⁸²

În martie 1095, solii împăratului l-au găsit pe papa Urban al II-lea la Piacenza, unde „l-au implorat pe Excelența Sa și pe toți credincioșii lui Hristos să le ofere ajutor împotriva păgânilor și să apere sfânta Biserică. Aceasta aproape că fusese anihilată în acea regiune a lumii de către necredincioșii care reușiseră să o cucerească, ajungând până la zidurile Constantinopolului”.⁸³ Papa a înțeles imediat miza și a trecut la fapte. Croindu-și drum la nord de Alpi, a convocat un conciliu bisericesc la Clermont, unde a anunțat că era de datoria regatului creștin să plece în ajutorul fraților de la răsărit. Urban al II-lea a pornit apoi într-un turneu istovitor cu scopul de a obține sprijinul celor mai bogați potenți ai vremii, mai ales al celor din Franța, lingușindu-i și convingându-i să ia parte la o măreață expediție, cu destinația finală în Orașul Sfânt Ierusalim. Momentul dificil prin care trecea Orientul oferea ceva șanse planurilor pentru unitate ale Bisericii.⁸⁴

Chemarea la arme a aprins un foc care ardea mocnit. În deceniile care precedaseră strigătul de ajutor al papei, din ce în ce mai mulți pelerini creștini își croiseră drum să viziteze locurile sfinte. Veștile călătoreau rapid într-o lume în care existau legături vaste între Europa Occidentală și Constantinopol. În contextul în care rutele pelerinilor erau aproape blocate din cauza prefacerilor din Asia Mică și Orientul Mijlociu, iar rapoarte alarmante anunțau ofensiva turcilor din Anatolia, bazându-se inclusiv pe reprezentări grafice ale suferinței creștinilor din est, foarte mulți oameni erau convinși că Apocalipsa era aproape. Chemării la arme a lui Urban i s-a răspuns pe măsură: în 1096, zeci de mii de oameni au pornit spre Ierusalim.⁸⁵

Așa cum arată izvoarele istorice bogate ale vremii, majoritatea celor care au luat calea răsăritului au fost motivați de credință și de acele rapoarte care pentru ei contau și unde se detaliau ororile și atrocitățile comise

împotriva creștinilor. Cu toate acestea, deși Cruciada a intrat în istorie ca fiind un război religios, cele mai importante implicații ale sale au fost de ordin lumesc. Prima mare bătălie dintre puterile europene pentru ranguri, bogății și prestigiu în teritorii îndepărtate era pe cale să înceapă și fusese provocată de premiile puse la bătaie. Lucrurile se schimbaseră într-o asemenea manieră, încât, dintr-odată, Apusul era pe cale să se apropie și mai mult de inima lumii.

DRUMUL CĂTRE PARADIS

In 15 iulie 1099, Ierusalimul a căzut în mâinile cavalerilor Primei Cruciade. Călătoria spre răsărit fusese insuportabil de grea. Foarte mulți dintre cei care au pornit la drum nu au ajuns niciodată în Orașul Sfânt, murind în luptă, de foame sau de boli sau fiind luați prizonieri. Când au ajuns în cele din urmă la Ierusalim, cruciații au vărsat lacrimi de fericire și ușurare, apropiindu-se de zidurile orașului.¹ După un asediu de șase luni, când cetatea a cedat în cele din urmă, atacatorii au fost îndemnați să verse sânge. După cum a povestit și un martor al măcelului ce a urmat, nu după multă vreme, Ierusalimul era plin de cadavre: trupurile neînsuflite „se îngrămădeau în mormane mari cât casa, în afara zidurilor orașului. Nici că s-a mai auzit vreodată de un asemenea măcel”.² „Dacă ai fi fost acolo, a scris un alt autor câțiva ani mai târziu, ți-ai fi pătat până la glezne picioarele de sângele celor uciși. Ce să spun? Niciunul dintre ei nu a fost lăsat să trăiască. Nu au fost cruțați nici copiii, nici femeile”.³

Veștile despre cucerirea Orașului Sfânt s-au răspândit cu viteza luminii. Conducătorii expediției au devenit nume mari peste noapte. A existat însă o persoană care a căpătat faimă mai mult decât oricine altcineva: Bohemund, fiul unui normand legendar, care își făcuse un nume în sudul Italiei și Sicilia, a devenit vedeta cronicilor timpurii despre Prima Cruciadă. Suficient de chipeș, cu ochi albaștri și o bărbie fină și pronunțată, cu o tunsoare scurtă, caracteristică, Bohemund a dat dovadă de un curaj și o convingere care au ajuns subiect de discuție în întreaga Europă Apuseană. Când s-a întors din Orient, la începutul secolului al XII-lea,

a fost sărbătorit ca un erou, întâmpinat de mulțimi entuziaste oriunde mergea și împresurat de pretendente dintre care să își poată alege soția.⁴

Bohemund părea un simbol al lumii ce tocmai se făurea. Din punctul de vedere al cronicarilor latini ai vremii, el era talismanul perfect pentru un transfer decisiv de putere dinspre răsărit spre apus. Creștinătatea fusese salvată de bravii cavaleri care mășăluiseră mii de kilometri către Ierusalim. Orașul Sfânt fusese eliberat de creștini — nu de creștinii ortodocși ai Imperiului Bizantin, ci de cei din Normandia, Franța și Flandra, care alcătuiseră majoritatea covârșitoare a expediției. Musulmanii fuseseră alungați dintr-un oraș pe care îl controlaseră vreme de secole. În ajunul Cruciadei, se auziseră peste tot profeții sumbre despre Apocalipsa ce avea să vină; acestea erau acum înlocuite de optimism, de o încredere în sine învecinată cu aroganța și de ambiție. În doar cinci ani, europenii uitaseră de sfârșitul lumii și așteptau o nouă eră — o epocă dominată de Europa Apuseană.⁵

În Outremer — *ad litteram*, „peste mări“ —, au fost întemeiate colonii conduse de noii conducători creștini. Era o expansiune grăitoare a puterii europene: Ierusalim, Tripoli, Tyr și Antiohia se aflau acum sub controlul europenilor și erau guvernate prin drept cutumiar, preluat din Apusul feudal, care gestiona orice aspect al vieții, de la dreptul de proprietate al noilor sosiți până la colectarea impozitelor și prerogativele regelui Ierusalimului. Orientul Mijlociu era remodelat pentru a putea funcționa asemenea Europei Occidentale.

Pe parcursul secolelor XII-XIII, s-au depus eforturi consistente pentru a menține teritoriile cucerite în timpul Primei Cruciade și în perioada imediat următoare. În repetate rânduri, papalitatea a căutat să-i convingă pe cavalerii europeni că aveau o obligație să apere Țara Sfântă. Dacă slujeau regelui Ierusalimului, îi slujeau lui Dumnezeu. După ce mesajul, frumos împachetat, a fost răspândit în toate colțurile lumii, foarte mulți oameni au luat calea estului, unii dintre ei devenind cavaleri templieri — un nou ordin deosebit de popular, al cărui amestec zelos de devotament militar, smerenie și fidelitate a avut un farmec amețitor.

Drumul către Ierusalim ducea către paradis. În 1095, chiar la începutul Primei Cruciade, papa Urban al II-lea afirmase că cei care luau calea crucii și se alăturau expediției spre Orașul Sfânt aveau să fie absolviți de păcate. Promisiunea aceasta a căpătat noi dimensiuni pe parcursul campaniei, când a apărut și ideea că cei care cădeau în lupta împotriva păgânilor erau deja pe calea spre mântuire. Drumul către est era o călătorie lumească și o cale de a ajunge în paradis în viața următoare.

În timp ce, în Apusul creștin, poveștile preamăreau triumful creștinismului, al papalității și al cavalerilor în fiecare biserică și tavernă, prin slujbe, cântece și versuri, în lumea musulmană reacția a fost una preponderent apatică. Deși se depuseseră eforturi susținute de a le face față cruciaților și înainte, și imediat după cucerirea Ierusalimului, rezistența s-a limitat doar la câteva regiuni. Unii contemporani au rămas consternați de această atitudine de nepăsare. Se spune că un judecător din Bagdad ar fi sosit, chipurile, intempestiv la curtea califului pentru a deplânge lipsa de atitudine în fața sosirii armatelor europene: „Cum îndrăzniți să vă ascundeți și să vă mulțumiți la umbra siguranței, le-a spus el celor prezenți, ducând vieți la fel de ușuratică precum florile de grădină, în timp ce frații voștri din Siria trăiesc pe șeile cămilelor ori sfârșesc în burțile vulturilor?“ La Bagdad și Cairo exista o acceptare tacită, bazată pe sentimentul că ocupația creștină ar fi putut fi mai bună decât controlul rivalilor sunniți sau șiiți asupra orașului. Chiar dacă discursul oaspetelui a găsit ecou în inimile unora dintre membrii anturajului califului, cei mai mulți au rămas pasivi — și nu au întreprins nimic.⁶

Succesul Primei Cruciade nu a fost o consolare pentru evreii din Europa sau din Palestina, care asistaseră la violențe șocante comise de cruciații așa-ziși nobili. În Renania, măcelăriseră femei, copii și bătrâni, în contextul unui val brusc de antisemitism european. Evreii plăteau prețul pentru mutarea efectivelor militare și a atenției Europei Apusene înspre est.⁷ Setea de sânge avea legătură directă cu ideea că evreii erau vinovați pentru crucificarea lui Iisus și că tărâmurile lui Israel trebuiau să fie deținute de creștinii din Europa. Nimic nu avea să stea în calea noilor idei ce erau îngropate în Levant.

Cruciada nu a fost un triumf nici din punctul de vedere al bizantinilor. Succesul militar al Cruciadei și al simbolului acesteia, Bohemund, era umbrat de comportamentul duplicitar al cruciaților față de Imperiul Roman de Răsărit. Toți conducătorii expediției îl cunoscuseră personal pe împăratul Alexios I Comnen când trecuseră prin Constantinopol, în 1096–1097, și juraseră pe relicvele Sfintei Cruci că aveau să predea Bizanțului toate orașele și teritoriile cucerite, care îi aparținuseră în trecut.⁸ Pe măsură ce expediția s-a prelungit, Bohemund a devenit obsedat de găsirea unei soluții prin care să nesocotească acordul și să păstreze prada pentru sine — premiul cel mare era mărețul oraș Antiohia.

Și-a încercat norocul după un asediu prelungit, încheiat cu ocuparea cetății. Pe parcursul uneia dintre cele mai dramatice confruntări din epocă,

Bohemund a fost convocat în bazilica Sfântului Petru din Antiohia și i s-a cerut să-și argumenteze decizia de a nu preda orașul împăratului bizantin, așa cum promisese. Raymond din Toulouse, unul dintre cei mai influenți lideri ai cruciaților, i-a reamintit cu solemnitate: „Am jurat pe Crucea cea Adevărată, pe coroana de spini și pe multe alte relicve sfinte că nu vom păstra fără consimțământul împăratului niciun oraș sau castel din regatul său“. Bohemund i-a răspuns că jurămintele erau, pur și simplu, nule pentru că Alexios nu își respectase partea lui de legământ; și astfel a refuzat efectiv să continue expediția.⁹

Excelenta campanie de propagandă pusă la cale la începutul secolului al XII-lea, care l-a prezentat pe Bohemund drept artizanul triumfului Cruciadei, și-a dovedit măiestria când a omis să menționeze că presupusul erou al expediției nu s-a aflat nici măcar în apropiere de Orașul Sfânt când a fost cucerit. După o amânare de aproape un an, perioadă în care nu s-a putut depăși impasul din Antiohia, armata cruciaților a pornit în cele din urmă la drum fără el. În timp ce cavalerii porneau în procesiune în jurul Ierusalimului pentru a-i mulțumi lui Dumnezeu înainte de a începe asediul, unii fiind desculți în semn de umilință, Bohemund era la mii de kilometri depărtare, desfășurându-se cu noul său premiu, obținut prin pură încăpățănare și nechibzuință.¹⁰

Bohemund realizase că Antiohia și regiunea învecinată — estul Mediteranei, în general — ofereau oportunități excepționale. Prin urmare, ocuparea orașului a fost pasul următor în cadrul procesului care, vreme de decenii și secole, atrăsese indivizi ambițioși și destoinici din nordul și vestul Europei înspre răsărit. Se prea poate ca Cruciada să fi rămas în istorie ca un război religios, dar a fost o trambulină pentru europenii dornici să acapareze bogății nemaivăzute și putere.

Nu numai bizantinii au rămas reci în fața refuzului lui Bohemund de a preda Antiohia și a comportamentului său agresiv și răuvoitor, ce a dus la răspândirea unor zvonuri neplăcute despre Alexios și susținătorii săi în Europa. Mai existau și alte persoane care nutriseră încă de la bun început o lipsă profundă de entuziasm față de perspectiva Cruciadei — în special, Roger al Siciliei, membru al unei generații mai vechi, care făcuse avere pe cont propriu și nu voia să-și vadă periclitat statutul. Potrivit unui istoric arab, Roger nu fusese de acord cu planul de a ataca Ierusalimul și încercase să-i descumpănească pe cei nerăbdători să ridice noi colonii creștine în Mediterana. La auzul planului de atac, „Roger și-a ridicat piciorul, după care a tras un pârț zgomotos. «Pe adevărul religiei mele, a spus el, acest

lucru este la fel de inutil precum ceea ce ai tu de spus». Orice ofensivă împotriva lumii islamice i-ar fi compromis relația cu personalități influente din Africa de Nord musulmană — ca să nu mai punem la socoteală problemele pe care le-ar fi creat în Sicilia însăși, unde trăia o populație numeroasă de mahomedani —, provocând conflicte și blocând comerțul. La pierderile ce ar fi urmat, a spus el, s-ar fi adăugat și descreșterea veniturilor din activitățile agricole, deoarece exportul ar fi avut în mod inevitabil de suferit. „Dacă sunteți decizi să porniți un război sfânt împotriva musulmanilor“, a spus el, atunci porniți la atac, dar nu implicați Sicilia.¹¹

Neliniștea căreia îi căzuseră pradă cei asemenea lui Roger al Siciliei era întemeiată. Piețele mediteraneene cunoscuseră o perioadă de instabilitate în deceniile de dinaintea Cruciadei. Puterea de cumpărare a Constantinopolului scăzuse rapid din cauza crizei financiare. De exemplu, în 1094, prețul colorantului de indigo vândut la Alexandria scăzuse cu mai bine de 30%. Este de presupus că și comerțul cu piper, scorțișoară și ghimbir a avut de suferit în același mod — chiar dacă izvoarele istorice nu atestă explicit acest lucru.¹² În 1085, când lemnul roșu era vândut cu un profit de 150%, comerțul avantajos dintre Africa de Nord și Europa prin Palestina trebuie să fi cunoscut, la rândul său, o scădere însemnată.¹³ Fluctuațiile bruște ale cererii și ofertei puteau provoca oscilații dramatice ale prețurilor — precum s-a întâmplat în cazul prețului mai mare al grâului după cucerirea Siciliei de către normanzi sau în cazul prețului redus la jumătate al inului din Mediterana, din cauza supraproducției de la mijlocul secolului al XI-lea.¹⁴

Aceste fluctuații ale prețurilor și ale nivelului avuției au pălit în comparație cu transformările ce au avut loc în Mediterana după Cruciadă. Potrivit istoricului nord-african Ibn Khaldun, în secolele X–XI, controlul exercitat de flota musulmană asupra mărilor era atât de strict, încât creștinii nu puteau nici măcar o plută să lanseze la apă.¹⁵ Chiar dacă musulmanii dominau de mult Mediterana, au fost pe cale să piardă supremația maritimă în fața unui tip nou de rival: orașele-stat italiene penetraseră recent marea rețea comercială a Orientului.

Adevărul este că puterea orașelor Amalfi, Genova, Pisa și Veneția crescuse cu mult înainte de anii 1090. În cazul acestuia din urmă, comerțul cu sclavi și alte produse a dus la crearea unei relații privilegiate cu orașele de pe coasta dalmată, ca Zara, Trogier, Split și Dubrovnik, ce slujeau drept punți către și dincolo de Marea Adriatică. Aceste puncte comerciale reprezentau

piețe locale și ofereau refugii sigure, unde puteai face un popas după o lungă călătorie. Faptul că orașele italiene aveau colonii permanente de neguțatori la Constantinopol, dar și în alte orașe din Bizanț, demonstrează că italienii erau din ce în ce mai interesați de comerțul cu statele din estul Mediteranei¹⁶, ceea ce a alimentat creșterea economică în Italia, unde, la sfârșitul secolului al XI-lea, Pisa era atât de bogată, încât episcopul și cetățenii de rând au solicitat o înălțime standard pentru turnurile ridicate de nobilii nerăbdători să arate cât de avuți erau.¹⁷

Orașele-stat italiene au înțeles repede că ocuparea Ierusalimului avea să deschidă noi oportunități comerciale importante. Înaintea cuceririi Orașului Sfânt de către cruciați, Genova, Pisa și Veneția își trimiseseră flotele în direcția Siriei și a Palestinei. În ambele cazuri, dorința de a întreprinde expediția s-a datorat chemării papalității la cruciadă sau intenției de a-i apăra pe creștini de atrocitățile oribile relatate de martorii oculari și de solii Bizanțului.¹⁸ Deși motivele de ordin spiritual erau importante, la scurt timp, a devenit clar că se puteau obține și recompense materiale. Cruciații s-au trezit într-o situație precară după ocuparea Ierusalimului, având nevoie stringentă de alimente și fiind disperați să refacă liniile de comunicare cu Europa. Flotele le-au oferit orașelor-stat o poziție puternică din care să poată negocia, odată ce au intrat în legătură cu noii stăpâni ai Țării Sfinte. Poziția lor s-a consolidat și mai tare, datorită nevoii cruciaților de a apăra linia țărmului și porturi precum Haifa, Jaffa, Accra și Tripoli, unde capacitatea de luptă a unei flote maritime era esențială pentru un asediu de succes.

S-au încheiat înțelegeri care au oferit beneficii avantajoase în schimbul ajutorului militar. Bunăoară, ca recompensă pentru participarea la asediul portului Accra, din 1100, venețienilor nou-sosiți li s-a promis o biserică și o piață în fiecare oraș cucerit de cruciați, dar și o treime din toată prada confiscată de la dușman, precum și scutire de impozite. Acesta era exemplul perfect al amestecului clasic venețian de „cuvioșenie și lăcomie”¹⁹, după cum s-a exprimat un cărturar din acele vremuri.

În 1101, când a fost asediată Cezarea, genovezii s-au aflat în postura perfectă pentru a obține o impresionantă pradă de război, dar și condiții comerciale favorabile. Și-au consolidat și mai bine poziția trei ani mai târziu, când Balduin I, regele Ierusalimului, le-a acordat genovezilor diverse scutiri de impozite, dar și alte drepturi legislative și comerciale — precum scoaterea de sub jurisdicția regală a cazurilor care presupuneau pedeapsa capitală. Au primit, de asemenea, o treime din orașul Cezarea, o treime din Arsuf și o treime din Accra — împreună cu un procent generos din

veniturile realizate din impozitare în Accra. Regele s-a angajat să plătească Genovei și o cotizație anuală și să-i ofere o treime din viitoarele cuceriri, dacă pe viitor avea să primească sprijin militar semnificativ din partea orașului italian.²⁰ Astfel de acorduri ilustrează poziția slabă deținută de cruciați în Orient; dar pentru orașele-stat au constituit o bază din care să poată face averi, ceea ce le-a prilejuit transformarea din centre regionale în puteri mondiale.²¹

Nu este de mirare că astfel de avantaje amețitoare au declanșat o competiție acerbă între Pisa, Genova și Veneția. Amalfi, care cu greu hotărâse trimiterea de nave spre est, nu a reușit să intre în competiție și a fost exclus din Marele Joc, ce debuta în condițiile în care ceilalți rivali concureau pentru acces, concesiuni și acorduri comerciale productive. Încă din 1099, Pisa și Veneția au intrat în conflict: douăzeci și opt dintre cele cincizeci de nave ale escadrei Pisei au fost scufundate în dreptul insulei Rodos. Ulterior, ostaticii și navele capturate au fost eliberate într-o demonstrație de mărinimie, căci, potrivit unui autor care a trăit ulterior, venețienii nu purtau Crucea Domnului doar cusută pe tunicile lor (așa cum îi instruisese papa pe cruciați), ci și în suflet.²²

Această sfadă zgomotoasă a pornit de la faptul că, în 1092, Veneția primise concesiuni comerciale extinse în întregul Imperiu Bizantin, ca parte a impresionantei strategii de stimulare economică a împăratului Alexios. Prin urmare, venețienii au primit pontoane unde să poată ancora vase în portul Constantinopol și au fost scutiți de impozite, și pe importuri, și pe exporturi.²³ Așadar, șapte ani mai târziu, principalul scop al venețienilor era de a-i ține departe pe pisani de această piață de desfacere și de a proteja condițiile deosebit de atrăgătoare negociate cu împăratul. Ca parte a acordului semnat cu Veneția, Pisa a admis că nu avea să mai intre vreodată în Bizanț „în scopuri comerciale și că nu avea să mai lupte în niciun fel împotriva creștinilor, ci doar în numele devotamentului față de Sfântul Mormânt“. Cel puțin aceasta a fost varianta poveștii transmise în timp de venețieni.²⁴

Când vine vorba de aplicarea unor asemenea tratate, totul este mai ușor de zis decât de făcut. Așa că, până la începutul secolului al XII-lea, împăratul bizantin îi oferise Pisei propriile privilegii, nu foarte diferite de cele acordate în prealabil Veneției, chiar dacă nu la fel de generoase. Cu toate că și Pisa a obținut un chei și dreptul de a ancora în capitala imperială, negustorii ei au primit doar o reducere de la taxele vamale, nefiind scutiți pe de-a întregul de plata impozitelor.²⁵ Era o încercare

de a diminua monopolul care amenința să le ofere venețienilor un mare avantaj în fața rivalilor lor.²⁶

Lupta dintre orașele-stat ale Italiei pentru supremația comercială în estul Mediteranei era violentă și nemiloasă. Nu a trecut mult timp până când, în mod categoric, Veneția a ieșit învingătoare. În mare măsură, succesul venețienilor s-a datorat amplasării geografice a orașului lor. Spre acest port situat la Marea Adriatică, timpul de navigare era mai scurt decât spre Pisa sau Genova; a contat, de asemenea, și faptul că pe această rută ancorajul era mai bun, motiv pentru care, călătoria era mai sigură, cel puțin după ce se trecea de înșelătorul Peloponez. Economia Veneției era mai puternică și mai dezvoltată, iar orașul nu avea niciun rival regional care să îi tulbure afacerile — spre deosebire de Pisa și Genova, a căror rivalitate acerbă a dus la eliminarea prezenței lor în Levant, în momente de o mare însemnătate, când concureau pentru controlul asupra țărmului și, mai ales, pentru stăpânirea Corsicii.²⁷

Situația era prielnică pentru Veneția, în momentul în care o armată numeroasă de cavaleri apuseni a fost pusă pe fugă în 1119, în înfruntarea rămasă în istorie ca bătălia de la Ager Sanguinis (sau Câmpul Sângelui). A fost o lovitură devastatoare dată Antiohiei și statutului său de stat cruciat independent.²⁸ În condițiile în care Pisa și Genova aveau propriul conflict, Antiohia a solicitat ajutor disperat dogelui Veneției, implorându-l să o ajute în numele lui Iisus Hristos. S-a alcătuit o armată puternică, deoarece, după cum a afirmat un autor contemporan generos cu laudele, venețienii își doreau, „cu ajutorul lui Dumnezeu, să extindă regatul Ierusalim și regiunea învecinată, numai în folosul și spre gloria creștinătății”.²⁹ Mai interesantă pentru venețieni a fost însă promisiunea regelui Balduin al II-lea că avea să le acorde privilegii suplimentare.³⁰

Veneția s-a folosit de această șansă pentru a le aplica bizantinilor o lecție. Noul împărat, Ioan al II-lea, care îi urmăse tatălui său Alexios la tron, în 1118, ajunsese la concluzia că economia Bizanțului își revenise suficient de mult încât să refuze reînnoirea concesiunilor acordate venețienilor cu mai bine de două decenii în urmă. Ca urmare, flota venețiană s-a îndreptat spre Antiohia, a asediat Corfu și a amenințat să-și continue ofensiva, dacă împăratul nu prelungea tratatul. A urmat un armistițiu până când împăratul a revenit asupra deciziei și a confirmat privilegiile acordate de tatăl său.³¹

Un alt succes la fel de important s-a înregistrat în plan financiar, când navele dogelui au ajuns în Țara Sfântă. Analizând cu viclenie situația,

venețienii au acordat un împrumut cârmuitorilor apuseni de la Ierusalim, permițându-le acestora să formeze o armată pentru a porni la atac împotriva porturilor deținute de musulmani. În schimb, au primit o recompensă grasă. Veneția avea să obțină o biserică, o stradă și o piață destul de mare în toate orașele cu rang regal și baronial din regatul Ierusalimului. Venețienilor urma să li se plătească o sumă fixă anuală, provenită din viitoarele venituri masive, realizate din impozitele strânse în Tyr, cel mai important centru comercial din regiune. După ce Tyr a căzut, prin asediul din 1124, Veneția a primit vaste concesiuni, valabile în întregul regat Ierusalim. Pornind de la un simplu avanpost, orașul italian a reușit să-și clădească o poziție atât de puternică în regiune, încât unele persoane și-au dat seama că Veneția amenința să compromită autoritatea Coroanei, motiv pentru care au încercat pe dată să reducă o parte dintre privilegiile acordate inițial.³²

Aparent, era epoca credinței și a convingerilor religioase puternice, o perioadă caracterizată prin sacrificiul de sine în numele creștinătății. Chestiunile religioase erau însă la fel de importante ca problemele pragmatice politice și interesele economice — iar înaltul cler al Bisericii cunoștea acest aspect. Când împăratul bizantin Ioan al II-lea a revendicat Antiohia, papa a emis o bulă către credincioși, spunându-le că oricine încerca să-i ajute pe bizantini avea să fie condamnat pe vecie.³³ Era o decizie întrutotul motivată de dorința de a-i face fericiți pe aliații Romei și nu avea aproape nicio legătură cu teologia și credința.

Exemplul cel mai bun al îmbinării problemelor spirituale și materiale în această perioadă l-a furnizat un eveniment petrecut după pierderea Edesei în fața musulmanilor, în 1144 — o altă răsturnare majoră de situație pentru cruciați. În întreaga Europă, au apărut îndemnuri pentru o nouă expediție, ce avea să devină Cruciada a Doua. Cel mai entuziast susținător al ei a fost Bernard de Clairvaux, un individ energic și charismatic, suficient de realist cât să înțeleagă că absolvirea de păcate și ideea de mântuire prin martiriu nu avea să convingă pe oricine să plece spre răsărit. „Acelora dintre voi care sunt negustori, oameni gata să obțină un câștig rapid, a explicat el într-o scrisoare ce a circulat intens, lăsați-mă să vă prezint foloasele acestei mari șanse. Nu le pierdeți!”³⁴

Până la jumătatea secolului al XII-lea, orașele-stat din Italia profitau din plin de situația de invidiat pe care și-o clădiseră cu mare iscusință în Orient. Prin punțile sale, corăbiile Veneției — care avea acces preferențial în Constantinopol, dar și în celelalte mari orașe de pe coasta Imperiului Bizantin și de pe țărmul Palestinei — străbăteau acum estul Mediteranei,

ajungând nu numai în Levant, dar, la puțină vreme după aceea, și în Egipt. Unii, precum Caffaro, cel mai faimos istoric genovez al Evului Mediu, îi invidiau pe venețieni. Genova „domnea și suferea de indiferență”, scria Caffaro cu tristețe când se referea la anii 1150; era ca „un vas care navează pe mare fără cârmaci”.³⁵

Descrierea sa este oarecum exagerată și sugerează mai degrabă o nemulțumire a autorului față de familiile puternice care dominau viața politică genoveză. De fapt, Genova înflorea la rândul ei în această perioadă. Pe lângă faptul că reinnoia în mod regulat privilegiile sale în statele cruciate, orașul și-a creat legături în vestul Mediteranei. În 1161, printr-un armistițiu, califul din dinastia Almohazilor care domnea în Maroc le-a acordat genovezilor acces la noi piețe și protecție în fața atacurilor. Până în anii 1180, comerțul cu Africa de Nord reprezenta mai bine de o treime din activitatea comercială a Genovei, iar de-a lungul țărmului se dezvoltase o infrastructură extinsă de depozite și hanuri, care să-i deservească pe negustori și să permită buna desfășurare a comerțului.³⁶

Cu ajutorul Genovei, Pisei și Veneției, au înflorit și alte localități din jurul lor — așa cum se întâmplase în cazul Kievului, în Rusia Kieveană. Napoli, Perugia, Padova și Verona s-au dezvoltat rapid: suburbiile acestora creșteau cu atâta repeziciune, încât se construiau cu regularitate noi ziduri în jurul orașelor, din ce în ce mai departe de centru. Deși este greu să aproximăm numărul de locuitori din mediul urban în absența unor date statistice clare, fără îndoială că, în secolul al XII-lea, Italia a cunoscut o explozie demografică în orașe, în condițiile în care luau avânt piețele, se forma clasa de mijloc și creșteau veniturile.³⁷

În mod ironic, dezvoltarea economică din epoca Cruciadelor s-a datorat stabilității și bunelor relații dintre musulmani și creștini, atât din Țara Sfântă, cât și din alte regiuni. Deși în deceniile de după cucerirea Ierusalimului, în 1099, au avut loc numeroase ciocniri, de abia la sfârșitul anilor 1170 s-a remarcat o escaladare dramatică a tensiunilor. În general, cruciații învățaseră cum să se comporte cu populația musulmană majoritară luată în stăpânire și cu comunitățile care trăiau ceva mai departe. Este adevărat că regele Ierusalimului îi aducea la ordine cu regularitate pe propriii lorzi, împiedicându-i de la comiterea unor jafuri nechibzuite împotriva caravanelor în trecere sau a orașelor învecinate, care i-ar fi putut supăra pe cârmuitorii locali sau care ar fi provocat un răspuns pe măsură din partea califilor din Bagdad sau Cairo.

Unii dintre cei proaspăt sosiți în Țara Sfântă nu au fost de acord și, prin urmare, au constituit o veșnică sursă de probleme, după cum au remarcat și autorii din acele vremuri. Nou-veniții erau sceptici și nu credeau că existau schimburi comerciale zilnice cu „infidelii”. În plus, le-a luat mult timp să înțeleagă că, de fapt, situația nu era atât de rea pe cât le fusese descrisă în Europa. Cu timpul, prejudecățile au început să dispară: europenii din Apus care trăiau de ceva vreme în Orient „sunt mult mai în regulă decât cei ajunși de curând”, scria un autor arab, îngrozit de obiceiurile crude și primitive ale celor care sosiseră recent, dar și de atitudinea lor față de toții necreștinii.³⁸

În mod asemănător gândeau și unii musulmani. O *fatwā* (sau proclamație), emisă în anii 1140, le cerea musulmanilor să nu călătorească spre vest și să nu facă negoț cu creștinii. „Dacă plecăm spre țara lor, prețul bunurilor va crește, iar ei vor strânge de la noi sume uriașe de bani pe care le vor folosi pentru a lupta contra musulmanilor și a le prăda teritoriile”.³⁹ În mare parte însă, în pofida acestei retorici agresive prezentă în ambele tabere, relațiile erau remarcabil de calme și civilizate. Este adevărat că în Europa Apuseană, oamenii erau deosebit de curioși când venea vorba de islam. Chiar și la momentul Primei Cruciade, existaseră indivizi care își formaseră rapid păreri favorabile despre turcii musulmani. „Numai de-ar fi rămas turcii de neclintit în credința lui Hristos și creștinism”, a scris cu nostalgie autorul unei faimoase istorii despre expediția către Ierusalim — făcând, poate, și o aluzie la apartenența religioasă a selgiucizilor dinainte de a se converti la islam; „nici că ai fi putut găsi soldați mai puternici, mai curajoși sau mai pricepuți”.⁴⁰

Nu a durat mult și realizările științifice și intelectuale ale lumii musulmane au început să fie la mare căutare, fiind devorate de învățații din Apus, precum Adelard din Bath.⁴¹ El a vizitat bibliotecile din Antiohia și Damasc, de unde la întoarcere a adus acasă copii ale tabelelor algoritmice care au constituit baza studiului matematicii în lumea creștină. O călătorie prin această regiune însemna să-ți ții ochii larg deschiși. Când s-a întors acasă, Adelard i-a găsit „pe prinți barbari, pe episcopi îmbuibăți de alcool, pe judecători ușor de mituit, pe patroni nestatornici, pe cumpărători lingușitori, pe cei care făceau promisiuni mincinoși, pe prieteni invidioși și aproape tot restul lumii căzuse pradă ambiției”.⁴² Opinii de acest gen se formau pe măsură ce călătorii recunoșteau, după o analiză la rece, că Orientul era mai rafinat în comparație cu Apusul creștin, limitat din punct de vedere cultural. Viziunea lui Adelard era împărțită și de

alții — precum Daniel din Morley, care s-a mutat din Anglia pentru a studia la Paris în cea de-a doua parte a secolului al XII-lea. Intelectualii, chipurile, asceți din acest oraș înșelau așteptările tuturor, stând, pur și simplu, „nemișcați ca niște statui, pretinzând că ar fi fost înțelepți doar pentru că nu scoteau niciun cuvânt“. Dându-și seama că nu avea nimic de învățat de la ei, Daniel s-a mutat în Toledo, pe atunci o localitate musulmană, „pe cât de repede posibil, astfel încât să-i poată asculta pe cei mai înțelepți filosofi din lume“. ⁴³

Ideile care proveneau din Orient au fost adoptate cu nerăbdare, chiar dacă nu uniform. Pierre cel Venerabil, stareț de Cluny, care a avut o influență covârșitoare asupra gândirii teologice și intelectuale din Franța medievală, a aranjat traducerea Coranului, astfel încât și el, și alți cărturari creștini să-l poată înțelege mai bine — firește, și cu scopul de a confirma opiniile deja formate despre islam, văzut ca o religie eretică, rușinoasă și periculoasă. ⁴⁴ În căutare de inspirație, învățații din Apusul Europei nu și-au întors privirea numai către teritoriile musulmane. Lucrările apărute la Constantinopol au fost, de asemenea, traduse în latină, așa cum s-a întâmplat, de pildă, cu opera scrisă la ordinul Anei Comnena, fiica lui Alexios I, o colecție de comentarii la *Etica nicomahică* a lui Aristotel, care a ajuns în cele din urmă în mâinile lui Toma d'Aquino — fiind apoi preluată în curentul oficial al filosofiei creștine. ⁴⁵

Pe același model, nu numai comerțul cu musulmanii a stat la baza procesului de înflorire economică și socială a Europei în secolul al XII-lea, deoarece Constantinopolul și Imperiul Bizantin reprezentau un factor important în schimbul comercial cu Mediterana creștină — Bizanțul fiind responsabil pentru jumătate din comerțul internațional al Veneției, dacă se iau în considerare documentele ce s-au păstrat din această perioadă. ⁴⁶ Chiar și așa, în timp ce din Bizanț se exportau sticlă, obiecte din fier, ulei, vin și sare către piețele din Italia, Germania și Franța, cele mai râvnite, căutate și profitabile erau produsele aduse din alte regiuni ale lumii.

Cererea de mătase, bumbac, pânzeturi și textile produse în estul Mediteranei, în Asia sau China era enormă, după cum indică foarte clar inventarele, listele de mărfuri vândute și piesele din vistieriile așezămintelor religioase din Europa Apuseană. ⁴⁷ Orașele din Levant profitau de pe urma piețelor în dezvoltare — Antiohia însăși era cunoscută ca punct comercial de unde puteau fi trimise mărfuri către vest, dar și ca centru de producție de sine stătător. Textilele fabricate în localitate, precum „stofa de Antiohia“, erau vândute atât de bine și au devenit atât de râvnite,

încât regele Henric al III-lea al Angliei (1216–1272) avea o așa-numită „cameră în stil Antiohia“ în fiecare dintre principalele sale reședințe: Turnul Londrei, Westminster și palatele Clarendon și Winchester.⁴⁸

Și condimentele au început să fie transportate în cantități tot mai mari dinspre est spre Europa. Acestea ajungeau în trei centre principale: Constantinopol, Ierusalim și Alexandria, de unde erau transportate pe mare către orașele-stat din Italia sau piețele din Germania, Franța, Flandra și Anglia, țări ce realizau profituri grase din vânzarea de mărfuri exotice. În unele privințe, dorința de a cumpăra bunuri de lux din Orient urma modelul prin care sulurile de mătase de la curtea Chinei erau vândute de nomazii din stepă: în lumea medievală, la fel ca și astăzi, bogații voiau să se diferențieze de ceilalți și să-și arate statutul social. Deși comerțul cu produse scumpe era destinat doar unui procent restrâns al populației, era esențial, pentru că permitea delimitarea — și, prin urmare, scotea în evidență mobilitatea socială și aspirațiile locuitorilor.

Ierusalimul avea un rol simbolic, în calitate de focar al creștinătății, dar îndeplinea și funcția de centru comercial de sine stătător, cu toate că orașul Accra îl întrecea în privința activității economice. O listă cu impozitele ce urmau să fie colectate în regatul Ierusalim la sfârșitul secolului XII, păstrată până în prezent, oferă o imagine foarte bună despre produsele ce se puteau cumpăra de aici în acea perioadă. În plus, indică și atenția deosebită acordată acestora de către o administrație bine pusă la punct, preocupată să nu rateze nicio taxă. Se aplicau impozite pe vânzarea piperului, scorțișoarei, alaunului, emailului, nucșoarei, inului, cuișoarei, lemnului de aloe, zahărului, peștelui afumat, cardamomului, amoniacului, fildeșului și multor altora.⁴⁹ Marea majoritate a mărfurilor nu provenea din Țara Sfântă, ci ajungea aici prin rutele comerciale controlate de musulmani — inclusiv prin porturile egiptene, de unde se exportau numeroase condimente, textile și obiecte de lux, potrivit unui registru arab de impozitare din epocă.⁵⁰

Prin urmare, în mod ironic, cruciadele au dus la înflorirea economiilor și a societăților din Europa Apuseană, dar i-au îmbogățit și pe samsarii musulmani, care își dăduseră seama că noile piețe le puteau aduce recompense bogate. Unul dintre cei mai abili negustori a fost Rămisht din Sirāf, un port din Golful Persic, care a făcut mare avere la începutul secolului al XII-lea. Printr-o sclipire de geniu, el a venit în întâmpinarea cererii din ce în ce mai mari, acționând ca intermediar în comerțul cu bunuri din China și India: unul dintre agenții săi transporta bunuri în valoare de peste jumătate de milion de dinari într-un singur an. Averele sa a devenit

legendară — la fel și generozitatea lui. A plătit pentru înlocuirea scurgerii de apă, realizată din argint de la Kaaba, Mecca, cu una de aur și a plătit pentru achiziționarea noii țesături — o pânză adusă din China „a cărei valoare nici nu poate fi estimată“, potrivit unei cronici a vremii — cu care a acoperit Kaaba, după deteriorarea celei originale. Datorită faptelor sale bune a fost onorat cu o rară distincție, fiind îngropat la Mecca, unde, pe piatra sa de mormânt, este inscripționat următorul text: „Aici odihnește proprietarul de vase Abu'l-Qāsim Rāmish; «Dumnezeu să aibă milă de el și de oricine se roagă pentru el»“.⁵¹

Bogățiile de pe piață au provocat o inevitabilă intensificare a rivalităților și au deschis un nou capitol în Marele Joc medieval: întâietatea în estul Mediteranei trebuia câștigată cu orice preț. Până în anii 1160, întrecerea dintre orașele-stat italiene devenise atât de acerbă, încât venețienii, genovezii și pisanii au ajuns să se ia la bătaie pe străzile Constantinopolului. În pofida intervenției împăratului bizantin, ciocnirile violente aveau să devină ceva obișnuit. Aceasta a fost, probabil, consecința intensificării competiției comerciale și a scăderii prețurilor: fiecare dorea să-și protejeze interesele, chiar cu forța, dacă era nevoie.

Lupta egoistă dintre orașele-state le-a atras dușmănia locuitorilor Constantinopolului, supărați atât din cauza daunelor produse proprietăților din oraș, cât și a faptului că toată lumea începuse să realizeze puterea sporită a Europei Apusene. În 1171, în contextul deziluziei generale a populației bizantine, împăratul bizantin a încarcerat mii de venețieni, a ignorat cererile lor de eliberare și nici măcar nu și-a cerut scuze pentru acțiunile sale unilaterale și neanunțate. Deoarece nici acțiunea dogelui Vitale Michiel, sosit personal la Constantinopol cu acest scop, nu a fost încununată cu succes, locuitorii Veneției s-au enervat. Mulțimea se strânsese în oraș, unde aștepta vești bune, însă dezamăgirea s-a transformat în furie, ce a lăsat mai apoi loc violenței. Încercând să scape cu viață, dogele a plecat spre mănăstirea San Zaccaria; înainte de a ajunge la destinație, gloata l-a prins și l-a linșat.⁵²

Bizantinii nu mai erau aliații și binefăcătorii Veneției, ci adevărați rivali și competitori. În 1182, locuitorii Constantinopolului i-au atacat pe cetățenii orașelor-stat italiene din capitala imperială. Foarte mulți au fost uciși, inclusiv reprezentantul Bisericii latine, al cărui cap a fost târât pe străzile orașului, tras de un câine.⁵³ Acesta a fost doar începutul conflictului crescând dintre creștinii din cele două jumătăți ale Europei. În 1185, Salonic, unul dintre orașele importante ale Imperiului Bizantin, a fost prădat de

o armată apuseană din sudul Italiei. Prin Prima Cruciadă, vestul împlântase un harpon în estul Mediteranei; acum își înfășura năvodul în jurul prăzii.

Tensiunile au oferit unor persoane și anumite oportunități. De ceva vreme, un general strălucit pe nume Șalâh al-Dîn al-Ayyubî devenise celebru în Egipt. Având relații bune, o minte ascuțită și charismă pe măsură, acest bărbat, cunoscut mai bine sub numele de Saladin, și-a dat seama că divergențele de la Constantinopol îi puteau fi de folos. A acționat rapid și s-a împăcat cu bizantinii, insistând ca patriarhul grec al Ierusalimului să viziteze Damascul, unde l-a primit cu o generozitate bătătoare la ochi, tocmai pentru a-i sublinia că el, și nu creștinii din Apus, era aliatul firesc al imperiului.⁵⁴

La sfârșitul anilor 1180, împăratul bizantin Isaac al II-lea, animat de bune intenții, îl ruga pe „fratele (meu), sultanul Egiptului, Saladin” să-i trimită rapoarte cu informații secrete, îl avertiza că zvonurile răspândite de dușmanii săi, referitoare la intențiile ascunse ale imperiului, nu aveau niciun temei și îi cerea lui Saladin sprijin militar împotriva apusenilor. De ceva vreme, la Constantinopol exista o antipatie profundă față de europenii din vest. Un autor care a trăit la jumătatea secolului al XII-lea scria că locuitorii din vestul Europei erau nestatornici, lacomi și gata să-și vândă și rudele pentru bani.⁵⁵ Deși mulți dintre așa-ziișii pelerini se prefăceau cucernici, a scris fiica unui împărat bizantin, de fapt, erau motivați doar de lăcomie. Plănuiau în permanență să ocupe orașul imperial, să lovească în reputația imperiului sau să le facă rău fraților lor creștini.⁵⁶ Această idee avea să se răspândească și să pătrundă adânc în conștiința bizantinilor la sfârșitul secolului al XII-lea și, mai ales, după 1204.

Părerea locuitorilor Constantinopolului era împărțită în Țara Sfântă, unde cavalerii se comportau atât de violent și de iresponsabil, încât lăsau impresia că doreau să-și curme viețile. În repetate rânduri, la sfârșitul secolului al XII-lea, mai multe personalități importante au luat decizii stupide, au intrat în lupte prostești și, în pofida unor avertismente clare, au refuzat să se pregătească pentru valul de schimbare ce se apropia. Purtarea lor l-a amuzat pe un călător musulman, sosit în acea perioadă din Spania. Este uimitor să vezi cum ard „flăcările discordiei” între creștini și musulmani când vine vorba de politică și de lupte, a scris Ibn Jubayr; dar în cazul comerțului, călătorii „vin și pleacă fără nicio opreliște”.⁵⁷

Negustorilor li se putea garanta siguranța oriunde s-ar fi dus, indiferent de apartenența religioasă, în vremuri de pace sau de război. Era rezultatul

unei bune relații de lucru, a continuat autorul, în care acordul pentru impozitare reciprocă asigura cooperarea, la fel cum o făceau și pedepsele aspre. Negustorilor latini care nu respectau înțelegerea și încălcau granițele stabilite, chiar și „pe o distanță de lungimea unui braț”, li se tăia gâtul, pedeapsa fiindu-le aplicată de frații lor creștini, speriați să nu-i supere pe musulmani sau să nu strice legăturile comerciale stabilite deja. Ibn Jubayr, deopotrivă amuzat și impresionat, remarcă: „(Este) una dintre cele mai agreabile și mai neobișnuite convenții ale (apusenilor)”.⁵⁸

În timp ce Curtea de la Ierusalim se izola, luptele dintre facțiunile rivale se generalizau, creând condițiile perfecte pentru ascensiunea unor persoane ambițioase și autoritare, care le-au făcut promisiuni deșarte adeptilor lor. Le-au făgăduit că aveau să repurteze succese și au provocat astfel un rău imens relației dintre creștini și musulmani. Una dintre aceste personalități a fost Reynald de Châtillon, a cărui nechibzuință aproape că a distrus regatul Ierusalimului.

Reynald, veteran al războaielor purtate în Țara Sfântă, și-a dat seama că presiunea creștea, pe măsură ce Saladin își consolida statutul în Egipt — mai ales după ce a cucerit o mare parte din teritoriul actual al Siriei, înconjurând astfel regatul creștin. Încercările lui Reynald de a atenua pericolul au eșuat lamentabil. Decizia sa pripită de a ataca portul Aqaba de la Marea Roșie a provocat isteria autorilor arabi, convinși că orașele Medina și Mecca erau amenințate de creștini și că se apropiau Apocalipsa și sfârșitul lumii.⁵⁹

Astfel de inițiative dădeau naștere unor reacții adverse și, în același timp, sporeau prestigiul și popularitatea pe care le-ar fi putut dobândi Saladin dacă ar fi dat o lovitură fatală statului cruciat. Dintre toți creștinii stabiliți în Orient, a scris un autor musulman contemporan cu evenimentele, Reynald era „cel mai perfid și hain... cel mai nerăbdător să provoace daune și să facă rău, să încalce promisiuni ferme și legăminte serioase, să-și calce cuvântul și să mintă”. Saladin a jurat „că avea să-i curme viața”.⁶⁰

La scurt timp, a și primit șansa de a-și ține jurământul. În iulie 1187, cavalerii regatului cruciat Ierusalim au fost înfrânți în bătălia de la Hattin, unde au fost depășiți din punct de vedere tactic și militar și învinși de Saladin într-o luptă devastatoare, în urma căreia aproape toți combatanții apuseni au murit sau au fost luați prizonieri. Membrii ordinelor militare luați în captivitate, mai ales Cavalerii Ospitalieri și Templieri — instigatori cărora le lipsea dorința de a face compromisuri când aveau de-a face cu necreștini — au fost executați sumar. Saladin l-a căutat personal pe Reynald de Châtillon și l-a decapitat. Dacă a fost sau nu principalul

arhitect al înfrângerii cruciaților rămâne subiect de discuție, cert este însă că Reynald a devenit țapul ispășitor perfect atât pentru latinii înfrânți, cât și pentru musulmanii victorioși. La numai două luni de la această luptă, Ierusalimul s-a predat pașnic musulmanilor și și-a deschis larg porțile, după ce a semnat un acord prin care s-a convenit ca viețile locuitorilor orașului să fie cruțate.⁶¹

Pierderea orașului a fost o lovitură umilitoare pentru lumea creștină și un important pas înapoi pentru relația Europei cu Orientul. Papalitatea nu a primit bine vestea — se pare că Urban al III-lea a murit de durere când a auzit de înfrângerea de la Hattin. Succesorul său, Grigore al VIII-lea, și-a asumat sarcina de a explica motivele insuccesului. Orașul Sfânt căzuse, i-a anunțat el pe credincioși, nu numai „din cauza păcatelor locuitorilor săi, dar și din cauza noastră și a păcatelor întregului popor creștin“. Musulmanii aveau tot mai multă forță militară și, avertizat el, dacă nu erau ținuți în frâu aveau să înainteze. Le-a cerut regilor, prinților, baronilor și orașelor care luptau unele împotriva celorlalte să renunțe la dispute și să reacționeze la ultimele evenimente. Era o recunoaștere sinceră a faptului că, în pofida retoricii despre cavalerii însufleșiți de credință și devotament religios, în realitate, egoismul, rivalitățile locale și luptele între facțiuni erau la ordinea zilei. Ierusalimul căzuse, a anunțat papa, deoarece creștinii dăduseră greș și nu se ridicaseră pentru idealurile în care credeau. Păcatele și răul îi copleșiseră.⁶²

Acest mesaj tăios și provocator a avut efect imediat, și, nu după multă vreme, trei dintre cele mai influente personalități apusene au început să se pregătească pentru o nouă expediție. De vreme ce Richard I al Angliei, Filip al II-lea al Franței și puternicul Frederic I Barbarossa, împăratul romano-german, juraseră să recupereze Orașul Sfânt, mulți au sperat că exista o șansă ca Ierusalimul să fie recuperat și că poziția creștinilor în Orientul Mijlociu avea să fie reîntărită. Însă acțiunile din 1189–1192 au fost un fiasco. Frederic I s-a înecat traversând un râu din Asia Mică, la câțiva kilometri de presupusul teatru de război. Între lideri au izbucnit certuri aprinse din cauza obiectivelor strategice, iar dezacordurile nu au făcut decât să aducă armatele într-un punct mort. O dovadă în acest sens este încercarea lui Richard Inimă de Leu de a se îndepărta de traseul expediției și de a se concentra în schimb pe ocuparea Egiptului — un premiu mai bogat și mai prestigios. Din acest motiv, campania militară s-a încheiat cu puține câștiguri permanente și nu a exercitat presiune asupra musulmanilor din Ierusalim. De fapt, uimitor este faptul că, înainte de a se îndrepta spre casă, cei care coordonau expediția și-au îndreptat atenția

spre Acra, cel mai important centru comercial din Levant — așezare care nu avea nicio valoare din punct de vedere biblic sau religios.⁶³

La mai puțin de zece ani după aceea, a urmat o altă încercare de a recupera Țara Sfântă. În spatele atacului s-a aflat Veneția, care a transportat trupe pe mare către răsărit. Deși inițial nu s-a arătat dornic de a-și oferi ajutorul, dogele a fost convins să susțină inițiativa, după ce a primit asigurări că participanții la cruciadă aveau să acopere costurile construirii flotei necesare pentru transportul numărului mare de trupe trebuincioase. Venețienii au insistat, de asemenea, să stabilească direcția campaniei, cerând ca flota să se îndrepte spre Egipt, nu spre porturile care deserveau Ierusalimul. Această decizie, potrivit unei persoane implicate îndeaproape în planificarea acțiunii, „a fost un secret, atent păstrat; publicului larg i s-a comunicat doar că plecam peste mări”.⁶⁴

Expediția propusă era o partidă excelentă: pe lângă faptul că promitea mântuire spirituală, aducea și recompense bogate pentru participanți. Avuția Egiptului era legendară. Locuitorilor „le plăcea traiul luxos”, a scris un autor al vremii, și erau incredibil de înstăriți, datorită „impozitelor plătite de orașele de pe țărmul mării, dar și din interiorul continentului”. Acestea, a notat el oftând, aduceau un „venit anual însemnat”.⁶⁵

Venețienii cunoșteau prea bine miza conflictului, căci arterele comerciale tradiționale ale orașului lor, cele care se îndreptau spre est, trecuseră prin răskoale și tulburări. După haosul ce a urmat succesorilor lui Saladin, la care s-a adăugat o perioadă de instabilitate în Bizanț, Veneția era disperată să-și facă simțită prezența în Alexandria și în porturile de la gura de vărsare a Nilului, locuri în care, prin tradiție, fusese destul de absentă: probabil că, înainte de 1200, doar 10% din comerțul venețian mergea către și dinspre Egipt.⁶⁶ Inițial, Veneția pierduse în fața Pisei și Genovei, orașe care dețineau un atu în fața rivalului lor italian în privința volumului negoțului și a legăturilor comerciale din Marea Roșie — și nu a rutelor terestre către Constantinopol și Ierusalim.⁶⁷ Este îndeajuns să ne gândim la eventualele recompense, ca să înțelegem riscurile asumate de venețieni în momentul în care și-au construit o flotă imensă, decizie care a presupus suspendarea oricărei alte investiții, timp de aproape doi ani.

Cu toate acestea, la scurtă vreme, a devenit clar că numărul celor gata să ia parte la cruciadă era mult mai mic decât se anticipase — fapt ce a lăsat Veneția foarte expusă. Evenimentele au început să-i depășească pe cruciați, iar strategia politică s-a bazat pe improvizații. În 1202, flota a sosit la Zara, pe coasta dalmată, un oraș care multă vreme fusese subiect

de dispută între Ungaria și Veneția. Când atacul a devenit iminent, cetățenii confuzi au înălțat steagul crucii pe zidurile orașului, închipuindu-și că apăruse o neînțelegere profundă și refuzând să creadă că niște creștini i-ar fi putut asedia din senin — în plus, și împotriva ordinului expres al papei Inocențiu al III-lea. Orașul nu a fost cruțat; Veneția insista să primească de la cavaleri ceea ce i se cuvenea.⁶⁸

În timp ce cruciații se gândeau cum să justifice astfel de acțiuni și discutau acțiunile următoare, s-a ivit o oportunitate extraordinară, în momentul în care unul dintre pretendenții la tronul Bizanțului s-a oferit să recompenseze generos armata, dacă aceasta îl ajuta să preia puterea la Constantinopol. Cavalerii care porniseră inițial în direcția Egipt, crezând că se îndreptau spre Ierusalim, s-au trezit în dreptul zidurilor capitalei Imperiului Roman de Răsărit, cântărindu-și opțiunile. În condițiile în care negocierile cu facțiunile din oraș continuau, cruciații au început să discute cum să ocupe orașul și, mai ales, cum să-l împartă, împreună cu restul imperiului, între ei.⁶⁹

Veneția deja învățase să-și apere cu cerbicie interesele în Adriatica și Mediterana; își întărise poziția, preluând controlul direct în Zara. Acum avea șansa de a obține cel mai mare premiu dintre toate și să-și asigure astfel accesul direct către Orient. La sfârșitul lui martie 1204, armatele au început să-și ocupe pozițiile pentru a asedia Noua Romă. Adevăratul atac a început în cea de-a doua săptămână a lunii aprilie. Scări, berbeci și catapulte, arme care ar fi trebuit utilizate la asediarea cetăților aflate sub stăpânire musulmană, au fost în schimb folosite în lupta împotriva celui mai mare oraș creștin din lume. Nave construite pentru a bloca porturile din Egipt și Levant au fost folosite pentru a tăia accesul maritim către faimosul Corn de Aur, exact în dreptul marelui catedrale a Sfintei Sofia. În ajunul bătăliei, episcopii i-au reasigurat pe apusenii că războiul „era drept și că sigur trebuiau să-i atace pe bizantini”. Făcând referire la disputele religioase, reluate cu o regularitate convenabilă ori de câte ori mai existau și alte chestiuni, de ordin material, la mijloc, preoții avertizau că locuitorii Constantinopolului puteau fi atacați, deoarece declaraseră că „legea Romei nu reprezenta nimic și îi numiseră câini pe toți cei care credeau în ea”. Cruciaților li se spusese că bizantinii erau mai răi decât evreii: „Erau dușmanii lui Dumnezeu”.⁷⁰

După ce au fost dărâmate zidurile, odată ce au intrat apusenii în oraș, au urmat scene haotice. Căzând pradă freneziei religioase provocate de

cuvintele otrăvite ale înaltului cler apusean, asediatorii au jefuit și profanat bisericile orașului cu o extraordinară meticulozitate. Au prădat bogățiile Catedralei Sfânta Sofia, furând urnele incrustate cu bijuterii, în care erau păstrate moaștele sfinților, și batjocorind spada cu care fusese înjunghiat Iisus pe cruce. Obiecte din argint și metale prețioase, folosite pentru a oficia euharistia, au fost confiscate. Atacatorii au intrat în biserici, unde au încărcat caii și catării cu prăzi de război. Unele animale au alunecat pe podelele din marmură lustruite, murdărite acum de „sânge și noroi”. Pentru a încununa aceste injurii și cu o ofensă, o prostituată gălăgioasă s-a așezat pe scaunul patriarhului, intonând cântece obscene. Pentru martorii oculari bizantini, cruciații nu erau decât vestitorii venirii Antihristului.⁷¹

Există numeroase izvoare istorice care atestă că mărturiile păstrate până în zilele noastre nu erau exagerate. Un stareț din Apus s-a dus direct la biserica lui Iisus Pantocrator (Iisus Atotputernicul), întemeiată în secolul al XII-lea de familia imperială. „Arătați-mi cele mai importante relicve pe care le aveți, i-a ordonat el unui preot, sau veți muri pe loc”. A găsit un cufăr plin cu toate comorile bisericii, în care, „fără să stea pe gânduri, și-a cufundat mâinile”. Când ceilalți l-au întrebat unde fusese și dacă furase ceva, încuviințând din cap și zâmbind, el a spus doar atât: „Ne-am descurcat bine”.⁷²

Nu este de mirare că, fugind din capitală, un locuitor bizantin s-a aruncat la pământ, a început să plângă și le-a reproșat zidurilor că „doar ele au rămas nemișcate, fără să verse lacrimi, fără să fi căzut la pământ; au rămas în picioare, drepte”. Se simțea de parcă și-ar fi bătut joc de el: cum de nu reușiseră să apere orașul? În 1204, invadatorii care se comportau ca niște nebuni au pângărit până și cele mai sfinte odoare ale Constantinopolului.⁷³

Bogățiile materiale ale capitalei Bizanțului au ajuns în bisericile, catedralele, mănăstirile și colecțiile private din întreaga Europă Apuseană. Sculpturi înfățișând cai, care se ridicaseră mândre deasupra hipodromului, au fost încărcate pe vase și duse la Veneția, unde aveau să fie așezate la intrarea în Catedrala San Marco; nenumărate relicve și obiecte prețioase au fost, de asemenea, transportate în oraș, unde rămân și astăzi, admirate de turiști ca exemple ale artei creștine, și nu ca prăzi de război.⁷⁴

Și, de parcă nu erau de-ajuns, în momentul în care Enrico Dandolo, bătrânul doge orb care venise din Veneția să asiste la atacul asupra Constantinopolului, a murit, în anul următor, s-a decis ca acesta să fie îngropat la Sfânta Sofia. El a fost prima persoană din istorie îngropată în marea catedrală.⁷⁵ Era un gest încărcat de un simbolism profund, care

dovedea ascensiunea Europei Apusene. Vreme de secole, lumea privise către răsărit pentru a face avere și a-și îndeplini ambițiile — fie spirituale, fie materiale. Prădarea și cucerirea celui mai mare și mai important oraș al creștinătății era o mărturie a faptului că europenii erau în stare de orice de câte ori voiau — și aveau nevoie — să se apropie de locul în care se aflau avuția și puterea în lume.

Deși aveau înfățișare umană, vesticii s-au purtat ca niște animale, a consemnat cu tristețe un important cleric grec, care a adăugat că bizantinii au fost tratați cu o incredibilă cruzime: fecioarele au fost violate, iar victimele inocente trase în țeapă. Orașul a fost jefuit într-un mod atât de sălbatic, încât un istoric a utilizat sintagma „generație pierdută“, când s-a referit la anii ce au urmat Cruciadei a Patra, când administrația imperială bizantină a fost nevoită să se refugieze la Niceea, în Asia Mică.⁷⁶

Între timp, vesticii au început să-și împartă imperiul între ei. După ce au consultat registrele de impozitare de la Constantinopol, au redactat un nou document, intitulat *Partitio terrarum imperii Romaniae* (*Împărțirea teritoriilor Imperiului Roman*), prin care au fost desemnați cârmuitorii teritoriilor fostului imperiu. Nu era o decizie accidentală, ci o dezmembrare cinică și foarte bine calculată.⁷⁷ De la bun început, oameni precum Bohemund demonstraseră că participanții la cruciade — care promisese să apere creștinătatea, să înfăptuiască lucrarea Domnului și să aducă mântuirea celor care luau calea crucii — puteau fi deturnați și folosiți în alte scopuri. Prădarea Constantinopolului a fost apogeul evident al dorinței europenilor din Apus de a pătrunde și de a se stabili în Orient.

În timp ce Imperiul Bizantin era divizat, europenii conduși de orașele-stat italiene Pisa, Genova și Veneția s-au grăbit să preia acele regiuni importante din punct de vedere strategic și economic, una pe socoteala celeilalte. Flotele se ciocneau cu regularitate în dreptul Cretei și al insulei Corfu, fiecare dintre ele luptând pentru a controla cele mai bune baze comerciale și accesul la piețele de desfacere.⁷⁸ Și pe uscat s-au purtat lupte pentru teritorii și supremație, dintre care cele mai violente s-au desfășurat în câmpiile fertile ale Traciei, grâнарul Constantinopolului.⁷⁹

Europa și-a întors la scurt timp atenția spre Egipt, care, în 1218, devenise nucleul unei alte expediții de amploare, al cărei scop era să înainteze prin Delta Nilului spre Ierusalim. Francesco D'Assisi s-a alăturat armatelor care navigau spre sud, în speranța că îl putea convinge pe sultanul al-Kāmil să se lepede de islam și să se convertească la creștinism — ceea ce nici măcar charismaticul teolog nu a reușit, în pofida faptului că

s-a întâlnit personal cu sultanul.⁸⁰ După ocuparea Damiettei, în 1219, cruciații au avansat spre Cairo, dar au suferit o zdrobitoare înfrângere, pricinuită de al-Kāmil, în continuare neconvertit, ce a pus în mod umilitor capăt campaniei europenilor. În timp ce liderii lor se gândeau să accepte termenii înțelegerii propuși de musulmani și dezbăteau viitorul acțiunii lor, au primit vești despre ceea ce părea a fi, nici mai mult, nici mai puțin, un miracol.

S-a aflat că o armată numeroasă sosea dinspre Extremul Orient, pentru a-i ajuta pe regii apuseni în lupta lor împotriva Egiptului. Zdrobind orice rezistență întâmpinau în cale, acești nesperați aliați veneau în ajutorul cruciaților. Identitatea lor era evidentă: nu puteau fi decât soldații părintelui Ioan, conducătorul unui regat vast și incredibil de bogat, locuit de amazonieni, brahmani, triburile pierdute ale lui Israel și o mulțime de ființe legendare și semilegendare. Părintele Ioan conducea, chipurile, un regat, care nu doar că era creștin, dar se asemena Edenului. Scrisorile care începuseră să circule în secolul al XII-lea nu lăsau nici urmă de îndoială în privința gloriei imperiului său: „Eu, părintele Ioan, sunt domnul domnilor, eu îi întrec pe toți regii din lume în avuție, virtute și putere... Laptele și mierea curg nestingherite pe târâmurile noastre; otrava nu poate face niciun rău, iar aici nu orăcăie nicio broască zgomotoasă. Nu sunt scorpioni și nici șerpi care să pândească din iarbă“. O țară bogată în smaralde, diamante, ametiste și alte pietre prețioase, precum și în piper și elixire care țineau departe orice boală.⁸¹ Veștile despre sosirea sa au influențat deciziile cruciaților în privința misiunii din Egipt: nu trebuiau decât să rămână fermi pe poziții, iar victoria le era asigurată.⁸²

A fost prima lecție primită de europeni în Asia. Neștiind ce să creadă, cruciații acordaseră mare importanță unor zvonuri consemnate și în rapoartele care circulasera vreme de câteva decenii după înfrângerea sultanului Aḥmad Sanjar în Asia Centrală, în anii 1140. Incidentul dăduse naștere unor idei optimiste și confuze, lipsite de realism, despre ce se afla dincolo de imperiul selgiucizilor. Când s-a auzit pentru prima dată că, prin Caucaz, niște trupe se deplasau cu viteza fulgerului, bârfele s-au transformat rapid în realitate: se spunea că „magii“ se îndreptau spre vest, purtând cruci și ducând cu ei corturi ce puteau fi ridicate în biserici. Eliberarea creștinătății părea iminentă. Destul de vag, un cleric de rang înalt din Damietta predica: „David, regele celor două Indii, se grăbea să vină în ajutorul creștinilor, fiind însoțit de cel mai feroce popor, care îi va devora ca o bestie pe profanatorii sarazini“.⁸⁴

La scurt timp, a devenit evident cât de mincinoase erau zvonurile. Zgomotul intermitent care putea fi auzit apropiindu-se din Orient nu era provocat de armata părintelui Ioan, a fiului său, „regele David“, sau de trupe creștine care veneau în ajutorul confracțiilor lor. Era zgomotul ce anunța un eveniment cu totul diferit. Spre cruciați — și înspre Europa — nu se îndreptau vestitorii Paradisului, ci ai Infernului. În galopul cailor, se apropiau mongolii.⁸⁵

DRUMUL SPRE IAD

Convulsiile resimțite în Egipt își aveau originea în celălalt capăt al lumii. Pe la sfârșitul secolului al XI-lea, mongolii erau unul dintre numeroasele triburi care locuiau către nord, la întrepătrunderea dintre hotarele Chinei și lumea stepelor, descriși de un contemporan drept „trăitori precum fiarele, necălăuziți de credință sau lege, hălăduind fără țință dintr-un loc într-altul, precum turmele de dobitoace sălbatice în căutarea pășunilor”.¹ Potrivit unui alt autor, „socoteau violența și jaful, imoralitatea și depravarea fapte bărbătești și vrednice”. Aspectul lor era privit cu același dezgust: ca și hunii din secolul al IV-lea, purtau „piei de câine și șoarece”.² Erau descrieri obișnuite ale purtărilor și a felului de-a fi al nomazilor, văzute din perspectiva unor observatori externi.

Cu toate că mongolii păreau dezorganizați, însetați de sânge și nestatornici, creșterea puterii lor nu era rezultatul unei lipse de ordine, ci tocmai dimpotrivă: planificarea necruțătoare, organizarea simplă și un set clar de obiective strategice au fost cheia întemeierii celui mai mare imperiu terestru din istorie. Sursa de inspirație a transformării mongole a fost o căpetenie pe nume Temugin („fierar”). Îl cunoaștem mai degrabă după titlul și porecla sa de „stăpân al lumii” ori, poate, „conducător nemilos”: Činggis sau Genghis-Han.³

Genghis-Han provenea dintr-o familie de căpetenii tribale și menirea îi fusese prevestită încă din clipa în care se născuse „strângând în pumnul drept un cheag de sânge de mărimea unui oscior, semn de bun augur ce indica gloria viitoare”.⁴ În ciuda groaznicei reputații căpătate în Evul

Mediu, care mai persistă și în zilele noastre, Genghis-Han s-a ridicat la putere fără grabă, încheind înțelegeri cu alte căpetenii tribale și alegându-și cu iscusință aliații. La fel a procedat cu dușmanii: mai presus de orice, a știut să-și aleagă momentul potrivit pentru a-i doborî. Și-a ținut aproape susținătorii cei mai devotați, atît ca gărzi de corp, cît și sub forma unui anturaj impenetrabil alcătuit din războinici (*nökür*), în care putea avea încredere deplină. Era vorba despre un sistem meritocratic în care abilitatea și loialitatea erau mai importante decît originile tribale sau înrudirea cu liderul. În schimbul sprijinului lor hotărât, conducătorul le oferea daruri, prăzi și ranguri. Geniul lui Genghis-Han a constatat în capacitatea de a furniza aceste beneficii cu suficientă generozitate cît să garanteze loialitate — și să facă asta cu regularitate de metronom.⁵

Lucrul a fost posibil prin acțiuni aproape constante de cuceriri. Un trib după altul avea să fie adus sub stăpînirea sa prin forță ori amenințări, astfel încît, pînă în 1206, să fie recunoscut drept stăpînul incontestabil al stepelor mongole. Atenția lui s-a îndreptat apoi către popoarele învecinate, precum kirghizii, oirații și uigurii situați în vestul Chinei, în Asia Centrală, care s-au supus și au făcut jurăminte de vasalitate. Încorporarea ultimei dintre populațiile menționate, în 1211, a avut o importanță specială, lucru făcut clar de oferirea în dar a unei mirese din familia lui Genghis conducătorului uigur, Barchuq, după ce acesta se declarase gata să fie „al cincilea fiu”⁶ al Marelui Han. Gestul reflecta în parte importanța teritoriilor ocupate de uiguri în bazinul râului Tarim, dar și rolul căpătat în Mongolia de limba, alfabetul și ceea ce un istoric modern numește „cărturarii” uiguri. Nivelul ridicat al culturii uigure a fost unul dintre motivele recrutării în masă a scribilor și birocraților lor, printre care și un anume „Tata-Tonga”, care a devenit îndrumătorul fiilor lui Genghis-Han.⁷

Atenția mongolilor s-a întors apoi către obiective mai ambițioase. Într-o serie de atacuri începute în 1211, luptătorii stepelor au pătruns în China, aflată sub stăpînirea dinastiei Jin, jefuind capitala Zhongdu și silind cîrmuitorii să evacueze și să mute de mai multe ori către sud capitala și lăsând în mîna invadatorilor prăzi substanțiale. Prin alte locuri, expansiunea s-a dovedit încă și mai impresionantă. Momentul n-ar fi putut fi mai propice. Autoritatea centrală a lumii musulmane începuse să slăbească în secolul al XII-lea, și cîteva state — de diverse dimensiuni, mai mult sau mai puțin puternice și stabile din punct de vedere politic — se iviseră, contestând supremația Bagdadului. Întîmplător, cam în acea vreme, cîrmuitorul Horezmului se îndeletnicise cu lichidarea rivalilor

locali, ținând el însuși, totodată, o expansiune către China. Consecința a fost, pur și simplu, că atunci când mongolii l-au înfrânt, ceea ce nu au întârziat să facă, alungându-l pe o insulă din Marea Caspică unde avea să și moară în scurt timp, poarta către Asia Centrală s-a deschis larg: calea le fusese deja netezită.⁸

Diverse izvoare istorice zugrăvesc o imagine vie a sălbăticiiei fără margini care a însoțit atacul asupra Horezmului, început în 1219. Invadatorii, notează un istoric, „au venit, au stors totul, au dat foc, au măcelărit, au prădat și au plecat”.⁹ „Aș vrea să nu mă fi născut, scrie altul, ca să nu am de îndurat un asemenea chin. Antihriștii musulmani, cel puțin, își distrug doar dușmanii, pe când mongolii nu cruță pe nimeni. Ucid femei, bărbați, copii, spintecă pânțele borțoaselor și le măcelăresc pruncii nenăscuți”.¹⁰

Mongolii aveau grijă ca frica să se răspândească, deși, în realitate, Genghis-Han se folosea de violență într-o manieră selectivă și deliberată. Jefuirea unui oraș era calculată pentru a-i îndemna pe ceilalți să se supună iute și fără zărvă; execuții de-o sălbăticie teatrală erau folosite pentru a-i convinge pe ceilalți cărmuitori că era mai bine să negocieze decât să reziste. Nishāpūr a fost una dintre localitățile care a suferit o devastare completă. Orice făptură vie — de la femei, copii și vârstnici până la turme și animale domestice — a fost trecută prin sabie, fiindcă se poruncise ca nici măcar câinii și pisicile să nu fie cruțați. Cadavrele au fost puse unele peste altele, alcătuind piramide de carne scaldate în sânge, care avertizau asupra consecințelor oricărei opoziții. A fost destul pentru a convinge alte orașe să lase armele și să negocieze: alegerea se făcea între viață și moarte.¹¹

Veștile despre brutalitatea cu care aveau de-a face cei care șovăiau circula cu repeziciune. Povești precum cea despre un demnitar de rang înalt adus în fața unei căpetenii mongole pentru a i se turna aur topit în ochi și în urechi s-au răspândit peste tot — la fel și faptul că uciderea demnitarului fusese însoțită de anunțul că pedeapsa era pe măsura unui om „a cărui purtare nedemnă, acțiuni barbare și cruzimi meritau din plin condamnarea”.¹² Era o avertizare transmisă celor care se gândeau să se pună în calea mongolilor. Supunerea pașnică era răsplătită; rezistența era aspru pedepsită.

Genghis-Han folosea forța, beneficiind de avantajele progresului tehnic și dovedind iscusință strategică. Un asediu îndelungat asupra unor ținte fortificate era dificil și costisitor, din cauza costurilor de întreținere a unei armate călare a cărei nevoie de pășunat putea epuiza iute regiunile din preajmă. Din acest motiv, tehnicienii militari care puteau asigura o victorie rapidă erau deosebit de prețuiți. Știm că la Nishāpūr, în 1221,

au fost folosite 3 000 de arbaletе gigante, alături de 3 000 de catapulte de bolovani și 700 de aruncătoare de material incendiar. Mai târziu, mongolii au devenit extrem de interesați de mecanismele născocite de europenii din Apus, copiind modele de catapulte și mașini de asalt create de cruciați în Țara Sfântă și folosindu-le contra inamicilor din Asia de Est în ultima parte a secolului al XIII-lea. Controlul asupra Drumurilor Mătăsii le-a oferit stăpânilor lor acces la informații și idei ce puteau fi multiplicare și trimise la depărtări de mii de kilometri.¹³

Ciudat lucru, ținând cont de reputația lor, dar una dintre explicațiile pentru uluitorul succes al mongolilor din prima parte a secolului al XIII-lea în China și Asia Centrală este că aceștia nu au fost întotdeauna văzuți drept opresori. Și dintr-un motiv întemeiat: în cazul Horezmului, de pildă, populației locale i se poruncise să plătească în avans dările pe un an, bani destinați construirii de fortificații noi în jurul Samarkandului și năimirii unor batalioane proaspete de arcași, menite să facă față unui atac mongol iminent. O asemenea apăsare fiscală nu stârnise sentimente dintre cele mai prietenoase. În contrast, mongolii au investit cu generozitate în infrastructura unora dintre orașele cucerite. Un călugăr chinez care a vizitat Samarkandul la puțin timp după capturarea acestuia a fost uimit să vadă câți meșteșugari fuseseră aduși din China și câți oameni fuseseră luați din regiunile învecinate, ba chiar și de mai departe pentru a munci câmpurile și livezile neglijate până atunci.¹⁴

Era o metodă ce urma să fie aplicată iarăși și iarăși: bani curgând către reconstruirea și revitalizarea orașelor, cu o atenție specială acordată artelor, meșteșugurilor și producției de bunuri. Imaginile stereotipe ale mongolilor ca distrugători barbari sunt larg răspândite; avem de-a face cu reprezentări ce pot induce în eroare, ale unor cronici scrise mai târziu, care pun accent pe devastare și ruină. Această viziune părtinitoare asupra trecutului furnizează o lecție însemnată despre cât de folositor este pentru cărmuitorii preocupați de posteritate să aibă în slujbă istorici care să le prezinte într-o lumină favorabilă epoca — ceea ce mongolii, în mod ciudat, n-au izbutit.¹⁵

Și totuși, incontestabil, modul în care mongolii foloseau forța făcea să le înghețe sângele în vine celor care așteptau un atac iminent. Pe măsură ce hoardele avansau spre vest, hăituindu-i pe cei care li se opuseseră ori fugiseră, nădăjduind că vor scăpa, mongolii semănau groaza în suflete. În 1221, armatele aflate sub comanda a doi dintre fiii lui Genghis-Han au înaintat iute ca fulgerul prin Afganistan și Persia, făcând prăpăd în

cale. Nishâpūr, Herât și Balch au fost cucerite, în vreme ce orașul Merv a fost ras de pe fața pământului și întreaga sa populație ucisă, potrivit unui istoric persan, cu excepția unui grup format din 400 de artizani, trimis către est, ca să lucreze la curtea mongolă. Pământul era roșu de sângele morților: un mic grup de supraviețuitori ar fi numărat, se pare, cadavrele, stabilind numărul victimelor la mai bine de 1,3 milioane.¹⁶ Alte rapoarte cutremurătoare, avansând cifre similare, i-au convins pe istoricii moderni să vorbească despre genocid, ucidere în masă și măcelărirea a 90% din populație.¹⁷

Cu toate că este dificil să evaluăm cu precizie totalul victimelor mongolilor, merită menționat că multe (chiar dacă nu toate) dintre orașele devastate și-au revenit, se pare, cu repeziciune, ceea ce sugerează că istoricii persani care au scris la o epocă mai târzie despre efectele devastatoare ale invaziilor mongole au exagerat în relatările lor. Dar chiar și așa, nu există nicio îndoială că vântul turbat pornit din est sufla cu o forță copleșitoare.

Războinicii mongoli nu cunoșteau odihna. Îndată ce orașele din Asia Centrală au fost devastate și Caucazul prădat, călăreții și-au făcut apariția în partea de sud a Rusiei. Se aflau pe urmele triburilor rivale kîpceak-cumane, ca să le învețe minte pentru nesupunerea lor. Chiar dacă Genghis-Han murise în 1227, urmașii săi se vor dovedi la fel de capabili și de eficienți în acțiunile lor militare.

Pe la începutul anilor 1230, după extraordinarul succes în Asia Centrală, coordonat de Ogodai, care devine Mare Han sau lider suprem curând după moartea tatălui său, mongolii s-au lansat într-unul dintre cele mai uluitoare atacuri din istoria militară, declanșând o campanie care avea s-o depășească până și pe cea a lui Alexandru cel Mare în termeni de viteză și întindere. Trupele mongole s-au ivit iarăși în teritoriile rusești, „puhoaiie fără număr, ca lăcustele“, după cum relatează un călugăr din Novgorod. „Nu avem știre de unde au apărut și încotro s-au dus, scrie monahul, Dumnezeu singur cunoaște aceasta, fiindcă El i-a trimis ca să ne pedepsească pentru păcatele noastre“.¹⁸ La întoarcere, în maniera lor tipică, mongolii au pretins tribut, amenințând cu nimicirea celor care refuză să se supună. Unul după altul, orașele au fost atacate, iar Riazan, Tver și, în cele din urmă, Kievul au fost jefuite sistematic. În Vladimir, familia princiară împreună cu episcopul local și alți demnitari s-au adăpostit în Biserica Sfintei Născătoare de Dumnezeu. Mongolii au dat foc bisericii, arzându-i de vii pe cei aflați înăuntru.¹⁹ Bisericile au fost distruse, scrie unul dintre succesorii episcopului, „sfintele vase pângărite, odoarele sacre trântite pe

jos și preoțimea trecută prin ascuțișul sabiei”.²⁰ Parcă fiare sălbatice ar fi fost dezlănțuite ca să devoreze carnea celor puternici și să soarbă sângele nobilimii. Dinspre est, nu venise Părintele Ioan să-i salveze pe creștini, ci mongolii aducători ai Apocalipsei.

Groaza stârnită de mongoli era reflectată în numele pe care aveau să-l capete curând: tătari, o referire la Tartar — abisul chinurilor din mitologia clasică.²¹ Vești despre înaintarea lor au ajuns tocmai până în Scoția și, potrivit unor izvoare istorice, heringii au rămas nevânduți în porturile de pe coasta Britaniei, fiindcă neguțatorii care veneau în mod obișnuit din zona Mării Baltice pentru a-i cumpăra nu mai îndrăzneau să iasă din case.²² În 1241, mongolii au izbit în inima Europei, împărțindu-și în două forțele, cu o armată atacând Polonia, în vreme ce a doua se îndrepta către câmpiile Ungariei. Pe întregul continent s-a iscat panica, mai ales după ce o armată mare aflată sub comanda lui Mieszko cel Gras și a ducelui de Silezia a fost nimicită, iar capul ducelui purtat în vârf de sulită, împreună cu nouă saci conținând „urechile morților”. Forțele mongole au pornit apoi spre vest. După ce și regele Bela al IV-lea al Ungariei a fugit către Dalmația, găsindu-și refugiul în Trogir, venise vremea ca preoții să-și înceapă slujbele, să se roage de apărare împotriva răului și să se pună în fruntea unor procesiuni menite să implore ajutorul divin. Papa Grigore al IX-lea a anunțat că oricine va ajuta la apărarea Ungariei va avea parte de aceeași iertare a păcatelor ca și cea oferită cruciaților. Oferta sa a fost întâmpinată totuși cu prea puțin entuziasm: împăratul german și dogele Veneției erau cât se poate de conștienți de consecințele pe care aveau să le îndure dacă încercau să ajute și sfârșeau de partea celor învinși. Dacă mongolii și-ar fi continuat drumul spre vest, așa cum arată unul dintre savanții moderni, „este puțin probabil că ar fi întâlnit vreo opoziție organizată”.²³ Europa se găsea la ora judecății.

Cu o neobrăzare aproape uimitoare, câțiva istorici contemporani s-au apucat să pretindă că mongolii fuseseră opriți de o rezistență curajoasă, ba chiar învinși în bătălii imaginare ce păreau să devină tot mai reale odată cu trecerea timpului. De fapt, mongolii erau, pur și simplu, dezinteresați de ceea ce le putea oferi Europa Apuseană — cel puțin deocamdată. Prioritatea lor era să-l pedepsească pe Bela pentru că le oferise adăpost cumanilor și, poate mai grav, pentru că le ignorase repetatele cereri de a-i preda pe aceștia: o asemenea rezistență trebuia pedepsită cu orice preț.²⁴

„Știu prea bine că ești un monarh bogat și puternic, îi scria comandantul mongol regelui Bela, că ai la poruncă mulți oșteni și că tu singur

stăpânești un mare regat“. Utilizând formulări care i-ar fi fost familiare oricărui șantajist profesionist, cerințele sunt transmise fără ocolișuri. „Îți este greu să te supui mie de bunăvoie, urma epistola, și totuși ar fi mai bine pentru viitorul tău dacă ai face-o“.²⁵ În lumea stepelor, să iei în răs un rival puternic era aproape la fel de rău ca o confruntare directă. Regelui maghiar trebuia să i se dea o lecție. A fost, așadar, urmărit prin întreaga Dalmație, deși existau și alte oportunități, deloc neglijabile, altundeva. Mongolii au devastat totul în cale, distrugând un oraș într-un mod atât de sistematic, încât un cronicar local avea să noteze că nu mai rămăsese nimic și nimeni în picioare, nici măcar „un perete la care să te piși“²⁶.

În acel moment, Bela — și Europa — au fost salvați de o întorsătură extrem de norocoasă a sorții: Ogodai, marele Han, a pierit pe neașteptate. Pentru credincioși era limpede că rugăciunile le fuseseră ascultate. Pentru mongolii de rang înalt era vital să fie prezenți și să participe la alegerea celui care avea să preia hlamida stăpânirii. Nu exista niciun drept la tron transmisibil prin naștere, ci mai degrabă cei care aspirau să fie învestiți cu autoritatea supremă își prezentau argumentele, tare și convingător, înaintea unui conclav de căpetenii respectate. Decizia de a se situa într-o tabără ori alta putea face și desface vieți și cariere de comandanți: dacă cel sprijinit se ridica în vârf, recompensa putea fi disproporționat de mare. Nu era momentul, acum, să hăituiască regi enervanți prin Balcani. Venise vremea întoarcerii acasă, unde situația nu trebuia scăpată din ochi. Așa că, din acest motiv, mongolii au ridicat piciorul de pe gâtleele Europei creștine.

Deși numele lui Genghis-Han este sinonim cu marile cuceriri din Asia și cu invaziile unor târâmurii și mai depărtate încă, liderul mongol a murit în 1227, după faza inițială de constituire a Imperiului Mongol în teritoriile chineze și ale Asiei Centrale, însă înainte de dramaticele atacuri asupra Rusiei și a Orientului Mijlociu și de invazia care îngenunechease Europa. Fiul său, Ogodai, fusese cel care coordonase expansiunea ce sporise cu mult întinderea stăpânirii mongole, planificase campania de invadare a peninsulei Coreea, a Tibetului, Pakistanului și nordului Indiei, precum și atacurile asupra Apusului. Lui Ogodai i se recunoaște mare parte din meritul pentru realizările mongolilor și, în egală măsură, o parte din responsabilitatea opririi temporare a hoardelor: moartea sa, în 1241, a oferit un răgaz foarte important.

În vreme ce toți așteptau cu sufletul la gură alegerea următorului conducător mongol, puzderie de mesageri erau trimiși din Europa și Caucaz către Asia, pentru a iscodi cine erau nelegiuții aceștia, de unde apăruseră,

ce obiceiuri aveau — și pentru a se cădea la o înțelegere cu ei. Două grupuri de ambasadori au luat cu ei scrisori în care se solicita, în numele lui Dumnezeu, ca mongolii să nu atace creștinătatea, ba chiar să se gândească la adoptarea adevăratei credințe.²⁷ Între 1243 și 1253, papa Inocențiu al IV-lea a trimis patru solii separate, în vreme ce regele Ludovic al IX-lea al Franței a trimis la rândul său o misiune diplomatică aflată sub conducerea lui Guillaume de Rubruck, un călugăr din Flandra.²⁸

Dărilor de seamă pe care le-au întocmit aceștia despre călătoriile lor erau la fel de vii și de stranii ca cele produse de călătorii musulmani în stepe, în secolele al IX-lea și al X-lea. Cu toate că nemăsurat de puternici, scrie Guillaume de Rubruck, noii stăpâni ai Asiei nu locuiau în orașe, dacă nu puneai la socoteală capitala Karakorum, unde s-a întâlnit cu Marele Han într-un cort enorm, „căptușit cu totul, pe dinăuntru, cu țesături lucrate în fir de aur”.²⁹ Erau oameni cu un comportament și obiceiuri ce păreau exotice și de neînțeles. Nu mâncau legume, beau lapte de iapă fermentat și-și goleau măruntaiele fără să se gândească măcar o clipă la cei cu care stăteau de vorbă — și încă în public, „la nici o aruncătură de băț”.³⁰

Relatarea altui trimis, Giovanni da Pian del Carpine, a devenit bine-cunoscută prin Europa în această perioadă; autorul amintea de murdăria, decadența și ignoranța mongolilor, care socoteau drept hrană câinii, lupii, vulpile și păduchii. A menționat și zvonurile auzite despre făpturi care se găseau dincolo de pământurile mongolilor: arătări cornute sau de încă un soi, având capete de câini.³¹ Călătorul, care asistasese la ceremonia întronării următorului Mare Han, Guiuc, s-a întors cu informații deloc liniștitoare. Lista demnitarilor din regiuni, triburi și regate care recunoșteau dominația mongolă sugera, într-o măsură, uluitoarea mărime a imperiului: erau acolo căpetenii din Rusia, Georgia, Armenia, din stepe, din China și Coreea, nu mai puțin de zece sultani și mii de trimiși ai califului.³²

Giovanni da Pian del Carpine a primit de la Marele Han o scrisoare pe care să o ducă la Roma. Toate pământurile lumii fuseseră cucerite de mongoli, scria acolo. „Ai face bine să vii tu însuși, i se porunca papei, cu toți prinții tăi, și să ne slujești. De nu vei săvârși aceasta, te vom socoti dușmanul nostru”, îl avertiza Marele Han. Exista acolo și un răspuns lipsit de echivoc la solicitarea papei ca liderul mongol să se creștineze: de unde știi pe cine iartă Dumnezeu și cui îi arată milă?, îl întreba mâniaș hanul. Toate pământurile ce se întind între răsăritul și apusul soarelui sunt ale mele, continua acesta, ceea ce nu prea favoriza zeul propus de papă. Scrisoarea era pecetluită cu un sigiliu ce înfățișa contopirea puterii Marelui

Han cu a „eternului Tengri“, zeitatea supremă din credințele tradiționale ale nomazilor de stepă. Un alt aspect deloc promițător pentru propunerea Sfântului Părinte.³³

Nu era liniștitor nici faptul că se croiau planuri pentru atacuri noi asupra Europei Centrale, ba chiar o invazie a zonei de nord a continentului.³⁴ Mongolii aveau o viziune asupra lumii care implica nici mai mult, nici mai puțin, decât dominația globală: cucerirea Europei era doar pasul următor, logic, al planului urmașilor lui Genghis-Han de a-și aduce sub stăpânire încă și mai mult teritoriu.³⁵

Teama de mongoli a dat tonul unor negocieri ale principalilor lideri religioși din Europa. Biserica Armeană a inițiat discuții cu Patriarhul din Constantinopol pentru edificarea unei alianțe și obținerea de protecție în cazul unui viitor atac mongol. Totodată, armenii au deschis negocieri și cu Roma, arătându-se dispuși să accepte concepția catolică asupra Filioque (purcederea Duhului Sfânt) — un subiect care cauzase multe fricțiuni în trecut.³⁶ Bizantinii au procedat asemănător, trimițând solie la Roma și propunând încetarea schismei ce din secolul al XI-lea împărțise în două Biserica Creștină și care se adâncise, în loc să se vindece, ca rezultat al cruciadelor.³⁷ Ceea ce nu izbutiseră prelații și prinții Europei — să-i unească din nou pe papi și patriarhi —, reușiseră mongolii: atacurile dinspre est și amenințarea extrem de reală a reîntoarcerii lor silise creștinismul să facă front comun.

Și tocmai când armonia religioasă părea o certitudine, situația s-a schimbat. După moartea neașteptată a Marelui Han Guiuc în 1248, în rândul căpeteniilor mongole s-a declanșat o luptă pentru succesiune ce avea să dureze mult timp. Pe parcursul acestei perioade, cârmuitorii Armeniei și ai Bizanțului au primit asigurări că nu se pregătea niciun atac iminent. Potrivit lui Guillaume de Rubruck, în cazul Bizanțului, slăbirea presiunii se datora unui trimis mongol care, consistent mituit, intervenise pentru oprirea unei noi invazii.³⁸ Cu siguranță era adevărat că bizantinii încercau cu disperare să abată atenția mongolilor și că făceau tot ce le stătea în puteri ca să evite vreun atac. În 1250, de pildă, în mod intenționat, bizantinii au plimbat o altă delegație trimisă din Karakorum prin zone cu teren dificil, iar la întâlnirea cu împăratul, au organizat o paradă impresionantă a armatei bizantine. Erau încercări febrile de a-i convinge pe mongoli că imperiul nu merita atacat — sau că, dacă ar fi fost atacat totuși, trupele bizantine erau gata să răspundă.³⁹

Mongolii au renunțat la atac din alte motive: nici Anatolia și nici Europa nu se mai aflau în centrul atenției lor din cauză că, pur și simplu,

existau plaiuri mai îmbelșugate altundeva. Mongolii au trimis expediții după expediții împotriva rămășițelor statului chinez, până ce acesta a capitulat complet pe la sfârșitul secolului al XIII-lea. Atunci dinastia conducătoare mongolă a adoptat numele imperial Yuan și a întemeiat un nou oraș pe locul vechii metropole Zhongdu, care a devenit capitala mongolă, menită să încununeze succesul operațiunilor militare împotriva locuitorilor dintre Pacific și Mediterana. Orașul și-a păstrat de atunci importanța: este vorba de Beijing.

Și altor mari orașe li s-a acordat o atenție considerabilă. Noul han, Möngke, a concentrat puterea armiiilor mongole pe teritoriul lumii islamice. Oraș după oraș au capitulat în fața armatei pornite spre vest. Mongolii au ajuns în 1258 sub zidurile Bagdadului și, după un scurt asediu, l-au devastat. Au pătruns în oraș „ca niște șoimi flămânzi aruncându-se asupra unui stol de porumbei sau precum lupii turbați năpustindu-se asupra oilor”, avea să scrie, la scurtă vreme, un cronicar arab. Locuitorii orașului au fost târâți pe străzi și ulițe ca niște păpuși din cârpe, „ajungând cu toții joacă pentru soldați”. Califul al-Musta'șim a fost capturat, înfășurat în pânzeturi și ucis sub copitele cailor.⁴⁰ Un moment plin de semnificație, ce indica cine erau cu adevărat puternicii lumii.

Mongolii au pus mâna pe bogății și prăzi imense. Potrivit unei relatări provenind de la aliații caucazieni ai mongolilor, învingătorii „se gheboșau sub greutatea aurului, argintului, nestematelor și perlelor, țeșăturilor și veșmintelor de preț, vaselor de aur și argint, fiindcă nu luau decât cele două metale, pietrele prețioase, perlele, țeșăturile și veșmintele”. Colectarea țeșăturilor avea o semnificație aparte: la fel ca în cazul populațiilor Xiongnu la apogeul puterii lor, mătasea și materialele scumpe jucau un rol crucial în demarcarea elitei în interiorul sistemului tribal și, prin urmare, erau ținute la mare preț. Adesea mongolii solicitau anume ca tributurile să fie plătite sub forma pânzeturilor cu fir de aur, a muselinei colorate cu purpură, a veșmintelor prețioase și a mătăsii; câteodată se cerea ca plățile să fie făcute sub forma unor animale de șeptel împodobite cu țeșături de damasc, pânzeturi aurite și bijuterii. „Mătasea, aurul și bumbacul” erau solicitate în termeni extrem de preciși atât în privința cantității, cât și a calității. Un autor bine-cunoscut, specialist în civilizația mongolă, asemena cererile lor cu listele detaliate de cumpărături, „exacte în pretenții, dar și foarte bine puse la punct în ceea ce privește informația”.⁴¹

Nici n-u se stinsese ecoul veștilor despre cucerirea Bagdadului, când mongolii au apărut iarăși în Europa. În 1259 au pătruns în Polonia, au

jejuit Cracovia, după care au trimis o delegație la Paris ca să ceară supunerea Franței.⁴² În același timp, o altă armată se năpustea la vest de Bagdad, invadând Siria și Palestina. Acest atac a creat o panică nebună printre latinii ce locuiau în est, unde cetățile stăpânite de creștini fuseseră întărite după ofensiva cruciaților de la mijlocul secolului al XIII-lea. Cu toate că expedițiile de mare amploare ale împăratului german Frederic al II-lea și apoi ale regelui Ludovic al IX-lea al Franței aduseseră iarăși Ierusalimul, pentru scurt timp, în mâinile creștinilor, puțini își făceau iluzii în privința statorniciei stăpânirii europene asupra Antiohiei, Acrei și a celorlalte orașe.

Până la apariția mongolilor, amenințarea păruse să vină dinspre Egipt, de la conducătorii foarte agresivi care luaseră puterea acolo. Ca o remarcabilă ironie, noii stăpânitori egipteni erau făcuți din același aluat ca și mongolii înșiși: erau nomazi ai pământurilor aride. După ce Califatul Abbasid de la Bagdad fusese cucerit de soldații-sclavi recrutați din triburile turcice de stepă, același lucru avea să se întâmple cu sultanatul din Cairo în 1250. În cazul Egiptului, noii stăpâni — cunoscuți drept „mameluci” pentru că erau în mare parte descendenți ai sclavilor (*mamalik*) — fuseseră capturați de prin confederațiile tribale de la nord de Marea Neagră și vânduți în porturile Crimeii și ale Caucazului pentru a servi în armata egipteană. Printre ei se numărau și membri ai unor triburi mongole, care fie fuseseră implicați în traficul de sclavi, fie — cum era cazul celor numiți *wāfidiyah* („nou-veniți”) — fugiseră de teama anumitor facțiuni tribale — care își impuseseră dominația și le asuprau pe celelalte, în urma unor conflicte interne obișnuite printre locuitorii stepelor —, căutându-și scăparea și propășirea în Cairo.⁴³

În mod tradițional, în Europa, Evul Mediu este socotit perioada cruciadelor, a cavalerilor și a sporirii influenței papalității, însă toate acestea nu erau decât o biată umbră a teribilelor frământări ce afectau lumea mai încolo, către est. Sistemul tribal îi adusese pe mongoli aproape de dominația mondială, după ce cuceriseră cea mai mare parte a Asiei. Europa și Africa de Nord li se așterneau înaintea; ar putea să pară ciudat că liderii mongoli își concentrau atenția nu asupra primeia, ci asupra celei de-a doua variante. Însă, pur și simplu, Europa nu era premiul cel mare. În calea mongolilor, pregătiți să preia controlul asupra Nilului, asupra resurselor agricole îmbelșugate ale Egiptului și asupra poziției strategice a acestuia la răscrucea rutelor comerciale, stătea o armată comandată de bărbați proveniți din aceleași stepe ca și ei: nu era vorba doar de o luptă pentru supremație, ci de triumful unui sistem politic, cultural și social.

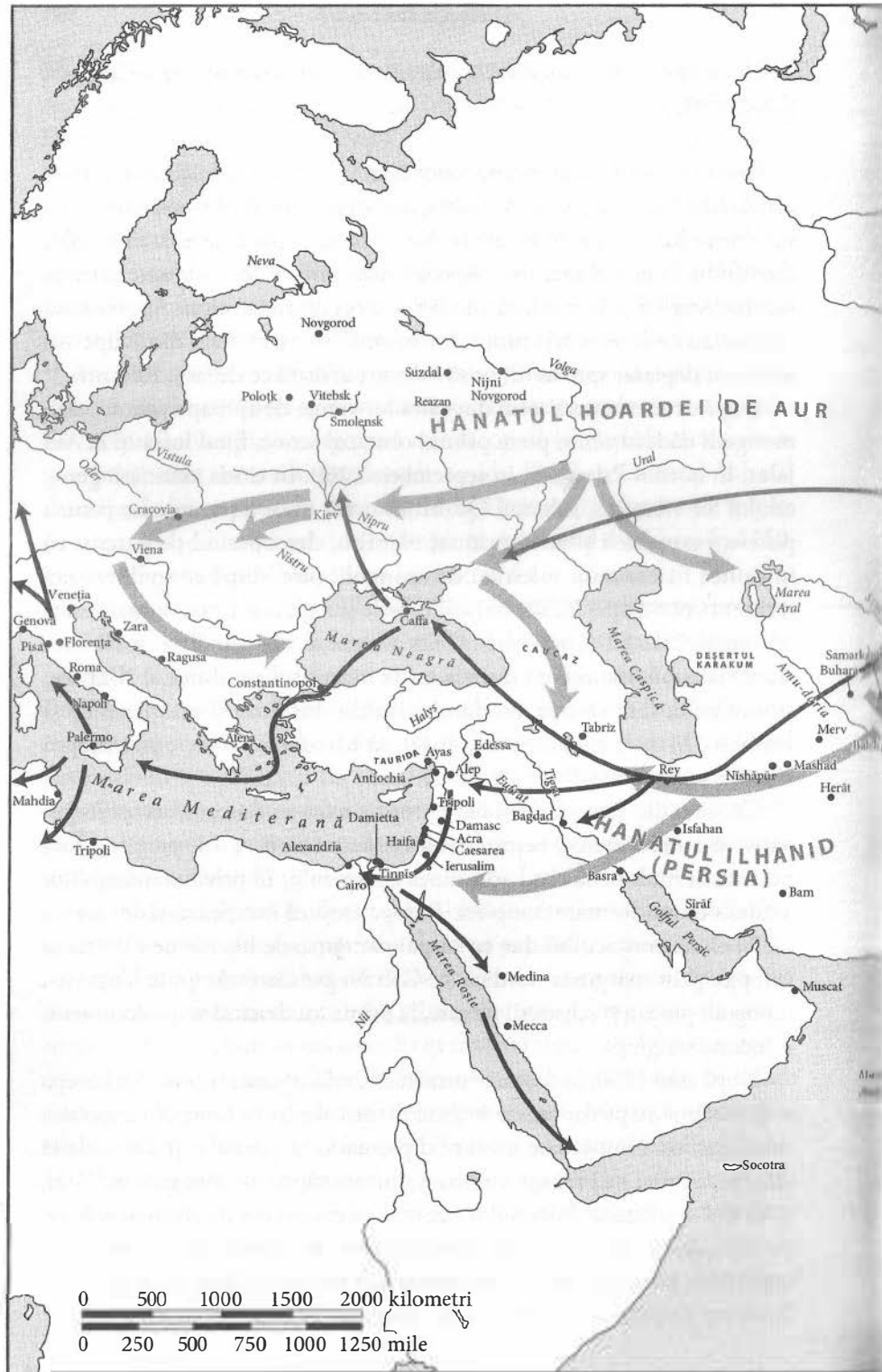
Bătălia pentru lumea medievală se purta între nomazi din Asia Centrală și Asia de Est.

Creștinii din Țara Sfântă au reacționat la ofensiva mongolă cu o frică oarbă. Mai întâi s-a predat Antiohia, una dintre cetățile importante aflate sub controlul cruciat, în vreme ce Acra a căzut la înțelegere cu mongolii, socotindu-i răul cel mai mic. Apeluri desperate au fost adresate cârmuitorilor Angliei și Franței, cărora li s-a cerut ajutor militar. Apusenii au fost salvați de intervenția propriilor inamici — mamelucii din Egipt —, care s-au deplasat spre nord, ca să înfrunte armata ce devasta Palestina.⁴⁴

După ce măturaseră totul din calea lor vreme de aproape șase decenii, mongolii dădeau acum peste primul obstacol serios, fiind înfrânți la Ain Jalut, în nordul Palestinei, în septembrie 1260. În ciuda asasinării generalului lor victorios, sultanul Quțuz, în urma unor lupte interne pentru putere, mamelucii și-au continuat ofensiva, descoperind pe parcurs că misiunea fusese mult înlesnită de mongoli, care, după ce spulberaseră rezistența populației locale, uniseră orașele și regiunile într-o singură entitate politică. La fel cum Genghis-Han avusese de câștigat din consolidarea Asiei Centrale înainte de invazia sa, la începutul secolului al XIII-lea, și mongolii, fără să vrea, au dăruit rivalilor lor Siria și cetățile Alep și Damasc. Mamelucii au putut, astfel, să pătrundă aproape fără niciun efort în aceste orașe.⁴⁵

Creștinii din Țara Sfântă și din Europa rămăneau deocamdată spectatori pasivi ai oribilei drame, neștiind ce avea să urmeze și ce li se pregătea. Însă nu a durat mult până când atitudinea europenilor în privința mongolilor a suferit o transformare completă. Europa creștină începea să-și dea seama că, în ciuda contactului dur cu înspăimântătoarele horde de călăreți ce galopau prin marginea nordică a Mării Negre către câmpiile Ungariei, mongolii puteau fi salvatorii pe care, la prima lor descindere pe continent, îi judecaseră greșit.

După anul 1260, în deceniile următoare, solii repetate trimise din Europa și Țara Sfântă au pledat pentru încheierea unei alianțe cu mongolii împotriva mamelucilor. Numeroase misiuni diplomatice au circulat și din cealaltă direcție, trimise de Hulagu, cea mai influentă căpetenie mongolă din Asia, și de fiul său Aqaba. Interesul lor pentru negocieri era dictat îndeosebi de intenția de a folosi puterea maritimă a Apusului împotriva Egiptului și a teritoriilor proaspăt cucerite de aceștia în Palestina și Siria. Însă ițele erau încurcate de primele semne ale neînțelegerilor iscate între mongolii înșiși.

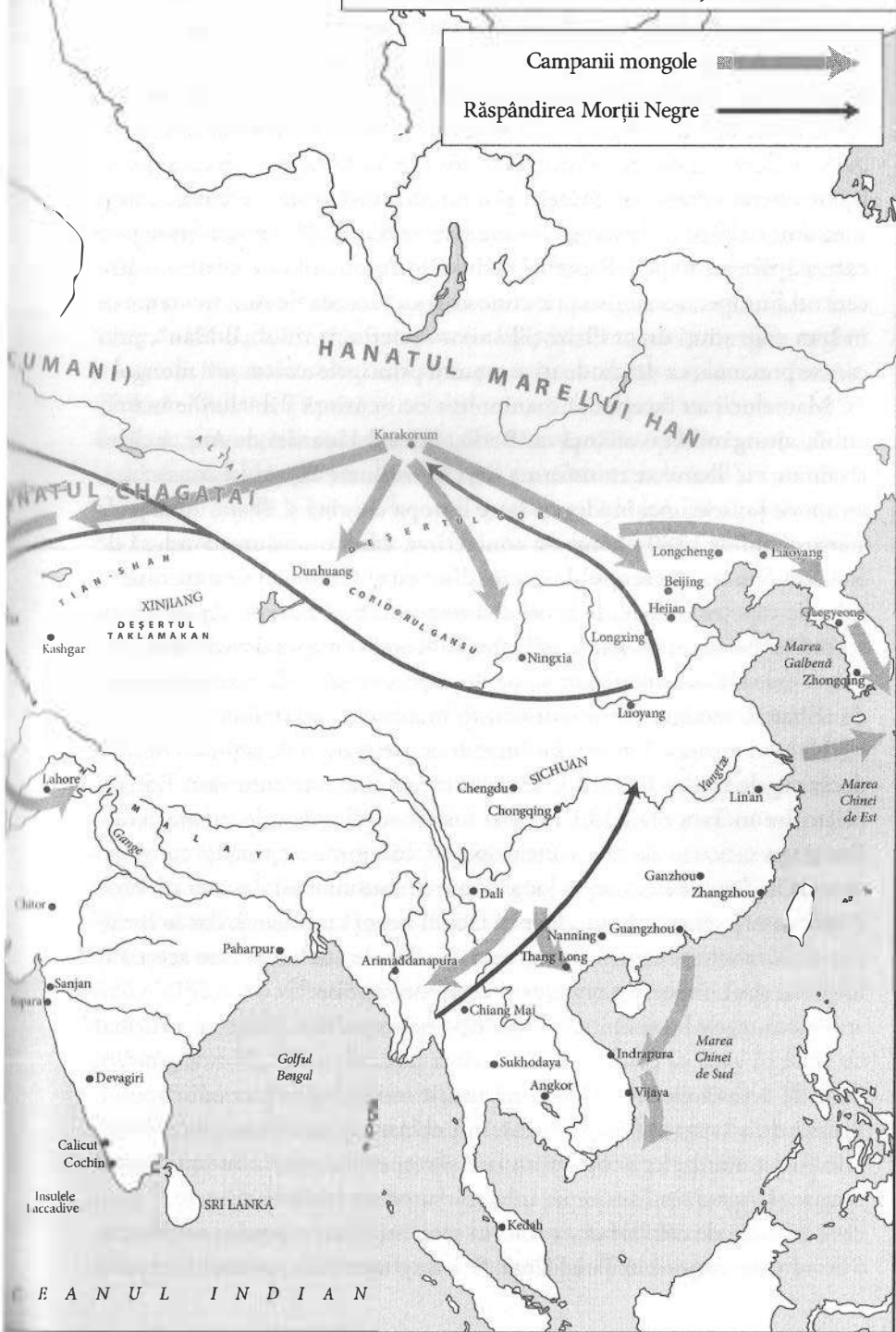

MOARTE ȘI DISTRUGERE ÎN SECOLELE AL XIII-LEA ȘI AL XIV-LEA

Campanii mongole

Răspândirea Morții Negre

Pe la finele secolului al XIII-lea, lumea mongolă devenise într-atât de vastă — întinzându-se de la Pacific până la Marea Neagră, de la stepele din nordul Indiei până la Golful Persic —, încât începuseră să apară tensiuni. Imperiul s-a divizat în patru regiuni majore, ce aveau să devină tot mai ostile unele față de celelalte. Dinastia cea veche își avea fieful în China; în Asia Centrală dețineau controlul urmașii lui Chagatai (descriș de un scriitor persan drept „un măcelar și un tiran“, un bărbat blestemat, „crud și iubitor de vărsare de sânge“ — încarnarea Răului.)⁴⁶ La vest, mongolii care stăpâneau stepele Rusiei și teritoriile de dincolo de acestea, către centrul Europei, au ajuns să fie cunoscuți ca Hoarda de Aur, în vreme ce în Iran erau știuți drept ilhazi (ilhani) — referire la titlul „Il-Han“, prin care se prezentau ca descendenți ai ramurii principale a cărmuirii mongole.

Mamelucii au început să manipuleze cu iscusință slăbiciunile inamicului, ajungând la o alianță cu Berke, liderul Hoardei de Aur, a cărui rivalitate cu ilhanii se transforma deja în ostilitate fățișă. În consecință, au sporit șansele unei înțelegeri între Europa creștină și ilhani. Abia pe la sfârșitul anilor 1280 planul s-a concretizat, când o misiune condusă de Rabban Sauma, episcopul Uiguriei din vestul Chinei, a fost trimisă în solie de căpetenia ilhanidă la cei mai importanți ai Europei Apusene, cu scopul încheierii unei alianțe militare. Rabban Sauma s-a dovedit o alegere bună: era civilizat, inteligent și, pe deasupra, creștin. Cu toată faima lor de sălbatici, mongolii se arătau iscușiți în a-i „citi“ pe străini.

Nimeni nu s-a arătat mai încântat de aceste planuri de acțiune comună decât regele englez Eduard I. Cruciat cât se poate de entuziast, Eduard călătorise în Țara Sfântă în 1271 și fusese oripilat de cele văzute acolo. Era și așa suficient de rău, concluzionase, că lumea creștină își consuma energia în dispute interne, în loc să lupte cu musulmanii. Însă cu adevărat îl înfioraseră venețienii: nu doar că făceau negoț cu păgânii, dar le furnizau și materiale pentru construirea mașinilor de asediu pe care aceștia le foloseau apoi împotriva orașelor și cetăților creștine.⁴⁷

Așa că regele l-a primit cu bucurie pe episcopul din Răsărit și a afirmat cu tărie că avea ca prioritate recucerirea Ierusalimului. „Nu ne gândim decât la această chestiune“, i-a mărturisit monarhul englez episcopului, înainte de a-l ruga să-l împărtășească pe el însuși și pe toți membrii Curții sale. L-a tratat pe episcop cu onoare și respect, acoperindu-l cu daruri bogate și organizând un ospăț întru sărbătorirea izbânzii viitoare.⁴⁸ S-au croit planuri de colaborare, având ca scop asigurarea, pentru totdeauna, a dominației creștine în Țara Sfântă. Se ivise o asemenea speranță în rapidul

triumf al creștinătății, încât s-au organizat până și procesiuni la Roma pentru celebrarea iminentei înfrângerii a musulmanilor. Pe parcursul câtorva decenii, în mintea europenilor mongolii se transformaseră din salvatori în demoni și apoi iarăși în salvatori. Gândul că sfârșitul lumii era aproape lăsa loc încrederii într-un nou început.

Însă nimic n-avea să se aleagă de aceste planuri mărețe. Întocmai cum cruciadele, rând pe rând, înfăptuiseră mai puțin decât promiseseră, toate discuțiile despre o alianță întinsă peste mii de kilometri și implicând soarta religiilor majore nu au produs niciun rezultat palpabil. Eduard I și-a dat seama că avea probleme mai importante mai aproape de casă. În loc să formeze o alianță cu mongolii împotriva Egiptului musulman, regele englez a fost silit să pornească spre Scoția, pentru a înăbuși revolta condusă de William Wallace. Fiindcă și ceilalți monarhi europeni aveau preocupări similare, prezenței creștine în Țara Sfântă avea să i se pună capăt curând: la două secole după ce cavalerii primei cruciade capturaseră Ierusalimul, ultimele urme ale stăpânirii lor s-au spulberat. Sidonul, Tirul, Beirutul și Acra s-au supus mamelucilor în 1291. Se dovedea, așadar, că bunăvoința și entuziasmul singure nu erau de-ajuns pentru a sprijini, salva sau păstra locurile ce se aflau în inima credinței creștine.

O vreme, nădejdlile s-au dovedit deșarte. Abia în iarna lui 1299 au izbutit mongolii ceea ce încercaseră timp de mai bine de-o generație: să-i înfrângă zdrobitor pe mameluci. Victoria lor a fost atât de hotărâtoare, încât prin Europa au circulat zvonuri că Ierusalimul fusese recuperat de creștinii răsăriteni care luptaseră alături de aliații mongoli. Se spunea că însuși conducătorul ilhanid se convertise la creștinism și era acum noul protector al Țării Sfinte. Unele rapoarte anunțau, cu ardoare, vești încă și mai bune: neajungându-le că-i alungaseră pe mameluci din Siria și Palestina, mongolii le-ar fi spart liniile defensive și-ar fi cucerit și Egiptul.⁴⁹ Însă toate acestea sunau prea bine pentru a fi adevărate. Într-adevăr, mongolii obținuseră o victorie majoră, însă poveștile entuziaste nu erau altceva decât neînțelegeri, zvonuri și răstălmăcirii. Țara Sfântă a creștinătății era dusă pentru vecie.⁵⁰

Cruciadele influențaseră enorm societatea medievală europeană. Puterea papalității se transformase, iar pontiful devenise nu doar un cleric cu autoritate religioasă, ci un lider care dispunea de mijloace militare și politice proprii; principiile și comportamentul elitei țineau cont de concepte precum slujirea, devoțiunea și pietatea cavalerască, iar ideea creștinismului ca numitor comun al Europei prinsese rădăcini. Însă devenise clar, în cele

din urmă, că, deși în teorie cucerirea și păstrarea Ierusalimului părea un plan minunat, în practică era o acțiune dificilă, costisitoare și periculoasă. Așa încât, după ce vreme de două secole fusese plasată în centrul conștiinței creștine, Țara Sfântă a dispărut, fără multă zarvă, dintre preocupările liderilor europeni. Așa cum scria pe la începutul secolului al XIX-lea poetul William Blake, ar fi fost infinit de preferat ca Ierusalimul să fi fost construit într-un loc mai plăcut și mai convenabil — ca de pildă „pe-al Angliei suav și verde tărâm”.⁵¹

Cruciadele, în cele din urmă, au dat greș: încercarea de colonizare a celor mai importante locuri pentru creștinism eșuase. În schimb, alta era situația orașelor-state italiene, care au reușit acolo unde regii creștini șovăiseră. În vreme ce cavalerii pioși erau alungați din Țara Sfântă, statele cu ieșire la mare se adaptau noilor realități politice și se lansau în expediții încă și mai departe în Asia. Și sub nicio formă n-ar fi fost dispuse să renunțe la poziția lor. Dimpotrivă, după pierderea Ierusalimului și a celorlalte teritorii ocupate vremelnic de creștini în Orient, rolul orașelor-state italiene nu s-a redus, ci a crescut.

DRUMUL MORTII ȘI AL DISTRUGERII

Chiar înainte de căderea orașelor și a porturilor din Levant, atât Genova, cât și Veneția luaseră măsuri pentru găsirea unor noi rute comerciale, a unor noi centre de achiziție și de desfacere a mărfurilor, a unor soluții prin care să se asigure că nu aveau să piardă din punct de vedere economic. Odată ce căile comerciale care străbăteau Țara Sfântă au devenit tot mai afectate de creșterea tensiunilor militare, amândouă cetățile au întemeiat colonii proaspete pe coasta nordică a Mării Negre, în Crimeea, la gura Mării Azov și în Cilicia armeană, unde orașul Ayas a devenit noua poartă de intrare pentru mărfurile exotice și prețioase aduse din Orient.

Exista oportunitatea înăvușirii. Diferențele dintre prețul grânelor pe coastele nordice și sudice ale Mării Negre furnizau o ocazie perfectă pentru orașele-state, care își puteau folosi uriașele nave ca să transporte alimente în cantități considerabile.¹ Aceste vase își mai arătau utilitatea și în deplasarea altor bunuri — de pildă, oameni. Atât genovezii, cât și venețienii au reluat comerțul cu sclavi la scară largă, cumpărând robi, pe care îi vindeau mamelucilor din Egipt, și sfidând astfel încercările papalității de a interzice traficul de bărbați, femei și copii către piețele musulmane.²

Vechile rivalități erau greu de lăsat deoparte. Genova arătase deja cât de departe era dispusă să meargă pentru a-și zdrobi competitorii, atunci când distrusese flota orașului Pisa în 1282 și refuzase, după aceea, să accepte răscumpărarea prizonierilor. Pisa n-avea să-și mai revină niciodată pe deplin după această lovitură aplicată de rivalii ei. Printre cei capturați se număra și un anume Rustichello, care și-a petrecut mai bine de un

deceniu în închisoare, înainte de a se alege cu încă un tovarăș de prizonierat, luat ostatic cu ocazia unei victorii navale genoveze — de data asta în Adriatică, asupra venețienilor. Legând prietenie cu acesta, Rustichello s-a apucat să scrie despre remarcabilele sale călătorii și pățanii: pentru relatarea călătoriilor lui Marco Polo ar trebui să mulțumim brutalității și neîncetatei lupte pentru putere dusă de Genova.

Duelul nemilos pentru supremație comercială se dădea în fiecare loc în care Veneția și Genova intrau în conflict: erau încleștări violente în Constantinopol, lupte în Marea Egee și în Cipru și bătălii sângeroase în Marea Adriatică. În perioada în care papa Bonifaciu al VIII-lea a mediat un armistițiu în 1299, cele două părți se luptau fără oprire. Dar energia, efortul și cheltuielile dedicate competiției de a ocupa poziția dominantă indicau doar câte resurse mai rămăneau pentru stabilirea de contacte cu Asia.

Însă, cu toate acestea, meritase din plin. Pe de-o parte, în anul 1301, Sala Marelui Consiliu al Veneției a fost mărită, după ce se stabilise în unanimitate că nu mai era îndeajuns de încăpătoare pentru a-i găzdui pe toți puternicii săi membri, al căror număr crescuse odată cu sporirea bogăției metropolei.³ În cazul Genovei, pe de altă parte, un poem scris pe la sfârșitul secolului al XIII-lea ridică în slăvi frumusețea orașului, care era „plin de sus și până jos cu *palazzi*” și al cărui orizont era împodobit cu nenumărate turnuri. Sursa îmbogățirii orașului o constituia abundența de mărfuri venite din Răsărit — inclusiv blănuri de hermină, verighi și alte piei de animale vâdate în stepă, precum și piper, ghimbir, mosc, mirodenii, brocarturi, catifea, țesături cu fir de aur, perle, giuvaiere și nestemate. Genova era bogată, spune mai departe autorul, datorită rețelei pe care o crease, servită de galerele și vasele sale: genovezii sunt acum răspândiți pe pământul întreg, se lauda autorul, și întemeiază noi Genove oriunde ajung. Cu adevărat, nota autorul anonim, Dumnezeu binecuvântase orașul și voia ca acesta să prospere.⁴

Un motiv important care a stat la baza dezvoltării economice a Veneției și a Genovei a fost iscusința și prevederea pe care le arătau în a împlini dorințele clienților — și pe cele ale comercianților care veneau din alte orașe europene ca să cumpere bunurile aduse aici. Fiindcă Egiptul și Țara Sfântă se dovedeau prea nestatornice și riscante din punct de vedere economic, Marea Neagră a devenit curând o zonă comercială de primă importanță.

Însă în spatele propășirii orașelor-state italiene se aflau sofisticarea și moderația fiscală a mongolilor în privința taxelor vamale. Mai multe izvoare istorice atestă faptul că vămuirea produselor de export ce străbăteau

Marea Neagră nu depășea niciodată 3–5% din valoarea totală a bunurilor; extrem de convenabil prin comparație cu impozitarea produselor care treceau prin Alexandria, unde sunt amintite taxe de câte 10, 20, ba chiar 30%.⁵ După cum știe orice negustor, rata de profit înseamnă totul. Așadar, era foarte avantajos să traversezi Marea Neagră — ceea ce a dus la sporirea importanței acestei rute către est.

Menținerea prețurilor la un nivel rezonabil și o strategie deliberată de păstrare a taxelor la un nivel scăzut erau simptomatice pentru avansatul sistem birocratic al Imperiului Mongol, căruia adesea, din cauza abundenței de imagini ale violenței și distrugerii aflate în prim-plan, riscă să i se minimizeze importanța. Succesul mongolilor stătea, de fapt, nu în brutalitatea aplicată fără discriminare, ci în încrederea lor în calea compromisului și a cooperării, mulțumită unor eforturi neconținute de susținere a unei administrații ce revigora sistemul de control centralizat. Deși istorici persani din epoci mai târzii aveau să afirme sus și tare că mongolii se detașaseră de procesul administrării imperiului lor, preferând să lase pe seama altora asemenea sarcini banale, cercetări recente au arătat cât de implicați erau aceștia, de fapt, în amănuntele vieții de zi cu zi.⁶ Marea realizare a lui Genghis-Han și a succesorilor săi nu a fost jaful fără măsură, păstrat în imaginarul popular, ci contabilitatea meticuloasă care a permis, vreme de secole, înflorirea unuia dintre cele mai mari imperii din istorie. Nu este, așadar, o coincidență că rușii au preluat în limba lor termeni împrumutați din vocabularul administrativ al mongolilor — mai ales din domeniul negoțului și al comunicațiilor: cuvintele pentru profit (*bariș*), bani (*denghi*) și trezorerie (*kazna*) își au toate originea în contactul cu noii stăpâni din est. La fel și sistemul poștal din Rusia, bazat pe metodele mongole de transmitere a mesajelor, iute și eficient, dintr-o margine într-alta a imperiului, printr-o rețea oficială de puncte de tranzit.⁷

Atât de geniali au fost mongolii, de fapt, încât bazele succesului pe termen lung s-au pus încă de la bun început. Odată ce Genghis-Han și succesorii săi au început să-și extindă stăpânirea, au fost nevoiți să includă popoare noi într-un sistem coerent. Triburile erau în mod intenționat împrăștiate, jurând loialitate unităților militare și, mai ales, conducerii mongole însăși. Trăsăturile distinctive — de pildă, modul în care unii sau alții își purtau părul — au fost eliminate și în locul lor au fost impuse veșminte și tunsori standardizate. Ca practică obișnuită, populațiile supuse ori cucerite erau dispersate prin întregul teritoriu controlat de mongoli, cu scopul slăbirii legăturilor de limbă, rudenie și identitate și spre favorizarea

procesului de asimilare. Nume noi au fost folosite în locul poreclelor etnice pentru a se sublinia noua politică a mongolilor. Toate acestea, la rândul lor, erau întărite de un sistem centralizat de recompense, în care prada și tributul erau împărțite: apropierea de dinastia conducătoare era foarte importantă, ceea ce, la rândul său, încuraja o meritocrație generală, chiar dacă brutală, în care generalii care repurtau succese se alegeau cu răsplăți bogate, iar cei care eșuau erau eliminați cu rezezițiune.⁸

Cu toate că identitatea tribală era anihilată sistematic, în imperiu exista o remarcabilă deschidere în privința chestiunilor legate de credință. Mongolii erau destinși și toleranți în tot ceea ce ținea de religie. Încă de pe vremea lui Genghis-Han, curtenilor li se îngăduise să practice orice credință poșteau. Conform unui cronicar persan, dintr-o epocă mai târzie, Genghis însuși „îi privea pe musulmani cu respect, după cum, la fel, îi prețuia și pe creștini, și pe «idolatri» (adică pe budiști)“. În ce-i privea pe descendenți, erau cu toții lăsați să decidă, potrivit înclinațiilor și conștiinței, ce credință să urmeze. Unii au ales islamul, alții creștinismul, în vreme ce „alții au rămas la credințele strămoșilor lor și n-au tras către vreo parte sau alta“.⁹

Era ceva adevăr în asta, așa cum aveau să afle curând misionarii care s-au îmbulzit către Răsărit căutând oameni pe care să-i convertească.¹⁰ Guillaume de Rubruck a găsit, spre uimirea lui, preoți prin întreaga Asie pe parcursul călătoriei sale către Curtea mongolă, dar și mai surprins a fost să-i vadă binecuvântând cai albi în fiecare primăvară, când hergheliile se adunau aproape de Karakorum; mai mult încă, binecuvântările erau făcute într-o manieră ce amintea mai degrabă de ritualurile păgâne decât de religia creștină.¹¹ Se considera că niște compromisuri erau acceptabile — un detaliu mărunț în efortul general al câștigării de noi adepți. Pe măsură ce contactele dintre Europa și Asia Centrală sporeau, diocesele s-au înființat iarăși în est, inclusiv în străfundurile stepelor, în vreme ce în nordul Persiei au fost întemeiate mănăstiri, ca aceea de la Tabriz, care a devenit sălașul unei înfloritoare comunități de călugări franciscani.¹² Faptul că li se dădea voie să prospere spune multe despre protecția ce li se oferea și despre atitudinea relaxată a mongolilor față de religie.

Lucrurile, de fapt, au avansat mult mai mult de atât. La finele secolului al XIII-lea, papa l-a trimis pe Giovanni da Montecorvino la Marele Han cu o misivă în care îl „invita să accepte credința catolică a Domnului Nostru Iisus Hristos“. Deși misiunea lui Giovanni nu a avut parte de succes, acesta a convertit cât de multe persoane a putut, plătind răscumpărări pentru

eliberarea din sclavie a unor copii, pe care apoi i-a educat în greacă și latină, scriind pentru ei, de mână, cărțile cu psalmi. La un moment dat, până și Marele Han în persoană avea să vină să-i asculte psalmodiind la liturghie, vrăjit de frumoasele cântări și de misterul euharistiei. Giovanni a avut un asemenea succes, încât o misiune specială a fost trimisă de papa Clement al V-lea, la începutul anilor 1300, pentru a-l ridica nu la rangul de episcop, ci la unul și mai înalt încă, menit a-i reflecta reușitele și a grăbi crearea unei ierarhii bisericești în Imperiul Mongol: arhiepiscop de Beijing. Eșecul cruciadelor nu a însemnat și eșecul creștinismului în Asia.¹³

Printre altele, această toleranță religioasă ținea și de calcule politice iscusite. Se pare că mai ales dinastia ilhanilor a folosit strategia de a le spune reprezentanților religioși ce voiau aceștia să audă. Hulagu, de exemplu, i-a spus unui preot armean că fusese botezat de copil; Biserica Apuseană era atât de dornică să creadă una ca asta, încât prin Europa au început să circule ilustrații înfățișându-l pe Hulagu în chip de sfânt creștin. Totuși, altora li s-au spus povești diferite. Budiștii, de pildă, au fost asigurați că Hulagu urma învățăturile lor, menite să-l aducă la iluminare. Au existat multe cazuri de înalți demnitari mongoli care s-au creștinat pentru a trece apoi la islam și viceversa, schimbându-și religia după cum li se părea potrivit. Acești credincioși flegmatici se pricepeau de minune să fie de toate pentru toți.¹⁴

Cucerirea inimilor și a minților era crucială pentru extinderea fără piedici a imperiului. Era o stratagemă pe care o aplicase la rândul său și Alexandru cel Mare, după ce-i învinsese pe persani — și ar fi fost aprobată de autori precum Tacit, care fusese un critic acerb al politicilor imprudente de jaf și devastare care nu țineau seama de nimic. Instinctiv, mongolii știau cum să fie niște ctitori măreți de imperiu: toleranța și administrația eficientă trebuiau să urmeze puterii militare.

Deciziile chibzuite luate în negocierile cu potențiali aliați importanți și-au arătat din plin roadele. În Rusia, exceptarea generală a bisericii de la orice impozitare și de la serviciul militar a fost întâmpinată cu bucurie: este doar un exemplu ce arată că, administrând un teritoriu cu o mânăușă de catifea, se poate obține bunăvoința localnicilor chiar și după o cucerire cu pumn de fier.¹⁵ În același mod, delegarea responsabilităților era o cale extrem de eficientă pentru atenuarea animozităților și tensiunilor. Din nou, instructiv este cazul Rusiei, unde un singur reprezentant a fost însărcinat să colecteze taxele și impozitele, în schimb unui procent generos din sumele strânse. Nu degeaba a ajuns Ivan I, cneaz al Moscovei, să fie cunoscut sub

numele de „Ivan Kalita“ (sau „Ivan Pungă-de-bani“): se ocupa cu strângerea dărilor menite să umple cuferele mongolilor, oprindu-și, firește, o parte consistentă pentru el însuși. Concentrarea de putere și bogăție în mâinile unor personaje de încredere precum Ivan a dus la ridicarea unor familii de nobili pe care puterea mongolă se putea baza și care prosperau pe spezele familiilor rivale. Efectele au fost profunde și de durată: unii istorici au susținut că sistemul de guvernământ mongol a pregătit terenul pentru transformarea Rusiei într-un sistem aristocratic în toată puterea cuvântului prin acordarea, unui mic număr de indivizi, a dreptului de a conduce atât poporul de rând, cât și pe egalii lor.¹⁶

Dominatori din punct de vedere militar, abili în politică și toleranți în religie, mongolii cultivau un model al succesului care avea prea puțin de-a face cu percepția noastră comună asupra lor. Dar, fără a le scădea din merite, călăreții stepelor au avut și norocul unui context favorabil. În China, au întâlnit o societate care avusese parte de creștere demografică, de expansiune economică și de inovații tehnologice ce urmaseră unei sporiri rapide a productivității în agricultură.¹⁷ În Asia Centrală, au găsit stăruite fragmentate, sfâșiate de rivalități și gata să fie consolidate. În Orientul Mijlociu și în Europa, au intrat în contact cu societăți tot mai stratificate, ce băteau monedă proprie — capabile, adică, să plătească în bani gheață și cu o populație cu putere de cumpărare și cu apetit enorm pentru produse de lux. Pe întinderea continentelor european și asiatic, Genghis-Han și succesorii săi nu doar că au dat nas în nas cu o lume ce oferea prăzi îmbelșugate, ci s-au trezit că trec într-o epocă de aur.¹⁸

Întocmai cum cuceririle islamice din secolul al VII-lea au avut un impact profund asupra economiei globale datorită modului în care dările, tributurile și banii lichizi au început să curgă către centru din toate colțurile lumii, la fel și succesele mongolilor din secolul al XIII-lea au remodelat sistemele monetare ale Eurasiei. În India, au fost introduse ritualuri și moravuri noi, venite din stepe, precum procesiunile oficiale în care șaua ornamentată a conducătorului era purtată cu ostentație înaintea sa.¹⁹ În China, în acest timp, obiceiurile culinare s-au schimbat în urma adoptării unor arome, ingrediente și stiluri de a găti preferate de noii stăpânitori. Texte precum *Yinshan zhengyao*, un ghid culinar ce enumera „Lucruri potrivite și esențiale pentru hrana și băutura Împăratului“, includ multe feluri de mâncare influențate de bucătăria și preferințele nomazilor, punând accent pe fierberea alimentelor ca mod de preparare a hranei.²⁰ Folosirea tuturor părților din

carcasa unui animal — de asemenea, ceva obișnuit la păstorii nomazi — a devenit populară. Hanul Kublai se număra printre cei devotați mâncărilor strămoșilor săi și se spune că se hrănea cu lapte fermentat, carne de cal, cocoașă de cămilă și supă de oaie îngroșată cu făină, socotite delicatese la Curtea sa.²¹ Cele înșiruite mai sus par a fi totuși mai comestibile decât plămânii de oaie sau pasta pe bază de seu din coada ori capetele oilor, feluri menționate într-o carte de bucate din secolul al XIV-lea.²²

Și Europa a simțit impactul cultural al cuceririi mongole. Veșminte noi și bătătoare la ochi au fost importate sau realizate după modelul hainelor din noul imperiu. Stilul mongol a ajuns la modă după ce primul val de panică s-a stins. În Anglia, 250 de fâșii de pânză „tătărescă“, de culoare albastru-închis, au fost folosite pentru confecționarea panglicilor celui mai vechi și de seamă ordin cavaleresc, Cavalerii Jartierei. Cu ocazia Turnirului din Cheapside, în 1331, la festivitatea de deschidere au defilat bărbați înveșmântați în haine tătărești bogate, purtând măști ca să semene cu luptătorii mongoli. Influențe orientale se regăsesc până și în cel mai caracteristic accesoriu vestimentar al Renașterii din întreaga Europă: *hennin*-ul. Acoperământul pentru cap de formă conică, preferat de doamne și atât de vizibil în portretistica secolului al XIV-lea și în perioada următoare, pare să fi fost inspirat indirect de bonetele purtate în acea perioadă la Curtea mongolă.²³

Însă cuceririle mongole au avut și alte efecte, substanțiale, fiindcă acestea au dus la transformări în economiile europene. Șirul interminabil de soli trimiși pe la curțile hanilor avea să fie curând însoțit de misionari și de negustori care le călcau pe urme. Deodată, nu doar mongolii, ci întreaga Asie pătrundea în raza vizuală a Europei. Poveștile istorisite de călători erau sorbite cu nesaț de cei dornici să afle mai multe despre lumea exotică ce începea să se contureze în est.

Poveștile erau ascultate cu uluire. Potrivit lui Marco Polo, dincolo de China exista o insulă, unde palatul stăpânitorului avea acoperiș de aur și ziduri de aur groase de-o palmă. În India, potrivit dezvăluirilor aceluiasi autor, se aruncau carcace de animale în văi adânci, bogate în diamante — dar, totodată, pline cu șerpi — pentru atragerea vulturilor, care, coborând ca să se înfrupte din carne, ridicau odată cu leșurile nestemate lipite de acestea, fiind apoi adunate cu ușurință. Piperul, nota un alt călător al vremii, provenea din smârcuri pline de crocodili ce trebuiau alungați cu făclii aprinse. În relatările contemporanilor bogăția Orientului apărea drept legendară — aflându-se în puternic contrast cu Europa.²⁴

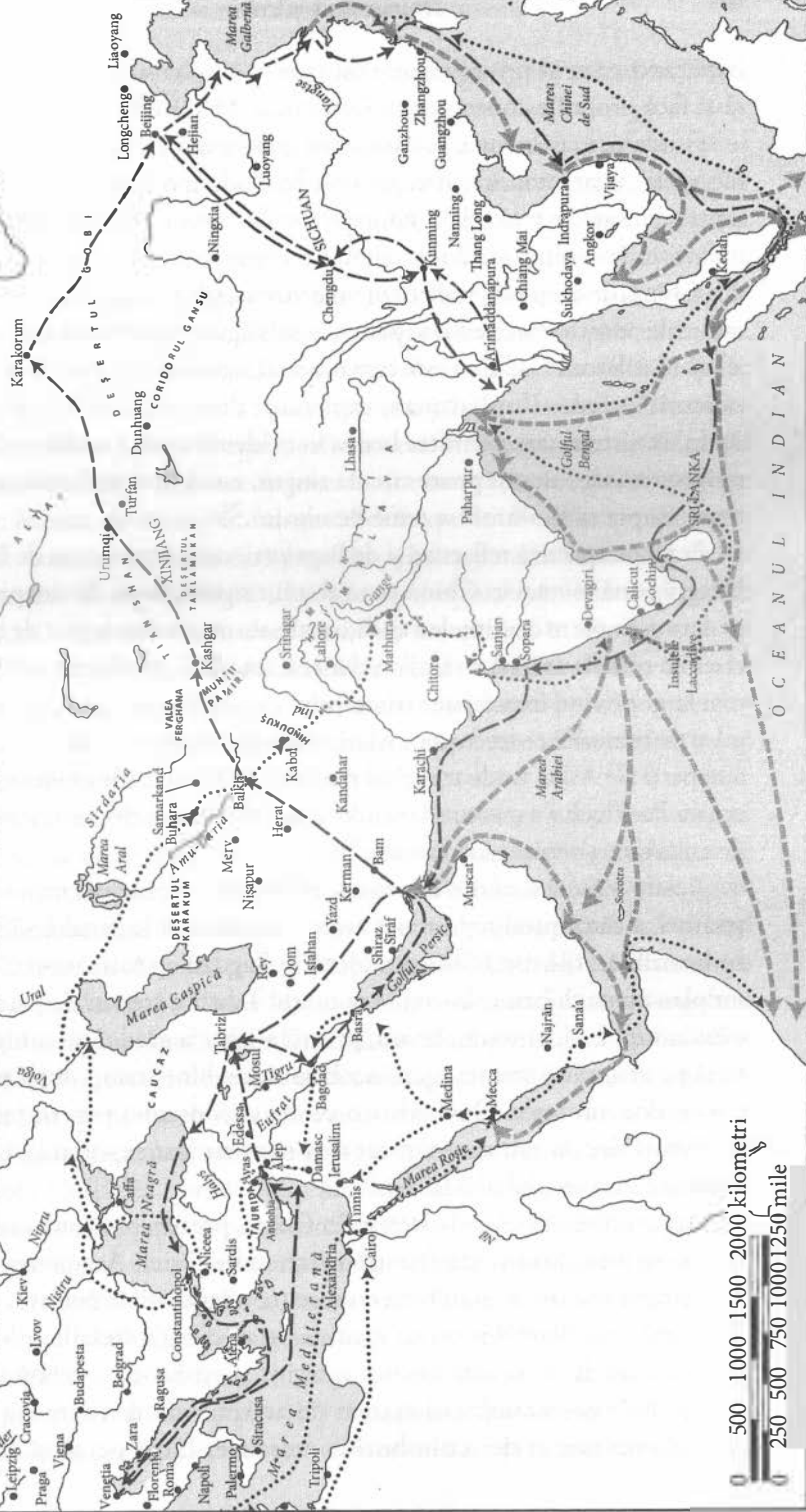
Concluzia aceasta nu ar fi trebuit să fie nici surprinzătoare și nici nouă. Temele abordate le erau familiare din textele clasice care începeau iarăși să fie citite, pe măsură ce societatea și economia se dezvoltau în Europa continentală și se manifesta din nou curiozitatea intelectuală. Informațiile furnizate de Marco Polo și de alți călători nu erau tocmai diferite de rela-tările lui Herodot, Tacit, Pliniu și chiar de cele din *Cântarea cântărilor*, unde liliecii se foloseau de gheare pentru a apăra mlaștinile în care creștea scorțișoara, șerpii zburători veninoși păzeau arborii aromatici din Arabia și păsările Phoenix își construiau cuiburi de smirnă și tămâie, pe care le umpleau apoi cu alte mirodenii.²⁵

Firește, fascinația pentru Orient — și istorisirile despre primejdiile la care te supuneai ca să aduni mărfuri rare și de preț — avea de-a face cu prețul stabilit pentru aceste bunuri când erau aduse în Europa. Mărfurile, ierburile și condimentele greu de produs sau de cules trebuiau să fie, firește, extrem de costisitoare.²⁶ Pentru o mai bună informare, pe la începutul se-colului al XIV-lea, au apărut ghiduri și compendii despre cum se putea călători și face negoț în Asia — și, mai presus de orice, cum se obține un preț bun la cumpărare. „Mai întâi și mai întâi, trebuie să-ți lași barbă și să n-o razi“, scria Francesco Pegolotti, autorul celui mai faimos ghid al perioadei; „și ai grijă să-ți iei o călăuză — vei economisi din plin, mai mult decât ai plăti unui om priceput“, povățuia acesta. Însă cele mai importante informații pe care le furniza erau cuantumul taxelor în diverse locuri, diferențele în greutate, unități de măsură și monede, descrierea diverselor mirodenii și cât anume valorau acestea. În lumea medievală, ca și în prezent, scopul acestor îndrumare era evitarea dezamăgirii și reducerea șanselor ca vreun negustor fără scrupule să profite de lipsa de experiență a cumpărătorului.²⁵

Faptul că Pegolotti însuși nu era din Veneția sau din Genova, cele două mari puteri ale secolelor al XIII-lea și al XIV-lea, ci din Florența, era în sine relevant. Apăreau întreprinzători noi, dornici să-și ia tainul din est — precum orașele Lucca ori Siena, ai căror comercianți puteau fi găsiți în Tabriz, Ayas și în alte puncte comerciale din Răsărit — cumpă-rând mirodenii, mătăsuri și țesături din China, India și Persia, dar și din alte părți. Senzația că se deschideau orizonturi noi nu transpare nicăieri mai bine exprimată decât pe harta ce atârna în Sala Marelui Consiliu din Palazzo Publico, din Siena: confecționată astfel încât să fie rulată cu mâna, harta înfățișa lumea având centrul în orașul din Toscana și arăta distanțele, rețelele de transport și rețeaua sieneză de agenți, contacte și intermediari, întinsă până în străfundurile Asiei. Chiar și orașele obscure din centrul

DESCOPERIRI ÎN SECOLELE AL XIII-LEA ȘI AL XIV-LEA

- Expedițiile navale ale lui Zheng He
- Expedițiile lui Marco Polo
- Expedițiile lui Ibn Battuta

0 500 1000 1500 2000 kilometri
0 250 500 750 1000 1250 mile

Italiei începeau să privească spre est pentru inspirație și profit, plănuiind să-și facă propriile conexiuni cu Drumurile Mătăsii.²⁸

Fundamentală pentru expansiunea europeană era stabilitatea pe care mongolii o garantau în întreaga Asie. În ciuda tensiunilor și rivalităților dintre diferitele ramuri ale conducerii tribale, domnia legii era protejată cu îndârjire când venea vorba de chestiuni comerciale. Sistemul de drumuri din China, de exemplu, stârnea invidia vizitatorilor. Aceștia se minunau de măsurile administrative luate pentru a se asigura securitatea negustorilor aflați în călătorie. „China este țara cea mai sigură și cea mai bună pentru călătorit“, credea Ibn Battūtah, explorator din secolul al XIV-lea; exista acolo un sistem care permitea luarea în evidență zilnică a călătorilor, ceea ce însemna că „un om poate circula singur, nouă luni încheiate, cu avere mare asupra sa și n-are a se teme de nimic“.²⁹

Era o perspectivă reflectată și de Pegolotti, care nota că ruta de la Marea Neagră până tocmai în China „este absolut sigură, fie zi, fie noapte“. Asta se datora în parte credințelor tradiționale ale nomazilor legate de ospitalitatea ce trebuia arătată străinilor, dar era, totodată, rezultatul unei viziuni mai largi privind încurajarea comerțului. În acest sens, taxele competitive puse pe bunurile ce treceau pe Marea Neagră își găseau evident ecou prin alte părți ale Asiei, unde tranzitul maritim prin porturile chinezești de pe coasta Pacificului a crescut, la rândul său, mulțumită eforturilor susținute de colectare a veniturilor vamale.³⁰

Aceste măsuri s-au dovedit foarte eficiente în domeniul exportului de țesături, a căror producție a luat avânt considerabil în secolele XIII-XIV. Industriile textile din Nishāpūr, Herāt și Bagdad au fost construite după un plan atent chibzuit, în vreme ce orașul Tabriz a crescut de patru ori în dimensiuni în doar o sută de ani, pentru a-i putea găzdui pe comercianți, ca și pe artizani și meșteșugari, neobișnuit de bine tratați după perioada cuceririlor mongole. Deși exista o cerere neconținută pentru țesături și pânzeturi fine în est, cantități tot mai mari au fost exportate în Europa începând din secolul al XIII-lea.³¹

Oportunități apăreau peste tot. În China, porturi precum Guangzhou serviseră întotdeauna de ferestre către sudul Asiei. Asemenea noduri comerciale majore le erau bine cunoscute negustorilor persani, geografilor arabi și călătorilor musulmani, care au descris străzile aglomerate ale orașelor de pe coastă ori din interior și au furnizat relatări despre o populație cosmopolită și extrem de activă. Atât de mare era nivelul de interacțiune și de schimburi comerciale, încât perșii și arabii au

furnizat multe cuvinte și expresii de împrumut ce sunt încă utilizate în chineza modernă.³²

În schimb, cunoștințele chinezilor despre lumea din afara granițelor țării lor rămăneau imprecise și insuficiente, după cum arată un text scris pe la începutul anilor 1200 de un ofițer imperial însărcinat cu negoșul extern în Guangzhou, China de Sud, loc binecuvântat cu un uluitor port natural în delta Zhujiang (Râul Perlelor). Relatarea, destinată uzului negustorilor, mateloșilor și călătorilor, încerca în mod curajos să explice practicile comerciale din zonele vorbitoare de arabă și chiar de dincolo de acestea, înșiruind bunurile ce puteau fi cumpărate și descriind situațiile la care se puteau aștepta neșușitorii chinezi. Însă, ca multe alte dări de seamă ale vremii, textul este înțesat cu inexactități și credințe aproape mistice. Mecca, de exemplu, nu era defel lăcașul lui Buddha și nici vreun loc unde budiștii veneau o dată pe an în pelerinaj; nu exista niciun tărâm unde femeile se reproduceau „lăsându-se, despuiate, în bătaia vântului de miazăzi“. Pепенii din Spania nu aveau un stângen în diametru și nu puteau hrăni mai bine de douăzeci de oameni. Nici oile din Europa nu creșteau mari cât un om și nu erau incizate în fiecare primăvară pentru a se extrage din ele câte cinci ocale de seu, după care să fie cusute la loc fără vreo vătămare.³³

După ce mare parte din Asia a fost unită de mongoli, rutele maritime au început să beneficieze de îmbunătățiri evidente, mai ales în locuri de importanță strategică și economică — precum Golful Persic —, supravegheate îndeaproape de noile autorități, dornice să încurajeze schimburi comerciale la distanțe mari și să-și sporească veniturile.³⁴ Ca atare, pe parcursul secolului al XIII-lea, din punct de vedere cultural, Guangzhou a devenit mult mai deschis la informații din afară și mai puțin provincial.

Pe la 1270, orașul devenise deja punctul central al importurilor și exporturilor maritime ale Chinei. Pentru fiecare corabie care pornea spre Alexandria încărcată cu piper destinat țărilor creștine, afirma la sfârșitul secolului al XIII-lea Marco Polo, mai bine de o sută ancorau în portul chinezesc — observație care este confirmată de Ibn Battūtah, care, la puțin timp după aceea, confirma că văzuse la sosirea în oraș o sută de corăbii navigând în golful Guangzhou, împreună cu nenumărate vase mai mici.³⁵ Comerțul pe Mediterana era întins; negoșul pe Pacific era imens.

Nu trebuie să ne bazăm exclusiv pe izvoare istorice ambigue sau îndoielnice pentru a stabili ce importanță comercială căpătase orașul.³⁶ O epavă din golful Guangzhou ce datează din exact acea perioadă dezvăluie ce

mărfuri erau importate din întreaga Asie de Sud și, foarte probabil, din Golful Persic și Africa de Est. Piperul, smirna, chihlimbarul, sticla și bumbacul reprezintă doar o parte a valoroasei încărcături care s-a dus la fund lângă coasta chineză prin preajma lui 1271.³⁷ Tot mai numeroșii negustori traversau Marea Chinei de Sud, stabilindu-și factorii în Sumatra, în peninsula Malacca și, mai ales, pe coasta Malabarului din sudul Indiei, sursa cea mai importantă pentru exporturile de piper — de multă vreme socotit în China, ca și în Europa ori în restul Asiei, una dintre mărfurile cele mai căutate.³⁸ La mijlocul secolului al XIV-lea, atât de multe vase navigau către orașe precum Calicut, încât unii observatori comentau că întregul transport de mărfuri și de călători în această parte a subcontinentului indian fusese preluat de navele chinezești. Un exemplar tipic al acestor vase cu chila plată, scufundat, a fost identificat recent în zona de coastă a statului indian Kerala.³⁹

Important pentru aceste călătorii lungi s-a dovedit argintul, care devenise moneda de schimb a întregii Eurasii. Era și rezultatul inovațiilor pe care China le introdusese înainte de apariția lui Genghis-Han: scrisorile de schimb și utilizarea banilor de hârtie.⁴⁰ După ce mongolii le-au adoptat și îmbunătățit, noile metode de plată, pe măsură ce s-au extins, au eliberat din sistemul monetar imense cantități de argint. Metalul prețios a devenit deodată mult mai accesibil, ceea ce a dus la corectarea majoră a valorii sale în comparație cu aurul. În unele părți ale Europei, între 1250 și 1338, prețul argintului a scăzut dramatic, până la jumătate din valoarea sa inițială.⁴¹ Doar în Londra, între anii 1278 și 1279, creșterea masivă a rezervelor de argint a permis trezoreriei regale să-și mărească de mai bine de patru ori masa monetară. Producția creștea rapid și în Asia. În stepe, ca și în Europa, producția de bani de argint a început să ia avânt odată ce conducătorii Hoardei de Aur au început să bată monedă în cantități mari.⁴² Fenomenul s-a petrecut și în alte regiuni. Japonia — care se bazase până atunci în mare măsură pe troc sau pe plata în produse precum orezul — a trecut la o economie monetară și a devenit din ce în ce mai activă în comerțul la distanță.⁴³

Cu toate acestea, efectul cel mai important pe care l-au avut cuceririle mongole asupra transformării Europei nu s-a manifestat în domeniul comercial, militar, cultural sau monetar. Nu doar cruzii războinici, mărfurile, metalele prețioase, ideile și modelele circulau prin arterele care legau mapamondul. De fapt, o consecință mult mai serioasă a avut molima. Ciurma s-a întins peste Asia, Europa și Africa, amenințând să

ucidă milioane de oameni. Mongolii nu distruseseră lumea, însă părea foarte posibil ca Moartea Neagră să izbutească.

Pe lângă faptul că, vreme de mii de ani, fusese sălașul turmelor și popoarelor nomade, steпа euro-asiatică a reprezentat și unul dintre cele mai mari bazine de propagare a ciumei, prin prezența unui șir de focare legate între ele de la Marea Neagră până în Manciuria. Condițiile ecologice ale naturii aride și semi-aride sunt numai bune pentru răspândirea bacteriei *Yersinia pestis*, transmisă de la o gazdă la alta în special prin mușcăturile de purici. Ciuma era răspândită iute și eficient de rozătoare-gazdă precum șobolanii, deși cămilele puteau fi, de asemenea, infectate și jucau un rol important în transmiterea epidemiei — așa cum au arătat studii despre programele de război biologic puse la punct de Uniunea Sovietică în timpul Războiului Rece⁴⁴. Deși pesta se poate transmite prin consumarea sau contactul cu țesuturi ale gazdei infectate ori prin inhalarea de materiale contaminate, la oameni cel mai adesea molipsirea se face prin intermediul puricilor care vomită bacili în sânge înainte de a se hrăni ori evacuează prin materiile fecale bacili care pătrund prin leziuni ale pielii. Aceste bacterii patogene sunt apoi transportate în ganglioni limfatici precum cei de la subsuori sau din zona inghinală, unde se multiplică rapid, producând umflături sau buboae pe care Boccaccio, care a supraviețuit ciumei, le-a descris drept mari cât niște ouă sau mere, „unele mai mari, altele mai mici”.⁴⁵ Apoi alte organe sunt infectate; spargerea acestor umflături provoacă hemoragii interne și formează acele pungi negre de puroi specifice bolii, care este înfricoșătoare din cauza manifestării sale, precum și a morții iminente.

Investigațiile moderne făcute asupra bacteriei *Yersinia pestis* și asupra bolii pe care o provoacă au lămurit rolul deosebit de important pe care factorii de mediu îi au asupra ciclului enzootic: schimbări aparent insignifiante pot transforma boala dintr-o afecțiune localizată și care poate fi ținută în frâu într-o pandemie. Mici diferențe de temperatură și de precipitații, de pildă, pot schimba dramatic ciclul de reproducere al puricilor, crucial, de asemenea, pentru ciclul de dezvoltare al bacteriei însăși, ca și pentru comportamentul rozătoarelor gazde.⁴⁶ Un studiu recent, care a luat în calcul o creștere a temperaturii de doar un grad, a ajuns la concluzia că doar acest fapt ar putea provoca o creștere cu 50% a extinderii pestei la gerbilul mare, principalul purtător al infecției în regiunile de stepă.⁴⁷

Deși nu este pe deplin clar de unde a pornit, până la urmă, epidemia din mijlocul secolului al XIV-lea, ciuma s-a răspândit rapid în anii 1340, pornind din stepe către Europa, Iran, Orientul Mijlociu, Egipt și Peninsula

Arabică.⁴⁸ Contagiunea s-a dezlănțuit de-a binelea în 1346, când ceea ce un contemporan italian descrie drept „o misterioasă molimă aducătoare de grabnică moarte” a început să facă ravagii pe teritoriile Hoardei de Aur de la Marea Neagră. O oaste mongolă care asedia agenția comercială genoveză de la Caffa, în urma unor dispute comerciale, a fost decimată de boala care ucidea „cu miile în fiecare zi”, potrivit unui autor. Totuși, înainte de a se retrage, „au poruncit ca leșurile să fie săltate pe catapulte și azvârlite în oraș, cu nădejdea că putoarea de neîndurat are să-i ucidă pe toți cei aflați între ziduri”. În loc să fie copleșiți de miros, asediații au dat cu nasul de molimă. Fără s-o știe, mongolii trecuseră la arme bacteriologice pentru a-și înfrânge dușmanii.⁴⁹

Rutele comerciale ce legau Europa de restul lumii deveneau acum căi ucigașe de transmitere a Morții Negre. În 1347, boala a ajuns la Constantinopol și apoi la Genova, Veneția și în bazinul Mediteranei, adusă de comercianți și negustori care se întorceau în grabă acasă. Până să înțeleagă populația din Messina, Sicilia, că era ceva în neregulă cu genovezii care le pătrunseseră în cetate plină de buboae, vomitând neconținut și scuipând sânge înainte să moară, era deja prea târziu: cu toate că galerele genoveze au fost trimise în larg, boala a pus stăpânire pe oraș, nimicind populația.⁵⁰

Ciuma s-a răspândit apoi cu repeziciune către nord, atingând orașele din nordul Franței și din Bavaria pe la mijlocul lui 1348. În insula britanică, vasele deja aduseseră „întâiul val de boală... prin neguțatorii și marelui infectați”.⁵¹ Victimele începeau să fie atât de numeroase prin satele și orașele Angliei, încât papa, „milostivindu-se, a dăruit iertare deplină pentru păcatele mărturisite”. Potrivit unor autori contemporani cu evenimentele, din populația țării a supraviețuit mai puțin de o zecime; câteva izvoare istorice relatează că numărul celor răpuși de boală era atât de mare, încât nu mai existau suficienți oameni ca să îngroape morții.⁵²

În loc să aducă bunuri de preț, corăbiile ce străbăteau Mediterana aduceau moarte și distrugere. Infecția nu se transmitea doar prin contactul cu victimele pestei sau cu șobolanii, prezență constantă a călătoriilor pe mare; chiar și mărfurile din cală se transformau în încărcături mortale, fiindcă puricii infestau blănurile și alimentele destinate Europei continentale și porturilor din Egipt, Levant și Cipru, unde primele victime tindeau să fie mai degrabă copiii mici și tinerii. Nu peste mult timp, boala se răspândea pe rutele caravanelor și ajungea la Mecca, ucigând puzderie de pelerini și teologi și producând teribile frământări sufletești: se pare că

profetul Mahomed ar fi promis că ciuma care devastase în secolul al VII-lea Mesopotamia n-avea să pătrundă nicidecum în orașele sfinte ale islamului.⁵³

În Damasc, scrie Ibn al-Wardī, ciuma „se așezase pe tron ca un rege și se dezlănțuia cu putere, ucigând peste zi câte o mie de oameni sau mai mult și subțind poporul”.⁵⁴ Drumurile dintre Cairo și Palestina erau presărate cu trupurile victimelor, iar câinii sfășiau cadavrele făcute mormane lângă zidurile moscheilor din Bilbais. În regiunea Asyut din Egiptul de Sus, numărul de plătitori de dări a scăzut de la 6 000, înainte de Moartea Neagră, la doar 116 — o reducere cu 98%.⁵⁵

Deși reducerea populației putea avea și alte cauze — oamenii se retrăgeau grăbiți către locurile de baștină —, este evident că numărul victimelor era enorm. „Înțelepciunea și prevederea omenească” s-au arătat neputincioase în a opri răspândirea molimei, scrie Boccaccio, învățatul umanist italian, în introducerea la *Decameronul*; pe parcursul a trei luni, notează acesta, mai bine de o sută de mii de persoane și-au pierdut viața doar în Florența.⁵⁶ Veneția a fost aproape cu totul depopulată: izvoarele istorice concordă că nu mai puțin de trei sferturi din populație au murit pe parcursul epidemiei.⁵⁷

Pentru mulți oameni, răspândirea ciumei părea să anunțe sfârșitul lumii. În Irlanda, un călugăr franciscan și-a încheiat descrierea ravagiilor provocate de molimă lăsând spațiu liber „ca lucrarea mea să fie dusă mai departe de va mai rămâne vreun suflet viu pe viitor”.⁵⁸ În aer se simțea iz de Apocalipsă; cronicarii francezi au vestit „ploi cu broaște, șerpi, șopârle, scorpioni și alte asemenea fiare veninoase”. Erau semne din cer care anunțau limpede nemulțumirea lui Dumnezeu: grindină de dimensiuni enorme izbea pământul, ucigând zeci de oameni, fulgerele prefăceau în scrum sate și orașe, producând „fum împruțit”.⁵⁹

Unii, precum regele Angliei Eduard al III-lea, s-au apucat de post și de rugăciune: monarhul a poruncit ca episcopii lui să-i urmeze exemplul. Broșuri arabe scrise în jurul anului 1350 îi îndemneau pe credincioșii musulmani să procedeze cam la fel, recomandând ca ajutor și pavăză împotriva buboaielor rostirea unei anumite rugăciuni de unsprezece ori la rând, plus recitarea de versete despre viața lui Mahomed. La Roma s-au ținut procesiuni solemne, iar penitenții și cei temători de furia divină au mărșăluit în tălpile goale, îmbrăcați în saci aspri de păr (*cilice*) și biciuindu-se pentru a-și arăta pocăința.⁶⁰

Acestea erau printre cele mai puțin creative eforturi de a împlânzi mânia lui Dumnezeu. Să se evite sexul și „orice pofțire a cărnii de femeie”, îndemna

imperios un preot din Suedia, care mai cerea credincioșilor, totodată, să nu se îmbăieze și să evite vântul dinspre sud — cel puțin până la vremea prânzului. În cazul de mai sus nădejdea nu dispăruse încă, în schimb, ciracii din Anglia se arătau ceva mai direcți în recomandări: femeile trebuiau să se îmbrace în alte straie, poruncea un cleric englez, spre binele lor și al celor din preajmă. Veșmintele exotice care dezvăluiau trupul purtate de partea femeiască nu făceau decât să ceară pedeapsa divină. Năpasta ar fi început atunci când „s-au apucat să poarte glugi micuțe și fără rost, dantelate și atât de adunate pe gât, încât nu mai acopereau decât umerii“. Și încă nu era tot, fiindcă „pe lângă asta mai purtau și *paltok*-uri, veșmintele din cale afară de scurte... care nu izbuteau să le acopere dosurile și părțile rușinoase“. Mai mult decât orice, „aceste straie rău croite și strâmte nu le îngăduiau să îngenuncheze înaintea Domnului sau a celorlalți sfinți“.⁶¹

Prin Germania circulau acum zvonuri nebunești, potrivit cărora ciuma apăruse din cauza răutății evreilor, care otrăviseră fântânile și râurile. S-au declanșat pogromuri nespuse de violente; potrivit unui autor, „toți jidovii dintre Köln și Austria“ au fost adunați și arși de vii. Răbufnirile antisemite erau atât de grave, încât însuși papa a intervenit cu proclamații care interziceau orice violență îndreptată asupra comunităților evreiești din țările creștine și cereau ca bunurile și proprietățile acestora să fie ocrotite.⁶² Dacă îndemnurile pontifului au fost sau nu eficiente, asta e o altă chestiune. Totuși, nu era pentru întâia oară când frica de dezastre, greutățile vieții sau habotnicia duceau la măcelărirea în masă a populației evreiești din Germania: pe vremea primei cruciade, comunitatea lor din Valea Rinului suferise crâncen în circumstanțe destul de asemănătoare. Era periculos să fii de altă credință când începea vreo criză.

Europa a pierdut mai bine de o treime dintre locuitori din cauza ciumei. Estimările moderate socotesc că numărul victimelor ar fi fost de aproximativ 25 de milioane dintr-o populație totală de 75 de milioane.⁶³ Studii mai recente despre epidemiile de ciumă au demonstrat că, pe parcursul unor episoade epidemice majore, satele și zonele rurale se confruntă cu o rată a deceselor mult mai ridicată decât orașele. S-ar părea că factorul hotărâtor pentru expansiunea epidemică nu este densitatea populației (cum se credea), ci a coloniilor de șobolani. Boala nu se răspândește mai rapid în medii urbane aglomerate, unde există mai multe gospodării raportate la coloniile de rozătoare infectate decât la țară. Fuga din orașe și refugiarea în zonele rurale nu mărea cu nimic, de fapt, șansele cuiva de a scăpa de moarte.⁶⁴ De la câmpuri la ferme și de la orașe la sate, Moartea Neagră

aducea iadul pe pământ: stârvuri putrede din care se prelingea puroiul pe un fond de teamă, neliniște și uluire în fața proporțiilor devastării.

Efectele au fost zdrobitoare. „Nădejile noastre de viitor au fost îngropate alături de prietenii noștri“, scria poetul italian Petrarca. Planurile și ambițiile unor noi descoperiri și averi în est erau umbrite de gânduri mai întunecate. Singura consolare, continua Petrarca, era gândul „că ne vom duce după cei care ne-au luat-o înainte. Nu știu cât vom mai zăbovi, dar știu că nu poate fi vreme lungă“. Toate bogățiile Oceanului Indian, ale Caspicii sau ale Mării Negre, adăuga umanistul, nu puteau compensa ceea ce se pierduse.⁶⁵

Și totuși, în pofida groazei pe care o declanșa, ciuma s-a dovedit un catalizator pentru o schimbare socială și economică atât de puternică, încât, departe de a aduce moartea Europei, a servit la edificarea sa. A fost un sprijin important pentru creșterea — și triumful — vestului, proces istoric desfășurat în mai multe etape. Mai întâi, s-a reconfigurat, de sus până jos, modul de funcționare a structurilor sociale. Depopularea cronică din perioada imediat următoare Morții Negre a avut efectul de a crește accelerat lefurile, deoarece valoarea muncii crescuse enorm. După cum observa un autor, pe la începutul anilor 1350, când epidemia și-a pierdut din forța inițială, se manifesta o „lipsă cruntă de servitori, meșteșugari și muncitori, truditores și pălmași“. În această situație, oameni aflați până atunci la baza ierarhiei sociale și economice negociau altfel cu cei care îi angajau. Unii dintre ei „îndată ridicau nasul pe sus când era vorba să muncească și abia dacă puteau fi lămurii să-i slujească, pentru lefuri de trei ori mai mari, pe cei sus-puși“. ⁶⁶ Nu este deloc o exagerare: datele empirice arată că veniturile salariale din mediul urban au crescut foarte mult în deceniile de după Moartea Neagră.⁶⁷

Concomitent cu întărirea poziției sociale a țăranimii, a lucrătorilor și a femeilor a avut loc slăbirea clasei proprietarilor, deoarece deținătorii de terenuri și imobile au fost siliți să accepte arende și chirii mai scăzute — era mai bine să se aleagă cu ceva, decât cu nimic. Chiriile scăzute, obligațiile mai puține și arende acordate pe termen lung au avut efectul de a înclina balanța puterii și a beneficiilor către țăranime și chiriașii urbani. La aceasta s-a adăugat și scăderea dobânzilor, care au suferit un declin notabil în întreaga Europă în secolele XIV–XV.⁶⁸

Rezultatele au fost remarcabile. Bogăția fiind distribuită mai echitabil acum în societate, cererea de bunuri de lux — importate sau nu — a

crescut galopant, ca urmare a faptului că existau mai mulți consumatori capabili să cumpere mărfuri pe care până atunci nu și le permiteau.⁶⁹ Modul în care se cheltuiau banii era influențat și de alte prefaceri demografice cauzate de epidemie, în special, de creșterea rolului forței de muncă tinere, care se găsea în cea mai favorabilă poziție pentru a profita de noile oportunități. Deja mai puțin înclinată spre economisire, fiindcă se confruntase din plin cu realitatea morții, noua generație, mai bine plătită decât părinții lor și cu șanse crescute pentru un viitor mai bun, a început să plătească pentru obiectele de care era interesată — printre care, nu în ultimul rând, hainele la modă.⁷⁰ Ca urmare, au sporit investițiile în dezvoltarea rapidă a industriei textile europene, care a început să producă țesături într-o asemenea cantitate, încât a avut un impact major asupra comerțului cu Alexandria, de unde importurile au scăzut dramatic. Ba mai mult, Europa a început să exporte în cealaltă direcție, sufocând cu produse proprii piața din Orientul Mijlociu și provocând o dureroasă contracție, în contrast direct cu economia revigorată a Apusului.⁷¹

Așa cum au demonstrat cercetări recente, bazate pe examinarea rămășițelor umane din cimitirele londoneze, prosperitatea a condus la o alimentație mai variată și la o îmbunătățire a stării generale de sănătate. Datele statistice bazate pe aceste rezultate sugerează chiar că unul dintre efectele ciumei a fost creșterea substanțială a speranței de viață. Populația londoneză, după încetarea molimei, era considerabil mai sănătoasă decât fusese înainte.⁷²

Dezvoltarea economică și socială aveau, în diverse părți ale continentului european, viteze diferite. Schimbările au fost inițiate mai rapid în zona nordică și nord-vestică a continentului, în parte fiindcă aceste regiuni avuseseră anterior economii inferioare sudului mai dezvoltat. Asta însemna că proprietarii și chiriașii aveau interese oarecum similare, așadar, existau mai multe șanse de colaborare și de găsire a soluțiilor care să convină ambelor părți.⁷³ Totuși, era semnificativ că orașele din nord nu purtau povara aceluiași bagaj ideologic și politic pe care-l duceau multe dintre teritoriile mediteraneene. În sud, comerțul regional, derulat secole la rând, favorizase apariția unor instituții precum gildele, care controlau competiția economică, fiind concepute pentru a pune în poziții monopoliste anumite grupuri de indivizi. Prin contrast, Europa nordică înflorea tocmai din cauza inexistenței restricțiilor în privința competitivității — ceea ce avea să ducă la creșterea urbanizării și a economiei într-un ritm mai alert în comparație cu Europa Sudică.⁷⁴

Diverse profiluri comportamentale ieșeau, totodată, la iveală în diferite părți ale Europei. În Italia, de exemplu, femeile au fost ori mai puțin tentate, ori mai puțin capabile să pătrundă pe piața muncii, căsătorindu-se și făcând copii la aceleași vârste ca înainte de ciumă. Era un contrast frapant cu situația din țările nordice, unde concentrarea demografică a oferit femeilor șansa de a deveni salariate. Un efect al acestui fenomen a fost creșterea vârstei la care femeile se măritau — ceea ce avea să aibă consecințe de mai lungă durată asupra dimensiunii familiei. „Nu te arunca în căsnicie prea devreme“, povățuia Anna Bijns într-un poem scris în Țările de Jos, fiindcă „aceea care-și plătește masa și casa n-ar trebui să dea buzna să se pună la cheremul unui bărbat... Nu zic că-i lucru prost măritișul..., dar e mai bine să nu te vâri în jug! Fericită-i muierea fără de bărbat!“⁷⁵

Transformarea declanșată de Moartea Neagră a pus baze care s-au dovedit esențiale pentru creșterea, pe termen lung, a nivelului de trai al Europei de Nord-Vest. Deși disparitatea dintre diversele regiuni europene nu s-a manifestat dintr-odată, capacitatea de adaptare a sistemului economic, deschiderea spre competiție și, poate mai important decât orice, conștientizarea, în nord, a faptului că geografia le stătea împotrivă și că o puternică etică a muncii era necesară pentru a obține profit, au alcătuit fundamentul pentru modificările de mai târziu ale economiilor statelor europene din zorii perioadei moderne. După cum ne arată tot mai limpede cercetările recente, originile revoluției industriale din secolul al XVIII-lea se găsesc în schimbarea mentalității în societatea europeană după Marea Ciumă: creșterea productivității a dus la un nivel superior al aspirațiilor, iar surplusul de bogăție s-a mărit odată cu oportunitățile de cheltuire al acestuia.⁷⁶

Odată cadavrele îngropate și Moartea Neagră transformată într-o amintire îngrozitoare (adusă periodic în conștiința publică de epidemii secundare ciclice), Europa sudică a suferit prefaceri importante. În anii 1370, genovezii au încercat să se folosească de efectele devastatoare pe care ciuma le avusese asupra Veneției, care avusese teribil de suferit, încercând să preia controlul asupra Adriaticii. Însă strategia li s-a întors împotrivă într-un mod spectaculos: nefiind în stare să dea o lovitură decisivă, Genova s-a trezit într-o poziție sensibilă și vulnerabilă. Una câte una, coloniile pe care orașul-stat le întemeiasă de-a lungul câtorva generații, legând metropola de Orientul Mijlociu, Marea Neagră și Africa de Nord, au intrat în posesia rivalilor. Înfrângerea Genovei a însemnat victoria Veneției.

Scăpând de grija rivalei sale istorice, Veneția a dobândit un rol important după ce viața a revenit la normal și a început să exercite un control strict asupra negoșului cu mirodenii. Piperul, ghimbirul, nucșoara și cuișoarele erau importate în cantități tot mai mari, în special, pe ruta Alexandriei. În medie, corăbiile venețiene aduceau în Europa mai bine de 400 de tone de piper pe an din Egipt și, în plus, cantități considerabile din același produs din Levant. La sfârșitul secolului al XV-lea, aproape 2,5 milioane de tone de condimente treceau prin portul Veneției, an de an, fiind vândute cu profituri frumoase prin alte părți, unde erau folosite în mâncăruri, doctorii și produse cosmetice.⁷⁷

Veneția pare să fi fost și principalul punct de intrare pentru substanțe colorate naturale folosite în pictură. Pigmenții, denumiți adesea, generic, „*olitemare de venecia*“ (mărfuri venețiene de peste mări), erau: oxid de cupru, verdigris (verde de Grecia), vermillon, schinduf, galben de plumb, cărbune animal și un substitut al aurului, cunoscut drept pulbere de bronz sau aur mozaic. Cel mai cunoscut și aparte dintre acești pigmenți era însă albastrul intens provenit din lapislazuli, minereu originar din Asia Centrală. Epoca de aur a artei europene — perioada lui Fra Angelico și Piero della Francesca din secolul al XV-lea, apoi a unor artiști precum Michelangelo, Leonardo da Vinci, Rafael și Tițian — a datorat mult abilității de a utiliza culori extrase din pigmenți proveniți din extinderea contactelor cu Asia, pe de-o parte, și a creșterii puterii de cumpărare, pe de altă parte.⁷⁸

Misiunile comerciale din Răsărit erau atât de profitabile, încât Republica Veneția le licita în avans mărfurile și garanta plățile, în vreme ce riscurile de piață, transportul și pericolele politice cădeau în sarcina celui care câștiga licitația. După cum spunea cu mândrie un venețian din acea vreme, galerele porneau în toate zările: către coastele Africii, Beirut, Alexandria, Grecia, sudul Franței și Flandra. Atât de bogat devenise orașul, încât *palazzi* au crescut în valoare, mai ales în zonele cele mai bune de lângă Rialto și catedrala San Marco. Fiindcă terenul era scump și greu de găsit, în construirea clădirilor au început să se folosească tehnici noi, cum ar fi înlocuirea treptelor duble ale curților, spectaculoase însă prea lăbărțate, cu case ale scării mai mici care necesitau spațiu mai restrâns. Dar chiar și așa, după cum susținea cu mândrie un autor venețian, până și casele unor negustori oarecare erau decorate cu tavane aurite, trepte din marmură, balcoane și ferestre având între cadre cea mai fină sticlă produsă în apropiere, la Murano. Veneția era locul prin care, prin excelență, se

distribuiau mărfurile comerțului european, african și asiatic — și avea și ornamentele cu care să se fălească.⁷⁹

Nu doar Veneția înflorea. Același fenomen se petrecea și cu orașele presărate pe coasta Dalmației, ce serveau ca locuri de popas în călătoriile dus și întors. Ragusa, astăzi Dubrovnik, avea să cunoască o extraordinară prosperitate pe parcursul secolelor al XIV-lea și al XV-lea. Averea orașului s-a mărit de patru ori între 1300 și 1450, sporind cu o asemenea iuțeală, încât s-a stabilit o limită a dotelor cu scopul plafonării nivelului plăților, care creșteau cu repeziciune; în oraș intrau atâția bani, încât au fost luate măsuri pentru abolirea parțială a sclaviei: în asemenea vremuri de îndesulare, părea o practică greșită să ții în servitute ființe omenești, în loc să le plătești pentru truda lor.⁸⁰ La fel ca Veneția, Ragusa era preocupată să-și extindă propria rețea comercială, prin contacte vaste cu Spania, Italia, Bulgaria, ba chiar și India, unde, în regiunea Goa, se înființase o colonie ce avea ca centru biserica Sfântului Blasius, patronul spiritual al Ragusei.⁸¹

Multe părți ale Asiei au avut parte de o creștere similară a bogăției și ambiției lor. Afacerile înflureau în sudul Indiei, datorită rutelor comerciale ce tranzitau în drum spre China și, mai departe, spre Răsărit. Se înființaseră ghilde, menite să asigure securitatea și controlul calității produselor, dar și instituirea unui monopol care să blocheze competiția locală. Aceste asociații concentrau banii și influența în mâinile unei elite autoproclamate, care își menținea o poziție dominantă pe coasta Malabarului și în Sri Lanka.⁸² În interiorul acestui sistem, relațiile comerciale erau formalizate pentru ca tranzacțiile să poată fi făcute eficient și onest. Potrivit unei relatări scrise de călătorul chinez Ma Huan la începutul secolului al XV-lea, un agent stabilea prețurile de vânzare; toate taxele și impozitele erau calculate și trebuiau plătite în avans, înainte ca mărfurile să poată fi eliberate și depozitate în corăbii. Erau semne că negoțul intra într-o eră a încrederii și stabilității: „Oamenii sunt foarte cinstiți și de cuvânt”⁸³, adăuga Ma Huan.

Cel puțin așa stăteau lucrurile în teorie. De fapt, orașele de pe coasta sud-estică a Indiei nu operau în pustiu, ci se aflau într-o nemiloasă concurență. Cochîn s-a ridicat ca rival al orașului Calicut în secolul al XV-lea, după ce regimul său de taxe foarte competitiv a reușit să atragă nenumărați neguțatori. Era un concurs de împrejurări favorabil pentru China. O serie de expediții navale importante, conduse de marele amiral Zheng He, un eunuc musulman, menite să demonstreze puterea navală a Chinei, să-i afirme influența și să capete acces la rutele îndepărtate ce ajungeau în

Oceanul Indian, Golful Persic și Marea Roșie, au acordat o atenție specială cârmuitorului din Cochin.⁸⁴

Aceste misiuni făceau parte dintr-un ansamblu de măsuri din ce în ce mai ambițioase luate de dinastia Ming, care luase locul conducătorilor mongoli ai dinastiei Yuan în fruntea statului chinez pe la mijlocul secolului al XIV-lea. Fonduri însemnate au fost alocate orașului Beijing, unde s-a construit o infrastructură destinată aprovizionării și apărării orașului. Resurse considerabile au fost dedicate încercărilor de fortificare a frontierei cu stepele nordice și competiției cu statul coreean, care își sporea din nou influența în Manciuria, în vreme ce prezența militară în sud era întărită, ceea ce a avut ca rezultat apariția regulată a unor soli din Cambodgia și Siam, care aduceau ca tribut specialități locale și obiecte de lux în cantități considerabile, cerând în schimb să li se promită pacea. În 1387, de pildă, regatul Siamului a trimis 7,5 tone de piper și o cantitate similară de lemn de santal, apoi, peste doi ani, o cantitate de zece ori mai mare de piper, lemn de santal și aromatice.⁸⁵

Extinderea legăturilor comerciale nu se făcea fără costuri. Pentru prima expediție a lui Zheng He, alcătuită din șase vase mari, câteva sute de vase mai mici și aproape 30 000 de marinari, s-au cheltuit sume substanțiale cu plata oamenilor și echiparea ambarcațiunilor, la care s-au adăugat nenumăratele daruri trimise odată cu amiralul, pentru a fi folosite în scop diplomatic. Inițiative de acest fel au fost susținute cu bani de hârtie tipăriți în cantități mari, dar și prin mărirea producției în domeniul extracției miniere — ceea ce a dus la o triplare a veniturilor din acest sector în doar un deceniu, după 1390.⁸⁶ Îmbunătățirile aduse agriculturii și metodele mai eficiente de colectare a taxelor au dus, la rândul lor, la sporirea semnificativă a veniturilor administrației centrale și au stimulat crearea unei economii planificate, după cum s-a exprimat un autor din zilele noastre.⁸⁷

China s-a îmbogățit într-un context extern favorabil: frământările din Asia Centrală, unde o căpetenie cu origini obscure avea să ajungă cel mai faimos personaj al Evului Mediu târziu. Realizările lui Timur Lenk (Tamerlan) au ajuns să fie celebrate în piese scrise în Anglia, iar sălbaticile sale agresiuni au devenit o parte a conștiinței indiene moderne. Întemeind, cu începutul din anii 1360, un imperiu pe teritoriile mongole care se întindea din Asia Mică până în Himalaya, Timur Lenk a inițiat un ambițios program de construcții, în cadrul căruia a ordonat construirea de moschei și palate regale în orașe ca Samarkand, Herât și Mashhad. Tâmplari, zugravi, țesători, croitori, bijutieri, „într-un cuvânt, meșteri de tot felul“,

potrivit unui autor contemporan, au fost deportați din Damasc, după jefuirea acestuia, și trimiși să înfrumusețeze orașele estului. O relatare a solului regelui Spaniei la curtea timuridă furnizează o excelentă descriere a modului în care se realizau construcțiile și erau ornamentate clădirile noi. La palatul Aq Sarai de lângă Samarkand, poarta fusese „minunat împodobită cu lucrătură măiastră în aur și faianță albastră”, în vreme ce sala principală de ceremonii era „acoperită cu aur și lespezi albastre, tavanul fiind cu totul și cu totul din aur”. Nici măcar faimoșii artizani parizieni n-ar fi izbutit să producă asemenea ornamentații desăvârșite.⁸⁸ Și asta încă nu era nimic, în comparație cu Samarkandul însuși și cu bogățiile de la Curtea lui Timur Lenk, care era decorată cu arbori de aur „având trunchiuri groase cât un picior de bărbat”. Printre frunzele de aur se vedeau „fructe” care, la o cercetare mai amănunțită, se dovedeau a fi rubine, smaralde, turcoaze și safire, alături de perle mari, de o rotunjime perfectă.⁸⁹

Timur Lenk nu se dădea în lături să cheltuie banii pe care îi storsese de la popoarele subjugate. A cumpărat din China mătăsurile „cele mai fine de pe pământ”, precum și mosc, rubine, diamante, rubarbă și alte mirodenii. Caravane de câte 800 de cămile aduceau mărfuri la Samarkand. Spre deosebire de alții — de pildă, locuitorii din Delhi, dintre care 100 000 au fost executați la cucerirea orașului —, chinezii au dus-o bine în timpul lui Timur Lenk.⁹⁰

Se părea însă că suferințele îi așteptau și pe ei. Potrivit unui izvor istoric, chibzuind la viața sa de până atunci, Timur Lenk ar fi ajuns la concluzia că trebuia să ispășească pentru „jafuri, oamenii luați în robie și măcel”. A decis că cea mai bună cale de a face asta ar fi fost „pornirea unui război asupra necredincioșilor, așa încât, după zicala «Faptele plăcute lui Dumnezeu le șterg pe cele rele», crimele și păcatele să-i fie iertate”. Timur Lenk a suspendat deci relațiile cu dinastia Ming și era pe cale să atace China când a murit, în 1405.⁹¹

N-a durat mult până să se ivească problemele. În vreme ce urmașii lui Timur Lenk se luptau între ei pentru controlul asupra imperiului, în provinciile persane a apărut spectrul scindării teritoriale și au izbucnit războaie. Însă dificultăți mai mari, structurale, aveau să se dezlănțuie din cauza unei crize financiare globale, în secolul al XV-lea, care a afectat Europa și Asia. Aceasta a fost provocată de o serie de factori ce, acum, la 600 de ani distanță, ne par familiari: piețe suprasaturate, inflație și un dezechilibru al balanței contabile. Cu toată cererea în creștere de mătăsuri și alte mărfuri de lux, exista totuși o limită a absorbției produselor. Nu din pricină că

piața ar fi fost arhiplină ori fiindcă preferința clienților s-ar fi schimbat, ci din cauza mecanismului de schimb care o luase razna: Europa, în special, avea prea puține de oferit în schimbul țesăturilor, ceramicii și mirodeniilor atât de prețuite. China ajunsese să producă mai mult decât putea vinde în străinătate, așadar, era de așteptat să apară consecințele supraproducției. Rezultatul a fost descris adesea drept „foamea de bani gheață”.⁹² În zilele noastre, i-am spune „prăbușirea pieței creditelor”.

În China, funcționarii statului nu erau bine plătiți, ceea ce ducea la dese scandaluri de corupție și la o ineficiență tot mai pronunțată. Mai rău, chiar în cazul în care taxele erau corect estimate și cerute, plătitorii nu puteau ține pasul cu iraționala exuberanță a administrației, dornică să cheltuiască pe planuri grandioase, sub premisa că veniturile nu puteau decât să sporească. Doar că nu a fost așa. Prin anii 1420, zone bogate ale Chinei ajunseseră să se chinuie pentru a-și achita obligațiile fiscale.⁹³ Bula trebuia să se spargă, ceea ce s-a și întâmplat în primul sfert al secolului al XV-lea. Împărații Ming s-au grăbit să taie din cheltuieli, au trecut în plan secund îmbunătățirile urbane din Beijing, au suspendat expedițiile navale costisitoare și proiectele precum Marele Canal — o rețea navigabilă menită să lege capitala de orașul Hangzhou, lucrare care la apogeul său oferise de muncă unor zeci, dacă nu sute de mii de oameni.⁹⁴ În Europa, despre care există mai multe date în acest sens, s-au făcut eforturi susținute de rezolvare a contracției prin reducerea valorii monedelor, chiar dacă relația dintre lipsa de metale prețioase, rezervele monetare și politica fiscală este complexă.⁹⁵

Ce rămâne totuși clar este că lipsa banilor ajunsese să se manifeste din Coreea până în Japonia, din Vietnam până în Java, din India până în Imperiul Otoman și din Africa de Nord până în Europa Continentală. Negustorii din peninsula Malacca au luat chestiunea în propriile mâini și au bătut monedă din cositor, metal care se găsea în cantități suficiente prin zonă. Însă, simplu spus, rezervele de metal prețios care furnizaseră un instrument comun de schimb și legaseră marginile lumii cunoscute — deși monedele nu respectaseră mereu aceleași standarde, puritate și greutate — au cedat acestei crize: nu mai existau destui bani în circulație.⁹⁶

Se poate ca aceste dificultăți să fi fost accentuate și de o perioadă de schimbări climatice. Foametea și perioadele de secetă neobișnuit de lungi, combinate cu inundațiile catastrofale din China, oferă o poveste pilduitoare în privința efectelor pe care le au factorii de mediu asupra creșterii

economice. Dovezi privind creșterea cantității de sulfați găsite în straturi de gheață din emisferele nordică și sudică sugerează că secolul al XV-lea a fost, totodată, o perioadă de intensificare a activității vulcanice. S-a înregistrat o răcire globală cu efecte în lanț asupra lumii stepelor, unde creșterea competiției pentru hrană și apă a avut ca urmări deplasarea populației, mai ales în anii 1440. Pe scurt, au fost vremuri caracterizate prin stagnare, privațiuni materiale și lupta crâncenă pentru supraviețuire.⁹⁷

Efectele principale și secundare ale crizei au fost simțite din bazinul Mediteranei până în Pacific, alimentând o sporită neliniște în privința celor ce se petreceau în lume. Deși edificarea Imperiului Timurid nu răspândise teama în Europa, creșterea puterii otomanilor îi făcea pe mulți europeni să se simtă din ce în ce mai amenințați. Otomanii năvăliseră peste Bosfor la sfârșitul secolului al XIV-lea, administrând înfrângeri zdrobitoare bizantinilor, bulgarilor și sârbilor și ocupând Tracia și Balcanii. Soarta Constantinopolului atârna de-un fir de păr, o insulă creștină înconjurată de o mare de musulmani. Pledoariilor înflăcărate pentru sprijin militar din partea Curților europene li s-a răspuns cu ridicări din umeri, iar orașul a ajuns într-o situație foarte vulnerabilă. În cele din urmă, în 1453, capitala imperială a căzut, capturarea unuia dintre marile metropole ale creștinătății fiind un triumf pentru islam, care se afla iarăși în ascensiune. Se spune că în Roma oamenii ar fi bocit și s-ar fi bătut cu pumnii în piept la vestea căderii Constantinopolului, iar papa s-ar fi rugat pentru cei prinși în oraș. Însă Europa făcuse prea puține gesturi, într-un moment când ar fi putut conta; acum era prea târziu.

În Rusia, soarta Constantinopolului i-a îngrijorat pe mulți locuitori, care nu vedeau în ocuparea capitalei bizantine un reviriment al puterii musulmanilor, ci, mai degrabă, vestirea sfârșitului lumii. Existau vechi profeții ortodoxe care afirmau că Iisus avea să vină la începutul celui de-al optulea mileniu ca să-și săvârșească Judecata de Apoi. Evenimentele păreau să indice că judecata începuse. Forțele răului fuseseră dezlănțuite și loviseră devastator lumea creștină. Atât de convinși erau membrii superiori ai clerului că Apocalipsa era iminentă, încât au trimis în Europa Apuseană un preot ca să afle mai exact momentul din zi când se va petrece. Unii s-au gândit că nu avea nicio noimă să mai calculeze data următoarelor zile de Paște și a sărbătorilor religioase cu date variabile, susținând că oricum se apropia sfârșitul vremurilor. Potrivit calendarului folosit în Rusia, momentul părea cât se poate de lămurit. Dacă socoteai data Creației cu 5508 ani înainte de Christos, lumea urma să se sfârșească în 1 septembrie 1492.⁹⁸

În celălalt capăt al Europei, mai erau și alții care împărtășeau convingerea că Armaghedonul se apropia cu pași repezi. În Spania, atenția se concentra pe musulmani și pe evrei, într-o perioadă în care intoleranța religioasă și culturală erau în creștere. Mahomedanii s-au trezit alungați din Andaluzia cu forța armelor, iar adepții iudaismului au primit porunca fermă de a se converti la creștinism, altfel le rămânea să părăsească Spania sau să fie executați. Disperați să scape de bunurile proprii, evreii au început să le vândă pe prețuri de nimic; proprietățile au încăput pe mâna unor investitori care s-au ales cu terenuri viticole, în schimbul unor petice de pânză, în vreme ce conace și moșii se vindeau pe sume derizorii.⁹⁹ Situația era agravată de faptul că, pe parcursul unui deceniu, aceste tranzacții aveau să crească în valoare.

Mulți evrei au ales să se îndrepte spre Constantinopol, unde au fost bine primiți de noii cârmuitori musulmani. „Îl numiți pe Ferdinand conducător înțelept, se spune că ar fi exclamat Baiazid al II-lea, întâmpinându-i pe evrei în 1492, deși își sărăcește țara ca s-o îmbogățească pe a mea”.¹⁰⁰ Nu era un simplu artificiu retoric: aceste scene, care astăzi ar părea stranii, dar care evocau vremurile de început ale islamului, arată că evreii erau nu doar tratați cu respect, ci bineveniți. Noilor locuitori li s-au oferit drepturi și protecție legală, ba chiar, în multe cazuri, și sprijin pentru a-și începe noile vieți într-o țară pentru ei necunoscută. Toleranța era o trăsătură de căpătâi a unei societăți solide, sigure pe propria-i identitate — ceea ce nu se putea spune despre lumea creștină, unde bigotismul și fundamentalismul religios deveneau cu rapiditate trăsături definitorii.

Iată un exemplu de persoană preocupată de viitorul credinței: Cristóbal Colón. Deși, potrivit calculelor proprii, încă mai erau 155 de ani până la cea de-a Doua Venire, Colón se simțea ultragiă, în chestiuni religioase, „credincioșii” se mulțumeau doar cu vorbe și era înfiorat, îndeosebi, de lipsa de preocupare a Europei pentru soarta Ierusalimului. Cu o fervoare ce tindea către obsesie, a conceput planuri pentru o nouă campanie de eliberare a Orașului Sfânt, căpătând, totodată, o altă fixație, pentru meta-tele prețioase, mirodeniile și nestematele atât de abundente și ieftine din Asia.¹⁰¹ Ah, de-ar fi putut găsi o cale mai bună de a ajunge la ele, se lamenta el, mărfurile s-ar fi putut cu ușurință transforma în fonduri pentru o mare expediție de eliberare a Ierusalimului.¹⁰² Problema era că, aflându-se în Peninsula Iberică, era plasat la capătul greșit al Mediteranei, iar ideea lui măreață părea mai degrabă un vis cu ochii deschiși.¹⁰³

Dar poate că mai exista o speranță. Până la urmă, se putea baza pe opiniile unor astrologi și cartografi precum Paolo Toscanelli din Florența, care susținuse că o cale către Asia putea fi găsită pe mare, navigându-se la vest de coasta Europei. După o strădanie titanică de a-i convinge și pe alții să-i împărtășească viziunea aproape nebunească, planul lui Colón a început, în fine, să capete concretețe. S-au pregătit scrisori pentru Marele Han — păstrându-se un spațiu alb în care să fie completat mai târziu numele acestuia; se presupunea că hanul avea să le fie aliat în lupta pentru recuperarea Ierusalimului. Au fost recrutați interpreți pentru a se putea conversa cu liderul mongol și reprezentanții săi. Au fost angajați cunoscători de ebraică, caldeeană (înrudită cu aramaica vorbită de Iisus și apostolii săi) și arabă, limbi socotite folositoare pentru negocierile cu hanul și membrii Curții sale. După cum notează un autor contemporan, în contextul tot mai pronunțatului sentiment antimusulman din Europa, deși limba arabă era disprețuită și interzisă prin lege în Lumea Veche, era, totodată, socotită și cel mai bun mijloc de comunicare între Europa Apuseană și Orientul Îndepărtat.¹⁰⁴

Corăbiile au pornit din Palos de la Frontera, sudul Spaniei, în 3 august 1492, la mai puțin de o lună înainte de data la care sfârșitul lumii era așteptat în Rusia. Întinzând pânzele și înaintând spre necunoscut, Colón — mai cunoscut nouă cu numele de Cristofor Columb — nu bănuia defel că era pe cale să făptuiască ceva remarcabil: să schimbe centrul de greutate al Europei de la est către vest.

Când o altă mică flotă, comandată de Vasco da Gama, pornea patru ani mai târziu din Lisabona într-o nouă expediție geografică, ocolind Africa pe la capătul sudic și ajungând în Oceanul Indian, transformarea Europei era pe cale să se desăvârșească. Deodată, continentul nu mai era punctul terminus, sfârșitul Drumurilor Mătăsii; era pe cale să devină centrul lumii.

DRUMUL AURULUI

În ultima parte a secolului al XV-lea lumea se schimbase. Nu venise nici Apocalipsa, nici sfârșitul vremurilor, cum se temuseră Columb și alții — cel puțin nu în Europa. O serie de expediții pe distanțe lungi pornite din Spania și Portugalia ajungeau să lege pentru întâia oară Americile de Africa, Europa și, în cele din urmă, de Asia. Au apărut noi rute comerciale, în unele cazuri rețelele existente fiind mărite, în altele înlocuite de-a binelea. Idei, mărfuri și oameni au început să circule mai departe și tot mai rapid decât în orice altă perioadă a istoriei umanității — fiind și mai numeroase decât oricând.

Acest nou avânt a propulsat Europa în mijlocul scenei, învăluind-o într-o lumină favorabilă și binecuvântând-o cu o serie succesivă de perioade de bunăstare. Totuși, dezvoltarea a adus teribile suferințe pe tărâmurile proaspăt descoperite. Exista un preț pentru magnificele catedrale și opere de artă ridicate cu începere din secolul al XVI-lea și pentru nivelul de trai ridicat al europenilor. Costurile erau plătite de populațiile trăitoare peste oceane: europenii puteau acum nu doar să exploreze lumea, ci și s-o domine. Au făcut asta mulțumită neconținutelor inovații în tehnologia militară și maritimă, care le-au oferit un incontestabil avantaj asupra civilizațiilor cu care au intrat în contact. Epoca imperiilor și dezvoltarea Occidentului au fost clădite pe capacitatea de exercitare a violenței la scară mare. Iluminismul și Raționalismul, democrația, libertățile civile și drepturile omului nu au fost rezultatul unei legături nevăzute ce ajungea în timp până la Atena vechilor greci sau a vreunei stări firești a lucrurilor

în Europa; au fost fructul succesului politic, militar și economic pe continente îndepărtate.

Toate acestea se petreceau în perioada când Columb pornea în călătoria sa, în 1492. Citind jurnalul său de bord, nu poți să nu fii impresionat de încântarea și teama, optimismul și neliniștea celui care scrie. Cu toate că era sigur că urma să-l găsească pe Marele Han — după cum era sigur că va juca un rol de seamă în eliberarea Ierusalimului —, existau mari șanse ca expediția lui Columb să nu aibă un final fericit. O pornise spre est, scria navigatorul, nu „pe unde se merge îndeobște, ci pe calea către Apus, despre care nu avem știre, cu siguranță deplină, că va mai fi apucat cineva înainte”.¹

Existau totuși niște precedente pentru această ambițioasă expediție. Columb și echipajul său făceau parte dintr-o lungă și plină de succes perioadă de explorări care aduseseră în atenția puterilor creștine din Peninsula Iberică regiuni nou descoperite, din Africa și Atlanticul estic. Explorările fuseseră, în parte, încercări de a intra în contact cu piețele de aur ale Africii de Vest. Bogăția în resurse minerale a regiunii — cunoscută de primii autori musulmani simplu, drept „tărâmul aurului” — era legendară. Unii pretindeau că „aurul crește în nisip precum morcovii și e cules la asfințit”. Alții socoteau că apa are proprietăți magice, care făceau ca metalele prețioase să sporească în întuneric.² Recolta de aur era prodigioasă și efectele sale economice, imense: analizele chimice arată că monedele de o faimoasă puritate ale Egiptului musulman erau realizate din aur provenit din vestul Africii și transportat pe rutele comerciale transsahariene.³

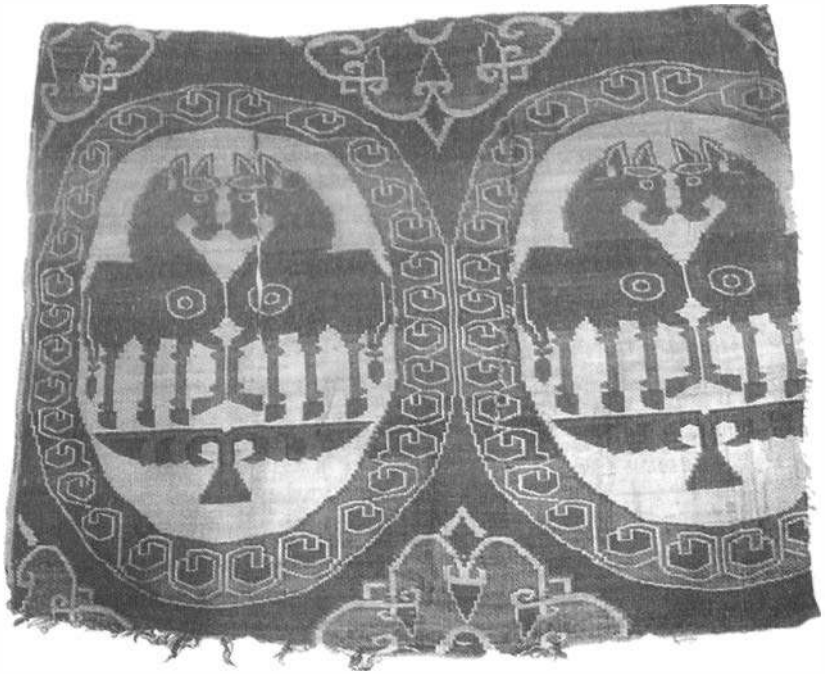
Mare parte din acest trafic era controlat, din Antichitatea târzie încoace, de comercianții tribului Wangara.⁴ Originari din Mali, acești neguțători jucau un rol asemănător cu cel pe care-l aveau comercianții sogdieni în Asia, traversând zone dificile și stabilind popasuri de-a lungul rutelor primejdioase ce străbăteau deșertul pentru a putea să-și poarte mărfurile pe distanțe lungi. Acest trafic comercial a dus la apariția unei rețele de oaze și de baze comerciale, apoi, în timp, la dezvoltarea unor orașe înfloritoare precum Djenné, Gao și Timbuktu, care au ajuns să găzduiască palate regale și moschei splendide, apărute de magnifice ziduri de cărămidă arsă.⁵

Pe la începutul secolului al XIV-lea, Timbuktu nu era doar un important centru comercial, ci și un loc în care cărturari, muzicieni, artiști și învățaței studiau la moscheile Sankoré, Djinguereber și Sîdî Yaḥyā, centre ale discursului intelectual, care adăposteau numeroase manuscrise adunate de prin întreaga Africă.⁶

Deloc surprinzător, regiunea a atras atenția asupra ei de la mii de kilometri distanță. Locuitorii orașului Cairo au rămas cu gura căscată când Mansa Musa — altfel zis Musa, Regele Regilor din Imperiul Mali —, „un bărbat cucernic și drept“ cum nu se mai văzuse, a străbătut orașul în secolul al XIV-lea pe parcursul pelerinajului la Mecca, însoțit de un alai enorm și ducând cu el cantități imense de aur, pe care intenționa să le ofere în dar. Atât de mult a cheltuit regele prin piețele orașului în timpul vizitei sale, încât o adevărată criză economică s-ar fi declanșat, se spune, prin bazinul Mediteranei și Orientul Mijlociu, din pricina faptului că prețul metalelor prețioase se prăbușise sub presiunea uriașului aflux de capital nou.⁷

Cărturari și călători din țări depărtate au avut grijă să noteze șirul de regi ai dinastiilor din Mali și să relateze despre ceremonialurile de la Curtea din Timbuktu. Marele călător nord-african Ibn Battūtah, de pildă, a traversat Sahara pentru a vedea cu ochii săi orașul și pe Majestatea Sa Mansa Musa. Conducătorul ieșea din palat purtând o tichie de aur și o tunică făcută din purpura cea mai fină, vestit de muzicieni care cântau la lăute cu corzi de argint și de aur. Lua apoi loc într-un pavilion bogat ornamentat — ce avea în vârf o pasăre de aur de mărimea unui șoim — ca să asculte veștile de pe întinderea imperiului său. Cu o asemenea bogăție uluitoare la dispoziție, lui Ibn Battūtah i-a venit greu să-și ascundă dezamăgirea că darurile lui Mansa Musa nu au fost mai bogate — cele oferite lui, adică. „E un zgârie-brânză, scrie deci Ibn Battūtah, nu un om de la care se pot nădăjdi daruri de preț“. ⁸

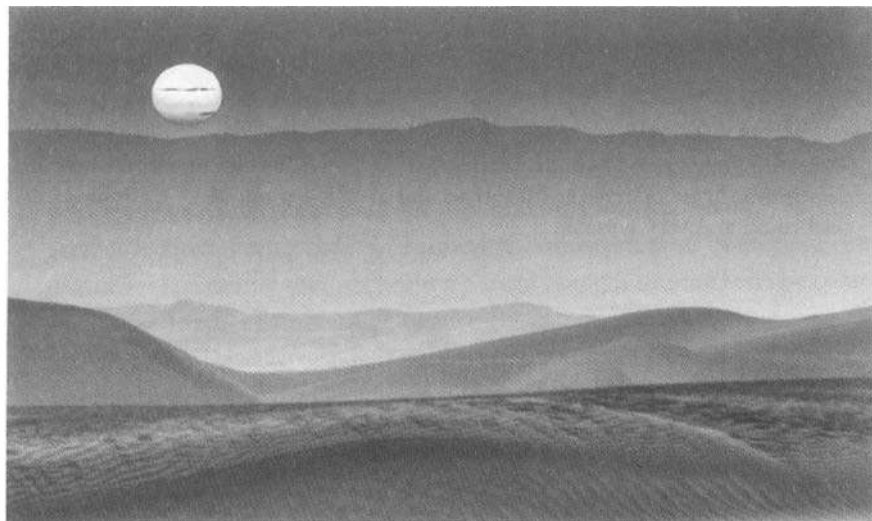
Interesul Europei creștine fusese stârnit de istorisirile legate de bogățiile legendare care ar fi ajuns în Egipt și pe coasta nord-africană, în orașe precum Tunis, Ceuta și Bougie (în prezent, Béjaïa, în Algeria), care de secole găzduiseră colonii de negustori din Pisa, Amalfi și, mai ales, Genova, locul prin care se revărsa șuvoiul de aur african ajuns în Mediterana.⁹ În ciuda acestor legături comerciale, în Europa se cunoșteau și se înțelegeau prea puține lucruri despre metoda prin care aurul ajungea în orașele de pe coastă sau despre rețeaua complexă de negustori care aduceau fildeș, minereuri de cristal, blănuri și carapace de broască țestoasă tocmai din bazinul fluviului Limpopo până pe coasta locuită de populația Swahili și în interiorul Africii, precum și până la Marea Roșie, Golful Persic și Oceanul Indian. Pentru europeni, Sahara era o pătură ce înfășura în mister restul continentului; nu exista nicio informație despre țărâmul situat dincolo de fâșia de pământ fertil a coastei Africii de Nord.¹⁰

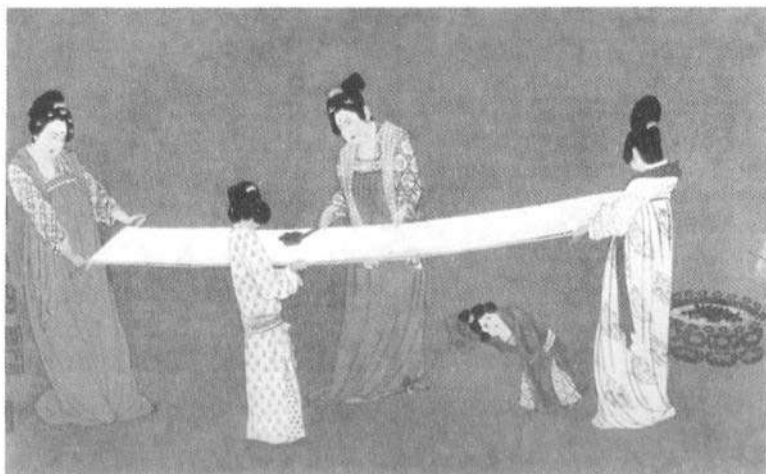

Țesăturile Drumurilor Mătăsii, foarte apreciate, erau folosite uneori ca metodă de schimb. Acest material textil din secolul al VIII-lea sau al IX-lea înfățișează celebrii cai ai Asiei Centrale.

De-a lungul Drumurilor Mătăsii există numeroase provocări, piedici și bariere naturale. Printre acestea, munții Pamir, unde trecătorile erau bine apărate, cum ar fi Tashkurgan — Fortăreața de piatră (deasupra) —, situată lângă Kashgar, și înșelătorul deșert Taklamakan, în Xinjiang, din vestul Chinei (dedesubt).

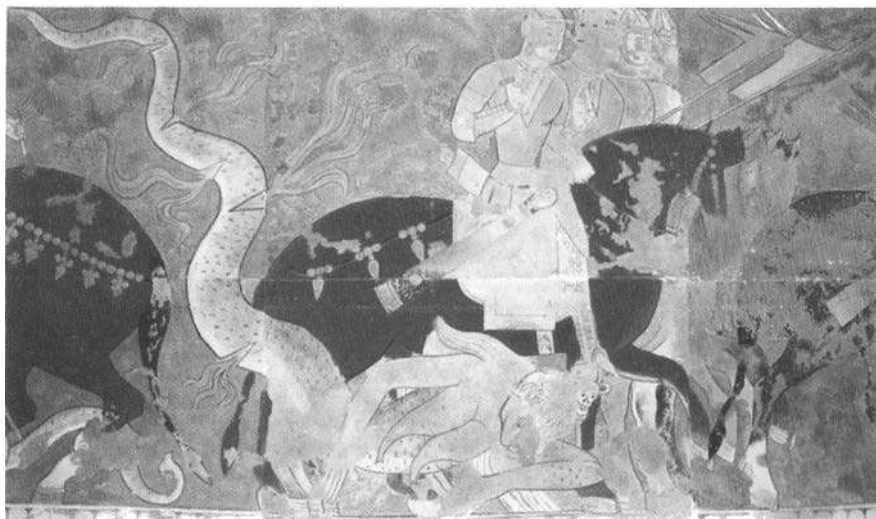

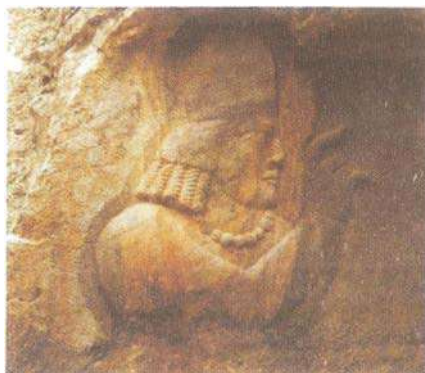
Femei pregătind mătase proaspăt țesută.
Imaginea a fost realizată de împăratul
chinez Huizong, din dinastia Song, de la
începutul secolului al XII-lea.

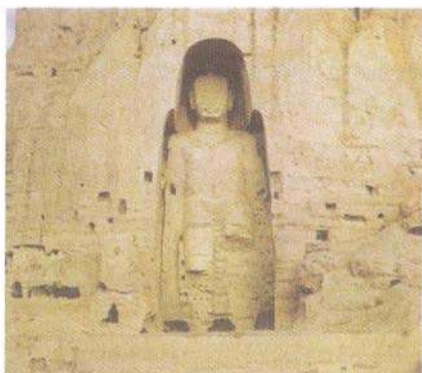
Sculptură din ceramică, reprezentând un
neguțător sogdian, călare pe o cămilă cu
două cocoșe, datând din timpul dinastiei
Tang (618–907 d.Hr.).

Decorațiuni somptuoase din palatele
sogdiene din Panjikent demonstrează cât de
profitabil era comerțul de-a lungul Asiei.

Inscripție de la Naksh-e Rostām a Marelui Preot Kirdir, care face cunoscut lumii triumful zoroastrismului.

Statuile lui Buddha de la Bamiyan, simboluri ale pătrunderii budismului în Asia Centrală.

Traducere sogdiană a unei Psaltiri creștine, folosind scrierea siriacă. Utilizarea limbilor populațiilor locale a constituit un factor important al răspândirii creștinismului.

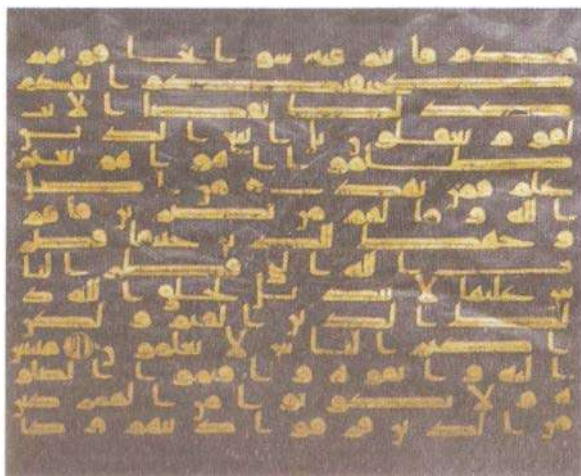

Răstignirea, scenă din Evangheliile de la Rabulla, o anluminură siriacă, datând din secolul al VI-lea.

Moneda intitulată
„Califul în picioare“,
probabil prima
reprezentare grafică a
Profetului Mahomed.

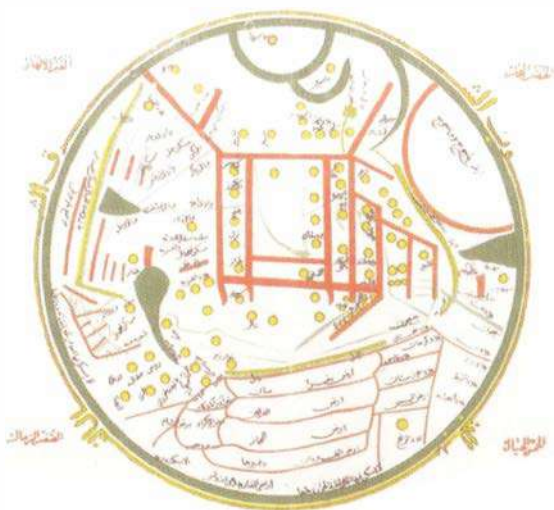
Un folio al copiei în indigo a Coranului, din nordul
Africii, datând din secolul al IX-lea sau al X-lea.

Noul imperiu musulman a contribuit la prosperitatea centrului. În această imagine, sultanul este înfățișat înconjurat de curteni, într-un manuscris al epopeii persane *Şah-Name*, de Firdousi.

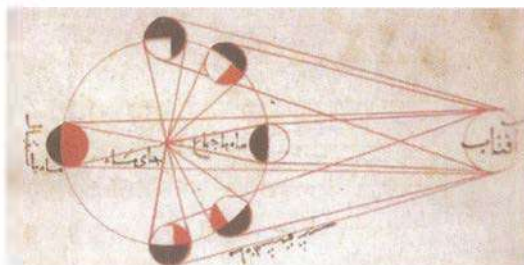
Cărmuitorii musulmani au fost mari patroni ai artelor și ai activității științifice.

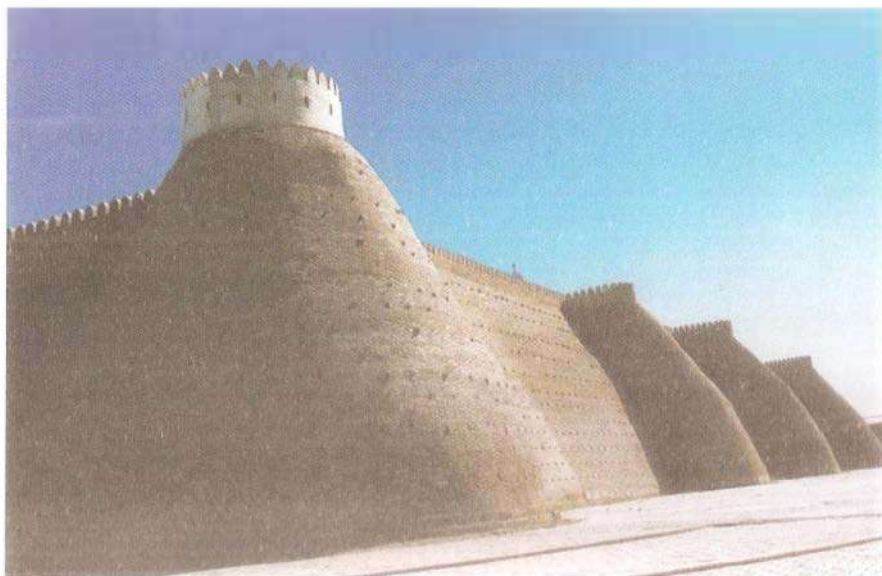
Erudiți discutând într-o bibliotecă abbasidă, imagine din *Maqāmāt*, de al-Ḥarīrī.

Harta lui Maḥmūd al-Kāshgarī, unde Bālāshagūn este înfățișat ca centru al lumii.

Ilustrație ce prezintă explicarea fazelor lunii de către al-Biruni.

Exista o strânsă legătură între război și comerț. În imagine, amenințătoarele ziduri de apărare ale Buharei.

Detaliu de pe o piatră inscripționată cu rune, descoperită la Tilinge, în Suedia, ce comemorează moartea unui aventurier scandinav în „Serkland” — țara sarazinilor (arabilor).

Vikingii au fost puternic implicați în traficul cu oameni. Reputația lor de oameni violenți a jucat un rol important în succesul lor.

Mongolii au străbătut Asia ca un tăvălug, cu o viteză uluitoare. Aici, Genghis-Han, însoțit de oamenii săi, urmărește un inamic.

Nu doar comerțul și atacurile militare treceau prin Drumurile Mătăsii, ci și bolile. Cea mai nimicitoare a fost Moartea Neagră, care a pustiit Asia și Europa în secolul al XIV-lea. Victimele înfățișate în Biblia Toggenburg prezintă umflăturile caracteristice, despre care Boccaccio scria că puteau fi de mărimea unui măr.

Cu siguranță, se știa că din țărmurile de dincolo de deșert erau aduse bogății uriașe. În faimosul Atlas Catalan, o hartă comandată de Pedro al IV-lea al Aragonului la sfârșitul secolului al XIV-lea, este reprezentat un cârmuitor cu piele închisă la culoare, socotit de obicei a fi Mansa Musa, purtând veșminte apusene și ținând o pepită uriașă de aur în mână, împreună cu o notă care dezvăluie măsura averii sale: „Atâta belșug de aur se află în țara lui, încât este cel mai bogat și mai nobil rege de pe acele țărmuri.”¹¹

Totuși, multă vreme încercările de a obține acces direct la aurul și comorile din vestul Africii au rămas zadarnice; coasta pustie a teritoriului care în prezent este delimitat de granițele statelor Maroc și Mauritania nu era tocmai primitoare și părea să n-aibă nicio noimă navigarea spre sud, în necunoscut, sute și sute de kilometri, pe lângă deșertul inospitalier și nelocuit. Apoi, în secolul al XV-lea, încet, o lume a fost descoperită treptat.

Expedițiile în estul Atlanticului și către sud, de-a lungul coastei africane, se soldaseră cu descoperirea unor arhipelaguri, inclusiv insulele Canare, Madeira și Azore. Aceste locuri au fost utilizate ca baze pentru viitoare misiuni, dar au devenit, în același timp, și surse de profit, datorită climei și solului bogat ce le făcea potrivite pentru culturi, precum cea a zahărului, care nu peste mult timp avea să fie exportat nu doar la Bristol și Flandra, ci tocmai până la Marea Neagră. La vremea când a ridicat pânzele Columb, insula Madeira producea singură deja mai bine de 1,5 milioane de kilograme de zahăr pe an — chiar dacă se producea un adevărat „ecocid”, după cum l-a numit un cercetător contemporan: pădurile erau tăiate și animalele aduse din afara insulei, precum iepurii și șobolanii, se înmulțiseră într-atât, încât erau socotite un soi de pedeapsă divină.¹²

Deși ambițioșii conducători ai Castiliei, care-și consolidaseră încet-încet puterea în cea mai mare parte a Peninsulei Iberice, aveau în plan expansiunea în această Lume Nouă, portughezii au fost cei care au avut inițiativa.¹³ Din secolul al XIII-lea, Portugalia era preocupată de construirea unor legături comerciale care să lege zonele nordice și sudice ale Europei de piețele africane. Încă de pe vremea regelui Dinis (1279–1325) corăbii mari de transport erau trimise cu regularitate în „Flandra, Anglia, Normandia, Britania și La Rochelle”, la fel ca și în „Sevilla și prin alte părți” ale Mediteranei, pline cu mărfuri aduse din nordul musulman al Africii și din alte locuri.¹⁴

Acum, pe măsură ce ambițiile Portugaliei începeau să crească, îi sporea și puterea. Mai întâi, a luat locul Genovei în negoșul cu aur; apoi, în 1415, după ani întregi de planificare, a capturat Ceuta, un oraș musulman de pe coasta nordică a Africii. Era mai degrabă o declarație de intenție, fiindcă cetatea în sine avea o valoare strategică și economică limitată. De fapt, acțiunea s-a dovedit contraproductivă, deoarece a implicat costuri considerabile, a afectat legăturile comerciale tradiționale și a nemulțumit populația locală, prin unele decizii de mână forte: de pildă, slujirea liturghiei în moscheea principală a orașului, care a fost transformată în biserică creștină.¹⁵

Această atitudine de forță era parte a unei politici generale care se manifesta la acea vreme în Peninsula Iberică, printr-o ostilitate în creștere față de islam. Henric Navigatorul, fiul regelui Portugaliei, i-a solicitat papei în 1454 monopolul asupra navigației în Oceanul Atlantic, pentru că voia să ajungă la „indienii care, se spune, cinstesc numele lui Hristos, ca să-i convingem să vină în ajutorul creștinătății în lupta contra sarazinilor“.¹⁶

În spatele acestor ambiții mărețe prin care se putea legitima expansiunea geografică a portughezilor, se ascundea însă și dorința de a-i bloca pe rivalii lor europeni, care pregăteau la rândul lor asaltul asupra lumii islamice. Norocul Portugaliei, de fapt, nu s-a datorat discordiei cu negustorii musulmani și declinului piețelor tradiționale, ci descoperirii unor noi piețe de mărfuri. De o crucială importanță au fost insulele din estul Oceanului Atlantic; acestea au facilitat explorarea altor teritorii, au furnizat porturi și adăposturi ce au putut fi folosite ca baze de aprovizionare cu alimente și apă potabilă, permițând corăbiilor să se depărteze tot mai mult de casă în condiții sporite de siguranță.

Începând de la mijlocul secolului al XV-lea, au fost întemeiate coloniile, ca urmare a efortului susținut al Portugaliei de a-și spori influența în lume și de a controla cele mai importante rute maritime. Arguim, situată pe o insulă aproape de coasta de vest a Mauritaniei zilelor noastre, apoi São Jorge da Mina, pe plaja atlantică a Ghanei de azi, au fost construite inițial ca fortărețe, însă de la început au beneficiat de însemnate posibilități de depozitare a mărfurilor.¹⁷ Erau menite să țină evidența precisă a bunurilor de import, activitate semnificativă pentru Coroana portugheză, care susținea că negoșul cu Africa din mijlocul secolului al XV-lea era monopol regal.¹⁸ De la bun început, în aceste colonii s-au pus bazele unei administrații, ce a stabilit formal cum aveau să fie conduse ultimele puncte de expansiune ale rețelei maritime portugheze. Când

s-au făcut alte descoperiri geografice — de pildă, Insulele Capului Verde în anii 1450 —, exista deja o formulă verificată cu succes, care s-a putut aplica de îndată.¹⁹

Castilienii n-au stat cu mâinile în sân câtă vreme s-au petrecut toate acestea; au încercat să slăbească jugul portughez asupra punctelor nou-descoperite de pe ruta ce ducea spre sud, folosind forța directă asupra navelor care arborau pavilionul rival. Divergențele au fost atenuate prin Tratatul de la Alcáçovas, semnat în 1479, care, pe de-o parte, acorda Castiliei controlul asupra Canarelor, în vreme ce, pe de altă parte, oferea Portugaliei autoritate asupra celorlalte arhipelaguri, precum și controlul asupra comerțului cu Africa de Vest.²⁰

Însă nu deciziile politice ale Curților europene, bulele papale sau competiția dintre monarhi pentru cucerirea de noi teritorii au contat în cazul explorării Africii și al schimbării destinului statelor din Europa Apuseană. Altul a fost momentul de cotitură: căpitanii vaselor comerciale au realizat că, pe lângă negoțul cu piei, ulei și aur, existau oportunități mai interesante și mai accesibile. Așa cum se întâmplase de multe ori în istoria Europei, cei mai mulți bani se puteau face din traficul cu oameni.

Comerțul african cu sclavi a explodat în secolul al XV-lea, dovedindu-se de la bun început extrem de profitabil. Exista o cerere considerabilă de forță de muncă la fermele și plantațiile din Portugalia — iar sclavii începeau să fie aduși în număr atât de mare, încât prințul moștenitor, care finanțase primele expediții, a ajuns să fie comparat, nici mai mult, nici mai puțin, cu Alexandru cel Mare pentru că pusese bazele unei noi epoci imperiale. Nu peste mult timp, casele celor bogați erau „pline ochi cu sclavi de sex bărbătesc și femeiesc”, ceea ce le îngăduia proprietarilor acestora să-și folosească altundeva capitalul și să se îmbogățească și mai mult.²¹

Prea puțini europeni se arătau afectați moral de aducerea în sclavie a unor ființe umane capturate în Africa de Vest, deși există unele izvoare istorice care atestă că exista oarecare milă pentru soarta nefericiților. Bunăoară, un cronicar portughez a fost impresionat de gemetele, vaietele și lacrimile unor africani capturați în urma unui raid pe coasta de vest a continentului și aduși în Lagos în 1444. Când captivii și-au dat seama că urmau „să se despartă tații de fii, soții de neveste, frații de frați”, măhnirea a fost și mai mare — chiar și pentru cei care asistau la scenă. „Oare ce inimă, și împietrită de-ar fi, nu s-ar simți muiată de milă văzându-le jalnica stare?”, notează un privitor.²²

Asemenea reacții erau rare, fiindcă, de obicei, nici vânzătorii și nici cumpărătorii nu se oboseau să se gândească la soarta celor vânduți. La fel și Coroana, care vedea în sclavi nu doar o forță de muncă suplimentară, ci și o sursă de venit, prin reținerea taxei numite *quinto* — o cincime din profitul negoșului în Africa; firește, cu cât mai mulți sclavi erau aduși și vânduți, cu atât era mai bine pentru statul portughez.²³ Nici cronicarul care se pretindea mișcat de cele văzute pe cheiurile din Lagos n-a avut nicio problemă de conștiință când, doi ani mai târziu, a participat la o captură de sclavi în care o femeie și copilul ei în vârstă de doi ani, zăriți la cules de scoici pe plajă, au fost prinși împreună cu o altă fată de paisprezece ani, care s-a zbatut cu atâta putere, încât a fost nevoie de trei bărbați ca s-o aducă cu sila în barcă. Măcar, nota netulburat cronicarul, „arăta destul de plăcut pentru o femeie din Guinea”.²⁴ Bărbați, femei și copii erau prinși neconținut în raiduri ce semănau cu vânătorile de animale sălbatice. Unii s-au rugat de prințul moștenitor pentru o licență care să le permită echiparea mai multor corăbii cu care să pornească în convoi. Acesta nu doar că le-a aprobat cererea, dar „a poruncit de îndată... să fie făcute stindarde, având desenată Crucea Ordinului lui Iisus Hristos” — câte unul pentru fiecare vas. Așadar, traficul de ființe umane era în cârdășie cu monarhia și cu Dumnezeu.²⁵

Pe continent, îmbogățirii peste noapte nu le lăsau tuturor o impresie favorabilă. La sfârșitul secolului al XV-lea, un călător polonez a fost izbit de lipsa de grație, eleganță și rafinament a locuitorilor țării. Bărbații din Portugalia, remarca acesta, erau „aspri, sărmani, văduviți de bune purtări și ignoranți, cu toate că se socotesc înțelepți”. Cât despre femei, „puține sunt arătoase; aproape toate seamănă cu bărbații, deși adesea au ochi frumoși, negri”. Aveau și posterioare magnifice, adaugă polonezul, „de o rotunjime cum nu se mai găsește, cu adevărat, în lumea întreagă”. Cu toate acestea, mai adăuga că portughezele erau lascive, lacome, capricioase, răutăcioase și desfrânate.²⁶

Deși comerțul cu sclavi a avut un impact considerabil asupra economiei interne a Portugaliei, rolul pe care l-a jucat acesta în explorarea și descoperirea întinsei coaste africane în secolul al XV-lea a fost cu mult mai important. În căutarea prăzii, caravelele portugheze navigau tot mai spre sud, descoperind din nou și din nou că, pe măsură ce ajungeau mai departe, așezările erau tot mai slab apărate. Bătrânii satului, mânați de curiozitate, și căpeteniile care veneau să-i întâmpine pe musafirii europeni erau, de obicei, măcelăriți pe loc, iar scuturile și sulile, luate ca trofee pentru rege și pentru prințul moștenitor.²⁷

Prelungindu-și tot mai mult misiunile în căutare de bogății și de prăzi la îndemână, exploratorii au avansat încă și mai mult în lungul coastei africane în ultimul sfert al secolului al XV-lea. Pe lângă expedițiile de capturare a sclavilor, nave cu emisari au fost trimise de regele portughez Ioan al II-lea, care era dornic să construiască relații bune cu lideri locali puternici cu scopul de a proteja poziția țării sale împotriva Spaniei. Un astfel de reprezentant a fost Cristofor Columb, care își va folosi în curând experiența pentru a calcula necesarul de provizii, servicii și întreținere pentru alte călătorii pe distanță mare. A încercat să utilizeze informațiile noi despre coasta africană, pentru a estima cam cât de mare putea fi Pământul, proiectând pe viitor o expediție ambițioasă condusă de el însuși.²⁸

Alți exploratori trăiau în prezent. În anii 1480, Diogo Cão a descoperit gura fluviului Congo, punând bazele relațiilor diplomatice oficiale cu puternicul rege al regiunii, care a acceptat să fie creștinat. Acest succes i-a încântat pe portughezi, care s-au folosit de regele local pentru a întări și mai mult legătura cu papalitatea, mai ales după ce conducătorul congolez a pornit la război împotriva dușmanilor săi, arborând în luptă un stindard papal brodat cu semnul crucii.²⁹ În 1488, capătul sudic al continentului a fost atins de exploratorul Bartolomeo Diaz; l-a botezat Capul Furtunilor, înainte de a se întoarce acasă, după o călătorie plină de primejdii.

Portugalia își păzea cu cerbicie cuceririle, până într-atât încât, atunci când Columb, într-o audiență la regele Ioan al II-lea, a încercat să-l convingă pe monarh să finanțeze o expediție către vest, peste Oceanul Atlantic, propunerea sa a trecut nebagată în seamă. Deși regele portughez se arătase suficient de interesat încât să „trimită în secret o caravelă pentru a încerca ceea ce (Columb) se oferise să întreprindă”, faptul că nici măcar descoperirile extraordinare ale lui Diaz nu au fost urmate de alte expediții sugerează că preocuparea de căpătâi a Portugaliei era să-și consolideze expansiunea prin părțile noi de lume cu care intrase recent în contact, mai degrabă decât de a încerca să se extindă în continuare.³⁰

Situația s-a schimbat atunci când, în cele din urmă, Columb a găsit banii de care avea nevoie la Ferdinand și Isabela, conducătorii Castiliei și Aragonului, pornind la drum în 1492. Veștile despre descoperirile sale de peste Atlantic au înnebunit Europa de încântare. Pământuri și insule noi care erau parte din „India de dincolo de Gange fuseseră descoperite”, anunța Columb, încrezător, într-o scrisoare trimisă regelui și reginei la

înapoierea în Spania. Teritoriile cele noi erau „de o fertilitate nemaiîntâlnită, nici nu puteau fi comparate cu altele”; mirodeniile se găseau din abundență; existau „mine mari de aur și alte metale”, așteptând să fie exploatare, precum și oportunități comerciale de amploare „cu teritoriile continentale... aparținând Marelui Han”. Bumbac, mastic, lemn de aloe, rubarbă, condimente, sclavi „și încă o mie de lucruri de preț” se puteau găsi, toate, din belșug.³¹

În realitate, exploratorul fusese încurcat și indus în eroare de ceea ce găsisse. În locul populației educate la care se așteptase, dăduse peste neamuri care umblau despuite și care i se păreau uluitor de primitive. Cu toate că erau „bine clădiți, cu trupuri arătoase și chipuri atrăgătoare”, notează el, erau totodată creduli, încântați că li se ofereau tichii roșii, mărgelile, ba chiar bucăți de sticlă și cioburi de oale. Nu știau nimic despre arme; apucaseră săbiile de lamă când li se arătaseră și se tăiaseră cu ele „din pricina ignoranței”.³²

În unele privințe, veștile nu păreau rele: cei pe care îi întâlnise „sunt foarte docili și nu știu ce-i rău”, observă Columb; sunt „conștienți că este un Dumnezeu în Ceruri și par încredințați că de acolo venim și noi: rostesc de îndată orice rugăciune le cerem noi să rostească și-și fac semnul crucii”. Era doar o chestiune de timp până ce „mulțimi de popoare” aveau să fie convertite „la Sfânta noastră Credință”.³³

De fapt, scrisoarea în care povestea atât de intens extraordinarele sale descoperiri — și ale cărei copii au fost răspândite cu o asemenea iuțeală, încât au ajuns să circule prin Basel, Paris, Anvers și Roma aproape înainte ca echipajul lui Columb să se întoarcă acasă — era o capodoperă a artelor întunecate, ceea ce unii istorici au numit „o înșiruire de exagerări, erori și minciuni grosolane”.³⁴ Mine de aur nu găsisse, iar plantele identificate drept scorțișoară, rubarbă și aloe nu erau nici pe departe așa ceva. Nu se vedea niciun semn, cât de mic, al existenței Marelui Han. Pretenția că exista atâta bogăție acolo, încât în șapte ani s-ar fi putut plăti pentru 5 000 de călăreți și 50 de mii de pedestrași cu care să se treacă la cucerirea Ierusalimului, nu era altceva decât înșelătorie pe față.³⁵

Aceeași metodă a fost folosită de Columb și cu prilejul celorlalte călătorii peste Atlantic. Și-a asigurat din nou finanțatorii, pe Ferdinand și pe Isabela, că găsisse mine de aur, dând vina pe boală și pe probleme logistice pentru neputința de a-și proba cu dovezi materiale ceea ce susținea, trimițând în schimb papagali, canibali și bărbați castrați pentru a încerca să mascheze adevărul. Întocmai cum în prima expediție se arătase sigur

că se afla aproape de Japonia, s-a apucat, cu aceeași încredere, să relateze că se apropiase de minele din Ofir, unde se găsea aurul necesar pentru reconstruirea Templului lui Solomon, după ce dăduse peste câteva pepite de o mărime impresionantă pe insula Hispaniola. Mai târziu, avea să pretindă că descoperise chiar porțile Paradisului, când, de fapt, ajunsese la gura fluviului Orinoco.³⁶

Unii dintre oamenii lui Columb, înfuriați de modul obsesiv în care se ocupa de cele mai mici detalii ale expedițiilor, de zgârcenia cu care raționaliza proviziile și de iușeala cu care-și pierdea cumpătul ori de câte ori cineva nu era de acord cu el, s-au întors în Europa cu informații care au contrazis înflăcăratele rapoarte ale amiralului, care oricum deveniseră obositoare prin optimismul lor dubios. Pedro Margarit, un explorator spaniol, și Bernardo Buyl, un misionar, le-au spus monarhilor spanioli că traversarea Atlanticului era o farsă: nu era pic de aur și nu găsiseră nimic de adus înapoi, în afară de sălbatici goi, păsări cu penaj colorat și alte câteva flecuștețe; costurile expedițiilor, avertizau ei, n-aveau să fie recuperate în veci.³⁷ Poate că eșecul înregistrat de exploratori în căutarea comorilor a fost unul dintre motivele pentru care atenția s-a mutat de la bogăția materială la erotismul acestor noi teritorii. La sfârșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea, istoriile referitoare la pământurile nou-descoperite s-au concentrat tot mai mult asupra practicilor sexuale neobișnuite, a raporturilor sexuale întreținute în public și a sodomiei.³⁸

Însă sorții aveau să se schimbe. În 1498, explorând peninsula Paria (în prezent, în nordul Venezuelei), Columb a găsit băștinași care purtau la gât șiraguri de perle, descoperind apoi, în scurt timp, un șir de insule care abundau în stridii. Exploratorii au dat buzna să-și umple corăbiile cu premiul cel mare. S-au păstrat relatări ale vremii despre sacii burdușiți cu perle, „unele mari cât nucile, nespuse de limpezi și de frumoase” trimise înapoi în Spania și îmbogățindu-i pe căpitani și echipajele care le aduseseră.³⁹ Încântarea era sporită de istorisirea despre mormanele de perle ce așteptau să fie adunate, despre dimensiunile enorme ale acestora și mai ales despre poveștile privind prețul cu care erau vândute de localnici — toate exagerate, firește, de zvonurile ce cutreierau acum Europa. Una dintre relatări, scrisă în principiu de Amerigo Vespucci, însă mult înfrumusețată apoi sau, mai probabil, un fals, susținea că exploratorul italian izbutise să facă rost de „o sută nouăsprezece măsuri de perle” (cam vreo treizeci de kilograme), în schimbul a nimic altceva decât „clopoței, oglinzi, mărgelile de sticlă și foițe de alamă. Unul (dintre băștinași) și-a dat toate perlele pe un singur clopoțel”.⁴⁰

Unele dintre perle erau atât de mari, încât au devenit faimoase — de pildă, „La Peregrina” („Perla peregrină”), care rămâne una dintre cele mai mari perle găsite vreodată, și o altă perlă, numită tot „La Peregrina”, vestită pentru calitatea de neegalat. Ambele au fost mândria tezaurului regal și imperiale ale Europei vreme de secole, apărând în portretele făcute de Velázquez unor suverani și, în vremuri mai recente, ca piese centrale în legendare colecții moderne, precum cea a lui Elizabeth Taylor.

Febra perlelor a fost urmată de descoperirea aurului și argintului, odată ce spaniolii au început să investigheze America Centrală și de Sud, intrând în contact cu aztecii și, la puțină vreme după aceea, cu incașii, care formau societăți complexe și sofisticate. În mod inevitabil, explorarea se transforma în cucerire. Columb, de altfel, notase încă de la prima sa expediție că europenii se bucurau de un avantaj tehnologic major asupra populațiilor cu care intrase în contact. „Indienii”, cum îi numea în mod eronat, „nu au arme și sunt despuiați, fără vreo iscusință în luptă și atât de fricoși, că o mie dintr-ai lor n-ar putea face față la trei dintre ai noștri.”⁴¹ Băștinașii priviseră uluiți, la un banchet, demonstrația de acuratețe făcută de Columb cu un arc turcesc și apoi dovada puterii unui mic tun lombard și a unei sănețe — armă de calibru mare, capabilă să străpungă o armură. Noii sosiți poate că admiraseră caracterul naiv și idilic al populațiilor întâlnite, dar erau totodată mândri de instrumentele lor aducătoare de moarte, care evoluaseră în urma secolelor de conflicte aproape neconținute cu musulmanii și cu regatele din vecinătatea Europei.⁴²

Columb își făcuse deja socotelile în privința pasivității și naivității celor întâlniți la prima expediție. „Sunt potriviți să primească porunci și să fie puși la muncă, să cultive pământul și tot ce-ar fi nevoie, să construiască orașe și să învețe obiceiurile noastre”⁴³, a scris el. Încă de la bun început, s-a gândit că băștinașii puteau fi luați ca sclavi. În scurt timp, utilizarea forței împotriva lor a devenit o practică obișnuită. Pe insula Cuba, în 1513, sătenii sosiți să aducă spaniolilor daruri, constând în alimente, pește și pâine „îndeajuns cât să le umple cămărilor”, au fost masacrați „fără cea mai mică provocare”, după cuvintele unui observator cătrănit. Era doar o atrocitate printre multe altele. „Am văzut... cruzime într-o asemenea măsură la care n-a mai fost martoră nicio ființă vie și nici n-ar fi de așteptat să fie vreodată”, a scris călugărul spaniol Bartolomé de las Casas despre experiența sa din primele zile ale colonizării Americilor, într-un raport plin de groază, menit să-i informeze pe cei de acasă despre ceea ce se petrecea în Lumea Nouă.⁴⁴ Ce văzuse el era doar începutul, după cum indică a sa

Historia de las Indias, o carte care abundă de exemple care descriu tratamentul la care erau supuși „indienii“.

Populațiile indigene din Caraibe și cele două Americi au fost decimate. La doar câteva decenii de la primul voiaj al lui Columb, numărul populației Taíno a scăzut de la jumătate de milion la ceva mai mult de 2 000 de indivizi. Era consecința tratamentului feroce aplicat de cei care începuseră să se numească pe ei înșiși „conquistadori“ — cuceritori, adică. Printre ei s-a aflat Hernán Cortes, a cărui expediție sângeroasă de explorare și cucerire a Americii Centrale a dus la moartea liderului aztec, Montezuma, și la prăbușirea Imperiului Aztec. Cortes nu se dădea în lături de la nimic ca să se îmbogățească. „Eu și cu tovarășii mei, le-a spus aztecilor, suferim de o boală a inimii care nu se poate tămădui decât cu aur.“⁴⁵ Nicio grijă, se spune că i-ar fi promis lui Montezuma, „să nu te temi. Te iubim mult. Astăzi inimile noastre sunt împăcate“.⁴⁶

Hernán Cortes a exploatat perfect situația — deși mai târziu au fost scornite povești care puneau succesul său pe seama credinței aztecilor că ar fi fost manifestarea zeului Quetzalcoatl.⁴⁷ Aliindu-se cu Xicoténcatl, conducătorul din Tlaxcalan, dornic să profite de prăbușirea aztecilor, spaniolii au pornit să dezmembreze o formațiune statală foarte avansată.⁴⁸ Așa cum se obișnuia și prin alte părți din America, localnicii au fost tratați cu dispreț. Indigenii, scria un autor pe la mijlocul secolului al XVI-lea, „sunt atât de fricoși și de temători, încât doar la vederea oamenilor noștri le îngheață sângele în vine... Prin urmare, un număr mic de spanioli îi face s-o ia la goană ca niște muieri“. În ceea ce privește judecata, înțelepciunea și virtutea, continuă acesta, „sunt mai prejos, întocmai cum sunt copiii față de oamenii mari“. Băstinașii, urmează el, semănau mai degrabă cu maimuțele decât cu oamenii — adică nu puteau fi socotiți tocmai ființe umane.⁴⁹

Dovedindu-se la fel de nemiloși ca mongolii în timpul marilor invazii în Asia, Cortes și oamenii săi au pus mâna pe comorile aztecilor, jefuind „ca niște fiare... fiecare dintre ei cuprins de-o lăcomie nemăsurată“, potrivit unei relatări compilate în secolul al XVI-lea din spusele unor martori oculari. Au fost luate cu de-a sila obiecte superbe, inclusiv „coliere grele de nestemate, lăntișoare lucrate minunat, brățări, inele pentru glezne, cu clopoței de aur, și diadema de turcoaze, care e semnul conducătorului, păstrată doar spre folosința sa“. Aurul a fost smuls de pe scuturi și monturi și transformat în lingouri; smaraldele și jadul au fost prădate. „Au luat totul“.⁵⁰

Însă nu era suficient. Într-una din marile atrocități ale începutului modernității, aristocrația și preoțimea din Tenochtitlán, capitala aztecă, au fost masacrate în timpul unui festival religios. Mica forță expediționară spaniolă a luat-o razna, tăind mâinile toboșarilor și atacând apoi mulțimea cu sulite și săbii. „Sângele... curgea ca apa, ca o apă cleioasă; duhoarea de sânge umplea aerul“, în vreme ce europenii își căutau din ușă în ușă victimele.⁵¹

Nu doar folosirea forței și alianțele norocoase au spulberat populațiile indigene. O contribuție importantă au avut și molimele aduse din Europa.⁵² Locuitorii Tenochtitlánului au pierit în număr mare în urma molipsirii cu variolă, la care nu aveau deloc imunitate și care a apărut pentru prima oară în jurul anului 1520.⁵³ A urmat foametea. Fiindcă mortalitatea fusese deosebit de mare printre femei, agricultura — care era, în mare măsură, principala lor îndeletnicire — s-a prăbușit. Deoarece băștinașii fugeau din calea bolii, rămăneau și mai puțini ca să planteze și să recolteze, așa că n-a durat mult până ce lanțul de aprovizionare s-a rupt complet. Foametea și bolile au luat viețile multor locuitori.⁵⁴

În anii 1520, o epidemie teribilă, posibil de gripă sau, și mai probabil, tot de variolă, a pus capăt zilelor unei bune părți a populației mayașe Kaqchikel din Guatemala, unde mirosul cadavrelor împuțite, devorate de vulturi și de câini, îmbăcsea aerul. Apoi, la câțiva ani după aceea, a izbucnit o altă pandemie: de data asta de pojar. Vechile populații ale Lumii Noi nu au avut nicio șansă.⁵⁵

Rutele maritime către Europa s-au umplut de caravele încărcate până la refuz cu prăzi din Americi. Era o nouă rețea, care rivaliza cu cele către Asia, atât ca distanță, cât și ca aflux, ajungând curând să le depășească în valoare: cantități greu de imaginat de argint, aur, pietre prețioase și alte comori erau purtate peste Atlantic. Poveștile despre bogățiile Lumii Noi erau brodate cu multe exagerări. Pe la începutul secolului al XVI-lea, o mărturie amintea de pepite de aur purtate de torenți de pe coastele dealurilor în râuri, unde erau adunate de localnici cu plasele.⁵⁶

Spre deosebire de fantasmagoriile lui Columb din primele sale dări de seamă, care linguseau ca să ascundă adevărul, acum metalele prețioase chiar curgeau șuvoi către continentul european. Albrecht Dürer a fost lăsat cu gura căscată de calitatea unor obiecte de tezaur aztec, pe care le-a văzut expuse în 1520. „Nimic din ce-am văzut în viața asta nu-mi bucură atât inima ca lucrurile acestea“, scrie artistul despre obiectele care includeau

„un soare făcut cu totul din aur“ și o lună de argint, amândouă de aproape un stânjen în diametru. „Uluitoarele obiecte de artă“ l-au făcut să se minuneze în fața „subtilei ingeniozități a oamenilor din acele ținuturi depărtate“ care le creaseră.⁵⁷ Băieți ca Pedro Cieza de León — care, făcându-se mare, avea să ajungă conchistador în Peru — stăteau pe cheiurile din Sevilla, holbându-se buimaci la corăbiile descărcate una după alta și la comorile cărate de acolo cu căruțele.⁵⁸

Bărbați ambițioși au dat năvală peste Atlantic pentru a se folosi de oportunitățile prezentate de Lumea Nouă. Beneficiind de contracte și concesiuni acordate de Coroana spaniolă, indivizi duri precum Diego de Ordás, însoțitor al lui Cortes în Mexic și mai apoi conducător de expediții de explorare a Americii Centrale și a teritoriului care în prezent este statul Venezuela, au adunat averi uriașe storcându-i de taxe pe băștinași. Lucru de care au profitat și cuferele regale din Spania, fiindcă o parte a bogăției revenea Coroanei.⁵⁹

N-a trecut mult până ce informațiile culese au fost sistematizate acasă, ceea ce le-a permis spaniolilor să deseneze hărți tot mai exacte, să stabilească noi rute, să pregătească noi căpitani de corăbii și, firește, să impoziteze și să înregistreze corect bunurile importate.⁶⁰ Parcă un motor bine rodat ar fi fost pornit și ar fi pompat bogățiile Americii Centrale și de Sud direct spre Europa.

În plus, printr-un concurs de împrejurări, din cauza legăturilor matrimoniale, a sarcinilor neduse la termen și a logodnelor rupte, a existat un singur moștenitor al regatelor Neapolelui, Siciliei și Sardiniei, la fel ca și al teritoriilor burgunde și din Țările de Jos — la care se adăuga Spania. Bazându-se pe bogățiile de peste Atlantic ce păreau să nu se mai sfârșească, regele spaniol Carol Quintul a ajuns nu doar stăpânul unui imperiu nou dincolo de mări, dar și figura dominantă a politicii europene. Ambițiile lui s-au recalibrat pe potrivă: în 1519, Carol și-a consolidat și mai mult puterea și, bazându-se pe extraordinara sa forță financiară, și-a asigurat alegerea ca împărat al Sfântului Imperiu Roman de Națiune Germană.⁶¹

Bunăstarea lui Carol s-a dovedit nefastă pentru alți lideri europeni, care s-au trezit depășiți din punct de vedere militar, manevrați și luați pe sus de un cârmuitor decis să-și extindă încă și mai mult puterea. În comparație cu monarhul spaniol, bine-cunoscut pentru bogăția și influența lui, venitul lui Henric al VIII-lea al Angliei era incredibil de mic, fiind depășit și de averile Bisericii din propria-i țară. Henric — un personaj

căruia îi plăcea competiția și care, potrivit unui sol venețian la Londra, avea „o gleznă deosebit de fină“, își tundeă părul scurt și drept, „după moda franțuzească“, și avea un chip rotund „atât de frumos, încât i-ar fi stat bine cu el unei femei drăguțe“ — nu și-ar fi putut alege un moment mai nepotrivit pentru a încerca să-și pună ordine în afacerile personale.⁶²

Într-o vreme în care Carol Quintul devenea păpușarul unei mari părți a Europei, inclusiv al papalității, Henric, care insista să-și anuleze mariajul pentru a se căsători cu Anne Boleyn — femeie care, descrisă de un contemporan de-al său, „nu era tocmai una dintre cele mai acătării femei de pe lume“, fiind însă binecuvântată cu ochi „negri și frumoși“ —, se dovedea foarte necugetat: nevasta pe care o părăsea era chiar mătușa lui Carol Quintul, Caterina de Aragon.⁶³ Prin tulburările produse în urma refuzului papei de a-i aproba anularea căsătoriei, regele Angliei nu numai că strica relația cu Vaticanul, ci intra în conflict cu cel mai bogat om din lume, care stăpânea continente întregi.

Creșterea importanței Spaniei în Europa și rapida sa expansiune în America Centrală și de Sud erau aproape un miracol. O remarcabilă schimbare în echilibrul mondial al bogăției, puterii și oportunităților economice dusesse la transformarea Spaniei dintr-un stat neînsemnat, așezat la capătul greșit al Mediteranei, într-o putere globală. Pentru un cronicar spaniol, asta însemna nici mai mult, nici mai puțin, decât „cel mai de seamă eveniment de după Creație — dacă nu punem la socoteală încarnarea și moartea Creatorului însuși“. ⁶⁴ Un altul socotea limpede că Dumnezeu descoperise pentru spanioli „provinciile din Peru, de unde a fost adusă atâta bogăție de aur și argint“; generațiile viitoare, opina Pedro Mexía, n-aveau să creadă că metalele fuseseră găsite în asemenea cantități.⁶⁵

Descoperirea Americilor a fost curând urmată de importul de sclavi, aduși pe piețele Portugaliei. După cum se știa deja din experiența portughezilor pe insulele din Atlantic și în vestul Africii, colonizarea europeană era costisitoare, nu oferea mereu recompense pe măsură și era mai ușor de zis decât de făcut: pe lângă faptul că era greu să convingi oamenii să-și lase în urmă familiile, întreprinderea era și mai dificilă din cauza mortalității ridicate și a condițiilor locale dure. Se găsisse o soluție prin trimiterea forțată a orfanilor și a deținuților în locuri precum São Tomé. Alte persoane erau atrase printr-un sistem de beneficii și avantaje, ca de pildă furnizarea „unui sclav de sex bărbătesc sau femeiesc pentru serviciu personal“. Scopul autorităților era să creeze o populație pe seama căreia să poată fi construit un sistem administrativ.⁶⁶

La mai puțin de trei decenii de la prima expediție a lui Columb, Coroana spaniolă stabilea deja reguli oficiale pentru exportul și transportul de sclavi din Africa spre Lumea Nouă, oferind licențe unor comercianți portughezi ale căror minți și inimi fuseseră împietrite de zeci de ani de trafic cu ființe umane.⁶⁷ Cererea era aproape insașiabilă într-o regiune în care violența și bolile reduceau speranța de viață. Așa cum se întâmplase și în cazul înfloririi civilizației islamice din secolul al VIII-lea, acumularea bogățiilor într-o parte a lumii cauza o cerere tot mai mare pentru sclavi într-o altă parte. Bogăția și robia se completeau.

Nu a durat mult până ce conducătorii africani au început să vocifereze. Regele din Kongo s-a adresat de mai multe ori regelui Portugaliei, plângându-se de impactul capturării de sclavi. Și-a exprimat nemulțumirea că femei și bărbați tineri — printre care și unii din familii de vază — erau răpiți ziua în amiaza mare, pentru a fi vânduți negustorilor europeni care apoi îi însemnau cu fierul roșu.⁶⁸ Suveranul portughez l-a îndemnat să renunțe la plângeri. Kongo era un teritoriu imens care-și putea permite ca unii dintre locuitori să fie duși departe; în orice caz, continua monarhul european, regele african câștiga bine de pe urma comerțului, inclusiv a celui cu sclavi.⁶⁹

Unii europeni, cel puțin, erau foarte neliniștiți de aflulxul neconținut de sclavi și de atenția tot mai mare acordată teritoriilor nou-descoperite. Ideea evanghelizării ca obligație creștină începea să înlocuiască treptat perspectiva recuperării Ierusalimului, o posibilitate aproape dată uitării.⁷⁰ Coloniștii europeni din America de Sud, scria cu mânie în 1559 un membru de vază al ordinului iezuit, „nu izbuteau să priceapă” că scopul colonizării nu era „atât obținerea de aur sau de argint, popularea pământurilor și construirea de manufacturi sau... aducerea acasă a bogățiilor..., cât glorificarea credinței catolice și salvarea de suflete”.⁷¹ Ideea era că ar fi trebuit mai degrabă răspândit cuvântul lui Dumnezeu, decât să fie strânse bogății. Această nemulțumire aducea aminte de protestele misionarilor creștini care călătoriseră mai demult pe rutele comerciale înfloritoare ce străbăteau stepele Rusiei și ale Asiei Centrale și care se plânseseră și ei de faptul că obsesia pentru comerț abătea atenția de la chestiuni mai importante.

În cazul Lumii Noi, existau motive temeinice de nemulțumire când venea vorba de nepăsarea pentru beneficii de ordin spiritual. Aurul era trimis în asemenea cantități în Spania, încât, pe la mijlocul secolului al XVI-lea, se credea că se depășiseră bogățiile din vremurile legendare ale regelui Solomon. Atât de numeroase erau comorile purtate pe mare, i s-a

spus lui Carol Quintul în 1551, că „perioada de față ar fi avut mai multă îndreptățire să fie numită *era dorada*” — Epoca de Aur.⁷²

Nu toate bogățiile extrase din Americi izbuteau să ajungă în Spania. Aproape imediat ce flotele au început să transporte acasă comorile, aventurieri încercați și pirați avându-și bazele în porturi franceze și nord-africane s-au și apucat să-și revendice prada — fie așteptând corăbiile să se apropie de ultima etapă a călătoriei lor, fie, după un timp, aventurându-se în Caraibe spre a intercepta din vreme încărcăturile îmbelșugate.⁷³

Poveștile despre uriașele premii ce așteptau să fie culese au atras oportuniști din lumea largă. „Relatările despre bogăția și gloria imense” ce puteau fi obținute pe coasta atlantică a Africii de Nord, scria deznădăduit un contemporan, atrăgeau aici oameni „purtați de aceeași încântare ce-i împingea pe spanioli către minele Indiilor”.⁷⁴ Printre ei se numărau și jefuitori musulmani, care, pe lângă capturarea vaselor pline, s-au apucat și de devastarea porturilor și orașelor de pe coastele Spaniei, luând în același timp mii de prizonieri care erau apoi răscumpărați ori vânduți ca sclavi.

Se susținea că raidurile aveau la bază porniri religioase, deși acesta era un mod foarte idealizat de a vedea lucrurile. Chiar și în cazul pirateriei europenilor se invocau motive politice. Atacurile asupra vaselor iberice au fost reglementate prin licențe cunoscute drept *lettres de marque*, eliberate de rivali creștini ai regelui Spaniei, care a oferit, la rândul lui, contracte ce promiteau sume însemnate pentru vânarea piraților, numite *contra-corsarios*, pentru a-i aduce pe răufăcătorii cei mai nărași înaintea justiției. Cei care izbuteau erau generos răsplătiți de Coroană și dobândeau și multă faimă — cum a fost cazul lui Pedro Menéndez de Avilés, care-și trecea la răboj numărul de pirați stârpiți, la fel ca piloții avioanelor de vânătoare din timpurile noastre, care-și înseamnă pe aparatul de zbor inamicii doborâți.⁷⁵

O Lume Nouă fusese descoperită peste mări, însă și acasă se plămădea o lume nouă, unde idei noi erau încurajate, unde gusturi noi erau îngăduite, unde intelectualii și oamenii de știință polemizau și concureau pentru a obține favorurile protectorilor și ale sponsorilor. Creșterea veniturilor, aflate la dispoziție pentru cei implicați direct în explorarea continentelor, și bogăția adusă de ei a stat la baza unei transfuzii culturale care a modificat Europa. Puzderie de clienți bogați răsăriseră în doar câteva decenii, dornici să cheltuiască averi pe produse de lux. Obiectele rare și exotice aveau tot mai multă căutare.

Bunăstarea i-a conferit Europei insolență și încredere în sine, întărind în același timp și credința, așa cum ar fi trebuit să se întâmple după recucerirea Ierusalimului. Pentru mulți europeni, bogățiile aparent nelimitate aduse din Americi dovedeau binecuvântarea lui Dumnezeu, fiind „rânduite de Stăpânul Preaînalt, care dă și ia înapoi regate de la oricine pofteste și în orice chip crede de cuviință”.⁷⁶ În zorii noii ere, o veritabilă Epocă de Aur, soarta Constantinopolului ocupat de către turci în 1453, compătimită de locuitorii Romei, fusese uitată.

O nouă sarcină apărea la orizont: reinventarea trecutului. Prăbușirea vechii capitale imperiale prezenta o oportunitate clară pentru ca moștenirea Greciei și a Romei Antice să fie pretinsă de succesori adoptați — ceea ce s-a și întâmplat, într-o veselă frenezie. De fapt, locuitorii Franței, Germaniei, Austriei, Spaniei, Portugaliei și Angliei n-aveau nimic de-a face cu Atena și Grecia Antică și erau, în general, descendenții unor popoare de la periferia istoriei Romei, de la începutul și până la căderea acesteia. Situația trebuia înfrumusețată deci: artiști, scriitori și arhitecți s-au pus pe muncă, împrumutând teme, idei și texte din Antichitate, pentru a furniza o narațiune ce selecta elemente ale trecutului pentru a crea o variantă care, cu timpul, avea să devină nu doar plauzibilă, ci și obligatorie. Așadar, cu toate că specialiștii au numit această perioadă Renaștere, nu era vorba propriu-zis despre o renaștere, ci de o Naștere în toată legea. Pentru prima oară în istorie, Europa se afla în centrul lumii.

DRUMUL ARGINTULUI

Chiar înainte de descoperirea Americii, traseele comerciale începuseră să-și revină după șocurile economice din secolul al XV-lea. Unii specialiști susțin că aceasta era consecința creșterii accesului la piețele de aur ale Africii de Vest, la care s-a adăugat sporirea productivității minelor din Balcani și din alte părți ale Europei, posibilă, poate, datorită progresului tehnologic care a ajutat la găsirea unor cantități noi de metale prețioase. Se pare, de exemplu, că producția de argint ar fi crescut de trei ori în deceniile de după 1460 în Saxonia, Boemia și Ungaria, precum și în Suedia.¹ Alți autori subliniază faptul că impozitarea devenise mai eficientă în cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea. Con tracția economică îi învățase pe europeni niște lecții aspre, printre care și necesitatea sporirii controlului asupra bazei de impozitare — ceea ce a dus, la rândul său, la „renașterea monarhiei“. Din acest punct de vedere, centralizarea se dovedea la fel de importantă din punct de vedere monetar, pe cât era din perspectivă socială și politică.²

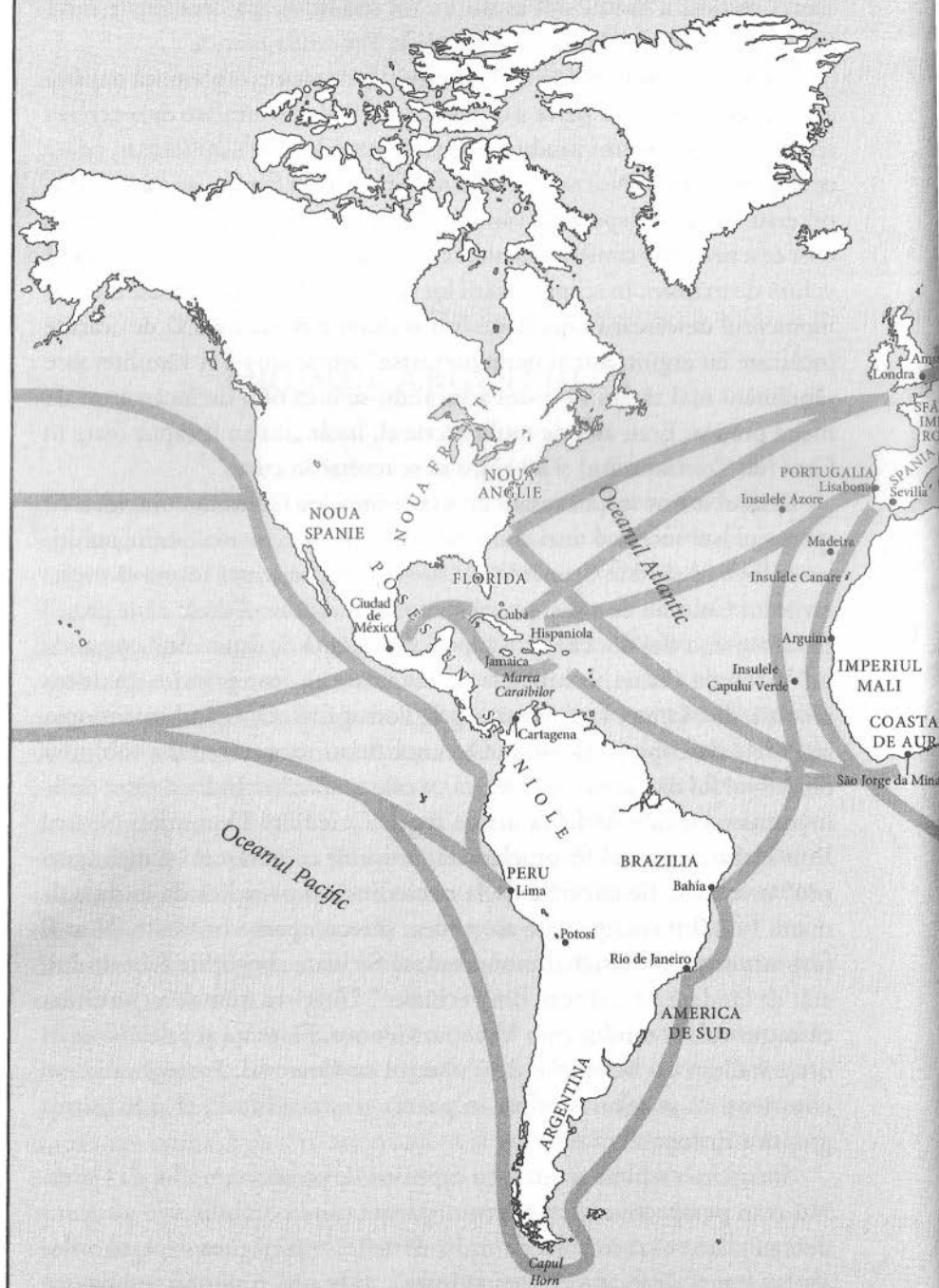
Judecând după cele relatate de un călător coreean, ritmul comerțului pare să fi crescut în ultima parte a secolului al XV-lea. În portul Shouzhou, situat la circa 150 de kilometri de Shanghai, navele se adunau „ca muștele“, după cum scria Ch'oe P'u, așteptând să-și preia încărcătura de „mătăsurii subțiri, muselină, aur, argint, bijuterii și obiecte meșteșugite“ și să o ducă spre noi piețe. Orașul era plin de negustori bogați și se lăuda cu un nivel de trai impresionant. „Se trăiește în lux“, relata invidios coreeanul, notând că „există o puzderie de puncte comerciale, precum stelele“, în această

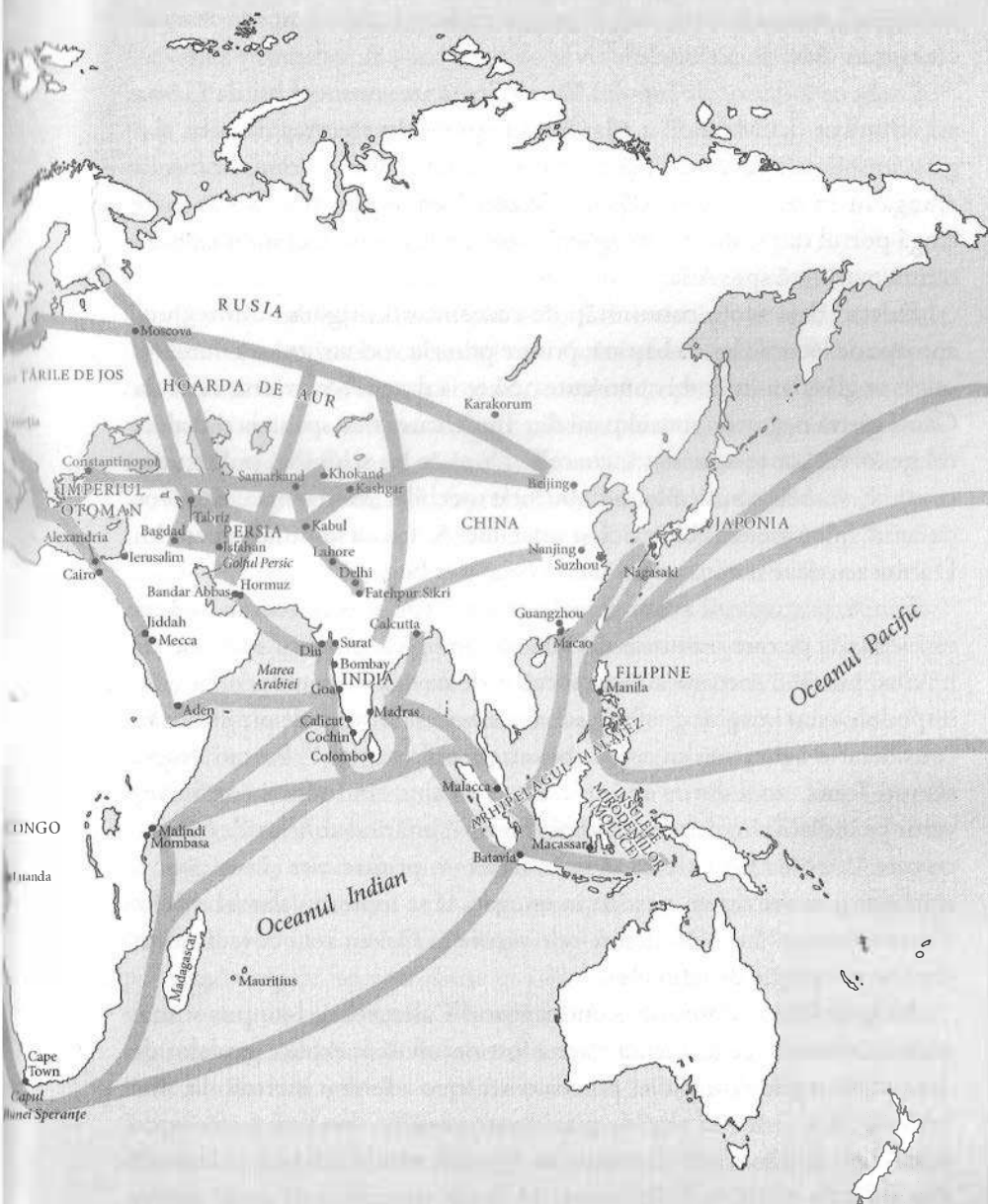
regiune bogată și fertilă.³ Chiar dacă nu erau de lepădat, porturile de pe coasta chineză a Pacificului aveau un rol secundar, mai însemnate fiind cele aflate la mii de kilometri distanță, în Peninsula Iberică.

Problema a fost rezolvată în două etape. Dezvoltarea economică treptată a Europei din ultima parte a secolului al XV-lea stimulase deja cererea consumatorilor pentru produse de lux. Stocuri imense s-au format, odată ce bogățiile Lumii Noi au luat drumul Spaniei. În Sevilla, aurul și argintul erau aduse în depozitele vămilor și „păstrate ca grânele în hambare”, ceea ce a necesitat construirea unor clădiri noi, în care să încapă uluitorul volum de mărfuri, în scopul taxării lor corecte.⁴ Un autor notează uluit în momentul descărcării unei flote: într-o singură zi văzuse 332 de „cărufe încărcate cu argint, aur și perle prețioase” aduse spre a fi vămuite; șase săptămâni mai târziu va vedea aducându-se încă 686 de încărcături de metal prețios. Erau atât de multe, scrie el, încât „nu au încăput toate în Casa [de Contratación] și au ajuns să se reverse în curte”.⁵

Urișul avânt inițiat odată cu explorarea lui Columb coincidea cu spectaculosul succes al unei alte expediții maritime, nu mai puțin ambițioase. Tocmai când în Spania începuse să se răspândească teama că încercările lui Columb de a găsi o rută spre Asia nu fuseseră decât niște greșeli costisitoare, o altă flotă a fost echipată și pregătită de drum. Sub comanda lui Vasco da Gama, echipajele de marinari au fost primite, înaintea plecării, de Manuel I cel Mare, regele Portugaliei. Omițând intenționat recente descoperiri de peste Oceanul Atlantic, suveranul a subliniat obiectivul lui da Gama: să găsească „o cale nouă către India și către țările învecinate cu ea”. Astfel, a urmat regele, „credința Domnului Nostru Iisus Hristos” avea să fie proclamată, în vreme ce „tărâmurii și meleaguri noi” urmau să fie cucerite de la necredincioși — adică de la musulmani. Însă îl preocupau, de asemenea, și recompense imediate. N-ar fi fost minunat, s-a întrebat monarhul, să fie luate „bogățiile Răsăritului, atât de laudate de scriitorii din vechime?” Uitați-vă numai, a continuat cărmuitorul, la modul cum Veneția, Genova, Florența și celelalte mari orașe italiene au beneficiat de comerțul cu Orientul. Portughezii erau conștienți că se aflau nu doar în partea greșită a lumii, ci și în partea greșită a Europei.⁶

Situația s-a schimbat odată cu expediția de prospectare a lui da Gama. Nu erau perspective tocmai promițătoare când corăbiile sale au ajuns pentru prima oară în zona de sud a Africii. Dezamăgirea exploratorilor nu era legată de locuitori, care se îmbrăcau în piei și purtau teci pentru

organele genitale, sau de hrană — carne de focă și de gazele completată cu rădăcini comestibile. Atunci când băștinașilor li s-au arătat mostre de scorțișoară, cuișoare, perle, aur și „multe altele, s-a văzut limpede că nu le cunoșteau defel pe niciunele”.⁷

După ce a dat ocol Capului Bunei Speranțe, norocul lui da Gama s-a schimbat. La Malindi, a aflat informații despre trecerea către est și a găsit un pilot experimentat și dornic să-l ajute să înfrunte musonii și să ajungă în India. După o călătorie de zece luni, aventurierii au ancorat lângă portul din Calicut.⁸ Reușiseră acolo unde eșuase Columb: găsiseră o rută maritimă spre Asia.

Existau deja acolo comunități de comercianți originari din regiuni aproape de locurile lor de baștină; printre primele voci auzite s-au numărat unele ce glăsuiau în limbi cunoscute. „Să te ia dracu!” , au răcnit către da Gama câțiva negustori musulmani din Tunis, care știau spaniola și dialectul genovez; „ce te-a mânat încoace?” După ce au schimbat politețurile cuvenite, vorbele tunisienilor i-au bucurat urechile: „Noroc mare ai, noroc cu carul! Sunt multe rubine aici, și smaralde! Ar trebui să-i mulțumești lui Dumnezeu că te-a adus pe un tărâm cu atâtea bogății!”⁹

Totuși, portughezii aveau greutăți în a pricepe ceea ce vedeau — aceași senzație pe care o avusese și Columb. Templele pline cu statui de zei hinduși purtând coroane au fost socotite de navigatorii europeni biserici împodobite cu imagini de sfinți, iar apa aruncată în scop de purificare au considerat-o agheasmă cu care stropeau preoții creștini.¹⁰ Povești despre sfântul Toma, unul dintre apostoli, care ar fi ajuns în India și i-ar fi convertit pe indieni circulau demult prin Europa, întărind concluziile eronate cu care Vasco da Gama avea să se întoarcă — printre care și cea că ar fi existat mai multe regate creștine în est, gata să se lupte cu Islamul. Multe dintre cele raportate apoi despre cele văzute în Orient s-au dovedit prost înțelese ori greșite de-a binelea.¹¹

Negocierile cu Zamorin, conducătorul Calicutului, l-au pus și mai mult la încercare pe da Gama, care a fost nevoit să le explice gazdelor de ce — dacă regele Portugaliei poseda o avere cu adevărat incredibilă, mai mare decât a „oricărui rege de prin aceste părți” — nu putea oferi vreo dovadă a bogățiilor cârmuitorului său. Fiindcă, atunci când a scos la iveală o colecție de pălării și de lighenașe, pe lângă niște șiruri de corali și ceva zahăr și miere, curtenii lui Zamorin au început să râdă în hohote: nici cel mai sărman negustor de la Mecca nu le-ar fi insultat conducătorul cu asemenea jalnice daruri, au afirmat ei.¹²

Încordarea creștea. Portughezii și-a văzut restrânsă libertatea de mișcare, fiind puși sub atența supraveghere a unui contingent important de paznici, „înarmați toți cu săbii, topoare cu lamă dublă, scuturi, arcuri și săgeți“. Da Gama și oamenii săi s-au temut de ce era mai rău, până când, pe nepusă masă, Zamorin a anunțat că le va îngădui, până la urmă, portughezilor să-și aducă la țarm produsele și să facă negoț. Europeanii și-au burdușit bucuroși corăbiile cu mirodenii și alte bunuri, ca să prezinte mărfurile găsite în voiajul lor, apoi au pornit spre casă. Ce au adus înapoi avea să schimbe lumea.

După doi ani petrecuți într-o călătorie fascinantă, revenirea lui da Gama a fost sărbătorită cu fast. În timpul ceremoniei oficiate la catedrala din Lisabona în cinstea succesului său, Vasco a fost asemănat fără ocolișuri cu Alexandru cel Mare, o comparație îndată împrumutată și folosită de scriitorii vremii — nu doar în Portugalia — pentru a descrie marea realizare a deschiderii Europei către o lume nouă și necunoscută din Orient.¹³

Pentru regele Manuel I, faptul că exploratorii săi au ajuns în India a constituit un triumf major. El s-a grăbit să le scrie lui Ferdinand și Isabellei (socrii săi), laudându-se cu realizarea lui și povestind cu încântare deloc ascunsă cum oamenii săi veniseră cu „scoarță, cuișoare, ghimbir, nucșoară și piper“ împreună cu alte ierburi și condimente, precum și cu „pietre scumpe felurite, rubine și altele“. Adăuga, în batjocură: „Neîndoielnic, Înălțimile Voastre vor afla despre aceste lucruri cu plăcere și mulțumire“. ¹⁴ Columb vorbise ipotetic; da Gama venise cu rezultate.

Cărmuitorii Spaniei au avut parte totuși de o consolare. După prima expediție peste Atlantic, Ferdinand și Isabela solicitaseră Sfântului Scaun ca Spaniei să i se acorde suveranitate asupra tuturor teritoriilor descoperite dincolo de Atlantic — la fel cum papalitatea procedase pe parcursul secolului al XV-lea cu expedițiile portugheze în Africa. Nu mai puțin de patru bule papale fuseseră emise în 1493, stabilind modul în care avea să se acționeze în cazul noilor descoperiri. După multă vorbărie și destule argumente în privința locului exact unde să se traseze linia longitudinală, s-a ajuns în cele din urmă la un acord, în 1494, odată cu semnarea Tratatului de la Tordesillas, care stabilea granița la 370 de leghe* dincolo de Insulele Capului Verde. Înțelegerea scrisă menționa că trebuia trasată „o linie dreaptă de la nord la sud, de la un pol la altul, pe sus-zisa apă

* Aproximativ 2056 de kilometri (*N. red.*).

a oceanului, din Arctica până în Antarctica“. Teritoriile situate la vest aveau să aparțină Spaniei, iar restul, aflate la est, Portugaliei.¹⁵

Treizeci de ani mai târziu, deplina semnificație a acordului avea să devină clară. Prin 1520, vasele portugheze exploraseră și mai departe către est, călătorind dincolo de India și ajungând în Malacca, Insulele Mirodeniilor și Guangzhou. Între timp, spaniolii au realizat că descoperiseră două continente noi, dar mai ales că — odată cu uluitoarea expediție a unui marinar care traversase Pacificul și ajunsese în Filipine și în Insulele Mirodeniilor — izbutiseră isprava fără precedent de a face ocolul lumii. Exista o anume ironie în faptul că cel care condusese misiunea era portughez și că se pusese în slujba cârmuitorilor Spaniei fiindcă aceștia fuseseră dispuși să sponsorizeze eforturile de atingere a Insulelor Mirodeniilor dinspre vest — punând stăpânire pe ele nu în numele țării de origine, ci în al vecinei și rivalei sale.¹⁶ Când Fernão Magalhães, cunoscut mai bine sub numele de Fernando Magellan, s-a imbarcat în epica sa expediție din anii 1519–1520, Portugalia și Spania s-au întors la masa de negocieri pentru a se pune de acord asupra unei linii în Pacific pe potrivea celei trasate în Atlantic. Cei doi vecini iberici și-au împărțit între ei lumea; aveau binecuvântarea papei, așadar pe cea a lui Dumnezeu.¹⁷

Restului Europei nu-i rămânea decât să se obișnuiască cu gândul bogățiilor Spaniei și Portugaliei. Veștile despre întoarcerea lui da Gama în 1499 au fost primite cu un amestec de șoc, mâhnire și isterie în Veneția: un individ gălăgios le spunea celor dornici să-l asculte că descoperirea unei rute pe mare spre India, pe lângă coasta Africii de Sud, nu însemna altceva decât sfârșitul orașului.¹⁸ Era inevitabil, susținea Girolamo Priuli, ca Lisabona să preia locul Veneției ca centru comercial al Europei: „Nu este vreo îndoială că ungurii, germanii, flamanzii, francezii, precum și toți cei de dincolo de munți, care obișnuiau să vină la Veneția ca să cumpere mirodenii, se vor îndrepta de acum încolo spre Lisabona“. În opinia lui Priuli, motivele erau evidente. Toată lumea știa, afirma el în jurnalul său, că mărfurile care ajungeau pe uscat în Veneția treceau prin nenumărate puncte de control, unde trebuiau plătite vămi și impozite; transportându-le pe mare, portughezii le puteau oferi la prețuri cu care Veneția n-avea cum să concureze. Cifrele spuneau totul: Veneția era condamnată.¹⁹ Și alții au ajuns la concluzii asemănătoare. Guido Detti, un negustor florentin stabilit în Portugalia pe la începutul secolului al XVI-lea, era foarte sigur că Veneția avea să piardă controlul asupra comerțului, nefiind în stare să ofere

aceleași prețuri pentru mărfurile aduse la Lisabona pe apă. Locuitorilor Veneției, observa el cu amărăciune, nu le rămânea decât să se apuce iarăși de pescuit; orașul era gata să alunece înapoi în laguna din care se ridicase.²⁰

Zvonurile despre sfârșitul Veneției erau totuși exagerate, cel puțin pe termen scurt. Așa cum explicau autori ceva mai calmi, deschiderea unei rute maritime către est nu era o întreprindere lipsită de pericole. Multe corăbii portugheze nu se mai întorceau acasă. Mai puțin de jumătate dintre cele 114 vase care trecuseră de colțul sudic al Africii reveniseră cu bine, a declarat în fața Senatului omul de stat venețian Vincenzo Querini, în 1506. „Cu siguranță, nouăsprezece vase sunt pierdute, aproape toate încărcate cu mirodenii, iar despre alte patruzeci nu se știe nimic.”²¹

Cu toate acestea, Veneția și-a trimis curând solii în Egiptul musulman ca să discute o cooperare contra portughezilor, inclusiv operațiuni militare comune. Anticipând construcția canalului Suez, câteva secole mai târziu, chiar au întrebat dacă nu se putea găsi o cale către Marea Roșie, care să permită trecerea „a cât de multe corăbii și galere dorim”.²²

Deși portughezii erau convinși că operațiunile îndreptate contra lor în Marea Roșie și pe coasta Indiei la începutul secolului al XV-lea erau rezultatul unei mari alianțe împotriva lor orchestrate de Veneția, în realitate, egiptenii nu aveau nevoie de prea multe încurajări pentru a-și impune controlul asupra propriilor trasee navale. Numărul în creștere de caravele portugheze nu le pica bine, deoarece noii sosiți se dovediseră extrem de agresivi. Într-una dintre ocazii, Vasco da Gama însuși a capturat o corabie plină cu musulmani care se întorceau în India, după ce-și făcuseră pelegrinajul la Mecca. Ignorând disperatele și generoasele oferte ale celor de la bord, dispuși să plătească o răscumpărare, amiralul a poruncit să se dea foc vasului, un act atât de crud, încât un martor la acea întâmplare s-a jurat: „Îmi voi aminti ce s-a întâmplat aici până la sfârșitul zilelor mele”. Femeile își întindeau mâinile împodobite cu bijuterii, implorând să fie salvate din flăcări sau de la înec, în vreme ce alții își ridicau copiii deasupra capetelor, încercând să-i protejeze. Da Gama a privit impasibil „neomenos și fără să arate vreun semn de milă” cum toți cei aflați la bordul corăbiei musulmane, pasageri și echipaj deopotrivă, se duceau la fund înaintea ochilor săi.²³

Ofensiva asupra porturilor și locurilor cu importanță strategică constituia un fenomen nou și îngrijorător pentru Egipt. Jiddah, portul Meccăi, a fost atacat în 1505, pentru ca la puțină vreme Muscat și Qalhât, puncte-cheie în Golful Persic, să fie jefuite, și moscheile lor arse din temelii.²⁴ Îngrijorător era și faptul că portughezii începeau să se gândească la

constituirea unei rețele, un șir de baze maritime care să facă legătura cu Lisabona. Nimic nu putea fi mai important, afirma comandorul și exploratorul Francisco de Almeida în 1505, „decât să ai un castel la gura Mării Roșii ori cât mai aproape de ea“, de vreme ce asta ar fi însemnat că „toți cei din India s-ar dezbăra de ideea neghioabă că ar putea să facă negoț cu alții decât noi“.²⁵

În fața unor asemenea violențe și atitudini arogante, sultanul din Cairo a trimis trupe care să patruleze prin Marea Roșie și împrejurimile sale, cu ordinul ca, dacă era cazul, soldații să se angajeze în luptă directă.²⁶ Unii comandanți portughezi au ajuns la concluzia că era necesară o schimbare de tactică. Corăbiile le erau expuse de prisos, i-a spus unul dintre ei regelui Portugaliei. Ar fi fost mai bine să se abandoneze forturile construite în locuri provocatoare, de pildă pe insula Socotra, la gura Mării Roșii, și, în schimb, să se cultive relații cordiale cu Egiptul musulman.²⁷

Explozia inițială a expansiunii portugheze fusese acompaniată de puseuri de violență și de intoleranță brutală. Însă nu a durat mult până ce lucrurile s-au liniștit și până ce fanfaronada despre triumful creștinătății și pieirea Islamului să lase locul unei abordări mai pragmatice și mai realiste. Fiindcă erau din belșug oportunități comerciale, atitudinea în privința mahomedanismului, hinduismului și budismului avea să se domolească rapid — așa cum se întâmplase și în statele cruciaților, unde tumultul inițial fusese înlocuit de înțelegerea faptului că o minoritate copleșită numeric trebuia să stabilească relații cu ceilalți locuitori pentru a putea supraviețui.

Această mișcare a avut și alt efect, fiindcă liderii rivali din India și din alte locuri, ca Macao și Peninsula Malaieză, erau cât se poate de dornici să concureze unii cu alții pentru a oferi europenilor termeni comerciali din ce în ce mai avantajoși, asigurându-se astfel că afluxul adițional de bani avea să ajungă la ei, și nu la rivali.²⁸ În acest context, era în interesul tuturor ca, atât cât se putea, diferențele de religie să fie lăsate deoparte. Mai existau însă unii care ticluiau planuri mărețe. Afonso de Albuquerque socotea că, de-ar fi fost capturată Malacca, „Mecca și Cairo ar fi ruinate, iar Venetia n-ar mai izbuti să-și obțină mirodeniile decât din ce-ar putea să cumpere din Portugalia“. Motiv pentru care a pornit să măcelărească populația musulmană din oraș, ceea ce, în cele din urmă, a dăunat grav comerțului și a generat un val de ostilitate și de profundă neîncredere în europeni.²⁹ Familia domnitoare s-a retras, întemeind sultanate în Perak și Johor, care au făcut față, apoi, constantei competiții cu puterile europene.³⁰ Totuși, spre deosebire de cazul Americilor, descoperirea rutei spre est a dus, în general,

mai degrabă la cooperare decât la confruntare. Principala consecință a fost creșterea semnificativă a negoșului dintre Est și Vest.

În contextul bogățiilor din Americi care sporeau averea europenilor, capacitatea de a plăti pentru bunuri de lux aduse din Asia a crescut enorm. Curând, prăvăliile din Londra, Anvers și alte orașe comerciale europene gemeau de porțelanuri chinezești și de mătăsuri Ming.³¹ Însă importurile cele mai importante, atât în privința cantității, cât și a interesului cumpărătorilor, erau condimentele. Piperul, nucșoara, cuișoarele, smirna, ghimbirul, santalul, cardamomul și turmericul fuseseră foarte apreciate, fiind folosite la prepararea hranei încă de pe vremea romanilor, prețuite atât ca ingrediente ce schimbau gustul fad al mâncărilor, cât și pentru efectele lor medicinale.

Scorțișoara, de pildă, era considerată bună pentru afecțiuni la inimă, stomac și cap și socotită de ajutor în vindecarea epilepsiei și a convulsiilor. Uleiul de nucșoară era recomandat ca tratament pentru diaree și vomă și ca remediu pentru guturai. Uleiul de cardamom liniștea intestinale iritate și ajuta la reducerea flatulenței.³² Într-un manual scris de un autor arab originar din zona Mediteranei cam în această perioadă, capitoul intitulat „Povește pentru creșterea mărimii membrelor mici întru splendoarea lor” sugera ca părțile intime să fie unse cu un amestec de miere și ghimbir; efectul scontat era atât de puternic și producea o asemenea plăcere, încât partenera sexuală a bărbatului respectiv avea să „nu-l mai lase să se ridice vreodată de deasupra ei”.³³

Concurența pentru alimentarea piețelor proaspăt constituite era feroce. Cu toate temerile Veneției în urma veștilor despre prima expediție a lui Vasco da Gama, rutele tradiționale nu au fost înlocuite peste noapte. Ba chiar au înflorit, mulțumită creșterii cererii în Europa: la fel ca în zilele noastre, consumatorilor nu le păsa cum anume ajung bunurile pe piață; conta doar prețul.

Comercianții se supravegheau unii pe alții cu invidie, înregistrând ceea ce se cumpărase și cu ce bani. Portughezii au recrutat negustori ca Mathew Becudo în Levant, pentru a spiona mărimea caravelor și a convoaielor venite din Egipt și Damasc pe uscat și pe mare și pentru a da de știre ce cantități de mărfuri cărau acestea. Veștile despre recolte proaste, despre vase pierdute cu tot cu încărcătură și despre frământări politice puteau influența neconținut prețurile — făcând din speculă o afacere riscantă. Cantitățile de mărfuri puteau fluctua extrem de mult, în funcție de momentul exact

când pornise flota, ceea ce înclina balanța pieței în favoarea comercianților din estul Mediteranei, care aveau acces la informații mai corecte și care depindeau de rute mai puțin riscante decât cea prin care se ocolea continentul african.³⁴

Între timp, alegerea investițiilor era o chestiune ce se dovedea teribil de iritantă. În 1560, Alessandro Magno, un tânăr negustor venețian, a văzut cu îngrijorare cum prețul piperului crescuse în Alexandria cu 10% în doar câteva zile, motiv pentru care și-a anulat comanda și a investit în achiziția de cuișoare și de ghimbir. Era esențial să nu fie prins cumva într-o situație care l-ar fi costat nu doar profitul, ci și propriul capital. Ca intermediar, bunăstarea sa depindea de capacitatea de a cumpăra mărfurile potrivite la prețuri pe care mușteriii săi ar fi fost dispuși să le plătească.³⁵

Având în vedere că zeci de mii de tone de mirodenii, mai ales piper, ajungeau în Europa în fiecare an, ceea ce fusese cândva o afacere de lux a devenit repede un aspect firesc cultural și comercial, datorită cererii și a ofertei îmbelșugate. Potențialul pentru profit explică de ce portughezii s-au apucat să construiască un Drum al Mătăsii propriu, întemeind o rețea de porturi ce legau Lisabona de coastele Angolei, Mozambicului, Africii de Est și, dincolo de acestea, un șir de factorii având colonii permanente, răspândite din India până în strâmtoarea Malacca și Insulele Mirodeniilor. Au avut un succes considerabil cu aceste agenții comerciale: s-a ajuns ca, la câteva decenii de la expediția lui Vasco da Gama în India, o parte substanțială a veniturilor statului portughez să provină din comerțul cu mirodenii.³⁶

Aveau totuși de trecut prin grele încercări, mai ales că existau și alții care doreau să profite de situație. După ce au preluat controlul asupra Egiptului în 1517, în urma unei perioade de turbulențe în Orientul Apropiat și Orientul Mijlociu, otomanii se afirmău ca o forță dominantă în estul Mediteranei — și ca o amenințare majoră asupra Europei. „Acum, de vreme ce firoșii turci au capturat Egiptul, Alexandria și întreaga cuprindere a Imperiului Roman de Răsărit, scria papa Leon al X-lea, vor râvni nu numai la Sicilia și Italia, ci la lumea întreagă”.³⁷

Sentimentul de amenințare era sporit de succesele militare otomane în Balcani și de înaintarea lor rău prevestitoare către Europa Centrală. Urma o încheștare, explica marele filosof Erasmus unui prieten, în prima jumătate a secolului al XVI-lea, care va decide soarta lumii, „fiindcă lumea nu mai poate îndura să aibă doi sori pe cer”. Viitorul, prezicea el, avea să aparțină fie musulmanilor, fie creștinilor; nu le putea aparține și unora, și altora.³⁸

Erasmus greșea — la fel și autorii din lumea otomană, care susțineau, în predicții similare și la fel de hotărâte, că „întocmai cum există un singur Dumnezeu în cer, la fel nu poate fi decât o împărăție pe pământ”.³⁹ Nu a fost nicio luptă finală, până la ultimul om, cu toate că uriașa armată care a pătruns în Ungaria și în Europa Centrală în 1526 a stârnit panică, în urma victoriei turcilor împotriva unei coaliții apusene strânse în grabă la Mohács, în sudul Ungariei. În schimb, avea să se manifeste o lungă și intensă rivalitate, extinsă în Oceanul Indian, Marea Roșie și Golful Persic.

Încrezători în forțele lor, otomanii au cheltuit bani mulți pentru a-și întări pozițiile comerciale din lungul și latul Asiei. O rețea de agenți a fost stabilită și o serie de castele au fost restaurate și fortificate pentru a proteja traseele maritime din Mediterana, Marea Roșie și Golful Persic. Modernizarea drumurilor ce duceau în interior, de la golf, prin Basra, către Levant, a făcut ca ruta aceasta să devină într-atât de sigură, încât până și portughezii au ajuns s-o folosească pentru comunicațiile cu Lisabona.⁴⁰

Era cu atât mai surprinzător, cu cât otomanii utilizau adeseori forța împotriva portughezilor. Turcii au lansat un asalt puternic asupra fortului portughez Dium, din nord-vestul Indiei, în 1538, și au atacat adeseori flotele portugheze.⁴¹ La mijlocul secolului al XVI-lea, un căpitan de vas pe nume Sefer s-a bucurat de succese militare atât de spectaculoase, încât pe capul său a fost pusă o recompensă. Otomanii „se îmbogățesc tot mai mult pe seama prăzilor luate de la portughezi”, se plângea un căpitan european, notând că flota lui Sefer creștea mereu; dacă avusese atâta succes cu doar puține corăbii la dispoziție, oare „câte băți de cap ne-ar da și câte averi ar trimite acasă dacă ar avea, într-o zi, treizeci de galere?”⁴² Otomanii se dovedeau adversari redutabili: un alt autor portughez scria prin 1560 că, în fiecare an, sute de tone de mirodenii ajungeau la Alexandria (cel mai important punct comercial din Mediterana pentru mărfuri venite din Orient); „nu-i de mirare”, se lamenta acesta, „că atât de puține marfuri ajung la Lisabona”.⁴³

Profiturile din negoțul cu mirodenii începeau deja să scadă vizibil, făcându-i pe unii portughezi să renunțe la acestea și să investească în alte mărfuri și produse asiatice, în special în bumbac și mătase. Schimbarea a devenit semnificativă pe la finele secolului al XVI-lea, când deja textilele ajungeau în cantități tot mai mari în Europa.⁴⁴ Unii autori contemporani cu evenimentele au sugerat (și unii istorici le dau dreptate) că fenomenul s-a datorat nivelului înalt ale corupției oficialilor portughezi implicați în

comerțul cu mirodenii și al efectului pe care l-au avut deciziile proaste ale Coroanei, concretizate atât în solicitarea unor taxe mari de import, cât și în ineficiența rețelei de distribuție europene. Competiția cu otomanii reușise să-i țină pe portughezi — și profitul acestora — sub o presiune intensă.⁴⁵

În centrul rivalității din Oceanul Indian și de aiurea era lupta pentru perceperea de taxe cât mai consistente cu putință, pentru bunuri ce se îndreptau către bogații Europei. Succesul otoman i-a lipsit rapid pe portughezi de o parte din dividende. Cuferele sultanului de la Constantinopol se umpleau din pricina volumului tot mai mare al traficului în porturile Mării Roșii, ale Golfului Persic și ale Mediteranei, deși cererea internă a jucat, de asemenea, un rol important în mărirea veniturilor Porții.⁴⁶ Sumele obținute anual au crescut semnificativ pe tot parcursul secolului al XVI-lea, ceea ce a accelerat schimbările sociale și economice, nu doar în mediul urban, ci și în zonele rurale.⁴⁷

Nu doar Europa se bucura de o Epocă de Aur. Vaste programe de construcții au fost inițiate pe teritoriile otomane, din Balcani până în nordul Africii, finanțate cu veniturile obținute din dări. Multe dintre cele mai spectaculoase proiecte au fost concepute de Sinan, șeful arhitecților sultanului Soliman Magnificul (1520–1566), al cărui supranume, el singur, surprinde spiritul și grandoarea acelor vremuri. Sinan a construit mai bine de optzeci de moschei importante, șaiseci de medrese, treizeci și două de palate, șaptesprezece caravanserauri și trei spitale, precum și numeroase poduri, apeducte, băi și depozite pe parcursul domniei lui Soliman și a fiului său, Selim al II-lea. Moscheea Selimiye, construită în Edirne (în nord-vestul Turciei de azi) între 1564 și 1575, era o culme a îndrăzelii arhitecturale și a geniului ingineresc, fiind demnă de „admirația întregii omeniri”, după cum susține un autor al acelor vremuri. Era însă, în același timp, o afirmare a ambiției religioase: „oamenii de pe pământ” socotiseră că, „pe meleagurile islamice”, nu era cu putință să fie ridicată o cupolă la fel de largă ca a Hagiei Sofia din Constantinopol. Moscheea din Edirne le arătase că greșiseră.⁴⁸

În Persia s-a înregistrat o creștere similară a sumelor cheltuite pe clădiri minunate decorate și în domeniul artelor vizuale, la un nivel care rivaliza cu înflorirea culturală a Europei. Din rămășițele teritoriilor timuride de la începutul secolului al XV-lea apăruse un imperiu nou, sub conducerea dinastiei Sefevide. Și-a atins apogeul pe parcursul domniei șahului Abbas I cel Mare (1588–1629), care a pus la cale o ambițioasă reconstrucție a Isfahânului (situat, în prezent, în centrul Iranului), unde vechile piețe și

ulițe întunecoase au fost dărâmate și înlocuite cu prăvălii, băi și moschei, construite potrivit unui plan de urbanism atent întocmit. Lucrări importante de irigații au adus resurse îmbelșugate de apă în Isfahân — ceva esențial pentru Bâgh-i Naqsh-i Jahân, „grădina-podoabă a lumii“, o capodoperă de proiect horticol, aflată în inima orașului. După cum notează un autor contemporan, șahul făcuse din Isfahân „un paradis, cu încântătoare locuințe, parcuri în care parfumul florilor înălța duhul, pâraie și grădini“. ⁴⁹

Cărțile, caligrafia și artele vizuale — în special, miniaturile — au înflorit. Era o cultură sigură pe ea, curioasă și din ce în ce mai cosmopolită. Tratate explicau cum se creează arta de calitate; *Qānūn al-Şuwar*, de pildă, elabora distihuri istețe și rime elegante. Ține minte, îl avertiza autorul lucrării pe cititor, că dorința de a căpăta iscusință într-ale picturii e bine-venită, însă „trebuie să știi că, pentru a atinge măiestrie, talentul natural e o condiție de seamă“. ⁵⁰

Prosperitatea contribuia la deschiderea de orizonturi noi: călugării carmeliți din Isfahân au izbutit să-i prezinte șahului o traducere în persană a Psalmilor, acceptată cu recunoștință, iar papa Paul al V-lea a trimis câteva ilustrații medievale inspirate din Biblie, care i-au plăcut atât de mult șahului, încât a poruncit să fie completate cu niște comentarii explicative în persană. Era o perioadă în care evreii din regiune copiau Tora în persană, folosind alfabetul ebraic — un semn de toleranță religioasă, precum și de afirmare culturală a Persiei în acele vremuri de abundență. ⁵¹

Și otomanii, și perșii au avut de câștigat din creșterea bruscă a sumelor colectate din taxe de tranzit și vămi pentru mărfurile provenite din Extremul Orient și, firește, de pe urma bunurilor și a produselor locale mult căutate de noii îmbogățiți ai Europei, de la case regale până la familii de negustori, de la favoriți ai Curților până la fermieri înstăriți. Însă, cu toate că Orientul Apropiat s-a bucurat din plin de abundența de aur, argint și alte bogății ce veneau șuvoi peste Atlantic din America, adevărații beneficiari au fost India, China și Asia Centrală, regiunile din care proveneau majoritatea produselor de export.

Europa a devenit o casă de schimb pentru lingourile de aur și de argint aduse din zone foarte bogate, cum erau minele din Potosí, situate pe înălțimile Anzilor din Bolivia de astăzi, care s-a dovedit a fi cea mai mare lovitură dată în domeniul extragerii argintului din istorie și de unde s-a extras peste jumătate din cantitatea totală de metal prețios, timp de mai bine de un secol. ⁵² Au fost inventate noi tehnologii de extracție, prin folosirea unui proces de amalgamare cu mercur, datorită căruia mineritul a devenit mai

ieftin, mai rapid și chiar mai profitabil.⁵³ Această descoperire a permis o extraordinară accelerare în redistribuirea bogățiilor din America de Sud spre Peninsula Iberică și, de acolo, spre Asia.

După topire, din metalul prețios se băteau monezi ce erau apoi trimise, în cantități fabuloase, către Orient. Începând de la jumătatea secolului al XVI-lea, sute de tone de argint au fost exportate an de an în Asia, ca metodă de plată pentru mult căutatele mărfuri și condimente orientale.⁵³ O listă de cumpărături pusă pe hârtie în Florența anilor 1580 arată cât de mari deveniseră comenzile. Marele duce Francesco de Medici i-a pus la dispoziție fonduri generoase lui Filippo Sassetti, un comerciant florentin pe cale să pornească spre India, împreună cu instrucțiuni de achiziționare a multor bunuri exotice. S-a ales cu mantale, textile, condimente, semințe și cu modele în ceară ale unor plante, un interes particular al marelui duce și al fratelui său, cardinalul Ferdinando, precum și cu diverse leacuri, printre care un antidot la mușcăturile de șerpi veninoși.⁵⁵ O asemenea curiozitate era tipică pentru oamenii puternici și educați ai vremii.

Europa și Orientul Apropiat căpătaseră strălucire în urma descoperirilor făcute în Americi și mulțumită deschiderii rutei maritime ce urma coasta Africii. Strălucirea n-a fost nicăieri mai puternică decât în India. În perioada următoare traversării Atlanticului de către Columb, teritoriile dezorganizate după moartea lui Timur s-au unificat. În 1494, Babur, unul dintre urmașii săi, a moștenit domeniul în valea Fergana din Asia Centrală și s-a dus acolo în încercarea de a le extinde, concentrându-și atenția asupra Samarkandului — cu sorți schimbători. După ce, în cele din urmă, uzbekii l-au gonit din oraș, s-a mutat în sud și, după ani întregi de strădanii neîncununate de succese prea mari, și-a îndreptat altundeva atenția. Mai întâi a pus stăpânire pe Kabul, apoi a preluat controlul asupra orașului Delhi, alungând tiranica dinastie Lodi, ai cărei membri deveniseră nepopulari din cauza persecuțiilor constante și sălbatice la care supuneau populația hindusă.⁵⁵

Babur se dovedise deja un ziditor destoinic, găsindu-și plăcerea în împodobirea magnificei grădini Bâgh-i Wafa din Kabul cu impresionante fântâni, rodii, pajiști de trifoi, livezi de portocali și plante aduse din lumea largă. Când portocalele se fac naramzii, a scris el cu mândrie, „e o priveliște frumoasă — și cu adevărat bine aranjată”.⁵⁷ A adus în India minunatele-i planuri de parcuri — deși îl deranjau dificultățile întâlnite pe teren. Îl necăjea faptul că rezervele de apă lipseau în nordul subcontinentului indian;

„oriîncotro m-am uitat, scria îngrozit Babur, locul era atât de neplăcut și pustiu“, încât nu prea merita efortul de a crea ceva special. Însă până la urmă și-a făcut curaj și s-a pus pe treabă pe un teren de lângă Agra: „Cu toate că nu erau pământuri potrivite (aproape de oraș), trebuia să ne mulțumim cu spațiul pe care-l aveam“. În cele din urmă, după eforturi și cheltuieli considerabile, în „India cea neplăcută și lipsită de armonie“ au fost sădite grădini splendide.⁵⁸

În ciuda eșecurilor inițiale ale lui Babur, momentul depășirii sale spre sud n-ar fi putut fi mai bine ales. Nu a durat mult până ce noul domeniu să se transforme într-un imperiu puternic. Deschiderea rutelor comerciale și entuziasmul cu care europenii cumpărau produse a adus, dintr-odată, în India un aflux de monedă forte. O parte considerabilă din sumele de bani erau cheltuite pe achiziționarea de cai. Există izvoare istorice care afirmă că încă din secolul al XIV-lea mii de cai erau vânduți în fiecare an de geambași din Asia Centrală.⁵⁹ Caii crescuți în stepă erau apreciați fiindcă erau mai mari — și mai bine hrăniți — decât cei crescuți pe subcontinent, „atât de mărunți de soi, încât, dacă se suie pe ei un bărbat, picioarele aproape că-i ating pământul“. ⁶⁰ Din arginții europenilor, cu care se plăteau mărfurile Orientului, o parte însemnată era alocată pentru cei mai buni armăsari, din motive de prestigiu, pentru diferențiere socială și pentru ceremonii — la fel cum, în vremurile noastre, petro-dolarii care au îmbogățit statele arabe sunt cheltuiți pe cele mai bune mașini sport: Ferrari, Lamborghini și altele de aceeași calitate.

Comerțul cu cai aducea un profit însemnat. Fusesse unul dintre primele lucruri care le atrăsese atenția portughezilor când sosiseră în Golful Persic și în Oceanul Indian. La începutul secolului al XVI-lea, agitați, emisarii au trimis acasă rapoarte în care menționau cererea pentru caii de rasă arabi și persani și prețurile ridicate pe care prinții Indiei erau dispuși să le achite pentru ei. Portughezii au devenit atât de implicați în bănoasa afacere cu herghelii de cai, încât această situație a stimulat inovația tehnologică: au apărut vase precum *Nau Taforeia*, construite special pentru transportarea cabalinelor.⁶¹

Însă majoritatea cailor proveneau din Asia Centrală. Pe fondul acestui aflux de bogăție care se revărsa spre India, un autor relatează despre profituri ce-ți tăiau răsuflarea, în urma măririi uriașe a prețurilor din cauza creșterii cu mult peste ofertă a cererii.⁶² Cu banii câștigați astfel, s-a investit în construcția de poduri, s-au îmbunătățit condițiile din caravanserauri și siguranța pe căile comerciale ce duceau spre nord. În consecință,

metropolele Asiei Centrale s-au bucurat de o nouă perioadă de bunăstare și de măreție.⁶³

Infrastructura necesară pentru buna desfășurare a negoțului cu cai era, de asemenea, profitabilă. Un speculator iute la minte a investit în hanuri de-a lungul rutelor majore, înființând mai bine de 1 500 de astfel de construcții în cincisprezece ani, la jumătatea secolului al XV-lea. Afluxul monetar în această regiune este recunoscut până și în *Guru Granth Saheb*, textul sacru al religiei sikh, unde aspectele lumești și comerciale apar alături de povețele spirituale: cumpără bunuri care vor dura, își sfătuia maestrul discipolii, și ține mereu o socoteală exactă, fiindcă acestea sunt căi de slăvire a adevărului.⁶⁴

Orașele care aveau statut de porți de intrare, printre care și Kabulul, fericit situate geografic pentru a organiza piețe mari de cai, au dat lovitură. Totuși, Delhi a cunoscut cea mai însemnată dezvoltare, care s-a datorat vecinătății sale cu lanțul muntos Hindukush. Pe măsură ce a sporit importanța comercială a orașului, a crescut și prestigiul cârmuitorilor săi.⁶⁵ O înfloritoare industrie locală de textile a apărut rapid, producând materiale foarte prețuite în Asia și dincolo, atent supravegheată de autoritățile mogule.⁶⁶

Nu a durat mult până ce teritoriile au început să se extindă și, beneficiind de forța lor financiară, au cucerit regiune după regiune, pentru a le strânge apoi într-o unică entitate statală. Pe parcursul secolului al XVI-lea, în timpul domniilor lui Babur, a fiului său Humāyūn și a nepotului său Akbar I, Imperiul Mogul a cunoscut o grabnică expansiune, iar pe la 1600 se întindea din Gujarāt, pe coasta vestică a Indiei, până în golful Bengal și din Lahore, Punjab, până adânc în India Centrală. Nu erau cuceriri de dragul cuceririlor. Se trăgea folos, mai degrabă, de pe urma unor circumstanțe unice, cu scopul preluării controlului asupra unor orașe și regiuni ce ofereau un venit frumos și cu perspective bune de creștere, menit să edifice și să întărească un imperiu pe cale să se nască. Așa cum consemna un iezuit portughez într-o scrisoare adresată unor călugări din același ordin, cucerirea Gujarāt-ului și a Bengalului, provincii înțesate cu orașe populate și bazine de impozitare îmbelșugate, îl făcea pe Akbar stăpânul „nestematei Indiei”.⁶⁷ Fiece teritoriu adus sub ocârmuirea sa furniza mai multă putere centrului și accelera întregul proces istoric.

Mogulii au adus cu ei idei, gusturi și stiluri noi. Arta miniaturii, dintotdeauna preferată de mongoli și de timurizi, era acum încurajată de noii cârmuitori, care au adus meșteri din toate zările pentru a crea o înfloritoare

școală de arte vizuale. Luptele libere și cursele de porumbei, plăcute ocupații originare din Asia Centrală, au devenit populare.⁶⁸

Inovația în arhitectură și grădinărit a căpătat și mai mult avânt, iar influența clădirilor și a peisagisticii migălite în Samarkand a început rapid să fie vizibilă în întregul imperiu. Rezultatele se pot vedea și astăzi. Magnificul mausoleu al lui Humâyûn care se înalță în Delhi nu este doar o capodoperă a stilului timurid, construită de un arhitect din Buhara, ci și o mărturie a începutului unei noi epoci a istoriei Indiei.⁶⁹ Noi stiluri peisagistice au fost, de asemenea, introduse, transformând și mai mult ansamblurile imobiliare și relația lor cu împrejurimile, cu influențe puternice din practica și ideile preluate din Asia Centrală.⁷⁰ Lahore a fost împodobit cu noi și mărețe monumente, printre care se găseau spații deschise, atent planificate.⁷¹ Având la dispoziție bogății imense și un context istoric favorabil, mogulii au clădit un imperiu după chipul și asemănarea lor. Și au făcut-o la o scară extraordinară.

Uluiitorul oraș Fatehpur Sikri, construit în cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea pentru a deservi ca noua capitală a statului, înfățișează fără echivoc resursele aparent nelimitate și aspirațiile imperiale ale entuziastei dinastii conducătoare. Câteva curți încântător concepute și clădiri construite din gresie roșie amestecau stiluri și planuri arhitecturale preluate din Persia și din Asia Centrală cu altele de proveniență indiană, pentru a crea un splendid palat imperial, unde conducătorul putea să primească oaspeți cărora să le lase o profundă impresie a puterii sale.⁷²

Monumentul cel mai faimos, care evocă imensa bogăție rezultată din afluxul de metal prețios adus din Europa, este mausoleul construit de Shah Jahân, la începutul secolului al XVII-lea, în amintirea soției sale Mumtâz. Dorind să-i cinstească memoria, Shah Jahân a distribuit cantități uriașe de alimente și bani săracilor. După ce a ales un teren funerar potrivit, suveranul mogul a construit o clădire având un dom, evaluată la câteva milioane de dolari la valoarea de astăzi, apoi a cheltuit alți bani pentru a adăuga un grilaj din aur și cupole împodobite cu zugrăveli iscusite și poleite cu însemnate cantități de aur. Pavilioane „cu baldachine superbe” străjuiau ambele părți ale mausoleului, apoi, de jur-împrejur, au fost sădite grădini. Construcției i s-a acordat o rentă din venitul piețelor din apropiere pentru ca împăratul să fie sigur că avea să fie îngrijită și pe viitor.⁷³

Pentru mulți oameni, Taj Mahal este cel mai romantic monument din lume, o extraordinară demonstrație a iubirii unui soț pentru soția sa. Însă mai simbolizează ceva: succesul comerțului internațional, globalizat, care

i-a adus o avere atât de mare împăratului mogul, încât a avut posibilitatea de a face acest gest special pentru preaiubita consoartă. Capacitatea sa de a duce proiectul la bun sfârșit provenea din mutațiile profunde survenite în ordinea lumii, fiindcă gloria Europei și a Indiei creșteau pe spezele Americii.

Modul generos în care Shah Jahân și-a manifestat mâhnirea pentru moartea soției își găsește un corespondent în ceea ce se petrecuse, nu cu mult timp înainte, pe cealaltă parte a globului. Și Imperiul Maya fusese înfloritor înainte de apariția europenilor. „Nu se cunoștea boala, nici durerile de oase; nu exista fierbințeală; n-aveau vărsat de vânt pe-atunci și nici dureri în piept; nu aveau știre despre ftizie. Lumea își ducea viața în liniște. Dar străinii, ajungând aici, le-au schimbat întru totul starea, aducând cu ei, la sosire, lucruri rușinoase”, scria un autor la puțină vreme după apariția europenilor în America.⁷⁴ Aurul și argintul luate de peste Atlantic ajungeau în Asia; această redistribuire a bogăției permisesse construirea Taj Mahal-ului. Nu fără o anumită doză de ironie, una dintre glorioasele realizări ale Indiei se datora suferințelor unor „indieni” aflați în cealaltă parte a lumii.

Continentele erau acum legate, conectate prin afluxul de argint. Mulți veneau să-și afle norocul în locuri noi: pe la finele secolului al XVI-lea, un călător englez ajuns în Ormuz, în Golful Persic, nota că orașul era plin de „francezi, flamanzi, germani, unguri, italieni, greci, armeni, nazari-neni, turci și mauri, evrei și *gentiles*”, perși [și] moscoviți”.⁷⁵ Chemarea Orientului era puternică. Și nu doar gândul la câștiguri negustorești atrăgea tot mai mulți oameni din Europa, ci și posibilitatea unor slujbe plătite bine. În Persia, India, peninsula Malaya, ba chiar și în Japonia, artileriștii, piloții, navigatorii, comandanții de galere sau constructorii de corăbii găseau din belșug oportunități de angajare. Erau șanse pentru cei ce căutau un nou început: dezertori, infractori și indezirabili ale căror pregătire și experiență erau valoroase pentru conducătorii locali. Cei cărora le mergea bine ajungeau să trăiască în huzur, ca niște prinți, cum era cazul în golful Bengal sau în Moluca, unde un olandez norocos a descoperit că poate să-și facă de cap „cu câte femei îi era voia”, cântând și dansând „ziua întreagă, aproape despuat” și beat turtă.⁷⁶

În 1571, întemeierea Manilei de către spanioli a schimbat ritmul prefacerilor comerciale globale; a urmat îndată un program de colonizare

* Ne-evrei (*N. red.*).

al cărui caracter era mai puțin distructiv pentru populațiile locale decât fusese cazul la primele traversări ale Atlanticului.⁷⁷ Având inițial funcția de bază pentru achiziția de mirodenii, așezarea a devenit repede o metropolă de mână întâi și un important punct de legătură între Asia și America. Mărfurile erau trimise acum peste Pacific fără să treacă mai întâi prin Europa, la fel ca și argintul cu care erau plătite. Manila a devenit un bazar imens, unde putea fi găsită o largă varietate de mărfuri. Conform unei înalte oficialități a orașului din preajma anilor 1600, puteau fi cumpărate mățăsuri diverse, precum și catifele, satinuri, damasc și alte textile. Se găseau din belșug și „multe decorațiuni pentru pat, de atârnat, de acoperit și de tapisat“, fețe de masă, pernuțe și mochete, ligheane de metal, ceainice de cupru și oale de fontă. Puteau fi procurate cositor, salpetru și praf de pușcă din China — pe lângă „conserve de portocale, pere, piersici, nucșoară și ghimbir“, castane, nuci, cai, găște ce semănau cu lebedele, păsări vorbitoare și multe alte rarități. „De-aș încerca să înșir totul“, continua autorul, „n-aș isprăvi în veci și nici nu mi-ar ajunge hârtia“.⁷⁸ Manila era, potrivit unui istoric, „primul oraș universal al lumii“.⁷⁹

Acest lucru, firește, a avut implicații importante pentru alte rute comerciale. Criza cronică din Imperiul Otoman, începută la puțină vreme după înființarea rutei prin Manila, nu a fost o coincidență. Cu toate că avea legătură întrucâtva cu presiunile fiscale interne și cu cheltuielile excesive pentru campanii militare contra Habsburgilor și a Persiei, apariția unor răscruci comerciale pentru negoșul transcontinental la mii de kilometri depărtare a fost unul dintre motivele scăderii veniturilor Imperiului Otoman.⁸⁰ Cantitățile de argint care porneau din America spre Filipine și apoi către restul Asiei erau uluitoare: cel puțin la fel de mult trecea pe aici cât trecuse prin Europa la sfârșitul secolului al XVI-lea și la începutul secolului al XVII-lea, provocând îngrijorare în unele regiuni din Spania, care vedeau că sumele de bani trimise din Lumea Nouă către Europa începeau să scadă.⁸¹

Drumul argintului înfășura lumea ca o centură. Metalul prețios ajungea îndeosebi într-un loc anume: China. Din două motive. Mai întâi, din cauza dimensiunii și a rafinamentului acestui stat, care devenise un producător însemnat de bunuri de lux, inclusiv ceramică și porțelanuri atât de dorite în Europa, încât o vastă industrie de obiecte contrafăcute luase ființă cu repeziciune. Chinezii, scria Matteo Ricci vizitând Nanjingul, „se dedau falsificatului de lucruri vechi, cu mare iscusință și ingeniozitate“, obținând profituri mari datorită priceperii lor.⁸² Se ajunsese ca în China

să se scrie cărți despre depistarea falsurilor; Liu Dong explica, de pildă, cum să se stabilească autenticitatea obiectelor din bronz de Xuande sau a porțelanului de Yongle.⁸³

China reușea să facă față comenzilor pentru export și să accelereze, după necesități, ritmul producției. De exemplu, Dehua, din provincia Fujian, a devenit un centru dedicat porțelanurilor făcute pe gustul europenilor. În mod asemănător, s-a investit în manufacturile de mătase, pentru satisfacerea apetitului Europei. Era o practică de afaceri vicleană, care a ajutat ca veniturile dinastiei Ming să crească rapid — de patru ori numai între 1600 și 1643, potrivit unor istorici.⁸⁴

Al doilea motiv pentru care atât de mulți bani ajungeau în imperiul chinez era dezechilibrul în raportul dintre metalele prețioase. În China, valoarea argintului se învârttea în jurul unei rate de schimb de 6 la 1 raportată la aur, semnificativ mai ridicată decât în India, Persia ori Imperiul Otoman; valoarea argintului era aproape dublă în comparație cu Europa, la începutul secolului al XVII-lea. În practică, asta însemna că banii europeni cumpărau mai mult pe piețele chinezești și de la comercianții chinezi decât altundeva — ceea ce se dovedea un stimulent puternic pentru cumpărarea de produse chinezești. Oportunitățile pentru schimburile valutare și obținerea de avantaje din aceste dezechilibre, prin ceea ce bancherii din zilele noastre numesc arbitraj, nu au scăpat noilor sosiți în Extremul Orient — mai ales celor care au înțeles că se putea profita ușor de valoarea inegală a aurului în China și Japonia. Negustorii erau într-o continuă forțotă, vânzând și cumpărând monede și metale prețioase. Cei care își aveau baza la Macao duceau în Japonia încărcături de mărfuri alese cu grijă, potrivit unui martor ocular, dar nu erau interesați decât de vânzarea lor în schimbul argintului.⁸⁵ Unii abia dacă își puteau ascunde entuziasmul în fața unor asemenea chilipiruri. Valoarea argintului în relație cu aurul era atât de mare, încât acesta din urmă devenise uluitor de ieftin, după cum consemna Pedro Baeza; „se putea face un profit de 70 sau 75%“, afirma el, dacă un metal prețios schimbat cu altul în est era adus în teritoriile spaniole din America sau înapoi în Spania.⁸⁶

Efectele acestui aflux de argint în China sunt complexe și dificil de evaluat pe deplin. În orice caz, prețiosul metal din Americi a avut o înrăurire evidentă asupra culturii, artelor și educației din China în secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Pictori precum Shen Zhou și ceilalți care alcătuiau grupul celor Patru Maeștri (marii artiști din acea vreme ai dinastiei Ming) au obținut protecție și recompense financiare pentru munca lor.

Artiști precum Lu Zhi primeau comenzi de la persoane particulare care proveneau din clasa de mijloc, tot mai numeroasă și mai interesată să-și cultive plăcerile și distracțiile.⁸⁷

Era o epocă a experimentului și a descoperirii, în care circulau texte ca *Jin Ping Mei*, un roman erotic cunoscut îndeobște drept *Lotusul de aur*, după numele unuia dintre personajele principale, în care se puneau în discuție atitudini legate nu doar de forme literare, ci și de sex.⁸⁸ Bogățiile nou-acumulate au servit pentru finanțarea unor cărturari precum Song Yingxing, autorul unei enciclopedii ce aborda subiecte diverse, de la scufundări marine până la folosirea hidraulicii în irigații, și ale cărui lucrări erau bine privite și extrem de apreciate.⁸⁹ Interesul tot mai mare în privința confucianismului și prețuirea acordată unor specialiști ca Wang Yangming ilustrează spiritul unei epoci, dornică de a găsi explicații și soluții într-o perioadă de însemnate prefaceri.⁹⁰

Hărți precum cea numită *Selden*, recent redescoperită la Bodleian Library din Oxford, demonstrează, la rândul lor, interesul tot mai mare al chinezilor pentru comerț și călătorii, oferind o imagine de ansamblu asupra Asiei de Sud-Est, completată cu rute de navigație. Era vorba totuși de o excepție: în această perioadă, ca și înainte, hărțile chinezești păstrau o viziune îngustă asupra lumii, cu reprezentări vizuale mărginite la nord de Marele Zid și la est de mare. Era un simptom al dispoziției Chinei de a juca un rol pasiv într-o perioadă când lumea era în forfotă, însă reflecta, totodată, și superioritatea navală a europenilor în Asia estică, unde corăbiile olandeze, spaniole și portugheze se vânau unele pe altele — dar capturau adesea și jonci chinezești cu tot cu încărcăturile aferente.⁹¹ China nu era dornică să participe la bătăliile navale dintre rivali agresivi, cu atât mai mult să aibă de suferit din cauza aceasta; astfel încât, tendința spre o atitudine tot mai introspectivă, dar, în același timp, și înclinația de a trage foloase de pe urma negustorilor care o vizitau păreau decizii absolut logice.

Mare parte din argintul ce ajungea în China a fost cheltuit pentru susținerea unor reforme majore, printre care se numără monetizarea economiei, încurajarea pieței libere a muncii și un program susținut de stimulare a comerțului cu străinătatea. În mod ironic, iubirea de argint a Chinei și atenția acordată acestui metal prețios avea să devină și punctul său vulnerabil. Pe măsură ce cantități tot mai mari de argint ajungeau în China, mai ales venite pe ruta Manila, era inevitabil ca valoarea acestuia să scadă treptat, ajungând, cu timpul, să provoace inflație. În consecință, valoarea argintului — mai ales valoarea sa în raport cu a aurului — s-a aliniat la

același nivel în diverse regiuni și continente. Spre deosebire de India, unde impactul deschiderii către lume a produs noi minuni ale lumii, în China avea să conducă la o serie de grave crize politice și economice în secolul al XVII-lea.⁹² Globalizarea avea urmări neprevăzute acum cinci secole, la fel cum se întâmplă și în prezent.

Așa cum avea să remarce mai târziu Adam Smith în faimoasa lui carte despre bogăția națiunilor, „descoperirea Americii și a pasajului către Indiile de Est pe la Capul Bunei Speranțe sunt cele mai de seamă și mai importante evenimente înregistrate vreodată în istoria omenirii”.⁹³ Într-adevăr, lumea fusese transformată de drumurile aurului și argintului, deschise în urma expediției lui Columb și a succesului lui Vasco da Gama, care a reușit să se întoarcă teafăr din India. În 1776, Adam Smith a omis să menționeze situația Angliei în acest context. Fiindcă, dacă secolul ce a urmat marilor descoperiri ale anilor 1490 a aparținut Spaniei și Portugaliei, care și-au revărsat bogățiile asupra imperiilor din Orient, următorii 200 de ani aveau să aparțină țărilor din nordul Europei. În ciuda tuturor așteptărilor, centrul de greutate al lumii era pe cale să se mute iarăși. Iar Britania era pe cale să devină Marea Britanie.

DRUMUL SPRE EUROPA NORDICĂ

Descoperirile din anii 1490 au transformat lumea. Europa nu mai avea un rol secundar în politica mondială, ci devenea forța motrice a lumii. Deciziile luate la Madrid și Lisabona își trimiteau acum ecourile și reverberau la mii de kilometri depărtare, așa cum făcuseră altădată dinspre Bagdadul Abbasizilor, dinspre Luoyangul Chinei în vremea dinastiei Tang, dinspre capitala mongolă de la Karakorum sau dinspre Samarkandul lui Timur Lenk. Toate drumurile duceau acum spre Europa.

Ceea ce pe unii i-a nemulțumit profund. Mai abitir decât toți erau frustrați englezii. Nu era destul că tezaurul rivalilor Angliei sporeau peste noapte; sarea peste rană era versiunea — triumfală și agasantă — conform căreia aurul și argintul care se revărsau în continuu în vistieria Coroanei Spaniei erau parte din planurile Domnului. Cu atât mai amarnică era suferința, cu cât venea după ruperea Angliei de Biserica Catolică. „Mare este puterea pe care Împărăția Divină a așezat-o în mâinile regilor Spaniei“, scria un preot iezuit în secolul al XVI-lea; bogăția Spaniei a fost „poruncită de Domnul din Ceruri, care dăruiește și ia înapoi împărății, de la orișicine Îi este vrerea și în orișice fel dorește“.¹

Mesajul era acela că, pentru vina de a fi părăsit adevărata credință, conducătorii protestanți trebuie să se aștepte la pedeapsa divină. Cu Reforma în plin avânt, în toată Europa au izbucnit violențe între catolici și protestanți. Zvonuri se învolburau despre iminente acțiuni militare împotriva Angliei, mai ales după ce falselor speranțe le pusese capăt moartea reginei Maria I Tudor, sub a cărei domnie se părea că țara se va întoarce cu fața spre

Roma și va accepta autoritatea papală. Când sora ei vitregă, Elisabeta I, a preluat tronul în 1558, a fost nevoită să pășească pe un nisip mișcător, între cele două tabere concurente: pe de-o parte, un grup influent, gălăgios și puternic, care clama cereri religioase, iar pe de altă parte, un alt grup de oameni, pregătiți pentru revoltă, pe care atmosfera de intoleranță religioasă îi înstrăina, îi împingea la o parte sau îi transforma în victime. Dorința biblică „tuturor toate m-am făcut” nu se vedea deloc ușurată de relativa izolare a Angliei la marginile Europei. În contextul în care papa Pius al V-lea a emis, în 1570, bula intitulată *Regnans in Excelsis*, declarând-o pe Elisabeta „falsa regină a Angliei și sluga nelegiurii” și amenințând cu excomunicarea pe oricare dintre supușii ei care-i dădeau ascultare, gândurile locuitorilor insulei se întorceau spre cum ar putea fi respinsă o invazie așteptată, atunci când — și nu dacă — aceasta va avea loc.²

Investiții masive se făceau în Marina Regală, cu scopul creării unei prime linii de apărare, uimitoare și eficace. S-au construit docuri noi-nouțe și moderne, cum ar fi cele de la Deptford și Woolwich pe Tamisa, unde navele de război erau proiectate și întreținute cu eficiență tot mai sporită, ceea ce a dus, ulterior, la revoluționarea construcției de vase comerciale. Navele duceau mai multă încărcătură, înaintau cu mai mare viteză, puteau rămâne pe mare vreme mai îndelungată și adăposteau un echipaj mai numeros și tunuri mai puternice.³

Decanul de vârstă al constructorilor de nave era Matthew Baker, el însuși fiul unui meșter marangoz. El a fost cel care a folosit principii matematice și geometrice — formulate într-un text fundamental, intitulat „Frânturi de vechi meșteșug al marangozilor englezi” — pentru a crea o nouă generație de corăbii ale reginei Elisabeta.⁴ Aceste modele de proiectare au fost rapid adoptate pentru uz comercial, cu rezultatul că numărul corăbiilor engleze cântărind cel puțin o sută de tone aproape s-a triplat în cele două decenii de după 1560. Noua generație de vase și-a dobândit cu repeziciune o reputație pentru viteza lor, pentru ușurința în manevrare și pentru formidabila amenințare pe care o reprezentau pe mare.⁵

Roadele dezvoltării forțelor navale ale Angliei au devenit evidente când Spania a încercat să trimită o flotă uriașă care să îmbarce oșteni din Olanda, în vara lui 1588, pentru o invazie în toată regula a insulei. Depășiți de englezi la capitolul manevrelor și la cel al duelului direct, membrii supraviețuitori ai Armadei spaniole s-au întors acoperiți de rușine acasă. Deși cele mai multe dintre corăbiile pierdute au eșuat, ciocnindu-se de recifuri, și au fost scufundate de furtuni neobișnuit de puternice, mai degrabă

decât să fie nimicite de englezi, puțini se îndoiu că investiția navală nu adusese un câștig frumos.⁶

Patru ani mai târziu, capturarea caravelei portugheze *Madre de Deus* în largul arhipelagului Azore, pe drumul înapoi spre casă dinspre Indiile de Est, încărcată cu piper, cuișoare, nucșoară, abanos, tapiserii, mătăsuri, pânzeturi, perle și metale prețioase, a demonstrat încă o dată această nouă realitate. S-a socotit că doar mărfurile din această singură corabie, care a fost remorcată până în portul Dartmouth, de pe coasta sudică, ar fi valorat cât jumătate din importurile anuale obișnuite ale Angliei. Confiscarea bunurilor portugheze a declanșat chinuitoare discuții despre cum ar fi trebuit împărțită prada între Coroană și cei responsabili pentru succesul operațiunii — iar conflictul a căpătat amploare când, nu după multe vreme, s-a descoperit că diverse obiecte de mare valoare ușor de transportat pe mare dispăruseră fără urmă.⁷

Reușite ca acestea sporeau încrederea în propriile forțe și încurajau o purtare din ce în ce mai agresivă în Oceanul Atlantic și în alte locuri. Anglia a început să înfiripe legături cu oricine era dușmanul conducătorilor catolici din Europa. În anii 1590, de exemplu, regina Elisabeta, într-un gest demonstrativ, i-a eliberat pe musulmanii din Nordul Africii, care slujiseră drept „sclavi la galere” pe navele spaniole capturate de englezi, le-a oferit haine și bani, a dat ordin să li se îplinească și „alte nevoi”, după care i-a trimis în siguranță acasă.⁸ Mai mult decât atât, englezii au avut sprijin de la musulmanii nord-africani într-un atac asupra orașului Cádiz, în 1596 — incident menționat în chiar primele rânduri ale piesei *Neguțătorul din Veneția*, de Shakespeare. În asemenea măsură erau aliniată interesele celor două părți în această perioadă, încât un autor contemporan puneă în discuție participarea englezilor și a maurilor la un „jihad” împotriva Spaniei catolice.⁹

Ca urmare a tentativei Angliei de a contesta supremația spaniolilor și portughezilor asupra noilor rute spre Americi și spre Asia, eforturi considerabile s-au dedicat făuririi unor relații apropiate cu turcii otomani. Într-o vreme când cea mai mare parte a Europei privea cu groază cum forțele turcești mai aveau puțin și băteau la porțile Vienei, englezii aveau alte planuri. Au strălucit prin absență, atunci când alte țări creștine s-au reunit în „Liga Sfântă” — o coaliție formată pentru a ataca flota otomană la Lepanto, în golful Corint, în 1571. Victoria Ligii Sfinte a prilejuit scene euforice în întreaga Europă, unde s-au scris poezii și cântece, s-au pictat

tablouri și s-au ridicat monumente în cinstea triumfului. În Anglia, a fost ignorată.¹⁰

Chiar și după aceasta, sultanul din Constantinopol a fost asiduu curtat cu scrisori de caldă prietenie și cadouri trimise de la curtea reginei Elisabeta — în urma cărora „prinos de sincere urări și salutări cordiale, înmiresmate cu roze, răsărite din cea mai pură și curată încredere reciprocă și prisos de amicitie“ au fost trimise înapoi spre Londra.¹¹ Printre cadourile expediate dinspre Anglia s-a numărat și o orgă, construită de Thomas Dallam și trimisă la Constantinopol în 1599. Dallam a descoperit îngrozit că, din cauza căldurii și a umidității, „înclătura toată nu mai ținea“, iar tubulatura fusese stricăță în timpul transportului. Ambasadorul englez a aruncat o privire și, „după spusa dumnealui, [două parale] nu mai făcea“. Orga a fost readusă la viață după ce Dallam s-a luptat din răspuțeri, zi și noapte, să repare stricăciunile — și l-a impresionat pe sultanul Mehmet al III-lea în asemenea măsură, atunci când i-a cântat la ea, încât a fost copleșit cu aur și i-au fost oferite „două soațe, fie două țiitoare de ale sale, fie două fecioare fără cusur, pe care să mi le aleg după cum poftesc“.¹²

Tentativele Elisabetei de a intra în grațiile sultanului se explică prin perspectiva oportunităților care se deschisese în urma înaintării turcești în Europa. De mult timp îi tot îndemnase Papa pe suveranii creștini să se ralieze pentru a preîntâmpina pierderi viitoare, avertizând grav: „Dacă Ungaria va fi cucerită, urmează Germania, iar dacă Dalmația și Iliria sunt cotropite, Italia va fi invadată.“¹³ Cu Anglia hotărâtă să-și urmeze propriile interese, dezvoltarea unor bune relații cu Constantinopolul părea politica externă de bun-simț — pe lângă faptul că oferea posibilitatea dezvoltării legăturilor comerciale.

În această privință, este izbitor faptul că s-a încheiat în mod oficial un tratat comercial care le oferea comercianților englezi în Imperiul Otoman privilegii mai generoase decât cele acordate oricărei altei națiuni.¹⁴ Nu mai puțin frapant era limbajul comun folosit în comunicarea dintre protestanți și musulmani. Nu era o coincidență, de exemplu, faptul că regina Elisabeta îi scria sultanului otoman că ea însăși era, „prin grația celui mai puternic Dumnezeu... apărătoarea de neînvins și de cea mai mare tărie a credinței creștine, împotriva oricărui soi de idolatrii, dintre toate care trăiesc printre creștini și propovăduiesc mincinos în numele lui Iisus“.¹⁵ Cărmuitorii otomani erau tot atât de dornici să profite de prilejul de-a se adresa celor ce se rupseseră de Biserica Catolică, subliniind modul asemănător în care interpretau credința — mai ales când venea vorba de reprezentări vizuale:

printre multele erori ale „necredinciosului pe care îl numesc Papă“, le scria sultanul Murad „membrilor sectei luterane din Flandra și Spania“, era și aceea că încuraja închinarea la idoli. Spre marea lor cinste, adepții lui Martin Luther, unul dintre inițiatorii Reformei, „alungase idoli și chipurile omenești, și clopotele din biserici“. ¹⁶ În ciuda tuturor așteptărilor, se părea că protestantismul englez putea să ajute la deschiderea ușilor, mai degrabă decât la închiderea lor. ¹⁷

Opinii pozitive despre otomani și musulmani s-au răspândit în cultura populară din Anglia. „Să nu vă fie silă de culoarea pielii mele“, îi spune Portiei personajul Prințului Marocului din piesa *Neguțătorul din Veneția*, când încearcă s-o cucerască pentru a-i deveni soție. După cum i se aduce la cunoștință publicului, principele era un bărbat care luptase cu mult curaj pentru sultan, în mai multe rânduri, și era o pereche potrivită pentru moștenitoarea tronului (care o simbolizează pe regina Elisabeta însăși), ba încă un om îndeajuns de ager la minte încât să știe că „nu e aur tot ceea ce lucește“. Sau mai este *Othello*, unde tragica noblețe a protagonistului, un „maur“ (și, prin urmare, de presupus că musulman) în slujba Veneției, contrastează flagrant cu dubla măsură, ipocrizia și înșelătoriile creștinilor din jurul lui. „Maurul are o natură statornică, măreață, iubitoare“, i se spune publicului la un moment dat — o trimitere la credința că musulmanii puteau fi considerați oameni de încredere și hotărâți, când promiteau ceva, și, ca atare, erau aliați pe care te puteai bizui. ¹⁸ Într-adevăr, tot în epoca elisabetană s-a conturat și Persia ca reper cultural pozitiv în literatura engleză. ¹⁹

În Anglia, descrierea într-o manieră pozitivă a musulmanilor și a teritoriilor lor făcea pereche cu atitudinea nimicitoare la adresa spaniolilor. Publicarea relatării lui Bartolomé de las Casas despre cucerirea Lumii Noi a fost, prin urmare, o adevărată mană cerească, mai ales în contextul revoluției tiparului, pornită cu o sută de ani mai devreme de Johannes Gutenberg, care permitea tipărirea textelor în cantități considerate de neimaginat până atunci. ²⁰ Astfel, s-a ivit oportunitatea distribuirii cu repeziciune și cu relativ puține costuri a unor scrieri precum aceea a călugărului dominican Las Casas. La fel ca în cazul progresului tehnologic de la începutul secolului XXI, a contat enorm viteza cu care s-a răspândit informația.

Relatarea lui Las Casas era importantă, deoarece călugărul ajunsese să fie tot mai deziluzionat, în urma suferințelor îndurate de populațiile băștinașe ale Americilor, la care asistasă ca martor direct. Textul lui, descriind cu înfiorătoare detalii atrocitățile comise, a fost ocazia vânată

prompt de Anglia, unde a fost tradus ca *A Short Account of the Destruction of the Indies* (în original, *Brevisima relación de la destrucción de las Indias*). Tipărit și distribuit la scară largă în anii 1580, fie integral, fie în variantă prescurtată, astfel încât să cuprindă cele mai copleșitoare pasaje, textul prezenta un portret lipsit de echivoc al spaniolilor ca ucigași în masă și al Spaniei ca stat crud și sângeros. Traducătorul James Aligrodo acuza în introducere că „12, 15 sau 20 de milioane de biete creaturi cu rațiune” fuseseră măcelărite.²¹

În Europa protestantă s-au răspândit rapid povești care scoteau în evidență tratamentul oribil la care spaniolii îi supuneau pe cei socotiți inferiori lor. Analogia era evidentă: spaniolii ar fi opresori înăscuți, sălbatic de cruzi față de alți semeni; dacă li s-ar fi dat ocazia, i-ar fi persecutat exact în același mod și pe cei aflați mai aproape de ei.²² A fost o concluzie care i-a înfricoșat pe locuitorii Țărilor de Jos, încheștați într-o luptă tot mai crâncenă cu Spania la sfârșitul secolului al XVI-lea, când aceasta din urmă căuta să-și impună autoritatea în regiunile unde Reforma beneficia de o puternică susținere. Faimosul cronicar Richard Hakluyt, partizan al ideii colonizării britanice în Americi, descria modul în care Spania „guvernează în Indii cu toată trufia și tirania”, aruncându-i în sclavie pe nevinovați, care se jeluiesc „într-un singur glas”, cerșindu-și libertatea.²³ Acesta era modelul de imperiu al spaniolilor, cu alte cuvinte, unul al intoleranței, violenței și persecuțiilor. Anglia, firește, nu s-ar purta niciodată într-un asemenea mod rușinos.²⁴

Aceasta era teoria. În practică, atitudinea față de sclavie și violență era mai ambiguă decât ar sugera astfel de promisiuni cu înalte precepte morale. În anii 1560, marinarii englezi au încercat în repetate rânduri să preia o parte din profitabilul comerț cu sclavi din Africa de Vest; Sir John Hawkins folosea banii reginei Elisabeta însăși, ca să scoată profituri frumușele din transportul nefericiților peste Atlantic. Ajungând la concluzia că „negrii erau o marfă foarte bună în Hispaniola și s-ar putea găsi din belșug această marfă pe coasta Guineei”, Hawkins și cei care îl susțineau erau mai mult decât dotori să intre și ei în horă. Departele de a refuza să aibă de-a face cu „tirania” spanioli din Lumea Nouă, cei aflați pe treptele cele mai înalte ale societății engleze scoteau mai degrabă câștiguri grase de pe urma lor.²⁵

În cele din urmă, parada făcută de Anglia își avea explicația în conștientizarea acută a faptului că se afla într-o poziție prea puțin favorabilă pentru a exploata uluitoarele oportunități pe care le aduseseră extraordinarele schimbări de la începutul secolului al XVI-lea. Conflictul religios,

ivit într-un moment nepotrivit, transformase țara în dușmanul declarat al Spaniei, o putere mondială în ascensiune. Anglia era prost plasată pentru a beneficia de pe urma potopului de bogății venite dinspre Americi sau a rutelor comerciale care intrau în Veneția prin Marea Roșie sau a celor care veneau pe uscat, dinspre răsărit. Foarte bine că spaniolii erau supuși criticilor, dar nu îi ajuta prea mult pe englezi, comparați cu hoitarii recunoscători pentru orice resturi le-ar fi ieșit în cale. La data respectivă, Anglia era „furnicar de flăcăi viteji“, după cum observa Richard Hakluyt, și, mulțumită unei cronice „lipse de slujbe“, suferea din cauza situației economice nenorocite. Nu ar fi oare demn de laudă, întreba el, ca flăcăii să fie puși la muncă, pentru a crea o flotă capabilă să facă „din această împărăție... stăpâna tuturor mărilor [lumii]?“²⁶ Ambițioase vorbe, să iei în stăpânire mările, dar nu strică măcar să visezi.

Englezii nu au stat cu mâinile-n sân, în timp ce sudul Europei se îmbogățea într-un ritm alert. Expediții au fost trimise în toate direcțiile, în încercarea de a deschide noi rute comerciale și de a construi noi rețele de comerț, transport și comunicare. Puține au dat rezultate încurajatoare. Misiunile conduse de Martin Frobisher, pentru a explora Pasajul de nord-vest, în anii 1570, s-au întors acasă fără să fi găsit o rută spre Asia, așa cum nădăjduiau — ceea ce și așa era rău; dar și mai stânjenitor a fost faptul că marile cantități de aur aduse de pe teritoriul actual al Canadei, trâmbițate drept descoperiri demne să rivalizeze cu cele făcute în alte locuri din Americi, s-au dovedit a fi lipsite de valoare. Metalul cu scilpiri aurii era marcasită sau pirită albă — „aurul prostului“.²⁷

Au mai fost și alte nenorociri. Tentativele de a ajunge în China prin Marea Barents s-au sfârșit tragic. Corabia lui Sir Hugh Willoughby și a camarazilor lui a fost prinsă între ghețuri lângă Murmansk, odată cu venirea iernii. Toți au murit înghețați, trupurile lor fiind descoperite în anul următor. După spusele ambasadorului venețian la Londra, cadavrele înțepeniseră „în diferite poziții, ca niște statui“, unii „așezați la masa de scris, cu tocul încă în mână, și cu lingura în gură; alții în timp ce descuriau un dulap“.²⁸

Strădaniile de a înfripa legături comerciale cu Rusia, pentru a dobândi accesul la mărfuri din Orient, au eșuat: mai întâi pentru că englezii au sosit într-un moment când Ivan al IV-lea era la apogeul grozăviei lui, iar în al doilea rând, pentru că, în secolul al XVI-lea, nici negustorii ruși nu pătrunseseră temeinic pe piața asiatică. Deși pe cale să se extindă

spectaculos, rutele spre Marea Caspică și dincolo de aceasta continuau să fie prea nesigure pentru activitățile comerciale; până și caravanele păzite strașnic de oameni înarmați până-n dinți riscau să fie jefuite de bandiți.²⁹

Au fost trimiși negustori și în Persia, de mai multe ori pe parcursul anilor 1590, într-o sforțare mai degrabă disperată de a stabili legături comerciale aici. Purtând cu ei, de obicei, documente din partea reginei Elisabeta, în care se promiteau prietenie și alianță, emisarii Albionului solicitau privilegiile de la Șah „în temeiul unei sincere dorințe de a institui schimburi de mărfuri cu supușii Domniei Voastre și cu alți străini în trecere prin ținuturile Domniei Voastre”.³⁰ Atât de nerăbdători erau englezii să obțină concesiile, încât negustorii aveau instrucțiuni stricte să nu vorbească despre religie după ce au fost prinși pe picior greșit în răspunsurile lor, când gazdele lor, credincioși musulmani, îi provocau să compare virtuțile islamului cu cele ale creștinismului. Pe viitor, călătorii erau sfătuiți, dacă cineva întreabă despre credința de acasă, mai bine „să fie trecut cu vederea, în tăcere, fără a fi declarată în niciun fel”.³¹ În Europa, afișarea poziției religioase spunea totul, catolicii și protestanții războindu-se sălbatic unii cu ceilalți; dincolo de hotarele ei, putea fi convenabil lăsată deoparte.

La începutul secolului al XVII-lea, nu prea era mare lucru de arătat în urma tentativelor de a copia reușita spaniolilor și a portughezilor. Noi instituții destinate comerțului în țări străine fuseseră înființate; acestea încercau să strângă bani din fonduri private, așa cum proceda Compania Negustorilor Aventurieri pentru Descoperirea de Regiuni, Dominioane, Insule și Locuri Necunoscute, creată în 1551. O puzderie de companii noi, cu ambiții geografice diferite, a răsarit în jurul ei, ca ciupercile după ploaie. Au luat ființă Compania Spaniolă, Compania Răsăriteană, Compania Levantului, Compania Rusiei, Compania Turciei și Compania Indiilor de Est, cărora decrete regale le acordau monopol asupra comerțului cu regiunea sau cu țara desemnată, în temeiul faptului că negoțul în străinătate era riscant și necesita o investiție substanțială. Ca atare, stimularea negustorilor prin protejarea succesului viitor a fost o metodă inovatoare, prin care se încerca dezvoltarea comerțului exterior al Angliei — și, odată cu el, extinderea relațiilor politice ale țării.

În ciuda denumirilor cu rezonanță pompoasă, a girului regal și a marilor speranțe, rezultatele au fost la început cam firave. Fără tăgadă, Anglia rămânea la periferia lumii, pe când poziția Spaniei părea să devină tot mai importantă. Metalele prețioase adunate de-a lungul secolelor de incași, de azteci și de alții au fost strânse la un loc și trimise în Spania, în răstimp

de câteva decenii, împreună cu bogățiile din minele care fie nu fuseseră descoperite până atunci, fie fuseseră prea puțin exploatare — de exemplu, Potosí, despre care se spunea că singură producea un milion de peso pe an pentru Coroana spaniolă.³²

În ciuda cantităților uriașe de zăcămintele descoperite, Spania nu putea stoarce la nesfârșit bogății din Lumea Nouă. Resursele erau, la urma urmei, finite — așa cum au fost bancurile de stridii din apropierea coastei Venezuelei, nimicite după ce zeci de miliarde dintre ele au fost pescuite, în numai treizeci de ani, la începutul secolului al XVI-lea.³³ Cu toate acestea, spaniolii au tratat comoara pe care norocul le-o scosese în cale de parcă era un sac fără fund, folosind averea nou descoperită pentru a finanța un lung șir de proiecte grandioase, cum ar fi construirea enormului palat de la El Escorial, precum și operațiuni militare fără sfârșit împotriva rivalilor lor, peste tot în Europa. La Curtea spaniolă domnea credința că Spania trebuia să acționeze ca polițai al Atotputernicului, făcându-I voia pe pământ — la nevoie, și cu forța. Spania a constatat că-i este cu neputință să evite confruntarea militară cu protestanți și musulmani deopotrivă. Era un nou capitol din istoria războiului sfânt.

Așa cum demonstraseră cruciadele anterioare, nevoia de soldați și de bani a războaielor sfinte putea fi foarte costisitoare pentru tezaurul regal. Situația nu se vedea cu nimic ușurată de disponibilitatea Coroanei spaniole spre îndatorare, pentru a-și finanța proiectele, ceea ce stimula deciziile pe termen scurt și ambițioase, dar, în același timp, ascundea consecințe ce aveau să devină limpezi mai târziu — în special când lucrurile mergeau prost. Chiar dacă în cazul Spaniei au contat și proasta gestiune fiscală și incompetența, până la urmă incapacitatea de a-și ține sub control cheltuielile militare s-a dovedit catastrofală. De necrezut, dar regatul spaniol a devenit un rău-platnic recidivist în cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea, refuzând să-și achite obligațiile de plată către creditori de patru ori la rând.³⁴ Ca un câștigător la loterie care devine peste noapte din sărăntoc, multimilionar — doar ca să risipească banii primiți drept premiu pe distracții pe care nu și le putea permite.

Efectele potopului de bogăție se simțeau în altă parte. După cum stăteau lucrurile, avusese loc o revoluție a prețurilor în toată Europa, odată cu apariția inflației, mulțumită șuvoiului de bani dinspre Americi, care în mod firesc a făcut ca tot mai mulți consumatori să aspire la o cantitate finită de bunuri. Intensificarea procesului de urbanizare a acutizat problema,

mărind prețurile încă și mai mult. În Spania, numai prețul cerealelor a atins un nivel de cinci ori mai mare, pe parcursul primului secol de după descoperirile lui Columb.³⁵

Situația a explodat până la urmă în provinciile și orașele Țărilor de Jos, care făceau parte din teritoriul spaniol, unde mânia a fost ațâțată de modul în care Spania căuta să-și rezolve greutățile financiare prin impozite împovăraătoare. Europa Nordică era un stup de centre urbane productive: Antwerpen, Bruges, Gent și Amsterdam s-au ridicat în secolele al XIV-lea și al XV-lea ca importante centre comerciale pentru mărfurile în drum spre și dinspre Mediterană, Scandinavia, Țările Baltice și Rusia, precum și Insulele Britanice. Firește, ele au înflorit și mai mult odată cu deschiderea negoțului dinspre India și Americi.³⁶

Aceste orașe au devenit puncte de atracție pentru negustorii din toate zărrile, ceea ce, mai departe, a înlesnit o dezvoltare economică și socială clocotind de viață și conturarea unei identități civice solide. Din cauza creșterii demografice, era nevoie de o utilizare eficientă a pământurilor din împrejurimi, ceea ce stimula gestionarea inteligentă a productivității agricole pe teritoriul învecinat și perfecționarea tehnicilor de irigații, cum ar fi construirea unor îndiguiuri și epiuri sparge-val, pentru a permite valorificarea profitabilă a fiecărui petec de pământ disponibil. Prin mărirea și productivitatea lor în plină creștere, orașele Țărilor de Jos și zonele din jurul lor erau ca niște borcane cu miere îmbietoare — erau centre care generau venituri din impozite, și acest lucru nu avea cum să le scape cârmuitorilor spanioli, care, printr-un noroc al mariajului dinastic și al moștenirii, controlau cea mai mare parte a acestei regiuni.³⁷

Nu mult a trecut până ce provinciile și orașele să înceapă să se plângă îngrozite de introducerea unor niveluri exagerate ale impozitării, la care s-a adăugat și amestecul brutal în problema credinței. Sămânța ideilor lui Martin Luther, John Calvin și ale altora, care puneau accentul pe corupția instituțională a unor conducători politici aflați la mare depărtare și pe importanța spirituală a individului, a căzut pe un teren fertil în aceste zone puternic urbanizate, ajutând protestantismul să prindă rădăcini adânci în regiune. Persecuția economică și religioasă a funcționat ca un catalizator al revoltei, ducând în final la Uniunea de la Utrecht din 1581 — o declarație de independență din partea a ceea ce avea să devină Republica celor Șapte Provinciile Unite ale Țărilor de Jos (sau Republica Olandeză). Spaniolii au răspuns cu o demonstrație de forță, împreună cu un embargo asupra comerțului în Țările de Jos, începând din 1585. Scopul lor era să-i înfometeze pe

locuitorii provinciilor răsculate și să submineze puterea economică a marilor orașe, forțându-le să se supună. Cum se întâmplă deseori când se impun sancțiuni, rezultatul a fost cel opus: neavând încotro, separatiștii au pornit la atac. Puteau supraviețui doar dacă își foloseau fiecare gram de cunoaștere, îndemânare și măiestrie în propriul avantaj; se întorsese roata istoriei.³⁸

În ultimii ani ai secolului al XVI-lea, datorită împrejurărilor, un miracol s-a produs cu Țările de Jos. Tentativa Spaniei de a suprima regiunea a condus la o emigrație la scară mare: populația a părăsit provinciile sudice și s-a stabilit în nord, în orașe ca Gent, Bruges și Antwerpen, într-un proces denumit de un autor „o hemoragie catastrofală de locuitori”. A fost un concurs de împrejurări neprevăzut. Din cauza embargoului comercial, existau stocuri enorme de cereale și de scrumbie afumată, ceea ce însemna că resursele de hrană erau și îndestulătoare, și ieftine. Deși prețul chiriilor a urcat rapid, creșterea populației a produs și un avânt al construcției de locuințe, aducând laolaltă un grup eficace și experimentat de negustori și alte categorii de profesioniști, care încercau să scape de constrângerile impuse de spanioli.³⁹

După ce blocada a fost în sfârșit ridicată, în 1590, olandezii s-au mișcat rapid și au alungat trupele spaniole care fuseseră trimise să mențină ordinea, profitând de faptul că Filip al II-lea al Spaniei era prea ocupat cu alte conflicte militare prin diverse locuri din Europa. Brusc eliberați de armata de ocupație, profitând de o ocazie favorabilă, olandezii s-au implicat în comerțul internațional și au căutat să stabilească legături cu cele două Americi, Africa și Asia.

Exista un plan bine conturat și clar de a-și găsi propriile rute comerciale. Aducerea mărfurilor direct în Republica Olandeză ar fi evitat taxarea în două rânduri: bunurile ar fi sosit fără să mai fie dijmuite în porturile din Portugalia și Spania, unde încărcăturile erau de regulă impozitate înainte de a lua Drumul Nordului; apoi, faptul că de-acum autoritățile olandeze încasau banii, în loc să-i trimită mai departe stăpânilor iberici, însemna că profitul adus de comerțul înfloritor din Țările de Jos nu se mai scurgea spre finanțarea unor ambiții imperiale și cheltuieli extravagante în alte părți. Ceea ce aducea beneficii imediate și dădea naștere unui cerc virtuos, dat fiind că profiturile mai mari puteau fi reinvestite, generând încasări încă și mai consistente — atât pentru negustorii individuali, cât și pentru foarte tânără republică, încă neexperimentată.⁴⁰

Ambițiosul program a adus dividende încă de la bun început. O expediție care a pornit spre răsărit în 1597 s-a întors acasă în anul următor,

în triumf, cu mărfuri care au produs profituri de 400%. Vasele olandeze au început să se răspândească în toate direcțiile, finanțate de investitori încântați să-și recupereze capitalul, dar și să câștige mulți bani în plus.⁴¹ Numai în 1601, de pildă, paisprezece expediții separate au ridicat ancora spre Asia, în timp ce nu mai puțin de o sută de nave pe an traversau curând Atlanticul, pentru a lua sare din peninsula Araya, materie primă vitală pentru comerțul intern cu scrumbie.⁴²

Spaniolii au fost revoltați; au atacat Țările de Jos în câteva rânduri și au instituit încă o blocadă. Conform scriitorului filosof și jurist Hugo Grotius, atitudinea lor n-a făcut altceva decât să le întărească olandezilor ideea că trebuie să-și ia soarta în propriile mâini. În loc să dea înapoi din fața amenințărilor și a presiunii, unica soluție era să investească încă și mai mult în întreprinderi comerciale peste mări și țări și să edifice cât mai repede cu putință o rețea de comerț care să ajute la întărirea puterii de luptă cu arme de foc și a independenței. Problema se punea în termeni fermi: totul sau nimic.⁴³

Cheia succesului olandezilor a fost superbul meșteșug al construcției de nave și, mai presus de toate, inovațiile aduse modelelor clasice, care de multă vreme le dădeau vaselor de pescuit scrumbii posibilitatea să navigheze cu succes în Marea Nordului și în golfurile cu apă puțin adâncă, mulțumită pescajului lor redus. Începând din anii 1550, pe măsură ce englezii construiau nave de război mai rapide și mai trainice, olandezii și-au concentrat eforturile pe dezvoltarea unor ambarcațiuni care să fie încă și mai ușor de manevrat, să poată duce și mai multă încărcătură, să aibă nevoie de mai puțini oameni în echipaj — și să fie deci mai ieftine de folosit. Aceste corăbii, numite *fluit*, au stabilit un nou standard pentru navigația comercială.⁴⁴

Olandezii își făcuseră temele conștiincios și erau bine pregătiți, când au înălțat pânzele și au pornit la drum. În timp ce predecesorii lor europeni care traversaseră Atlanticul ocolind Capul Bunei Speranțe călătoreau în plin necunoscut, nu același lucru se putea spune despre olandezi. Ei știau ce și unde să caute. Autori ca Jan Huyghen van Linschoten, secretarul arhiepiscopului din Goa, care și-a dedicat timpul cercetării rutelor de comerț, a porturilor de mărfuri, a piețelor și a condițiilor locale din toată Asia, a scris cărți precum *Itinerario*, conținând adevărate schițe de proiect cuprinzătoare, care le-au servit aproape ca niște manuale de instrucțiuni celor care porneau spre răsărit.⁴⁵

Utile erau și alte lucrări în a-i pregăti pe negustori pentru călătoriile lor. În materie de cartografie, olandezii erau lideri mondiali. Hărțile terestre și

de navigație realizate de gravorul Lucas Janszoon Waghenaeer în anii 1580 erau considerate indispensabile în toată Europa, grație detaliilor și acurateții lor. Se dădea atenție culegerii unor informații precise și producerii unor atlase amănunțite și aduse la zi, ale Indiilor de Est și Caraibilor; acestea au instituit norma pentru mijloacele ajutătoare ale navigației moderne de la începutul secolului al XVII-lea.⁴⁶

Pe urmă, mai erau textele care ajutau cu explicații despre vocabularul și gramatica limbilor ciudate pe care negustorii olandezi se puteau aștepta să le întâlnească în călătoriile lor. Unul dintre primii navigatori preocupați de chestiunile lingvistice a fost Frederick de Houtman, al cărui dicționar olandez-malaysian, însoțit și de o gramatică, a fost publicat în 1603, după ce sultanul Sumatrei îl eliberase din închisoarea din Aceh, unde olandezul învățase cu zel și hărnicie limba temnickerilor săi.⁴⁷ Astfel de liste de cuvinte erau studiate cu mult interes de negustorii care porneau spre Asia în secolul al XVI-lea; ele erau vocabulare care prezentau cuvinte și expresii utile, traduse din olandeză în malayalam, malaieză, bisayan, tagalog, tamilă și în alte limbi.⁴⁸

Secretul de la baza succesului olandez din secolul al XVII-lea a fost bunul-simț pragmatic și munca asiduă. Olandezii socoteau că nu trebuia urmat exemplul Angliei, unde companiile navlosite se foloseau de metode abile pentru a limita numărul beneficiarilor la un mic cerc de indivizi, toți având grijă să-și protejeze interesele unul celuilalt și folosind practici de monopol pentru a-și apăra influența economică. Dimpotrivă, în cazul olandezilor capitalul era pus în comun și riscurile împărțite între cât mai mulți investitori cu puțință. În timp, s-a ajuns la concluzia că, în ciuda ambițiilor concurente și a rivalităților dintre provincii, orașe și, chiar așa, neguțători, modul cel mai eficient și mai sigur de dezvoltare a comerțului era prin combinarea forțelor tuturor.⁴⁹

Așadar, în 1602, guvernul Provinciilor Unite a înființat o singură companie care să desfășoare comerțul cu Asia, pe principiul că aceasta va fi mai puternică și mai influentă decât suma părților ei. A fost o mișcare îndrăznească, nu în ultimul rând pentru că presupunea domolirea rivalităților locale și convingerea tuturor celor implicați că interesele lor vor fi nu doar aliniate în acest mod, ci și mai bine slujite. Crearea Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC — Compania Indiilor de Est) și, la puțină vreme după aceea, a corporației-surori pentru Americi, West-Indische Compagnie (WIC — Compania Indiilor de Vest) este un exemplu clasic pentru modul cum se pun bazele unei corporații multinaționale de clasă mondială.⁵⁰

Modelul olandez a avut un succes uluitor. Chiar dacă unii, cum ar fi Willem Usselinx, comerciant și fondator al companiei WIC, au susținut că cel mai bine ar fi fost să se colonizeze teritorii din Americi unde nu se așezase încă nimeni, până la urmă s-a definitivat un plan clar.⁵¹ Țelul olandezilor nu era să concureze cu alți negustori europeni, ca în Goa, unde comercianții portughezi, venețieni și germani viețuiau unii lângă alții, ci să le ia locul pe piață.⁵²

Această abordare agresivă a dat roade fără întârziere. Atenția s-a îndreptat mai întâi spre Insulele Mirodeniilor, de unde izolata comunitate portugheză a fost izgonită în 1605, parte a unui program sistematic de dobândire a controlului asupra Indiilor de Est. Pe parcursul următoarelor decenii, olandezii au continuat să-și consolideze poziția, înființându-și un cartier general permanent în Batavia — numele ales fiind o trimitere la apelativul dat locuitorilor Țărilor de Jos în vremea Imperiului Roman —, unde se află acum Jakarta.

A fost folosită forța militară, pentru cucerirea și apărarea unui lanț de puncte de legătură care să asigure comunicarea cu țara-mamă. Deși olandezii au întâmpinat rezistență și au dat înapoi în câteva locuri, cum ar fi Macao și Goa, avantajele obținute în secolul al XVII-lea au fost cu adevărat remarcabile. Curând, nu doar europenii aflați în străinătate aveau de furcă cu olandezii, ci și cărmuitori locali ale căror teritorii erau importante din punct de vedere strategic sau economic. Întâi au fost trecute sub control Malacca, Colombo, Ceylon și Cochîn, după care, în 1669, a fost rândul sultanatului Macassar (în prezent, în Indonezia). Ocupând acest oraș, olandezii puteau institui monopolul asupra comerțului cu mirodenii din Asia. După ce l-au capturat, l-au redenumit Noul Rotterdam și au construit un mare fort, așa cum se procedase și în alte locuri — o declarație de intenție, care sugera că asemenea teritorii nu vor fi cedate prea ușor.⁵³ O hartă păstrată în arhivele de stat din Haga ilustrează veritabila pânză de păianjen care a fost țesută de olandezi în consolidarea influenței pe care o dobândiseră în Indiile de Est.⁵⁴

Aceeași strategie a fost utilizată și în alte părți. Rivalii au fost eliminați de pe piața vest-africană, olandezii reușind să domine comerțul cu aur, iar la momentul potrivit au devenit puternic implicați în traficul cu sclavi către Americi. Noi capete de pod fortificate au fost ridicate, de exemplu Fort Nassau (în prezent, în Ghana). Portughezii au fost izgoniți din alte baze, precum Elmina, de pe coasta Ghanei, care a trecut în mâinile olandezilor la mijlocul secolului al XVII-lea. Succese considerabile s-au înregistrat și

în Caraibe și Americi, ajungând până la punctul în care, în anii 1640, olandezii își adjudecaseră o cotă importantă din traficul transatlantic și controlau nemijlocit comerțul cu zahăr.⁵⁵

Țările de Jos s-au transformat. Cei care investiseră dintru bun început în comerțul peste mări și țări au făcut avere, dar și cei care erau beneficiari ai noii clase de îmbogățiți au avut de câștigat. S-au înființat universități la Leiden și Groningen, unde cărturarii puteau să exploreze discipline academice mulțumită finanțării primite din partea unor mecena generoși. Pictorii și arhitecții au prosperat, răsfățați de interesul subit și de banii burgheziei proaspăt apărute. În vremuri de-o extraordinară afluență, clădiri magnifice au început să se înalțe în Amsterdam, care s-a ridicat din apă la fel ca Veneția cu secole în urmă. Zone cum ar fi Jordaan au fost smulse mării și asanate, iar pe Keizersgracht și în vecinătate s-au construit case pe piloni, în buza canalului, ce constituiau adevărate capodopere ingineresti, nu doar minuni ale arhitecturii.

Influența Drumurilor Mătăsii a început să se facă simțită în domeniul artei. O prosperă industrie ceramică puternic influențată de aspectul, textura și designul articolelor importate din est a înmugurit în Haarlem, Amsterdam și, mai înainte de toate, în Delft. Predominau tematicile vizuale chinezești, în timp ce caracteristicile porțelanurilor în alb și albastru, realizate cu secole în urmă de olarii din Golful Persic și devenite apoi populare în China și în Imperiul Otoman, au fost adoptate la scară atât de largă, încât au devenit o trăsătură distinctivă și a ceramicii olandeze. Imitația artei asiatice nu era doar forma cea mai sinceră de linguișire; în acest caz, făcea de asemenea parte din demersul de alăturare la un sistem global de cultură materială care lega acum Marea Nordului de Oceanul Indian și de Pacific.⁵⁶

În contextul cererii crescânde pentru obiecte care contribuiau la afirmarea statusului social, artele, în general, în Olanda, au cunoscut o perioadă de înflorire. Potrivit unor estimări, numai în secolul al XVII-lea s-au executat 3 milioane de tablouri.⁵⁷ Era inevitabil ca acest lucru să nu stimuleze noi idei și, totodată, să ridice ștacheta standardelor, dând naștere unui context în care pictori ca Frans Hals, Rembrandt și Vermeer să creeze opere de o splendoare care-ți taie răsuflarea. Dat fiind modul remarcabil în care olandezii colaboraseră pentru a se putea bucura de succes, nici că se putea mai nimerit ca unele dintre cele mai frumoase opere să cuprindă grupuri, cum ar fi *Banchetul ofițerilor companiei Sf. Adrian* (Garda Civică din Haarlem), tabloul lui Frans Hals, și faimoasa lucrare a lui Rembrandt,

Compania căpitanului Frans Banning Cocq și a locotenentului Willem van Ruytenburch, pregătindu-se de rond — cunoscută mai mult ca *Rondul de noapte*, pictură comandată pentru sala de banchete a Gărzii Civice din Amsterdam.

Persoanele particulare se înghesuiau și ele să patroneze arta pictorilor. Negustorul Andries Bicker, de exemplu, l-a plătit pe Bartholomeus van der Heist să-i immortalizeze reușita în afaceri și noul rang social mai elevat, iar constructorul de nave Jan Rijcksen i-a cerut lui Rembrandt să-l picteze alături de soție, în timp ce lucra la schițe nautice. Era rândul olandezilor — și al artei olandeze — să treacă printr-o epocă de aur.⁵⁸

Olandezii nu aveau nicio rețineră să se laude cu producția autohtonă, ca în cazul tabloului lui Vermeer *Fată citind o scrisoare la fereastra deschisă*, unde este reprezentat foarte vizibil un vas alb și albastru în plan apropiat.⁵⁹ Un englez aflat în vizită la Amsterdam în 1640 nu și-a putut ascunde încântarea. În Țările de Jos, scria Peter Mundy, până și casele „prin nimic deosebite de altele” erau ticsite cu mobilier și ornamente „de mare preț și eleganță, întru plăcerea și mulțumirea celor ai casei, bunăoară dulapuri, scrinuri... picturi, porțelanuri, colivii frumoase și scumpe cu păsări” și multe altele pe lângă acestea. Până și măcelarii și brutarii, fierarii și cizmarii aveau tablouri și flecuștețe de lux în casele lor.⁶⁰ „Am rămas uimit”, scria în jurnalul său englezul John Evelyn despre târgul anual din Rotterdam, cam la aceeași vreme; era ticsit cu picturi, îndeosebi cu „peisaje și drolerii, cum numesc ei aceste reprezentări ridicole”. Până și țăranii de rând deveniseră avizi colecționari de artă, mai remarcă Evelyn.⁶¹ Astfel de mărturii se regăsesc la cei mai mulți călători englezi în Țările de Jos, în număr tot mai mare în perioada respectivă.⁶²

Epoca de Aur olandeză a fost rezultatul unui plan impecabil pus în practică. Totodată, a avut avantajul momentului bine ales, venind într-o vreme de teribil haos pentru cea mai mare parte a Europei, angrenată în nesfârșite dispute militare, costisitoare și neconcludente, care au bulversat continentul pe parcursul Războiului de Treizeci de Ani, între 1618 și 1648. Starea de incertitudine care domnea oferea ocazii favorabile, căci atenția și forțele tuturor erau deturnate spre câmpurile de bătălie mai apropiate de casă, permițându-le olandezilor să-și aleagă ținte pe alte continente, una câte una, fără a se teme de represalii. Sângeroasele conflicte din secolul al XVII-lea le-au dat olandezilor posibilitatea să obțină o poziție dominantă în Răsărit, în dauna rivalilor lor din Europa.

Războiul de Treizeci de Ani a avut totuși un rol încă și mai important: a marcat ascensiunea Occidentului. Discuțiile despre destinul Europei acestei perioade subliniază faptul că Iluminismul și Epoca Rațiunii au adus o maturizare în care ideile absolutismului se vedeau înlocuite cu noțiunile de libertate, drepturi și suveranitate. Dar tradiția adânc înrădăcinată a violenței și militarismului a fost cea care i-a permis Europei să se plaseze în centrul lumii după marile expediții ale anilor 1490.

Chiar și înainte de descoperirile geografice ale lui Columb și Vasco da Gama, care au avut loc aproape simultan, competiția dintre regatele europene fusese acerbă. Veacuri de-a rândul, continentul fusese caracterizat printr-o cumplită rivalitate între state, ce lua frecvent forma ostilității fățișe și a războiului. Acest lucru, mai departe, a dat un impuls progresului în materie de tehnologie militară. Au fost inventate noi arme, introduse în uz și apoi perfecționate după testarea lor pe câmpul de bălăie. Tactici noi au evoluat, pe măsură ce comandanții învățau din experiență. Conceptul violenței a fost totodată instituționalizat: arta și literatura europeană cinsteau de vreme îndelungată viața galantului cavaler și capacitatea lui de a folosi judicios forța — ca pe un gest de iubire și credință, dar și ca o expresie a dreptății. Poveștile despre Cruciade, care ridicau în slăvi noblețea și eroismul, dar ascundeau necredința, trădarea și încălcarea jurămintelor solemne, au devenit foarte convingătoare.

Războiul, violența și vărsarea de sânge erau glorificate, cât timp puteau fi considerate juste. Poate și acesta a fost un motiv pentru care religia a devenit atât de importantă: nu putea exista justificare mai bună a războiului decât cea de a fi în apărarea Atotputernicului. De la bun început, religia și explorarea au fost strâns legate între ele: chiar și pe pânzele corăbiilor lui Columb erau desenate cruci mari. După cum au subliniat constant comentatorii contemporani, în privința Americilor, dar și pe măsură ce europenii au început să se împrăștie de-a lungul și de-a latul Africii, al Indiei și al altor regiuni din Asia, după care și în Australia, totul făcea parte din planul lui Dumnezeu ca Occidentul să cucerească pământul.

Europa devenea tot mai agresivă, mai instabilă și mai puțin predispusă să mențină pacea decât alte regiuni ale lumii. La urma urmei, tocmai din acest motiv reușiseră uriașele corăbii ale spaniolilor și portughezilor să traverseze oceanele și să creeze legături între continente. Ambarcațiunile care navigaseră pe mările Indiei și Arabiei timp de secole, cu prea puține îmbunătățiri aduse tehnicii de construcție, nu se puteau măsura nici pe departe cu vasele occidentale, care le puteau depăși oricând în ușurință de

manevrare și putere a tunurilor. Perfecționarea permanentă a corăbiilor, astfel încât să devină mai rapide, mai solide și mai ucigătoare, a căscat și mai mult prăpastia dintre civilizații.⁶³

Același lucru se putea spune și despre tehnologia militară. Atât de mare era fiabilitatea și precizia armelor folosite în Americi, încât grupuri puțin numeroase de conchistadori au putut să domine populații care îi depășeau numeric de mii de ori — și populații care erau avansate și extrem de sofisticate în multe domenii, mai puțin în privința armelor. În ținuturile incașilor, scria Pedro de Cieza de León, legea și ordinea erau meticuloși menținute, cu cea mai mare grijă, „pentru a vedea că dreptatea este împărțită cum se cuvine și nimeni nu se aventurează să comită o fărâdelege sau un furt”.⁶⁴ Anual se culegeau date din tot Imperiul Incaș, pentru a avea siguranța că dările erau calculate corect și plătite cinstit, iar nașterile și morțile erau consemnate și aduse la zi. Membrii elitei munceau ei înșiși pământul, pentru un număr prestabilit de zile pe an, „ca să ofere un exemplu, căci toată lumea trebuie să știe că nimeni nu poate fi într-atât de bogat încât... să-i privească cu dispreț pe cei săraci sau să le aducă vreo jignire”.⁶⁵

Aceștia nu erau sălbaticii descriși de spanioli; de fapt, păreau să fie categoric luminați, în comparație cu societățile puternic stratificate care își făcuseră apariția peste tot, în cea mai mare parte a continentului european, și unde diferența dintre cei puternici și cei slabi era adâncită de moștenirea aristocratică prin care poziția celor puternici era menținută. Deși se prea poate ca europenii să fi crezut că descopereau civilizații primitive, pe care le puteau domina, adevărul este că la baza reușitei Occidentului s-au aflat progresul extraordinar în materie de arme, știință a războiului și tactică militară.

Experiența europenilor în domeniul construirii de fortificații practic inexpugnabile a fost o altă cauză a dominației impuse asupra Africii, Asiei și Americilor. Ridicarea de castele fusese subiectul principal de dezbatere al societății europene încă din Evul Mediu, când mii de cetăți întărite au răsărit de-a lungul și de-a latul continentului. Scopul lor, firește, era de a rezista atacurilor bine înarmate și hotărâte ale inamicului; numărul lor extraordinar de mare sugera cât de intens era sentimentul de teamă și cât de dese asalturile. Europenii erau lideri mondiali la realizarea de fortărețe și la asedierea lor. Izbitor câtă nedumerire isca în rândul localnicilor insistența europenilor în a construi ansambluri de clădiri impunătoare, care să poată fi apărate ușor dinăuntru. Nimeni dintre ceilalți negustori nu zidise forturi în trecut, observa Nababul Bengalului în anii 1700,

care nu pricepea în ruptul capului ce-i mâna pe europeni să insiste cu această practică.⁶⁶

În mod ironic, așadar, Europa trăia o glorioasă Epocă de Aur, caracterizată printr-o artă și literatură înfloritoare și avânt în domeniul științelor, dar totul se făurise prin violență. Și nu doar atât: descoperirile geografice cauzaseră instabilitatea societății europene. Pe măsură ce se înmulțea numărul statelor interesate să descopere noi teritorii, unde resursele naturale se dovedeau tot mai bogate, miza creștea, tensiunile se intensificau și se ascuțea lupta pentru supremație în lume.

Concentrarea puterii și lăcomia nepotolită au caracterizat secolele care au urmat transformării Europei într-o putere globală. În 1500, existau în jur de 500 de entități politice în Europa; în 1900, doar 25. Cei puternici i-au devorat pe cei slabi.⁶⁷ Competiția și conflictul armat erau endemice în Europa. Din acest punct de vedere, ororile ulterioare, petrecute în secolul XX, și-au avut rădăcinile în trecut. Competiția pentru impunerea dominației asupra statelor vecine și a celor rivale a îmbunătățit tehnologia, mecanizarea și logistica din domeniul militar, ceea ce a permis, în final, ca teatrele de război să fie mult mai vaste, și numărul celor uciși să crească de la câteva sute la milioane. În timp, persecuțiile au fost comise la scară uriașă. Nu degeaba războiul mondial și cel mai distrugător genocid din istorie și-au avut originile și desfășurarea în Europa; acestea au fost cele mai recente capitole dintr-o îndelung depănată poveste a brutalității și violenței.

Astfel, deși atenția se concentrează în mod normal pe investițiile în artă și pe impactul noii avuții asupra culturii, în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, ar fi poate mai instructiv să ne uităm la avansurile înregistrate în paralel la capitolul fabricării de arme în această perioadă. La fel cum se produceau picturi în cantități enorme, pentru un public nesățios, se întâmpla și cu armele de foc. În anii 1690, vreo 600 000 de flinte erau vândute doar în regiunea centrală a Franței de către întreprinzătorul Maximilien Titon; unii contemporani credeau că ar fi fost imposibil chiar și numai să estimezi câți muncitori lucrau pentru meșterii armurieri din Saint-Étienne care realizau pistoale, atât erau de numeroși! Între 1600 și 1750, rata de reușită a declanșării pistoalelor a crescut de zeci de ori. Avansul tehnologiei — printre care inventarea vergelei de armă, a cartușului de hârtie cu praf de pușcă și a baionetei — au dus la ieftinirea armelor de foc, care, în plus, au devenit mai bune, mai rapide și mai ucigătoare.⁶⁸

De asemenea, chiar dacă numele savanților ca Galileo Galilei, Isaac Newton și Leonhard Euler au devenit faimoase pentru generații întregi de elevi, e mult prea ușor să uităm că o parte din opera lor cea mai importantă a fost dedicată traiectoriei proiectilelor și înțelegerii cauzelor care produc abaterea de la traiectorie, astfel încât loviturile de artilerie să poată deveni mai precise.⁶⁹ Acești remarcabili savanți au ajutat la perfecționarea armelor, pentru a le spori mereu puterea și fiabilitatea; progresul militar și tehnologic au mers mână în mână cu Epoca Luminilor.

Violența exista și în alte societăți. După cum arată numeroase exemple de pe celelalte continente, orice cucerire cu forța poate aduce cu sine moarte și suferință la scară mare. Dar perioadelor de expansiune în Asia și Africa de Nord, cum s-a întâmplat în extraordinarele prime decenii ale răspândirii islamului sau în timpul expansiunii mongole, le-au urmat lungi perioade de stabilitate, pace și prosperitate. Frecvența și ritmul războaielor au fost diferite în Europa și în alte părți ale lumii: nici nu apuca bine să fie încheiat un conflict, că izburcă vâlvătaia altuia. Competiția era brutală și neînduplecată. În această privință, opere fundamentale ca *Leviatanul*, de Thomas Hobbes, sunt excelența dovadă a ascensiunii Occidentului. Numai un autor european ar fi putut trage concluzia că natura umană prin excelență este caracterizată de permanenta stare de violență; și numai un autor european ar fi fost în situația de a avea dreptate.⁷⁰

Mai mult decât atât, tot setea de confruntare militară s-a aflat și în spatele altor domenii strâns legate de război, cum ar fi cel financiar. Guvernele statelor europene aveau acută nevoie de capital pentru finanțarea armatelor, ceea ce a dus la crearea unor piețe ale datoriei, unde banii puteau fi obținuți în schimbul viitoarelor venituri din taxe și impozite. Investitorii abili pariau pe victorii militare, ceea ce le putea aduce profituri frumoase, titluri și alte avantaje sociale. Investițiile lor, firește, puteau fi prezentate ca dovadă de patriotism: să oferi bani statului era un mod de a avea succes în carieră, pe lângă faptul că te îmbogățeai. Londra și Amsterdam au devenit centre financiare internaționale, specializate în îndatorarea suveranilor, dar și în listarea pe bursă, o operațiune financiară tot mai complexă.⁷¹

Un motiv al succesului Londrei și Amsterdamului pe piața financiară l-a constituit dezvoltarea socioeconomică a nordului Europei. Studii științifice foarte recente arată că între 1500 și 1800 populația aproape s-a dublat în Anglia și Țările de Jos. În general, această creștere a fost simțită în zone dens populate, unde numărul orașelor mari a crescut de aproape

trei ori.⁷² Fenomenul a fost deosebit de pregnant în Țările de Jos: se pare că, la mijlocul secolului al XVII-lea, nu mai puțin de jumătate dintre locuitorii Amsterdamului proveneau din alte localități.⁷³ Statele cu mai multe centre urbane dețineau un avantaj considerabil în fața celor cu populație predominant rurală. Era mai ușor și mai eficient, plus că dura mai puțin, să colectezi taxe din orașe, nu în ultimul rând fiindcă viteza schimbului comercial era cu mult mai mare decât la sate. Zonele dens populate, cărora era mai puțin riscant să le împrumuți bani, produceau, de asemenea, fluxuri de venituri constante. Anglia și Republica Olandeză se puteau împrumuta la rate ale dobânzii mai bune, comparativ cu statele rivale.⁷⁴ Pe atunci, la fel ca acum, ca să ai succes în domeniul financiar nu era destul să fii deștept; trebuia să te afli în locul potrivit. Ceea ce însemna, din ce în ce mai mult, să fii la Londra sau la Amsterdam.

Așa a început decăderea Italiei și a regiunii Adriatice. Deja cu un pas în urmă, mulțumită noilor rute spre piețe care le aduceau bunurile în mod direct celor mai bogați consumatori, orașele-state italiene, cu rivalitățile lor adânc înrădăcinate, nu aveau nicio șansă în fața uniunilor de burguri capabile și doritoare să-și combine resursele. Atât de mari erau sumele strânse pentru finanțarea expansiunii geografice, încât era ceva obișnuit să se cheltuiască peste jumătate din veniturile statului doar pentru plata datoriei naționale.⁷⁵ Era costisitor să stai înclăștat într-o veșnică încăierare cu vecinii și să te lupți permanent pentru a dobândi un avantaj politic, comercial și cultural în fața lor. Europa a devenit un continent cu două viteze: Vechea Europă din est și sud, care dominase timp de secole și acum se poticnea, și Noua Europă, în nord-vest, care înflorea în plin avânt economic.⁷⁶

Unii au văzut mesajul de rău-augur înaintea altora. Nu mai târziu de anul 1600, ambasadorul britanic la Veneția avertiza că „în chestiunea comerțului, decăderea este atât de vădită, încât toți sunt de părere că în răstimp de douăzeci de ani” orașul se va prăbuși cu totul. Veneția dominase odinioară comerțul cu Răsăritul, dar nu mai era capabilă să țină piept concurenței. Altădată, zeci de corăbii impunătoare „cu peste 1 000 de tunuri fiecare” aduceau acasă mărfuri sau porneau din nou să se reaprovizioneze; acum, „nici măcar una nu e de zărit”.⁷⁷ Nu peste mult timp, orașul a început să se reinventeze, transformându-se dintr-un centru comercial într-unul al traiului lasciv — desfătarea hedonistului. Deși autoritățile au încercat să pună capăt obiceiului locuitorilor de a purta bijuterii mai mari și mai scumpe, de a organiza petreceri din ce în ce mai ostentative

și de a se deda plăcerilor lumești, noua atitudine a orașului-stat a fost în multe privințe perfect de înțeles: ce alte opțiuni avea?⁷⁸

În locul comerțului internațional și al politicii înalte, Veneția, Florența și Roma au devenit puncte de oprire pe un traseu turistic pentru noii bogătași. Chiar dacă prima referire la Grand Tour apare abia în 1670, excursiile de acest fel au început cu un veac mai devreme, când o călătorie în Italia a fost recunoscută pentru prima oară drept prilej de a cumpăra antichități de înaltă calitate, dar și opere de artă în vogă, ale căror prețuri au urcat vertiginos, pe măsură ce creștea numărul turiștilor.⁷⁹ Era un ritual de trecere, nu doar pentru cei ce luau parte individual, ci și pentru întreaga cultură: fructele Sudului european erau devorate de locuitorii Nordului. Odată cu mutarea centrului de gravitație al continentului, se deplasau și nestematele culturii străvechi și contemporane. Trei dintre cele mai alese colecții de sculpturi antice din lume, păstrate azi la British Museum, la Fitzwilliam Museum din Cambridge și la Ashmolean Museum din Oxford, au fost strânse de călători mânați de curiozitate culturală și binecuvântați cu buzunare încăpătoare.⁸⁰

La întoarcere, ei au adus concepte noi despre arhitectură, cavouri monumentale și sculptură; n-a trecut mult, și au început să preia masiv elemente din poezia, arta plastică, muzica, amenajarea grădinilor, medicina și știința Antichității clasice, pe măsură ce Anglia și Țările de Jos au pornit în aventura modelării gloriei prezentului după exemplul trecutului.⁸¹ Cetățenii Romei Antice ar fi rămas cu gura căscată în fața ideii că mici moșieri și funcționari mărunți din ceea ce fusese odinioară o provincie înfrunzită, chiar dacă uitată de lume, a imperiului lor, își comandau busturi care să-i înfățișeze nu doar ca moștenitori ai romanilor, ci ca împărați.⁸² Curând, vor face chiar mai mult decât atât: Britannia era pe cale să ia în stăpânire lumea.

DRUMUL SPRE IMPERIU

Din cauza deplasării de putere spre nordul Europei, unor state le-a fost imposibil să concureze sau să țină pasul cu restul competitorilor. În lumea otomană, de pildă, numărul orașelor cu peste 10 000 de locuitori a rămas, în mare parte, același, între 1500 și 1800. Nu exista nicio presiune în direcția unei intensificări a producției agricole, pentru a satisface cererea crescândă de produse — ceea ce însemna că economia rămânea apatică și statică. Sistemul de colectare a taxelor era ineficient, în parte din cauzaarendării serviciului încasării, care îi stimula pe percepatorii individuali să urmărească un câștig rapid, și nu venitul pe termen lung al statului.¹

Funcționarii din aparatul birocratic otoman se dovediseră a fi administratori extrem de competenți, iscusiți în a centraliza resursele și a gestiona repartizarea populației în așa fel încât să fie siguri că recoltele și proviziile ajungeau acolo unde era cea mai mare nevoie de ele. În secolele al XV-lea și al XVI-lea, pe măsură ce imperiul se extinsese, aparatul funcționase eficient și fără întreruperi. Însă când elanul expansionist s-a domolit, fragilitatea sistemului a devenit vizibilă, sub presiunea exercitată de costul susținerii operațiunilor militare pe două fronturi — în Europa, la vest, și în Persia Sefevidă, la est —, dar și ca urmare a schimbărilor climatice, care au avut un impact deosebit de sever asupra societății otomane.²

Structurile sociale din lumea musulmană, care s-au dezvoltat pe principii foarte diferite de cele din Europa Apuseană, s-au dovedit a fi, de asemenea, un factor important. În general, în comparație cu statele creștine, societățile islamice distribuiau averea cu mai mare respect pentru egalitate,

datorită instrucțiunilor foarte detaliate stabilite prin Coran pentru moșteniri — inclusiv principii care erau categoric avansate, după standardele vremii, în ce privește cota-parte care putea și trebuia să le revină femeilor din moștenirea lăsată de tată sau de soț. O femeie musulmană se putea aștepta să i se poarte de grijă mult mai bine decât congenera ei europeană; dar, în același timp, avea alte urmări: era foarte greu ca o avere de mari proporții să rămână în sânul aceleiași familii pentru o lungă perioadă de timp.³ Ceea ce, mai departe, însemna că decalajul dintre bogați și săraci nu a fost niciodată atât de acut pe cât a devenit în Europa, deoarece banii erau redistribuiți și repuși în circulație pe scară mai largă. Valorile morale islamice au inhibat creșterea averilor, într-un oarecare grad: ca regulă generală, din cauza învățăturilor și a clauzelor privind moștenirea, familiilor le era greu să acumuleze capital de-a lungul mai multor generații succesive, fiindcă succesiunea patrimonială se stabilea pe baze progresive și egalitare; în Europa, primogenitura concentra resursele în mâinile unui singur copil și netezea calea spre edificarea unor averi enorme.⁴

Pentru unii, faptul că Europei — sau, mai degrabă, Europei de Nord-Vest — nicicând nu-i mersese mai bine era un motiv de neliniște. Pastorii calvini din Țările de Jos, avertizând asupra pericolelor plăcerii și luxului, propovăduiau cu terifiantă convingere că banul ar fi rădăcina tuturor relelor.⁵ Opinii similare puteau fi întâlnite în Anglia, unde oameni ca Thomas Mun, un autor deosebit de agresiv din prima parte a secolului al XVII-lea, deplângea „prostul obicei al petrecerii... timpului în trândăvie și desfătare”. El atenționa că avuția materială aduce după sine sărăcia cunoașterii și „lepra generală” a trupului și a sufletului.⁶

Bineînțeles, beneficiile creșterii economice nu erau egal împărțite de toți supușii. Scumpirea chiriilor era bună pentru proprietari, dar nu și pentru chiriași; pătrunderea pe piețe vaste însemna o presiune considerabilă asupra prețurilor, pentru că producția autohtonă de lână, textile și alte bunuri întâmpina mai multă concurență.⁷ Decăderea normelor morale, consecință a prefacerilor economice și sociale, a fost suficientă pentru a-i încuraja pe unii să treacă la măsuri drastice. Venise momentul descoperirii unor noi târâmuri, au conchis cei cu vederi mai conservatoare, al găsirii unui loc unde să se poată duce un trai simplu, care pune pe primul loc devoțiunea și puritatea spirituală — un loc pentru un nou început și pentru întoarcerea la principiile de bază.

Puritanii s-au stabilit în Noua Anglie, în semn de protest față de schimbările care au însoțit ascensiunea Europei și împotriva bunăstării care i-a

urmat. Ei reacționau la multitudinea de idei și bunuri ciudate ce făceau ca lumea să pară un altfel de loc — unde porțelanul chinezesc apărea pe mesele la care se mânca în familie, unde căsătoria cu oameni care aveau altă culoare a pielii decât europenii dădea naștere la întrebări despre identitate și rasă și unde atitudinea față de trup stimula ceea ce un cercetător numea recent „prima revoluție sexuală”.⁸

Singura scăpare era s-o pornească peste Atlantic. Destinația preferată nu era Caraibe, unde mulți se duseseră ca să transforme pământurile în plantații de trestie-de-zahăr, folosind munca sclavilor, ci terenurile virgine ale Noii Anglii, unde emigranții puteau duce o existență idealizată, în numele simplității și al evlaviei. Unicul impediment era, firește, prezența populației băștinașe, care „se desfată să-i supună pe oameni la cele mai sângeroase chinuri cu putință, pe unii jupuindu-i de vii cu cochilii de scoici, altora tăindu-le mădulele și încheieturile bucătică cu bucătică și frigându-le pe carbuni, le mănâncă ciozvărele rupte din trup, în văzul lor, cât încă sunt vii, și alte cruzimi cu totul prea înfiorătoare spre a fi povestite”.⁹ Dar chiar și o asemenea soartă merita riscul; tot mai bine ar fi fost, decât în lumea pe care o lăsaseră în urmă. Ne vine ușor să uităm că ospățul de Ziua Recunoștinței, ținut pentru prima oară de Părinții Pelerinii pentru a-și sărbători sosirea în siguranță pe tărâmul belșugului, a fost și o sărbătoare a unei campanii împotriva globalizării: nu era doar aclamarea descoperirii unui nou Eden, ci și respingerea triumfătoare a paradisului de acasă, care fusese distrus.¹⁰

Pentru cei cu altă înclinație, pe care nu-i interesa să clădească un bastion al austerității și al conservatorismului religios, ci voiau să descopere noul, să profite și să se înfrupte din atracțiile și deliciile ispititoare pe care lumea le avea de oferit, exista o alternativă: să o ia către răsărit și să pornească spre Asia. Elaborarea unui program care să dea Angliei posibilitatea de a înfiripa legături cu Asia într-un mod structurat și organizat a fost un proces lent și deseori frustrant. Compania Indiilor Orientale (East India Company — EIC), căreia în 1600 i se acordase monopolul regal pe comerțul cu toate ținuturile de la est de Capul Bunei Speranțe, a reușit să-i alunge prin forță pe portughezi din Bandar Abbas, în Golful Persic, și din Surat, în nord-vestul Indiei, întemeindu-și astfel capete de pod fortificate, ce promiteau bune oportunități pentru viitor. Totuși, concurența împotriva atotputernicei Companii Olandeze a Indiilor de Est (Vereenigde Oostindische Compagnie — VOC) a fost o provocare dificilă.¹¹ Într-adevăr, volumul mărfurilor trimise înapoi spre casă, în Anglia,

a început să crească, dar supremația olandezilor avea o asemenea amploare, încât, la mijlocul secolului al XVII-lea, aceștia din urmă transportau marfă cu o valoare de trei ori mai mare decât englezii.¹²

Relația dintre englezi și olandezi era încurcată. În primul rând, Țările de Jos asigurau clienți și credit pentru bunurile englezești, deci, cu toate că exista rivalitate comercială între EIC și VOC, reușita uneia n-o excludea automat pe a celeilalte. În al doilea rând, spaniolii reprezentau un inamic comun și temeiul pentru cooperare politică și militară între cele două state declarat protestante. Unele personaje marcante ale societății engleze s-au simțit mult îmbărbătate de marile succese navale ale olandezilor împotriva Spaniei, pe Marea Mânecii, în 1639, și, la scurt timp după aceea, la Itamaracá, în largul coastei Braziliei. Drept urmare, fudulul Oliver St John, aflat în fruntea mai multor delegații trimise la Haga cu scopul cimentării legăturilor anglo-olandeze, chiar a înaintat radicala propunere ca ambele țări „să încheie o alianță mai strânsă și o uniune mai apropiată” — cu alte cuvinte, să se unească într-una singură.¹³

Atât de imprevizibile erau puterile europene, încât, la nici un an după ce-și propuseseră o confederație, Anglia și Olanda se războiau. *Casus belli* a fost introducerea Navigation Act, nu mult după întoarcerea acasă a delegației lui St John, prin care Parlamentul cerea ca toate încărcăturile cu destinația Anglia să fie aduse în porturi engleze de nave englezești. Cu toate că exista, fără îndoială, o motivație comercială în spatele acestei legislații, respectiv dorința de a dirija venituri spre o economie pe care luptele interne o secătuiseră, nu lipsit de semnificație era faptul că, în Anglia, își făcea tot mai mult auzită vocea unui grup influent, zgomotos și apocaliptic, care susținea cu insistență că olandezii nu urmăresc decât profitul, sunt mult prea materialști și le lipsește convingerea religioasă.¹⁴

Legea în cauză demonstra aspirațiile în creștere ale Angliei. Așa cum retorica dirijată împotriva Spaniei, cu un secol mai devreme, devenea tot mai înveninată, la fel s-a întâmplat cu criticile la adresa olandezilor, mai ales după ce au izbucnit lupte aprige pe mare, fiindcă olandezii căutau să-și mențină active rutele navale către porturile proprii, prin Marea Mânecii și Marea Nordului. Aceasta a dus, nici mai mult, nici mai puțin, la o revoluție maritimă în Anglia. Flota engleză fusese bine finanțată încă din vremea Tudorilor; acum însă avea loc o modernizare sistematică. Pe parcursul celei de-a doua jumătăți a secolului al XVII-lea, resurse considerabile au fost alocate cu larghețe unui program la scară mare pentru construcția de nave. Cheltuielile dedicate marinei au crescut atât de repede și de brusc,

încât curând consumau aproape o cincime din întregul buget național.¹⁵ Coordonatorul proiectului era Samuel Pepys, ale cărui jurnale foarte personale nu ne prea ajută să ne facem o idee despre mutația geopolitică și militară care se producea în acel moment — sau despre amploarea schimbării ce se petrecea în fiecare șantier de construcții navale din susul și din josul țării.¹⁶

Pepys a adunat laolaltă cele mai noi manuale elaborate de specialiști olandezi — inclusiv cel al lui Nicolaes Witsen, maestrul teoretician al construcției de nave — și, solicitând rigoare și disciplină peste tot, a înființat școli care să predea „arta navigației” și a cerut scrierea unor tratate care să prezinte cele mai recente tehnici, pentru o ambițioasă și bine finanțată nouă generație de proiectanți.¹⁷

Revoluția maritimă avea la bază trei observații diferite. Prima era aceea că ambarcațiunile specializate de mare tonaj erau mai eficace decât navele ușoare de croazieră. Reușita depindea hotărâtor de capacitatea de a asigura putere de foc concentrată — și capacitatea de a-i rezista. Proiectarea navelor a fost modificată în consecință, accentul punându-se pe corăbii mari și solide ca niște castele plutitoare. A doua observație a fost că experiența ar putea veni cu învățăminte mai bune. Ciocnirile cu flota olandeză din anii 1650 și 1660 s-au soldat cu pierderi devastatoare, atât în privința navelor scufundate sau capturate, cât și în privința numărului de ofițeri superiori și căpitani, victime ale bătăliilor: în 1666, aproape 10% din efectivul de comandă al marinei a fost pierdut într-o singură luptă. Drept rezultat al încheștrărilor brutale de acest fel, tactica navală a fost sistematic reevaluată. Au fost distribuite și asimilate manuale de instrucțiuni, cum ar fi *Fighting Instructions*, avându-l ca autor pe amiralul Blake, unul dintre marii comandanți navali ai epocii. Dorința de a împărtăși cunoștințele și de a învăța din experiența trecutului a fost crucială pentru efortul flotei engleze de a deveni cea mai bună din lume: între 1660 și 1815, numărul de decese în rândul căpitanilor englezi (britanici) în timpul luptelor a scăzut cu un uluitor 98%.¹⁸

Cea de-a treia observație, cu nimic mai puțin importantă, se referea la modul cum funcționa marina ca instituție. Pentru a deveni locotenent, a fost obligatorie o experiență de minimum trei ani pe mare și un examen susținut cu succes în fața unor ofițeri superiori. Întăririle în grad ulterioare se bazau strict pe capacitate, și nu pe originea socială, ceea ce însemna nu doar că în vârf ajungeau cei mai capabili, ci și că o făceau având girul

egalilor lor. Transparența încurajatoare a acestui sistem meritocrat a fost și mai mult amplificată de un sistem care îi răsplătea pe cei cu vechimea cea mai mare în posturile cele mai importante. În linii mari, era un sistem identic cu organizarea specifică perioadei timpurii a islamului, care se dovedise atât de eficace în timpul cuceririlor musulmane. Acum, și în Anglia prada de război era împărțită conform unui mod prestabilit de alocare, ofițerii și mateloții fiind recompensați proporțional cu gradul ierarhic și vechimea în serviciu. Prin urmare, toți urmăreau să obțină promovarea, ceea ce servea drept mijloc de propulsare a celor merituoși — mai ales că întregul proces de selecție se desfășura sub supravegherea Consiliului superior al amiralității, care avea drept scop să elimine favoritismul și părtinirea. Acestea erau contracte de muncă optime, cu alte cuvinte, menite să răsplătească și să stimuleze performanța; mai mult decât atât, erau echitabile.¹⁹

N-a trecut mult până când reformele au dat roade. Investițiile masive în flotă au extins considerabil raza de acțiune a Angliei, dându-i șansa de a profita de rivalitățile europene, de episoadele conflictuale sau de alte breșe apărute în Caraibe și în alte părți.²⁰ De asemenea, s-a potrivit perfect cu îndelungatul și elaboratul proces de stabilire a unei activități comerciale mai solide în Asia, unde fructele strădaniei asidue în sfârșit dădeau în pârg. Pe lângă Surat, EIC și-a înființat un important centru în sud-estul subcontinentului, la Madrasapatnam (astăzi, Madras), unde, în prima jumătate a secolului al XVII-lea, s-a negociat o concesiune cu suveranul local, pentru negoț scutit de taxe vamale. După cum n-ar ezita să admită corporațiile moderne, scutirile generoase de taxe erau un favor major, dând posibilitatea beneficiarului să-și scurtcircuiteze rivalii de la mare depărtare — și, la momentul convenit, să-i scoată din joc și pe cei locali. Și, precum ar recunoaște, de asemenea, corporațiile moderne, pe măsură ce așezările umane deveneau mai mari și mai prospere, EIC se afla în poziția perfectă pentru a-și renegocia termeni tot mai buni. De-a lungul a șaptezeci de ani, Madras s-a transformat într-o metropolă înfloritoare. Situația s-a repetat și în alte locuri, cele mai cunoscute fiind Bombay și Calcutta, nestemata Bengalului, iar steaua EIC a continuat să strălucească.²¹

La fel ca în cazul VOC în Olanda, liniile de demarcație dintre guvernul Angliei și EIC nu erau foarte precis trasate. Ambele companii aveau permisiunea de a acționa ca niște sucursale ale statului — li se acorda dreptul de a bate monedă, de a forma alianțe și nu doar de a întreține forțe armate, ci și de a le utiliza. Să intri în slujba acestor organizații cu

caracter comercial, care beneficiau atât de protecție guvernamentală, cât și de susținerea unor investitori foarte puternici, îți deschidea calea către o carieră ademenitoare. Oamenii erau atrași din toate colțurile Angliei și, într-adevăr, din alte părți ale lumii, de asemenea — inclusiv din bastionul conservatorismului, Noua Anglie. Bogată răsplată îi aștepta pe ambițioșii ageri la minte care urcau pe treptele ierarhice ale Companiei.²²

Un exemplu sugestiv a fost cel al unui bărbat născut în Massachusetts în anul 1649, care s-a mutat cu familia înapoi în Anglia pe vremea când era încă băiețel, intrând apoi în serviciul EIC. Inițial, pe postul de mărunt conțopist, a ajuns, în final, să urce pas cu pas în ierarhie, până când a devenit chiar guvernatorul Madrasului. S-a descurcat bine acolo — prea bine, de fapt, căci a fost îndepărtat din postul lui după cinci ani, în toiul zvonurilor despre cât câștigase, personal, pe durata ocupării funcției. Faptul că s-a întors acasă cu cinci tone de mirodenii, mari cantități de diamante și nenumărate obiecte prețioase sugerează că acuzațiile erau întemeiate — la fel și epitaful de pe piatra de mormânt din Wrexham, în nordul Țării Galilor, unde a fost îngropat: „În America născut, în Europa crescut, în Africa umblat și-n Asia însurat... Mult bine-a făcut, dar și ceva rele, deci socoteala-i pe la mijloc, tragem nădejde, îndurarea găsindu-i și suflutului lui un locușor în Ceruri“. El și-a cheltuit cu larghețe banii în Anglia, deși nu și-a uitat nici pământul natal — spre sfârșitul vieții, a donat o sumă generoasă de bani către Collegiate School din Connecticut, care i-a onorat darul, schimbându-și numele după acela al unui binefăcător care i-ar fi putut acorda și alte donații în viitor: Elihu Yale.²³

Yale se aflate în locul potrivit, la momentul potrivit. În anii 1860, curtea imperială Qing din China ridicase restricțiile asupra comerțului exterior, măsură care a dus la o creștere bruscă și masivă a exporturilor de ceai, porțelan și zahăr chinezesc. Drept urmare, porturi ca Madras și Bombay erau nu doar importante centre de comerț, ci au devenit escale și puncte de legătură într-o nouă și însuflețită rețea globală de comerț.²⁴ Ultima parte a secolului al XVII-lea a marcat debutul unei noi ere a contactelor dintre Europa și China, care nu se rezumau doar la schimburi comerciale. Matematicianul Gottfried Leibniz, inventatorul sistemului binar, a putut să-și rafineze ideile grație textelor despre teoriile chineze ale aritmeticii, primite de la un prieten ieșuit care trăise la Beijing către sfârșitul secolului al XVII-lea. Cei aflați într-o poziție care le dădea posibilitatea să profite de legăturile comerciale sau intelectuale pe cale să se înfiripe puteau obține mari câștiguri personale.²⁵

La data la care și-a făcut donația, Yale însuși era perfect conștient de modul în care Răsăritul, și India în particular, era tot mai mult văzut ca o scurtătură a drumului spre marea bogăție. „Nu trebuie să fii nerăbdător să-ți atingi scopul, nici să dai zor în căutarea avuției, îi scria el lui Elihu Nicks, finul pe care-l botezase. Averea pe care am adunat-o m-a costat 30 de ani de răbdare”.²⁶ Ca unul dintre primii englezi care s-a îmbogățit astfel, era cam mult, din partea lui, să dea asemenea sfaturi severe generației următoare. Și, întâmplător, perspectivele de a ajunge incredibil de bogat în Asia tocmai erau pe cale să devină și mai mari. Zorii Epocii de Aur își făceau apariția în Anglia.

Faptul că o insulă din nordul Atlanticului a ajuns să domine afacerile internaționale, să fie inima unui imperiu care controla un sfert din mapamond și să exercite influență până mult departe i-ar fi uluit pe istoricii și pe făuritorii de imperii din trecut. Britannia era un loc neospitalier, scria unul dintre marii istorici ai Antichității Târzii, unde aerul era atât de otrăvitor pe alocuri, încât te putea ucide, dacă vântul își schimba direcția.²⁷ Era locuită de britoni — al căror nume, specula un autor nu mult după aceea, vine din latinescul *brutus*, adică fără minte sau nătâng.²⁵ Despărțit de restul Europei prin Canalul Mânecii, era un teritoriu îndepărtat, izolat și marginal. Aceste defecte deveneau acum atuuri formidabile — și au stat la baza ascensiunii unuia dintre cele mai mari imperii din istorie.

Multe au fost cauzele care au stat la baza succesului final al Angliei. Savanții au remarcat, de pildă, că nivelul de inegalitate socială și economică era mai scăzut decât în alte țări ale Europei și că păturile de jos ale populației aveau un nivel al consumului de calorii sensibil mai ridicat decât în alte state de pe bătrânul continent.²⁹ Studii recente au scos, de asemenea, în evidență că schimbările în modul de trai au jucat și ele un rol, pe măsură ce remunerarea muncii și eficiența au crescut semnificativ, grație recompenselor pe care le oferea economia în creștere. Succesul de amploare al Angliei datora mult, totodată, faptului că era căminul unui număr atât de mare de inovatori.³⁰ Fertilitatea, care pare să fi fost mai scăzută în Anglia decât în majoritatea celorlalte țări europene, a prezentat și ea o corelație importantă cu venitul pe cap de locuitor, dat fiind că resursele și activele de capital treceau în mai puține mâini decât pe continent.³¹

Dar atuul care s-a dovedit imbatabil a fost geografia. Anglia — sau Marea Britanie, după uniunea cu Scoția din 1707 — avea o barieră naturală care s-o protejeze de rivali: marea. Era de mare ajutor, în termenii gestionării unei amenințări militare, dar în privința cheltuielilor statului

era o adevărată mană cerească! Fără granițe terestre de apărare, cheltuielile militare ale Marii Britanii erau înfime în comparație cu cele ale țărilor rivale de pe continent. S-a estimat că, în timp ce forțele armate ale Angliei erau aproximativ de aceeași mărime ca ale Franței în 1550, deja în 1700 francezii aveau de aproape trei ori mai mulți oameni în serviciul militar. Aceștia aveau nevoie de echipament și de solde, ceea ce însemna că, în Franța, cheltuielile erau proporțional mult mai mari decât în Anglia; veniturile erau și ele proporțional mai scăzute în Franța, cât timp soldații și marinarii — fiecare fiind un potențial generator de venit impozabil și de taxe indirecte, prin consum — stăteau departe de câmpurile agricole, de fabrici și de alte locuri de muncă, pentru a-și servi patria.³²

Marea Britanie era protejată împotriva problemelor Europei, unde războaiele păreau să nu se mai sfârșească — statele de pe continent s-au certat și s-au încăierat între ele, în aproape toate combinațiile și permutările posibile, pe parcursul secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea. Britanicii au învățat să intervină judicios, profitând de împrejurările care le erau favorabile, dar păstrând distanța când situația le era potrivnică. Devenea totodată limpede că ceea ce se petrecea în Europa putea hotărî soarta cuiva din partea cealaltă a lumii. Certurile aprinse pe seama celui care va moșteni tronul Austriei puteau avea consecințe care duceau la lupte și schimburi de teritoriu în coloniile europene din toată lumea: legitimitatea succesiunii Mariei Tereza, în anii 1740, a provocat mici focare de conflict din cele două Americi până pe subcontinentul indian, lupte care au ținut aproape un deceniu. Rezultatul a fost că, atunci când chestiunea a fost finalmente rezolvată, în 1748, Cap Breton din Canada și Madras din India au trecut din mâinile francezilor în cele ale britanicilor și invers.

Acesta n-a fost decât un exemplu al modului în care competiția dintre puterile europene avea efecte în cealaltă parte de lume. La sfârșitul anilor 1690, olandezii le-au predat francezilor orașe din India, ca rezultat al înțelegerii semnate la finalul Războiului de Nouă Ani din Europa; insule din Caraibe au trecut de la Marea Britanie la Franța, ca parte a înțelegerilor de pace, după două decenii de lupte intense în Europa; de asemenea, vaste întinderi de pământ din America de Nord au fost schimbate între britanici și francezi, când s-a căzut la înțelegere în disputele privind tronul Spaniei.

Căsătorii puteau să aducă teritorii imense, capete de pod strategice sau mari orașe — așa cum s-a întâmplat în cazul Bombay-ului, predat Angliei

ca parte din zestrea Ecaterinei de Braganza, când aceasta s-a căsătorit cu regele Carol al II-lea în anii 1660. A fost un gest de mărinimie, care, după cum a prezis corect guvernatorul portughez al orașului, a prefigurat sfârșitul puterii Portugaliei în India.³³ Activități din iatacurile Europei, șoapte tănuite pe coridoarele palatelor din capitalele sale despre potențiale mirese sau despre presupuse ofense, la adresa unor domnitori nestatornici al căror amor propriu se simțea iute lezat, aveau implicații și ramificații la mii de kilometri depărtare.

Dintr-un anumit punct de vedere, intrigile de acest fel îi interesau prea puțin pe locuitorii din Orient, cărora le era egal dacă olandezii, britanicii sau olandezii dețineau supremația. De fapt, în caz că aveau totuși vreun efect, rivalitățile din Europa păreau doar să le aducă beneficii împărțite cu tot mai multă dărnicie. Pe tot parcursul secolului al XVII-lea, delegații rivale porneau spre Marele Mogul și spre cărmuitorii Chinei și Japoniei, străduindu-se să le câștige bunăvoința pentru a obține noi concesiuni comerciale sau a le reconfirma pe cele vechi. Ceea ce a sporit importanța intermediarilor — cum ar fi Muqarrab Khan, un funcționar portuar din Gujarat care îi mituia pe curtenii împăratului Jahāngīr, în prima parte a secolului al XVII-lea —, aceștia îmbogățindu-se și ei, drept rezultat.³⁴ În cazul lui Khan, bunurile pe care el le-a cumpărat în 1610, printre care se numărau „armăsari arabi”, sclavi din Africa și alte mărfuri de lux, au avut nevoie de peste două luni doar ca să treacă prin vamă.³⁵

Britanicii din Asia acționau, așa cum scria un istoric, pe baza principii-lui că „oricine și orice are un preț”.³⁶ Aceasta ducea la oferirea unor cadouri extravagante, dar și la proteste din partea unora care condamnau lăcomia celor astfel curțați. Marele Mogul Jahāngīr, de exemplu, avea o deosebită slăbiciune pentru a primi în dar „elefanți peste măsură de mari” — și, probabil, păsări dodo —, și se spunea despre el că ar avea o fire „atât de nesătulă, încât nicicând nu știe cât îi este de ajuns, fiind ca un sac fără fund pe care niciodată nu-l poți umple, căci cu cât are, cu atât mai pofteste”.³⁷

În anii 1660, solii olandezi au la Beijing adus calești, armuri sclipitoare, bijuterii, țesături și chiar ochelari, într-o tentativă de a se face plăcuți, după pierderea poziției pe care o deținuseră în Taiwan, nu cu mult timp înainte.³⁸ Relatarea despre altă delegație olandeză extravagantă, de data aceasta la Lahore, în 1711, arată monumentalul efort depus pentru a flata și a câștiga contacte prețioase, la fel ca glorioasele imagini care înfățișează primirea lor la Udaipur, pe drumul ambasadei către nord. Obiecte frumos lăcuite din Japonia, elefanți din Ceylon și armăsari din Persia erau dați în

dar, la fel ca mirodenii din coloniile olandeze, alături de obiecte europene: un tun, telescoape, sextante și microscopae. Nimic nu era lăsat la voia întâmplării, chiar dacă, de această dată, din cauza împrejurărilor, doleanța trimisului — reînnoirea concesiunilor comerciale — a rămas fără ecou.³⁹

Dura mult timp până când efectul evenimentelor din Europa se resimțea în Orient. În ceea ce-i privea pe localnici, erau mulțumiți dacă soseau mai mulți negustori, în corăbii tot mai mari, fiindcă aduceau mai multe cadouri, așadar ei primeau mai multe recompense și creștea volumul negoțului. Ca atare, padișahilor moguli ca Akbar, Shah Jahân și Aurangzeb (care a domnit între 1658 și 1707) le plăcea să se cântărească de ziua lor de naștere, pe celălalt taler al balanței fiind așezate una peste alta nestemate, metale prețioase și alte comori, până ce cântarul se echilibra — nu era chiar cel mai bun stimulent ca să rămână trași ca prin inel.⁴⁰

Mai apoi, erau șperțurile datorate mijlocitorilor, care cereau bani pentru a-i „escorta” pe călători și negustori până la destinațiile lor, spre marele necaz al unora, care socoteau că atât principiul, cât și suma pretinsă sunt supărătoare. Negustorii englezi cărora li s-au sechestrat mărfurile la Rajmahal în 1654 nu au găsit altă cale decât să-i mituiască pe guvernator și pe funcționarii lui — exact cum procedaseră și olandezii întotdeauna.⁴¹ Plângeri împotriva autorităților locale necinstite puteau ajunge la urechile padișahului mogul, care câteodată îi pedepsea pe cei care își umpleau peste măsură buzunarele: din câte se pare, un judecător acuzat de părtinire a fost pus să stea în picioare în fața padișahului și lăsat să fie mușcat de o cobră; cu altă ocazie, paznicii au fost biciuiți, după ce un muzicant s-a plâns că, pentru a fi lăsat să iasă din palat, a trebuit să le dea acestora o parte din simbria ce-i fusese plătită de padișah.⁴²

Fondurile intrate în India au contribuit în continuare la înflorirea artistică, arhitectonică și culturală, care s-a manifestat încă de la începutul secolului al XVI-lea. Sume tot mai mari de bani pătrundeau în Asia Centrală, parțial ca urmare a tributului plătit suveranilor ca Aurangzeb, pentru garantarea unor relații de pace spre nord, dar și ca rezultat al volumului enorm de tranzacții cu crescătorii de cai, ai căror armăsari pășteau în stepele regiunii. Nu mai puțin de 100 000 de cai erau cumpărați pe piețele din nordul Indiei în fiecare an — și cu adaosuri de preț până la cer, dacă e să dăm crezare unor izvoare istorice.⁴³ În număr încă și mai mare erau vândute oi și vite neguțătorilor din India, dar și din Persia, China și, tot mai mult, celor din Rusia, ceea ce sporea avuțiile acestei regiuni. Orașe cum ar fi Kokand (în prezent, în Uzbekistan) au înflorit, autorii relatând

cu încântare despre calitatea rubarbei, ceaiului, porțelanului și a mătăsii, care se puteau cumpăra ieftin și în cantități considerabile.⁴¹

În pofida ascensiunii comerțului european, rețelele care traversau coloana vertebrală a Asiei continuau să fie pline de viață. O dovedesc registrele companiei VOC, unde se consemnează că zeci de tone de textile, încărcate în spinarea cămilelor, erau trimise în fiecare an dinspre India spre Persia pe vechile rute din Asia Centrală. De asemenea, izvoare istorice englezești, franțuzești, indiene și rusești furnizează informații despre un negoț neîntrerupt pe calea uscatului, lăsându-ne să ne facem o idee despre amploarea sa în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea: călătorii care au umblat prin Asia Centrală povestesc neconținut despre mari cantități de mărfuri oferite spre vânzare în piețe, despre numărul uriaș al cailor crescuți și aduși în locuri cum ar fi Kabul — un „minunat centru de negoț“, unde converg caravane din toate colțurile Asiei, ca să vândă și să cumpere o gamă largă de țesături, rădăcini aromatice, soiuri rafinate de zahăr și alte articole de lux.⁴⁵ Din ce în ce mai importante în cadrul acestui comerț continental erau minoritățile care ajutau la facilitarea schimburilor, mulțumită obiceiurilor comune, legăturilor de familie și capacității de creare a unor rețele de creditare care să funcționeze pe distanțe mari. În trecut, minoritatea sogdiană jucase acest rol. Acum venise rândul evreilor, dar, mai presus de toți, al armenilor.⁴⁶

În adâncuri, curenți puternici se învârtiseau nevăzuți. Atitudinea europenilor față de Asia devenea mai aspră: dacă în trecut Orientul era tărâmul minunățiilor, plin de plante exotice și comori, acum devenise locul unde băștinașii se arătau tot atât de neputincioși și de netrebnici ca în Lumea Nouă. În acest sens, opinia lui Robert Orme este grăitoare pentru secolul al XVIII-lea. Prim istoric oficial al EIC, Orme a scris un eseu intitulat *Effeminacy of the Inhabitants of Indostan*, revelator pentru cât de mult se înăsprise concepția occidentalilor despre Orient. Începea să se manifeste sentimentul agresiv că europenii meritau privilegiile pe care le aveau.⁴⁷ În ceea ce privește atitudinea față de Asia, entuziasmului sincer adus de perspectiva profitului îi luase locul gândul exploatarei brutale a băștinașilor.

Acest mod de a privi lucrurile era perfect sintetizat de termenul „nabab“, cu care erau numiți funcționarii EIC, care adunaseră averi colosale în Asia. Ei se purtau ca niște adevărați huligani și cămătari nemiloși, dând bani cu împrumut cu dobânzi exorbitante, folosind resursele Companiei în interesul lor personal și dijmuiind cu neobrăzare profiturile tranzacțiilor, pentru ei înșiși. Era Estul Sălbatic — o introducere la scenele similare

din vestul Americii de Nord, un secol mai târziu. „Du-te în India“, îi spunea memorialistului William Hickey tatăl său, „retează-le căpășanile mai multor inși bogați... și ai să te întorci nabab“. Cine intra în slujba EIC în India făcea pasul către îmbogățire.⁴⁸

Călătoria nu era lipsită de greutate și de primejdii, căci condițiile de pe subcontinent nu erau deloc ușoare, iar boala putea pune iute capăt ambițiilor. Atât cât ne permit dovezile să estimăm, deși mortalitatea a scăzut, grație îmbunătățirilor aduse salubrității și igienei, precum și în materie de medicină și îngrijire a sănătății, numărul celor trimiși acasă sau considerați inapți de serviciu a crescut constant.⁴⁹ Experiențele puteau fi traumatice, după cum aveau să descopere Thomas Bowrey, un matelot pe nave comerciale, și fărtații săi, când au plătit câțiva bănuți pentru o bårdacă de *bangha*, o infuzie de canabis, în India, pe la sfârșitul secolului al XVII-lea: unul „s-a pus pe dușumea și a plâns în hohote toată după-amiază“; altul, „însăimântat la culme... și-a vârât capul într-un ditamai vasul de lut și-a rămas așa patru ceasuri sau mai mult“; „patru sau cinci stăteau tolăniți pe covoare, aducându-și foarte frumoase laude unii altora, în cuvinte dintre cele mai alese“, în timp ce altul „era arțăgos și s-a bătut cu unul din stâlpii de lemn ai verandei, până ce și-a jupuit aproape toată pielea de pe încheieturile degetelor“.⁵⁰ Era nevoie de ceva timp, ca să te obișnuiești cu alte părți ale lumii.

În schimb, răsplata era dincolo de închipuire, în asemenea măsură, încât a devenit ceva banal ca dramaturgii, ziariștii și politicienii să-i ia în bătaie de joc pe noii îmbogățiți. Se vorbea, printre hohote de râs disprețuitor, despre creșterea bruscă a cererii pentru tutori angajați să predea îndeletniciri de gentlemen, cum ar fi scrima și dansul; despre emoția alegerii croitorului potrivit; despre cum poți afla ce subiecte sunt dezbătute în timpul cinei.⁵¹

Pretutindeni domnea ipocrizia. Era grotesc, le-a spus William Pitt Senior colegilor parlamentari la sfârșitul secolului al XVIII-lea, că „cei care aduc aur străin și-au croit drum cu forța în Parlament, prin metode atât de corupte, că nicio avere ereditară nu i-ar putea rezista“.⁵² Nu a considerat necesar să precizeze faptul că însuși bunicul său adusese acasă una dintre cele mai mari pietre prețioase din lume, Diamantul Pitt, din perioada petrecută în India, și că folosise averea adunată pe durata serviciului ca guvernator al Madrasului ca să cumpere o moșie la țară — împreună cu demnitatea de parlamentar care o însoțea.⁵³ Alții își vărsau și ei năduful în gura mare. Era îngrozitor, a declarat nu mult după aceea Edmund

Burke, înfuriat, în cadrul unei interpelări din Camera Comunelor, că „nababii” sunt pe cale să distrugă societatea — împăunându-se cu averile lor, devenind membri ai parlamentului și căsătorindu-se cu ficele aristocraților.⁵⁴ Dar era practic inutil să te mânie pentru asemenea lucruri: la urma urmei, cine nu și-ar dori un tinerel bogat și ambițios drept ginere sau un pretendent generos drept soț?

Explicația pentru aceste averi impresionante se găsea în tranziția EIC de la o structură mercantilă, având drept obiect transportarea mărfurilor între două continente, la o putere de ocupație. În mod natural, s-a ajuns la traficul de droguri și la jaf. Opiul era cultivat în cantități tot mai mari pe plantații din India, pentru finanțarea achizițiilor de mătase, porțelan și, mai presus de toate, de ceai, din China. Statistica oficială indică o creștere rapidă a importurilor de ceai: de la 58 151 de kilograme achiziționate în 1711, la 6,14 milioane, 80 de ani mai târziu — cifrele nu menționează alte transporturi care trebuie să fi fost strecurate pe furie, prin contrabandă, pentru a se evita taxele. Într-o perfect conturată imagine în oglindă, dependența crescândă de bunuri de lux, în Occident, a fost efectiv dată la schimb — și curând egalată — de creșterea dependenței de droguri în China.⁵⁵

Cu nimic mai puțin lucrativ era să faci bani și în alte moduri dubioase. Deși cârmuitorilor locali din India, în secolul al XVIII-lea, li se oferise protecție la o scară tot mai mare și în mod constant, momentul decisiv s-a petrecut în 1757, când o expediție condusă de Robert Clive a fost trimisă la Calcutta ca să intervină după un atac asupra orașului, venit din partea Nababului Bengalului. Lui Clive i s-au oferit curând sume enorme pentru a le asigura sprijin candidaților locali rivali care voiau să-și aducă puterea. Imediat, Clive a constatat că i se oferise controlul asupra *diwani* — totalitatea încasărilor din taxe și impozite ale regiunii — și că avea posibilitatea să se servească din veniturile uneia dintre cele mai populate și dinamice din punct de vedere economic părți ale Asiei, locul de origine al unei industrii textile care asigura peste jumătate din totalul importurilor Marii Britanii dinspre Orient. Aproape peste noapte, Clive a devenit unul dintre cei mai bogați oameni din lume.⁵⁶

O comisie specială a Camerei Comunelor, instituită în 1773 pentru a cerceta efectele produse prin cucerirea Bengalului, a dat la iveală sumele năucitoare luate din buzunarele bengalezilor. Peste 2 milioane de lire sterline — zeci de miliarde, în banii de azi — se distribuiseră drept „cadouri”, aproape toate găsindu-și calea către buzunarele angajaților locali ai EIC.⁵⁷

Cu nerușinare se adăugau scene nedemne și șocante de la fața locului. În 1770, prețul cerealelor urcase constant, cu urmări catastrofale, când foamea a lovit regiunea. Numărul morților a fost estimat la câteva milioane; însuși guvernatorul general a declarat că o treime din populație își pierduse viața. Europeanii nu se gândeau decât la cum să se îmbogățească, în timp ce populația locală murea de foame.⁵⁸

Situația putea fi în totalitate evitată. Suferința celor mulți fusese sacrificată întru câștigul personal. În bătaie de joc, Clive a răspuns, pur și simplu — ca un director general al unei bănci aflate în dificultate —, că prioritatea lui fusese aceea de a proteja interesele acționarilor, nu pe ale populației locale; nu merita să fie criticat, bineînțeles, pentru că și-a făcut datoria.⁵⁹ Lucrurile aveau să se înrăutățească. Pierderea de mână de lucru din Bengal a avut un impact devastator asupra productivității. Odată cu prăbușirea încasărilor, costul vieții a crescut puternic, provocând panică: nu cumva găina cu ouă de aur își depusese ultimul ou? Urmarea a fost un iureș de vânzare a acțiunilor EIC, împingând compania în pragul falimentului.⁶⁰ Departele de a fi avut niște directori care să dovedească însușiri supraomenești de buni administratori și creatori de avuție, s-a vădit astfel că practicile și cultura organizațională ale Companiei puseseră în genunchi sistemul financiar intercontinental.

După consultări disperate, guvernul de la Londra a decis că EIC era prea mare ca să fie lăsată să intre în faliment și a consimțit să o salveze. Dar pentru aceasta, era nevoie de fonduri — în bani peșin. Privirile s-au întors spre coloniile din America de Nord, unde taxele și impozitele erau substanțial mai mici decât chiar în Marea Britanie. Când cabinetul Lordului North a votat Tea Act, în 1773, credea că găsisese o soluție elegantă pentru a finanța salvarea EIC, în același timp în care alinia parțial regimul fiscal al coloniilor americane cu cel britanic. A provocat furie printre coloniștii de peste Atlantic.

Peste tot în Pennsylvania s-au distribuit foi volante și pamflete care descriau EIC ca pe o instituție „foarte versată în tiranie, jaf, oprimare și vărsare de sânge”. Simboliza tot ceea ce era greșit în Marea Britanie însăși, unde păturile superioare ale societății se lăsaseră fermecate de grupurile de interese lacome și egoiste care se îmbogățeau pe seama oamenilor de rând.⁶¹ Corăbiile încărcate cu ceai au fost întoarse, când un front unit de coloniști a refuzat să se plece în fața cererilor unui guvern ce nu le îngăduia reprezentarea în viața politică. Când trei corăbii au aruncat ancora

în portul Boston, cele două tabere, localnicii și autoritățile, se aflau în pragul conflictului. În noaptea de 16 decembrie, un mic grup de bărbați îmbrăcați ca „indieni” a urcat pe furiș la bordul navelor și a răsturnat lăzile cu ceai în apele portului; mai bine să se ducă pe fundul mării, decât să fie obligați să plătească taxe Londrei.⁶²

Văzut dintr-o perspectivă americană, lanțul de evenimente care a dus la Declarația de Independență a Statelor Unite ale Americii a avut un context specific american. Dar dintr-un unghi de analiză mai complex, cauzele sale erau ceva mai vechi: aveau legătură cu tentaculele puterii britanice care se întinseseră tot mai departe, în căutarea de noi oportunități, și cu eficacitatea Drumului Mătăsii, care provocase dezechilibru economic, pompând prea multă bogăție într-un timp foarte scurt. Londra încerca să pună în balanță diverse cereri din părți opuse ale lumii și să folosească veniturile aduse de taxe într-un loc, pentru a finanța cheltuielile din alt loc, ceea ce ducea la deziluzie, nemulțumire — și revoltă. Urmărind neconținut profitul, apăruse un sentiment crescând de siguranță de sine și de aroganță. Compania Indiilor Orientale, le-a spus Clive inchizitorilor săi în ajunul prăbușirii, era o putere imperială în toate, mai puțin cu numele. Domnea peste țări „bogate, cu populație numeroasă, roditoare” și era „în posesia... a douăzeci de milioane de supuși”.⁶³ Așa cum și-au dat seama cei din coloniile americane, până la urmă nici nu era mare diferență între a fi supus într-un teritoriu controlat de Marea Britanie sau de un alt stat. Dacă bengalezii puteau să moară de foame, de ce să nu moară și cei care trăiau în colonii, ale căror drepturi nu păreau să fie mai bune sau mai multe? Venise timpul să se descurce pe cont propriu.

Războiul de Independență american a provocat dezbateri filosofice în Marea Britanie, despre cum ar fi trebuit tratate regiunile unde englezii își edificaseră poziții negustorești, care erau nu doar lucrative comercial, ci aveau și o reală putere de influență politică. Cucerirea efectivă a Bengalului a fost un semnal de alarmă, întrucât a schimbat situația Marii Britanii dintr-o țară care sprijinea coloniile propriilor emigranți într-una care domnea asupra altor popoare. A fost o curbă a învățării, cu pantă abruptă, pentru a înțelege ce însemna acest lucru și cum să mențină un echilibru între dorințele centrului imperiului și nevoile regiunilor sale periferice. Marea Britanie s-a trezit administrând popoare care își aveau propriile legi și cutume. A fost nevoită să-și dea seama ce-ar trebui să împrumute de la noile comunități și ce-ar trebui să le ofere — și cum să construiască un program care să fie funcțional și durabil. Un imperiu se năștea.

Geneza lui a marcat sfârșitul unui capitol. Trecerea celei mai mari părți a Indiei în mâinile britanicilor a dus la sufocarea rutelor de comerț pe uscat, pe măsură ce puterea de cumpărare, activele de capital și atenția au fost hotărâtor deturnate spre Europa. Declinul în importanță al cavaleriei, cauzat de diverse îmbunătățiri aduse tehnologiei și tacticii militare, îndeosebi legate de armele de foc și artileria grea, a jucat, de asemenea, un rol important în scăderea volumului de mărfuri transportate pe drumurile care traversau în zigzag Asia de milenii. Asia Centrală, la fel ca sudul Europei înaintea ei, a început să-și piardă strălucirea.

Pierderea a treisprezece colonii în America de Nord a fost un pas înapoi umilitor pentru Marea Britanie și a subliniat cât de important era să păstreze liniștea în posesiunile britanice. Iar în această privință, numirea lordului Cornwallis în funcția de guvernator general al Indiei a fost un gest revelator: el jucase un rol de seamă în dezastrul de peste Atlantic, predându-se cu orașul Yorktown în fața victoriosului George Washington. Se ajunsese la concluzia că britanicii primiseră o lecție dureroasă și că aceia care trăseseră învățămintele de rigoare erau cei mai în măsură să se asigure că nu se va mai întâmpla vreodată același lucru și în alte locuri. Se prea poate ca Marea Britanie să fi pierdut Statele Unite ale Americii, dar nu aveau de gând să piardă niciodată India.

DRUMUL SPRE CRIZĂ

Pentru Marea Britanie, dezastrul suferit în America a constituit un mare șoc, un pas înapoi care sugera că imperiul ar putea fi vulnerabil. În timp, britanicii reușiseră să-și asigure o poziție dominantă în lume — direct, dar și prin intermediul Companiei Indiilor Orientale, care aducea prosperitate, influență și putere. Imperiul își apăra cu îndârjire verigile — acele oaze care se înlănțuiau pentru a crea legătura cu Londra — și se arăta foarte vigilent împotriva oricăror tentative de a i se anula sau slăbi autoritatea asupra canalelor de comunicare din Marea Java până în Caraibe și din Canada până în Oceanul Indian.

Cu toate că, de regulă, secolul al XIX-lea este perceput ca perioada de apogeu a imperiului, o vreme în care puterea Marii Britanii a crescut, existau semne care indicau, de fapt, contrariul — că autoritatea lui începea să scadă, îndemnând la desperate lupte de ariergardă, care deseori aveau consecințe dezastruoase în plan strategic, militar și diplomatic. Efortul de a păstra teritoriile împrăștiate pe tot globul ducea la situații primejdioase, de tip „totul sau nimic“, cu rivali locali și globali, miza fiind de fiecare dată și mai mare. În 1914, însăși soarta imperiului se juca în funcție de rezultatul războiului din Europa: imperiile erau îngenunchiate nu de evenimentele nefericite și neînțelegerile cronice de pe coridoarele puterii de la Londra, Berlin, Viena, Paris și Sankt-Petersburg, ci de tensiunile legate de controlul asupra Asiei, care mocneau înăbușit de decenii întregi. Nu spectrul Germaniei s-a aflat în spatele Primului Război Mondial, ci al Rusiei — și, înainte de toate, umbra pe care o proiecta peste Răsărit. Printr-o încercare

disperată, Marea Britanie a dorit să preîntâmpine creșterea acestui pericol, care a avut un rol important în angrenarea lumii în război.

Amenințarea pe care Rusia o reprezenta pentru Marea Britanie s-a întins ca un cancer în veacul dinaintea asasinării lui Franz Ferdinand, odată cu transformarea Rusiei dintr-un regat arhaic și fărâmițat, cu o economie agrară, într-un imperiu reformat și ambițios. Din cauza aceasta autoritățile de la Londra au intrat în alertă tot mai des și mai intens, fiindcă devenea limpede că, datorită dezvoltării și expansiunii sale, Rusia concura Albionul, ba chiar amenința să îl depășească.

Primul semn îngrijorător a apărut la puțin timp după anul 1800. Vreme de câteva decenii, granițele Rusiei se tot schimbaseră, prin includerea de noi teritorii și populații din stepele Asiei Centrale, un mozaic pestrît de triburi la sud și la est, cum ar fi kârgâzii, kazahii și oirații. La început, expansiunea s-a realizat pașnic. Chiar dacă Marx criticase profund metodele imperialiste de creare a „noilor ruși”, acest proces istoric s-a desfășurat cu o considerabilă susceptibilitate.¹ În multe cazuri, conducătorii locali nu numai că au fost generos răsplătiți, dar li s-a și permis să rămână la putere; funcțiile lor au fost garantate și oficial recunoscute de Sankt-Petersburg. Prin concesiile acordate — ample degrevări fiscale, acordarea de pământuri și scutirea de serviciul militar — stăpânitorii ruși au fost mai ușor tolerați.²

Expansiunea teritorială a alimentat creșterea economică, într-un ritm accelerat pe tot parcursul secolului al XIX-lea. În primul rând: masivele cheltuieli de apărare de până atunci, împotriva raidurilor și atacurilor dinspre stepe, au fost reduse, iar banii economisiți astfel au fost utilizați în alte domenii și în alte moduri.³ În al doilea rând: prin dobândirea accesului la pământul extraordinar de fertil al regiunilor de stepă, din „centura de cernoziom” ce se întindea de la Marea Neagră până hăt, departe, în est, se obțineau recompense bogate.

Până atunci, rușii fuseseră obligați să cultive terenuri mai puțin roditoare pentru recoltele de consum, ceea ce a dus la un randament agricol foarte scăzut la nivelul întregii Europe, amenințând populația cu spectrul foametei. Un călător britanic de la începutul secolului al XVIII-lea afirma despre calmâci — o ramură a tribului oiraților, care se stabilise în regiunea Volga Inferioară și pe țărmul nordic ale Mării Caspice — că erau în stare să adune o armată de 100 000 de bărbați vâjnoși și bine înarmați. Dar, trăind cu teama permanentă de a nu fi atacați, aceștia nu își putuseră dezvolta agricultura. „Câteva sute de acri” din pământul fertil al acestei regiuni, scria

aceiași călător, „ar fi la cel mai mare preț în Anglia, dar aici sunt lăsați în paragină și rămân necultivați”.⁴ Negoțul avea de suferit, iar orașele rămăneau la dimensiuni modeste — la fel și din punct de vedere demografic: înainte de 1800, populația urbană deținea o pondere nesemnificativă.⁵

În lumina schimbărilor, au început să crească și ambițiile, și orizonturile Rusiei. La începutul secolului al XIX-lea, trupele țarului au atacat Imperiul Otoman, obținând importante concesii din partea sultanului, cum ar fi controlul asupra Basarabiei, regiunea mărginită de Nistru și Prut, precum și asupra unor teritorii vaste la Marea Caspică. Victoria a fost curând urmată de un atac la sud de Caucaz, care i-a aplicat Persiei o serie de înfrângeri stânjenitoare.

Balanța puterii în Caucaz începuse să se încline hotărâtor. Aceste regiuni, provincii și hanate fuseseră fie independente, fie state vasale persanilor timp de secole. Redesenarea hărții reprezenta o mutație majoră în regiune și un semn lipsit de echivoc al ambițiilor crescânde ale Rusiei la granița ei sudică. Nu le-a luat mult britanicilor ca să înțeleagă semnificația evenimentelor — mai ales după ce s-a primit vestea că o misiune franceză fusese trimisă în Persia pentru a compromite poziția Marii Britanii în est. Revoluția Franceză din 1789 produsese rezultate similare Morții Negre, suferința la scară mare lăsând locul unei noi ere a atitudinii hotărâte și a renașterii.

La sfârșitul secolului al XVIII-lea, Napoleon plănuia nu doar să cucerească Egiptul, dar și să-i alunge pe britanici din India. Se spune că Napoleon i-ar fi scris puternicului sultan Tipu din Mysore pentru a-i povesti despre numeroasele și invincibilele trupe franceze care îl vor „elibera curând din lanțurile de fier ale Angliei”.⁶ Cu siguranță, ispita Indiei ocupa un loc de seamă în mintea artizanilor strategiei Franței din acea vreme.⁷ Și a continuat să-i ademenească, după cum se vede limpede din misiunea unuia dintre generali de încredere ai lui Napoleon, contele de Gardane, în Persia, în 1807, cu ordinul de a cădea la înțelegere cu șahul, în vederea unei alianțe, dar și pentru a întocmi hărți detaliate, necesare pregătirii campaniei franceze pe subcontinentul indian.⁸

Britanicii au reacționat imediat, trimițând un înalt reprezentant oficial, pe Sir Gore Ouseley, pentru a contracara propunerile făcute șahului de francezi, împreună cu o delegație impresionantă, care „să-i emoționeze, în general, pe băștinași cu trăinicia legăturii noastre”.⁹ Mari eforturi s-au depus apoi spre a face impresie șahului și Curții sale, chiar dacă, în spatele

ușilor închise, puțini catadicseau să-și ascundă disprețul față de obiceiurile localnicilor. Batjocura preferată era rezervată aparent nesfârșitelor solicitări de cadouri scumpe. Ouseley a fost nenorocit să afle că un inel pe care-l prezentase cârmuitorului persan, împreună cu o scrisoare din partea regelui George al III-lea, fusese socotit prea mic și nu îndeajuns de valoros. „Ticăloșia și lăcomia acestor oameni, scria el indignat, sunt de-a dreptul dezgustătoare”.¹⁰ Era o atitudine împărtășită și de un alt ofițer britanic, aflat în vizită la Teheran cam în aceeași perioadă. Persanii sunt obsedați, scria acesta, de formalitățile gestului de a oferi plocane și cadouri — în asemenea măsură, încât s-ar putea scrie un tom întreg despre „regulile după care trebuie să te așezi și să te ridici în picioare”.¹¹

În public, lucrurile arătau cu totul altfel. Ouseley — vorbitor fluent de persană — s-a asigurat că, odată sosit, va fi primit la mai mare depărtare de capitală decât ambasadorul francez, știind că acest gest vădea un respect sporit față de el personal și față de misiunea sa, și a avut grijă să aranjeze o întâlnire cu șahul mai devreme decât rivalul său, remarcând cu plăcere că scaunul său era așezat mai aproape de tron decât se obișnuia în general.¹² Strădania de a câștiga bunăvoința persanilor s-a manifestat și prin trimiterea unor consultanți militari britanici — doi ofițeri, doi subofițeri și zece tunari ai Artileriei Regale —, care i-au instruit pe soldații persani, le-au dat sfaturi privind mijloacele de apărare a frontierei și chiar au condus atacuri-surpriză asupra pozițiilor rusești de la Sultanabad, unde predarea garnizoanei, la începutul lui 1812, a fost o adevărată lovitură de imagine pentru persani.

Situația s-a schimbat când Napoleon a atacat Rusia, în luna iunie a aceluiași an. Pe măsură ce francezii mășăluiau în ritm susținut spre Moscova, britanicii au intuit avantajele pe care le oferea abandonarea alianței cu Persia și alăturarea de tabăra rușilor — „bunii noștri prieteni”, așa cum i-a numit Ouseley într-un raport trimis Secretarului pentru Afaceri Externe, în care erau consemnate și consecințele mai largi ale ofensivei franceze din Rusia. Era cu atât mai bine așa, a conchis Ouseley, pentru că exista „o trăsătură perversă în caracterul persanilor, care îi face să rămână insensibili, precum și lipsiți de recunoștință, în privința oricăror favoruri ce li se acordă”; amicitia pe care se străduise din răspuțeri să o câștige putea fi ușor sacrificată și fără prea mare părere de rău, mai ales că persanii erau „cei mai egoiști și mai plini de sine oameni din lume”.¹³

Prioritatea acordată de britanici relației lor cu Rusia a stârnit dezamăgire în Persia, unde s-a răspândit ideea că niște aliați până atunci de

încredere schimbaseră pe neașteptate direcția. Decepția s-a transformat în reproșuri amare, după un atac-surpriză prin Caucaz din partea forțelor rusești, încurajate de respingerea armatei lui Napoleon în 1812. În ochii multora, gestul lui Ouseley — care depusese atâtea eforturi ca să-i câștige prietenia șahului — de a redacta umilitorul Tratat de la Gulistan, din 1813, în urma Războiului ruso-persan, prin care Rusia primea cea mai mare parte a flancului caspic, inclusiv Daghestan, Mingrelia, Abhazia, Derbent și Baku, a semănat cu o adevărată trădare.

Favorizarea Rusiei, care reieșea în mod evident din termenii tratatului, a provocat dezgust printre persani, care au acuzat caracterul profund nedemn de încredere și nepăsarea britanicilor față de interesele altor popoare. Sunt extrem de dezamăgit de comportamentul Marii Britanii, îi scria ambasadorul persan lordului Castlereagh, secretarul pentru afaceri externe. „M-am bizuit pe marea prietenie a Angliei” și pe „promisiunile hotărâte” care fuseseră făcute în privința sprijinirii Persiei, se lamenta diplomatul. „Sunt complet dezamăgit” de modul cum s-au întors lucrurile, a continuat acesta, avertizând că, „dacă situația rămâne așa cum a fost lăsată acum, nu este câtuși de puțin spre cinstea și onoarea Angliei”.¹⁴ Ca urmare a atacului lui Napoleon, Rusia devenise un aliat util pentru britanici; sacrificarea legăturilor cu Persia a fost prețul ce trebuia plătit.

Importanța crescândă a Rusiei pe plan internațional nu se limita doar la Europa sau Orientul Apropiat, căci tentaculele ei se întindeau încă și mai departe. În contrast cu modul în care privim noi astăzi lumea, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, frontiera răsăriteană a Rusiei nu era câtuși de puțin în Asia, ci în cu totul altă parte: în America de Nord. La puțin timp după 1800, dincolo de Marea Barents, în Alaska zilelor noastre, s-au fondat primele colonii, apoi au apărut diverse așezări pe coasta vestică a Canadei și, mai departe, spre sud până la Fort Ross, în Sonoma County, diviziunea administrativă a actualului stat american California. Aceștia nu erau negustori aflați în trecere, ci coloniști permanenți, care au investit în construirea unor porturi, a unor depozite și chiar a unor școli. Localnici tineri „de origine creolă” de pe litoralul Pacificului au fost școliți în limba rusă, conform programei școlare rusești, iar unii dintre ei au fost trimiși la studii la Sankt-Petersburg, câțiva înscriindu-se chiar la prestigioasa Academie de Medicină.¹⁵ Printr-o curioasă coincidență temporală, trimiși imperiali ai țarului soseau în golful San Francisco pentru a discuta chestiuni de aprovizionare cu guvernatorul spaniol, aproape în

același moment în care Sir Gore Ouseley tatona terenul în vederea unei alianțe cu rușii, după invazia lui Napoleon din 1812.¹⁶

Problema era că, pe măsură ce granițele Rusiei începeau să se extindă în ritm alert, același lucru se întâmpla și cu încrederea în sine a cârmuitorilor săi. Atitudinea față de cei aflați dincolo de frontiere s-a înăsprit. Treptat, popoarele din Asia de Sud și Centrală au ajuns să fie considerate barbare și având nevoie să fie luminate — și tratate ca atare. Consecințele au fost dezastruoase, cele mai notabile fiind în Cecenia, unde, în anii 1820, Aleksei Ermolov, un general îndărătnic și sangvinar, a dezlănțuit împotriva populației locale acte de violență șocantă. Această campanie nu doar că a pregătit terenul pentru apariția unui lider autohton charismatic, imamul Shamil, care a condus o mișcare eficientă de rezistență împotriva ocupanților, dar a și stricat relațiile dintre locuitorii regiunii și ruși, timp de mai multe generații.¹⁷

S-a răspândit stereotipul conform căruia Caucazul și stepa erau tărâ-muri ale violenței și nelegiurii. Astfel de reprezentări pot fi întâlnite în poeme cum ar fi *Prizonierul din Caucaz*, de Aleksandr Pușkin, și *Cântec cazăcesc de leagăn*, de Mihail Lermontov, în care un cecen nemilos se furișează pe malul unui râu, înarmat cu un jungher, cu intenția de a ucide un copil.¹⁸ În timp ce, la apus, Rusia era străjuită de „iluminismul cel mai rafinat”, așa cum spunea un fruntaș politic radical în fața auditoriului său din Kiev, la răsărit se confrunta cu bezna ignoranței. Era o mare datorie, așadar, „să ne împărtășim ideile cu vecinii noștri pe jumătate barbari”.¹⁹

Nu toată lumea era atât de sigură în această privință. În deceniile următoare, intelectualii ruși s-au contrazis pe tema direcției în care ar fi trebuit să privească imperiul țarist: spre saloanele și rafinamentul Apusului; sau spre Răsărit, înspre Siberia și Asia Centrală. Exista o gamă variată de răspunsuri. În opinia filosofului Piotr Ceaadaev, rușii nu aparțineau „niciuneia dintre marile familii ale omenirii; noi nu suntem nici ai Apusului, nici ai Răsăritului”.²⁰ Dar după părerea altora, teritoriile neexplorate din est ofereau diverse posibilități, o șansă ca Rusia să dobândească propria Indie.²¹ În ochii lor, marile puteri ale Europei nu mai erau modele ale societății perfecte, care trebuiau copiate, ci state rivale a căror putere se cuvenea contestată.

Compozitorul Mihail Glinka a studiat istoria veche a Rusiei Kievene și a khazarilor, căutând inspirație pentru opera *Ruslan și Ludmila*, în timp ce Aleksandr Borodin a meditat la destinul Orientului, când a scris poemul simfonic *Prin stepele Asiei Centrale*, în care sunt evocate caravanele

și negoțul la mare depărtare peste ținuturile de stepă, și *Dansurile polovțiene*, inspirate din ritmurile modului de viață nomad.²² Interesul pentru „orientalism”, evident în tematică, în armonie sau în instrumentație, a fost o trăsătură constantă a muzicii clasice ruse din secolul al XIX-lea.²³

Dostoievski a pus mult suflet în pledoaria lui pentru ideea ca Rusia nu doar să se implice într-o relație strânsă cu Orientul, ci să-l adopte fără rezerve. Într-un faimos eseu intitulat „Ce este Asia pentru noi?”, el a susținut, la sfârșitul secolului al XIX-lea, că Rusia trebuie să se elibereze din lanțurile imperialismului european. În Europa, scria el, suntem oaspeți nepoțiți și sclavi; în Asia, „venim ca stăpâni”.²⁴

Opiniile de acest fel au avut la bază succesele de peste graniță. Noi câștiguri teritoriale au fost obținute în Caucaz după un atac persan care s-a terminat teribil de prost pentru atacatori, în anii 1820. Resimțind încă efectul usturător al condițiilor Tratatului de la Gulistan și îmbărbătat de animozitatea populațiilor locale față de generalul Ermolov, al cărui obicei de a spânzura femei și copii în piețele publice îi scârbea pe spectatori, șahul Fath 'Alī a ordonat un atac împotriva pozițiilor ruse în 1826.²⁵ Riposta a fost devastatoare: după ce Ermolov fusese destituit din post, trupele țarului au trecut spre sud prin trecătorile Caucazului, au nimicit armatele persane și au obținut pacea în 1828, în condiții mult mai grele pentru învinși decât cele impuse cu cincisprezece ani mai devreme: teritorii în plus erau cedate Rusiei, împreună cu o sumă enormă de bani. În asemenea hal de umilință a fost adus suveranul persan, care și-a văzut autoritatea mult diminuată, încât a fost nevoit să ceară țarului, în mod oficial, să admită succesiunea la tron a moștenitorului său, prințul Abbās Mīrzā, după moartea sa, de teamă că altfel nu va putea nici măcar să urce pe tron, cu atât mai puțin să rămână la putere.

Nu mult a trecut și mișcări violente de stradă au erupt la Teheran. Mulțimea a luat drept țintă ambasada Rusiei, devastând clădirea în februarie 1829. Reprezentantul diplomatic al Rusiei în oraș, care adoptase o linie intransigentă în raporturile cu Persia, dramaturgul Aleksandr Griboedov, pe-atunci în vârstă de treizeci și șase de ani, autorul comediei satirice *Prea multă minte strică*, a fost ucis, iar trupul lui, încă purtând uniforma, a fost târât de gloată pe străzile orașului.²⁶ Șahul a luat imediat măsuri de preîntâmpinare a unei invazii nimicitoare, trimițându-și unul dintre nepoții preferați să-i prezinte scuze țarului, împreună cu poeți care să-l preamărească drept „Soliman al vremurilor noastre”. Și, mai important, i-a oferit cadou una dintre cele mai valoroase pietre prețioase din lume. Diamantul

Șahului, cântărind aproape 90 de carate, atârna odinioară deasupra tronului împăraților din India, înconjurat de rubine și smaralde. Acum era trimis la Sankt-Petersburg, ca supremă ofrandă de pace. Țelul a fost atins: toată tărașenia, a declarat țarul Nicolae I, trebuie acum dată uitării.²⁷

Tensiunile creșteau la Londra. La începutul secolului al XIX-lea, o misiune britanică fusese trimisă în Persia ca să contracareze amenințarea și megalomania lui Napoleon. Acum, Marea Britanie s-a trezit confruntată cu o provocare din partea unui rival diferit și neașteptat: Franța nu mai constituia o amenințare, ci Rusia — ba mai mult, sfera ei de influență părea că se extinde cu fiecare zi, în toate direcțiile. Unii prevăzuseră că așa se va întâmpla. Strategia britanică își propune să „ofere Persia, legată de mâini și de picioare, Curții imperiale de la Sankt-Petersburg“, observa Sir Harford Jones, fost ambasador la Teheran. Alții au fost mai sinceri. În ceea ce privește politica în Asia, scria lordul Ellenborough, personaj important al Cabinetului condus de ducele de Wellington în anii 1820, rolul Marii Britanii se rezuma, pur și simplu, la „îngrădirea puterii Rusiei“.²⁸

Prin urmare, era îngrijorător, într-adevăr, că evenimentele care se derulaseră în Persia întăriseră autoritatea țarului, făcând din el protectorul șahului și al regimului acestuia. Atunci când au izbucnit războaie serioase împotriva stăpânirii rusești asupra stepelor kazahe, în 1836–1837, întrerupând negoțul cu Asia Centrală și India, Rusia l-a îndemnat pe noul șah persan, Muḥammad, să atace Herāt-ul, oraș din vestul Afganistanului, în speranța că va inaugura astfel o nouă rută comercială, alternativă, spre Orient. Forțelor persane li s-a furnizat sprijin militar și logistic, pentru ca acestea să-și atingă obiectivul.²⁹ Britanicii au fost prinși pe picior greșit — și s-au panicat.

Lordul Palmerston, secretarul pentru afaceri externe, a fost alarmat de această întorsătură a lucrurilor. „Rusia și Persia umblă cu șiretlicuri în Affghanistan [*sic*]“, scria el în primăvara lui 1838 — deși rămânea optimist că situația avea să fie curând rezolvată în mod satisfăcător.³⁰ Însă peste trei săptămâni devenise sincer preocupat. Bijuteria din coroana Imperiului Britanic părea brusc vulnerabilă. În urma acțiunilor sale, Rusia ajunsese „puțin cam prea aproape de ușa noastră din India“, îi scria el unei persoane în care avea deplină încredere. O lună mai târziu, îi avertiza pe alții că bariera dintre Europa și India fusese îndepărtată, „lăsând calea deschisă pentru invazie chiar în fața porților noastre“.³¹ Într-adevăr, situația arăta sumbru.

Trimiterea de urgență a unei forțe armate care să ocupe insula Kharg din Golful Persic a fost suficientă pentru a deturna atenția șahului și a-l face să renunțe la asediul asupra Herât-ului. Dar măsurile următoare au fost un dezastru. Nerăbdătoare să sprijine un lider de încredere, care să o ajute la întărirea influenței sale în Asia Centrală, Marea Britanie a intervenit în treburile încurcate ale Afganistanului. Atenționați prin câteva rapoarte că suveranul țării, Dost Muḥammad, primise emisari ai Rusiei cu oferte de alianță, britanicii au luat decizia să-l susțină pe rivalul lui, Shah Shuja, cu intenția de a-l pune în locul lui pe tron. La schimb, Shuja a fost de acord să permită staționarea unei garnizoane de soldați britanici în Kabul și să aprobe recenta anexare a Peshāwarului de către colaboratorul britanicilor, puternicul și influentul maharajah al Punjabului.

Pentru început, treaba a mers ca unsă, pe măsură ce Quetta, Kandahar, Ghazni și Kabul — punctele-cheie de control al accesului spre direcțiile est-vest și nord-sud — au fost aduse la ordine cu foarte puțină bătaie de cap. Dar, nu pentru prima oară și, cu certitudine, nici pentru ultima, intervenția din exterior a unit grupurile de interese dispartate și, în mod normal, divizate, din Afganistan. Deosebirile tribale, etnice și lingvistice au fost lăsate la o parte, pe măsură ce s-a intensificat sprijinul pentru Dost Muḥammad, în detrimentul prea puțin popularului Shah Shuja, găsit țap ispășitor — mai ales după ce s-au emis directive care păreau să-i favorizeze pe britanici în dauna populației locale. Imamiile moscheilor din întreaga țară au refuzat să citească *ḥuṭba*, ovația în cinstea domnitorului, în numele lui Shuja.³² Nu mult a trecut până ce Kabulul, cu garnizoana lui, a devenit tot mai nesigur pentru orice britanic sau orice localnic suspectat că ar avea simpatii probritanice.

În noiembrie 1841, Alexander Burnes, un scoțian ale cărui numeroase și îndelungate călătorii în regiune erau bine-cunoscute în Marea Britanie, grație scrierilor foarte gustate de public, pe care le promova neîncetat, a fost pândit și asasinat în capitală.³³ La puțină vreme după aceea, s-a luat hotărârea retragerii către India. În ianuarie 1842, în cadrul unuia dintre cele mai umilitoare și notorii episoade din istoria militară britanică, coloana care executa evacuarea sub comanda generalului-maior Elphinstone a fost atacată pe drumul spre Jalālābād, în trecătorile din munți, și nimicită în zăpadă. Legenda spune că numai un singur om a reușit să ajungă viu în oraș — doctorul William Brydon, căruia un exemplar din revista *Blackwood*, fericit așezat, i-a salvat viața: îl rulase și îl pusese înăuntrul chipiului, ca să-i țină de cald la cap; hârtia îndoită a amortizat cea mai mare parte a loviturii de sabie, care, altfel, cu siguranță l-ar fi ucis.³⁴

Nici în alte locuri tentativele Marii Britanii de a încetini înaintarea Rusiei nu s-au soldat cu mai mult succes. Încercările de creare a unor legături cu emirul de Buhara, prin care să dobândească influență în nordul Afganistanului, au avut un efect total opus. Modul nefiresc de simplist în care Alexander Burnes și alții descriseseră această regiune a indus falsa impresie că britanicii vor fi primiți cu brațele deschise. Nimic mai neadevărat. Aprigii locuitori ai hanatelor independente central-asiatice Khiva, Buhara și Khokand nu aveau absolut niciun fel de interes să se amestece în ceea ce un candidat britanic la calitatea de eminență cenușie numea, cu tipică îngâmfare, „*the great game*”.³⁵ Doi ofițeri britanici, colonelul Charles Stoddart și Arthur Conolly, care sosiseră la începutul anilor 1840 ca să ofere soluții la problemele relațiilor anglo-ruse din Asia Centrală, au fost decapitați în fața unui numeros public de spectatori entuziaști.³⁶

Un al treilea personaj care a ajuns la Buhara a fost un ins pitoresc, pe nume Joseph Wolff. Fiul unui rabin german, Wolff s-a convertit la creștinism; a fost exmatriculat din colegiul teologic de la Roma, după care a plecat să studieze teologia la Universitatea Cambridge, sub îndrumarea unui antisemit ale cărui vederi erau atât de provocatoare, încât studenții l-au supus unui tir cu ouă stricate pe străzile din Cambridge.³⁷ Pornind inițial la drum ca misionar, s-a îndreptat spre răsărit în căutarea triburilor pierdute ale lui Israel. Până la urmă, a ajuns la Buhara, căutându-i pe emisarii dați dispăruți, despre care nu se mai auzise nimic. Se prea poate ca emirul să-și fi dat seama că are de-a face cu un excentric, după primirea unei scrisori trimise în avans, în care era anunțat că „eu, Joseph Wolff, sunt bine-cunoscutul derviş al creștinilor”. Fii cu băgare de seamă, continua autorul misivei, căci „sunt pe drum spre Buhara” pentru a investiga informațiile potrivit cărora Stoddart și Conolly au fost puși pe butuc, un zvon căruia „eu, cunoscând ospitalitatea locuitorilor din Buhara, nu i-am dat crezare”. A avut noroc să nu le împărtășească soarta, după ce a fost aruncat în temniță și i s-a spus că-l așteaptă moartea. În cele din urmă, a fost eliberat și i s-a îngăduit să plece unde vrea — dar se poate spune că scăpase ca prin urechile acului.³⁸

Ironia este că Buhara și Asia Centrală, în general, prezentau prea puțin interes pentru Rusia din punct de vedere strategic. Lucrările simple de etnografie publicate în această perioadă, cum ar fi cea a lui Aleksei Levșin despre kazahi, foarte populară la Sankt-Petersburg, revelau o curiozitate crescândă față de acești oameni care nu știau nici să scrie, nici să citească, dar în rândul cărora puteai detecta „rudimentele muzicii și poeziei”, în

ciuda aparentei ignoranțe și a grosolăniei lor.³⁹ După cum sublinia și Burnes în scrierile sale, ținuturile Rusiei în regiune erau vădit modeste: prioritate aveau încurajarea negoțului și stoparea vânzării rușilor ca sclavi. Dar nu acesta a fost mesajul întipărit în mintea cititorilor — ceea ce le-a sărit realmente în ochi celor de acasă, din Marea Britanie, a fost informația alarmistă conform căreia „Curtea de la Sankt-Petersburg nutrește de multă vreme planuri în această parte a Asiei”.⁴⁰

Ceea ce s-a îmbinat perfect cu îngrijorarea crescândă a britanicilor în alte privințe. Consulul general la Bagdad, Henry Rawlinson, făcea un lobby neobosit, avertizându-i pe toți cei dispuși să-l asculte că, dacă nu avea să fie oprită ascensiunea Rusiei, Imperiul Britanic va fi grav amenințat în India. Existau două posibilități: fie Marea Britanie cucerea teritoriul în Mesopotamia, pentru a edifica o zonă-tampon cum se cuvine, de apărare împotriva atacului dinspre vest, fie se trimitea o armată puternică dinspre India care să-i atace pe ruși în Caucaz.⁴¹ Rawlinson și-a asumat sarcina de a-i sprijini pe insurgenții care se răsculau împotriva stăpânirii rusești, oriunde ar fi fost de găsit: a oferit arme și bani imamului Shamil, a cărui bază de putere din Cecenia era un ghimpe permanent în coasta Rusiei, la mijlocul secolului al XIX-lea.⁴² Ajutorul astfel acordat a instituit o lungă tradiție a terorismului cecen împotriva Rusiei.

Apoi, inevitabil, Marea Britanie a profitat de orice ocazie pentru a mai tăia avântul Rusiei, ori de câte ori i s-a ivit câte un asemenea prilej. Mai multe încercări legate de modul în care Imperiul Otoman îi trata pe creștini au fost rapid și deliberat escaladate, până când o armată britanică substanțială a fost expediată spre Marea Neagră în 1854, unde i s-au alăturat și francezii, nerăbdători să-și apere vastele interese de afaceri din Constantinopol, Alep și Damasc. Țelul era simplu: Rusiei trebuia să i se dea o lecție.⁴³

Așa cum spunea lordul Palmerston, în timp ce ostilitățile erau în toi: „Obiectivul principal și real al războiului era acela de a stăvili ambiția agresivă a Rusiei”. Obscurul război care se purta în Crimeea, pe Marea Azov, cu răbufniri bruște în alte locuri — în Caucaz și pe Dunăre, de exemplu —, avea drept miză un câștig care era mult mai semnificativ decât ar fi părut la prima vedere. Într-adevăr, charismaticul și respectatul ministru de externe britanic însuși a mers chiar atât de departe, încât să le prezinte colegilor săi de guvern un plan pentru dezmembrarea Rusiei: pentru a controla Rusia și, implicit, a proteja interesele britanice în India, trebuiau cedate otomanilor Crimeea și întreaga regiune Caucaz.⁴⁴ Deși această schemă extravagantă

nu a fost nicidecum pusă în aplicare, este un indiciu convingător al faptului că expansiunea Rusiei devenise o preocupare majoră pentru oficialitățile de la Londra.

Pe unii i-a indignat invazia anglo-franceză. Scriind cu furie și foarte mult despre război, pe măsură ce conflictul se desfășura, Karl Marx a găsit material fertil cu care să-și dezvolte ideile despre impactul nefast al capitalismului, pe care le schițase prima dată în *Manifestul Partidului Comunist*, cu câțiva ani mai devreme. Marx a documentat în detaliu creșterea cheltuielilor militare și navale și a furnizat articole la zi pentru *New York Tribune*, în care ataca furibund ipocrizia celor care târăseră Occidentul în război. Cu greu și-a putut ascunde satisfacția, când lordul Aberdeen a fost obligat să-și dea demisia din funcția de prim-ministru, în urma deziluziei generale față de pierderile grele de vieți omenești suferite în Rusia. Pe măsură ce prețurile creșteau la Londra, declanșând proteste, lui Marx i se părea evident că politica imperialistă a Marii Britanii era dictată de o elită restrânsă, în dauna maselor. Războiul din Crimeea nu a dus la apariția comunismului, în schimb, l-a influențat decisiv.⁴⁵

La fel s-a întâmplat și cu mișcarea pentru unitatea Italiei. După ce Rusiei i se administrase o corecție — cu prețul pierderii multor vieți de soldați francezi și britanici, inclusiv cei care au luat parte la faimoasa șarjă a brigăzii de cavalerie ușoară* —, termenii înțelegerii de pace au fost în sfârșit discutați la Paris. Unul dintre cei așezați la masa negocierilor a fost contele Cavour, prim-ministrul Sardiniei, care își datora locul deciziei lui Victor Emanuel, regele insulei, de a trimite o trupă de personal auxiliar în Marea Neagră, în sprijinul Franței. Cavour s-a folosit cu șiretenie de prezența sa acolo, făcând apel la unitatea și independența Italiei — un îndemn care a fost primit cu simpatie de aliați și i-a înșuflețit pe susținătorii săi de acasă.⁴⁶ Cinci ani mai târziu, regele Sardiniei devenise regele Italiei, o nouă țară făurită din orașe și regiuni deosebite. Impozantul monument Altare della Patria, care se înalță în centrul Romei, construit trei decenii mai târziu — pentru a-i face pe romani să se simtă italieni și pentru a face Italia să se simtă romană, ca să îl cităm pe Primo Levi —, a marcat punctul culminant al prefacerilor cărora li se dăduse un impuls prin bătălia pentru teritoriu și influență, purtată la mii de kilometri depărtare spre est.⁴⁷

* Aluzie la poemul epic scris de Alfred Lord Tennyson, în 1854, intitulat *The Charge of the Light Brigade* (N.t.).

Pentru Rusia, condițiile impuse la tratativele de pace de la Paris din 1856 au fost catastrofale. Marea Britanie și Franța au colaborat pentru a slăbi influența rivalei lor comune: văduvită de câștigurile teritoriale cu greu obținute în Caucaz, Rusia a suferit și dezonoarea de a pierde ieșirea la Marea Neagră, care a fost declarată neutră și închisă pentru orice fel de nave de război. De asemenea, litoralul urma să fie demilitarizat, liber de orice fortificații și depozite de armament.⁴⁸

Scopul învingătorilor din război era de a umili Rusia și de a-i înăbuși ambițiile din fașă. A avut exact efectul opus: a fost un moment de tipul celui înregistrat mai târziu la Versailles, cu un acord final contraproductiv și comportând consecințe primejdioase. Dincolo de faptul că măsurile luate au fost extrem de severe și de restrictive — motiv pentru care rușii au încercat imediat să le anuleze —, acestea au declanșat o perioadă de schimbare și de reforme. Războiul din Crimeea demonstrase că armata țarului nu se ridica nici pe departe la înălțimea trupelor franco-britanice, mai experimentate și mai bine instruite. După ce țarul Aleksandru al II-lea a primit câteva rapoarte tăioase ce descriau detaliat, fără ocolișuri, neajunsurile armatei ruse, s-a demarat un program complet pentru modernizarea forțelor militare ale Rusiei.⁴⁹

S-au adoptat măsuri spectaculoase: serviciul militar a fost redus de la douăzeci și cinci de ani la cincisprezece ani, micșorând dintr-o lovitură vârsta medie în armată, iar prin comenzile angro de echipament modern, s-au înlocuit dotările învechite și ineficiente.⁵⁰ Dar cea mai frapantă schimbare a venit dintr-o reformă socială cu un profund ecou. Chiar dacă un rol important îl avusese și severa criză bancară de la finele anilor 1850, înfrângerea din Crimeea și rușinea în fața condițiilor de pace impuse atunci l-au convins pe țar să abolească iobăgia — un sistem prin care o parte însemnată a populației era legată de glie și îndatorată prin servitute moșierilor bogați. În răstimp de cinci ani, iobăgia fusese desființată, punând capăt veacurilor de sclavie din Rusia.⁵¹ Ar fi fost și timpul, și nu de ieri, de azi, conform unor contemporani.⁵² A prevestit un curent impetuos în direcția modernizării și a liberalismului economic, care a stimulat creșterea Rusiei într-un ritm fenomenal, pe parcursul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea: producția metalurgică a sporit de cinci ori între 1870 și 1890, în timp ce impresionanta expansiune a rețelei de căi ferate a servit, așa cum afirmă un autor contemporan, „la emanciparea Rusiei din limitele impuse de propria geografie” — cu alte cuvinte, unificând această vastă țară.⁵³ Depart de a pune dopul sticlei, britanicii ajutaseră duhul fermecat să iasă afară din sticla rusească.

Intensificarea aspirațiilor rusești putea fi simțită încă dinainte să se fi uscat cerneala pe tratatul semnat la Paris. Unul dintre delegații țarului la negocierile de pace, un atașat militar pe nume Nikolai Ignatiev, a fost atât de indignat de tratamentul aplicat Rusiei și de restricțiile impuse asupra propriului litoral, în special cel al Mării Negre, încât a planificat împreună cu prințul Gorceakov, fost coleg de școală și confident al lui Aleksandr Pușkin, o misiune în Asia Centrală. Scopul ei era lipsit de echivoc: „Cercetarea [acestei regiuni] și încurajarea unor legături de prietenie pentru a spori influența Rusiei — și pentru a reduce influența Marii Britanii”.⁵⁴

Ignatiev a făcut lobby intens pentru trimiterea unor expediții în Persia și Afganistan și a unor emisari în hanatele Khiva și Buhara. Obiectivul său, după cum a spus-o pe șleau, era să găsească o rută spre India, prin oricare dintre cele două mari fluvii care se varsă în Marea Aral: Amu-Daria sau Sîrdaria. Ar fi ideal, susținea el, dacă Rusia ar putea să pună bazele unei alianțe cu popoarele de la granițele Indiei și, de asemenea, să le amplifice ostilitatea față de Marea Britanie: așa trebuie făcut pentru a determina Rusia să preia inițiativa și să pregătească atacul — și nu doar în Asia.⁵⁵

Misiunile conduse de Ignatiev și de alții au dat roade. În cei cincisprezece ani care au urmat după încheierea Războiului din Crimeea, Rusia a cucerit sute de mii de kilometri pătrați, fără a fi nevoită să recurgă la forță. Expediții bine conduse, la care s-au adăugat presiuni diplomatice abil aplicate asupra Chinei, i-au permis Rusiei să facă „pași uriași” în Orientul Îndepărtat, „în scurtul răstimp de zece ani”, după cum remarcă un observator cu experiență, într-un raport către Foreign Office, în 1861.⁵⁶

La puțină vreme după aceea, mai multe teritorii din stepa sudică au fost ocupate de Rusia, alături de orașele-oaze care împânzesc inima Asiei. Spre sfârșitul anilor 1860, Tașkentul, Samarkandul și Buhara, precum și mare parte din prospera vale Fergana deveniseră „protectorate” sau vasale ale cârmuitorului de la Sankt-Petersburg — un prim pas, înainte de anexarea deplină și de încorporarea în imperiu. Rusia își construia propria rețea uriașă de comerț și de comunicații, care făcea acum legătura între Vladivostok, la est, frontiera cu Prusia, la vest, porturile de la Marea Albă, din nord, și Caucaz și Asia Centrală, în sud.

Nu a fost un proces lipsit de momente negative. Deși se demarase un foarte necesar program de modernizare, după dezastrul înregistrat în timpul Războiului din Crimeea, tendoanele Rusiei se încordau greu și dureros, odată cu creșterea statului. O problemă permanentă era colectarea

fondurilor bănești necesare pentru transformarea imperiului, ceea ce a dus la stânjenitoarea decizie de a renunța la Alaska, din rațiuni geopolitice și financiare.⁵⁷ Cu toate acestea, pe măsură ce se înmulțeau temerile Imperiului Britanic la gândul schimbărilor din Rusia, preocuparea autorităților de la Londra era să găsească din nou metode prin care să oprească acest avânt; sau, dacă nu era posibil, măcar să abată atenția Rusiei în altă parte a lumii.

DRUMUL SPRE RĂZBOI

În ultima parte a secolului al XIX-lea, siguranța de sine a Rusiei, optimismul de-a dreptul sfidător creșteau cu repeziciune. Nu mult a trecut până când cârmuitorii ruși și-au dorit abrogarea clauzelor privind Marea Neagră din Tratatul de la Paris. Treptat, s-a dus discret muncă de lămurire prin cancelariile din toată Europa, pentru sprijin în vederea inițiativei de revizuire a tratatului, la modul general, și pentru eliminarea clauzelor cu pricina, în particular. Majoritatea statelor n-au opus cine știe ce rezistență. Cu o singură excepție: Marea Britanie. În iarna lui 1870, o copie a circularii cu sinteza unei propuneri de abrogare a clauzelor respective, ce fusese prezentată cabinetului britanic, a apărut în presa din Sankt-Petersburg, împreună cu vestea că Londra o respinsese categoric. Strădaniile prințului Gorceakov de a forța chestiunea au fost bine primite în Rusia; în schimb, au fost întâmpinate cu furie în presa britanică.¹

Linia adoptată de publicația *The Spectator* era reprezentativă pentru indignarea britanicilor. Încercarea Rusiei de a renegocia clauzele era diabolică, scriau redactorii ziarelor; „o sfidare mai îndrăzneță și mai fățișă la adresa legii europene, a moralității internaționale și a politicii britanice, decât scrisoarea rusească, nicidecum nu s-a pomenit pe lume”.² Propunerea de revocare a clauzelor i-a convins pe unii că războiul era iminent și că Marea Britanie n-avea de ales decât să folosească forța, pentru a menține restricțiile asupra Rusiei. Această reacție era monstruoasă, scria John Stuart Mill într-o scrisoare către *The Times*; se prea poate ca acțiunile să fie provocatoare, dar ele nu trebuie să ducă la un conflict militar. Până și regina Victoria a fost de

acord, trimițându-i o telegramă lordului Granville, secretarul pentru afaceri externe: „Oare ar putea să li se dea de înțeles ziarelor principale, scria ea, că este cazul să se abțină de la a ațâța spiritul războiului aici?”³

Teribila neliniște era declanșată nu atât de preocupările privind Marea Neagră, cât de temerea generală că Rusia își arată forța sa tot mai mare. Intervenția militară fiind o variantă nerealistă, din lipsă de alte soluții, Marea Britanie nu prea avea ce face altceva decât să cedeze — ceea ce a declanșat o polemică acerbă în Camera Comunelor între prim-ministrul William Gladstone și charismaticul Benjamin Disraeli. Rusia a obținut ceea ce dorise, adică libertatea de a face ce pofteste de-a lungul litoralului și de a staționa nave de război în porturile din Crimeea și din alte locuri de pe malul nordic al Mării Negre. Vestea a fost întâmpinată cu euforie la Sankt-Petersburg, conform unui martor ocular britanic, și a fost prezentată ca un „triumf” pentru Rusia. Aleksandru al II-lea, despre care „se spune că a fost copleșit de fericire”, a ordonat să se cânte un „Te Deum” în capela Palatului de Iarnă, înainte de a se ruga în Catedrala Sfinților Petru și Pavel, „pentru ceva vreme, dând semne de adâncă emoție”.⁴

Marea Britanie se arătase neputincioasă când a trebuit să transforme forța sa economică în succes diplomatic și politic. Noi abordări au fost curând adoptate. Unul dintre subiectele aduse în discuție s-a referit la titulatura conducătorului britanic. Dată fiind mărirea și răspândirea dominioanelor, a regiunilor, a popoarelor și a locurilor care erau supuse suveranului britanic, s-a propus ca monarhul să fie numit împărat. Această schimbare a provocat o dezbatere aprinsă în camerele parlamentului, tradiționaliștii arătându-se îngroziți de ideea modificării rangurilor, titlurilor și denumirilor care rezistaseră cu brio timp de secole. Regii dețineau autoritatea supremă asupra cârmuitorilor subordonați, le-a spus lordul Granville membrilor Camerei Lorzilor; nu exista nicio rațiune sau justificare pentru schimbarea titulaturii suveranului. „Domnii mei, a declarat el, în privința demnității Majestății Sale Însăși, niciun nume nu poate face apel la imaginație cu mai multă forță decât cel al Victoriei, regina Marii Britanii și a Irlandei”. Așa trebuia să fie cunoscut monarhul.⁵

Problema era cu Rusia și cu țarul. Pe lângă faptul că ducea cu gândul înapoi la Roma imperială (cuvântul „țar” este o simplă adaptare a lui „cezar”), titulatura oficială a Conducătorului, în toată gloria ei, atunci când era folosită în corespondența de stat și la ocazii formale, făcea referire la o lungă și elaborată listă de teritorii asupra cărora ocărmaia. La mijlocul anilor 1870, Disraeli — de acum prim-ministru — a accentuat în fața

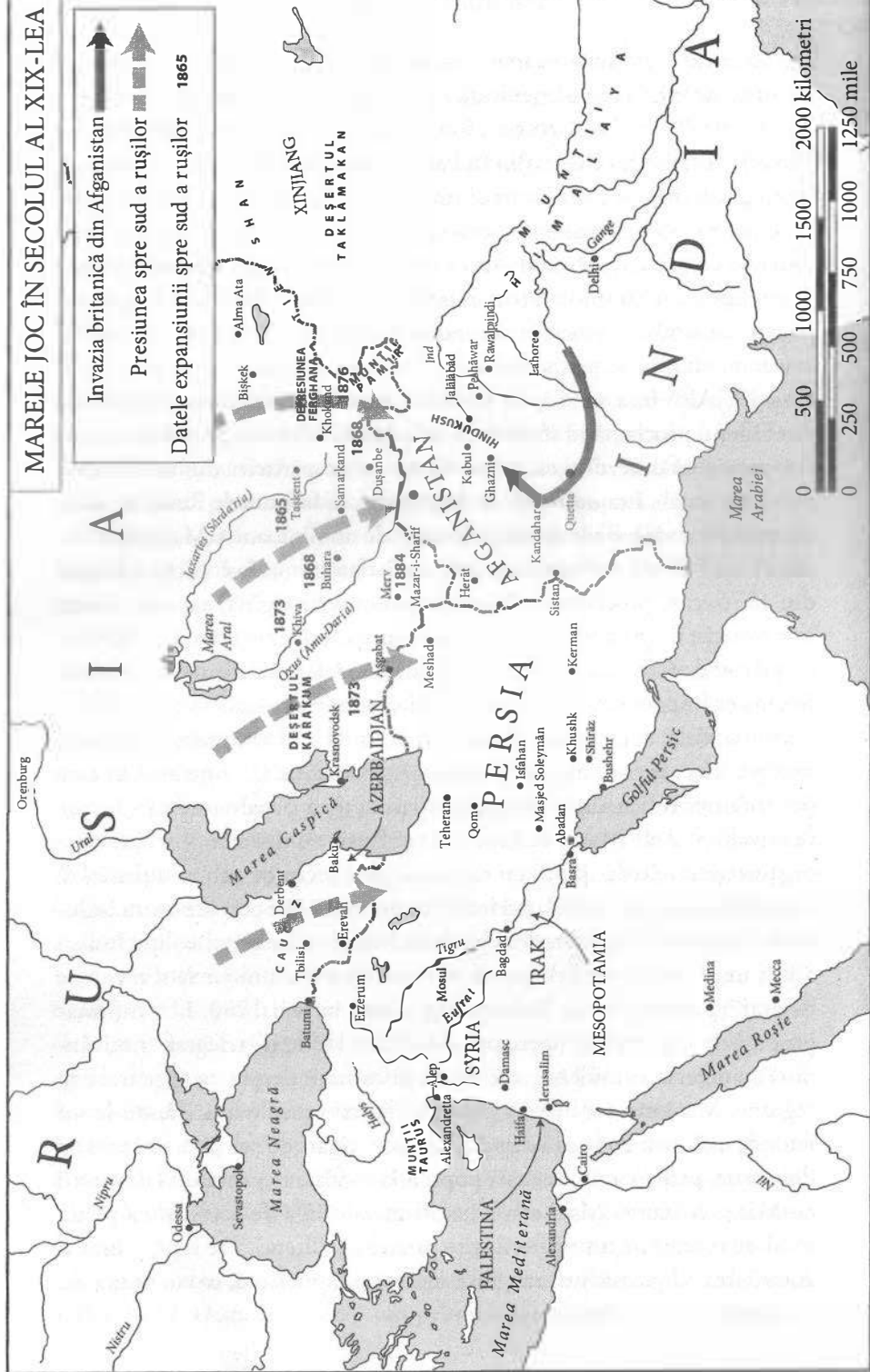
Parlamentului că un titlu mai înalt decât cel de regină ar contribui la sporirea încrederii populației Indiei, deja îngrijorată de înaintarea rusă în Asia Centrală. Regina Victoria a fost de acord, în principiu, scriindu-i lui Disraeli că „atacarea Rusiei din India este calea potrivită” și că o titulatură de rang mai înalt ar ajuta la concentrarea loialității supușilor ei din India.⁶

Unii membri ai parlamentului nu erau convinși de necesitatea unei astfel de concurențe. Neîndoios că noi, britanicii, „care cârmuim India de o sută de ani”, a spus un parlamentar, nu suntem chiar atât de nesiguri pe noi, încât să avem nevoie să modificăm titlul reginei, doar „pentru ca suverana noastră să poată fi așezată pe picior de egalitate cu împăratul Rusiei”.⁷ Alții însă au scos în evidență dramatica schimbare de situație din Orient, proclamând sfidător că „stăpânirea britanică peste Hindustan este menită să dureze” și că, prin urmare, „nicio părtică din teritoriu nu trebuie cedată”. Era un motiv de îngrijorare că frontierele Rusiei se aflau acum la doar câteva zile de marș distanță de dominioanele Majestății Sale din India.⁸ După dezbateri aprinse în Parlament, a fost adoptată legea din 1876, care proclama că Victoria nu era doar regină, așa cum fusese încoronată cu aproape patru decenii în urmă, ci și împărăteasă. Victoriei i-a plăcut de Crăciun, i-a trimis lui Disraeli o felicitare semnată „Victoria, Regina et Imperatrix” — Victoria, regină și împărăteasă.⁹

Inițiativele, aparent superficiale, de acest fel au fost însoțite de măsuri mai practice, într-o atmosferă tot mai tensionată, în contextul în care pe britanici îi frământa neîncetat spaima de a pierde teren în favoarea rivalilor. Atât Marea Britanie, cât și Rusia au devenit obsedate să-și organizeze rețele de spioni cu care să se țină reciproc sub observație, să cucerească simpatia populației locale și să-i cultive pe cei care aveau influență. Colonelul MacLean din Cavaleria Punjab și Serviciul Politic Indian a fost unul dintre cei delegați să monitorizeze evenimentele din zonele de graniță dintre Persia, India și Afganistan în anii 1880. El a înființat grupuri de negustori și operatori ai oficiilor locale de telegraf, motivându-i cu diverse stimulente să culeagă informații despre ce se petrece în regiune. MacLean i-a luat în vizor pe clericii musulmani, dându-le tot felul de cadouri: țesături scumpe, covoare, țigări de foi și chiar inele cu diamante, pentru a impresiona populația locală cu avantajele cooperării cu Marea Britanie. MacLean a justificat mituirea de acest fel ca pe un mod de canalizare a susținerii spre prieteni influenți. De fapt, a întărit autoritatea religioasă într-o regiune agitată și capricioasă, ce era ținta unei concurențe acerbe din exterior.¹⁰

MARELE JOC ÎN SECOLUL AL XIX-LEA

- Invazia britanică din Afghanistan
- Presiunea spre sud a rușilor
- Datele expansiunii spre sud a rușilor 1865

Din punctul de vedere al britanicilor, exista o reală preocupare în ceea ce privește intențiile și capacitățile Rusiei, precum și amenințarea pe care expansiunea ei în Asia Centrală o reprezenta pentru liniile de apărare ale Indiei. Discuțiile de la Londra s-au întors către o confruntare militară cu Rusia, Disraeli sfătuiind-o pe regină să fie gata să autorizeze trimiterea de trupe britanice „în Golful Persic, iar Împărăteasa Indiei ar trebui să ordone armatei sale să curețe Asia Centrală de muscali și să-i împingă în Marea Caspică”.¹¹ Atât de surescitare erau autoritățile, încât viceregele, lordul Lytton, a ordonat nu una, ci două invazii ale Afganistanului în 1878–1880, instalând un monarh-marionetă pe tronul din Kabul. Persia era curată asiduu și a fost convinsă să semneze Convenția de la Herât, în care se angaja să protejeze Asia Centrală de înaintarea Rusiei. Sarcină deloc ușoară, dat fiind că Persia își avea propriile interese în regiune și încă nu își revenise după recenta și nedorita intervenție a britanicilor care favorizase Afganistanul în detrimentul Persiei.¹² Între timp, s-au făcut pași în direcția stabilirii unor contacte dincolo de Kandahar, pentru a avea sisteme mai bune de avertizare timpurie asupra oricărei inițiative rusești, fie ea militară sau de alt fel.¹³

Ofițerii superiori au consumat o cantitate considerabilă de energie în a evalua cum să facă față unei posibile invazii rusești a Raj*-ului. Începând cu ultimii ani ai deceniului 1870, s-a pregătit o serie întreagă de rapoarte care priveau chestiunea dintr-o largă perspectivă strategică: se admitea faptul că dezacordurile și tensiunile cu Rusia în alte teatre de operațiuni puteau să aibă și era probabil să aibă un impact în Orient. Un memorandum se apleca asupra „măsurilor care ar trebui să fie adoptate în India, în eventualitatea ca Anglia să se alăture Turciei în războiul împotriva Rusiei” — după invazia rusească în Balcani din 1877. Într-un raport scris în 1883, autorul întreba: „Este posibilă o invazie rusească în India?” Aceeași preocupare se regăsește în alt document, redactat la puțină vreme după primul: „Care sunt punctele vulnerabile ale Rusiei și cum au influențat recentele evenimente politica noastră de frontieră în India?” Se vede clar cât de serios era tratat acest subiect, judecând după numirea autorului lor, belicosul general Sir Frederick Roberts (ulterior, înnobilit Lord Roberts), în postul de comandant-șef al forțelor din India, în 1885.¹⁴

* British Raj (*rāj* însemnând „domnie” în limba hindi), India Britanică sau Imperiul Indian Britanic sunt termenii folosiți pentru a desemna subcontinentul indian, regimul colonial și perioada istorică dintre 1858 și 1947, în care Imperiul Britanic a stăpânit regiunea. Aceasta cuprindea provincii administrate direct de Regatul Unit (așa-numita „Indie Britanică”) și principate guvernate de domnitori locali care recunoșteau autoritatea puterii suzerane a Coroanei Britanice (*N.t.*).

Nu toată lumea împărtășea această viziune sumbră asupra situației din Asia, chiar și după ce britanicii puseseră mâna, în 1886, pe un set de planuri de invazie pregătite de generalul Aleksei Kuropatkin.¹⁵ Șeful serviciului de informații al armatei britanice, Henry Brackenbury, era de părere că se exagerează cu amenințarea rusească, din punctul de vedere al dorinței Rusiei de a ataca și din cel al gradului în care armata țarului era pregătită s-o facă.¹⁶ George Curzon, pe atunci un tânăr și promițător membru al parlamentului, bursier cu examen al colegiului All Souls*, dar care în răstimp de un deceniu avea să devină viceregele Indiei, trata chestiunea cu încă și mai multă desconsiderare. El nu vedea niciun plan pe termen lung sau vreo strategie măreață în spatele intereselor rusești din Orient. Departe de a fi „coerentă, nemiloasă sau profundă”, scria el în 1889, „eu o socotesc o politică pe sponci, o politică de-a aștepta să vadă ce se întâmplă, de-a profita de pe urma gafelor altora și, cam tot atât de des, de a le comite ea însăși”.¹⁷

Era cu certitudine adevărat că atitudinea Rusiei față de situația din Asia Centrală, în general, și față de India, în particular, se caracteriza prin multă fanfaronadă și iluzii deșarte. Existau capete înfierbântate în armată care vorbeau despre planuri mărețe de înlocuire a Marii Britanii ca putere dominatoare pe subcontinentul indian, iar în paralel se luau măsuri care păreau să sugereze că interesul Rusiei este departe de a fi pasiv: spre exemplu, au fost trimiși ofițeri la cursuri de hindî, în vederea pregătirii unei intervenții iminente în India. Nu lipseau nici încurajările din partea localnicilor. Bunăoară, susținând că vorbește în numele „majorității celor mai puternici prinți ai Indiei”, maharajahul Duleep Singh al Punjabului îi scria țarului Aleksandru al III-lea cu promisiunea „eliberării a vreo 250 000 000 dintre compatrioții mei de jugul crud al stăpânirii britanice” — aparent, era o invitație deschisă pentru ca Rusia să-și extindă și mai mult hotarele către sud.¹⁸

În practică însă, lucrurile nu erau chiar atât de simple. În primul rând, Rusia deja se lupta cu problema spinoasă a încorporării vastelor noi regiuni care fuseseră de curând aduse sub ocârmuirea țarului. Oficialitățile trimise în Turkestan aveau dificultăți cu înregistrări cadastrale complexe și deseori

* All Souls College este unul dintre cele mai vechi colegii postuniversitare de la Oxford, înființat în 1438 de arhiepiscopul de Canterbury și avându-l cofondator pe regele Henric al VI-lea. Examenul de bursier la All Souls, organizat o dată pe an, în septembrie, este considerat „cel mai greu examen din lume” și nu sunt admiși mai mult de doi, maximum trei candidați (N.E.).

contradictorii, iar tentativele lor de a simplifica și de a spori randamentul taxelor, impozitelor și legilor locale întâmpinau o inevitabilă opoziție.¹⁹ Apoi mai erau înrâncenatele realități de la fața locului, dând naștere la ceea ce Consiliul de Miniștri de la Sankt-Petersburg numea „dispoziția fanatică din ținuturile noastre de graniță răsăritene“, ca rezultat al influenței islamului asupra a aproape tuturor aspectelor din viața de zi cu zi a „noilor ruși“, care acum făceau parte din imperiul rus.²⁰ Teama de insurecție și de răsccoală în aceste teritorii proaspăt cucerite era atât de mare, încât s-a renunțat la serviciul militar obligatoriu, iar pretențiile financiare au fost menținute în mod deliberat scăzute. Țăranii ruși, după cum remarca sarcastic un intelectual bine-cunoscut, nu se bucurau de un asemenea tratament generos.²¹

Complicații au apărut și din cauza opiniei asupra populațiilor locale. Voci critice în Rusia înfierau atitudinea profund influențată de prejudecăți a britanicilor, observând că soldații se purtau cu negustorii din bazarurile Tașkentului de parcă ar fi fost „un soi de dobitoace, mai degrabă decât oameni“; cu ocazia unui dineu, soția unui căpitan englez se pare că ar fi refuzat să fie însoțită la masă de maharajahul Cașmirului, spunând că acesta era „un hindus murdar“. În ciuda acestor observații, nici atitudinea rușilor nu era mult mai luminată: ofițerii țariști s-or fi plâns unul altuia de cât de rău îi tratau britanicii pe localnici, dar nu prea existau dovezi care să arate că ei ar fi văzut cu adevărat lucrurile altfel. „Toți hindușii, fără excepție, scria un călător rus în India, în secolul al XIX-lea, sunt devotați trup și suflet celei mai cumplite cămătării. Vai de viața nenorocitului băștinaș care se lasă ispitit de promisiunile lor mincinoase!“²²

Chiar și așa, exista un val de entuziasm față de lumile noi cu care Rusia venea în contact, după cum a recunoscut Piotr Valuev, ministrul de interne, în jurnalul său personal, în 1865. „Tașkentul a fost luat de generalul Cerniaev. Nimeni nu știe de ce sau în ce scop... [dar] există ceva erotic în tot ce facem noi la granițele depărtate ale imperiului nostru.“ Extinderea teritoriului era un lucru minunat, scria el. Mai întâi, Rusia a ajuns la fluviul Amur, apoi la râul Ussuri. Iar acum, la Tașkent.²³

Totuși, în ciuda dificultăților inerente, influența Rusiei și implicarea ei în est s-au manifestat în continuare în ritm accelerat, pe măsură ce Imperiul Rus și-a dezvoltat propriul Drum al Mătăsii. Construirea căii ferate transsiberiene și legarea acesteia de sistemul feroviar din est al Chinei au dus la o intensificare imediată a comerțului, volumul mărfurilor transportate aproape triplându-se între 1895 și 1914.²⁴ Creșterea a fost susținută de noi instituții, ca Banca Ruso-Chineză, înființată pentru

a finanța expansiunea economică în Extremul Orient.²⁵ Așa cum le-a spus premierul Piotr Stolîpin membrilor Dumei, parlamentul rus, în 1908, în est erau regiuni cu potențial și pline de resurse naturale. „Îndepărtatul și neprimitorul nostru teritoriu de graniță este bogat în aur, lemn, blănuri și imense terenuri potrivite pentru agricultură.“ Deși sărac populate în prezent, avertiza el, aceste spații nu vor rămâne multă vreme goale. Rusia trebuia să se folosească de prilejurile ce i se ofereau în prezent.²⁶

Aceste aspirații nu erau deloc de natură să liniștească temerile Marii Britanii, care își apăraseră cu îndârjire poziția ei în Extremul Orient. Deschiderea piețelor din China, în particular, se dovedise dificilă. În 1793, de exemplu, prima misiune britanică fusese tratată cu multă superioritate, la curtea împăratului Qianlong, când solicitase dreptul de înființare a unei comunități de negustori. Conexiunile Chinei pătrundeau adânc „în fiecare țară de sub Cer“. Ca atare, cererea britanică nu era nicidecum ceva neașteptat, consemna o scrisoare din partea împăratului, care i-a fost adusă regelui George al III-lea. „Precum ambasadorul vostru poate vedea cu ochii lui, continua autorul epistolei plin de trufie, noi avem toate lucrurile care există. Eu nu pun preț pe obiecte ciudate sau născocite și nu îmi sunt de niciun folos lucrurile meșteșugite în țara voastră.“²⁷

Simplă lăudăroșenie, de fapt, căci la momentul potrivit s-au convenit condițiile necesare. Răspunsul agresiv se baza mai degrabă pe conștientizarea acută a faptului că influența Marii Britanii se extindea tot mai departe și pe principiul că atacul e cea mai bună formă de apărare.²⁸ Întâmplător, suspiciunile inițiale ale chinezilor nu erau deloc departe de realitate, fiindcă, odată acordate privilegiile comerciale, Marea Britanie n-a ezitat deloc să apeleze la forță pentru a-și păstra și a-și extinde influența. Crucială pentru expansiunea comercială era vânzarea de opiu, în ciuda protestelor viguroase ale chinezilor, a căror indignare în fața efectelor devastatoare ale dependenței de droguri a fost tratată cu nepăsare de autoritățile britanice.²⁹ Comerțul cu opiu se dezvoltase puternic în urma Tratatului de la Nanjing din 1842, care a deschis accesul spre porturi unde acest comerț fusese anterior restricționat și a acordat Hong Kong-ul britanicilor; concesiile suplimentare au fost făcute după ce forțele britanice și franceze au invadat Beijingul în 1860, jefuind și incendiind Vechiul Palat de Vară.³⁰

Unii l-au considerat un moment de o mare importanță, marcând încă un capitol din istoria triumfului Europei Apusene în lume. „Astfel, a fost destinul Angliei, se putea citi într-un articol din presa britanică, să sfâșie urzeala unei cârmui care de vreme îndelungată nedumerește Europa și

să-i dezvăluie propriilor supuși găunoșenia și multele sale rele“. Un alt autor a fost lipsit de nuanțe și de menajamente: „Misterioasa și totala barbarie“ a Imperiului Chinez fusese destrămată de „forța activă și vulcanică a Civilizației Occidentale“.³¹

În contextul eforturilor Marii Britanii de a contracara instalarea fără preget a Rusiei în Extremul Orient, în 1885 s-a luat hotărârea cuceririi insulelor Komondo de pe coasta sudică a peninsulei coreene — „în chip de bază“, i s-a spus Cabinetului, „pentru blocada în fața forțelor rusești din Pacific“, precum și „ca avanpost de susținere a operațiunilor împotriva Vladivostokului“.³² Acțiunea era menită să protejeze poziția strategică a Marii Britanii, iar mai presus de toate, comerțul ei cu China — la nevoie, cu o lovitură preventivă. În 1894, înainte ca rețeaua feroviară să fi deschis noi posibilități, peste 80% din totalul veniturilor vamale încasate în China erau plătite de Marea Britanie și de companii britanice — ale căror nave, de asemenea, transportau peste patru cincimi din volumul total al comerțului exterior efectuat de China. Era evident că ascensiunea Rusiei, care implica și noi rute pe uscat, avea să se facă în dauna Marii Britanii.

În tot acest context de intensificare a rivalității și a tensiunii, a devenit cunoscut la sfârșitul anilor 1890 că Rusia începuse să își atragă favorurile Persiei. Apărea premisa unei alianțe care ar fi putut reprezenta o amenințare pentru abordarea din nord-vest a Indiei. La Londra se admisesese anterior, chiar dacă după multă deliberare, că presiunea asupra subcontinentului dinspre Rusia, via Afganistan, prin trecătorile munților Hindukush, avea puține șanse de reușită. Strategilor înarmați cu creioane și cu hărți, trasarea unei rute din Asia Centrală prin această regiune dificilă le părea o treabă ușoară. În plus, se recunoștea că, deși nu se putea scoate din discuție un atac-surpriză la scară redusă, caracteristicile peisajului diminuau orice efort militar serios prin trecătorile montane, bine-cunoscute pentru caracterul lor înșelător și renumite ca locuri greu de penetrat.

Apropierea prin Persia era cu totul altă poveste. Rusia devenise din ce în ce mai activă pe flancul ei sudic, ocupând orașul Merv în 1884, o mișcare care i-a luat prin surprindere pe demnitarii și agenții britanici — au aflat prima oară din ziare —, spre bucuria conducătorilor de la Teheran. Cu granița rusească aflându-se acum la mai puțin de 350 de kilometri de Herât, calea spre Kandahar și, deci, spre India, era larg deschisă. Mai îngrijorător încă era faptul că ofensiva fusese urmată de punerea în practică a unor proiecte de infrastructură, menite să lege noile regiuni de zonele

centrale ale Rusiei. În 1880, a început construirea căii ferate transcaspice, o linie de tren legând curând Samarkandul de Taşkent, iar în 1899, o alta legând Merv de Kushk, la o aruncătură de băț de Herât.³³ Nu era doar o acțiune simbolică: prin aceste artere se transportau provizii, arme și trupe de soldați, până în apropierea Imperiului Britanic. După cum accentua mareșalul Roberts în fața ofițerilor din Comandamentul Răsăritean, nu mult după aceea, pe de o parte, era regretabil că avusese loc o extindere a căilor ferate până atât de departe. Pe de altă parte, acum se trasase o linie „peste care Rusiei nu i se poate permite să treacă”. Dacă o făcea, a declarat lordul Roberts, se va considera că este *casus belli* — adică motiv întemeiat pentru declanșarea unui război.³⁴

Liniile de cale ferată reprezentau și o amenințare economică. În 1900, ambasada britanică de la Sankt-Petersburg a înaintat Londrei rezumatul unei broșuri ce fusese scrisă de un ofițer rus, care argumenta necesitatea extinderii feroviare în Persia și Afganistan. Foarte probabil, admitea ofițerul, ca britanicii să nu reacționeze prea bine la noul sistem de transport, dar nu era nicio surpriză: la urma urmei, o legătură de cale ferată care să traverseze toată Asia „ar pune întregul comerț al Indiei și al Asiei Răsăritene cu Rusia și Europa în mâini [rusești]”.³⁵ Afirmația era cam exagerată, după cum a remarcat un diplomat cu experiență în răspunsul său la acest raport. „Considerațiile strategice prezentate de autor nu au cine știe ce valoare”, scria Charles Hardinge, pentru că ar fi nebunie din partea Rusiei să facă vreo mișcare în această regiune, dat fiind controlul exercitat de Marea Britanie asupra Golfului Persic.³⁶

Totuși, într-un moment când britanicii ajunseseră deja la paroxism, asemenea zvonuri despre influența comercială tot mai mare a Rusiei furnizau un motiv în plus de preocupare. Fantome și comploturi erau zărite pe la toate colțurile și conștiincios consemnate de diplomații britanici îngrijorați. Se puneau întrebări stânjenitoare: de ce prezența unui anume doctor Pașuski în Bushehr nu fusese remarcată mai repede, împreună cu informații la zi despre veridicitatea afirmației lui că ar trata bolnavii de ciumă; vizita unui aristocrat rus, identificat drept „prințul Dabija”, era și ea privită cu maximă suspiciune, iar faptul că părea să fie „extrem de reticent în legătură cu mișcările și intențiile lui” a fost conștiincios notat și transmis mai departe.³⁷ La Londra, Rusia s-a mutat în capul listei pe agenda de discuții a ședințelor de Cabinet, atrăgând atenția premierului însuși, și a devenit una din prioritățile Ministerului de Externe.

Pe termen scurt, Persia era arena unde competiția se derula cu cea mai mare intensitate. Monarhii Persiei se dedulciseră la împrumuturi generoase și fără condiții, primite de la cei doritori să-și construiască relații bune cu o națiune pe care soarta o binecuvântase cu o amplasare strategică de invidiat, ca un pivot de echilibru între Orient și Occident. Marea Britanie avusese mare grijă să satisfacă mofturile costisitoare și apetitul financiar al cârmuitorilor persani din cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, până când, în 1898, șahul Moza'ffar od-Dîn, care purta niște mustăți extravagante, a atras atenția asupra sa, respingând propunerea unui nou împrumut de 2 milioane de lire sterline. Londra a trimis imediat un înalt demnitar, ca să afle mai multe informații, dar acesta s-a izbit de un zid de muțenie. Lordul Salisbury, prim-ministrul britanic, urmărea personal situația, dând instrucțiuni Ministerului de Finanțe să îmbunătățească și mai mult condițiile de acordare a împrumutului și să crească suma propusă. Au început să circule zvonuri despre ce se petrecea în spatele ușilor închise — într-un final, a reieșit că Rusia se oferea să acorde un împrumut mult mai consistent decât cel pe care Marea Britanie era dispusă să-l dea, și în condiții mult mai avantajoase.³⁸

A fost o manevră dibace din partea Sankt-Petersburgului. Veniturile din taxe și impozite în Rusia creșteau spectaculos, în același timp în care investițiile străine începeau să curgă și ele în țară. Încet, dar sigur, își făcea apariția o clasă de mijloc — oameni ca Lopahin, personajul din *Livada cu vișini* a lui Cehov, care cu doar o generație în urmă ar fi fost legați de glie, profitau acum de schimbarea socială, de noile piețe autohtone și de oportunitățile de export, pentru a face avere. Istoricilor economiei le place să scoată în evidență procesul de creștere, semnalând progresul în domeniul urbanizării, al producției de fontă și al construcțiilor de cale ferată. Dar nici nu trebuie să privim mai departe decât la ce se petrecea în literatura, arta, baletul și muzica din această perioadă, la succesul unor Tolstoi, Kandinski, Diaghilev, Ceaikovski și mulți, mulți alții, ca să ne facem o idee despre avântul cultural și economic al Rusiei.

Era inevitabil ca Rusia să-i facă avansuri Persiei, alimentându-i acesteia din urmă foamea nesătioasă de bani, care-și avea parțial originea în lipsa de eficiență structurală a administrației, iar în parte se datora gusturilor costisitoare ale claselor care o conduceau. După ce Sir Mortimer Durand, ministrul plenipotențiar britanic la Teheran, raportase acasă informații culese din rândul austriecilor din Constantinopol, la începutul lui 1900, care revelau că guvernul țarist era dispus să dea bani cu împrumut și să facă

o ofertă efectiv mai bună decât cea a britanicilor, la Londra s-a dezlănțuit iadul pe pământ.³⁹ Au fost înființate comitete și comiții care să studieze posibilitatea extinderii căii ferate de la Quetta până la Sistan și construirea unei rețele de telegraf — „pentru a salva sudul Persiei, scria lordul Curzon, astfel încât să nu cadă în gheare[le Rusiei]“.⁴⁰

Propuneri radicale s-au făcut pentru a contracara avansul înregistrat deja de Rusia, printre care demararea unor vaste lucrări de irigații în regiunea Sistan, ca mod de a cultiva pământul și de a strânge legăturile cu comunitatea locală. S-a discutat chiar și ideea ca britanicii să închirieze teren în provincia Helmand, astfel încât rutele spre India să poată fi controlate în mod eficient.⁴¹ În acest moment, întrebarea principală era când, și nu dacă Rusia va trece la atac. Așa cum recunoștea și lordul Curzon în 1901: „Voiam state-tampon între noi și Rusia“. Unul câte unul, fiecare dintre acestea fusese „strivit până la dispariție“. China, Turkestan, Afganistan și acum Persia fuseseră smulse de pe tabla de joc. Zona-tampon, a adăugat el, fusese „redușă la grosimea unei foițe“.⁴²

Lordul Salisbury era disperat. I-a solicitat lordului Lansdowne, ministrul de externe, să găsească un mod prin care să dea bani cu împrumut Persiei. „Situația pare... fără speranță“, scria prim-ministrul în octombrie 1901. Ministerul de Finanțe ezita să-și îmbunătățească oferta, alarmat de cât de repede șahul și anturajul lui reușeau să cheltuiască sume enorme de bani. Britanicii rămâneau fără opțiuni. „Dacă nu se găsesc banii necesari, scria prim-ministrul, Rusia va institui un protectorat *de facto* [în Persia] și noi nu vom putea salva porturile golfului decât prin forță.“⁴³

Frica să nu se întâmple exact acest lucru ieșise la suprafață cu un an în urmă, când se primiseră informații că Rusia se pregătește să preia controlul asupra portului Banda Abbas, un amplasament strategic vital pentru strâmtoarea Ormuz — cel mai îngust loc de trecere prin Golful Persic. După cum le spunea colegilor săi din Camera Lorzilor un lord îngrijorat: „Prezența unui arsenal naval în Golful Persic, în mâinile unei mari puteri, ar fi o amenințare nu doar la adresa comerțului nostru cu India și China, ci și al celui cu Australasia“.⁴⁴ Când navelor de război britanice li s-a dat ordin să ia contramăsuri în eventualitatea oricărei mișcări din partea rușilor, lordul Lansdowne s-a arătat ferm: „Trebuie să privim înființarea unei baze navale sau a unui port fortificat în Golful Persic, de către orice altă putere, ca pe o foarte gravă amenințare la adresa intereselor britanice“. Consecințele, a spus el, ar fi grave. Se referea la război.⁴⁵

Fantome rusești erau peste tot. Funcționari ai Foreign Office cerceau neliniștiți, cu toată atenția, noianul de rapoarte, care se scurgea înapoi spre Londra, asupra activităților ofițerilor țariști, ale inginerilor și ale topografilor din Persia.⁴⁶ Însemnătatea unei noi companii de comerț finanțate de ruși, cu activitate între Odessa la Marea Neagră și Bushehr de pe coasta sudică a Persiei, a fost discutată la modul cel mai serios în Parlament, membrii acestuia fiind alarmați de relatări foarte convingătoare, care avertizau că diverse persoane dubioase, pretinzând că umblă după „păsări, fluturi și alte *animalcule*“, sunt, de fapt, agenți ruși care distribuie puști bărbaților din triburi locale aflate în conflict și ațâță starea de nemulțumire.⁴⁷ Situația a atras atenția regelui Eduard al VII-lea, care i-a scris ministrului de externe în 1901, afirmându-și îngrijorarea că „influența rusească pare să fie preponderentă zi de zi în Persia, în detrimentul Angliei“, și îndemnându-l să-i spună șahului că lipsa de fermitate în fața rușilor nu va fi tolerată.⁴⁸ A contat prea puțin că ministrul plenipotențiar britanic la Teheran, Sir Cecil Spring-Rice, a raportat că șahul se jura pe ce avea mai sfânt că „nu intenționează să adopte o poziție în Persia care să faciliteze invadarea Indiei“.⁴⁹

Neliniștea se înteeța într-un moment când se manifesta sentimentul acut că imperiul britanic se extinsese prea mult. Confruntarea cu burii din sudul Africii și revolta Yihetuan (mai cunoscută ca Răscoala boxerilor) din China au demonstrat că Marea Britanie risca să se vadă covârșită dincolo de mări — ceea ce exacerba și mai mult frica de expansiunea Rusiei. Un raport redactat în termeni funești, prezentat Cabinetului de la Londra către sfârșitul lui 1901, afirma că rușii ar fi capabili să aducă o armată de 200 000 de soldați în Asia Centrală și mai mult de jumătate din acest efectiv până aproape de granița indiană, odată terminată prelungirea căii feroviare de la Orenburg până la Tașkent.⁵⁰ Era o completare a unui raport trimis din Batumi, în Georgia, care dezvăluia că rușii se pregăteau să transfere 20 000 de soldați în Asia Centrală — o alarmă falsă, după cum s-a dovedit ulterior.⁵¹ Problema era că, din punctul de vedere al Marii Britanii, opțiunile păreau să fie limitate: costul întăririi graniței era ruinător — calculat câțiva ani mai târziu la nu mai puțin de 20 de milioane de lire sterline, plus alte costuri anuale.⁵²

Violențele de stradă din Sankt-Petersburg petrecute în 1905 și înfrângerea catastrofală a flotei țariste în Războiul ruso-japonez nu le-au adus decât prea puțină alinare celor care credeau că e doar o chestiune de timp,

până ce Rusia își va sfârâma lanțurile. Marea Britanie părea să nu reziste „avansului amenințător al Rusiei”, așa cum era numită în epocă politica externă agresivă a țarului; era nevoie de alte soluții, pentru ca o situație deja proastă să nu se înrăutățească. Poate că, sugera un raport pregătit de serviciile de informații militare, venise momentul agreării unor condiții cu Germania, pentru a abate atenția rușilor?⁵³

La Londra, discuția a revenit la posibilitatea unei intervenții militare britanice în Mesopotamia — parte din preocuparea de acum constantă pentru consolidarea prezenței Regatului Unit în tot Orientul Mijlociu. Comisia pentru Apărare Imperială a analizat posibilitatea de a ocupa Basra, în paralel cu discuții exaltate despre dezmembrarea Turciei Asiatice pentru a dobândi acces la câmpiile fertile ale Eufratului. Apoi au apărut propunerile din 1906 pentru construirea unei linii de cale ferată între Golful Persic și Mosul, care, printre alte beneficii, ar fi permis trimiterea trupelor britanice spre zona cea mai vulnerabilă a Rusiei din Caucaz.⁵⁴ Una câte una, toate aceste propuneri au fost respinse, din rațiuni practice și financiare: după cum avertiza Sir Edward Grey, noul ministru de externe, costul unei invazii — și al apărării unor noi granițe — ar ajunge la câteva milioane de lire sterline.⁵⁵

Grey avea altă idee. Poziția britanică în est era restrânsă și expusă pericolelor. Era nevoie de reorientarea concentrării atenției Rusiei într-o altă parte a lumii. În cadrul unei declarații cutezătoare, date ziarului *The Times* cu doar o lună înainte să fie numit în funcție, la sfârșitul lui 1905, el a enunțat limpede că ar fi multe de câștigat, dacă s-ar putea ajunge la o înțelegere legată de „posesiunile noastre asiatice”. Niciun guvern britanic, a spus el, nu „își va propune să compromită sau să obstrucționeze politica Rusiei în Europa”. Era „de dorit la modul cel mai urgent”, așadar, „ca poziția și influența Rusiei” să fie extinse în Europa — și deturnate, cu alte cuvinte, dinspre Asia.⁵⁶

Nici că se putea găsi un moment mai potrivit. Franța devenea tot mai agitată în privința creșterii economice accelerate a Germaniei, vecina și crâncena ei rivală. Amintirea Războiului Franco-Prusac din 1870–1871, în urma căruia fusese asediat Parisul, iar prin centrul orașului s-a desfășurat parada armatei prusace victorioase, după încheierea unui armistițiu, continua să îi bântuie pe mulți francezi. Viteza acelei invazii provocase un șoc enorm, dând naștere spaimei că o nouă lovitură fulgerătoare ar putea prinde iarăși Franța pe picior greșit — mai ales că unul dintre efectele

atacului fusese unificarea Germaniei sub forma unui imperiu, proclamat din chiar interiorul palatului Versailles.

Situația era destul de grea. Pe francezi îi alarma teribil avântul industriei germane din cele două decenii de după 1870, când producția de cărbune se dublase, iar cea de metal se triplase.⁵⁷ Revigorarea puternică a economiei a dus la tot mai mari investiții într-o mașinărie militară deja impresionantă, atât pe uscat, cât și pe mare. Diplomații francezi au acționat de zor în culise, la începutul anilor 1890, pentru a încheia o convenție militară, iar apoi o alianță în toată puterea cuvântului, cu Rusia, al cărei scop primordial era să apere Franța: ambele țări au căzut de acord să atace Germania, în eventualitatea în care aceasta din urmă sau aliații ei își mobilizau armatele — și, într-adevăr, amândouă și-au luat angajamentul solemn de a acționa împotriva Marii Britanii, în eventualitatea în care Londra făcea vreo mișcare împotriva oricăreia dintre ele.⁵⁸

Intenția britanicilor de a reorienta atenția rușilor spre granița vestică a fost, așadar, pe placul francezilor. Primul moment al colaborării dintre Londra și Paris a avut loc în 1904, când s-a semnat Antanta Cordială, în urma unor discuții amănunțite pe marginea intereselor mutuale din toată lumea. Deloc surprinzător, rolul Rusiei a fost central în aceste negocieri. În 1907, a sosit clipa în care cercul alianțelor s-a închis. S-a căzut la înțelegere în mod oficial cu Rusia, în privința centrului lumii, care prevedea o linie fixă de demarcație a sferelor de influență în Persia și, în paralel, termeni ce reduceau la minimum implicarea Rusiei în treburile Afganistanului.⁵⁹ Pentru a fi eliminate „îngrijorarea și încordarea” referitoare la situația Indiei, a afirmat Edward Grey, era nevoie de o înțelegere cu țarul, ceea ce avea să garanteze că „Rusia nu va pune stăpânire pe acele părți din Persia care sunt primejdioase pentru noi”.⁶⁰ După cum se confesa el în 1912, avea de multă vreme mari îndoieli față de politica tradițională britanică, prin care se încerca simultan îndepărtarea și ținerea Rusiei în frâu, observând că „de ani de zile, am susținut că era o politică greșită”.⁶¹ Strădania de a încheia o alianță, cu alte cuvinte, era un mod mult mai elegant și mai productiv de a rezolva disputa.

Diplomații cu experiență au admis însă că apropierea de Rusia își avea prețul ei: Germania. După cum scotea în evidență, în 1908, Sir Charles Hardinge, subsecretar în Ministerul de Externe britanic, „este de departe mai important, chiar esențial, pentru noi, să avem o bună concurență cu Rusia în Asia și în Orientul Apropiat, decât să fim în termeni buni cu Germania”.⁶² Era un mesaj pe care își dădea toată osteneala să-l

repete, chiar și după ce fusese trimis în India pe postul de vicerege, doi ani mai târziu. „Practic suntem neputincioși”, scria el, dacă ar fi ca Rusia să escaladeze lucrurile în Persia. Prin urmare, merita să se depună toate eforturile posibile pentru a echilibra situația în Europa: „Este de departe mai dezavantajos să avem o Franță neprietenoasă și o Rusie neprietenoasă, decât o Germanie neprietenoasă”.⁶³ Relațiile Marii Britanii cu Rusia erau „supuse unei grave încordări”, ca urmare a tensiunilor din Persia, a fost de acord Sir Arthur Nicolson, ambasadorul Coroanei la Sankt-Petersburg. „Eu cred, a continuat el, că este absolut esențial să păstrăm, cu orice preț și în totalitate, înțelegerea noastră cu Rusia”.⁶⁴

Strădania de a nu nemulțumi Rusia a devenit punctul central al politicii externe britanice, după semnarea tratatului de alianță. În 1907, Sir Edward Grey i-a spus ambasadorului rus la Londra că Marea Britanie ar putea lua în considerare posibilitatea de a se arăta mai flexibilă în chestiunea Bosforului — dacă rușii erau de acord să instituie „bune relații permanente”.⁶⁵ Ceea ce a fost suficient pentru a declanșa o rearanjare a intereselor geopolitice europene: Sankt-Petersburgul a pornit o campanie diplomatică prin care s-a încercat obținerea sprijinului austriecilor în problema strâmtorii Bosfor, oferind la schimb consimțământul față de anexarea Bosniei — un târg care va avea consecințe spectaculoase.⁶⁶

În 1910, Sir Edward Grey a scris din nou despre necesitatea sacrificării relațiilor cu Berlinul, dacă nu se putea altfel: „Nu putem intra într-un acord politic cu Germania, care ne-ar despărți pe noi de Rusia și de Franța.”⁶⁷ Fermitatea neabătută a acestei abordări a fost acut conștientizată la Sankt-Petersburg, rușii simțind că sunt curțați frenetic de britanici — și că li se prezintă ocazii favorabile. „Cabinetul de la Londra, îmi pare mie”, medita Serghei Sazonov, ministrul rus de externe, către sfârșitul lui 1910, „privește Convenția Anglo-Rusă din 1907 ca fiind importantă pentru interesele asiatice ale Angliei”. În acest caz, a continuat Sazonov, se pare că Marea Britanie ar putea fi împinsă să facă niște concesii valoroase „pentru a ține în viață o convenție de o asemenea importanță pentru ea”.⁶⁸ A fost o observație perspicace.

Când forțele rusești au început, în 1910, să efectueze noi incursiuni în Mongolia, Tibet și Turkestanul chinez, britanicii abia dacă își puteau ascunde îngrijorarea.⁶⁹ Extinderea influenței rusești scotea categoric în evidență cât de șubredă era poziția Marii Britanii. Era o situație foarte dificilă, după cum arăta limpede evaluarea pesimistă a lui Grey din primăvara lui 1914. Același lucru se petrecea în Afganistan, Tibet, Mongolia și Persia: „De

la un capăt la altul, noi vrem ceva, dar nu avem nimic de oferit la schimb“. În Persia nu mai rămânea „nimic de cedat“ Rusiei, consemna el, în același timp în care nici în Afganistan nu mai exista nicio pârgă de influență. Mai rău, „rușii sunt dispuși să ocupe Persia, iar noi, nu“. ⁷⁰ Marea Britanie era stoarsă de vlagă — cel puțin în Asia. Cu siguranță, venise momentul ca jocul să se încheie. Întrebarea era unde și când avea să se întâmple.

Meditând la problemele care le dădeau de furcă, oficialii britanici nu pierdeau din vedere nici faptul că mai aveau de înfruntat și scenariul coșmarului suprem, unul care putea ușor să înrăutățească și mai mult o poziție deja șubredă: o alianță între Rusia și Germania. Spaima aceasta îi bântuia deja de ceva timp pe factorii de decizie politică din Marea Britanie. Într-adevăr, un element important al alianței anglo-ruse din 1907 fusese dorința de a coopera și de a găsi un statu-quo reciproc avantajos în Asia. Pentru a menține echilibrul fragil, accentua Sir Arthur Nicolson în fața lui Grey, era esențial „să fie descurajată orice încercare de-a Rusiei de a colabora cu Berlinul.“ ⁷¹

Sentimentul de panică era agravat de dezvoltarea continuă a Germaniei — și de ambițiile ei. Economia în plin avânt a acesteia și creșterea cheltuielilor militare constituiau motive de îngrijorare. Unii funcționari cu răspundere din Ministerul de Externe britanic nu aveau niciun fel de dubiu că țelul Germaniei era „să ajungă la preponderență pe continentul european“, ceea ce va duce la o confruntare militară. În fond și la urma urmei, toate imperiile au de înfruntat provocări din partea rivalilor, i s-a reamintit lui Sir Edward Grey; „personal, a spus Nicolson, eu sunt conștient că, mai devreme sau mai târziu, va trebui să repetăm aceeași luptă cu Germania“. Era vital, așadar, să nu supere nici Franța, nici Rusia. ⁷²

Potențialul Germaniei de a destabiliza un echilibru politic precar, menținut cu mari eforturi în Europa și, ca atare, dincolo de continentul european, însemna că se apropia „furtuna perfectă“. Teamă că „Rusia se va alinia în tabăra Alianței Puterilor Centrale [adică Germania, Austro-Ungaria și Italia]“ s-a intensificat. Mulți credeau că țelul primordial al Berlinului era să înrăutățească relațiile dintre Marea Britanie, Rusia și Franța și să „destrame Tripla Înțelegere“. ⁷³ „Ne este cu adevărat frică“, recunoștea Grey într-un moment când îngrijorarea lui s-a manifestat din plin, că există posibilitatea ca Rusia să fie tentată să părăsească Tripla Înțelegere. ⁷⁴

Astfel de opinii nu erau lipsite de fundament. Ambasadorul Germaniei în Persia, de exemplu, a admis că, deși „nu era mai nimic de câștigat“ în

țara aceea, se puteau smulge concesiile utile de la Sankt-Petersburg în altă parte, dacă exista percepția că sunt în joc interesele Rusiei în Persia.⁷⁵ Aceasta a fost rațiunea din spatele întâlnirii dintre Kaizer și țarul Nicolae al II-lea de la Potsdam, în iarna lui 1910, însoțită de discuții la nivel înalt între miniștrii de externe respectivi, care au părut să confirme, pur și simplu, teama că „grupările europene“, cum le-a numit Sir Arthur Nicolson, ar putea fi rearanjate — în detrimentul Marii Britanii.⁷⁶

Suspiciunea față de Germania și acțiunile ei (reale sau închipuite) se înrădăcinase în mentalul diplomaților britanici cu mult înainte de alianța din 1907. Cu trei ani mai devreme, în ajunul numirii sale ca ambasador la Paris, Sir Francis Bertie primea o scrisoare de la unul dintre funcționarii Ministerului de Externe britanic, în care i se spunea cât de important este ca misiunea în Franța să fie condusă de „cineva care să stea acolo cu ochii larg deschiși, mai presus de toate la mașinațiunile germane“. În replică, Bertie răspundea că este perfect întemeiat să nu existe nicio încredere în Germania: „Tot timpul ne-a făcut să suferim. E fățarnică și hrăpăreață, și adevăratul nostru dușman, comercial și politic“.⁷⁷

În mod ironic, desigur, sentimentul iminentei amenințări germane avea la bază vulnerabilitatea pe care o resimțea însăși această națiune central-europeană, confruntată cu posibilitatea de a se trezi prinsă la mijloc, între aliații francezi și ruși, care vorbeau despre cooperare militară și un atac comun, în eventualitatea unei provocări. Nu mult a trecut până când frica paroxistică a nemților de a nu se trezi în cleștele unui atac pe ambele flancuri a convins Înaltul Comandament German să analizeze propriile opțiuni. Ca urmare a alianței franco-ruse din 1904, șeful statului-major al armatei germane, contele Alfred von Schlieffen, a propus un plan eminamente inspirat din experiențele anului 1870, când francezii fuseseră învinși categoric, și a prezentat un scenariu în care armata Kaizerului ar fi putut neutraliza Franța, înainte de a se întoarce brusc spre est, pentru a se ocupa de Rusia. Planul era ambițios, deopotrivă din punct de vedere militar și logistic: ar fi necesitat un milion de angajați feroviari, 30 000 de locomotive, 65 000 de vagoane de pasageri și 700 000 de vagoane de marfă, care ar fi trebuit să transporte 3 milioane de soldați, precum și 86 000 de cai și munți de muniție, într-o perioadă de șaptesprezece zile.⁷⁸

Tot acest scenariu putea fi citit în oglindă, într-un proiect similar de la aceeași dată, aparținând armatei ruse, care, în vara lui 1910, concepusese Planul 19 — un set de măsuri detaliate, care urmau a fi luate în cazul unui

atac german, ce presupunea replierea într-un lanț de fortărețe de pe linia nord-sud dintre Kovno și Brest și pregătirea unui contraatac. Două variante ale acestei propuneri au fost elaborate în 1912, cunoscute ca Planul 19A și Planul G, ultimul cuprinzând o lovitură rapidă de contraatac, în eventualitatea în care Germania era cea care începea ostilitățile, al cărei scop era clar și la obiect: „mutarea războiului în teritoriul [inamic]“ — altfel spus, în Germania și Imperiul Austro-Ungar.⁷⁹

Înaltul Comandament German, precum și Kaizerul conștientizau presiunea exercitată din exterior, precum și sentimentul de a fi împinși cu spatele la zid. Indignarea cu care opinia publică a întâmpinat propunerea de construire a unei linii ferate între Berlin și Bagdad l-a nedumerit profund pe Kaizer: cu siguranță, a argumentat el, instalarea unui drum de fier la mii de kilometri depărtare ar reprezenta o problemă doar dacă ar exista un război între țara lui și Anglia. Iar în caz că s-ar întâmpla acest lucru, a continuat el, „cât de realist ar fi să ne gândim că ne-am dori ca soldații noștri să staționeze atât de departe de casă?“⁸⁰

A mai fost și reacția la răspunsul Germaniei față de desfășurarea de trupe franceze în Maroc, în 1911, ce contravenea unui acord anterior semnat între Berlin și Paris. Cu această ocazie, trimiterea crucișătorului german *Panther*, într-o tentativă de a le forța mâna francezilor să cadă la înțelegere, a avut un efect complet contrar celui scontat. Nu doar că Germaniei i-a fost dată public o stânjenitoare lecție cum că anvergura sa politică era sever limitată, dar, agravând și mai mult lucrurile, Berlinul a avut parte de o cădere teribilă a valorilor la bursă: în urma crizei din Maroc, în septembrie 1911, cotațiile s-au prăbușit cu peste 30%, ceea ce a dus la pierderi enorme pentru banca centrală a Germaniei, Reichsbank — peste o cincime din rezerve, în doar o singură lună. Cu toate că acest dezastru financiar nu fusese pus la cale de francezi, așa cum credeau mulți germani, era cu certitudine adevărat că francezii exploataseră situația, retrăgând fondurile pe termen scurt, într-un gest care neîndoios a jucat un rol în crearea crizei de lichidități.⁸¹

Considerabile eforturi s-au depus pentru deschiderea de noi canale de comunicare și edificarea de noi legături și alianțe. Mare atenție a fost acordată Orientului Apropiat și celui Mijlociu, băncile germane s-au extins masiv în Egipt, Sudan și Imperiul Otoman, iar un program de înființare a unor centre de studiere a limbii și civilizației arabe și persane a fost nu doar generos înzestrat, ci urmărit de Kaizer însuși. Legăturile tot mai numeroase între lumea islamică și cea germanofonă au aprins imaginația

celor tineri, dar și a cadrelor universitare, a militarilor, a diplomaților și a politicienilor. Un tânăr bărbat, pe nume Adolf Hitler, în anii de început ai secolului XX, scria cu melancolie că splendidele clădiri din Viena și spre Ringstraße — drumul care înconjoară orașul —, au asupra lui „un efect magic”. Dar Hitler nu simțea că s-ar fi întors în timp pe vremea Sfântului Imperiu Roman de Națiune Germană sau a Antichității Clasice, doar două dintre alegerile evidente ale unui trecut romanțat; el se imagina într-o scenă din *O mie și una de nopți*.⁸²

O periculoasă mentalitate de popor asediat lua naștere în Germania, alături de sentimentul acut că Berlinul avea inamici puternici și că se afla la cheremul lor. Helmuth von Moltke, succesorul lui Schlieffen la comanda statului-major, precum și alți ofițeri de rang superior erau convinși că războiul devenise inevitabil și că era cu atât mai bine, cu cât conflictul izbucnea mai repede; amânarea confruntării, susținea Moltke, ar fi în dezavantajul Germaniei. Era mai bine să declanșeze un război și să dea piept cu dușmanul, a spus Moltke în primăvara lui 1914, „cât timp încă mai avem o șansă de victorie”.⁸³

„De ce atâta ură față de noi”, scria Robert Musil la Berlin în septembrie 1914; de unde venea această invidie care „nu e din vina noastră”?⁸⁴ Avea dreptate să remarce tensiunea crescândă din Europa, așătată în cultura populară. Cărțile despre spioni germani și planurile Germaniei de a pune stăpânire pe Europa au devenit extraordinar de gustate de publicul larg. *The Invasion of 1910*, scrisă de William LeQueue, s-a vândut în peste un milion de exemplare și a fost tradusă în 27 de limbi; apoi a mai fost *When William Came: A Story of London under the Hohenzollern*, de Saki, alt best-seller apărut pe piață în ajunul războiului, în care personajul principal se întoarce din Asia și găsește Marea Britanie învinsă și ocupată de germani.⁸⁵

Era ca o profeție care se împlinește, prin urmare germanii au căutat moduri prin care să reducă la minimum riscurile sau să le contracareze din timp. Spre exemplu, a fost ceva normal ca ei să obțină asigurări și acorduri din partea Rusiei — deși chiar și numai acest fapt i-a alarmat pe britanici.⁸⁶ În același chip, recomandările pentru armata germană, făcute de generalul Colmar von der Goltz, care dedicase mai mult de un deceniu eforturilor de reformare a armatei otomane (unde era cunoscut ca „Goltz Pașa”), aveau scopul de a asigura o oarecare mobilitate într-o situație de criză militară. Chiar dacă sprijinul turcilor ar putea fi util împotriva Rusiei, le-a spus Goltz camarazilor săi, „de neprețuit” ar fi fost împotriva Marii Britanii în Orientul Apropiat.⁸⁷

*

Atenția pe care Germania o acorda lumii otomane i-a iritat prea mult pe ruși. Oficialitățile de la Sankt-Petersburg aveau un punct nevralgic foarte sensibil, în chestiunea strâmtorilor — și se enervau repede la ideea unui nou-venit în ceea ce rușii considerau că e fieful lor. Discuții despre ocuparea Constantinopolului s-au purtat în numeroase rânduri la începutul secolului; către finele lui 1912, s-au elaborat planuri de preluare a controlului asupra orașului de către forțele rusești — în teorie, doar temporar, în timpul unei runde de război în Balcani.⁸⁸ Cu toate acestea, rușii erau contrariați de aparenta indiferență a aliaților lor, britanicii și francezii, mai ales că sporise controlul nemților asupra armatei turcești — prin detașarea unor ofițeri germani la comanda flotei otomane. Mare supărare a pricinuit iminenta livrare către turci a două cuirasate construite de britanici: aceste nave de război ultramoderne aveau să le furnizeze otomanilor un avantaj decisiv și catastrofal asupra forțelor navale ruse, se văicărea ministrul de resort al țarului în 1914, și va avea ca rezultat „o superioritate zdrobitoare, de aproape șase ori“, în fața flotei rusești la Marea Neagră.⁸⁹

Amenințarea astfel creată nu era doar militară, ci și economică. Peste o treime din exporturile rusești treceau prin Dardanele, înainte de Primul Război Mondial, inclusiv aproape 90% din volumul cerealelor încărcate în porturi ca Odessa și Sevastopol, din Crimeea. Ca atare, rugămintele fierbinți adresate Londrei ca să blocheze, să suspende sau să anuleze livrarea cuirasatelor au devenit un nefericit factor declanșator, într-un joc de bluff și dublu bluff între marile puteri, în ajunul războiului.⁹⁰ Unii participanți nu aveau niciun dubiu privind valoarea foarte ridicată a mizei. „Întreaga noastră poziție din Orientul Apropiat“ este în joc, a spus acasă, la Sankt-Petersburg, ambasadorul Rusiei la Constantinopol; „dreptul inalienabil pe care noi l-am dobândit, după veacuri de nemăsurate sacrificii și vărsare de sânge rusesc“, era în grav pericol.⁹¹

În tot acest context, atacul Italiei asupra Libiei în 1911 și Războaiele Balcanice din 1912–1913 au declanșat, pur și simplu, o reacție în lanț, provinciile de periferie ale Imperiului Otoman fiind înhățate de rivali locali și de puteri mondiale oportuniste, în momente de slăbiciune. Pe măsură ce Imperiul Otoman se afla în pragul colapsului, ambițiile și rivalitățile din Europa au crescut dramatic. În ce-i privește pe germani, aceștia au început să se gândească serios la expansiunea spre răsărit și la instituirea unui protectorat care să dea naștere unui „Orient german“.⁹² Deși semăna cu o politică de cuceriri, exista o importantă componentă defensivă în

acest mod de gândire, care era în armonie cu sentimentele din ce în ce mai agresive ce fierbeau în adânc, printre membrii Înaltului Comandament German.⁹³ Germania, la fel ca Marea Britanie, ajunsese în punctul în care se aștepta la ce e mai rău. În cazul germanilor, aceasta însemna să-i împiedice pe ruși să preia controlul asupra celor mai bune regiuni din Imperiul Otoman, despre care mai toată lumea era convinsă că intrase în disoluție, în timp ce pentru ruși însemna împlinirea unei aspirații vechi de veacuri și asigurarea unui viitor pe termen lung, a cărui importanță nici nu se putea exprima în cuvinte.

Faptul că Marea Britanie ar fi reprezentat o amenințare pentru Germania — și invers — era mai degrabă o sperietoare și o pistă falsă. Deși istoricii discută insistent despre dorința Marii Britanii de a limita influența Germaniei, geopolitica europeană era mult mai încurcată. Cu siguranță era mult mai complexă decât povestea simplistă a mării rivalități dintre două națiuni, care a prins brusc viață abia după ce a izbucnit Primul Război Mondial. În 1918, adevăratele cauze ale conflictului se pierduseră în ceață, odată cu punerea unui accent exagerat pe cursa înarmării navale, când cheltuielile din domeniul construcției navelor au urcat în spirală; pe atitudinea agresivă din culise, cerând imperios războiul; și pe setea de sânge necontrolată a Kaizerului și a generalilor săi, care au căutat să provoace un război în Europa Continentală.

În realitate, lucrurile au stat cu totul altfel. Deși în zilele următoare asasinării lui Franz Ferdinand au avut loc o serie de neînțelegeri, discuții, ultimatumuri și combinații care ar fi absolut imposibil de reconstituit, germenii războiului au apărut din cauza schimbărilor survenite la multe mii de kilometri depărtare. Ambiția crescândă a Rusiei și influența sa tot mai mare în Persia, Asia Centrală și Extremul Orient au pus presiune pe pozițiile geostrategice ale Marii Britanii de pe alte continente. Alianțele din Europa s-au perimat. Tot ce mai stătea în calea erodării proiectului de invidiat pus în aplicare de britanici în secolele anterioare erau o serie de garanții reciproce, menite, mai presus de orice, să înăbușe avântul Rusiei — stăpâna în devenire a lumii.

Și totuși, deși norii de furtună se adunaseră deja, în primele câteva luni ale lui 1914 nu părea să existe un pericol imediat. „De când sunt eu în Foreign Office, scria Arthur Nicolson în luna mai, n-am mai văzut ape atât de calme”.⁹⁴ Într-adevăr, promitea să fie un an „de colecție”. Angajații companiei Ford Motor din Statele Unite ale Americii își sărbătoreau în ianuarie dublarea salariilor — rezultat al creșterii vânzărilor și al

strădaniilor inovatoare de a stimula creșterea producției. Medicii studiau consecințele primei transfuzii de sânge reușite pe cale indirectă, efectuată la Bruxelles pe baza muncii de pionierat a celor care avuseseră ideea de a folosi citratul de sodiu ca anticoagulant. La Sankt-Petersburg, ceea ce îi îngrijora pe majoritatea oamenilor la începutul sezonului estival erau incendiile de pădure, al căror fum negru și gros făceau ca aerul greu al verii să fie încă și mai apăsător ca de obicei. În Germania, locuitorii din Fürth, în nordul Bavariei, erau în extaz, după ce echipa de fotbal a orașului câștigase un meci de infarct, împotriva mult mai puternicei VfB Leipzig, sfidând toate pronosticurile, prin înscrierea golului victoriei în prelungiri, și devenind astfel, pentru prima dată, campioana națională — antrenorul echipei, englezul William Townley, a devenit eroul orașului. Până și natura se arăta îngăduitoare, judecând după versurile englezoaicei Alice Meynell: începutul verii lui 1914 era idilic, cu o recoltă neobișnuit de bogată la care să-ți bucuri gândul; luna pe cer licărea noapte de noapte, „dumnezeiesc de blândă“, în timp ce „grânele mătăsoase urcă pe delușor“.⁹⁵

În Marea Britanie nu exista niciun presentiment al nenorocirii iminente sau al confruntării inevitabile cu Germania. Cadrele universitare de la Oxford se pregăteau să sărbătorească inteligența și cultura germană. Exista deja un portret mare al Kaizerului Wilhelm al II-lea, atârnat în aula de examen, primit în dar după ce monarhului german i se acordase un titlu onorific de doctor în drept cutumiar, în 1907.⁹⁶ Dar, către sfârșitul lunii iunie 1914, cu nici o lună înainte de declanșarea ostilităților, notabilitățile orașului s-au adunat să privească o procesiune de distinse personaje germane care primeau titluri onorifice. Printre cei aplaudați în timp ce defilau către clădirea Teatrului Sheldonian, în robele lor colorate, se aflau ducele de Saxa-Coburg-Gotha, compozitorul Richard Strauss și Ludwig Mitteis, un expert mai degrabă mediocru în drept roman, în timp ce titluri de *doctor honoris causa* le erau conferite ducelui de Württemberg și prințului Lichnowsky, ambasadorul german la Londra.⁹⁷

Trei zile mai târziu, Gavrilo Princip, un tânăr idealist care nu împlinise încă douăzeci de ani, a descărcat două gloanțe dintr-un pistol într-o mașină care trecea pe străzile din Sarajevo. Primul nu și-a atins ținta, nimerind-o în schimb în burtă și rănind-o mortal pe arhiducesa Sofia, care stătea pe bancheta din spate împreună cu soțul ei. Al doilea însă l-a ucis pe Franz Ferdinand, moștenitorul tronului Imperiului Austro-Ungar. Iar din acel moment, lumea s-a schimbat.⁹⁸

Istoricii se concentrează deseori pe „Criza din iulie“, pe săptămânile ce au urmat, pe ocaziile ratate de a menține pacea sau pe modul cum mulți anticipaseră că vor izbucni ostilitățile — studii recente au scos în evidență că atmosfera, pe măsură ce lumea aluneca spre război, nu era una de bravadă naționalistă, ci de anxietate și de neînțelegere. A fost un scenariu de coșmar. După cum spunea, perfect la obiect, un renumit istoric: „Protagonistii lui 1914 erau niște somnambuli care stăteau la pândă fără să vadă, bântuiți de vise, dar în același timp orbi la realitatea ororii“ pe care se pregăteau s-o dezlănțuie.⁹⁹ În clipa când Sir Edward Grey și-a dat seama că „lămpile se sting peste tot în Europa“, era deja prea târziu.¹⁰⁰

În zilele de după asasinat, frica de Rusia a dus la declanșarea războiului. În cazul Germaniei, crucială a fost teama larg răspândită față de vecinul de la răsărit. Kaizerului i-au spus în mod repetat generalii lui că amenințarea reprezentată de Rusia va deveni tot mai gravă, pe măsură ce economia ei continua să progreseze rapid.¹⁰¹ Aceeași idee a răsunat în ecou și la Sankt-Petersburg, unde demnitarii de rang înalt își formaseră opinia că războiul era inevitabil și că o confruntare militară ar fi bine să înceapă mai devreme, nu mai târziu.¹⁰² Francezii erau și ei neliniștiți: ajunseseră de mult timp la concluzia că atitudinea cea mai bună pe care ar fi putut-o adopta era să îndemne la moderație permanentă și coerentă, atât dinspre Sankt-Petersburg, cât și dinspre Londra. Ei vor susține Rusia, orice ar fi.¹⁰³

În cazul Marii Britanii, a funcționat altă temere: Rusia să nu se alieze cu altcineva. Fapt e că, la începutul lui 1914, existau deja discuții în Foreign Office despre colaborarea Marii Britanii cu Germania, pentru a readuce Rusia sub control.¹⁰⁴ Pe măsură ce impasul diplomatic s-a transformat în criză militară, diplomații, generalii și politicienii își munceau mintea să anticipeze ce s-ar putea întâmpla în continuare. Spre finele lunii iulie, diplomatul George Clerk scria neliniștit de la Constantinopol, recomandând ca Marea Britanie să facă orice va fi necesar pentru a nu-l irita pe țar. Altfel, spunea el, ne vom confrunta cu urmări „care vor pune în joc însăși existența noastră ca imperiu“.¹⁰⁵

Deși unii au încercat să calmeze lucrurile, ambasadorul britanic la Sankt-Petersburg, care abia de curând avertizase că Rusia era atât de puternică, „încât trebuie să-i păstrăm amicitia cu aproape orice preț“, a trimis o telegramă lipsită de orice echivoc.¹⁰⁶ Poziția Marii Britanii, afirma ambasadorul, era „periculoasă“, căci sosise momentul adevărului: alegerea trebuia făcută între a susține Rusia „sau a renunța la prietenia ei. Dacă nu-i stăm

alături acum, acea cooperare amicală cu ea în Asia, care ne este nouă de o importanță vitală“, va lua sfârșit.¹⁰⁷

Nu exista cale de mijloc, după cum a arătat limpede ministrul de externe rus spre sfârșitul lui iulie: deși cu doar două săptămâni mai devreme se jurase că Rusia „nu are absolut niciun obiectiv agresiv și nici pe departe nu visează la vreo acaparare cu forță“, acum vorbea despre consecințele eventualității ca aliații să nu-i stea alături când va suna ceasul. Dacă Marea Britanie rămânea neutră, a avertizat el, „ar fi la un pas de sinucidere“. ¹⁰⁸ Iată o amenințare cât se poate de străvezie la adresa intereselor britanice în Persia, dacă nu chiar în întreaga Asie.

Odată cu escaladarea „Crizei din iulie“, oficialitățile britanice discutau în public despre conferințe de pace, mediere și apărarea suveranității Belgiei. Dar zarurile fuseseră aruncate. Soarta Marii Britanii — și a imperiului ei — era indisolubil legată de deciziile luate în Rusia. Cele două țări erau rivale care pozau în aliați; deși niciuna nu își dorea să o îndepărteze și să o supere pe cealaltă, era evident că pendulul puterii se deplasase dinspre Londra spre Sankt-Petersburg. Nimeni nu știa mai bine acest lucru decât cancelarul german, Theobald von Bethmann-Hollweg, un politician cu experiență și cu influență, care avea de ceva timp nopți fără somn, cerșind protecție divină. Acum, stând „pe terasă sub cerul înstelat“, la zece zile după asasinatul de la Sarajevo, în timp ce roțițele războiului se puneau în mișcare, s-a întors spre secretarul său și i-a spus: „Viitorul aparține Rusiei“. ¹⁰⁹

Ce anume, exact, presupunea acest viitor, nu era deloc clar în 1914. Forța Rusiei putea părea cu ușurință mai mare decât în realitate, căci se afla încă într-o fază timpurie de metamorfoză socială, economică și politică. Criza din 1905 aproape că aruncase țara în revoluție, cererile de reformă fiind în cea mai mare măsură ignorate de elita profund conservatoare. Mai era apoi dependența masivă de capitalul străin, în care finanțările din exterior erau responsabile pentru aproape jumătate din totalul investițiilor în noi mijloace de producție între 1890 și 1914 — bani oferiți în baza prezumției de pace și de stabilitate politică. ¹¹⁰

Transformările la scară mare cereau timp, și rareori se petreceau fără greutate și suferință. Dacă Rusia ar fi rămas calmă și ar fi ales un mod mai puțin războinic de a se plasa lângă aliata sa, Serbia, destinul ei — și, împreună cu ea, cel al Europei și Asiei, de asemenea, dacă nu chiar și al Americii de Nord — ar fi fost cu totul altul. Anul 1914 a adus deznodământul pe care regina Victoria îl anticipase cu câteva decenii în urmă: totul, a spus

ea, se reduce la „o chestiune de supremație rusească sau britanică asupra lumii”.¹¹¹ Marea Britanie nu-și putea permite să lase baltă Rusia.

Și așa, ca într-un joc de șah coșmaresc, în care toate mutările posibile sunt proaste, lumea a intrat în război. Pe măsură ce euforia și ȧfina naționalistă inițială au lăsat loc tragediei și ororii, la o scară inimaginabilă, s-a scris o poveste care a remodelat trecutul și a zugrăvit conflagrația în termenii unei înfruntări între Germania și Puterile Aliate — o dezbatere care s-a centrat pe culpabilitatea relativă a primeia și pe eroismul celor din urmă.

În conștiința publicului s-a fixat varianta conform căreia Germania a fost agresorul, iar Aliații au purtat un război just. Trebuia explicat cumva de ce o generație de bărbați tineri și promițători, având tot viitorul în fața lor, fusese sacrificată. Era nevoie de răspunsuri care să explice dispariția unor figuri scilicet ca Patrick Shaw Stewart, un erudit ale cărui extraordinare realizări, în școală, la universitate și în cariera profesională, îi uimiseră pe contemporanii săi, precum și pe corespondenta lui, Lady Diana Manners, căreia îi trimitea scrisori presărate din plin cu citate erotice în latină și greacă.¹¹² Sau să explice de ce bărbații din clasa muncitoare care se alăturaseră prietenilor lor, ca să lupte în special constituitele Pals Battalions, au fost secerați în primele ceasuri ale catastrofalei ofensive de pe Somme, din 1916.¹¹³ Sau de ce existau monumente închinat războiului în toată țara, purtând numele celor care-și dăduseră viața pentru patria lor — ele consemnau numele celor căzuți, dar nu și tăcerea care a coborât asupra satelor și orașelor, din cauza absenței lor.

Nu e de mirare, așadar, că și-au făcut apariția legende ce glorificau soldații, lăudau bravura și aduceau tribut sacrificiilor pe care le-au făcut. Winston Churchill scria, după război, că armata britanică era cea mai strălucită forță militară care s-a văzut vreodată. Fiecare soldat era „însuflețit nu doar de dragostea de țară, ci și de convingerea că libertatea omului este pusă la grea încercare de tirania militară și imperială”. Lupta fusese nobilă și justă. „Dacă două vieți sau zece vieți erau cerute de comandantii lor pentru a ucide un german, niciun cuvânt de nemulțumire nu s-a ridicat vreodată din rândurile combatanților... Niciun măcel, oricât de devastator, nu i-a împiedicat să revină la atac”, declara Churchill. Cei căzuți erau „martiri, nu mai puțin decât soldați, [și] au îndeplinit nobilul țel al datoriei de care erau pătrunși”.¹¹⁴

Au fost mulți oameni însă, la vremea respectivă, care n-au văzut lucrurile la fel. Unii, cum ar fi Edwin Champion Vaughan, un tânăr locotenent care

se înrolase plin de speranță, nu au putut înțelege amploarea suferinței sau rostul ei. După ce și-a văzut compania nimicită și având în față perspectiva obligației de a redacta un raport privind numărul celor morți, *Campion Vaughan* consemnează: „M-am așezat pe podea și am băut pahar după pahar de whisky, uitându-mă lung într-un viitor negru și gol”.¹¹⁵ La fel, uluitorul corpus de poezie produsă în timpul războiului zugrăvește o imagine foarte diferită a modului în care conflictul era privit în acel moment. Și același lucru se poate spune despre numărul de curți marțiale convocate în timpul războiului, sugerând cu totul altceva decât o unanimitate a hotărârii: peste 300 000 de infracțiuni au fost judecate de instanțele militare — ca să nu mai pomenim de spețele minore de indisciplina, care se soluționau pe alte căi.¹¹⁶

La fel de frapant este că imaginile emblematice ale conflictului au fost tranșeele Flandrei și grozăviile de pe Somme. Războiul izbucnise foarte departe de rețelele care legau imperiile Europei de teritoriile lor împrăștiate pe tot globul, departe de punctele de presiune care se acumulaseră în Persia și în Asia Centrală, precum și la porțile Indiei și ale Extremului Orient, deopotrivă, care îi preocupau în atât de mare măsură pe guvernanții și politicienii britanici de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX. Totuși, iminenta confruntare se pregătea de zeci de ani. Marea Britanie a rămas impasibilă, în timp ce Rusia și-a arătat sprijinul pentru Serbia, exact cum prezisese Grey. „Un puternic sentiment slav a luat naștere în Rusia”, observa el cu doar câțiva ani mai devreme, referindu-se la intensificarea vocilor din Balcani, care cereau Rusiei să-și asume un rol mai important în regiune, ca protectoare a identității slave. „Vărsarea de sânge între Austria și Servia [*sic*] ar ridica în mod sigur această însuflețire pe culmi primejdioase”.¹¹⁷ Aici se găsea chibritul care putea da foc lumii.

În condițiile în care, așadar, Rusia începea să se pregătească pentru o declarație în fața restului lumii, Marea Britanie trebuia să stea smirnă în spatele aliatei și rivalei sale — chiar dacă multora li se părea o situație derutantă. Când războiul a izbucnit, *Rupert Brooke* — care avea să devină curând faimos ca poet de război — abia și-a putut stăpâni furia. „Pur și simplu, totul e pe dos de cum ar trebui să fie, scria el. Aș vrea ca Germania să facă Rusia bucăți, iar apoi Franța să sfărâme Germania... Rusia înseamnă sfârșitul Europei și al oricărei decențe”.¹¹⁸ Nu avea nicio îndoială cine este adevăratul inamic al Marii Britanii.

Invers, debutul ostilităților a dus, mai departe, la întărirea animozității față de Germania — nu numai în 1914, ci și în modul cum s-a

desfășurat războiul și atunci când s-a căzut la pace, peste patru ani sângerosi. „Căruntle colegii de la Oxford privesc în jos/ La băiețandrii care se joacă plini de nepăsare/”, scria un poet de război, „Dar când trâmbițele au sunat — război!/ Și-au lăsat toate jocurile deoparte“. În locul „gazonului bine tuns“ al universității, au luat în picioare „glozul însângerat“: „Și-au dat vesela junețe/ Pentru țară și Dumnezeu“. ¹¹⁹ Sărbătorirea legăturilor britanicilor cu Germania și titlurile onorifice atribuite celor mai faimoși fii ai ei au devenit repede o amintire dureroasă, pe care era mai bine s-o dea uitării.

Nu e de mirare, așadar, că vina declanșării războiului a fost pusă în spinarea Germaniei, atât în principiu, cât și în fapt. O clauză categorică, consfințită prin Tratatul de la Versailles, a atribuit vinovăția pentru declanșarea ostilităților: „Aliații și Guvernele Asociate afirmă, iar Germania acceptă, responsabilitatea Germaniei și a aliaților săi pentru a fi cauzat toate pierderile și pagubele la care Aliații și Guvernele Asociate și cetățenii lor au fost supuși, ca o consecință a războiului care le-a fost impus prin agresiunea Germaniei și a aliaților săi“. ¹²⁰ Scopul era să se pună bazele reparațiilor și ale despăgubirilor ce urmau a se plăti; în loc de aceasta, n-a făcut decât să garanteze o reacție — asigurând un teren fertil de exploatat de către un demagog iscusit, care putea să atâțe sentimentul național, în jurul nucleului unei Germanii puternice care se ridică din propria cenușă.

Învingătorii au fost victorioși doar cu numele și speranța. În răstimp de patru ani, Marea Britanie a ajuns, din cel mai mare creditor al lumii, cel mai mare debitor; economia Franței rămăsese în ruine, după finanțarea unui efort de război care a pus la grea încercare forța de muncă, resursele financiare și bogățiile naturale ale țării. Ca să cităm dintr-un specialist în acest domeniu, Rusia, în ce-o privește, „a intrat în război ca să apere imperiul, [dar] l-a sfârșit cu distrugerea lui“. ¹²¹

Colapsul puterilor europene a deschis lumea pentru alții. Pentru a acoperi deficitul din producția agricolă și ca să plătească armamentul și muniția, Aliații și-au luat angajamente financiare enorme, contractând instituții ca J.P. Morgan & Co., din dorința unei aprovizionări constante cu bunuri și materiale. ¹²² Oferta de credit a avut ca rezultat o redistribuire a averii cu nimic mai puțin spectaculoasă decât cea care a urmat descoperirii Americii, în urmă cu patru secole: banii s-au scurs din Europa spre Statele Unite ale Americii, într-o abundență de lingouri și bilete la ordin. Războiul a falimentat Lumea Veche și a îmbogățit-o pe cea Nouă. Încercarea de recuperare a pierderilor de la Germania (prin despăgubiri stabilite la un nivel incredibil, imposibil de achitat, echivalentul a sute de

miliarde de dolari în zilele noastre) a fost o tentativă disperată, și sortită eșecului, de a împiedica inevitabilul: Războiul cel Mare a golit trezoreriile participanților, care, în încercarea lor de a se distruge unii pe ceilalți, au reușit în final să se distrugă pe ei înșiși.¹²³

Când cele două gloanțe au pornit pe țeava revolverului Browning al lui Princip, Europa era un continent de imperii. Italia, Franța, Austro-Ungaria, Germania, Rusia, Turcia Otomană, Marea Britanie, Portugalia, Olanda, ba chiar și micuța Belgie, abia formată în 1831, controlau vaste teritorii din întreaga lume. În momentul impactului, a început procesul de transformare a lor în puteri locale. Pe parcursul a câțiva ani, duși au fost împărații care se plimbau unii pe ceilalți cu iahturile lor și care-și decernau reciproc mărețe ordine cavalierești; duse au fost multe dintre coloniile și dominioanele de peste mări — în timp ce altele începeau inevitabila aventură spre independență.

În numai patru ani, probabil că 10 milioane de oameni au murit în luptă, iar încă 5 milioane de oameni au pierit de molimă și de foamete. Peste 200 de miliarde de dolari americani cheltuiseră Aliații și Puterile Centrale ca să se războiască. Economii europene se prăbușiseră din cauza cheltuielilor fără precedent, exacerbate de scăderea productivității. Țările angrenate în conflict înregistrau deficite și contractau datorii într-un ritm frenetic — sume pe care nu și le puteau permite.¹²⁴ Marile imperii ce dominaseră lumea timp de patru secole nu au alunecat peste noapte în neant. Dar era începutul sfârșitului. Se lăsa ușor amurgul. Vălul de umbre din spatele căruia Europa Occidentală ieșise în urmă cu câteva secole începea să cadă din nou. Experiența războiului fusese nimicitoare; a făcut ca puterea de control asupra Drumului Mătăsii și a bogățiilor sale să fie mai importantă ca niciodată.

DRUMUL SPRE AURUL NEGRU

Puțini dintre colegii de clasă ai lui William Knox D'Arcy, de la prestigioasa Westminster School din Londra, și-ar fi putut închipui că acesta va ajunge să joace un rol proeminent în remodelarea lumii — mai ales când nu s-a mai întors pentru începerea cursurilor, în septembrie 1866. Tatăl lui William se încurcase într-o afacere dubioasă la Devon, care îl forțase să-și declare falimentul personal, luând apoi decizia de a se muta împreună cu familia și a începe o nouă viață în liniștitul orașel Rockhampton din Queensland, Australia.

Fiul său adolescent și-a văzut de învățătură, destul de cuminte și de harnic, luându-și licența de avocat și, la momentul potrivit, înființându-și propriul cabinet de avocatură. A început să câștige bine și a devenit un membru de vază al comunității locale, făcând parte din comitetul de conducere al Clubului Rockhampton Jockey și, de câte ori timpul îi permitea, se dăruia cu plăcere pasiunii sale pentru vânătoare.

În 1882, lui William i-a ieșit în cale norocul. Trei frați, pe nume Morgan, încercau să exploateze ceea ce ei socoteau un bogat zăcămint de aur din Munții Ironstone, la nici 40 de kilometri depărtare de Rockhampton. În căutarea unui investitor care să-i ajute să pună pe picioare o companie de minerit, ei s-au adresat angajaților băncii locale, care i-au îndrumat către William Knox D'Arcy. Atras de posibilitatea unui randament bun al capitalului său, Knox D'Arcy s-a asociat cu directorul băncii și cu încă un prieten comun și au investit toți trei în afacerea fraților Morgan.

Cum se întâmplă la început cu toate exploataările miniere, e nevoie de oameni cu sânge rece și capul pe umeri, cât timp prospecțiunile inițiale înghit sume foarte mari de bani. Frații Morgan și-au pierdut repede curajul, speriați de ritmul în care li se topeau fondurile, motiv pentru care și-au cedat participațiile către ceilalți trei parteneri. Au vândut exact când n-ar fi trebuit: zăcămintele de aur din locul redenumit Muntele Morgan s-au dovedit a fi, în final, printre cele mai bogate din istorie. Acțiunile vândute atunci de frații Morgan au crescut în valoare de 2 000 de ori, iar pe o perioadă de zece ani, randamentul investiției a fost de 200 000%. Dintr-un avocat de provincie în Australia, Knox D'Arcy, care deținea mai multe acțiuni decât partenerii lui și controla peste o treime din afacere, a ajuns unul dintre cei mai bogați oameni din lume.¹

Nu peste mult timp, și-a făcut bagajele și a lăsat Australia în urmă, pornind în triumf spre Anglia. La Londra a cumpărat o splendidă casă în Grosvenor Square, la numărul 42, și un conac tot atât de impunător, cu moșia aferentă, la Stanmore Hall, în imediata vecinătate a Londrei, pe care l-a renovat și l-a decorat cu cele mai elegante lucruri care se puteau cumpăra, angajând firma Morris & Co., înființată de William Morris*, ca să se ocupe de interioare. A comandat un set de tapiserii de la Edward Burne-Jones**, a căror realizare a durat patru ani, atât de rafinate erau. Cât se poate de nimerit, tapiseriile aveau ca temă căutarea Sfântului Graal — un simbol ascuns al descoperirii unei comori de o valoare incalculabilă.²

Knox D'Arcy se pricepea să trăiască pe picior mare: a închiriat un superb teren de vânătoare în Norfolk și o lojă în apropiere de potou, la cursele de cai de la Epsom. Două tablouri din Galeria Națională a Portretelor îi înfățișează perfect caracterul. Într-unul apare tolănit ca un om foarte mulțumit de sine, cu un surâs jovial pe față, iar circumferința generoasă a taliei stă mărturie pentru plăcerea cu care apreciază mâncarea bună și vinurile alese; în celălalt, este reprezentat ușor aplecat în față, părând că împărtășește unui amic povești despre aventurile sale de afaceri, cu un pahar de șampanie dinainte și o țigaretă între degete.³

Succesul și extraordinara lui avere făceau din el o țintă evidentă pentru cei care, la fel ca frații Morgan, aveau nevoie de investitori. Un asemenea pretendent a fost Antoine Kitabgi, funcționar cu bune relații

* William Morris (1834–1886), desenator și decorator englez, om de literă și critic de artă, precum și activist socialist, a contribuit la revigorarea metodelor de producție a textilelor în Anglia (N.t.).

** Sir Edward Coley Burne-Jones (1833–1898), pictor și decorator englez, colaborator apropiat al lui William Morris, a contribuit la revigorarea tradiției picturilor pe sticlă (N.t.).

în administrația persană, pe care Sir Henry Drummond-Wolff, fostul trimis britanic la Teheran, l-a pus în legătură cu Knox D'Arcy spre sfârșitul anului 1900. În ciuda faptului că era catolic de sorginte georgiană, Kitabgi se descurcase foarte bine în Persia, ajungând directorul general al Administrației Vămirilor și fiind un personaj cu degetele bine înfipite în multe borcane cu miere. Fusesse implicat în mai multe tentative de a atrage investiții din străinătate pentru stimularea economiei persane, negociind sau încercând să negocieze concesiuni pentru amatori din exterior, invitați să ocupe poziții în sectorul bancar și în cel de producție și distribuție a tutunului.⁴

Toate aceste strădanii nu erau chiar în totalitate motivate de altruism sau de patriotism, fiindcă oamenii de genul lui Kitabgi își dădeau seama că își pot folosi relațiile personale pentru a obține recompense bănoase, dacă și când se ajungea la încheierea unui târg. Domeniul lor de activitate era deschiderea ușilor în schimbul unor sume de bani. Ceea ce reprezenta un motiv de profundă iritare la Londra, Paris, Sankt-Petersburg și Berlin, unde diplomaților, politicienilor și oamenilor de afaceri, modul de operare persan le părea cumva neclar, dacă nu de-a dreptul corupt. Eforturile de modernizare a țării nu se concretizaseră aproape deloc, în același timp în care vechea tradiție de a apela la străini care să conducă forțele armate sau să îndeplinească funcții administrative importante crea nemulțumire peste tot.⁵ De fiecare dată când făcea un pas înainte, Persia părea să mai facă alți doi înapoi.

Oricât de întemeiate ar fi fost criticile la adresa celor din elita conducătoare, așa fuseseră învățați să se poarte, și încă nu de azi, de ieri. Șahul și cei din jurul lui erau ca niște copii mult prea răzgâiați, care aflaseră că, dacă stau îmbufnați suficient de mult timp, vor fi răsplătiți de marile puteri, speriate că își vor pierde poziția în această regiune crucială din punct de vedere strategic, dacă nu bagă mâna în buzunar. Atunci când șahul Mozaffar od-Dîn nu a fost investit cu Ordinul Jartierei, în timpul vizitei pe care a efectuat-o în Anglia, în 1902, și a refuzat să accepte orice altă decorație inferioară, a părăsit țara arătând limpede că este „foarte nemulțumit”; ceea ce i-a pus pe diplomații de rang înalt în situația de a-l convinge pe regele Eduard al VII-lea — care acorda calitatea de membru al ordinului și, în acest caz, ezita — că trebuie să-l investească pe șah după întoarcerea lui acasă. Chiar și așa, a apărut alt bucluc cu acest „teribil subiect”, după ce s-a aflat că șahul nu posedă pantaloni scurți bufanți, absolut necesari pentru investitură — până când un diplomat descucărește a descoperit

un precedent, în care un beneficiar anterior al ordinului primise onoarea purtând pantaloni lungi. „Ce coșmar a mai fost și episodul cu Jartiera“, bombănea lordul Lansdowne, ministrul de externe, după aceea.⁶

De fapt, deși părea vulgar ca numai prin mită să poți duce ceva la bun sfârșit în Persia, din multe puncte de vedere persanii care mișunau încolo și înapoi pe coridoarele puterii și ale marilor centre financiare din Europa, la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, nu se deosebeau prea mult de neguțătorii sogdieni ai Antichității, care călătoreau pe distanțe lungi pentru afaceri, sau de armenii și evreii care au jucat același rol în perioada timpurie a Epocii Moderne. Diferența consta în aceea că, în vreme ce sogdienii aveau mărfurile cu ei, ca să le vândă, omologii lor de mai târziu își vindeau serviciile și contactele. Acestea fuseseră transformate în marfă tocmai pentru că se putea obține o răsplată consistentă în schimbul lor. Dacă n-ar fi existat amatori să cumpere, neîndoios că lucrurile ar fi stat cu totul altfel. Dată fiind situația, amplasarea Persiei între Orient și Occident, legând Golful Persic și India de Arabia și de Cornul Africii, plus accesul la canalul Suez făceau ca această țară să fie curtată indiferent de costuri — chiar dacă scrâșnind din dinți.

Când Kitabgi l-a abordat pe Drummond-Wolff, prin care l-a cunoscut pe Knox D'Arcy, descris ca „un capitalist de cel mai înalt rang“, a pus ochii nu pe sectorul persan al tutunului sau pe cel bancar, ci pe bogățiile minerale ale Persiei. Iar Knox D'Arcy era persoana ideală cu care să discute. Mai dăduse o dată peste aur, în Australia; Kitabgi îi oferea șansa de a repeta aceea experiență; doar că, de data asta, miza era aurul negru.⁷

Existența unor zăcăminte considerabile de petrol în Persia nu era un secret pentru nimeni. Autorii bizantini ai Antichității Târzii scriau periodic despre forța distrugătoare a „focului persan“, o substanță pe bază de petrol brut — cel mai probabil, luat din infiltrațiile de suprafață ale țițeiului din nordul Persiei —, comparabilă cu „focul grecesc“ pe care bizantinii îl făceau din scurgerile de țiței din zona Mării Negre.⁸

Primele studii geologice sistematice din anii 1850 semnalaseră probabilitatea unor zăcăminte substanțiale în subteran și duseseră la acordarea unei serii de concesiuni către investitori, ispitiți de perspectiva de a face avere într-un moment când pământul părea să-și deșerte comorile în brațele căutătorilor norocoși, pornind din Țara Aurului, în California, și până în bazinul Witwatersrand din sudul Africii.⁹ Baronul Paul Julius de Reuter, fondatorul agenției de știri omonime, a fost unul dintre cei care s-au grăbit

să dobândească influență economică în Persia. În 1872, Reuter a obținut „privilegiul exclusiv și categoric” de a extrage orice îi stătea în putință din „minele de cărbune, fier, cupru, plumb și petrol” de pe tot cuprinsul țării, precum și opțiuni de participare la construcția de drumuri, lucrări publice și alte proiecte de infrastructură.¹⁰

Dintr-un motiv sau altul, nimic din toate acestea nu s-a materializat. A existat o opoziție locală acerbă în privința acordării de licențe, având în prim-plan personaje populiste ca Sayyid Jamāl al-Dīn al-Afghāni, nemulțumit că „frăiele guvernării [sunt] date în mâinile dușmanilor islamului”. După cum scria unul dintre cei mai zgomotoși critici ai concesiunilor: „Meleagurile islamului vor fi curând sub controlul străinilor, care le vor stăpâni după bunul lor plac și își vor face mendrele”.¹¹ Încă un factor perturbator era presiunea internațională, din cauza căreia contractul inițial de concesiune încheiat cu Reuter a fost declarat nul și neavenit, la doar un an după ce fusese convenit.¹²

Deși Reuter a obținut o altă concesiune în 1889, care îi dădea drepturi asupra tuturor resurselor minerale ale Persiei, mai puțin asupra metalelor prețioase — în schimbul unor „cadouri” substanțiale, în bani, oferite șahului și demnitarilor săi importanți, precum și al achitării unor redevențe din profiturile viitoare —, aceasta a expirat, după ce strădaniile de a descoperi petrol care să poată fi exploatat în cantități mulțumitoare din punct de vedere comercial au eșuat, în perioada de timp agreată, de zece ani. Situația nu fusese deloc înlesnită de „starea de înapoiere a țării și [de] lipsa mijloacelor de comunicații și transport”, așa cum a recunoscut un afacerist britanic, ba chiar a fost înrăutățită de „ostilitatea nemijlocită, opoziția și indignarea manifestate de înalți oficiali ai guvernului persan”.¹³ Nici la Londra nu exista vreun sentiment de simpatie în acest sens. Orice inițiativă de afaceri în această parte a lumii este supusă unor riscuri, remarca o minută internă; cei care se așteaptă ca lucrurile să meargă la fel ca în Europa păcătuiesc prin negliobie extremă. „Este numai vina lor”, dacă își văd așteptările înșelate, se arăta cu răceală în document.¹⁴

Cu toate acestea, Knox D'Arcy a fost intrigat de propunerea pe care i-a făcut-o Kitabgi. El a studiat concluziile geologilor francezi care cercetaseră țara aproape un deceniu și a cerut opinii de la dr. Boverton Redwood, unul dintre experții de frunte ai Marii Britanii în domeniul petrolului și autor de manuale despre producția de țiței, precum și depozitarea, transportul, distribuția și utilizarea în siguranță a țițeiului și a produselor sale.¹⁵ Nu era nevoie de toate aceste cercetări, îl asigura între timp Kitabgi

pe Drummond-Wolff, afirmând că „ne aflăm în prezența unori surse de bogății [care sunt] incalculabile”.¹⁶

Knox D'Arcy a fost îndeajuns de interesat de ce a văzut și a auzit, așa că a bătut palma cu cei de care avea nevoie pentru a câștiga o concesiune din partea șahului: Edouard Cotte, care îi servise drept agent reprezentant lui Reuter, deci era o figură familiară în cercurile persane, și Kitabgi însuși — în timp ce lui Drummond-Wolff i s-a promis o răsplată mai târziu, dacă proiectul avea succes. Mai departe, Knox D'Arcy s-a adresat celor din Foreign Office, ca să-și dea binecuvântarea pe proiect, după care și-a trimis reprezentantul, pe Alfred Marriott, la Teheran, cu o scrisoare oficială de prezentare, ca să înceapă negocierile.

Deși scrisoarea în sine nu avea mare valoare, fiind o rugămintă ca persoanei care o prezintă să i se acorde asistența pe care o solicită, într-o lume unde semnalele puteau fi cu ușurință greșit interpretate, semnătura ministrului de externe era un atu redutabil, dând de înțeles că guvernul britanic susține inițiativa lui Knox D'Arcy.¹⁷ Marriott a făcut ochii mari de uimire în fața Curții monarhului persan. Tronul acestuia, scria Marriott în jurnalul personal, era „în întregime încrustat cu diamante, safire și smaralde, și are de-a stânga și de-a dreapta păsări încărcate cu bijuterii (nu păuni)”; măcar, a fost el în măsură să relateze, șahul era „un țințaș peste măsură de dibaci”.¹⁸

În fapt, munca propriu-zisă a fost făcută de Kitabgi, care, conform unei relatări, a reușit să obțină „de o manieră foarte temeinică, sprijinul tuturor miniștrilor și curtenilor principali ai șahului, fără să-l uite nici măcar pe servitorul care-i aduce Majestății Sale pipa și cafeaua de dimineață” — un eufemism pentru mită. Lucrurile mergeau bine, i s-a spus lui Knox D'Arcy; părea foarte probabil ca „guvernul persan să acorde” concesiunea petrolului.¹⁹

Procedura de obținere a acordului în scris a fost încălțită. Obstacole nevăzute apăreau de nicăieri, obligând la trimiterea unor telegrame înapoi spre Londra, pentru a-i cere sfatul lui Knox D'Arcy — și permisiunea de a mai pune niște bani la bătaie. „Sper să aprobați, altfel ar însemna să se piardă toată afacerea”, îl îndemna Marriott. „Nu vă faceți scrupule, dinspre partea mea, dacă puteți propune ceva pentru facilitarea treburilor”, a venit răspunsul.²⁰ Knox D'Arcy voia să spună că era perfect mulțumit să desfacă larg băierile pungii și că era dispus să facă orice era nevoie pentru a obține ceea ce dorea. Ar fi fost imposibil de spus, când apăreau noi doleanțe sau se emiteau noi promisiuni, cine erau, cu adevărat, beneficiarii; umbla

zvонul că rușii ar fi prins de veste despre negocieri, care se presupunea că ar fi fost duse în secret, drept pentru care se lansau diverse piste false care să-i inducă în eroare.²¹

După care, aproape fără niciun avertisment, s-a primit anunțul (în timp ce Marriott era la un dineu în Teheran) că șahul semnase acordul de concesiune. În schimbul sumei de 20 000 de lire sterline, plus acțiuni valorând aceeași sumă, ce urmau a fi cesionate în momentul înființării companiei, plus o redevență anuală de 16% asupra profitului net, Knox D'Arcy, prezentat în documentele aferente drept o persoană „independentă financiar, cu locuința la Londra, Grosvenor Square nr. 42“, primea drepturi generoase. I se acorda „un privilegiu special și exclusiv de a căuta, a obține, a exploata, a dezvolta, a prelucra în vederea comercializării, a transporta în alte locuri și a vinde gaze naturale, țiței, asphalt și ozocherită, pe întregul teritoriu al Imperiului Persan, pentru o perioadă de 60 de ani“. Pe deasupra, primea și dreptul exclusiv de a instala conducte și de a construi instalații de depozitare, de rafinare, de distribuție și de pompare.²²

A urmat o proclamație din partea monarhului, care anunța că Knox D'Arcy și „toți moștenitorii săi, însărcinații și asociații“ primiseră „puteri depline și libertatea nelimitată pe o perioadă de șaizeci de ani, pentru a sonda, a perfora și a executa foraje, după bunul plac, în adâncimea solului persan“, și ruga stăruitor „toți oficialii acestui regat binecuvântat“ să ajute un om care se bucura de „favoarea splendidei noastre curți suverane“. ²³ Lui Knox D'Arcy i se înmănaseră cheile împărăției; întrebarea era dacă putea să găsească lacătul.

Cunoscătorii cu experiență ai realităților de la Teheran nu erau convinși de succesul acestei inițiative. Chiar dacă „se descoperă țiței, așa cum cred agenții lor că se va întâmpla“, remarca Sir Arthur Hardinge, reprezentantul britanic în Persia, la orizont se prefigurau dificultăți majore. Se cuvine amintit, a continuat el, că „solul Persiei, indiferent dacă ascunde sau nu petrol, a fost presărat în anii din urmă cu ruinele a mult prea multe planuri pline de speranță în regenerarea comercială și politică, încât ar fi hazardat să prezicem viitorul acestei recente întreprinderi“. ²⁴

Poate că și șahul, în sinea lui, era convins că nu va ieși mare lucru din toată afacerea, și, ca atare, n-avea de ce să refuze niște plăți în avans, la fel cum procedase și în trecut. Era cu siguranță adevărat că Persia se afla la data respectivă într-o situație economică dezastruoasă: guvernul se confrunta cu o lipsă acută de fonduri, dând naștere unui deficit precar și îngrijorător, deci merita să găsească soluții și să obțină bani din buzunarele adânci ale

lui Know D'Arcy. Totodată, era un moment de intensă neliniște în sânul Foreign Office-ului, care acorda mult mai puțină atenție nou-primatei concesiuni, decât avansurilor pe care Teheranul le făcea, atât în direcția Londrei, cât și, îngrijorător, la adresa Sankt-Petersburgului, în anii dinaintea Primului Război Mondial.

Rușii au reacționat prost la vestea concesiunii lui Knox. Aproape reușiseră să influențeze procesul de atribuire, când șahul primise o telegramă personală de la țar, care-l ruga să nu dea curs cererii.²⁵ Pe Knox D'Arcy îl îngrijorase îndeajuns ideea că rușii vor fi nemulțumiți de încheierea acordului său de concesiune, încât aranjase să nu primească și drepturile de exploatare asupra provinciilor din nord, pentru „a nu pricinui supărare” puternicului vecin al Persiei. Din punctul de vedere al Londrei, grija cea mare era ca Rusia să nu încerce să recupereze pierderea de teren suferită, arătându-se mai conciliantă decât oricând cu șahul și cu demnitarii lui.²⁶ Așa cum reprezentantul britanic de la Teheran îl avertizase pe lordul Lansdowne, atribuirea unei concesiuni putea să fie „urmată de repercusiuni politice și economice”, dacă se descoperea petrol în orice fel de cantitate semnificativă.²⁷ Nu se putea ascunde adevărul că presiunea urca vertiginos, în cadrul rivalității pentru influență și resurse în regiunea Golfului Persic.

Pe termen scurt, lucrurile s-au detensionat, în mare parte fiindcă proiectul lui Knox D'Arcy părea sortit eșecului. Lucrările înaintau greoi, din cauza climei dificile, a numărului mare de sărbători religioase și a descurajantei periodicități cu care sondele și instalațiile de foraj se defectau. Exista și ostilitate fățișă, sub forma nemulțumirilor legate de salarii, de metodele de muncă și de numărul mic al localnicilor angajați, în paralel cu nesfârșitele necazuri provocate de triburile locale, care voiau să li se cumpere bunăvoința.²⁸ Knox D'Arcy a început să dea semne de nervozitate, îngrijorat de lipsa progresului și de cheltuirea unor sume consistente. „Întârziere gravă”, a scris el într-o telegramă către echipa de foraj, la mai puțin de un an după acordarea concesiunii; „rog grăbiți lucrurile”.²⁹ O săptămână mai târziu, a mai trimis o depeșă: „Aveți acces liber la puțuri?”, își întreba el, amărât, inginerul-șef. Catastifele arată mari cantități de țevi, tubatură, sape de sondă, oțel și nicovale, expediate din Marea Britanie, alături de puști, pistoale și muniție. Statele de plată din 1901–1902 indică, de asemenea, evoluția ascendentă a fondurilor cheltuite pe salarii. Knox D'Arcy avea, probabil, sentimentul că-și îngroapă banii în nisip.³⁰

Dacă el era neliniștit, nu mai puțin erau și bancherii lui de la Lloyds, care au devenit din ce în ce mai îngrijorați de dimensiunea descoperirii de cont a unui om despre care ei presupuseseră că ar avea la dispoziție sume nelimitate.³¹ Faptul că nu prea se putea arăta mare lucru care să justifice strădaniile depuse și costurile ridicate ale lucrărilor înrăutățea situația; Knox D'Arcy trebuia să-i convingă și pe alți investitori să cumpere acțiuni ale companiei de exploatare, și, astfel, să mai reducă din presiunea exercitată asupra lichidităților sale personale, furnizând în același timp capitalul necesar pentru viitoare activități. Echipa lui de la fața locului aduceau dovezi promițătoare — dar acum avea nevoie de descoperirea unui zăcămint bogat.

Din ce în ce mai disperat, Knox D'Arcy a început să sondeze piața în căutarea unor potențiali investitori sau chiar cumpărători pentru concesiunea lui, ducându-se la Cannes, ca să îl întâlnească pe baronul Alphonse de Rothschild, a cărui familie deținea deja participații extinse în afacerile cu petrol din zona Baku. Acest contact a dat alarma la Londra, atrăgând în mod deosebit atenția marinei britanice: Sir John Fisher, Prim-Lord al Forțelor Navale britanice, căpătase o credință nestrămutată că viitorul conflictului armat naval și al stăpânirii mărilor aparținea trecerii de la cărbune la petrol. „Alimentarea cu petrol drept combustibil, îi scria el unui prieten în 1901, va revoluționa în mod absolut strategia navală. E un caz de «Trezește-te, Anglie!»”.³² În ciuda nerezității de până acum a lui D'Arcy, toate dovezile sugerau că Persia avea potențialul de a deveni o sursă de petrol. Dacă aceasta putea fi înhățată pentru uzul exclusiv al Marinei Regale Britanice, cu atât mai bine! Dar era esențial să nu fie cedat unor mâini străine controlul asupra resurselor de acest fel.

Amiralitatea a intervenit pentru a mijloci o înțelegere între Knox D'Arcy și o companie petrolieră scoțiană, care se bucurase de foarte mare succes în Birmania. După ce aceștia din urmă i s-a oferit, în 1905, un contract de aprovizionare a marinei cu 50 000 de tone de petrol pe an, directorii de la Burmah Oil Company au fost convinși să cumpere o participație majoră, într-o asocierie care a primit denumirea de Concessions Syndicate. Nu au făcut-o din vreun simț al datoriei patriotice, ci pentru că era o strategie de diversificare perfect rațională și pentru că succesul anterior le dădea posibilitatea, de asemenea, să strângă mai mult capital. Chiar dacă D'Arcy a respirat oarecum ușurat, scriind că termenii pe care îi obținuse „erau mai buni decât aș fi putut căpăta de la oricare altă companie”, în continuare nu exista nicio garanție a reușitei — după cum

a consemnat sec, în informările trimise acasă, veșnic scepticul reprezentant diplomatic britanic la Teheran. Să găsești petrol era o problemă; să faci față tentativelor insistente de șantaj, încă una.³³

Perfect adevărat, în următorii trei ani, noul parteneriat n-a prezentat nimic concret, ca rezultat al strădaniilor depuse. Puțurile care fuseseră forate nu au dat roade, în timp ce cheltuielile topeau încet și sigur fondurile acționarilor. În primăvara lui 1908, directorii de la Burmah Oil Company discutau pe față despre retragerea completă din Persia. La 14 mai 1908, ei i-au trimis vorbă lui George Reynolds, conducătorul operațiunilor de la fața locului și un om pe care un colaborator al său l-a caracterizat drept foarte perseverent, hotărât și făcut din „esență tare de stejar britanic“, să se pregătească pentru abandonarea activității. I s-a dat ordin să foreze două puțuri care fuseseră amplasate la Masjed Soleymân, până la o adâncime de 487 de metri. Dacă nu se găsea petrol, trebuia „să abandoneze operațiunile, să închidă totul și să încarce cât mai multe din utilajele folosite“, pe care să le trimită apoi în Birmania, unde se vor dovedi mai folositoare.³⁴

În timp ce misiva își urma drumul prin oficiile de poștă din Europa, Levant, și apoi Persia, Reynolds își vedea de treaba lui, fără să aibă habar cât de aproape era de a-și închide de tot prăvălia. Echipa lui a continuat să foreze, căznindu-se să găurească un strat de rocă atât de dură, încât șnecul sapei de sondă a ieșit din lăcașul lui. Șnecul a rămas pierdut în gaura forajului zile întregi; timpul zbura ca vântul, dar, în final, sondorii l-au găsit și l-au prins înapoi în vârful sapei. Pe 28 mai, la ora patru dimineața, au dat de filonul principal, găsind petrol și trimițând aurul negru în jet arcuit spre cer. A fost o descoperire uriașă.³⁵

Arnold Wilson, un locotenent britanic care avea în sarcină paza șantierului, a trimis acasă o telegramă cifrată, care să dea vestea. Textul suna simplu: „Vezi Psalmul 104, versetul 15, a doua frază“. ³⁶ În acel verset, bunul Dumnezeu este rugat să facă pământul să dea untdelemn, ca să se învelească fețele oamenilor. Descoperirea, i-a spus Wilson tatălui său, promitea recompense fabuloase pentru Marea Britanie — și, să sperăm, a adăugat el, pentru inginerii „care au stăruit atât de îndelung, în ciuda onorabililor domni directori... în acest climat neprimitor“. ³⁷

Investitorii care au dat năvală în Anglo-Persian Oil Company, societatea care controla drepturile de concesiune, după ce a avut loc oferta publică de acțiuni în 1909, își făceau socoteala că acel prim puț de la Masjed Soleymân nu era decât vârful vizibil al aisbergului și că vor exista câștiguri grase în viitor. Firește, va fi nevoie de timp și de bani, pentru

a construi infrastructura necesară exportării petrolului, precum și pentru a forța noi puțuri de extracție și a găsi alte câmpuri de exploatare. Și nici administrarea lucrurilor nu era treabă ușoară, la fața locului, acolo unde Arnold Wilson se plângea că-și mănâncă timpul căznindu-se cu diferențele culturale uriașe dintre britanicii „care nu sunt în stare să spună ceea ce cred în sinea lor și persanii, care nu întotdeauna cred în sinea lor ceea ce spun”. Britanicii, a spus Wilson, vedeau contractul ca pe o înțelegere opozabilă într-o instanță de judecată; persanii îl vedeau, pur și simplu, ca pe o declarație de intenție.³⁸

Chiar și așa, o conductă de transport a fost curând construită, ca să facă legătura între primul câmp de sonde și insula Abadan din Shaț al-‘Arab, care fusese aleasă ca amplasament pentru o rafinărie și un centru de export. Petrolul persan era dus astfel în golful Persic, unde putea fi încărcat în vapoare și adus în Europa, pentru a fi vândut într-un moment când necesarul de energie al continentului intrase pe o curbă ascendentă. Conducța în sine era un simbol important, deoarece semnifica primul fir din ceea ce avea să devină un păienjeniș de conducte care împânzeau toată Asia, oferind o nouă formă și o nouă viață vechiului Drum al Mătăsii.

Problemele deja mocneau. Descoperirea petrolului a făcut ca hârtia semnată de șah în 1901 să fie unul dintre cele mai importante documente ale secolului XX. Căci, în același timp în care puneau bazele dezvoltării unei afaceri de multe miliarde de dolari — compania Anglo-Persian Oil avea să devină în final British Petroleum —, a netezit calea și pentru tulburări politice. Fiindcă, în baza acordului de concesiune, bijuteriile Coroanei persane fuseseră date pe mâna investitorilor străini, în țară a apărut un sentiment profund și chinuitor de ură față de lumea din exterior, ceea ce, mai departe, a dus la naționalism, iar în ultimă instanță, la suspiciune și la respingerea Occidentului, care sunt cel mai elocvent exprimate în fundamentalismul islamic modern. Dorința de a obține controlul asupra petrolului avea să fie cauza multor probleme din viitor.

La un nivel uman, concesiunea lui Knox D’Arcy este o uluitoare poveste despre iscusința în afaceri și puterea de a triumfa contrar tuturor așteptărilor; dar însemnătatea ei globală este la egalitate cu descoperirea lui Columb din 1492. Și atunci, comori și bogății imense fuseseră expropriate de conchistadori și trimise acasă în Europa. Același lucru s-a întâmplat din nou. Un motiv a fost interesul manifestat de amiralul Fisher și de Marina Regală, care au monitorizat atent situația din Persia. Când compania Anglo-Persian Oil a întâmpinat probleme financiare, în 1912, Fisher n-a

întârziat să intervină, îngrijorat că firma ar putea ajunge pe mâinile unor producători ca Royal Dutch/Shell, care își construiseră o rețea masivă de producție și de distribuție a petrolului, pornind de la o bază inițială în Compania Olandeză a Indiilor de Est. Fisher s-a dus să discute cu Primul Lord al Amiralității, o stea politică în plină ascensiune la data aceea, pentru a-l convinge cât de important este ca motoarele navelor de luptă să fie convertite de la alimentarea pe bază de cărbune la cea cu petrol. Petrolul este viitorul, a declarat el; putea fi depozitat în cantități mari și era ieftin. Lucrul cel mai important, totuși, era că oferea navelor posibilitatea să se miște mai repede. Războiul naval „este logică pură”, a spus el. „Prima dintre toate necesitățile este VITEZA, ca să poți lupta — *atunci când* dorești, *acolo unde* dorești și *așa cum* dorești”. Ar permite navelor britanice să facă manevre cu mai mare iuțeală decât navele inamice, ceea ce le-ar conferi un atu decisiv înătălie.³⁹ Ascultându-l pe Fisher, Winston Churchill a înțeles ce însemna acest lucru.

Trecerea la petrol ar fi însemnat că forța și eficiența Marinei Regale ar fi fost ridicate „la un nivel categoric superior: nave mai bune, echipaje mai bune, economii superioare, forme mai incisive ale capacității de război”. Ar fi însemnat, după cum remarcase Churchill, nimic mai puțin decât că în joc era puterea de a stăpâni mările și oceanele.⁴⁰ Într-o vreme când presiunea creștea în relațiile internaționale, și confruntarea părea din ce în ce mai probabilă, într-o formă sau alta, indiferent dacă în Europa sau în altă parte, un efort considerabil de analiză a fost dedicat modului în care acest avantaj putea fi definit și formulat cu cele mai convingătoare argumente. În vara lui 1913, Churchill a prezentat un material în fața cabinetului, intitulat „Aprovizionarea Marinei Majestății Sale cu combustibil petrol”. Soluția, a susținut el, consta în achiziționarea combustibilului prin contracte la termen, de la o gamă variată de furnizori, și chiar preluarea „unui pachet de control în acționariatul surselor de aprovizionare demne de încredere”. Discuția care a urmat nu a dus la nicio concluzie categorică. S-a admis însă, la modul general, că „Amiralitatea ar trebui să-și asigure sursele de petrol... din cea mai vastă zonă cu puțință și din cele mai numeroase surse de aprovizionare”.⁴¹

Nici o lună mai târziu, lucrurile se schimbaseră. Prim-ministrul era de părere, împreună cu miniștrii săi, că petrolul constituie „o necesitate vitală” pentru viitor. Ca urmare, el i-a spus regelui George al V-lea, în cadrul informărilor periodice despre evenimentele semnificative, că guvernul urmează să preia un pachet de control din capitalul companiei

Anglo-Persian Oil, pentru a putea asigura „surse de aprovizionare demne de încredere”.⁴²

Churchill s-a implicat foarte mult în acest proiect. Asigurarea aprovizionării cu petrol nu ținea doar de marină; era vorba despre asigurarea viitorului Marii Britanii. Deși era conștient că succesul imperiului avea la bază cărbunele, multe depindeau de petrol. „Dacă nu putem obține petrol, le-a explicat el membrilor Parlamentului în iulie 1913, nu putem obține porumb, nu putem obține bumbac și nu putem obține o mie și una de articole, necesare pentru păstrarea vigoriei economiei Marii Britanii”. Trebuie acumulate rezerve, în caz de război; de asemenea, nu se putea avea încredere doar în piața liberă — pentru că devenea „o bătaie de joc pe față”, mulțumită strădaniei speculanților.⁴³

Compania Anglo-Persian Oil părea, deci, să ofere soluția multor probleme. Concesiunea primită era „solidă de la un cap la altul” și, cu suficiente fonduri investite, putea fi, probabil, „dezvoltată într-o întreprindere gigantică”, după spusele amiralului Sir Edmond Slade, fost director al serviciilor de informații navale și șef al echipei operative însărcinate să cerceteze situația companiei. Controlul asupra acesteia, care va presupune o aprovizionare garantată cu petrol, ar fi o mână cerească pentru marina britanică. Cheia problemei, a conchis Slade, consta în a prelua pachetul majoritar de acțiuni „la un preț foarte rezonabil”.⁴⁴

Negocierile s-au derulat suficient de rapid, încât, în vara lui 1914, guvernul britanic a putut prelua 51% din capitalul în acțiuni — și, odată cu acesta, controlul operațional asupra companiei. Elocința lui Churchill în Camera Comunelor a dus la un vot în favoarea achiziției, cu o largă majoritate. Și uite așa, factorii de decizie, planificatorii și militarii britanici puteau dormi acum liniștiți, știind că aveau acces la niște resurse de petrol, care ar fi putut să se dovedească vitale în orice conflict militar din viitor. Unsprezece zile mai târziu, Franz Ferdinand era împușcat mortal la Sarajevo.

În agitația generală care a cuprins lumea, ușor s-a scăpat din vedere importanța pașilor făcuți de Marea Britanie pentru a-și asigura necesarul de energie. De fapt, puțini și-au dat seama ce fel de târguri se încheiaseră în culise. Căci, pe lângă cumpărarea unui pachet majoritar la Anglo-Persian Oil, guvernul britanic căzuse de acord, în secret, asupra termenilor unei aprovizionări cu petrol pe douăzeci de ani, pentru amiralitate. Aceasta însemna că navele Marinei Regale, care au pornit pe mare în vara lui 1914, contau pe realimentarea cu combustibil, în cazul unui conflict de lungă

durată cu Germania. Conversia la petrol a făcut ca vasele britanice să fie mai rapide și mai bune decât rivalele lor; totuși, cel mai important avantaj era că puteau rămâne mai mult timp în larg. Nu degeaba a ținut lordul Curzon un discurs la Londra, în noiembrie 1918, la nici două săptămâni după agrearea armistițiului, în care le-a spus celorlalți participanți la dineu: „Cauza Aliatilor a plutit spre victorie pe un val de petrol“. Iar un cunoscut senator francez l-a aprobat, jubilând. Germania acordase prea multă atenție fierului și cărbunelui, a spus el, și nu îndeajuns petrolului, care, așa cum spunea el, era sângele pământului și al victoriei.⁴⁵

Era un sâmbure de adevăr aici. Căci, în timp ce atenția istoricilor militari se concentrează asupra câmpurilor ucigașe din Flandra, ceea ce s-a întâmplat în centrul Asiei a avut o importanță crucială pentru deznodământul Războiului celui Mare — și încă una și mai mare pentru perioada care a urmat. Când se trăgeau primele focuri de armă în Belgia și în nordul Franței, otomanii chibzuiau la ce rol ar trebui să joace ei în confruntarea care se extindea văzând cu ochii în Europa. Deși sultanul rămânea neclintit la părerea că imperiul său trebuie să stea deoparte, alte voci se ridicau cu argumentul că direcția optimă de acțiune ar fi cimentarea printr-o alianță a legăturilor prin tradiție strânse cu Germania. În vreme ce marile puteri ale Europei erau ocupate să-și adreseze reciproc ultimatumuri și să-și declare război una alteia, Enver Pașa, nestatornicul ministru de război al otomanilor, l-a contactat pe comandantul statului-major al armatei din Bagdad pentru a-l avertiza în legătură cu ce ar putea să urmeze. „Războiul cu Anglia este acum o posibilitate“, scria el. Dacă se declanșau ostilitățile, a continuat demnitarul turc, liderii arabi trebuie să se ridice și să sprijine efortul armatei otomane în cadrul unui război sfânt. Populația musulmană a Persiei trebuie îndemnată la o revoluție împotriva „stăpânirii rusești și engleze“.⁴⁶

În tot acest context, nu este de mirare că, la câteva săptămâni după începerea războiului, o divizie britanică a fost trimisă din Bombay să apere Abadan, conductele și câmpurile de petrol. După aceea, în noiembrie 1914, a fost ocupat orașul Basra, expus pericolelor din punct de vedere al amplasării strategice. În timpul unei ceremonii de ridicare a drapelului, Sir Percy Cox le-a spus locuitorilor că „nicio urmă de administrație turcească nu mai rămâne în acest loc. În locul ei, steagul britanic a fost instituit, sub care vă veți bucura de beneficiile libertății și ale justiției, atât în ce privește treburile religioase, cât și pe cele seculare“.⁴⁷ Obiceiurile și credințele localnicilor nu aveau mare importanță; în realitate, conta asigurarea accesului la resursele naturale ale regiunii.

Conștienți de fragilitatea autorității lor în regiunea Golfului Persic, britanicii au dus tratative cu personalități marcante din lumea arabă, printre care Țusayn, prințul-șerif al Meccăi, căruia i s-a oferit un târg ispititor: dacă Țusayn „și arabii, în general” acceptau să acorde sprijin împotriva turcilor, atunci Marea Britanie „va garanta independența, drepturile și privilegiile principatului, împotriva tuturor agresiunilor străine din exterior, în particular, din partea otomanilor”. În plus, li s-a propus încă un avantaj, și mai ademenitor: poate că venise timpul ca „un arab de viță adevărată să-și asume califatul la Mecca sau la Medina”. Lui Țusayn, apărător al orașului sfânt Mecca și membru al tribului coraișiiților, și urmaș al lui Hășhim, străbunicul profetului Mahomed însuși, i se oferea un imperiu în schimbul sprijinului său.⁴⁸

Britanicii nu credeau nici ei cu adevărat în această promisiune și nici n-ar fi putut-o duce la îndeplinire. Totuși, odată cu începutul lui 1915, când lucrurile luaseră o întorsătură urâtă, erau pregătiți să-i câștige bunăvoința lui Țusayn, parțial pentru că triumful rapid în Europa nu se materializase, dar și din cauză că otomanii începeau, în sfârșit, să contraatace pozițiile britanice din Golful Persic — și, foarte îngrijorător, pe cele din Egipt, amenințând canalul Suez, artera care permitea navelor venite dinspre răsărit să ajungă în Europa, cu câteva săptămâni mai repede decât dacă ar fi trebuit să înconjoare toată Africa. Ca să abată atenția și să irosească resursele otomanilor, britanicii au trimis trupe în estul Mediteranei, cu scopul de a mai deschide un front de luptă. Date fiind circumstanțele, părea de la sine înțeles că e bine să faci târguri cu oricine ar putea să mai ușureze presiunea pe forțele aliate — și nu era mare lucru să promiți marea cu sarea, când răsplata respectivă urma să vină doar cândva, eventual, în viitor.

Calculare similare s-au făcut la Londra și în privința ascensiunii puterii rusești. Deși grozăviile războiului au devenit cu repeziciune evidente, existau personaje influente în Marea Britanie care se temeau că războiul va lua sfârșit prea curând. Fostul prim-ministru Arthur Balfour era îngrijorat că o înfrângere rapidă a Germaniei ar face ca Rusia să devină încă și mai periculoasă, hrănindu-i în asemenea măsură ambițiile, încât India ar putea fi pusă în pericol. Și mai era o spaimă: Balfour auzise zvonuri potrivit cărora, prin câțiva indivizi cu bune legături la Sankt-Petersburg, existau discuții pentru o înțelegere între Rusia și Germania; ceea ce, socotea Balfour, ar fi fost un dezastru la fel de mare pentru Marea Britanie ca pierderea războiului.⁴⁹

Temerile în privința Rusiei făceau ca asigurarea loialității acestei țări să fie de o importanță covârșitoare. Perspectiva unui control asupra Constantinopolului și a Dardanelelor era momeala perfectă pentru păstrarea legăturilor care îi uneau pe Aliați și atragerea atenției guvernului țarist asupra unui subiect de o sensibilitate acută. Așa măreață cum era, Rusia avea și un călcâi al lui Ahile: lipsa unor porturi la mări calde, altele decât cele de la Marea Neagră, a cărei legătură cu Marea Mediterană se făcea întâi prin Bosfor și apoi prin Dardanele — cele două strâmțori înguste care despart Europa de Asia, la cele două capete ale Mării Marmara. Aceste canale înguste de apă serveau drept punte vitală între grânarele din sudul Rusiei și piețele de export din străinătate. Închiderea Dardanelelor, lăsând grâul să putrezească în depozite, dăduse o lovitură devastatoare economiei rusești în timpul Războaielor Balcanice din 1912–1913, ducând la discuții despre declarații de război împotriva otomanilor care le controlau.⁵⁰

Rușii au fost încântați, prin urmare, când britanicii au ridicat problema viitorului Constantinopolului și al Dardanelelor, la finele lui 1914. Așa cum i-a informat ambasadorul Marii Britanii pe demnitarii țarului, aceasta era „cea mai bogată răsplată a întregului război”. Controlul urma să fie predat Rusiei după terminarea războiului, deși orașul Constantinopol ar trebui să rămână un port liber „pentru mărfurile în tranzit spre și dinspre teritorii exterioare Rusiei”, la care se adăuga concesiia că „va exista libertate comercială pentru vasele comerciale care trec prin strâmțori”.⁵¹

Deși nu prea se vedeau semne de progres pe frontul de vest, ambele tabere suferind pierderi extraordinar de grele și cu perspectiva altor ani de măcel în față, Aliații se așezaseră deja la masă ca să-și împartă între ei teritoriile și sferele de interes ale rivalilor lor. Însă, culmea ironiei, Germania a fost cea acuzată de imperialism, împreună cu partenerii ei, după încheierea armistițiului. La doar câteva luni de când începuse războiul, Aliații deja se gândeau cum să beneficieze de pe urma adversarilor învinși.

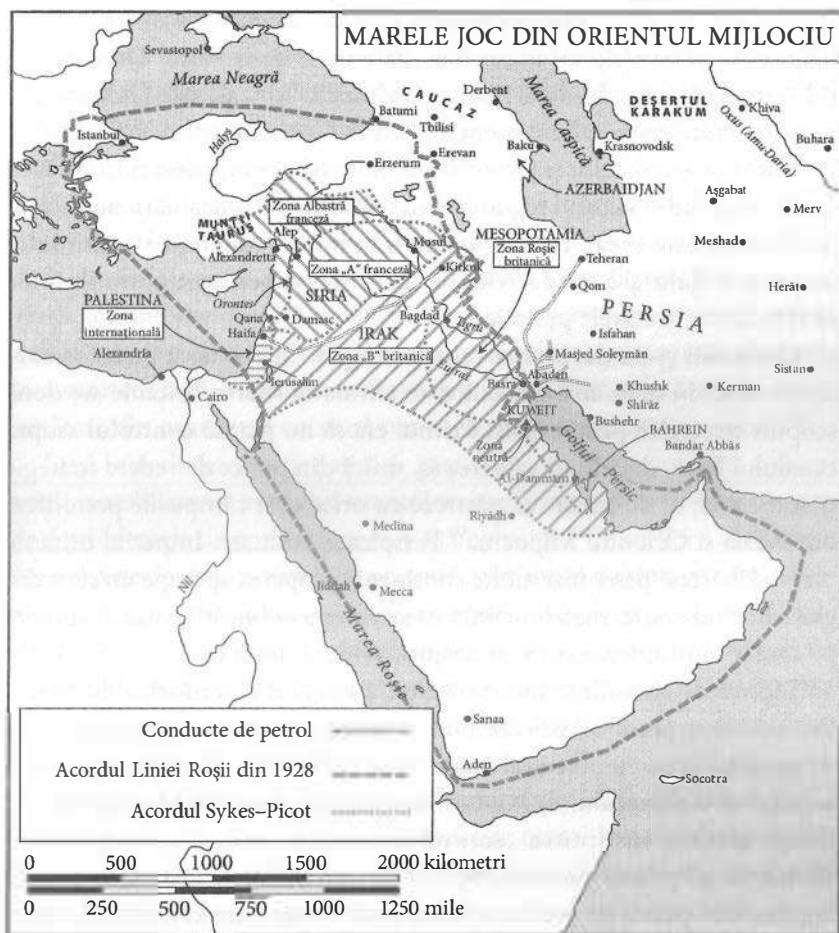
Din acest punct de vedere, miza era mult mai mare decât să le ofere rușilor autoritatea asupra Constantinopolului și a Dardanelelor, căci, la începutul lui 1915, a fost instituită o comisie sub conducerea lui Sir Maurice de Bunsen, care să analizeze propunerile privind viitorul Imperiului Otoman, odată asigurată victoria. Stratagema era ca lucrurile să fie aranjate de așa natură, încât să le convină celor care erau aliați în prezent, dar fuseseră rivali în trecut și ar fi putut fi și în viitor. Nimic nu trebuie să se întreprindă, scria Sir Edward Grey, încât să trezească bănuieli că Marea Britanie

ar avea planuri cu Siria. „Ar însemna o ruptură cu Franța, dacă am veni cu pretenții în Siria și Liban” — o regiune unde firmele franceze investiseră substanțial în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea.⁵²

Pentru a arăta, prin urmare, solidaritate cu Rusia, și pentru a evita confruntarea cu Franța legat de sfera acesteia de influență în Siria, s-a luat decizia debarcării unei forțe armate numeroase, cu soldați din Marea Britanie, Australia și Noua Zeelandă, nu la Alexandretta (azi în sud-estul Turciei), așa cum se plănuise inițial, ci în peninsula Gallipoli de la gura strâmtorii Dardanele, care păzea accesul spre Constantinopol.⁵³ Era un loc de debarcare care s-a dovedit a fi deosebit de nepotrivit pentru declanșarea unei ofensive majore, precum și o capcană a morții pentru mulți dintre cei care au încercat să răzbească spre uscat, pieptiș, împotriva pozițiilor bine întărite ale turcilor. Dezastruoasa campanie care a urmat și-a avut originile în bătaia pentru instituirea controlului asupra rețelelor de comunicații și comerț care legau Europa de Orientul Apropiat și de Asia.⁵⁴

Viitorul Constantinopolului și al Dardanelelor fusese bătut în cuie; acum venea rândul Orientului Mijlociu. Într-o serie de întâlniri din cea de-a doua jumătate a lui 1915 și începutul lui 1916, Sir Mark Sykes, un parlamentar arogant care se bucura de simpatia lordului Kitchener, ministrul britanic de război, și a lui François Georges-Picot, un diplomat francez cu nasul pe sus, au ciopârțit laolaltă regiunea. Cei doi au convenit asupra unei linii despărțitoare care pornea din Acra (în prezent, aproape de granița de nord a Israelului) și ajungea, departe spre nord-est, până la frontiera cu Persia. Francezii erau lăsați să-și vadă nestingheriți de propriile planuri în Siria și Liban, iar britanicii, de ale lor — în Mesopotamia, Palestina și Suez.

Împărțirea prăzii în acest fel era primejdioasă, nu în ultimul rând pentru că, în alte locuri, se transmiteau mesaje contradictorii despre viitorul regiunii. Era vorba de Țusayn, căruia în continuare i se oferea independență pentru arabi și restituirea unui califat, cu el în frunte, și de popoarele „Arabiei, Armeniei, Mesopotamiei, Siriei și Palestinei”, despre care prim-ministrul britanic afirma public „că aveau dreptul la o recunoaștere a situației lor naționale separate” — aparent o promisiune de suveranitate și de independență.⁵⁵ Apoi, mai erau Statele Unite ale Americii, cărora britanicii și francezii le dăduseră repetate asigurări că luptau „nu pentru interese egoiste, ci, mai presus de orice, pentru salvagardarea independenței popoarelor, a dreptății și a umanității”. Atât Franța, cât și Anglia susțineau cu însuflețire că sunt animate de scopuri nobile și că năzuiesc să elibereze

„popoarele subjugate de tirania sângeroasă a turcilor“, conform ziarului londonez *The Times*.⁵⁶ „Nimic bun în toate acestea“, scria Edward House, consilierul pentru politică externă al președintelui Wilson, atunci când a aflat despre înțelegerea secretă, de la ministrul de externe britanic. Francezii și britanicii „fac [din Orientul Mijlociu] un viespar de războaie viitoare“. ⁵⁷ Nu se înșela în această privință.

În realitate, Marea Britanie cunoștea miza jocului, mulțumită resurselor naturale descoperite în Persia și pe care Mesopotamia părea, de asemenea, foarte probabil să le posede. Într-adevăr, o concesiune pentru petrol a acestora din urmă a fost aprobată (chiar dacă nu și oficial ratificată) în ziua asasinării lui Franz Ferdinand, în 1914. Beneficiar a fost un consorțiu

condus de Compania Turcă a Petrolului, în care Anglo-Persian era acționar majoritar, cu participații minoritare date celor de la Royal Dutch/Shell și Deutsche Bank, plus o altă parte, mai mică, lui Calouste Gulbenkian, misit extraordinar și plenipotențiar, care mijlocise acordul.⁵⁸ Orice li se va fi promis popoarelor și țărilor Orientului Mijlociu, adevărul era că, în culise, aspectul și viitorul regiunii erau născocite de oficialități, politicieni și afaceriști care aveau un singur lucru în minte: asigurarea controlului asupra petrolului și a conductelor pe care să-l pompeze spre porturile unde va fi încărcat în navele petroliere.

Germanii și-au dat seama ce se întâmplă. Într-o notă de informare care a căzut în mâinile britanicilor, se afirma că Marea Britanie are două scopuri strategice primordiale. Primul era să nu piardă controlul asupra canalului Suez, dată fiind valoarea sa, unică din punct de vedere strategic și comercial; al doilea era să păstreze cu orice cost câmpurile petrolifere din Persia și Orientul Mijlociu.⁵⁹ Perspicace evaluare. Imperiul britanic care se lăbărțase peste mai multe continente acoperea aproape un sfert din glob. În ciuda numeroaselor climate, ecosisteme și bogății naturale diferite pe care le cuprindea, exista un neajuns evident: petrolul.

Lipsită de zăcămintele însemnate pe vreunul din teritoriile ei, Marea Britanie avea șansa ca, prin război, să îndrepte lucrurile. „Singura sursă de aprovizionare cu potențial mare, scria Sir Maurice Hankey, un pedant secretar al Cabinetului de Război, este cea din Persia și Mesopotamia“. Drept urmare, instituirea „controlului asupra acestor surse de petrol devine un țel primordial de război“.⁶⁰ Nu era nimic de câștigat în această regiune din punct de vedere militar, a accentuat Hankey, când i-a scris premierului David Lloyd George în aceeași zi; însă Marea Britanie trebuie să acționeze decisiv, dacă dorește „să-și asigure prețioasele pături de petrol“ din Mesopotamia.⁶⁰

Pușini aveau nevoie să fie convinși de aceste opinii. Înainte să se sfârșască războiul, ministrul britanic de externe vorbea în termeni categorici despre modul în care vedea viitorul țării sale. Existau întrebări fără dubiu cu privire la dezmembrarea imperiilor rivale. „Puțin îmi pasă, le spunea el unor personaje importante, sub ce sistem păstrăm petrolul, indiferent dacă prin concesiune perpetuă sau orice altceva, dar îmi este perfect limpede că lucrul cel mai important pentru noi rămâne să avem la dispoziție această bogăție naturală“.⁶²

Această atitudine hotărâtă avea motive întemeiate — ca și neliniștea care pândeă în spatele ei. La începutul lui 1915, Amiralitatea consuma

80 000 de tone de petrol pe lună. Doi ani mai târziu, ca rezultat al numărului mai mare de nave aflate în serviciu și al utilizării motoarelor cu ardere pe motorină și benzină, cantitatea crescuse de peste două ori, până la 190 000 de tone. Necesarul armatei terestre urcase într-o spirală și mai spectaculoasă, după ce parcul de autovehicule, numărând abia 100 de bucăți în uz în 1914, ajunsese la zeci de mii de mașini. În 1916, consumul epuizase cu totul rezervele de petrol ale Marii Britanii: stocurile, care atingeau 36 de milioane de galoane la 1 ianuarie, coborâseră la 19 milioane, șase luni mai târziu, scăzând apoi la 12,5 milioane, după doar patru săptămâni.⁶³ Atunci când o comisie guvernamentală a analizat cerințele pentru următoarele douăsprezece luni, a constatat că, potrivit estimărilor, abia dacă vor exista jumătate din cantitatea necesară pentru a satisface cererea probabilă.⁶⁴

Deși introducerea raționalizării petrolului, cu efect imediat, a ajutat totuși la stabilizarea nivelului stocurilor, îngrijorarea pe mai departe, privind problemele de aprovizionare, l-a convins pe Primul Lord al Marinei Regale să dea ordin ca navele să petreacă maximum de timp posibil ancorate în port, în primăvara lui 1917, în timp ce viteza de croazieră în larg a fost limitată la cel mult 37 de kilometri pe oră. Precaritatea situației s-a văzut subliniată de proiecțiile pregătite în iunie 1917, care prognozaau că, până la sfârșitul anului, Amiralitatea nu va mai avea în rezervă decât stocuri aferente unei perioade de șase săptămâni.⁶⁵

Situația era agravată și de faptul că Germania își perfecționa submarine de război eficace. Marea Britanie importase petrol în mari cantități din Statele Unite ale Americii (și la prețuri din ce în ce mai mari), dar multe dintre petroliere nu reușiseră să ajungă la destinație. Germania reușise să scufunde „atât de multe vase încărcate cu combustibil petrolier“, scria Walter Page, ambasadorul american la Londra, în 1917, încât „această țară se prea poate să ajungă curând într-o situație periculoasă“.⁶⁶ O revoluție în tehnologie, care dădea motoarelor posibilitatea să funcționeze cu viteză mai mare și mai eficient, însoțise mecanizarea rapidă a mijloacelor de luptă după 1914. Ambele evoluții avuseseră ca forță motrice groaznicul război terestru din Europa. Dar mai departe, creșterea consumului făcea ca problema accesului la petrol, care reprezentase deja o preocupare serioasă înainte de declanșarea ostilităților, să devină un factor major — dacă nu chiar cel hotărâtor — în politica externă a Marii Britanii.

Unii politicieni britanici își făceau mari speranțe. Un administrator experimentat, Percy Cox, care fusese funcționar public în estul Persiei și cunoștea țara bine, a sugerat, în 1917, că Marea Britanie avea șansa să

obțină un control atât de strâns asupra Golfului Persic, încât rușii, francezii, japonezii, germanii și turcii puteau fi excluși permanent din zonă.⁶⁷ Ca urmare, deși prăbușirea Rusiei în revoluție, în 1917, și înțelegerea de pace cu Germania, la puțin timp după ce bolșevicii puseseră mâna pe putere, erau îngrijorătoare din perspectiva războiului purtat în Europa, cele două evenimente aduseseră cu ele o rază de speranță în altă parte. Sub ocârmuirea autocrată, i-a spus lordul Balfour prim-ministrului britanic în vara lui 1918, Rusia fusese „un pericol pentru vecinii ei, și pentru niciunul dintre vecini atât de mult cât pentru noi”.⁶⁸ Colapsul ei era o veste bună pentru interesele Marii Britanii în Orient. Astfel a apărut o reală șansă de întărire a controlului asupra întregului teritoriu care se întindea între Suez și India, prin apărarea ambelor regiuni.

DRUMUL SPRE COMPROMIS

In Persia, britanicii țineau cu tot dinadinsul să instaleze un conducător cu mână forte, care să le servească interesele. La puțină vreme, un personaj însemnat de la Curtea șahului le-a atras atenția asupra prințului Farman-Farma, cunoscut pentru vastele sale investiții pe bursa londoneză și, ca atare, interesat, pentru protejarea considerabilei sale averi, să contribuie la succesul Imperiului Britanic. Eforturi intense au fost depuse pentru instalarea sa în funcția de prim-ministru. Însuși reprezentantul diplomației britanice la Teheran a cerut audiență șahului în ajunul Crăciunului, în 1915, pentru a-i expune clar cât de favorabil va fi văzută la Londra numirea lui Farman-Farma. „În viitor, schimbarea prim-ministrului este inevitabilă”, i s-a sugerat șahului, care a fost avertizat în legătură cu „elementele ostile” din guvernul de la Teheran. Șahul s-a lăsat convins cu ușurință: „A fost foarte de acord și chiar a îndemnat la rezolvarea pe loc a chestiunii. El a promis că va insista pe lângă FF (Farman-Farma — *N. red.*) să accepte fără întârziere numirea în funcție”.¹ Câteva zile mai târziu, Farman-Farma devenea premier.

În Mesopotamia, a fost și mai dificil, pentru că nu exista nicio personalitate locală dispusă să colaboreze. Britanicii luaseră problema în propriile mâini, trimițând trupe staționate la Basra, care să ocupe Bagdadul în primăvara lui 1917. Nimeni n-a stat să se gândească serios la ce se va întâmpla, după cum îi scria de la Londra lordul (anterior, Sir Charles) Hardinge lui Gertrude Bell, erudita călătoare și savantă, cu minte sclipitoare și plină de vioiciune, care cunoștea regiunea mai bine decât oricine.

„Cu adevărat n-ar avea nicio importanță, a dat el de înțeles, dacă am alege trei dintre cei mai grași bărbați din Bagdad sau trei dintre bărbații cu cele mai lungi bărbi, care să fie prezentați ca simboluri ale cărmuirii arabe“. Britanicii nu aveau nevoie decât de un lider, oricare, căruia să-i poată explica avantajele cooperării cu forțele de ocupație; firește, în același timp, trebuia să-l mituiască generos.²

Existau totuși alte chestiuni mai importante de rezolvat, cu o semnificație mai adâncă decât descălcirea Țelor privind viitoarea configurație politică a regiunii. Personalități cunoscute din Marea Britanie susțineau deja revizuirea Acordului Sykes-Picot, când cerneala încă nu se uscaseră pe document. Dar nu din pricina vreunor mustrări de conștiință privind imperialismul fățiș al înțelegerii secrete, ci, mai degrabă, din cauza raportului întocmit de amiralul Slade, fostul director al serviciului de informații al Amiralității, care fusese responsabil cu evaluarea zăcămintelor petroliifere ale Persiei în 1913, iar la puțin timp după aceea devenise directorul companiei Anglo-Persian Oil. Slade evidențiasse că „sub nicio împrejurare nu trebuie să ni se strice planurile în privința stăpânirii“ câmpurilor de sonde persane, ceea ce se aplica în aceeași măsură și altor părți ale regiunii. Existau indicații, a adăugat el, privind prezența unor cantități însemnate de țiței în „Mesopotamia, Kuwait, Bahrain și Arabia“. Slade recomanda insistent ca liniile de demarcație să fie trasate din nou, pentru ca o parte cât mai extinsă posibil din aceste teritorii să cadă în zona controlată de britanici. „Este important să ne asigurăm controlul asupra drepturilor de exploatare a petrolului din aceste locuri, astfel încât nicio altă Putere să nu le poată exploata în [propriul] avantaj“. ³ Responsabilii din Foreign Office urmăreau cu nervozitate evoluția situației, adunând articole din ziarele europene care cereau pentru Germania „libertatea indispensabilă de circulație pe mare în Golful Persic“, indicând că, cu cât Marea Britanie își securiza mai repede poziția, cu atât mai bine. ⁴

Spre finele lui 1918, la doar câteva săptămâni după încheierea războiului, Marea Britanie a obținut ceea ce își dorea: premierul David Lloyd George l-a convins pe prim-ministrul francez, Georges Clemenceau, să amendeze acordul, astfel încât britanicii să primească Mosulul și zona învecinată acestuia. Parțial, acest lucru s-a obținut prin exploatarea temerii că Marea Britanie ar crea dificultăți Franței, opunându-se protectoratului acesteia în Siria, dar și dând de înțeles că sprijinul britanic în chestiunea regiunii Alsacia-Lorena, în cadrul negocierilor privind condițiile acordului de pace, planificate să înceapă curând, nu era în niciun caz ceva cert.

—Ce vrei? l-a întrebat Clemenceau pe Lloyd George răspicat și fără menajamente, la Londra.

—Eu vreau Mosulul, a replicat premierul britanic.

—O să-l ai. Altceva?

—Da, a venit replica lui Lloyd. Vreau și Ierusalimul.

Răspunsul a fost același:

—O să-l ai.

Clemenceau era „cât se poate de corect și niciodată nu și-a luat cuvântul înapoi“, își amintea un important funcționar public care se bucura de încrederea lui Lloyd George.⁵

Altă țintă identificată de britanici era Palestina, datorită localizării geografice, ca zonă-tampon împotriva oricărei amenințări ce ar fi putut viza canalul Suez, acesta servind drept una dintre arterele vitale ale imperiului, intrate sub controlul britanicilor în 1888. Exact în același mod cum trupele britanice se îndreptaseră spre Bagdad, au pornit și spre Palestina, dinspre sud, și, cu totul improbabil, dinspre răsărit, cu T.E. Lawrence făcându-și apariția din deșert pentru a cuceri Aqaba în vara lui 1917. Câteva luni mai târziu, Ierusalimul a cedat, în ciuda contraatacurilor sălbatice lansate de Armata a VII-a și Armata a VIII-a otomane, conduse de generalul Erich von Falkenhayn, care îndeplinise funcția de șef de stat-major al armatei germane ceva mai devreme în cursul războiului. Generalul britanic Edmund Allenby a intrat în oraș mergând pe jos, în semn de respect, după ce capturase orașul pe care premierul Marii Britanii îl numise „un dar de Crăciun pentru poporul britanic“.⁶

Palestina mai era importantă și dintr-un alt motiv. Se amplificase îngrijorarea în legătură cu intensificarea emigrației evreiești spre Marea Britanie, numărul celor care soseau doar din Rusia înmulțindu-se de cinci ori între 1880 și 1920. La cumpăna dintre secolul al XIX-lea și secolul XX, se purtasera discuții despre posibilitatea de a le oferi emigranților evrei pământ în Africa de Est și de a-i încuraja să se stabilească acolo, dar, după izbucnirea războiului, atenția se mutase asupra Palestinei. În 1917, într-o scrisoare din partea ministrului de externe, Arthur Balfour, către lordul Rothschild, publicată în ziarul *The Times*, se vorbea despre „[viziunea] favorabilă a Guvernului Majestății Sale asupra instituirii în Palestina a unui cămin pentru poporul evreu“.⁷ Cunoscută ca Declarația Balfour, ideea desemnării unor teritorii în care evreii să se stabilească a fost ceea ce autorul însuși avea să descrie ulterior în Camera Lorzilor drept „o soluție parțială la marea și stăruitoare problemă evreiască“.⁸

Deși susținerea activă a unei patrii pentru evreii europeni a atras atenția, în mod perfect de înțeles, Marea Britanie își concentrase atenția asupra Palestinei și din cauza poziției strategice a regiunii față de câmpurile petrolifere, precum și ca punct terminus al unei conducte care să facă legătura dintre acestea și Marea Mediterană. Astfel, se putea economisi un ocol de câteva mii de kilometri, așa cum au observat ulterior proiectanții, oferind practic Marii Britanii „putere de control asupra producției unuia dintre cele mai bogate zăcămintele de petrol din lume”.⁹ Era imperativ, așadar, ca Marea Britanie să capete influență în Palestina și să dețină controlul asupra orașului Haifa, cu portul său important și adânc, care îl făcea să fie locul ideal pentru încărcarea tancurilor petroliere britanice, și ca traseul conductei de alimentare să ducă spre acest port — mai degrabă decât spre nord și spre Siria, controlată de francezi.

Conform raționamentului strategic al Britaniei de la vremea aceea, Haifa constituia un punct terminus perfect pentru petrolul adus prin conducte din Mesopotamia. Și s-a dovedit corect. În 1940, peste 4 milioane de tone de petrol curgeau prin conducta construită după terminarea războiului — îndeajuns cât să aprovizioneze întreaga flotă mediteraneană. Era, după cum a numit-o revista *Time*, „artera carotidă a Imperiului Britanic”.¹⁰ Cel mai mare imperiu din lume primea transfuzii masive cu sânge negru — petrolul pompat direct din inima lumii.

La începutul lui 1918, așadar, toți se gândeau deja demult la cum va arăta lumea postbelică și cum se va împărți prada victoriei. Problema era că târgurile încheiate între politicienii din cluburile capitalelor europene, diplomații susceptibili și planificatorii înarmați cu hărți și creioane se deosebeau mult de realitatea existentă la fața locului. Pe hârtie, planurile de împărțire a teritoriilor, în așa fel încât interesele Marii Britanii și ale Franței să fie extinse și protejate, arătau foarte bine, dar când interveneau aspectele practice, treburile începeau să se complice.

De pildă, în vara lui 1918, generalul britanic Lionel Dunsterville a primit ordinul să avanseze din nord-vestul Persiei spre Marea Caspică, în timp ce alți ofițeri superiori au fost trimiși să supravegheze Caucazul, cu misiunea de a-i împiedica pe turci să ocupe terenurile petrolifere din Azerbaidjan ori regiunea din sudul Mării Caspice sau să-și adjudece controlul asupra căii ferate transcaspice care ducea spre granița afgană. A fost exemplul clasic de ambiție a extinderii nemăsurate, o misiune cu totul imposibilă — și încă una care s-a terminat, bineînțeles, cu un dezastru.

Forțele turce au avansat și au înconjurat Baku, prinzându-l pe Dunsterville în capcană timp de șase săptămâni, până să-i permită să se retragă. Oribile scene de măcel au urmat, când localnicii au pornit să-și ia revanșa, după ce orașul se predase.¹¹

Panica i-a cuprins pe reprezentanții Biroului pentru India din guvernul de la Londra, care, înnebuniți, au cerut autorizația de a trimite agenți în Asia Centrală, pentru a ține sub observație ce se petrece acolo, în urma renașterii forțelor turcești și a tulburărilor din Rusia, unde răscoalele și demonstrațiile din districtul Samarkand, valea Fergana și Tașkent au jucat un rol important în izbucnirea revoluției pe tot teritoriul imperiului.¹² „Ca urmare a prăbușirii guvernului central din Rusia și a destrămării totale a disciplinei din armata rusă, îi scria ministrul de externe viceregelui, lordul Chelmsford, la începutul lui 1918, orice control efectiv asupra populației indigene a Turkestanului a dispărut”.¹³

Ca reacție la avertismentele că sentimentul antibritanic în rândul populației musulmane a regiunii se întetșise, au fost trimiși emisari care să țină sub observație ce se întâmplă și să supravegheze răspândirea propagandei anglofile. Ofițerii au fost expediați la Kashgar și Mashhad ca să evalueze starea de spirit, în timp ce se purtau discuții sinuoase dacă să fie sau nu trimise forțe armate în Afganistan și la Tașkent, sau dacă să fie aprobate planuri mărețe, cum ar fi încurajarea emirului din Afganistan să avanseze spre vest și să ocupe valea Murghab până la Merv.¹⁴ Noi idei, noi identități și noi aspirații răsăreau peste tot în Ucraina, în Caucaz și în Asia Centrală, după Revoluția Rusă, pe măsură ce popoarele care cereau libertate de exprimare, dacă nu chiar autodeterminare, deveneau tot mai puternice.

Complicațiile au apărut când cei care puseseră mâna pe putere în Rusia și-au văzut visurile de revoluție mondială zădărnicate în Europa și, ca atare, și-au întors atenția spre Asia. Troțki, cuprins de entuziasm, ca de obicei, a adoptat cu elan ideea răspândirii revoluției bolșevice în est. „Calea spre India ar putea foarte bine să fie mai ușor de parcurs, în împrejurările actuale, ba chiar să fie și mai rapidă, decât cea care duce spre un soviet în Ungaria, scria el într-un raport ce a circulat printre tovarășii săi de idei în 1919. Drumul spre Paris și Londra trece prin orașele din Afganistan, Punjab și Bengal”.¹⁵

Delegați din partea „maselor populare înrobite ale Persiei, Armeniei și Turciei”, precum și a celor din Mesopotamia, Siria, Arabia și mai departe au fost convocați la un congres ținut la Baku în 1920, unde unul dintre principalii demagogi bolșevici nu s-a ferit să se exprime pe șleau. „Avem

acum în fața noastră sarcina de a aprinde un război cu adevărat sfânt“ împotriva Occidentului, le-a spus celor din auditoriu. Venise momentul, a spus el, „să educăm masele Orientului cum să-i urască pe bogați și să vrea să lupte împotriva lor“. Ceea ce însemna să lupte împotriva bogătașilor „ruși, evrei, nemți, francezi... și să organizeze un veritabil război sfânt al poporului, în primul rând împotriva imperialismului britanic“. ¹⁶ Bătuse ceasul, adică, pentru o înfruntare deschisă și față în față între Est și Vest.

Mesajul a fost bine primit. Pe lângă delegații care au izbucnit în urale, mai erau și cei care au trecut la fapte — intelectuali precum Muḥammad Barakatullāh, care a scris despre îmbinarea „bolșevismului și a națiunilor islamice“, îndemnând la pătrunderea socialismului în toată Asia musulmană. Pe cuprinsul Asiei Centrale, s-au înființat ziare, universități și școli militare, care să se ocupe de populațiile locale și să le radicalizeze în continuare. ¹⁷

Manifestând un surprinzător grad de flexibilitate, bolșevicii erau gata să facă un compromis cu oricine le-ar fi putut ajuta cauza. De exemplu, conducerea lor nu s-a dat în lături să-l abordeze pe regele afgan Amanullah, după ce acesta a căutat să se elibereze de influența britanică și a lansat un atac împotriva britanicilor în India, la vest de Khyber. Deși confruntarea militară a fost un fiasco, regimul bolșevic a fost perfect încântat să găsească un aliat în Orient, trimițându-i acestuia o ofertă de ajutor, împreună cu asigurări că eliberarea Orientului de imperialism constituia un element fundamental al programului revoluționar — asigurări pe care un monarh în funcție era puțin probabil să le găsească în întregime liniștitoare.

Îndrăzneala și oportunismul rușilor au stârnit îngrijorare în Marea Britanie, *The Times* informând despre „amenințarea bolșevică la adresa Indiei — prin capul de pod afgan“. Britanicii au masat trupe spre nord, în Afganistan, printre care s-a aflat și un tânăr caporal pe nume Charles Kavanagh, ale cărui jurnale personale recent descoperite zugrăvesc o imagine vie a ceea ce a văzut — și seamănă bine cu experiențele mai recente ale militarilor occidentali trimiși în aceeași regiune. Ambuscadele și atacurile insurgenților erau un pericol zilnic, scria el. Bărbații afgani nu se sfiau să se îmbrace ca femeile, în rochii lungi, care le ascundeau și fețele, și puștile. Ferește-te să dai mâna cu un localnic pe care nu-l cunoști, scria el: „Îți va apuca mâna întinsă cu mâna lui stângă, iar cu dreapta te va înjunghia“. ¹⁸

Se prezentau viziuni diferite asupra viitorului, în perioada imediat următoare Primului Război Mondial. Se manifesta entuziasm față de

ideea autodeterminării, promovată, cel puțin la început, de bolșevici. „Organizați-vă viața după cum doriți voi înșivă și fără niciun obstacol, declara Lenin. Aveți dreptul să faceți acest lucru. Fiți convinși că drepturile voastre, la fel ca acelea ale tuturor popoarelor Rusiei, sunt apărute de puterea deplină a revoluției și a reprezentanților ei”.¹⁹ Această atitudine cuprindea și vederi progresiste în privința egalității dintre cele două sexe: femeilor li s-a dat drept de vot în republicile sovietice kârgâză, turkmenă, ucraineană și azeră — înainte ca măsuri asemănătoare să fie aplicate în Regatul Unit al Marii Britanii și al Irlandei de Nord. Afișe lipite pe zidurile Tașkentului în 1920, scrise în uzbecă, înfățișau un personaj aflat în fața a patru siluete fantomatice cu vâl pe față, îndemnând la emanciparea femeilor musulmane: „Femei! Luați parte la alegerile pentru soviete!”²⁰

Acest progresism timpuriu postrevoluționar contrasta flagrant cu atitudinea imperialistă a puterilor vest-europene și cu hotărârea lor de a-și păstra influența asupra activelor și resurselor socotite vitale pentru interesele lor naționale. Dintre toate, Marea Britanie era cea mai energică și mai agresivă: mai presus de orice, ținea cu tot dinadinsul să păstreze controlul asupra rezervelor de petrol. Întrucât avea trupe masate în teritoriu, Marea Britanie s-a bucurat de un avantaj inițial important, ceea ce i-a permis să modeleze peisajul pe potrivea necesităților sale. În cazul Mesopotamiei, s-a făurit o nouă țară, căreia i s-a dat numele Irak. Era un talmeș-balmeș, încropit din trei foste provincii otomane, care se deosebeau profund între ele, din punctul de vedere al istoriei, religiei și geografiei: Basra era orientată spre sud, înspre India și Golful Persic; Bagdadul avea strânse legături cu Persia; Mosulul era în mod natural legat de Turcia și Siria.²¹ Soluția găsită nu mulțumea pe nimeni, în afară de Londra.

Țara era o construcție șubredă — în cel mai bun caz. Britanicii au ajutat la instalarea aliatului de odinioară, Faisal — moștenitorul șerifului Meccăi — ca suveran, în parte ca răsplată pentru cooperarea lui din timpul războiului, în parte ca semn de compasiune pentru că fusese alungat din Siria, unde i se promisese inițial tronul, și în parte din lipsa oricărui alt candidat credibil. Faptul că Faisal era musulman sunnit, într-un loc unde populația indigenă era predominant șiiită, a fost considerat un lucru ce putea fi netezit prin introducerea noilor simboluri ale națiunii, cum ar fi ceremonialul de schimbare a gărzii, un nou steag (conceput de Gertrude Bell) și un tratat care recunoștea „suveranitatea națională” irakiană, dar îi obliga pe rege și pe guvernul său la supunere față de britanici „în toate chestiunile importante”, inclusiv în domeniul relațiilor externe

și al apărării. Anexe ulterioare au acordat Marii Britanii dreptul să facă numiri în sistemul judecătoresc și să impună consilieri financiari, care să administreze economia țării.²² Această cărmuire imperială transmisă unui delegat era mai ieftină, din punct de vedere financiar, decât ocupația colonială efectivă, într-o vreme când Marea Britanie însăși se confrunta cu datorii enorme, acumulate în timpul războiului — dar era mai ieftină și politic. Peste 2 000 de soldați britanici fuseseră uciși în cursul tulburărilor civile și al răzmerițelor din Mesopotamia, în 1920.²³

Eforturi concertate s-au depus pentru a impune o soluție similară asupra Persiei. În 1919, s-a semnat un acord în baza căruia urmau să fie instalați consilieri britanici care să administreze atât finanțele naționale, cât și forțele armate, plus supravegherea proiectelor de infrastructură. Proiectul a fost prost primit în Persia și în alte locuri. Deoarece Marea Britanie deținea deja un pachet de acțiuni în compania Anglo-Persian Oil, rușii și francezii erau îngrijorați că dominația asupra Persiei era prea puternică. Din cauza șpăgilor (sau a „comisioanelor“) plătite pentru obținerea semnăturilor pe acord, au izbucnit proteste în Persia — nu în ultimul rând la adresa șahului însuși. „Osânda veșnicei rușini să i-o dea Domnul/Celui care a trădat împărăția lui Sâssân“, scria un poet renumit la data respectivă, invocând trecutul îndelungat și glorios al Persiei; „spune-i stăruitorului Artaxerxe Longimanus/Că dușmanul i-a anexat țara la Anglia“. ²⁴ Autorii criticilor de acest fel au ajuns la închisoare.²⁵

Comisarul Poporului pentru politică externă al tinerei Uniuni Sovietice a reacționat și el cu furie: Marea Britanie „încearcă să prindă în laț poporul persan și să-l înrobească“. Era rușinos, a afirmat el într-o declarație oficială, că ocârmuitorii acestei țări „v-au vândut jefuitorilor englezi“. ²⁶ Reacția Parisului a fost numai ușor diferită. Luați pe nepregătite de bătălia pentru țitei, după ce renunțaseră la Mosul aparent pentru nimic, francezii făcuseră presiuni să-și instaleze proprii consilieri la Teheran, care să le apere interesele naționale. Chestiunea fusese expediată la repezeală de lordul Curzon, care abia a reușit să-și ascundă indignarea în fața întrebării dacă va fi de acord cu o asemenea idee. Persia, i-a spus el lui Paul Cambon, ambasadorul francez la Londra, „a fost salvată din insolvență totală doar cu ajutorul Marii Britanii“. Franța ar trebui să-și vadă de treaba ei.²⁷

Furia și dorința de răzbunare i-au cuprins pe francezi. S-au acordat fonduri pentru publicarea de materiale propagandistice antibritanice în ziarele din Persia, în timp ce articole usturătoare în presa de acasă criticau dur acordul anglo-persan — și pe șahul Persiei. Acest pitic de o jumătate

de centimetru, scria ziarul *Le Figaro* într-un articol invocat de toată lumea la Teheran, „și-a vândut țara pe o centimă”.²⁸ Francezii se aflaseră în tabăra victorioasă a războiului, dar aliatul lor îi păcălise.

De fapt, britanicii erau năuciți de solicitările șahului de a primi bani, care erau la fel de constante ca înainte de începerea războiului. Aceeași problemă o aveau și cu prințul Farman-Farma, a cărui performanță ca prim-ministru se dovedise mai puțin reușită decât speraseră britanicii. Informările trimise la Londra menționau „lipsa lui de înclinație spre a munci cinstit” și „rapacitatea” lui, ceea ce „făcea clar imposibilă menținerea lui în continuare în funcție”.²⁹ Era nevoie de o persoană pe care să te poți bizui mai mult.

Atunci a apărut omul potrivit, la locul potrivit. Reza Khan era „un bărbat bine clădit și armonios alcătuit, plin de forță și cu o statură mult peste medie”, după cum îl descria aprobator Sir Percy Loraine, reprezentantul Marii Britanii la Teheran, într-un raport din 1922. Khan trece direct la subiect, continua informarea, „și nu pierde timpul schimbând complimentele delicat formulate, dar perfect inutile, atât de dragi inimii persane”. Cu toate că Reza Khan era vădit „ignorant și lipsit de educație”, pe Loraine l-a impresionat: „Stând de vorbă cu el, am avut mai degrabă impresia unui creier nefolosit, decât a unui gol”. Ceea ce i-a încântat pe cei din Foreign Office. „Evaluarea făcută de Sir P. Loraine lui Reza Khan este categoric încurajatoare”, observa o oficialitate de la Londra într-o notă pe baza raportului. „Chiar dacă [nu] este complet lipsit de defectele compatrioților săi, pare să fie un om bine intenționat”. Originile sale rasiale au fost și ele pozitiv primite: „Faptul că e pe jumătate caucazian [după mamă] este în favoarea lui”, se consemna în altă parte. Pe scurt, era exact genul de om cu care britanicii considerau că pot să colaboreze.³⁰

Părea să fie „un bărbat puternic și neînfricat, care dorea din tot sufletul binele țării sale”, conform lui Sir Edmund Ironside, comandantul trupelor britanice trimise să apere nordul Persiei, când s-au înțeles temerile privind planurile Rusiei pentru regiunea din jurul Mării Caspice. Cât de mult sprijin i-au acordat britanicii lui Reza Khan și ce rol au jucat ei în a-i permite să devină forța reală din spatele tronului — pe care, în final, s-a și instalat, ca șah, în 1925 — au fost chestiuni intens dezbătute. La data respectivă însă, mulți dintre cei care urmăreau îndeaproape evenimentele nu aveau nicio îndoială privind contribuția Marii Britanii ca făuritoare de regi.³¹ Reprezentantul american la Teheran, John Caldwell, a remarcat că Reza era atât de apropiat de britanici, încât era „practic un spion”.³²

*

Nu era o surpriză că americanii stăteau și ei cu ochii ațintiți pe această parte a lumii. Un raport emis de Divizia Planificare a Forțelor Navale ale Statelor Unite ale Americii din Europa, în 1918, avertiza asupra rivalității comerciale crescânde cu Marea Britanie. „Patru mari puteri au apărut în lume care să concureze cu Marea Britanie pentru adjuđucarea supremației comerciale”, susțineau autorii documentului. Spania, Olanda, Franța și Germania fuseseră învinse de Marea Britanie. Statele Unite ale Americii erau „cea de-a cincea putere comercială, cea mai mare de până acum... Precedentul istoric ne avertizează să urmărim îndeaproape” ce pune la cale Marea Britanie.³³ Din cauza importanței terenurilor petrolifere, acestei părți a lumii i se acorda atenție maximă.

Afirmația era cu atât mai adevărată, cu cât Statele Unite ale Americii deveneau tot mai îngrijorate de situația propriilor rezerve de petrol. Exact cum Marea Britanie își făcuse griji pentru resursele sale înainte de război, în America se amplifică neliniștea față de o posibilă penurie imediat după război. Curbele consumului în creștere erau un motiv de alarmă, la fel ca estimările privitoare la zăcămintele de țiței. Acestea aveau să se epuizeze în nouă ani și trei luni, conform directorului Cadastrului Geologic al SUA. Lipsa „resurselor necesare pentru aprovizionare, în țară și dincolo de hotare”, reprezenta o problemă majoră, recunoștea președintele Wilson.³⁴

Din acest motiv, Departamentul de Stat a încurajat Standard Oil, una dintre cele mai mari companii americane din domeniu, să analizeze „posibilitatea încheierii unui acord cu guvernul Persiei, pentru dezvoltarea resurselor de țiței din nordul Persiei”, în regiunea neacoperită de concesiunea anglo-persană.³⁵ Interesul nord-american a stârnit o reacție promptă și extaziată la Teheran: destul se tot amestecaseră Marea Britanie și Rusia în Persia până acum, scria presa locală, compromițând constant independența țării. Statele Unite ale Americii, noul imperiu pe cale de apariție, era cavalerul salvator perfect. „Dacă americanii, cu bunăstarea lor înfloritoare, stabilesc relații economice cu țara noastră, declara plin de speranță autorul unui articol din presa persană, atunci putem fi siguri că resursele noastre nu vor rămâne nefructificate și că nu vom mai fi atât de loviți de sărăcie”.³⁶ Marile speranțe de acest fel erau larg împărtășite în toată țara: telegramele au început să curgă spre capitală, întâmpinând cu bucurie perspectiva investițiilor americane. Membrii misiunii americane la Teheran au observat, uimiți, că acestea erau semnate de „cei mai cunoscuți clerici, de notabilități, de unii demnitari ai guvernului și de comercianți”.³⁷

Britanicii au reacționat cu furie, avertizând Departamentul de Stat în termeni fără echivoc că interesul american față de țițeiul persan era nu doar prost primit, ci de-a dreptul ilegal. Deși regiunea în cauză nu fusese inclusă în concesiunea companiei Anglo-Persian Oil, britanicii au declarat că făcea obiectul unui acord separat, încheiat anterior între Persia și Rusia, și care nu fusese reziliat în mod corect. Ca atare, drepturile de explorare nu puteau fi vândute americanilor — și nimănui altcuiva. Era un simplu vicleșug, care în final s-a dovedit inefficient, fiindcă persanii nu s-au sinchisit, ci au mers mai departe, acordând companiei americane Standard Oil o concesiune pe cincizeci de ani.³⁸

Nu pentru prima oară, experiența americană s-a dovedit a fi un fals început de nouă eră. În Persia, se nutrise speranța că implicarea și investițiile Statelor Unite ale Americii vor oferi o reală alternativă la dominația britanicilor în regiune. Factori de ordin practic însă dictau ca orice operator petrolier să cadă la înțelegere cu Anglo-Persian Oil, pentru a obține accesul la infrastructura ei de transport al țițeiului. Mai mult decât atât, odată ce tratativele s-au pornit, speranța a lăsat locul dezamăgirii. Americanii erau „mai britanici decât britanicii”, observa reprezentantul persan la Washington — și nu o zicea sub formă de compliment. Se vădea, așadar, conform unui editorial dur dintr-un ziar apărut la Teheran, că Statele Unite ale Americii și Marea Britanie sunt o apă și-un pământ: ambele țări „se închinău la Zeul Aur și îi sufocau pe cei slabi”, obsedate doar să-și promoveze propriile interese și „încercând să-și împartă între ele nestemata” resurselor naționale de petrol și să le smulgă „din mâinile politicianilor necopți la minte ai Persiei”.³⁹

Se repeta povestea din urmă cu 400 de ani, când a fost descoperită America. Chiar dacă populațiile băștinașe nu fuseseră decimate, așa cum s-a întâmplat pe vremea spaniolilor, procesul a fost efectiv același: după ce au fost expropriate de către țările Occidentului, bogățiile au fost duse de pe un continent pe altul, cu beneficii minime pentru locuitorii acelor ținuturi. Mai erau și alte asemănări cu perioada lui Cristofor Columb. Exact cum Spania și Portugalia își împărțiseră lumea prin Tratatul de la Tordesillas din 1494 și prin cel de la Zaragoza, trei decenii mai târziu, puterile occidentale și-au distribuit între ele resursele zonei geografice care se întindea între Mediterană și Asia Centrală.

Teritoriile încercuite pe hartă cu creioane colorate au stat la baza unui acord între britanici și francezi, cunoscut sub denumirea Acordul Liniei Roșii, care împărțea activele petroliere ale regiunii între compania

Anglo-Persian Oil și Compania Turcă a Petrolului (ai cărei acționari majoritari erau cei de la Anglo-Persian Oil — și, implicit, guvernul britanic) și care interzicea în mod oficial concurența între cele două părți în teritoriile respective. Era o înțelegere importantă pentru Franța, care pusese ochii pe o poziție solidă și sigură în Levant, dată fiind lunga istorie de legături economice și substanțialele investiții comerciale franceze, care datau de multe decenii. Exact cum procedaseră puterile iberice, Franța și Marea Britanie și-au împărțit între ele controlul asupra activelor de valoare, de parcă ar fi fost o pradă revendicată de drept. Senzația tuturor a fost că se inaugura o altă epocă a imperiilor.

Dar, în curând, marile puteri ale lumii au realizat că lumea se schimbă — și încă foarte repede. Era minunat să ai planuri elaborate, să obții zăcămintele de țiței și să preiei rețelele de conducte, însă acest lucru avea un preț pentru britanici. În contextul creșterii accelerate a datoriilor publice, au avut loc discuții chinuitoare și anevoioase despre costul păstrării trupelor necesare pentru administrarea eficientă a Imperiului Britanic. Cheltuielile „nu mai pot fi susținute”, recunoștea lordul Curzon. La aceeași concluzie a ajuns și Winston Churchill, devenit ministru al coloniilor, care a admis că „tot ce se întâmplă în Orientul Mijlociu este secundar față de reducerea cheltuielilor”.⁴⁰

Această discrepanță între ambiție și putință a fost o garanție a dezastrelor — o situație deja neplăcută, agravată de îndărătnicia diplomaților de rang înalt. Șeful misiunii britanice la Teheran, de exemplu, îi privea de foarte sus pe persani, despre care spunea, cu dispreț, că „put” și că sunt „niște brute violente”. La Bagdad, între timp, reprezentantul Londrei a pus să fie dărâmate mai multe case, pentru „lărgirea grădinilor ambasadei britanice” — lucru care, după cum a observat ironic un observator, „a îmbunătățit fără îndoială aspectul unei reședințe deja splendide”, dar care „nu s-a bucurat chiar de aprobare deplină printre irakieni”.⁴¹ Din toate acestea se degaja un aer superior de îndreptățire, sentimentul că prezentul și viitorul acestor țări stăteau fără putință de răgadă în mâinile britanicilor. Puterea aparținea factorilor de decizie de la Londra, pe care prea puțin îi preocupau interesele popoarelor din regiune, concentrându-se în schimb pe prioritățile economice și strategice ale Marii Britanii. Bunăoară, numai în anii 1920, britanicii au fost fie direct responsabili, fie au sprijinit instalarea sau debarcarea șefilor de stat din Irak, Persia și Afganistan, în același timp în care s-au implicat și în chestiunea titulaturii folosite de regele Egiptului după câștigarea independenței, în 1922.⁴²

Inevitabil, această atitudine a cauzat nemulțumiri care, în timp, au devenit greu de gestionat. Gertrude Bell avusese dreptate să prezică, nu mai departe de 1919, că se produce „o harababură îngrozitoare” în Orientul Apropiat și că scenariul seamănă cu „un coșmar în care prevezi toate lucrurile oribile ce se vor întâmpla, dar nu poți întinde mâna ca să le împiedici”.⁴³ Marea Britanie făcea un joc periculos, alegând pe cine să susțină, și când — și unde — să intervină.

Popoare decepționate de încălcarea promisiunilor erau împrăștiate prin toată regiunea, din Levant spre răsărit. Angajamentele luate de a sprijini, de a ajuta și de a proteja interesele populațiilor locale au lăsat loc promovării și apărării intereselor comerciale și strategice ale Marii Britanii — chiar dacă aceasta însemna divizarea teritoriilor de-a lungul unor noi granițe artificiale sau abandonarea unor comunități, cum ar fi creștinii asirieni din Irak, care s-au trezit într-o situație vulnerabilă, după împărțirea zonelor de influență făcută în Orientul Apropiat la sfârșitul Primului Război Mondial.⁴⁴

În Irak, consecințele au fost dezastruoase. Un nou feudalism a prins rădăcini, după ce potențaților locali li s-au acordat latifundii din terenul care aparținuse statului în fostul Imperiu Otoman, ca răsplată pentru susținerea mandatului britanic — ceea ce a redus mobilitatea socială, a adâncit inegalitatea în societate și a întărit sentimentele de nemulțumire ale comunităților rurale, care și-au pierdut drepturile asupra pământului și mijloacele de trai. În provincia Kut din estul Irakului, pe parcursul a trei decenii, două familii au putut să dobândească laolaltă peste două sute de mii de hectare de teren.⁴⁵ Scenariul a fost foarte asemănător și în Persia, unde averea rezultată din veniturile aduse de petrol s-a concentrat în mâinile șahului și ale celor din anturajul lui. În această privință, informația că guvernul britanic deține pachetul majoritar de acțiuni al companiei Anglo-Persian Oil — care în anii 1920 avea aproape jumătate din veniturile țării — a intensificat sentimentele hotărât antibritanice și a alimentat valul de naționalism.

Era, totodată, și un semn al acelor vremuri, căci nemulțumiri împotriva colonialismului se manifestau în întregul imperiu. În 1929, în India, în cadrul adunării anuale de la Lahore a Congresului Național Indian, a fost inițiată o „Declarație de Independență” („Purna Swaraj”), care afirma: „Guvernarea britanică din India nu doar că a privat poporul indian de libertate, dar s-a întemeiat pe exploatarea maselor”. India a fost ruinată și „de aici înainte trebuie să rezeze legătura cu Marea Britanie și să dobândească... independența deplină”. Sosise momentul pentru nesupunere civică.⁴⁶

Era cu totul inevitabil ca aceste stări de spirit, în care se manifestau laolaltă sentimentul ruperii de vrajă, al dezgustului și al frustrării din cauza lipsei drepturilor, să apară și în alte părți. Dar nemulțumirea crescândă din Orientul Mijlociu avea drept cauză, în parte, și înțelegerea faptului că beneficiile pe care le anunța descoperirea zăcămintelor de petrol se dovediseră atât de vagi. Companiile petroliere occidentale care controlau concesiunile se arătau dibace și extrem de creative, când venea vorba despre plata redevențelor. Exact la fel ca în zilele noastre, exista un păienjeniș de companii subsidiare, cu scopul de a folosi împrumuturi între firmele aceluiasi proprietar pentru a crea pierderi, care să poată fi invocate pentru a reduce sau chiar a elimina cu totul profiturile declarate din activitatea societăților comerciale — obținând astfel scăderea redevențelor datorate în baza acordului de concesiune. Foarte profitabilă afacere. Ziarele publicau articole furioase care vorbeau despre „străinii [cărora li se permite] să stoarcă țara de resursele ei de țiței și să reducă deliberat veniturile Persiei, prin acordarea unor scutiri ilegale și deloc necesare de taxe vamale”. Măcar lucrurile nu stăteau chiar atât de prost în Persia ca în țara vecină, Irak, care era, în fapt, o colonie, chiar dacă nu se numea așa.⁴⁷

În încercarea de a stăvili valul crescând de mânie a locuitorilor, directorii companiei Anglo-Persian Oil au pornit la ofensivă: au promis o sumedenie de noi beneficii, începând cu inițiative educaționale și ajutor în modernizarea căilor ferate, și terminând cu posibilitatea de a plăti redevențe mai generoase. Era vădit incorect, se plângeau oficialitățile persane de rang înalt, ca guvernul Persiei să nu aibă nicio participație în afacerea petrolului. „Persanii, consemna un autor, considerau că pe pământul țării lor a fost dezvoltată o industrie din care ei nu dețineau, de fapt, nicio acțiune”; și insistau pe faptul că nu este o chestiune de bani, dat fiind că „nicio recompensă financiară n-ar putea risipi acest sentiment” de înstrăinare.⁴⁸ Președintele consiliului de administrație de la Anglo-Persian Oil, politicianul Sir John Cadman, a îndemnat la calm, sugerându-i omologului său din tabăra adversă, la masa negocierilor, că nu este în interesul nimănui ca presa să creeze „eronată și dureroasa impresie” că afacerea nu este corectă și echitabilă.⁴⁹ Toate bune și frumoase, i s-a spus; ceea ce ar fi în interesul tuturor era să existe un parteneriat. Așa cum stăteau lucrurile, nu se prea depășea stadiul de exploatare desăvârșită.⁵⁰

Discuțiile prelungite despre condițiile renegocierii concesiunii lui Knox D'Arcy n-au dus nicăieri. În cele din urmă, persanii au clacat. Chiar și înainte de 1929, descoperirea unor zăcămintе de țiței în Mexic și în

Venezuela (prospecțiunile în această din urmă țară fiind conduse de George Reynolds, cel care forase puțul atât de important de la Masjed Soleymân) a dus la o corecție majoră, prin scăderea prețurilor petrolului. După crahul de pe Wall Street, care determinase o reducere drastică a cererii, persanii au luat lucrurile în propriile mâini. Într-un final, în noiembrie 1932, imediat după un declin accentuat al redevențelor încasate, în condițiile continuării șicanelor financiare, prin care cifrele detaliate erau deliberat ascunse autorităților de la Teheran, șahul a declarat că anulează concesiunea Knox D'Arcy, cu efect imediat.

E scandalos, s-au plâns diplomații britanici. „Dacă nu punem piciorul în prag de la bun început, era de părere un demnitar de rang înalt, vom avea necazuri mult mai mari cu persanii, în viitor”.⁵¹ Declarația era o ofensă „scandaloasă”, a spus un altul.⁵² În ochii britanicilor, contractul agreat cu trei decenii în urmă trebuia să rămână în vigoare, indiferent de situație. Adevărat, se asumaseră niște riscuri financiare considerabile, pentru demararea de la zero a afacerii cu petrol, și la fel de adevărat era că fuseseră necesare investiții masive pentru crearea unei infrastructuri care să facă posibilă exploatarea resurselor naturale. Chiar și așa, bogățiile descoperite erau imense. Protestele care cereau o împărțire în mai mare măsură echitabilă a acestora erau, pur și simplu, ignorate — în maniera marilor scandaluri bancare de la începutul secolului XXI, compania Anglo-Persian Oil și interesele care stăteau în spatele ei erau prea mari ca să fie lăsate de izbeliște.

În acest caz, totuși, s-a găsit repede o soluție de compromis, în mare parte pentru că Persia deținea un redutabil instrument de negociere: puterea de a hărțui, de a împiedica și de a stânjeni producția de petrol, în scopul forțării unei renegocieri. În primăvara lui 1933, s-a ajuns la o nouă înțelegere. Delegația persană a avut întâlniri cu reprezentanții companiei petroliere la hotelul Beau Rivage din Geneva; acestora din urmă li s-a explicat că persanilor le sunt bine cunoscute condițiile unui acord recent pentru petrolul din Irak și că solicită o înțelegere cel puțin în aceiași termeni. Propunerea inițială — în care se solicita cedarea de către Anglo-Persian Oil a 25% din acțiuni, un venit anual garantat, o cotă-parte din profit și reprezentare în consiliul de administrație — a fost respinsă de Sir John Cadman, care a descris-o ca absurdă și imposibilă.⁵³

Deși discuțiile care au urmat au fost perfect cordiale, a devenit curând limpede că eforturile de a evita o renegociere majoră vor eșua. În aprilie 1933, s-a convenit o nouă înțelegere. Avea să fie acordată mai multă atenție „persanizării” afacerii cu petrol — adică urmau să fie angajați și instruiți

profesional mai mulți localnici, care să fie implicați în activitate la toate nivelurile, începând cu managementul superior și până la posturile mai modeste. Regiunea acoperită de concesiune a fost drastic redusă, la doar un sfert din dimensiunea inițială, chiar dacă în porțiunea „cea mai dulce și zemoasă”; s-a căzut de acord asupra unei redevențe fixe, care să acopere dezavantajul schimbului valutar și al fluctuațiilor de preț ale petrolului; a fost garantată o plată minimă anuală, indiferent de nivelul producției sau de prețurile de piață realizate; guvernul persan urma, de asemenea, să participe la beneficiile lărgite ale companiei Anglo-Persian, primind o cotă-parte din profiturile pe care aceasta le obținea în celelalte teritorii în care acționa. Cadman nu a făcut niciun comentariu, când negociatorii persani i-au spus că trebuie să vadă în noul acord „un triumf personal pentru [el însuși] și colegii săi”. Notițele pe care le-a scris îi dezvăluie reacția: „Am simțit că fuseserăm jumuliți bine de tot”.⁵⁴

Persanii, precum și alții care urmăreau negocierile, au tras alte concluzii. Ei au înțeles că, dincolo de toată fanfaronada gălăgioasă, poziția de negociere a Occidentului era subțire și vulnerabilă. Cei care posedau resursele naturale puteau, până la urmă, să le forțeze mâna celor care dețineau concesiunea și să-i oblige să se așeze la masa tratatelor. Occidentul n-avea decât să se vaite și să-și smulgă părul din cap, fiindcă nouă zecimi din lege erau reprezentate de posesiune.

Aceasta a devenit una dintre temele principale ale celei de-a doua jumătăți a secolului XX. Noi conexiuni își făceau apariția, încercând și-a spinării Asiei. Un întreg păienjeniș se țesea, dar nu din orașe și oaze, ci din conducte de transport, care făceau legătura între puțurile de petrol și Golful Persic, iar începând cu anii 1930, și Marea Mediterană. Bogățiile naturale și avuția erau pompate prin aceste linii de legătură către porturi ca Haifa și Abadan — locul unde, timp de peste cincizeci de ani, a funcționat cea mai mare rafinărie din lume.

Controlul asupra acestei rețele era esențial, după cum își dăduseră seama britanicii chiar înainte să izbucnească Primul Război Mondial. Pentru cei optimiști, situația părea încă să fie favorabilă. La urma urmei, în ciuda renegocierii concesiunilor, în 1933, se construiseră legături puternice cu această parte a lumii și rămănea încă mult de câștigat din cooperarea cu cei ale căror bogății dețineau o asemenea enormă importanță — iar Marea Britanie, cu siguranță, se afla într-o poziție mai bună decât orice alt stat.

Însă realitatea era că vântul deja își schimbase direcția. Puterea și influența Occidentului erau în declin — și părea cert că avea să se diminueze în

continuare. Există un preț care trebuie plătit pentru permanentul amestec în treburile interne ale altor state; există un preț care trebuie plătit pentru remodelarea grădinilor ambasadei; și există un preț care trebuie plătit pentru faptul că nu prea joci niciodată după reguli. Prețul îl reprezintă rezerva, bănuiala și neîncrederea.

Cele două perspective foarte diferite au fost perfect ilustrate în timpul unui dineu de la Bagdad, din 1920, chiar în timp ce atmosfera din Orientul Mijlociu și cel Apropiat începea să se prefigureze destul de clar. Printre oaspeți se număra și Gertrude Bell, personalitate dinamică și de o extraordinară inteligență, care fusese recrutată încă de timpuriu în Primul Război Mondial, ca să lucreze pentru serviciile secrete britanice, și care era o perspicace observatoare a jocurilor politice din lumea arabă. Fiți convinși, i-a spus ea lui Ja'far al'-Askarî, care urma curând să fie desemnat prim-ministru al nou-creatului stat Irak, că „independența completă este ceea ce noi [britanicii] ne dorim să vă dăm în cele din urmă”. „Stimată doamnă, a replicat el, independența completă nu se acordă niciodată — întotdeauna se obține”.⁵⁴ Pentru țări precum Irak și Persia, adevărata provocare era de a se elibera de amestecul altor state în treburile lor și de a putea să-și hotărască singure viitorul. Pentru Marea Britanie, provocarea era cum să le împiedice să își atingă obiectivul. Era un conflict ce aștepta să se declanșeze. Totuși, mai întâi exista încă un dezastru care urma să aibă loc, din cauza competiției pentru resurse naturale. De data aceasta, nu de la petrol, ci de la grâu a pornit tăvălugul de neoprit al catastrofei.

DRUMUL GRĂULUI

Revista britanică *Homes & Gardens* se mândrește de multă vreme cu poziția privilegiată în avangarda modernistă a designului interior. După cum susține autorul unei reclame apărute în paginile publicației, „combinația perfectă între lucruri frumoase, case și grădini magnifice din viața reală, sfaturi de la experți și informații practice este sursa supremă de inspirație în materie de decorațiuni“. Numărul din noiembrie 1938 al revistei făcea risipă de laude la adresa unui bârlog montan care întrecea în detalii șic o cabană din Alpi. „Proiectul cromatic al întregii cabane, luminoasă și aerisită, are la bază verdele-jad pastel“, scria corespondentul revistei, însuflețit de pasiunea pentru vase cu flori a proprietarului — care, întâmplător, era și „decoratorul, constructorul și tâmplarul, precum și arhitectul casei“. Acvarelele lui atârnav pe pereți în camerele de oaspeți, alături de gravuri vechi. „Povestitor hâtru“, proprietarului îi plăcea să se vadă înconjurat de o mulțime sclipitoare de „străini talentați, cu deosebire pictori, muzicieni și cântăreți“, și deseori aducea „artiști locali“ care să dea reprezentanții cu piese de Mozart sau de Brahms, ca divertisment după servirea mesei. Autorul articolului era foarte impresionat de Adolf Hitler.¹

Nouă luni mai târziu, la data de 21 august 1939, un apel așteptat cu multă nerăbdare a sosit în centrala telefonică manuală, cu operator, despre care *Homes & Gardens* informase că se află în vecinătatea biroului său modern și care îi permitea „Führerului“ să fie în permanent contact cu „prieteni sau miniștrii săi“. În timpul mesei de seară, lui Hitler i s-a înmănat un mesaj. Conform unuia dintre cei prezenți, „a parcurs hârtia

cu privirea, s-a uitat câteva clipe în gol, s-a înroșit la față, apoi a lovit atât de tare cu pumnul în masă, încât paharele s-au zguduit cu zgomot“. S-a întors spre oaspeții săi și a exclamat: „I-am dus de nas! I-am dus de nas!“² Apoi s-a așezat să mănânce, neîndoios având în față obișnuita „varietate impozantă de preparate vegetariene, savuroase și pline de rafinament, un adevărat deliciu și pentru privire, nu doar pentru papilele gustative“, admirate de gazetarul de la *Homes & Gardens*, care-l vizitase în urmă cu un an, și gătite de Arthur Kannenberg, bucătarul personal al lui Hitler — care deseori ieșea din bucătărie seara ca să cânte la acordeon.³

După încheierea mesei, Hitler și-a strâns musafirii la un loc și le-a povestit că hârtia pe care el o ține în mână conține textul unui răspuns pe care îl aștepta de la Moscova. Stalin, incontestabilul stăpân al Uniunii Sovietice, consimțise să semneze un tratat de neagresiune cu Germania. „Sper, scria în telegramă, că [acesta] va duce la o îmbunătățire hotărâtă a relațiilor dintre cele două țări ale noastre“. ⁴ Două seri mai târziu, după ce vestea fusese anunțată, Hitler și anturajul lui stăteau pe terasă, privind spre valea de dedesubt. „Nici că se putea o punere în scenă mai nimerită a actului final din *Amurgul zeilor*“, observa Albert Speer, unul dintre fruntașii naziști.⁵

Ironia face că extraordinarul acord fusese stimulată de politica externă a Marii Britanii și a Franței. Amândouă țările se străduiseră cu disperare să găsească modalități de a-l ține în frâu pe cancelarul german, după ce deveniseră alarmate de jocul său politic, cu miză extraordinară, din anii 1930 — cu prea puțin succes. Atât de puțin, de fapt, încât Mussolini îi mărturisea ministrului său de externe, contele Ciano, că politicienii și diplomații britanici sunt făcuți din alt aluat decât „Francis Drakes“ și ceilalți „aventurieri magnifici care au creat imperiul“; practic, sunt „vlăstarele obosite ale unui lung șir de oameni bogați și își vor pierde imperiul“.⁶

În urma ocupării Cehoslovaciei de către Germania, s-a adoptat o atitudine mai dură. În după-amiaza zilei de 31 martie 1939, prim-ministrul Neville Chamberlain s-a ridicat în Camera Comunelor. „În eventualitatea oricărei acțiuni care ar amenința clar independența Poloniei, a spus el solemn, Guvernul Majestății Sale se va simți obligat de îndată să acorde Guvernului polonez tot sprijinul care-i stă în putere. Guvernului polonez i s-au dat asigurări în acest sens. Aș putea adăuga și că Guvernul francez m-a autorizat să arăt limpede ca lumina zilei că are aceeași poziție ca Guvernul Majestății Sale.“⁷

În loc să garanteze securitatea Poloniei, această declarație i-a pecetluit soarta. Deși prim-ministrul a spus reprezentanților Camerei Comunelor

că ministrul britanic de externe se întâlnise cu ambasadorul sovietic, Ivan Maiski, în aceeași dimineață, într-o încercare de a liniști lucrurile, asigurările oferite Poloniei au pus în mișcare un lanț de evenimente care a dus direct spre câmpiile de grâne ale Ucrainei și ale sudului Rusiei. Înfruntarea avea să ducă la moartea a milioane de oameni.⁸

Scopul fusese acela de a menține Germania într-o stare de impas, folosind amenințarea cu războiul, pentru a descuraja orice acțiune împotriva vecinului ei de la Răsărit. De fapt, după cum a înțeles repede Hitler, i se pusese o carte câștigătoare în mână — chiar dacă era nevoie de o neobrăzare ieșită din comun ca să o joace: i se dădea șansa de a încheia un târg cu sovieticii. Deși URSS era, în multe privințe, un rival neînduplecat al Germaniei naziste, brusc apăruse posibilitatea unei înțelegeri, din cauza amestecului Marii Britanii și al altora. Stalin și-a dat și el seama cum se distribuiseră cărțile. Și lui i se oferise o ocazie — una care, de asemenea, cerea un tupeu nemăsurat pentru a putea fi exploatată: să ajungă la o înțelegere cu Hitler.

Ideea unei alianțe între cele două state nu părea nici plauzibilă, nici realistă. De când Hitler ajunsese la putere prin vot, în 1933, relațiile dintre Germania și URSS se deterioraseră puternic, prin campanii violente de presă în ambele țări, care o descriau pe cealaltă ca fiind diabolică, neîndurătoare și primejdioasă. Comerțul se prăbușise aproape complet: în 1932, aproape 50% din totalul importurilor Uniunii Sovietice proveneau din Germania, în schimb, peste șase ani, ajungeau sub 5%.⁹ Dar, cu garanțiile acordate Poloniei, cele două țări aveau în sfârșit ceva în comun: dorința de a distruge statul prins la mijloc între ele.¹⁰

În primăvara lui 1939, s-a dus o febrilă activitate diplomatică. Însărcinatul sovietic cu afaceri de la Berlin și cel mai bun expert al germanilor pentru estul Europei s-au întâlnit ca să pregătească terenul în vederea îmbunătățirii relațiilor și să caute posibile domenii de cooperare, inclusiv reluarea schimburilor comerciale. Aceste discuții s-au întezit rapid, duse mai departe la Moscova prin conversații între ambasadorul german și Viaceslav Molotov, noul comisar al poporului pentru afaceri externe, al cărui predecesor, Maksim Litvinov, fusese îndepărtat din cauza originilor sale evreiești — un obstacol, când stai de vorbă cu regimul german antisemit. Litvinov, „eminentul evreu, ținta dușmăniei germanilor, a fost aruncat la gunoi ca o unealtă stricată... făcut pachet și alungat de pe scena lumii, înapoi în anonim, sărăcie și supraveghere polițienească“, după cum scria Winston Churchill.¹¹

În vară, lucrurile înaintaseră până la punctul în care Joachim von Ribbentrop, ministrul de externe german, a putut să trimită mesaje la Moscova în care să explice că, doar pentru că există mari diferențe între național-socialism și comunism, „nu este un motiv de dușmănie între țările noastre”. Dacă există o dorință de a purta discuții, a sugerat el, atunci devine posibilă o și mai mare apropiere. Esența problemei era Polonia: se putea încheia un târg prin care Polonia să fie dezmembrată și împărțită între cele două țări.¹²

Chestiunea a fost preluată de Stalin personal. Polonia fusese o *bête noire* de la Revoluție încoace. În primul rând, Tratatul de pace de la Versailles le acordase polonezilor o fâșie de teritoriu care aparținuse Rusiei înainte de 1914; în al doilea rând, Polonia luase măsuri militare prin care amenințase însăși reușita acaparării puterii de către bolșevici, în perioada imediat următoare după 1917. Teama de spionii polonezi a fost o caracteristică obișnuită și constantă a epurărilor sovietice din anii 1930, când milioane de oameni au fost arestați, dintre care sute de mii au fost executați. Cu nici doi ani înaintea negocierilor cu germanii, Stalin semnase cu mâna lui ordinele care cereau „lichidarea rețelei de spioni a Organizației Militare Poloneze”, care au dus la arestarea altor zeci de mii de oameni, din care peste patru cincimi au fost împușcați.¹³ Răspunsul lui la întrebarea germanilor despre cooperare, nu în ultimul rând cu privire la Polonia, a fost pozitiv și încurajator.

I s-a dat curs imediat. La două zile după răspunsul lui Stalin, două avioane Focke-Wulf Condor aterizau la Moscova, întâmpinate de o gardă de onoare sovietică și de două perechi de steaguri fluturând în vânt. Jumătate purtau imaginea cu secera și ciocanul — unealta proletariatului urban și cea a țărănimii —, simbolul inconfundabil al comunismului, iar celelalte erau steagurile celui de-al Treilea Reich, al căror model fusese conceput de Hitler însuși — așa cum a explicat chiar el în *Mein Kampf*: „În culoarea roșie putem vedea ideea socială a mișcării [național-socialiste], în culoarea albă, ideea naționalistă, iar în zvastică, misiunea luptei pentru triumful rasei ariene”.¹⁴ Într-una dintre cele mai neașteptate și extraordinare imagini ale secolului XX, steagul reprezentând comunismul și cel reprezentând fascismul fluturau alături, când germanii au coborât din avioane. Delegația îl avea în frunte pe Ribbentrop, ministrul de externe al Germaniei, descris de un fost profesor drept „cel mai prost din clasă, vanitos și obraznic cât cuprinde”, acum devenit mijlocitorul unui acord între niște adversari înverșunați.¹⁵

Odată dus cu mașina la Kremlin ca să-i întâlnească pe Stalin și pe Molotov, Ribbentrop și-a exprimat nădejdea în crearea de bune relații. „Germania nu cere nimic de la Rusia — doar pace și comerț“, a spus ministrul nazist. Tipic pentru el, Stalin i-a răspuns fără ocolișuri: „De ani de zile ne împoșcăm unii pe ceilalți cu hârdaie de scârnă, încât propagandiștii noștri nu mai prididesc să toarne. Iar acum, pe nepusă masă, vreți ca popoarele noastre să creadă că e totul uitat și iertat? Lucrurile nu merg chiar așa de repede“. ¹⁶

De fapt, au mers. În doar câteva ceasuri, ideile generale ale acordului fuseseră deja stabilite, cu un text agreeat spre a fi făcut public, dar și cu o anexă secretă, delimitând sferile de influență din zona baltică și Polonia, în baza căreia se oferea, practic, mână liberă fiecărei părți să invadeze și să facă orice dorește, cât timp nu depășea linia de demarcație convenită. Satisfăcut, Stalin a cerut vodcă, la orele mici ale dimineții, ca să țină un toast. „Știu cât de mult își iubește *Volk*-ul german Führerul, a spus el, folosind cuvântul din limba germană. Aș vrea să închin paharul în sănătatea lui“. Au urmat alte runde de toasturi, în timp ce Molotov abia reușea să-și mascheze bucuria. „Mărețul nostru tovarăș Stalin a fost cel care a început această lovitură în relațiile politice, a exclamat el, radiind de încântare. Închin în sănătatea lui“. ¹⁷

Euforia lui Stalin a continuat la vila lui din împrejurimile Moscovei, a doua zi, unde i s-au alăturat câțiva membri importanți ai Biroului Politic — Politburo — pentru o partidă de vânătoare de rațe. Bineînțeles că totul e un joc la cacealma, a spus el, „ca să vedem cine poate păcăli pe cine. Știu ce pune Hitler la cale. Crede că m-a dus de nas, dar, de fapt, eu l-am păcălit pe el“. ¹⁸ Hitler, bineînțeles, credea și el exact același lucru. Când i s-a adus un bilet, aproape de miezul nopții, în cabana sa idilică din Alpi, comunicându-i că fusese semnat acordul final, reacția lui — la fel ca a lui Stalin — a fost cea a unui jucător convins că norocul îi surăde. „Am câștigat“, a declarat el triumfător. ¹⁹

Liderul sovietic a căzut la înțelegere cu Germania ca să câștige timp. Stalin nu-și făcea niciun fel de iluzii în privința lui Hitler sau a amenințării reprezentate de acesta într-un orizont mai lung de timp. Într-adevăr, la Congresul al XVII-lea al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, în 1934, s-au recitat cu voce tare fragmente din *Mein Kampf*, pentru ilustrarea pericolelor ridicate de Germania și de cancelarul ei. Stalin însuși citise faimoasa operă a lui Hitler, subliniind pasaje care explicau necesitatea ca Germania să-și extindă teritoriile în Răsărit. ²⁰ Uniunea Sovietică însă

avea nevoie să-și revină după o perioadă de frământări cronice. Foametea catastrofală, rezultatul unei politici mioape și sângeroase, dusesese la moartea a milioane de oameni, prin subnutriție și boală, la începutul anilor 1930. Nenorocirea a fost înspăimântătoare și la o scară colosală. Un băiat care avea opt ani la acea vreme își va aduce aminte, ulterior, cum se uita la o colegă de școală din Harkov, care își pusese capul pe masă în timpul unei ore, părând să doarmă dusă; de fapt, murise de foame. Aveau s-o îngroape, știa deja, „la fel cum i-au îngropat pe cei de ieri, și de alaltăieri, și din fiecare zi”.²¹

În anii care au urmat, societatea sovietică s-a devorat singură. Calitatea de activist cu vechime în cadrul Partidului Comunist nu a oferit niciun fel de protecție, când Stalin a trecut la anihilarea celor mai importanți rivali și a foștilor săi tovarăși de luptă. Într-o teatrală serie de procese-simulacru, ținute la Moscova, inși ale căror nume deveniseră cunoscute în orice casă de oameni obișnuiți, și nu doar în Uniunea Sovietică, ci și pe plan internațional, au fost acuzați că ar fi contrarevoluționari, judecați și condamnați la moarte. Personalități ca Grigori Zinoviev, Lev Kamenev, Nikolai Buharin și Karl Radek, eroi ai Revoluției din 1917, s-au numărat printre cei mulți trimiși la moarte, denunțați, în termeni neiertători, drept jigodii fasciste, teroriști degenerați și scursuri ale societății, de procurorul general Andrei Vișinski. Printr-o parodie de istorie intelectuală și culturală, Vișinski a fost apoi recompensat pentru atacurile lui otrăvite, Institutul de Drept și Administrație al Academiei Sovietice de Științe fiind rebotezat cu numele său.²²

Atenția s-a îndreptat apoi spre armată. Înaltul Comandament a fost nu atât decimat, cât anihilat, nimic printr-o logică perversă și neîndurătoare: e de la sine înțeles că, dacă ofițerii simpli se fac vinovați de nesupunere, atunci superiorii lor nu pot fi decât vinovați și ei, de complicitate sau de neglijență. Astfel, o singură mărturisire, smulsă de la un om rupt în bătaie, a servit drept punct de pornire în dezlănțuirea unui val de arestări. Scopul, avea să depună mărturie ulterior un ofițer al serviciilor secrete, era de a dovedi existența „unei conspirații militare în sânul Armatei Roșii, care să fi implicat cât mai mulți participanți cu putință”.²³

Dintre cei 101 membri ai conducerii superioare a armatei, doar zece nu au fost arestați; dintre cei reținuți, doar nouă nu au fost împușcați. Printre ei s-au numărat trei dintre cei cinci mareșali ai Uniunii Sovietice și doi dintre amiralii ei, precum și întregul personal superior al forțelor aeriene, fiecare șef de district militar și aproape fiecare comandant de divizie. Armata Roșie a fost pusă în genunchi.²⁴ Dată fiind situația, Stalin avea

nevoie de un respiro ca să poată reconstrui ceea ce distrusese. Propunerea germanilor a fost mană cerească.

Hitler, la rândul său, juca pe o miză mult mai mare. Era disperat să capete acces la bogății naturale absolut esențiale, pentru ca Germania să-și poată clădi o poziție solidă și de forță, pe termen lung. Problema era că amplasarea geografică nu-i permitea cu ușurință accesul la Oceanul Atlantic și la comerțul cu cele două Americi, Africa și Asia; prin urmare, Hitler și-a întors privirile spre Răsărit. În spatele deciziei lui de împăcare cu Uniunea Sovietică era ideea că acordul îi va oferi acces la propriul Drum al Mătăsii.

După ce pactul a fost semnat, așadar, Hitler și-a convocat generalii în cabana lui din Alpi, ca să le vorbească despre ceea ce conveniseră deja și despre planul său. Rezemat de pianul cu coadă, a vorbit îndelung despre el însuși. Poporul german era norocos să-l aibă, a declarat el, un bărbat în care își puteau pune deplina încredere. Dar acum, a continuat el, a venit momentul să profite de ocazie. „Nu avem nimic de pierdut“, le-a spus ofițerilor lui superiori; Germania nu poate supraviețui mai mult de câțiva ani în situația economică actuală; „nu avem de ales“, le-a spus el generalilor.²⁵

O alianță cu Uniunea Sovietică nu doar că va permite recuperarea teritoriilor răpite prin Tratatul de la Versailles; va garanta viitorul Germaniei. Totul se sprijinea pe reușita Germaniei — și era absolut vital să fie ținut minte acest lucru, în orice moment. „Ferecați-vă sufletul în fața milei, a spus el. Acționați brutal. Optzeci de milioane de oameni trebuie să capete ceea ce este de drept al lor. Existența lor trebuie asigurată“.²⁶ Vorbea despre invadarea Poloniei, dar și despre noul început luminos care va rezulta din apropierea de Uniunea Sovietică. Pentru Hitler, împăcarea cu Stalin însemna mai mult decât șansa de a ridica și mai mult miza în acest joc politic prin care urmarea să-și anihileze adversarul: îi oferea perspectiva bogățiilor naturale. Deși vorbea deseori despre *Lebensraum*, „spațiu vital“, pentru poporul german, încă de la începuturile ascensiunii sale spre funcția de acum, miza pusă în joc, le-a spus el generalilor săi, consta în câștiguri concrete: cereale, vite, cărbune, plumb și zinc. În sfârșit, Germania putea fi liberă.²⁷

Nu toți cei care îl ascultau erau convinși de teoria sa. Hitler a spus că războiul va dura șase săptămâni; mai degrabă șase ani, a mormăit ca pentru sine generalul Von Reichenau.²⁸ Nici generalul Liebmann n-a fost impresionat. Discursul fusese unul lăudăros, nerușinat și „de-a dreptul

respingător“. Hitler era un ins care își pierduse orice simț al responsabilității. Și totuși — așa cum observă cel mai bun specialist contemporan în istoria Germaniei naziste —, nimeni n-a deschis gura ca să-l contrazică.²⁹

Hitler era convins că descoperise un mod de a proteja viitorul Germaniei. Una din marile slăbiciuni era caracterul inadecvat al agriculturii germane. După cum sugerează studii recente, acesta era un sector care avusese de suferit în anii 1930, când mașina de război germană a început să fie asamblată, consumând resurse, timp și bani. În fapt, noua legislație a servit la reducerea sumelor investite în agricultură pe parcursul acestei perioade.³⁰ Germania rămânea masiv dependentă de importuri, pentru că producția internă nu era suficientă ca să asigure necesarul de consum.³¹ Stând de vorbă cu un diplomat de rang înalt, la Danzig, în august 1939, Hitler a adus în discuție imposibilele eforturi la care fusese supusă Germania în timpul Primului Război Mondial — unul dintre obsedantele lui subiecte de discuție. Acum însă el susținea că deține soluția. Avem nevoie de Ucraina, „pentru ca nimeni să nu ne mai poată înfometă, așa cum au făcut-o alții în ultimul război“.³²

Ucraina, adică mai bine zis roadele solului mănăs al acestei țări, i-a fost oferită odată cu semnarea pactului de neagresiune din 1939. În lunile ce au urmat vizitei lui Ribbentrop în capitala rusă, oficialități naziste și sovietice au făcut naveta între Moscova și Berlin. Germanii erau încrezători că deschiderea putea fi transpusă într-un acord, mai ales cu privire la „toate problemele teritoriale, de la Marea Neagră până la ținuturile baltice“, după cum i-a spus Ribbentrop lui Molotov în august 1939.³³ Discuții ceva mai delicate s-au purtat pe seama condițiilor pentru schimburile comerciale și, mai presus de toate, a cantității și prețului pentru grăul sovietic, petrolul și alte resurse necesare invadării de către Germania a Poloniei și pentru perioada imediat următoare. Stalin alimenta războiul lui Hitler.³⁴

Alianța i-a dat lui Hitler încredere în sine și promisiunea unor resurse naturale care să-i permită atacarea Poloniei, știind că poziția lui din Răsărit este asigurată, în urma acordului cu Stalin („Pot garanta sub cuvânt de onoare că Uniunea Sovietică nu-și va trăda partenera de înțelegere“, a spus liderul sovietic când s-a semnat acordul).³⁵ Dar, după cum bine și-a dat seama unul dintre ofițerii superiori ceva mai perspicace, acordul de dezmembrare a Poloniei a făcut ca Germania să fie mai vulnerabilă, și nu invers, prin aceea că frontiera sovietică fusese împinsă foarte departe înspre Apus; ar fi mai bine, a observat Franz Halder, să rămânem în termeni buni cu Rusia și să ne concentrăm pe pozițiile britanice din Orientul Mijlociu și din Mediterana.³⁶

*

La 1 septembrie 1939, după doar vreo săptămână de la istoricul acord, trupele germane au năvălit peste graniță, secerând în cale toate liniile de apărare ale polonezilor. În paralel cu acapararea teritoriului, pe măsură ce armata avansa în cerc în jurul Varșoviei, ținta era decapitarea elitei poloneze. În viziunea lui Hitler, „numai o națiune ale cărei eșaloane superioare sunt distruse poate fi împinsă în rândurile sclavilor“. Ca atare, au fost luați în vizor ofițerii și oamenii de vază — de către aceia care știau pe cine să caute: cincisprezece din cei douăzeci și cinci de comandanți ai escadroanelor care primiseră ordin să identifice și să anihileze „eșaloanele superioare ale societății“ aveau doctorate, majoritatea în drept și filosofie.³⁷

Regruparea Germaniei și a Uniunii Sovietice și atacul împotriva Poloniei au prins Marea Britanie și Franța pe picior greșit. Deși s-a declarat război, niciuna dintre cele două țări nu le-a oferit polonezilor cine știe ce sprijin militar sau logistic care să conteze. Aviația britanică militară, Royal Air Force, a întreprins, adevărat, câteva misiuni restrânse de bombardament, dar de departe cea mai uzuală încărcătură a avioanelor care survolau teritoriul german nu erau dispozitivele incendiare, ci manifestele de propagandă cu aspirații mai degrabă optimiste, dacă nu cumva de-a dreptul naive. „Avem motive întemeiate să credem că autoritățile germane se temeau de efectul propagandei noastre“, se spunea în minuta chiar primului punct de pe ordinea de zi a ședinței cabinetului de la începutul lui septembrie 1939. Faptul că „avioanele noastre au putut să zboare nestânjenite peste tot nord-vestul Germaniei“ nu se putea să nu aibă „un efect descurajator asupra moralului în rândurile poporului german“. Toată lumea a fost de acord că lansarea mai multor manifeste pe viitor e posibil să fie foarte eficientă.³⁸

Între timp, mesaje de panică erau trimise spre Londra din India și Asia Centrală — căci acordul semnat de Molotov și de Ribbentrop nu doar că a asigurat un canal de aprovizionare cu resurse naturale esențiale pentru Germania și a pregătit declanșarea războiului în Europa. Ministrul plenipotențiar britanic de la Kabul, Sir Kerr Fraser-Tytler, a avertizat că se speculează intens la fața locului dacă Marea Britanie va oferi sprijin militar în eventualitatea unei invazii sovietice asupra Afganistanului.³⁹ Temerile acestea erau împărtășite și la nivelul Ministerului pentru India, al cărui secretar de stat a emis un document alarmist pentru Cabinetul de Război de la Londra, în care zugrăvea un tablou aproape fără speranță al dispozitivelor de apărare indiene, îndeosebi al dotărilor artileriei antiaeriene,

care se pare că ar fi constat în nimic altceva decât o singură baterie cu opt tunuri mici, cu țeava de 76,2 mm.⁴⁰

Deși autoritățile de la Londra priveau cu scepticism primejdia din Asia Centrală, în orizontul de timp al viitorului foarte apropiat, s-a admis că alianța Germaniei cu Uniunea Sovietică reprezenta cu adevărat o amenințare la adresa intereselor britanice din Răsărit. În primăvara lui 1940, s-a analizat cu multă atenție ceea ce părea să fie o inevitabilă înfruntare directă. Așa cum explicau membrii Statului-Major, într-un raport intitulat „Implicațiile militare ale ostilităților cu Rusia în 1940”, adresat Cabinetului, era „puțin probabil ca guvernul sovietic să piardă prea mult timp în a trece la acțiune împotriva Indiei și a Afganistanului”, o evoluție care ar fi creat „maxima deturnare de forțe a Aliaiților”.⁴¹ După cum arăta, cu o cutremurătoare luciditate, alt raport, existau o sumedenie de alte moduri prin care cooperarea Germaniei cu Uniunea Sovietică putea fi profund în detrimentul Aliaiților: drepturile britanice în domeniul petrolier în Iran și Irak erau potențial vulnerabile și ar fi putut fi pierdute, ba, mai rău, ar fi putut trece în mâinile inamicilor.⁴²

Aceste temeri nu erau lipsite de temei. În anii 1930, germanii se arătau extrem de activi în Orientul Mijlociu și în Asia Centrală: Lufthansa își crease o vastă rețea de zboruri comerciale în toată regiunea, iar companii ca Siemens și Todt pătrunseseră serios în sectoarele industriale din Irak, Iran și Afganistan. Nenumărate poduri și șosele fuseseră proiectate de inginerii germani și construite tot de ei sau sub supravegherea lor. Infrastructura de telecomunicații fusese instalată de companii ca Telefunken, care constataseră că experiența lor competentă este extrem de cerută.⁴³ Toate aceste legături au făcut ca Germania să fie văzută cu ochi buni în întreaga regiune — idee întărită și de modul cum era perceput Hitler în lumea islamică: un lider care nu se temea să ia decizii și să lupte pentru crezul său. Mesajul acesta s-a văzut accentuat de cuibul de agenți infiltrați și controlați de Abwehr, serviciile secrete militare ale Germaniei, care se ocupaseră cu hărnicie să creeze contacte și să câștige sprijin în regiunea dintre estul Mediteranei și lanțul himalayan.⁴⁴

Într-adevăr, în ianuarie 1940, existau discuții vii în interiorul Înaltului Comandament german despre modul cum ar trebui încurajați sovieticii să intervină în Asia Centrală și în India. Generalul Jodl, unul dintre cei mai respectați ofițeri superiori ai Wehrmachtului, a trimis spre consultare planuri privind o operațiune comună germano-sovietică de invazie în Orientul Mijlociu. Aceasta ar „necesita relativ puțin” efort, dar, în același

timp, „ar crea un punct fierbinte amenințător pentru Anglia“. ⁴⁵ Un plan separat și temerar de readucere la putere a regelui afgan Amanullah, care își stabilise reședința la Berlin după ce fusese detronat, a fost, de asemenea, atent elaborat. ⁴⁶ Pe urmă, mai erau strădaniile de ațâțare a revoltelor în regiunile sensibile din punct de vedere strategic. O variantă a lui Osama bin Laden a anilor treizeci, Mirzali Khan, cunoscut ca Fachirul din Ipi — un predicator ascet, pe cât de mistic, pe atât de însetat de sânge, și conservator religios, dar revoluționar social —, a fost considerat partenerul ideal pentru destabilizarea frontierei nord-vestice și deturnarea atenției și a resurselor britanicilor. O problemă a fost găsirea lui: era extrem de alunecos și le scăpase printre degete britanicilor de nenumărate ori. O alta era să-l găsească fără să atragă atenția: una din misiuni s-a sfârșit dezastruos, când doi agenți germani, despre care Abwehrul crezuse că vor trece mai ușor neobservați dacă se deghizează în experți de combatere a leprei, au fost răniți, iar unul a murit, într-o ambuscadă organizată de armata afgană. După ce s-a reușit, în sfârșit, să fie contactat, pretențiile Fachirului din Ipi, în schimbul ajutorului dat împotriva britanicilor, au frizat absurdul. ⁴⁷

Constructorii germani de poduri se arătasera nu mai puțin energici și în alte locuri din regiune. Mulți irakieni și iranieni au fost fermecați de dinamismul și de retorica lui Hitler. Exista o suprapunere firească, de exemplu, între antisemitismul profund al regimului nazist și cel al unor erudiți islamici însemnați. Marele Muftiu al Ierusalimului, Muḥammad al-Ḥusaynī, salutase cu bucurie ascensiunea celui la care, mai apoi, avea să facă referire cu titulatura onorifică „al-hajj Muḥammad Hitler“. Vederile antisemite ale liderului german dădeau apă la moară Marelui Muftiu, fericit să ceară moarte pentru toți evreii, pe care îi numea „gunoarie și seminte ale răului“. ⁴⁸

În toată regiunea, admirația față de Germania mergea mult mai departe. Unii savanți au scos în evidență similitudinile dintre ideologia pe care Hitler a impus-o Germaniei în anii 1930 și un program asemănător, adoptat în Persia, pentru „purificarea“ limbii și a obiceiurilor persane, și ca efort conștient de renaștere spirituală — la fel ca naziștii — într-o epocă de aur semilegendară. Într-adevăr, hotărârea de schimbare oficială a numelui Persiei în Iran se presupune că a fost urmarea strădaniei diplomaților trimiși de Teheran la Berlin, de a-l convinge pe șah cât de importantă este ideea de „arianism“ — și moștenirea etimologică și pseudoistorică comună de care noua identitate a Iranului s-ar putea servi ca punct de referință. ⁴⁹

Înființarea Partidului Baas („al renașterii“) din Irak, la fel, a datorat mult propagandei naziste și ideii de renaștere.⁵⁰ Pe urmă a mai fost și dialogul grăitor dintre Hitler și trimisul regelui saudit. „Noi îi privim pe arabi cu cea mai caldă simpatie, din trei motive, i-a spus Hitler trimisului diplomatic în 1939. În primul rând, nu urmărim niciun fel de pretenții teritoriale pe pământurile arabe. În al doilea rând, avem aceeași dușmani. Iar în al treilea, și unii, și ceilalți luptăm împotriva evreilor. Nu voi avea odihnă până ce nu va mai fi picior de evreu în Germania“.⁵¹

Așadar, nu a fost deloc surprinzător că la Londra și Paris s-au întocmit planuri după planuri prin care germanii și sovieticii să fie stăviliți. Comandantul Statului-Major General al francezilor, Maurice Gamelin, a cerut să se elaboreze proiecte pentru edificarea unor puncte întărite, ideal în Balcani, care să poată pună presiune pe Germania, la nevoie.⁵² Ideea a fost luată în serios, girată de prim-ministrul francez Édouard Daladier, înainte de a ieși din grații. A fost înlocuită de un plan îndrăzneț de lansare a unui atac în Scandinavia, menit să întrerupă aprovizionarea Germaniei cu minereu de fier suedez — care a primit sprijinul entuziast al lui Winston Churchill, devenit acum Prim Lord al Amiralității. „Nimic n-ar fi mai uci-gător... decât să oprim pentru trei sau chiar șase luni acest import“, scria Churchill. Marea Britanie „ar trebui să încalce neutralitatea Norvegiei“ și să mineze apele de coastă norvegiene. Luarea acestor măsuri ar amenința „capacitatea beligerantă [a Germaniei] și... existența acestei țări“.⁵³

Sabotarea lanțului de aprovizionare a Germaniei se afla în centrul tuturor discuțiilor. Până la urmă, în primăvara lui 1940, atenția s-a întors spre Baku. Șeful forțelor aeriene franceze, generalul Vuillemin, susținea un plan prin care forțele Aliaților să poată folosi bazele din Orientul Mijlociu pentru a bombarda obiectivele inamice, în primul rând cele din Azerbaidjanul sovietic. Se afirma că escadroane pornite din bazele britanice aflate în Irak și din bazele franceze amplasate în Siria ar fi putut să reducă producția de petrol din Caucaz cu jumătate, pe parcursul a două până la trei luni. Conform variantei inițiale a planului, atacul ar avea „repercusiuni decisive asupra Rusiei și Germaniei“. Versiunile următoare promiteau estimări încă și mai optimiste: mai puține grupuri de atac ar aduce câștiguri similare, dar într-un răstimp mai scurt.⁵⁴

Rezultatele unei bombardări a Caucazului ar fi dramatice, au fost de acord strategii britanici: va avea loc o perturbare imediată a „structurilor economice din industrie și agricultură ale Rusiei, care vor fi puțin câte puțin paralizate și împiedicate să funcționeze. Acest lucru va elimina toate

speranțele pe care și le pusese Germania în a organiza pe criterii raționale producția rusească în beneficiul ei, și, din acest punct de vedere, va avea o influență decisivă asupra deznodământului războiului“. Autorii francezi și britanici ai planurilor au ajuns să fie convinși că distrugerea instalațiilor petroliere ale rușilor era cel mai bun mod de a îndepărta amenințarea ridicată de Germania.⁵⁵

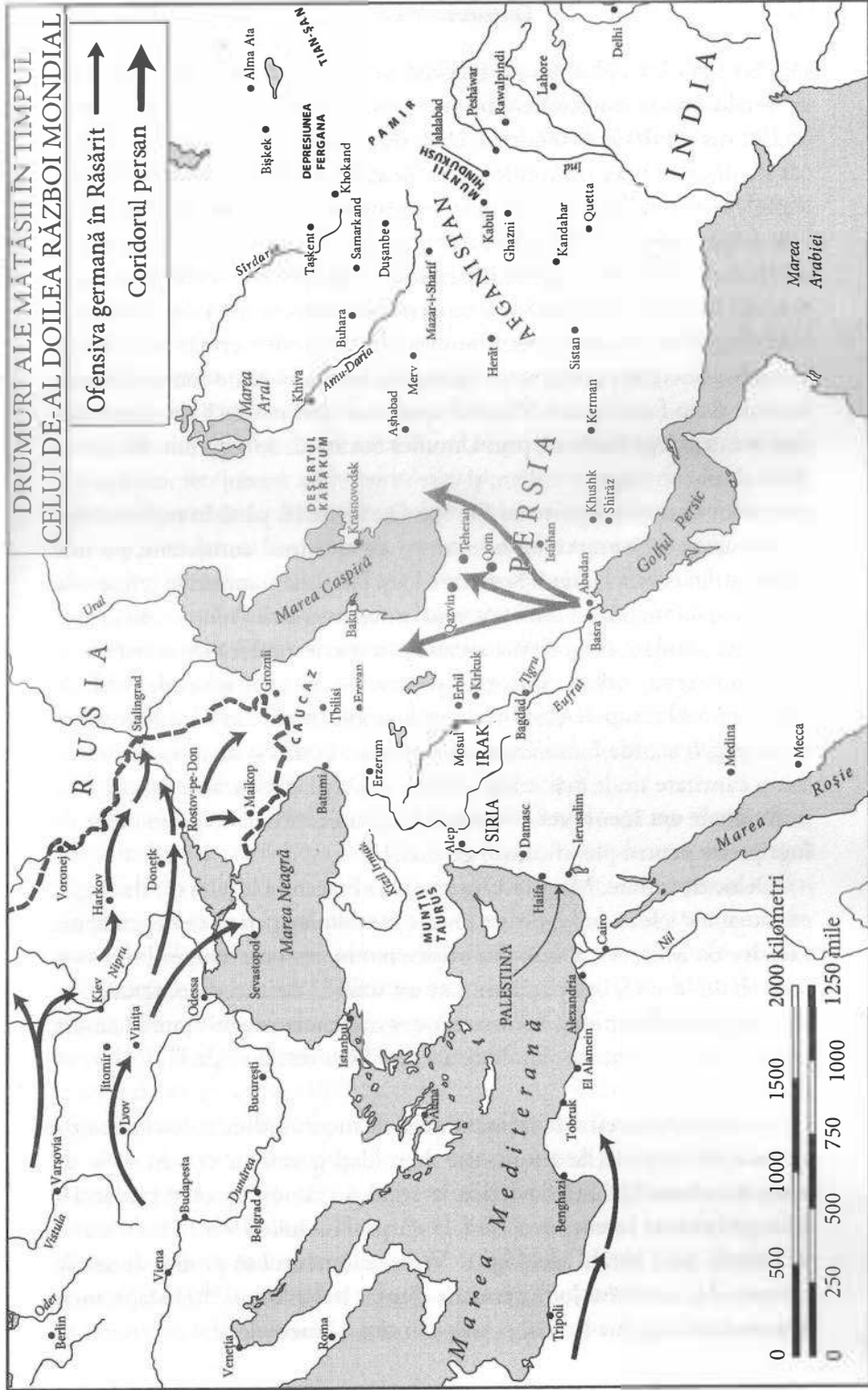
Planurile de acțiune comună de acest fel s-au văzut spulberate când Hitler a lansat un atac-fulger asupra Franței. În ochii multora, asaltul german a părut să fie opera unui geniu tactic, luându-i pe francezi pe neașteptate printr-o serie de operațiuni uluitoare, meticuloase planificate dinainte și impecabil executate de o armată care era oțelită în bătălie și avea o vastă experiență de ocupare a unor țări străine. De fapt, așa cum arată cercetări recente, succesul din Franța s-a datorat în mare parte șansei. Nu doar o dată, Hitler și-a pierdut cumpătul, ordonând trupelor să rămână pe poziții, ca să constate apoi că dispozițiile lui nu au ajuns la comandanții de pluton decât după ce înaintaseră cu mulți kilometri față de locul în care ar fi trebuit să se oprească. Heinz Guderian, un impetuos comandant de tancuri născut în Prusia, a fost chiar demis din funcție pentru indisciplină, după ce continuase să avanseze — cu toate că ordinul de a rămâne pe poziție probabil că nici nu ajunsese vreodată la el. În toată această perioadă, Hitler însuși a început să se teamă atât de tare că trupele germane vor fi prinse într-o capcană — inexistentă —, încât a fost foarte aproape de o cădere nervoasă.⁵⁶ Înaintarea fulgerătoare a fost nemeritul premiu al unui jucător care reușise să câștige, în ciuda tuturor probabilităților.

În vestul Europei, epoca imperiilor apusese odată cu Primul Război Mondial. Acum, în loc să se stingă încet-încet, Germania era pe cale să aplice o lovitură în plin. În timp ce aviația regală britanică se pregătea să se ridice în văzduh, pentru a lua parte la Bătălia pentru Anglia, voci zgomotoase au anunțat sfârșitul unei ere. Ministrul plenipotențiar german la Kabul anunța tuturor că, până la sfârșitul verii, Hitler avea să intre în Londra. În pregătirea colapsului final al Imperiului Britanic, personajelor importante din guvernul afgan li se făceau propuneri concrete: dacă țara lor abandona politica de neutralitate pe care o adoptase la începutul războiului, Germania promitea să le cedeze un teritoriu vast din nord-vestul Indiei, precum și portul Karachi, după ce acestea vor fi cucerite. Era o ofertă ispititoare. Până și trimisul britanic la Kabul recunoștea că nava britanică „părea pe cale să se scufunde“, iar ca să pariezi că „s-ar putea să

DRUMURI ALE MATĂȘII ÎN TIMPUL
CELUI DE-AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL

Ofensiva germană în Răsărit

Coridorul persan

rămână pe linia de plutire“, aveai nevoie de curaj și credință. Măsurile cum ar fi reducerea costurilor de transport pentru recoltele de bumbac afgane au fost mai mult decât modeste, chiar de-a dreptul simbolice — trădând cât de limitate erau opțiunile Marii Britanii. În acest moment crucial, afganii s-au ținut tari — sau măcar au șovăit, nu s-au aruncat pe loc în brațele germanilor, legându-și soarta de a lor.⁵⁷

În vara lui 1940, Imperiul Britanic se zbătea din toate puterile să rămână în viață. O semnătură cu cerneală, la orele mici ale dimineții, vara trecută la Moscova, pecetluind un acord între Germania nazistă și Uniunea Sovietică comunistă, făcuse ca lumea să arate foarte diferită, într-un timp foarte scurt. Viitorul aparținea unei noi serii de conexiuni, care aveau să lege Berlinul, prin Uniunea Sovietică, de regiunile din inima Asiei și subcontinentul indian, și care va schimba traseul comerțului și al resurselor naturale departe de Europa Occidentală, până în mijlocul ei.

Această reorientare depinde totuși de sprijinul consistent, pe mai departe, din partea Uniunii Sovietice. Deși bunurile și materiile prime s-au scurs spre Germania în lunile care au urmat invadării Poloniei, au existat destule dificultăți. Negocierile aveau loc într-o atmosferă tensionată, mai ales când venea vorba despre grâu și petrol — două mărfuri deosebit de solicitate. Stalin supraveghea personal lucrurile, hotărând dacă germanilor trebuie să li acorde încărcătura solicitată, de 800 000 de tone de petrol, sau o cantitate mult mai mică, și în ce condiții. Discutarea expedițiilor individuale era încordată și cronofagă, și un motiv cvasipermanent de îngrijorare pentru planificatorii germani.⁵⁸

Deloc de mirare, Ministerul german de Externe a înțeles cât de fragilă era situația și a întocmit rapoarte în care se subliniau pericolele dependenței excesive de Moscova. Dacă, din orîșice motiv, ceva nu mergea bine — o schimbare la vârf, încăpățănare sau un simplu dezacord comercial —, Germania va fi expusă. Aceasta era cea mai mare amenințare la adresa uluitorului șir de succese militare ale lui Hitler din Europa.⁵⁹

Sentimentul acesta de frământare și de incertitudine a dus la decizia ce avea să coste viețile a milioane de soldați germani, de ruși — și de evrei: invadarea Uniunii Sovietice. În stilul său cunoscut, când Hitler și-a anunțat cea mai recentă aventură, la sfârșitul lui iulie 1940, a îmbrăcat-o în hainele unei bătălii ideologice. Venise momentul să profite de șansă, i-a spus el generalului Jodl, pentru a elimina bolșevismul.⁶⁰ De fapt, miza erau materiile prime și, mai presus de orice, alimentele.

Pe parcursul celei de-a doua jumătăți a anului 1940 și la începutul anului 1941, nu doar militarilor li s-a cerut să elaboreze logistica invaziei, ci și planificatorilor economici. Aceștia lucrau sub conducerea lui Herbert Backe, un specialist în agricultură, care se alăturase Partidului Național-Socialist la începutul anilor 1920 și urcase constant în ierarhie, devenind un protejat al lui Richard Darré, ministrul pentru alimentație și agricultură al Reichului. Devotamentul orb al lui Backe față de cauza nazistă, împreună cu expertiza sa în materie de agricultură, a făcut ca opiniile lui să influențeze tot mai mult reformele din anii 1930, prin care s-au reglementat prețurile și s-au impus plafoane atât pe piața importurilor, cât și pe cea a exporturilor.⁶¹

Backe era obsedat de ideea că Rusia ar putea fi soluția la problemele Germaniei. Pe măsură ce Imperiul Rus se mărise, stepele fuseseră transformate încet-încet, dintr-o împărăție a păstorilor nomazi, într-un ade-vărat grânar: lanuri după lanuri, care se întindeau peste câmpiile netede cât vedeai cu ochii. Solul era extraordinar de mănos, mai ales în zonele unde pământul căpătase culoarea întunecată pe care i-o conferă bogăția mineralelor sale. Membrii expedițiilor științifice pe care Academia Rusă de Științe le trimitea să exploreze regiunea laudau fâșia de pământ care șerpuia de la Marea Neagră până departe în inima Asiei Centrale și explicau entuziasmați cât de favorabile sunt condițiile pentru o agricultură intensivă, având culturi arabile foarte productive.⁶²

Agricultura din sudul Rusiei și Ucraina se dezvoltase cu o viteză uimitoare înainte de Revoluția din 1917, fiind accelerată de creșterea cererii interne și a exporturilor, precum și de studiile științifice asupra soiurilor de grâu de cea mai bună calitate și a metodelor de maximizare a randamentului, din terenuri pe care de milenii întregi le cutreieraseră păstori nomazi și animalele lor.⁶³ Nimeni nu cunoștea mai bine decât Herbert Backe potențialul stepelor care-și extinseseră cu atâta rapiditate producția între 1890 și 1915: domeniul lui de competență, precum și subiectul tezei sale de doctorat, era agricultura cerealieră rusă.⁶⁴ Mărunt de statură, dar vânjos, purtând ochelari și îmbrăcat întotdeauna la patru ace, Backe a condus colectivele de experți care au elaborat planuri privind obiectivele și scopurile pe care ar trebui să le urmărească o invazie. După cum i-a explicat apăsător lui Hitler, cheia problemei era Ucraina: controlul asupra bogatelor câmpuri agricole, ce se întindeau din nordul Mării Negre până dincolo de Marea Caspică, „ne-ar elibera de orice presiune economică”.⁶⁵ Germania ar fi „invincibilă”, dacă ar putea ocupa regiunile din Uniunea Sovietică

unde se găseau „imense bogății”.⁶⁶ S-ar termina cu dependența de bună-voința și capriciile conducătorilor sovietici; efectele blocadei britanice din Mediterana și Marea Nordului ar fi mult diminuate. Aceasta era șansa de a asigura Germaniei accesul la toate resursele naturale de care avea nevoie.

Exact așa a ajuns Hitler să vorbească despre miza jocului, după ce atacul a fost în cele din urmă lansat, în vara lui 1941. În timp ce trupele germane se mișcau cu o viteză uluitoare, în primele zile ale invaziei, Führerul nu-și mai încăpea în piele de fericire. Germania nu va părăsi niciodată aceste pământuri nou-cucerite, a declarat el cu veselie: ele vor deveni „India noastră”, „Grădina noastră a Edenului”.⁶⁷

Joseph Goebbels, ministrul propagandei Reichului, nu avea nici el vreo îndoială că atacul ținea cu precădere resursele, mai ales grâul și alte cereale. Într-un articol scris în 1942, el a declarat, în stilul lui sec și grosolan, că războiul fusese pornit pentru „grâu și pâine, pentru o masă bine garnisită la micul-dejun, prânz și cină”. Acesta, și nimic altceva, era obiectivul de război al Germaniei, a continuat el: capturarea „vastelor câmpuri din Răsărit, [care] unduiesc de grâne aurii, suficiente — mai mult decât suficiente — pentru a hrăni poporul nostru și tot restul Europei”.⁶⁸

În spatele afirmațiilor de acest fel era o realitate stringentă, pentru că Germania s-a trezit din ce în ce mai des în criză de alimente și materiale consumabile — livrările de cereale sovietice nereușind să reducă lipsurile cronice în aprovizionare. În februarie 1941, de exemplu, la radioul german se difuzau emisiuni potrivit cărora penuria de alimente din toată Europa se datorează blocadelor comerciale impuse de britanici, anterior caracterizate drept „deranjament mintal” — sau „demență britanică”, așa cum îi spuneau crainicii de la radio.⁶⁹ În vara lui 1941, Goebbels consemna în jurnalul său personal că magazinele din Berlin aveau rafturile goale; să găsești legume de vânzare era o raritate. În consecință, prețurile fluctuau, iar piața neagră înflorește, făcând să crească temerile populației germane, care, deși nu se agita încă, începea totuși să se întrebe care erau avantajele expansiunii germane — o nemulțumire care îl făcea pe șeful propagandei lui Hitler să se simtă indiscutabil neliniștit.⁷⁰ După cum spunea un funcționar: „bărbații și femeile care muncesc peste măsură, până la epuizare”, din această parte a Germaniei, „nu văd de ce războiul trebuie împins încă și mai departe în Asia și Africa”. Vremurile fericite erau acum o amintire aproape uitată.⁷¹

Soluția fusese furnizată de Backe și cohorta lui de analiști. Backe își dăduse toată osteneala să consemneze cu mâna lui deteriorarea situației alimentare din Germania, în raportul său anual asupra aprovizionării de

la sfârșitul lui 1940. Într-adevăr, într-o ședință organizată cu secretarii de stat, în ianuarie 1941, Hermann Göring, în calitatea lui de coordonator al Planului Cvadrienal, mersese chiar atât de departe, încât să avertizeze că nu peste mult timp se va impune raționalizarea cărnii — o măsură respinsă cu veto în mod repetat, din teama de a nu pierde sprijinul populației, nu doar în privința războiului, ci și a nazismului.⁷²

Propunerea lui Backe era radicală. Chiar dacă Uniunea Sovietică avea dimensiuni vaste și caracteristici foarte variate din punctul de vedere al reliefului și climei, putea fi totuși împărțită în jumătate printr-o linie grosieră. În sud, acoperind Ucraina, sudul Rusiei și Caucazul, se aflau câmpiile și bogățiile naturale care alcătuiau o zonă „de surplus”. La nord, adică Rusia nordică și centrală, Belarus și regiunea baltică, exista o zonă „de deficit”. După Backe, cei de o parte a liniei produceau mâncare; ceilalți, din cealaltă parte a liniei, doar o consumau. Soluția la problemele Germaniei consta în concentrarea pe prima zonă — și pe ignorarea celeilalte. Zona „de surplus” trebuia să fie ocupată, iar producția ei să fie dirijată spre Germania. Zona „de deficit” urma să fie separată de restul regiunilor, pur și simplu; dacă și cum va supraviețui nu era treaba germanilor. Pierderea ei nu putea fi decât în folosul Germaniei.

Intențiile au fost explicate cu subiect și predicat într-o ședință care a avut loc la Berlin cu doar câteva săptămâni înainte să fie lansată *Operațiunea Barbarossa*, numele de cod atribuit invadării Uniunii Sovietice. La data de 2 mai, planificatorii au discutat prioritățile și rezultatele așteptate ale atacului: soldații armatei germane trebuie să ia tot ce se poate din locurile invadate, pentru a se hrăni, în timp ce avansează — tărâmul făgăduit avea să producă încă de la bun început. Wehrmachtul urma să fie aprovizionat de Rusia, din momentul în care soldații nemți treceau frontiera.

Efectul asupra celor care trăiau în zona „de deficit” a fost și el consemnat în procesul-verbal al ședinței. Aceștia urmau să fie eliminați dintr-o lovitură. Într-unul dintre cele mai înfiorătoare documente din istorie, se enunță, pur și simplu: „Drept rezultat, x milioane de oameni vor muri fără îndoială de foame, dacă din țara lor se va scoate ceea ce ne este nouă necesar”.⁷³ Pierderile acestea erau prețul care trebuia plătit pentru ca Germania să se poată hrăni. Aceste milioane de morți erau pierderi colaterale, victime necesare pentru reușita și supraviețuirea Germaniei.

În continuarea ședinței, s-a trecut la alte chestiuni logistice, care să asigure o derulare fără probleme a operațiunii. Principalele artere ce făceau legătura

între câmpiile agricole și infrastructura de transport urmau să fie apărute, pentru ca mărfurile să poată fi trimise acasă, în Germania. A fost acordată o deosebită atenție vestimentației pe care urmau să o poarte în viitor cei desemnați să supravegheze culegerea recoltelor și semănatul: banderole cu dungii gri-argintii peste îmbrăcămintea civilă. Așa cum scria un cunoscut istoric, ședința a fost un exemplu de îmbinare a banalului cu intențiile criminale.⁷⁴

În cele trei săptămâni ce au urmat, s-a depus un efort concertat pentru cuantificarea numărului de victime probabile, pentru a se putea atribui un număr aceluia „x milioane”, a căror moarte fusese previzionată în zona „de deficit”. La 23 mai, s-a emis un raport de douăzeci de pagini, care practic era o variantă actualizată a concluziilor la care deja se ajunsese. Regiunea „de surplus” a Uniunii Sovietice urma să fie separată, iar producția ei de cereale și de alte materii prime agricole, colectată și dirijată spre Germania. Conform discuțiilor din ședința precedentă de la Berlin, populația locală urma să suporte consecințele. Acestea erau explicitate acum în detaliu, cu definirea precisă a estimării anterioare și fățișe a numărului probabil de morți. „Multe zeci de milioane de oameni din acest teritoriu vor deveni de prisos și vor muri sau vor emigra în Siberia, scriau autorii raportului. Încercarea de a salva populația de acolo de la moartea prin înfometare... nu poate fi decât în detrimentul aprovizionării Europei. Acești oameni nu dau posibilitatea Germaniei de a rezista până la sfârșitul războiului”.⁷⁵ Atacul nu avea drept scop doar victoria în război. Era, la propriu, o chestiune de viață și de moarte.

Deși nu s-a păstrat o listă cu participanții la ședința din 2 mai, semnătura lui Backe se găsește peste tot, pe foile cu ordinea de zi și concluziile. Hitler îl aprecia mai mult decât pe șefii săi, iar soția lui Backe scria în jurnalul ei personal că liderul german suprem îi cerea sfatul soțului ei peste părerile tuturor celorlalți, în timpul ședințelor de planificare a invaziei. Apoi mai este introducerea revizuită a dizertației sale doctorale, publicată până la urmă în vara lui 1941. Rusia nu reușise să-și folosească resursele naturale așa cum se cuvine, scria el acolo; dacă Germania pune mâna pe ele, cu siguranță ar ști să le folosească mai eficient.⁷⁶

Dar mai grăitoare decât orice altceva a fost nota pe care a scris-o la 1 iunie 1941, cu trei săptămâni înainte de invazie. Rușii, scria el, nu trebuie priviți cu niciun fel de compătimire pentru ceea ce urmează să li se întâmple. „Rusul îndură de secole sărăcia, foamea și lipsurile materiale... Nu încerca să aplici [drept unitate de măsură] modul de trai german și să-l schimbi pe cel al rusului”. Stomacul rusului, scrie el mai departe, „se

întinde oricât“. Mila pentru cei care aveau să moară de foame, așadar, ar fi nelalocul ei.⁷⁷ Claritatea raționamentului său i-a impresionat pe ceilalți, după cum remarca Goebbels în jurnalul lui personal, în timp ce se intensificau pregătirile pentru atacul asupra Uniunii Sovietice. Backe, scria el, „își domină departamentul ca un adevărat stăpân. Cu el, tot ce este posibil să se facă ajunge să se facă“.⁷⁸

Cât de însemnată era sarcina ce le stătea în față și-au dat seama toți cei implicați. Va fi penurie de alimente în iarna lui 1941, prezicea Goebbels în jurnalul lui, atât de gravă, încât celelalte perioade de foamete vor părea neînsemnate, prin comparație. Asta nu e problema noastră, a adăugat el, cu evidenta implicație că rușii vor fi cei care vor suferi, nu nemții.⁷⁹ Presupunând că și germanii ascultau informațiile difuzate de radioul sovietic cu aceeași atenție ca britanicii, Goebbels se va fi simțit, probabil, încurajat, cu trei zile înainte să înceapă invazia, de știrea că „în Rusia centrală, lanurile sunt aidoma unor covoare verzi; în sud-est, grâul se coace“ Culesul era pe cale să înceapă și părea că va fi o recoltă record.⁸⁰

Pe măsură ce pregătirile pentru atac intrau în etapa finală, soldaților de rând din armată, dar și ofițerilor lor superiori li se întipărea în minte miza aflată în joc. Conform spuselor lui Franz Halder, un militar bavarez de carieră care urcase neabătut pe treptele ierarhice ale Wehrmachtului, Hitler s-a arătat, ca de obicei, franc și categoric. Aceasta este o bătălie până la capăt, le-a spus el generalilor săi în martie 1941. În Rusia, trebuie folosită forța „în forma ei cea mai brutală“. Trebuia să fie „un război de exterminare“. „Comandanții trupelor trebuie să fie conștienți de problemele aflate în joc“. În ceea ce privește Uniunea Sovietică, a spus Hitler, „severitatea de azi înseamnă blândețea de mâine“.⁸¹

Toate acestea au fost explicate mai amănunțit în mai 1941, când varianta oficială a *Regulilor de comportament al trupelor în Rusia* (*Richtlinien für das Verhalten der Truppe in Russland*) a fost întocmită și distribuită celor care urmau să ia parte la invazie. Acest regulament înșira pericolele la care germanii se puteau aștepta din partea „agitatorilor“, a „partizanilor“, a „sabotorilor“ și a evreilor, arătându-le limpede soldaților că nu trebuie să se încreadă în nimeni și că nu trebuie să arate pic de milă.⁸² Au fost emise și ordine care descriau cum urmează să fie exercitat controlul asupra teritoriilor cucerite. În caz de insurecție sau de rezistență, se va apela la pedepse colective. Cei suspectați că acționează împotriva intereselor germane vor fi judecați pe loc și împușcați, în cazul în care sunt găsiți vinovați, indiferent dacă sunt civili sau militari.⁸³

În sfârșit, a fost emisă o serie de directive, printre care și așa-numitul „Ordin al comisarilor“ (*Kommissarbefehl*), care avertiza cu detalii respingătoare în privința situațiilor ce vor urma: cel mai probabil, comportamentul inamicului avea să contravină principiilor dreptului internațional și ale umanității. Comisarii — denumire prin care se înțelegea elita politică sovietică — luptau în moduri care erau caracterizate ca „barbarie asiatică“. Nu trebuia să li se arate niciun fel de milă.⁸⁴

DRUMUL SPRE GENOCID

În perioada premergătoare invaziei germane în Uniunea Sovietică, mesajul către ofițeri și trupe era consecvent și neîndurător: totul se bizaia pe capturarea grânelor din sud. Soldații erau îndemnați să-și imagineze că mâncarea de pe masa sovieticilor fusese luată de la gura copiilor germani.¹ Comandanții superiori le spuneau subordonaților că însuși viitorul Germaniei depindea de reușita lor. Așa cum le-a zis generalul Erich Hoepner tanchiștilor săi din Grupul Panzer, într-un ordin operativ, imediat înainte să înceapă *Operațiunea Barbarossa*, Rusia trebuia zdrobită — „cu asprime nemaiîntâlnită. Fiecare acțiune militară trebuie să fie condusă, în concepție și execuție, cu o voință de fier, în scopul anihilării totale și nemiloase a inamicului”.² Disprețul față de popoarele slave, ura față de bolșevism și antisemitismul curgeau prin venele corpului ofițeresc. Aceste sentimente se amestecau, așa cum scrie un respectat istoric, „ca o drojdie ideologică a cărei fermentație îi transforma acum cu ușurință pe generali în părtași la asasinatul în masă”.³

În timp ce îndemna la punerea în aplicare a ororii, Hitler visa cu ochii deschiși la viitor: Crimeea va fi ca o Riviera pentru germani, medita el — o, ce minunat ar fi să legăm peninsula de la Marea Neagră cu țara-mamă, printr-o autostradă, astfel încât orice german să ajungă acolo în propria „Mașină Populară” (sau Volkswagen). Căzut în reverie, își dorea, pe jumătate în glumă și pe jumătate în serios, să fie mai tânăr, ca să poată vedea cum se vor termina lucrurile; ce păcat, își zicea el, că nu va mai apuca timpurile palpitante din deceniile ce aveau să urmeze.⁴

Himmler contempla și el o imagine ideală, în care vor exista „perle de orașe“ (*Siedlungsperlen*), locuite de coloniști și înconjurate de sate unde fermierii germani vor fi la ei acasă, culegând cu spor recoltele aduse de solul negru și roditor.⁵

Hitler și cei mai apropiați colaboratori ai lui aveau două modele de referință pentru extinderea bazei de resurse naturale a Germaniei. Primul era Imperiul Britanic. Germania își va impune controlul asupra uriașelor teritorii din Răsărit, exact cum procedase Marea Britanie pe subcontinentul indian. O mică populație de coloniști nemți va conduce Rusia, în același mod cum câțiva britanici domneau în India Britanică (British Raj). Civilizația europeană va triumfa asupra unei culturi care era, pur și simplu, inferioară. Britanicii din India erau constant invocați de conducătorii naziști ca model pentru situația în care dominația la scară mare se putea realiza prin intermediul câtorva oameni.⁶

Dar mai era un model la care, de asemenea, Hitler făcea periodic referire, în care vedea similitudini și spre care se întorcea în căutare de inspirație: Statele Unite ale Americii. Germania trebuia să facă exact ce le făcuseră amerindienilor coloniștii europeni din Lumea Nouă, i-a spus Hitler lui Alfred Rosenberg, proaspăt numitul ministru al Reichului pentru Teritoriile Răsăritene Ocupate: populația locală trebuia împinsă afară — sau exterminată. Volga, a proclamat el, va fi Mississippiul Germaniei, adică frontiera dintre lumea civilizată și haosul de dincolo de ea. Popoarele care colonizaseră Marile Câmpii ale Americii în secolul al nouăsprezecelea, spunea el, vor năvăli cu siguranță în Răsărit. Germanii, olandezii, scandinavii, ba chiar și americanii înșiși, a prezis el sigur de sine, își vor găsi viitorul și răsplata într-o nouă lume a oportunităților.⁷ O nouă ordine mondială avea să-și facă apariția, mulțumită lanurilor din Ucraina și sudul Rusiei, care se întindeau până departe, spre est. Era sfârșitul visului american, a declarat Hitler: „Europa — și nu America — va fi de acum țara tuturor posibilităților“.⁸

Entuziasmul lui nu se baza doar pe perspectivele promițătoare ale fâșiei de pământ mănos de deasupra Mării Negre și a Mării Caspice, căci semne venite din toate părțile indicau o mutație spectaculoasă în favoarea Germaniei. Una din părțile cleștelui german mergea spre centrul lumii dinspre nord, pe când cealaltă venea dinspre sud, prin Africa de Nord și Orientul Mijlociu. O succesiune de victorii în deșerturile Africii de Nord, în 1941, îl aduseseră pe Rommel cu al său Afrika-Korps foarte aproape de Egipt și, ca atare, în poziția de a amenința crucialul canal Suez, exact

când *Operațiunea Barbarossa* se punea în mișcare. Prăbușirea Franței, între timp, deschisese posibilități noi pentru Luftwaffe: folosind bazele aeriene franceze din Siria și din Levant, construite după acordurile semnate la încheierea Primului Război Mondial, raza de acțiune a armatei Germaniei se extindea și mai mult.

Soarta lumii atârna de cel mai subțire fir de ață. Întrebarea-cheie, se pare, avea ca obiect momentul invadării Uniunii Sovietice și dacă Stalin putea fi luat prin surprindere. Era esențial ca atacul să fie lansat după semănaturile de primăvară, dar înainte de seceriș, pentru ca trupele germane să poată profita de recolte, pe măsură ce avansau în Rusia. Negocierile cu Moscova din 1940 aduseseră deja în Germania transporturi de un milion de tone de cereale, cam tot atât de mult petrol și cantități considerabile de minereu de fier și mangan. Momentul era propice, mai ales că, în mai 1941, s-a preluat încărcătura unui nou transport uriaș de mărfuri.⁹

Alarmați de masarea trupelor germane în est, la începutul verii, mareșalul Timoșenko, comisarul poporului pentru apărare, și generalul Gheorghii Jukov i-au propus lui Stalin lansarea unui atac preventiv, urmat de o înaintare a trupelor, care să ducă la un asalt asupra Varșoviei, a nordului Poloniei și a unei părți din Prusia. Conform relatărilor din două izvoare istorice care se potrivesc aproape perfect, Stalin ar fi respins numaidecât planul. „Voi ați înnebunit?“, se pare că ar fi întrebat Stalin, mânios. „Vreți să-i provocați pe nemți?“ După care s-a întors spre Timoșenko: „Ia uitați-vă, toată lumea... Timoșenko e gras și sănătos, și are capul mare, dar se vede treaba că înăuntru e un creier mititel“. După care i-a amenințat: „Dacă voi îi provocați pe nemți la graniță, dacă mișcați trupe fără permisiunea mea, atunci să țineți minte că vor cădea niște capete!“ Cu aceasta, s-a întors pe călcâie și a ieșit, trântind ușa în urma lui.¹⁰

Stalin se gândea că Hitler va ataca Rusia la un moment dat, dar era convins că nu va îndrăzni încă să o facă. De fapt, Stalin supraveghease personal comerțul cu administrația nazistă, pentru a sta atent cu ochii pe nemți, în timp ce armata sovietică trecea printr-un proces rapid de reconstrucție și de modernizare. Era atât de sigur de sine și convins că are în mână toate atuurile, încât chiar și atunci când s-au primit rapoarte ale agenților secreți din Berlin, Roma și chiar Tokyo — în plus față de avertismente și semnale dinspre ambasadele străine la Moscova — despre iminența unui atac, pur și simplu, nu le-a băgat în seamă.¹¹ Atitudinea lui disprețuitoare poate fi rezumată perfect în reacția pe care a avut-o la

raportul primit de la un spion din interiorul cartierului general al forțelor aeriene germane, cu doar cinci zile înainte să fie demarată invazia. „Poți să-i spui «sursei»... să se ducă-n aia mă-sii, a mângălit el pe document. Asta nu e «sursă», e cineva care împrăștie dezinformare”.¹²

Nu toți cei din jurul lui Stalin erau la fel de nepăsători ca liderul sovietic. Mișcările de trupe germane de la începutul lui iunie i-au determinat pe unii să susțină că Armata Roșie ar trebui așezată în poziții defensive. „Avem un pact de neagresiune cu Germania, le-a replicat Stalin, parcă nevenindu-i să-și creadă urechilor. Germania e blocată în războiul din vest și sunt sigur că Hitler nu va îndrăzni să mai deschidă un al doilea front, atacând Uniunea Sovietică. Hitler nu e chiar atât de nebun și își dă seama că Uniunea Sovietică nu e Polonia sau Franța, și nici măcar Anglia”.¹³

În preajma datei de 21 iunie, era evident că se pune la cale ceva serios. Ambasadorul Suediei la Moscova, Vilhelm Assarsson, considera că există două variante: fie urmează să obțină un scaun în primul rând la o confruntare memorabilă între „Cel de-al Treilea Reich și Imperiul Sovietic”, cu urmări majore, fie nemții se pregătesc să emită pretenții în legătură cu „Ucraina și puțurile de petrol din Baku”. În acest ultim caz, își spunea el meditativ, s-ar putea să fie martor la „cel mai mare caz de șantaj din istoria lumii”.¹⁴

Câteva ceasuri mai târziu, a devenit limpede că nu este un joc la cacealma. La ora 3:45 dimineața, în 22 iunie 1941, Stalin a fost trezit din somn de un apel telefonic din partea generalului Jukov, care i-a spus că granițele fuseseră încălcate în toate sectoarele și că Uniunea Sovietică fusese atacată. La început, Stalin a refuzat să creadă ce se întâmplă, trăgând concluzia că era un gambit de-al lui Hitler, având drept scop să smulgă cu forța cine știe ce înțelegere, probabil legat de schimburile comerciale. Târziu, încet-încet, s-a luminat, dându-și seama că e vorba de o bătălie pe viață și pe moarte. Năucit din cauza șocului, a alunecat într-o stare de apatie profundă, lăsând pe seama lui Molotov să facă anunțurile publice. „A avut loc un act de trădare nemaîntâlnit în istoria națiunilor civilizate”, s-a auzit glasul grav al lui Molotov pe calea undelor radio. Dar să nu vă îndoiiți: „dușmanul va fi zdrobit și victoria va fi a noastră”. Nu s-a pomenit nimic de faptul că Uniunea Sovietică se culcase în pat cu dracul, iar acum venise timpul să plătească.¹⁵

Înaintarea trupelor germane a fost tenace și nimicitoare — cu toate că forțele invadatoare nu erau nici chiar atât de bine pregătite, nici chiar atât de bine echipate, așa cum s-a presupus adeseori.¹⁶ Într-un răstimp de câteva zile, Minskul căzuse și 400 000 de soldați sovietici au fost încercuiți,

fără putință de scăpare. Brest-Litovskul a fost izolat, apărătorii lui rămânând repede fără provizii, dar nu întotdeauna fără speranță. „Eu mor, dar nu mă predau. Adio, țara mea“, a scrijelit pe un zid un tânăr soldat, la 20 iulie 1941.¹⁷

În acest moment, Stalin începuse să priceapă amploarea a ceea ce se petrecea. La 3 iulie, el a ținut un discurs radiodifuzat, în care vorbea despre invazia germană ca despre o chestiune „de viață și de moarte pentru popoarele URSS-ului“. El i-a informat pe ascultători că invadatorii voiau să reinstaureze „țarismul“ și „stăpânirea moșierilor“. Mai aproape de țintă era afirmația lui că atacatorii intenționau să facă rost de „robi“ pentru prinții și baronii nemți.¹⁸ Ceea ce era mai mult sau mai puțin corect — cât timp prinții și baronii însemnau oficialitățile Partidului Nazist și industriașii germani: nu după mult timp, trimiterea la muncă silnică a devenit ceva uzual pentru soldații sovietici capturați și pentru populația locală. În scurtă vreme, peste 13 milioane de oameni au fost puși să construiască drumuri, să muncească la câmp sau în fabrici, atât pentru regimul nazist în mod direct, cât și pentru companii germane private — dintre care multe își continuă activitatea și astăzi. Sclavia se întorsese în Europa.¹⁹

Pe parcursul verii lui 1941, trupele germane au părut cu totul de neoprit. În septembrie a căzut Kievul, după un asediu în care au fost capturați peste o jumătate de milion de soldați sovietici. Câteva săptămâni mai târziu, cele trei corpuri de luptă care acționau ca niște vârfuluri de lance înfipse în inima Rusiei ajunseseră la Kalinin, Tula și Borodino — acolo unde se poticnise campania lui Napoleon în 1812. Dar germanii au continuat să răzbească prin liniile de apărare. În octombrie, Moscova era în mare primejdie. Atât de mult crescuse neliniștea autorităților sovietice, încât s-au făcut planuri de evacuare a conducerii de partid și de stat la Kuibîșev, vechea Samara, la peste 900 de kilometri depărtare în estul Moscovei, într-un cot pe care fluviul Volga îl face în drumul său spre Marea Caspică. Mumia lui Lenin a fost scoasă din Piața Roșie și pusă la adăpost. S-au făcut pregătiri pentru plecarea din oraș a lui Stalin, numai că liderul sovietic s-a răzgândit în ultimul moment și a hotărât să rămână — conform unor relatări, locomotiva trenului deja duduia, iar gărzile lui de corp erau pe peron, gata de plecare.²⁰

În noiembrie, căzuse și Rostov-pe-Don, ultima așezare importantă înainte de Caucaz. La sfârșitul lunii, Grupurile 3 și 4 Panzer se aflau la nici cincizeci de kilometri depărtare de Moscova. La 1 decembrie, o unitate de recunoaștere alcătuită din motocicliști a ajuns la nici zece kilometri

de capitala sovietică.²¹ Hitler era euforic. Planul de a decapita Uniunea Sovietică prin doborârea Leningradului și a Moscovei, în nord, fusese crucial pentru apărarea zonei „de surplus” din sud, pe termen lung, și părea să meargă conform așteptărilor. La două luni după declanșarea atacului, pe măsură ce liniile rusești erau împinse mult în spate, Hitler vorbea exaltat despre viitor. „Ucraina și apoi bazinul Volgăi vor fi într-o zi grânarele Europei. Vom culege mult mai multe decât ceea ce crește practic din pământ, a spus el în august 1941. Dacă într-o zi Suedia refuză să ne mai aprovizioneze cu minereu de fier, a continuat el, foarte bine. Îl vom obține din Rusia”.²²

Între timp, echipele de constructori și de specialiști tehnici înaintau și ele spre est, în urma armatei. În septembrie 1941, un convoi al nou-createi unități Sonderkommando R (Unitatea Specială pentru Rusia) a pornit din Berlin spre Ucraina, cu obiectivul de a pune în practică o infrastructură funcțională în teritoriile nou-cucerite. Având în componență bucătării de campanie, birouri mobile, ateliere de reparații și stații radio de poliție în peste o sută de autovehicule, sarcina convoiului era de a pune la cale „cea mai radicală campanie de colonizare din istoria cuceririlor europene și a edificării imperiilor”, așa cum a caracterizat-o un istoric.²³

Odată ajunși la Odessa, pe malul Mării Negre, ofițerii comandanți — o adunătură pestriță de mediocrități, inși care voiau să scape de front și inadaptați social — au ocupat cele mai frumoase și elegante case din oraș, după care s-au pornit să înființeze tot soiul de instituții care afirmau fără echivoc intenția unor planuri pe termen lung: biblioteci, muzicoteci, săli de lectură și cinematografe, în care să ruleze filme germane triumfaliste.²⁴

Invasia părea să fi fost o reușită fără cusur. Aproape toată suprafața marcată pe hartă ca fiind desemnată pentru trimiterea de resurse naturale în Germania fusese cucerită în mai puțin de șase luni. Leningradul și Moscova nu căzuseră încă, dar părea doar o chestiune de timp, până ce amândouă orașele aveau să se predea. Și din alte locuri veneau semnale promițătoare. Deși o răsccoală din Irak fusese înăbușită de o forță armată britanică încropită în mare grabă — care a rechiziționat autobuze de pe străzile orașului Haifa, pentru a porni spre est ca să-i anihileze pe răsculați —, păreau să existe indicii că noii prieteni ai Germaniei din ținuturile bogate în petrol de la sud de Marea Caspică vor izbândi curând.²⁵

La data invadării Uniunii Sovietice, Hitler își dăduse deja oficial binecuvântarea pentru ideea de independență a arabilor și îi scrisese Marelui

Muftiu al Ierusalimului, ca să-și exprime solidaritatea, lăudându-i pe arabi drept o civilizație străveche și având în comun cu Germania aceiași dușmani: britanicii și evreii.²⁶ Cultivarea legăturilor cu lumea musulmană a mers chiar atât de departe, încât, din condeiul unui cadru universitar german, a ieșit un elogiu lingușitor, care, printre altele, preamărea Arabia ca pe „Cel de-al Treilea Reich în stil wahhabist”²⁷.

Din punctul de vedere al Marii Britanii, așadar, situația părea disperată. În Irak, dezastrul fusese evitat în ultimul moment, observa generalul Wavell, comandantul-șef din India, și era vital să se ia măsuri pentru a se proteja Iranul, unde posibilitatea ca Germania să-și extindă influența era o pură chestiune de noroc. „Este esențial pentru apărarea Indiei, i-a scris el premierului Winston Churchill în vara lui 1941, ca nemții să fie scoși cu totul din Iran, acum. Dacă nu vom face acest lucru, se vor repeta evenimentele care în Irak au fost contracarate exact în ultima clipă”²⁸.

Wavell avea dreptate să fie preocupat de Iran, unde propaganda germană continuase neabătută de la începutul războiului. În vara lui 1941, relatează unul dintre corespondenții americani, tarabele din Teheran gemeau de exemplare ale revistei *Signal*, una dintre goarneau propagandistice ale lui Goebbels, în timp ce sălile de cinema unde rulau filme ca *Sieg im Westen* („Victorie în Vest”), sărbătorind grandios victoriile germane din Franța și Europa Occidentală, erau pline ochi.²⁹

Atacul lui Hitler împotriva Uniunii Sovietice a fost și el primit cu frenezie în Iran. Conform unor relatări, mulțimi de oameni se adunau în Piața Sepah, din centrul Teheranului, ca să salute cu urale, una după alta, veștile despre căderea orașelor sovietice în mâinile Wehrmachtului.³⁰ Problema era că „iranienii sunt, în general, încântați de atacul german împotriva străvechiului lor dușman, Rusia”, după cum îi informa Sir Reader Bullard, ambasadorul britanic, pe cei de la Londra, în zilele de după declanșarea invaziei.³¹

Simpatiile progermane erau larg răspândite în armată și printre oamenii de pe stradă, a declarat Ann Lambton, distinsa specialistă în studii persane, când a fost întrebată ce părere are despre evenimentele în desfășurare. Sentimentele erau deosebit de intense mai ales în rândul „demitarilor tineri, [care] tind să fie progermani și să spere într-o victorie a Germaniei”.³² Atașatul militar britanic era și el cam de aceeași părere, comparând prin contrast impresia locală pozitivă despre Germania cu

* Wahhabismul este o doctrină islamică fondată de Muhammad ibn Abd al-Wahhab (1703–1792), care pune accent pe cumpătare și pe interpretarea literală a Coranului. A apărut într-un context în care comunității musulmanilor din Arabia i se reproșau decăderea morală și greșelile politice. (N. red.)

opiniile negative despre Marea Britanie. „Nu există deocamdată decât un număr mic [de oameni] care să fie cât de cât înclinați să susțină cauza britanică, dacă ar fi ca germanii să ajungă în Persia, în timp ce germanii, după cum se poate anticipa, ar găsi un grad considerabil de sprijin activ”.³³ De aceeași părere era și Erwin Ettel, ambasadorul Germaniei la Teheran, care și-a informat șefii din Berlin că un atac britanic s-ar confrunta cu „rezistență militară dâră” și ar avea drept consecință gestul șahului de a cere oficial ajutor din partea Germaniei.³⁴

Teama că Iranul și-ar putea pune soarta în mâinile lui Hitler a fost exacerbată și de conștientizarea faptului că orice rezistență armată se năruia în fața înaintării germane spre est. Atât de rapid avansau trupele nemților, încât generalul Auchinleck, până de curând comandant-șef în India și proaspăt numit în fruntea Comandamentului pentru Orientul Mijlociu, a fost informat că trupele lui Hitler vor ajunge în Caucaz până la mijlocul lunii august 1941.³⁵ Din punctul de vedere al Marii Britanii, era un dezastru. Germanii aveau nevoie disperată de petrol. Era destul de rău dacă puneau mâna pe bogățiile din Baku și din Caucaz. Dar, așa cum observa Leopold Amery, secretarul de stat pentru India, și mai rău ar fi fost dacă ajungeau „foarte aproape” de terenurile petrolifere din Iran și Irak, unde, fără îndoială, ar fi făcut „tot soiul de nenorociri”.³⁶ Cu alte cuvinte, părea nu doar că Germania ar fi găsit soluția la problema care era „câlcâiul lui Ahile” — accesul sigur și permanent la petrolul necesar pentru a-și alimenta navele, avioanele, tancurile și alte autovehicule —, dar s-ar putea chiar să fie compromisă capacitatea Marii Britanii de a susține efortul de război. Era absolut crucial, a conchis generalul Auchinleck, să se elaboreze un plan — denumit *Operation Countenance* — pentru a apăra fâșia care se întindea dinspre Palestina spre Basra, și apoi spre câmpurile de sonde din Iran.³⁷

Importanța Iranului era amplificată de poziția strategică a țării. Deși Stalin bătuse palma cu Hitler în 1939, invazia germană în Uniunea Sovietică, doi ani mai târziu, o transformase pe aceasta din urmă într-un improbabil partener pentru britanici și aliații lor. S-a anunțat la Washington, așadar, că „Guvernul Statelor Unite ale Americii a decis să acorde toată asistența economică posibilă din punct de vedere practic pentru a întări capacitatea Uniunii Sovietice în lupta ei contra agresiunii armate”.³⁸ Această veste a fost cuplată cu asigurări date lui Stalin în particular de către ambasadorul american la Moscova, potrivit cărora Statele Unite ale Americii erau hotărâte „fără rezerve” să-l înfrângă pe Hitler“ și erau pregătite să facă tot ce este nevoie pentru ca acest lucru să se întâmple.³⁹

Se punea problema modului cum să fie duse armament și material în Uniunea Sovietică. Transportul maritim spre porturile din Cercul Polar Arctic era dificil din punct de vedere logistic, iar în toiu iernii, chiar primejdios. În același timp, absența unor capacități portuare adecvate, altele decât la Vladivostok, în Răsărit, reprezenta o problemă cu nimic mai puțin complicată, nu în ultimul rând din cauza dominației Japoniei în această zonă a Pacificului. Soluția era evidentă: preluarea controlului asupra Iranului. Acest lucru îi va împiedica pe agenții și simpatizanții progermani să câștige teren într-un moment crucial, va permite protejarea resurselor naturale pe care Aliații nu-și îngăduiau sub nicio formă să le piardă și va furniza cea mai bună șansă de coordonare a eforturilor de a opri înaintarea îndârjită a Wehrmachtului spre est.

Era o acțiune cu mai multe aspecte: se plia pe obiectivele de război ale Aliaților și, în același timp, promitea și recompense pe termen mai lung pentru britanici și, respectiv, sovietici — ocuparea Iranului ar fi dat fiecăreia dintre cele două tabere ceea ce jinduiau de multă vreme, adică influență politică, bogății naturale și o poziție strategică. Oportunități incitante fuseseră aruncate în aer, în urma deciziei lui Hitler de a se întoarce împotriva fostului său aliat de la Moscova.

În august 1941, Iranul a fost invadat concomitent de trupe britanice și sovietice. Deosebirile de vederi au fost lăsate deoparte, pentru a se promova interesele reciproce dintr-o regiune care prezenta o profundă importanță strategică și economică. S-a sărbătorit îndelung, când soldații britanici și cei sovietici au făcut joncțiunea la Qazvin, în nordul țării, unde au făcut schimb de povești și de țigări. Corespondenții străini care s-au întâlnit cu armata sovietică s-au trezit curând tratați cu votcă, toastând în cinstea alianței și închinând paharul în sănătatea lui Stalin, apoi a lui Churchill, apoi a lui Molotov, apoi a lui Roosevelt, și apoi din nou în cinstea aceluiași, în aceeași ordine. „La sfârșitul a treizeci de toasturi cu votcă tare, scria un jurnalist american prezent la fața locului, jumătate din corespondenți căzuseră sub masă. Rușii au continuat să bea”.⁴⁰

Când șahul a ezitat să emită un ultimatum prin care să-i expulzeze pe cetățenii germani, cu intrare imediată în vigoare, britanicii au început să difuzeze, la nou-înființatul serviciu de radio BBC Persian Radio Service, informații (false), prin care șahul era acuzat că scosese bijuteriile Coroanei din capitală, că se folosisese de oameni puși să facă muncă forțată pentru propriile interese de afaceri și că își udase grădinile personale cu apă din rezerva publică a Teheranului — reproșuri care deja circulau mai peste

tot în opinia publică iraniană, conform spuselor lui Reader Bullard, consemnate în memoriile sale personale.⁴¹

Șahul a amânat decizia în fața solicitărilor britanice, plângându-se președintelui Roosevelt că este supus unor „acte de agresiune” și deplorând amenințarea la adresa „justiției internaționale și a dreptului popoarelor la propria libertate”. Toate bune și frumoase, i-a replicat președintele american, dar șahul ar trebui să aibă în vedere că „este cert că acțiunile de cucerire efectuate de Germania vor continua și se vor extinde dincolo de Europa, în Asia, în Africa și chiar în cele două Americi”. Persia, cu alte cuvinte, se joacă cu focul, dacă are în vedere păstrarea unor bune relații cu Hitler.⁴² În final, britanicii au luat problema în propriile mâini și au forțat abdicarea lui Reza Khan, de acum considerat o piatră de moară, și l-au înlocuit cu fiul lui, Mohammed Reza, un playboy îmbrăcat ireproșabil din cap până-n picioare și cu mare slăbiciune la romane polițiste franțuzești, mașini de mare viteză și femei ușoare.⁴³

În ochii multor iranieni, un asemenea amestec din afară era intolerabil. În noiembrie 1941, mulțimi de oameni se adunau pe străzi ca să strige „Trăiască Hitler!” și „Jos cu rușii și britanicii!”, ca să-și arate dezgustul față de modul cum soarta țării lor era decisă de niște soldați văzuți ca o forță de ocupație.⁴⁴ Acest război nu era al Iranului; disputele și conflictele militare ale celui de-al Doilea Război Mondial nu aveau nimic de-a face cu locuitorii unor orașe ca Teheran și Ispahan, care se uitau cu gura căscată de uimire cum țara lor e prinsă în încheștarea dintre puterile europene. Părerea lor nu a fost băgată în seamă.

După ce situația din Iran a fost adusă prin forță sub control, s-au luat măsuri și împotriva instalațiilor franceze din Siria, după căderea Franței, din cauza temerii că ar putea fi folosite împotriva Marii Britanii și a aliaților ei din Orientul Mijlociu. Un escadron de avioane Hurricane a fost trimis în mare grabă de la Habbaniyah, una dintre bazele aeriene păstrate de britanici în Irak după terminarea Primului Război Mondial, ca să radă de pe fața pământului bazele regimului de la Vichy. Printre cei care au participat la aceste raiduri, în a doua jumătate a lui 1941, se afla și un tânăr pilot pe avioane de vânătoare, care mai târziu avea să-și aducă aminte cum, survolând la mică înălțime, într-o duminică dimineață, a dat peste un cocktail, la care aviatorii francezi se întrețineau cu „un cârd de fete în rochii viu colorate”, petrecerea fiind în toi. Peste tot au început să zboare pahare, sticle și pantofi cu toc înalt, când avioanele de vânătoare britanice au atacat, și musafirii s-au năpustit la adăpost.

Scena a fost „minunat de comică”, scria pilotul unui Hurricane — un anume Roald Dahl.⁴⁵

Veștile care soseau la Berlin cam în aceeași perioadă păreau să fie neîncetate îmbucurătoare. Având în vedere că Uniunea Sovietică se afla la mare ananghie și că apăruseră breșe în Persia, Irak și Siria, existau toate motivele pentru a crede că Germania se afla în cursul unei serii de cuceriri comparabile cu cele ale marilor armii ale islamului din secolul al șaptelea sau ale celor mongole din timpul lui Genghis-Han și ale moștenitorilor săi. Succesul era atât de aproape, încât mai că putea fi atins cu mâna.

Realitatea, totuși, era cu totul diferită. Așa spectaculoase cum păreau succesele militare ale germanilor, în Uniunea Sovietică și în alte locuri, în același timp, ascundeau probleme. În primul rând, pierderile suferite în timpul înaintării înspre răsărit depășeau cu mult numărul rezervelor trimise să-i înlocuiască pe cei căzuți în luptă. Deși victoriile aduceau cu sine un număr enorm de prizonieri, prețul plătit era adeseori foarte mare. Conform estimărilor generalului Halder, Wehrmachtul a pierdut peste 10% din efectiv în primele două luni de lupte, după demararea invaziei — adică peste 400 000 de soldați. Până la mijlocul lui septembrie, acest număr crescuse la peste 500 000, morți și răniți.⁴⁶

Ofensiva militară supunea totodată unei presiuni aproape de nesuportat liniile de aprovizionare. Penuria de apă potabilă a fost o problemă aproape de la bun început, ceea ce a dus, mai departe, la izbucnirea unor epidemii de holeră și de dizenterie. Chiar și înainte de sfârșitul lunii august, celor mai perspicace observatori le devenea tot mai clar că situația nu e chiar atât de roză pe cât părea: lipsa unor obiecte de strictă necesitate, cum ar fi lame de ras, pastă de dinți, periuțe, hârtie de scris, ace și ață, a fost remarcată încă din primele zile ale invaziei.⁴⁷ Ploile neîncetate de la sfârșitul verii îi uda până la piele pe oameni și le îmbiba echipamentul. „Nicio șansă să ne putem usca păturile, cizmele și hainele, așa cum se cuvine”, le scria un soldat rudelor de acasă.⁴⁸ Vestea despre precaritatea condițiilor a ajuns și la Goebbels, care remarcă în jurnalul lui personal că e nevoie de nervi de oțel pentru depășirea dificultăților. La momentul potrivit, scria el, greutatea de acum „vor părea ca niște amintiri dragi”.⁴⁹

Perspectivile din Orientul Apropiat și cele din Asia Centrală erau și ele la fel de flatante, dar înșelătoare. Cu tot optimismul din primele luni ale anului, Germania nu prea avea ce să arate în fața entuziasmului popular cu care fusese întâmpinată promisiunea de a lega Africa de Nord de Siria

și Irakul de Afganistan. Instituirea măcar a unei prezențe semnificative, căci de control nu putea fi vorba, părea să fie mai degrabă o iluzie, decât o posibilitate reală.

Și astfel, în ciuda extraordinarelor câștiguri teritoriale, Înaltul Comandament german și-a propus să ridice moralul în rândul trupelor, chiar în timp ce Moscova se clătina. La începutul lui octombrie 1941, feldmareșalul Von Reichenau, comandantul acelei părți din Grupul de Armate Sud care avansase în zona „de surplus”, a emis un ordin prin care se străduia să le insufle soldaților săi un pic de dârzenie. Fiecare om, a declarat el solemn, era „purătorul de stindard al unui ideal național, răz-bunătorul tuturor bestialităților comise împotriva poporului german”.⁵⁰ Toate bune și frumoase, dar când oamenii își îndesau ghemotoace de ziare în cizme ca să nu le înghețe picioarele, ar fi fost greu de văzut ce efect puteau avea vorbele înălțătoare asupra unor soldați ale căror membre degerau, dacă erau răniți, și cărora pielea degetelor le rămânea lipită de țeva rece ca gheața a puștilor.⁵¹ După ce frigul mușcător pusese stăpâ-nire în asemenea măsură, încât pâinea trebuia spartă cu toporul, Hitler îi spunea ministrului danez de externe, cu dispreț în glas: „Dacă germanii nu mai sunt îndeajuns de puternici încât să fie gata să-și dea sângele... atunci n-au decât să piară”.⁵² Substanțele chimice stimulatoare — cum ar fi pervitina, o substanță organică distribuită în mari cantități soldaților de pe frontul estic, supuși gerului nemilos — erau de mai mare ajutor pentru a-i însufleși pe oameni, decât discursurile sfiorătoare.⁵³

Invazia s-a caracterizat și prin grave probleme de aprovizionare. Se estimase că grupul ofensiv ce urma să încercuiască Moscova va avea nevoie de 27 de livrări de combustibil, cu trenul, în fiecare zi; în noiembrie, a primit trei — pe parcursul întregii luni.⁵⁴ Economiiștii americani care monitorizau războiul și-au concentrat atenția exact pe această problemă, în rapoartele intitulate „Poziția militară și economică a germanilor” și „Problema de aprovizionare a germanilor pe frontul de est”. Ei au calculat că, pentru fiecare înaintare de 201 de kilometri, germanii ar avea nevoie de un plus de 35 000 de vagoane de marfă sau de o reducere cu 10 000 de tone în livrările zilnice către linia frontului. Viteza de înaintare se dovedea a fi o problemă majoră.⁵⁵

Continuarea aprovizionării liniei frontului dinspre ariergardă dădea destule dureri de cap, dar exista o problemă și mai presantă. Principiul călăuzitor din spatele invaziei fusese acela de separare a câmpiilor mănoase din Ucraina și sudul Rusiei — așa-numita „zonă de surplus”. Chiar și când

Uniunea Sovietică făcea livrări de cereale, înainte să înceapă invazia, efectele războiului asupra ofertei de mărfuri și asupra alimentației oamenilor au fost mult mai pronunțate în Germania decât fuseseră, de exemplu, în Marea Britanie. În loc să fie stimulat de câștigurile din est, consumul zilnic de calorii, deja redus la sfârșitul lui 1940, a început să scadă și mai mult.⁵⁶ În fapt, cantitățile de cereale trimise spre Germania după ce *Operațiunea Barbarossa* și-a început desfășurarea au fost mult mai scăzute decât ce se importase din Uniunea Sovietică în perioada 1939–1941.⁵⁷

Emisiunile radioului german au încercat să ridice moralul — și să ofere încredere ascultătorilor. Germania avea altădată suficiente rezerve de grâne, se spunea într-un buletin de știri din noiembrie 1941; „acum, în vreme de război, trebuie să ne descurcăm fără genul acesta de lux”. Dar sunt și vești bune, continua buletinul. Nu trebuie să ne temem de penuria și de problemele ivite în timpul Primului Război Mondial. Spre deosebire de perioada dintre 1914 și 1918, „poporul german se poate bizui pe autoritățile sale de control al comerțului cu alimente”.⁵⁸

Simple vorbe în vânt, pentru că, de fapt, devenea limpede că preluarea controlului asupra unui rezervor de resurse naturale aparent fără fund, în Răsărit, nu fusese decât o iluzie. Armata, care primise instrucțiuni să se hrănească din roadele pământului găsite la fața locului, nu putea să facă acest lucru, abia reușind să supraviețuiască și trebuind să recurgă la rechiziționarea de vite. În același timp, departe de a da un impuls situației agricole de acasă, pământurile promise, în care își puseseră speranțele Hitler și apropiații lui, se dovediseră a fi o povară suplimentară. Tactica pământului pârlolit, aplicată de sovietici, văduvise solul de mare parte din bogățiile lui. În paralel, în sânul Wehrmachtului, prioritățile militare confuze și contradictorii — exista o permanentă tensiune în privința deciziei de a se dirija oamenii, tancurile, resursele și combustibilul spre centru, spre nord sau spre sud — semănau nemulțumiri care se vor dovedi ucigătoare. Estimările americanilor, făcute în primăvara lui 1942, despre randamentul agricol probabil din teritoriile cucerite de nemți în sudul Uniunii Sovietice, au zugrăvit un tablou pesimist al recoltelor din Ucraina și sudul Rusiei. În cel mai bun caz, sugera raportul estimativ, erau posibile două treimi din randamentul anterior invaziei. Chiar și numai atât, și tot ar fi însemnat un rezultat foarte bun.⁵⁹

Cu toate câștigurile teritoriale realizate, așadar, campania din Răsărit nu reușise să aducă nici ce se promisese, dar nici ce era necesar. După doar două zile de la debutul invaziei, Backe își prezentase proiecțiile privind cerințele de grâu ca parte dintr-un plan economic pe patru ani. Germania

se confrunta cu un deficit de 2,5 milioane de tone pe an. Wehrmachtul trebuia să rezolve această problemă — și să asigure milioane de tone de semințe de floarea-soarelui pentru ulei și milioane de capete de bovine și porcine —, pentru ca germanii să se hrănească.⁶⁰ Acesta a fost unul dintre motivele care l-au determinat pe Hitler să le ordone generalilor săi „să radă de pe fața pământului Moscova și Leningradul”: voia „să preîntâmpine rămânerea acolo a unor oameni, pe care va trebui să-i hrănim în timpul iernii”.⁶¹

După ce preziseseră că milioane de oameni vor muri din pricina penuriei de alimente și a foametei, germanii au început acum să se identifice și ei cu cei care trebuiau să sufere. Primii la rând au fost prizonierii ruși. Nu e nevoie să-i hrănim, scria Göring nepăsător; nu e ca și cum ar trebui să ne supunem vreunei obligații internaționale.⁶² La 16 septembrie 1941, el a dat ordin de retragere a rațiilor de hrană de la prizonierii de război „inactivi” — adică aceia care erau prea slăbiți sau răniți ca să poată munci ca sclavi. O lună mai târziu, după ce rațiile pentru prizonierii „activi” fuseseră deja reduse, au fost din nou diminuate.⁶³ Efectul a fost devastator: până în februarie 1942, în jur de 2 milioane (dintr-un total de 3,3 milioane) de prizonieri sovietici muriseră, în majoritate din cauza înfometării.⁶⁴

Pentru a grăbi și mai mult acest proces, s-au conceput noi metode de a elimina persoanele care trebuiau hrănite. Prizonierii de război au fost adunați cu sutele, pentru a se putea testa pe ei efectele pesticidelor folosite la dezinfectarea cazărmilor poloneze. Au fost derulate și experimente privind efectul intoxicației cu monoxid de carbon, folosindu-se camioane care aveau tuburi racordate la propriile țevi de eșapament. Testele — care au avut loc în toamna lui 1941 — au fost desfășurate în locuri care aveau să capete curând notorietate pentru utilizarea acelorași metode, la o scară enormă: Auschwitz și Sachsenhausen.⁶⁵

Asasinatele în masă care au început la doar câteva săptămâni după demararea invaziei au fost o reacție dezgustătoare la eșecul atacului german și la înfrângerea inadecvare a planurilor economice și strategice. Uriașele grânare ale Ucrainei și sudului Rusiei nu generaseră ceea ce se așteptase de la ele. Și a trebuit plătit un preț imediat: nu deportarea sau emigrarea populației locale, așa cum menționase Hitler în conversație. Cu prea mulți oameni și hrană insuficientă, existau două ținte evidente, care fuseseră demonizate în toate păturile sociale ale Germaniei, în toate mijloacele de comunicare și în conștiința populară: rușii și evreii.

Caracterizarea slavilor ca fiind de rasă inferioară, imprevizibili și capabili de suferință și de violență fusese consecvent cultivată înainte de război. Deși sarcasmul și insultele se mai domoliseră după semnarea Pactului de neagresiune germano-sovietic, în 1939, odată începută invazia, se porniseră din nou. Așa cum s-a argumentat în mod convingător, acest lucru a jucat un rol nemijlocit în genocidul la adresa rușilor, care a început la sfârșitul verii lui 1941.⁶⁶

Antisemitismul era și mai puternic înrădăcinat în Germania, încă înainte de război. După spusele Kaizerului detronat, Republica de la Weimar fusese „pregătită de evrei, făcută de evrei și întreținută de banii evreilor”. Evreii erau ca țăntarii, scria el în 1925, „o pacoste de care omenirea trebuie să scape, într-un fel sau altul... cred că lucrul cel mai bun ar fi folosirea gazului!”⁶⁷ O asemenea mentalitate nu era ceva neobișnuit. Evenimente cum ar fi Noaptea de Cristal (*Kristallnacht*), cu violență organizată și coordonată împotriva evreilor, în noaptea de 9 spre 10 noiembrie 1938, au fost momente culminante ale unei retorici otrăvite, care vorbea în mod obișnuit cu dispreț despre populația evreiască: „Un parazit [care] se hrănește din carnea, productivitatea și munca altor națiuni”.⁶⁸

Temerile crescânde față de ceea ce ar putea aduce după ele asemenea vorbe — și fapte — îi convinseseră deja pe unii politicieni să ia în considerare noi alianțe. La începutul anilor 1930, David Ben-Gurion, ulterior ajuns prim-ministru al Israelului, primul care a ocupat această funcție, a încercat să ajungă la un acord cu liderii arabi din Palestina, pentru a permite creșterea emigrației evreiești. N-a obținut nimic, în loc de aceasta fiind trimisă o misiune la Berlin, condusă de un arab presupus moderat, pentru a conveni cu regimul nazist în ce condiții i-ar putea ajuta pe arabi să submineze interesele britanice din Orientul Mijlociu.⁶⁹

Înainte să se termine prima lună de război, în septembrie 1939, se căzuse de acord asupra unui plan de strămutare a tuturor evreilor în Polonia. Pentru început, cel puțin, ideea pare să fi fost aceea de a aduna populația în masă, pentru a facilita eliminarea lor de pe teritoriul german prin emigrație forțată. Realitatea este că, la sfârșitul anilor 1930, s-au elaborat planuri detaliate privind deportarea evreilor germani în Madagascar, o imbecilitate având aparent drept temei convingerea populară (dar eronată) a multor geografi și antropologi de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, potrivit căreia populația malgașă băștinașă a acestei insule din sud-vestul Oceanului Indian își are originile în vechiul popor israelit.⁷⁰

Existaseră discuții în Germania nazistă despre deportarea evreilor și în alte locuri. De fapt, în mod pervers, Hitler promovase ideea creării unui stat evreu în Palestina, timp de aproape două decenii. În primăvara lui 1938, el s-a pronunțat în favoarea unei politici de emigrație a evreilor germani către Orientul Mijlociu și de formare a unui nou stat care să le fie patrie.⁷¹ Într-adevăr, spre finele deceniului 1930, o misiune la nivel înalt condusă de Adolf Eichmann chiar fusese trimisă să aibă întreveneri cu agenți sioniști în Palestina și să discute cum s-ar putea ajunge la o soluție convenabilă, care să rezolve, o dată pentru totdeauna, ceea ce era deseori numită „problema evreiască”. Cu o considerabilă ironie, soarta a făcut deci ca Eichmann — care ulterior avea să fie executat în Israel pentru crime împotriva umanității — să se trezească discutând posibilități de intensificare a emigrației evreilor dinspre Germania spre Palestina, lucru care părea să fie atât în interesul regimului nazist antisemit al Germaniei, cât și în cel al conducătorilor comunității evreiești din Ierusalim și din împrejurimi.⁷²

Cu toate că discuțiile nu au dus la nicio înțelegere, germanii au continuat să fie văzuți ca potențiali parteneri utili — chiar și după izbucnirea războiului. În toamna lui 1940, Avraham Stern, inițiatorul mișcării denumite Lehi*, pe care autoritățile din Palestina au ajuns s-o cunoască sub denumirea Banda lui Stern, și din ai cărei membri făcea parte și viitorul prim-ministru al Israelului, Yitzhak Shamir, alături de părinții fondatori ai Israelului, a trimis un mesaj unui diplomat german cu rang înalt din Beirut, cu o propunere radicală. „Ar putea exista interese comune”, începea mesajul, între Germania și „realele aspirații naționale ale poporului evreu”, pe care Stern (și alții) socoteau că-l reprezintă. Dacă „aspirațiile mișcării israelite de eliberare sunt recunoscute”, continua mesajul, Stern se oferea „să ia parte activ în război alături de Germania”. Dacă evreii puteau fi eliberați prin crearea unui stat, Hitler ar avea cu siguranță de câștigat: pe lângă „consolidarea poziției viitoare de putere a Germaniei în Orientul Mijlociu”, va duce totodată la „extraordinara întărire a temeiului moral” al celui de-al Treilea Reich „în ochii întregii omeniri”.⁷³

Vorbe goale. De fapt, Stern se străduia să fie pragmatic — chiar dacă speranțele pe care el și le punea într-o alianță cu Germania nu erau împărtășite de toți ceilalți membri ai organizației. „Tot ce vrem de la germani”, a spus el, la puțin timp după aceea, pentru a aduce lămuriri în privința atitudinii sale, este să aducă recruți evrei în Palestina. Procedând

* Acronim de la „Lohamei Herut Israel” — „Luptătorii pentru libertatea Israelului”. (N. red.)

astfel, „războiul împotriva britanicilor, pentru eliberarea pământului strămoșesc, va începe aici. Evreii vor ajunge să aibă un stat, iar germanii, cu această ocazie, se vor debarasa de o importantă bază britanică din Orientul Mijlociu, rezolvând totodată și problema evreiască în Europa...” Părea logic — și oribil: figuri importante și reprezentative ale evreilor propunând de bunăvoie colaborarea cu cel mai mare antisemit al tuturor timpurilor, negociind cu criminalii autori ai Holocaustului, cu doar douăsprezece luni înainte să înceapă genocidul.⁷⁴

În ceea ce-l privește pe Hitler, locul unde erau deportați evreii nu avea nicio importanță, atât de intens era antisemitismul lui. Palestina nu era decât o regiune din multele luate în considerare, câteva din interiorul Rusiei fiind și ele discutate la modul cel mai serios. „Nu contează unde îi trimiți pe evrei”, i-a spus Hitler lui Slavko Kvaternik, comandantul militar croat, în 1941. La fel de bine merge și-n Siberia, și-n Madagascar.⁷⁵

Confruntată cu problemele cronice din Rusia, această atitudine nepăsătoare s-a înăsprit acum, devenind mai formală și mai neîndurătoare, după ce planificatorii naziști au înțeles că, odată evreii strânși la un loc în lagăre, asasinarea lor în masă putea fi realizată cu mult mai mare ușurință.⁷⁶ În fața unui consum de resurse care deja erau insuficiente, n-a fost nevoie decât de un mic pas, pentru ca un regim sistematic antisemit să înceapă să se gândească la exterminare în masă. Evreii erau deja strânși în lagăre, în Polonia; reprezentau ca atare o țintă facilă și gata pregătită, într-un moment când conducerea nazistă își dădea seama că are milioane de guri în plus de hrănit.

„Există un pericol iarna aceasta, scria Adolf Eichmann pe la mijlocul lui iulie 1941, ca evreii să nu mai poată fi hrăniți cu toții. Se impune să analizăm cu toată seriozitatea dacă soluția cea mai umană n-ar putea fi cumva aceea de a-i eutanasia pe acei evrei incapabili de muncă, printr-un soi sau altul de pregătire intensivă.”⁷⁷ Bătrânii, infirmii, femeile și copiii, precum și cei „inapți pentru muncă” au fost scoși din schemă, fiind dispensabili: cu ei s-a făcut primul pas în înlocuirea cu cifre concrete a aceluși „x milioane” a căror moarte fusese atât de atent previzionată înainte de invadarea Uniunii Sovietice.

Așa a demarat o serie de acțiuni de o amploare și oroare fără precedent, ce a implicat transportarea unor ființe umane ca și cum ar fi fost vite, către țărcuri unde să poată fi împărțite pe categorii, în cele care vor munci ca sclavi și cele ale căror vieți erau considerate prețul supraviețuirii altora — sudul Rusiei, Ucraina și stepele apusene au devenit cauza genocidului.

Incapacitatea pământului de a aduce grâu în cantitățile anticipate a fost o cauză directă a Holocaustului.

La Paris, unde poliția îi înregistrase în secret pe străinii evrei și neevrei încă de la sfârșitul deceniului 1930, procesul deportării a fost o simplă chestiune de consultare a indexului de evidență ce fusese predat ocupanților germani, urmată de trimiterea gărzilor care să rețină familii întregi, spre expediere în lagărele din est, în principal cele din Polonia.⁷⁸ Înregistrarea evreilor în alte țări ocupate, cum ar fi Olanda, ca parte din amplul program de antisemitism nazist instituționalizat, a făcut de asemenea ca procesul deportării celor acum identificați drept excedent față de nivelul necesar să fie înspăimântător de facil.⁷⁹ După atacarea Uniunii Sovietice cu gândul la zonele de surplus, atenția se învârtea acum în jurul surplusului de populație — și cum să i se facă față.

Pe măsură ce speranțele privind rezultatele invaziei s-au văzut spulberate, elita nazistă a conchis că nu există decât o singură soluție la problemele Germaniei. Într-o oglindire grotescă a ședinței care avusese loc la Berlin în 2 mai 1941, o alta s-a petrecut nici opt luni mai târziu în Wannsee, o suburbie plină cu verdeață a Berlinului. Din nou, subiectul de discuție s-a învârtit în jurul problemei cuantificării a milioane de morți. Denumirea dată concluziei la care s-a ajuns în dimineața geroasă a zilei de 20 ianuarie 1942 îți dă fiori reci pe spinare. În ochii autorilor săi, genocidul evreilor era, pur și simplu, răspunsul la o problemă. Holocaustul era „Soluția Finală”.⁸⁰

Nu după mult timp, tancuri, avioane, armament și provizii luau drumul Moscovei dinspre Londra și Washington, pe măsură ce riposta împotriva Germaniei a devenit mai viguroasă. Acestea erau rețele, rute de comerț și canale de comunicare care funcționaseră încă din vremea Antichității, prin așa-numitul Coridor Persan, ce se întindea pe uscat pornind din porturile de la Golful Persic, Abadan, Basra, Bushehr și altele, prin interior, către Teheran, prin Arak și Qom, și, în final, prin Caucaz, ca să ajungă în Uniunea Sovietică. Se deschideau, de asemenea, rute și prin Extremul Orient rusesc, către Asia Centrală.⁸¹

Vechile legături comerciale ale Rusiei cu Marea Britanie erau din nou activate, în pofida dificultăților întâmpinate: convoaiele din Oceanul Arctic care duceau provizii și bogății naturale spre Murmansk și nordul Rusiei fuseseră îndeajuns de supuse primejdiilor în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea. Ca să procedezi la fel în raza de atac a submarinelor germane

și a crucișătoarelor masiv blindate ca *Tirpitz* și *Bismarck*, care tratau coasta norvegiană a Mării Nordului ca pe terenul lor de patrulare, era nevoie de o extraordinară energie și foarte mult curaj. Uneori, nici jumătate din numărul navelor pornite la drum nu reușeau să ajungă la destinație și înapoi — iar mulți dintre marinarii care au slujit pe această rută nu au primit medalii pentru că și-au făcut datoria sau pentru bravură, decenii la rând, după sfârșitul războiului.⁸²

Încet, dar sigur, vântul și-a schimbat complet direcția, pe măsură ce nemții erau împinși înapoi dinspre centrul lumii. Pentru un moment, păruse că aventura lui Hitler va avea câștig de cauză: deja stăpân peste Europa în fapt, dacă nu și cu numele, eforturile lui de a deschide Asia Centrală dinspre nord și dinspre sud părea să dea rezultate, când trupele lui au ajuns pe malurile Volgăi. Dar, unul câte unul, câștigurile s-au evaporat, pe măsură ce armata germană se vedea împinsă, brutal și neconținut, înapoi spre Berlin.

Hitler a căzut pradă deznădejzii, când a început să-și dea seama ce se petrece. Un raport secret al britanicilor dezvăluia că, într-un discurs ținut în 26 aprilie 1942, în ciuda aparentelor succese militare din Răsărit, liderul german trăda semne clare de paranoia și fatalism, împreună cu dovezi tot mai evidente a ceea ce s-ar putea numi „complexul mesianic”.⁸³ Dintr-o perspectivă psihologică, Hitler avea o uimitoare capacitate de asumare a riscurilor, fiind un ins care se potrivea profilului de jucător compulsiv.⁸⁴ Norocul începea, în sfârșit, să-l părăsească.

Soarta bătăliei a început să se întoarcă în vara lui 1942. Rommel fusese oprit la El-Alamein, punând capăt planurilor lui Muḥammad al-Ḥusaynī, care le spusese locuitorilor din Cairo să întocmească liste ale caselor și locurilor unde munceau localnicii evrei, ca să poată fi adunați laolaltă și exterminați, în camioanele de gaze meșterite de un ofițer german fanatic, staționat în zonă.⁸⁵

Intrarea în război a Statelor Unite ale Americii a început să conteze cu adevărat după o perioadă de timp. Împinși să treacă la acțiune după șocul atacului japonezilor asupra bazei Pearl Harbor, americanii s-au pregătit pentru război pe două fronturi. Către mijlocul lui 1942, victoria obținută în eroica bătălie de la Midway le-a dat americanilor posibilitatea să treacă la ofensivă în Oceanul Pacific; în timp ce mișcările masive de trupe de la începutul anului următor, în nordul Africii, Sicilia și sudul Italiei, iar ulterior și în alte părți ale Europei, promiteau să întoarcă soarta războiului.⁸⁶

Apoi, mai era și situația de la Stalingrad. În primăvara lui 1942, Hitler aprobase o propunere cu numele de cod *Operațiunea Albastră (Fall Blau)*, conform căreia forțele germane urmau să înainteze brusc și rapid prin sudul Rusiei, pentru a prelua controlul asupra câmpurilor petrolifere din Caucaz, devenite un obiectiv central al planurilor de război întocmite de cel de-al Treilea Reich. Ofensiva era ambițioasă și riscantă — iar victoria depindea de ea, după cum și-au dat bine seama generalii de la vârful armatei germane și Hitler însuși: „Dacă nu reușesc să ajung la petrolul din Maikop și Groznîi, a declarat liderul german, atunci trebuie să pun capăt războiului”.⁸⁷

Stalingradul reprezenta o mare problemă. Nu era esențial să fie capturat orașul ca atare, în ciuda prestigiului asociat denumirii sale. Deși era un centru industrial important, însemnătatea lui decurgea din poziția strategică, pe un cot al fluviului Volga: neutralizarea Stalingradului constituia o condiție crucială pentru apărarea câștigurilor pe care germanii întrevedeau să le obțină în Caucaz. Însă, în toamna lui 1942, a devenit limpede că lucrurile luaseră o turnură complet defavorabilă. Ofensiva germană începuse târziu, și nu după mult timp s-a împotmolit. Efective de oameni și de artilerie, precum și combustibil din ce în ce mai prețios — resurse pe care Berlinul nu-și putea permite în niciun caz să le risipească — au fost consumate în cantități enorme la Stalingrad, ceea ce era foarte rău. Dar și mai rău era faptul că atenția se deturna de la obiectivul strategic primordial al campaniei: petrolul. Unii dintre colaboratorii apropiați ai lui Hitler, cum ar fi Albert Speer, înțeleseseră ce însemnau întârzierile. Germania trebuia să câștige războiul „până la sfârșitul lui octombrie, înainte să înceapă iarna rusească, altfel l-am pierdut, o dată pentru totdeauna”.⁸⁸

Deși mai erau încă multe de făcut, în termeni de planificare a modului cum pot fi smulse trupele germane din est și din vest, și a modului cum vor fi coordonate brațele cleștelui care se va închide la Berlin, spre finalul lui 1942, gândurile noilor Aliați — Marea Britanie, Statele Unite ale Americii și Uniunea Sovietică — se îndreptau spre viitor. Atunci când liderii celor trei țări s-au întâlnit la Teheran, în 1943, la Ialta, în primăvara lui 1945, și, în cele din urmă, la Potsdam, câteva luni mai târziu, era clar că efortul, cheltuiala și trauma altei confruntări masive epuizaseră țările din Europa Occidentală.

Devenise deja evident că vechile imperii trebuiau să-și dea obștescul sfârșit; mai rămânea, pur și simplu, de gestionat cât mai bine acest proces. Ca un semn al oboselii morale atotprezente, întrebarea la ordinea zilei era

cum să se ia decizia cea mai puțin proastă — și nici măcar acest lucru nu s-a reușit cum se cuvine. În octombrie 1944, Churchill s-a întors acasă dintr-o vizită la Moscova, „revigorat și întărit“, așa cum i-a mărturisit el lui Stalin, mulțumită „ospitalității rusești care este renumită, depășindu-se pe sine“. Minutele întocmite cu această ocazie consemnează interpretarea Concertului al treilea pentru pian al lui Rahmaninov și ocaziile de „mici cumpărături“, pe lângă o sumă întreagă de concluzii la care s-a ajuns în cadrul întâlnirilor. Ele nu prezintă discuțiile despre soarta Europei post-belice, care au fost scoase din rapoartele oficiale.⁸⁹

Principiul integrității teritoriale a Poloniei, pe care Camera Comunelor jurase să o apere în 1939, a fost abandonat, granițele acestei țări fiind brutal modificate când Winston Churchill a decis că momentul era „propice pentru a trece la treabă“ și a folosit un creion cu mină albastră ca să marcheze contururile pe o hartă, mutând o treime din țară în teritoriul german și dând cadou altă treime Uniunii Sovietice; de asemenea, el a propus linii de divizare în zeci de alte țări din centrul și estul Europei, care ar fi putut fi reciproc satisfăcătoare — cum ar fi o împărțire de 90 la 10 în România, în favoarea influenței URSS față de cea a Marii Britanii, și o proporție inversă în cazul Greciei; în Bulgaria, Ungaria și Iugoslavia, urma să se aplice o proporție de 50 la 50. Până și Churchill a admis că „maniera intempestivă“ în care au fost decise destinele a „milioane de oameni“ ar putea fi considerată „mai degrabă cinică“. Prețul păstrării bunăvoinței lui Stalin a presupus sacrificarea libertății a jumătate din continentul european. „Hai să ardem hârtia“, i-a spus Churchill liderului sovietic suprem. „Ba nu, a replicat Stalin, păstrați-o voi“.⁹⁰

Churchill și-a data seama prea târziu de adevărata situație. Într-un faimos discurs ținut la Fulton, în statul american Missouri, în 1946, el a avertizat că peste Europa va cădea o Cortină de Fier, remarcând că „toate capitalele vechilor state din Europa Centrală și de Est, Varșovia, Berlin, Praga, Viena, Budapesta, Belgrad, București și Sofia“ se află acum în sfera de influență a Uniunii Sovietice.⁹¹ Toate, în afară de Viena și jumătate din Berlin, vor rămâne acolo. În cel de-al Doilea Război Mondial, se luptase pentru a opri umbra întunecată a tiraniei să cadă peste Europa; în cele din urmă, nimic nu s-a mai putut face sau nu s-a mai dorit să se facă pentru a opri căderea Cortinei de Fier.

Și așa a fost împărțită Europa în două, la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial. Jumătatea vestică luptase cu mult curaj și eroism; multe decenii după aceea, s-a felicitat singură pentru această realizare, de a fi

combătut nazismul, fără a plăti pentru rolul pe care chiar ea îl jucase în geneza acestei ideologii. Și n-a stat să se gândească prea mult nici la acea parte din continent care fusese cedată, în cadrul unei noi serii de acorduri și înțelegeri de după sfârșitul războiului. Înfrângerea Germaniei avusese drept rezultat oboseala cronică postbelică, epuizarea economiei Marii Britanii și a Franței și colapsul celei din Olanda, Belgia, Italia și țările scandinave. La aceste tulburări, s-au adăugat teama de cursa înarmărilor, care cel mai probabil presupunea cercetări extinse în domeniul armelor nucleare, dar și frica de o confruntare directă. În contextul în care trupele sovietice în Europa aveau un avantaj de 4 la 1 ca superioritate numerică față de armatele celorlalți Aliați, plus amplasarea avantajoasă a unităților de tancuri, exista reala îngrijorare că ar putea izbucni noi ostilități, după capitularea Germaniei. Ca urmare, Churchill a dat ordin să se întocmească planuri de măsuri pentru situații neprevăzute, în eventualitatea în care înfrângerea lui Hitler n-ar fi făcut altceva decât să marcheze sfârșitul unui capitol, în loc să reprezinte punctul final în sine. Denumirea dată acestor planuri căuta să mascheze motivul pentru care se trecuse la elaborarea lor: *Operațiunea Inimaginabil* (*Operation Unthinkable*) era eminamente imaginabilă în mintea strategilor britanici.⁹²

Necesitatea pregătirii pentru situații neprevăzute avea temei solid în realitatea unei situații repede schimbătoare, pe măsură ce Germania se prăbușea. Stalin adoptase o poziție din ce în ce mai intransigentă, neîndoios stârnită de sentimentul că fusese trădat, în urma catastrofei alianțe cu Hitler din 1939, dar și ca rezultat al prețului uluitor de ridicat pe care Uniunea Sovietică trebuise să-l plătească — mai presus de toate, la Stalingrad și Leningrad — pentru a supraviețui sălbaticului atac german.⁹³ Din punctul de vedere al Moscovei, devenise important să fie construit un sistem de zone-tampon și state-satelit, precum și să fie creată și întărită teama că, dacă Uniunea Sovietică se simțea amenințată, va trece la orice fel de acțiune directă. Date fiind circumstanțele, schilodirea țărilor din Vest, prin bombardarea și chiar demolarea bazelor lor industriale, reprezenta o măsură logică de luat — la fel ca susținerea financiară și logistică a partidelor comuniste aflate în proces de formare. Așa cum ne arată istoria, atacul este deseori cea mai bună formă de apărare.⁹⁴

O consecință a fost că asuprirea hitleristă a fost considerată mai rea decât cea stalinistă. Relatarea conform căreia războiul este văzut ca un triumf în fața tiraniei a fost selectivă, deoarece identifică un singur inamic politic, în același timp în care glosează pe marginea defectelor și

a neajunsurilor prietenilor recenți. Mulți oameni din Europa Centrală și de Est ar obiecta și ar contrazice această poveste despre triumful democrației, subliniind prețul pe care l-au plătit, timp de multe decenii după război, cei care s-au trezit de partea greșită a unei linii de demarcație arbitrară. Europa Occidentală își avea însă propria istorie de protejat, iar aceasta însemna scoaterea în evidență a succeselor — și păstrarea tăcerii asupra greșelilor și a deciziilor care ar putea fi explicate ca aparținând *Realpolitik*-ului.

Un exemplu concludent în acest sens a fost decernarea Premiului Nobel pentru Pace, în 2012, Uniunii Europene: ce frumos că Europa, responsabilă pentru starea de război aproape perpetuă pe propriul continent, dar și în tot restul lumii, timp de multe secole, a reușit să evite orice conflict armat timp de mai multe decenii! În Antichitatea Târzie, echivalentul acestui gest ar fi fost să i se acorde premiul Romei la un secol după ce fusese arsă și prădată de goți, sau, eventual, Cruciaților după pierderea Acrei, pentru că și-au temperat retorica antimusulmană din lumea creștină. Faptul că armele au amuțit s-a datorat, probabil, în cea mai mare parte realității că nu mai rămăsese nimic pentru care să te lupți, și mai puțin geniului vizionar al unei pleiade de eminenți făuritori ai păcii de la sfârșitul secolului XX și începutul secolului XXI sau minunăției unei greoaie organizații internaționale de state europene, ale cărei situații contabile nu au fost avizate de propriii auditori ani de zile.

O nouă lume începuse să-și facă apariția în 1914, când soarele a pornit să apună peste vestul Europei. Procesul s-a accelerat odată cu ostilitățile din 1939–1945, continuând și după ce acestea luaseră sfârșit. Întrebarea era acum cine va controla imensele rețele de comerț ale Eurasiei. Și existau motive întemeiate să se analizeze cu mare atenție această chestiune, căci s-a dovedit că pământul fertil și nisipul auriu din inima lumii și apele Mării Caspice ascund mult mai multe decât s-ar putea crede la prima vedere.

DRUMUL SPRE RĂZBOIUL RECE

Inainte ca cel de-al Doilea Război Mondial să se fi apropiat de sfârșit, lupta pentru controlul asupra centrului Asiei era în plină desfășurare. Printr-un document intitulat grandilocvent „Pactul Tripartit“, semnat în ianuarie 1942, Marea Britanie și Uniunea Sovietică se angajau solemn „să apere poporul iranian de privațiunile și greutățile rezultate ca urmare a războiului actual“ și să se asigure că iranienii primesc suficientă hrană și îmbrăcăminte. De fapt, așa cum continua tratatul în mod explicit, chestiunea în cauză nu prea avea nicio legătură cu securitatea Iranului, ci avea ca unic scop rechiziționarea infrastructurii țării: tratatul declara, așadar, că Marea Britanie și Uniunea Sovietică vor putea să folosească drumurile, cursurile de apă, conductele de transport, aerodromurile și stațiile de telegraf ale Iranului, după bunul lor plac.¹ Aceasta nu era ocupație, se afirma în tratat; era ajutorul oferit unui aliat. Frumoase vorbe — dar mai degrabă eufemisme.

În mod evident, tratatul era menit să preîntâmpine expansiunea germană în Iran și să dea posibilitatea aducerii de bunuri prin Golful Persic, pentru a-i ajuta pe Aliați. Unii însă erau de părere că britanicii aveau în vedere și ceva câștiguri pe termen lung. Ministrul plenipotențiar american la Teheran, Louis G. Dreyfus, de exemplu, a trimis periodic telegrame la Washington în care comenta pe seama cererilor din ce în ce mai agresive adresate șahului iranian și a acuzațiilor că ar exista o „coloană a cincea“ în Iran, care acționează împotriva intereselor britanice. „Sunt convins, scria el în august 1941, că britanicii folosesc [situația] ca pretext pentru ocuparea, în final, a Iranului și exagerează în mod deliberat rolul“ împrejurărilor actuale.²

Obiectivul Marii Britanii de a-și menține — și întări — influența din Iran nu se vedea deloc înlesnit de comportamentul oficialităților și al trupelor față de localnici. Cu un deceniu înainte de război, un jurnalist scrisese un articol dur în acest sens, susținând că iranienii sunt tratați la fel de rău „cum se spune că i-ar fi tratat pe indieni Compania Indiilor de Răsărit, în urmă cu două sute de ani”.³ Animositățile erau intensificate de modul în care ofițerii britanici țineau morțiș ca ofițerii iranieni să-i salute când treceau pe lângă ei — fără ca gestului să i se răspundă la fel. Existau plângeri de peste tot că britanicii se comportă „ca stăpânii pe propria moșie, ca Omul Alb superior, și că se poartă [cu iranienii] precum cu o populație colonizată”. Ceea ce contrasta flagrant cu atitudinea ofițerilor sovietici, care se arătau rezervați, rareori ieșeau în lume și nu cereau să li se dea onorul militar — cel puțin așa susține un ofițer din serviciile secrete germane, staționat în regiune.⁴

Atitudinea lui Sir Reader Bullard, ambasadorul britanic, în acel moment delicat, era tipică. Penuria de alimente și inflația din perioada finală a războiului nu aveau nimic de-a face cu eșecul forțelor de ocupație sau cu dificultățile logistice de întreținere a Coridorului Persan pentru transportul armelor și al altor bunuri către nord, venind dinspre Golf. Problema, scria Bullard, o constituie iranienii înșiși: „Persanul simte acum o dublă plăcere în a fura, a crește prețurile până la nivel de înfometare și așa mai departe; întotdeauna poate să dea vina pe britanici”.⁵ Comentând pe seama „părerii proaste pe care mi-am format-o despre iranieni”, el adaugă frivol, într-una din misivele sale către Londra, că „majoritatea persanilor se vor reîncarna neîndoios în muște de carne, într-o viață viitoare”.⁶ Depeșe ca acestea i-au atras atenția lui Winston Churchill. „Oricât de natural ar fi disprețul lui Sir Reader Bullard pentru toți persanii, scria prim-ministrul, este în detrimentul misiunii sale și în al intereselor noastre”.⁷

Asemenea convingeri — sentimentul că europenilor li se cuveneau toate drepturile și că erau superiori localnicilor, adânc înrădăcinate în mentalul colectiv britanic — agravau situația, fiind în flagrant contrast cu realitatea de la fața locului, unde devenea tot mai clar că influența Marii Britanii în regiune era în pericol. Scene urâte s-au petrecut la Teheran în 1944, când rușii au descoperit că se poartă negocieri pentru acordarea unei concesiuni în nordul Iranului către un consorțiu de companii petroliere americane. Conflictul a fost ațâțat și de Partidul Tudeh, o adunătură de militanți stângiști, ale căror intenții favorabile reformei, redistribuirii averii și modernizării erau sprijinite de autoritățile de la Moscova. Atât

de hotărâți au fost sovieticii să întrerupă negocierile cu americanii, încât, în toiul acestor tensiuni, trupele rusești au ieșit în stradă alături de miile de demonstranți, chipurile, ca să-i protejeze pe protestatari. Pentru mulți oameni, a fost deranjant ca sovieticii să apeleze la forță, pentru a-și impune punctul de vedere și a anula acordul de concesiune. Serghei Kavtaradze, comisarul sovietic adjunct pentru afaceri externe, a fost trimis de Stalin la Teheran ca să avertizeze, într-un mod violent, că vor exista consecințe, dacă Uniunea Sovietică era provocată.⁸

Într-un moment de mare intensitate, responsabilitatea a căzut pe umerii lui Mohammed Mosaddeq, un politician abil, elocvent și înfocat, care avea darul de-a capta spiritul vremii. Potrivit unei oficialități britanice, era un ins care arăta „ca un cal de trăsură, nițel surd, din care cauză te ascultă cu un aer încordat, dar altfel cu o față inexpresivă. Conversează, stând la o palmă de interlocutor, distanță de la care emană un ușor iz de opiu. Comentariile lui sunt prolixе și dă impresia că ar fi insensibil la argumente”.⁹ Mosaddeq era „un persan din școala veche”, conform unui portret din *The Observer*, care a fost adăugat în dosarele Foreign Office-ului, „politicos, împărțind cu dărnicie plecaciuni și străngeri de mână”.¹⁰ De fapt, după cum s-a vădit în final, britanicii l-au subestimat grav.

Mosaddeq a expus, cu lux de amănunte, o viziune, schițată pentru prima dată în parlament, la sfârșitul anului 1944, conform căreia Iranul nu poate și nu trebuie să se lase manipulat și terorizat de puterile externe. Concesiunea Knox D'Arcy și modul cum se purta compania Anglo-Iranian (anterior, Anglo-Persian) erau lecții exemplare despre ce se întâmplă când liderii nu se arată îndeajuns de fermi. De nenumărate ori de-a lungul timpului, a spus el, Iranul fusese păcălit, exploatat și folosit ca pion de state rivale, care nu aduseseră aproape niciun beneficiu poporului din această țară. Era, pur și simplu, greșit, ca Iranul să fie obligat să aleagă cu cine ar trebui să facă afaceri: „Lăsați-ne să negociem cu orice stat care dorește să cumpere petrol, a declarat el, și puneți umărul la eliberarea țării”.¹¹

Mosaddeq spunea ceea ce mulți credeau de vreme îndelungată: era o rușine ca bogățiile aflate în subsolul țării să aducă Iranului doar beneficii limitate. Greu de adus contraargumente împotriva unui asemenea raționament. În 1942, de exemplu, guvernul britanic a încasat 6,6 milioane de lire sterline ca taxe și impozite pe activitățile companiei Anglo-Iranian; Iranul nu a încasat nici 60% din această sumă, ca redevențe. În 1945, diferența a fost încă și mai flagrantă. În timp ce la Londra s-au încasat vreo 16 milioane de lire sterline, ca taxe pe afaceri, la Teheran s-au colectat

doar 6 milioane — cu alte cuvinte, un pic peste o treime.¹² Nu era vorba doar despre bani; așa cum observa un britanic bine informat, problema era că „niciun beneficiu material nu ar putea să compenseze sentimentul dezonorării și al pierderii demnității”.¹³

Iată o intuiție neobișnuită, așa cum a recunoscut chiar autorul ei în continuare. Laurence Elwell-Sutton studiasse limba arabă la School of Oriental and African Studies, înainte de a deveni angajatul companiei Anglo-Iranian în Iran, înainte de cel de-al Doilea Război Mondial. Lingvist talentat, care căpătase o adevărată pasiune pentru cultura persană, Elwell-Sutton a fost stupefiat de modul grosolan în care angajații de la Anglo-Iranian îi tratau pe localnici. „Prea puțini europeni își dau silința să afle” cum sunt persanii, părându-li-se mai ușor „să-i privească de sus pe «băștinași»...”, ca pe niște sălbatici murdari și cu obiceiuri bizare, care nu interesează pe nimeni, în afară poate de antropologi”. „Antipatia rasială” nu se putea sfârși decât cu un dezastru — „dacă ea nu dispăre, a conchis el, atunci va dispărea această companie”.¹⁴

Date fiind împrejurările, nu este greu de înțeles cum reformatori ca Mosaddeq au dat avânt entuziasmului popular. Epoca imperiilor europene începuse de mult să apună — după cum se văzuse clar în Irak, unde Gertrudei Bell i s-a reamintit că independența nu este un cadou pe care să-l poată oferi Marea Britanie. Era firesc ca în Iran și în alte locuri, țările supuse dominației și influenței masive din exterior să dorească să preia controlul asupra propriilor destine — un exemplu a apărut rapid, fiind urmat pe măsură ce războiul se desfășura în continuare. Iar în acest timp, Marea Britanie a devenit un imperiu aflat la propriu în retragere, odată cu prăbușirea Drumului său al Mătăsii.

Valurile de presiune militară din Asia au declanșat în Orient o serie de momente în genul celui petrecut la Dunkerque — cazuri de retragere haotică și confuză, care au marcat dramatic finalul epocii de aur a Marii Britanii. Sute de mii de oameni au fugit din Birmania, când forțele japoneze, interesate să ocupe regiuni care prezentau de multă vreme un interes strategic și economic pentru Tokyo, s-au împrăștiat în evantai pe cuprinsul Asiei de Sud-Est, căutând să profite de preocuparea britanicilor și a francezilor față de problemele din Europa. Aliaților Germaniei din Orient nu le-a trebuit mult ca să realizeze că li se oferă ocazia de a permite Japoniei să exercite propriile ambiții imperiale peste o zonă întinsă. Ca urmare, odată cu înaintarea armatei japoneze, mulți asiatici au avut de suferit.

În jur de 80 000 de oameni au murit din cauza foametei și a molimelor. Scenele petrecute în peninsula malaieziană, când zeci de mii de locuitori s-au refugiat din Penang și din Singapore, au fost la fel de dramatice — cei norocoși au reușit să scape înainte ca orașul să fie cucerit. Câteva săptămâni mai târziu, o femeie nemăritată, care fusese evacuată în ultimul moment, scria că haosul retragerii britanice „sunt sigură că nu va fi niciodată uitat sau iertat” de cei care fuseseră prinși în vârtoarea evenimentelor.¹⁵

Reculul britanicilor a continuat și după ce ostilitățile din Europa și din Pacific au luat sfârșit. Decizia de retragere completă din India a venit după trei decenii de concesii și promisiuni, care ațâțaseră speranțele locuitorilor în privința autoguvernării, a autonomiei și, până la urmă, a independenței. La finalul războiului, administrația britanică se destrăma cu repeziciune și amenința să scape lucrurile de sub control, pe măsură ce luni întregi de tulburări, de demonstrații împotriva imperiului și de greve declanșate din același motiv au adus orașele mari din nordul subcontinentului într-o stare de haos. Planurile inițiale de a efectua o „retragere graduală” din India, prin care se încerca, totodată, și protejarea minorității musulmane, au fost respinse de Londra, cu argumentul că erau prea costisitoare și prea îndelungate.¹⁶ În loc de retragere pe etape, la începutul anului 1947 s-a anunțat că autoritățile britanice aveau să părăsească provincia în termen de șaisprezece luni, ceea ce a declanșat panica. A fost o decizie dezastruoasă, după cum i-a avertizat Winston Churchill, care își pierduse funcția de premier în urma primelor alegeri postbelice, pe colegii lui parlamentari din Camera Comunelor. „Oare nu va fi o teribilă dezonoare asupra numelui și istoriei noastre... dacă îngăduim ca o cincime din populația globului... să cadă în haos și să fie amenințată de masacre?”¹⁷

Când aceste avertismente au fost ignorate, în India s-a declanșat iadul pe pământ. În comunități care fuseseră stabile de foarte mult timp au izbucnit violențe — familii care locuiau de secole în aceleași sate și orașele s-au văzut nevoite să pornească într-una dintre cele mai mari migrații în masă din istoria omenirii. Cel puțin 11 milioane de locuitori au trecut dincolo de noile granițe ale Punjabului și Bengalului.¹⁸ Între timp, britanicii elaborau planuri detaliate de evacuare, în încercarea de a limita numărul propriilor cetățeni supuși riscului de a fi prinși în încăierările de pe subcontinentul indian.¹⁹ Această preocupare nu s-a extins însă și asupra populației locale.

Aceeași situație s-a repetat și în alte locuri, unde Marea Britanie se confrunta cu nenumărate crize succesive. În încercarea de a păstra echilibrul de

forțe în împrejurări atât de delicate, așa cum erau în Palestina, astfel încât să nu se piardă controlul asupra rafinăriei și a portului din Haifa, să apere canalul Suez și să mențină relații favorabile cu personalitățile de frunte ale lumii arabe, s-au întreprins măsuri active de stăvilire pe cât posibil a emigrației evreiești din Europa. După ce serviciile secrete întocmiseră planuri de sabotare a vapoarelor care aduceau refugiați spre Palestina — dând vina pe o aparent puternică, dar inexistentă, în realitate, organizație teroristă arabă —, britanicii au trecut la operațiuni mai directe.²⁰

În vara lui 1947, s-a înregistrat cel mai neplăcut moment, după ce nave aflate în drum spre porturile franceze, pentru a îmbarca emigranți evrei, au fost șicanate. Un asemenea vapor, pe care se aflau peste 4 000 de evrei, inclusiv femei însărcinate, copii și mulți bătrâni, a fost lovit cu etravele de distrugătoare britanice, în timp ce se deplasa spre est — cu toate că deja se luase decizia ca pasagerilor să li se refuze intrarea, odată ajunși în Palestina.²¹ Tratarea de asemenea manieră a celor care supraviețuiseră lagărelor de concentrare sau își pierduseră rudele în Holocaust a afectat enorm imaginea Marii Britanii: era limpede că imperiul nu se va da în lături de la nimic, pentru a-și apăra interesele în străinătate — și fără să-i pese câtuși de puțin de alte națiuni.

Lipsa de tact a britanicilor a fost evidentă și când s-au derulat negocierile cu 'Abdullâh, suveranul Cisiordaniei, care a fost copleșit cu atenție și căruia i s-a promis sprijin militar, consfințit prin acorduri secrete, pentru regimul lui de guvernământ, după câștigarea independenței în, 1946. 'Abdullâh a profitat de aceste asigurări pentru a demara un plan de extindere a teritoriului, care urmărea ocuparea întregii Palestine, după ce britanicii se vor fi retras — a obținut aprobarea Londrei, dar în anumite condiții.²² „Pare să fie lucrul evident de făcut, se pare că i-ar fi spus Ernest Bevin, ministrul de externe britanic, premierului lui 'Abdullâh, dar să nu invadezi zonele repartizate evreilor“.²³ Indiferent ce sfaturi le-au fost oferite celor din Cisiordania, haosul în care a căzut încă o parte a lumii din care Marea Britanie se retrăgea a fost dovada incontestabilă a efectelor dăunătoare ale puterii imperiale europene. Războiul Arabo-Israelian din 1948 se prea poate să nu fi fost rezultatul unei politici a subînțelesului — dăm din cap, mai dăm un ghiont, mai facem cu ochiul —, ci chiar a reprezentat un vid de putere, generat în urma schimbării gărzilor.²⁴

Situația era ceva mai bună în Irak, unde au avut loc tulburări după ce, în 1948, prim-ministrul Șalih Jabr a negociat condițiile în care britanicii își extindeau cu încă douăzeci și cinci de ani dreptul de folosire a bazelor

aeriene irakiene. Vestea acordului a dus la greve, revolte de stradă și, în final, la demisia lui Jabr, care a fost alungat din sediul guvernului de o gloată furioasă.²⁵ Animositatea împotriva Marii Britanii fusese ațâțată de o serie de probleme, printre care ocuparea Bagdadului în timpul celui de-al Doilea Război Mondial și percepția că britanicii nu i-au susținut pe arabi în Palestina, mai ales în contextul tentativelor Londrei de a staționa trupe permanente în Irak. Toate acestea s-au văzut înrăutățite de inflația galopantă și de penuria de alimente care au urmat unor recolte proaste — rezultatul fiind, conform unui observator perspicace, că „situația internă din Irak era periculoasă”.²⁶ Ca urmare, Marea Britanie a luat măsuri pentru a-l ajuta pe „prim-ministrul irakian... să facă față nemulțumirilor populației, acordându-i unele concesii”. Printre acestea s-a numărat oferta de a utiliza în comun baza aeriană de la Habbaniyah; irakienii ar trebui să fie mulțumiți de acest „exemplu de cooperare de primă clasă”, au afirmat factorii de decizie de la Londra. Marea Britanie „nu este pregătită să facă [această ofertă] niciunui alt stat” — iar irakienii ar trebui să fie extrem de recunoscători că au șansa de a se simți „superiori altor state din Orientul Mijlociu”.²⁷

Situația era și mai mult agravată de faptul că, la fel ca în cazul altor țări, Irakul nu se prea alegea cu mare lucru de pe urma petrolului pompat din propriul subsol. În 1950, circa 90% dintre locuitorii Irakului erau analfabeți. Mai rău, Marea Britanie era socotită răspunzătoare pentru exercitarea unei autorități nemiloase asupra acestui stat: de exemplu, când s-a pus problema unor împrumuturi cu ajutorul cărora să se construiască și să se întrețină rețeaua de cale ferată, Marea Britanie a cerut drept garanție rezervele Irakului. Există pericolul cedării terenurilor petrolifere, în eventualitatea unei incapacități de plată a datoriei — așa cum se întâmplase cu Suezul în secolul al XIX-lea, când controlul asupra canalului de o importanță vitală pentru egipteni, și asupra finanțelor sale, ajunsese în mâinile britanicilor.²⁸ Marea Britanie s-a trezit într-o situație fără ieșire și perdantă în orice variantă: își cheltuise tot capitalul politic și nimeni nu mai avea încredere în ea. Atât de profundă era suspiciunea, încât până și agenții ca Middle East Anti-Locust Unit (MEALU), care se bucuraseră de un deosebit succes la momentul înființării, în timpul războiului, au fost închise, iar angajații, concediați — dispăruse astfel un centru de competență tehnică, folositoare atât în lupta cu insectele dăunătoare, cât și în efortul de protejare a resurselor alimentare.²⁹ Statele din Orientul Mijlociu se manifestau tot mai agresiv împotriva Occidentului.

În același timp, Uniunea Sovietică trecea printr-o perioadă favorabilă. O nouă ofensivă propagandistică fusese declanșată în URSS, după înfrângerea Germaniei — rolul lui Stalin în izbucnirea războiului, ca aliat al lui Hitler, era pe furiș dat uitării, pentru a face loc altor teme, despre triumf și împlinirea destinului.³⁰ Revoluția din 1917 nu reușise să transforme lumea, așa cum anticipaseră Marx și discipolii lui; în schimb, treizeci de ani mai târziu, părea că a sosit clipa în care ideologia comunistă poate să se răspândească pe tot mapamondul și să domine Asia, exact la fel cum făcuse islamul în secolul al VII-lea. Deja începuse să se propage prin China, unde promisiunile de egalitate, dreptate și, mai presus de toate, cele legate de reforma agrară, i-au adus Partidului Comunist local susținere populară, și i-a dat posibilitatea să împingă înapoi forțele guvernamentale, ajungând, în cele din urmă, să le elimine cu totul din partea continentală a țării.

Situații asemănătoare se înregistrau și în alte state ale lumii, partidele de stânga începând să câștige tot mai mulți simpatizanți în Europa și în Statele Unite ale Americii. Mulți oameni au fost convinși de un ideal care promitea armonia, în contrast cu ororile unui război ce culminaseră cu bombardarea orașelor Hiroshima și Nagasaki, unde fuseseră lansate bombe atomice — printre aceștia s-au numărat persoane care au lucrat în cadrul programului nuclear —, și se simțeau deziluzionați de faptul că două teribile confruntări între națiuni europene, în mai puțin de trei decenii, au avut consecințe devastatoare în toată lumea.

Stalin a turnat cu dibăcie gaz peste acest foc și i-a ațâțat flăcările, printr-o cuvântare larg difuzată în întreaga lume, în primăvara lui 1946. Al Doilea Război Mondial fusese inevitabil, a declarat el, „din cauza apariției factorilor economici și politici mondiali specifici concepției moderne a capitalismului monopolist”.³¹ Cuvântarea lui a fost o declarație de intenție: capitalismul dominase lumea vreme prea îndelungată și era vinovat pentru suferința, crimele în masă și ororile celor două războaie din secolul XX. Comunismul era o reacție logică la un sistem politic ce se dovedise viciat și primejdios. Era un sistem nou, care punea accent pe asemănări, nu pe deosebiri, și care înlocuia ierarhia cu egalitatea. Cu alte cuvinte, nu era doar o teorie atrăgătoare, ci o alternativă viabilă.

Nu demult, Churchill pusese în joc viitorul țărilor care se aflau la vest de granițele europene ale Uniunii Sovietice. „Sărmanul Neville Chamberlain credea că poate avea încredere în Hitler, i-a spus Churchill unui membru al staffului său, imediat după negocierile de la Ialta, unde se discutase despre înfățișarea lumii postbelice. Se înșela. Dar eu nu cred

că mă înșel în privința lui Stalin".³² Într-adevăr, Chamberlain se înșelase; la fel și Churchill — precum singur avea să recunoască foarte curând. Nimeni nu știe „ce anume intenționează... Rusia Sovietică să facă în viitorul apropiat“, a declarat el în 5 martie 1946, într-un discurs susținut la Fulton, în statul Missouri. Dar concepția sa expansionistă, axată pe ideea recrutării de adepți, a remarcat politicianul britanic, demonstra că reprezintă o amenințare pentru Occident. „De la Szczecin, la Marea Baltică, până la Triest, în Adriatică, pe continent a coborât o Cortină de Fier“.³³

În balanță atârna soarta centrului lumii. Iranul era punctul nodal al acestuia. Strategii americani erau convinși că sovieticii voiau dominația totală asupra Iranului, datorită resurselor de petrol, dar și pentru bazele sale navale și pentru amplasarea în mijlocul unei rețele de rute aeriene internaționale. Guvernul iranian acordase Statelor Unite ale Americii concesiunea pentru petrolul din nordul țării numai după ce primise asigurări din partea ambadorului american că țara lui va oferi, la nevoie, sprijin militar, în eventualitatea în care forțele sovietice vor pătrunde în Iran, având în vedere opoziția hotărâtă a Moscovei față de acordul de concesiune.³⁴

În vara lui 1946, tensiunile s-au accentuat, după ce Iranul a fost cuprins de un val de greve. În condițiile în care zvonuri peste zvonuri circulau printre locuitorii Teheranului, se părea că însuși viitorul țării se afla în joc. Era limpede că autoritățile britanice, foarte interesate să-și păstreze avantajele în regiune, nu puteau influența în mod decisiv evoluția evenimentelor, acolo unde ar fi putut să conteze cu adevărat. Rapoartele agenților secreți indicau cât de gravă era situația: se aștepta din moment în moment o intervenție militară sovietică împotriva Iranului și a Irakului și se discuta despre planuri detaliate de invazie, inclusiv cu informații referitoare la „redutabila cavalerie sovietică, însoțită de forțe motorizate“, care, în eventualitatea atacului, reprezentau, cel mai probabil, vârful de lance al ofensivei. Despre statul-major general sovietic se spunea că avea în vedere ocuparea Mosulului, fiind gata să instituie un „guvern popular iranian“, imediat după răsturnarea de la putere a șahului. Apoi, conform rapoartelor britanice, avea să se recurgă la represalii împotriva demnitarilor fostului regim, ai cărui conducători vor fi etichetați drept „trădători și colaboraționiști“. Parașutiști sovietici erau gata să se lanseze în apropiere de Teheran, pentru a conduce un asalt ce urma să fie repede finalizat.³⁵

Neliniștea i-a cuprins pe cei de la Washington. Americanii urmăreau cu atenție situația din Iran încă din decembrie 1942, când primii 20 000 de soldați ai Statelor Unite ale Americii sosiseră la Khorramshahr, în Golful

Persic, pentru a ajuta la îmbunătățirea sistemului de transport iranian. În Teheran, cu scopul supravegherii operațiunilor logistice, a fost construită o vastă tabără americană, care a devenit sediul central al Comandamentului SUA din Golful Persic.³⁶ Britanicii și sovieticii puneau pe primul loc propriile interese în Iran și, în consecință, subminau permanent efortul de război, precum și situația Iranului, în același timp. Asupra Iranului se acționa din toate direcțiile, i-a raportat președintelui Roosevelt generalul Patrick Hurley.³⁷

Inițial, americanii trimiși în Iran ca să susțină și să supravegheze liniile de aprovizionare în timpul războiului au suferit un șoc cultural. După cum a constatat generalul-maior Clarence Ridley, armata iraniană era prost instruită, insuficient echipată și dotată și, practic, incapabilă să lupte cu folos. Dacă Iranul dorea să țină piept vecinilor ostili, era nevoie de investiții masive pentru instruirea unei noi generații de ofițeri și pentru achiziționarea unor materiale de bună calitate. Noului șah, a cărui dorință fierbinte era să modernizeze țara, i-a plăcut ideea. Problema era, după cum i-a spus-o pe șleau consilierul său (american) pentru finanțe și buget, că nu putea să organizeze armata după modelul celor din Vest: dacă fondurile erau dirijate spre cheltuieli militare, i s-a spus șahului, „nu prea mai rămâne mare lucru, în caz că mai rămâne, pentru agricultură, educație sau sănătate publică”.³⁸

Insuficient pregătit, dezorganizat și lipsit de putere, Iranul nu părea să aibă mari șanse de a ține la respect Uniunea Sovietică, într-un moment în care fanfaronada amenințătoare și comportamentul lui Stalin îi îngrijorau profund pe americani. Unii dintre cei care ascultaseră cuvântarea lui Stalin au crezut că era o formă de „declarație a celui de-al Treilea Război Mondial”.³⁹ George Kennan, însărcinatul cu afaceri al ambasadei SUA la Moscova, care fusese de față în perioada marilor epurări operate de Stalin, a ajuns la aceeași concluzie, avertizând, la începutul lui 1946, că se prefigurează o înfruntare mondială majoră. „La temelia viziunii nevrotice a Kremlinului despre politica internațională”, scria el, se află „tradiționalul și instinctivul sentiment rusesc de nesiguranță”. Uniunea Sovietică, a conchis el, este „o forță politică hotărâtă”, dornică să se angajeze cu „fanatism” într-o competiție cu Statele Unite ale Americii, până într-acolo încât țelul ei era să se asigure că „armonia internă a țării noastre a fost destrămată, modul nostru tradițional de viață a fost distrus [și] autoritatea internațională a țării noastre s-a năruit”.⁴⁰

*

Importanța politică și strategică a propulsat Iranul în prim-planul politicii externe a Statelor Unite ale Americii. Eforturi sistematice s-au depus pentru dezvoltarea rapidă a țării. În 1949, postul de radio Vocea Americii a transmis în limba farsi către populația locală prima emisiune avându-l în program pe președintele Truman, care a amintit „legătura istorică de prietenie” dintre Iran și SUA și a promis sprijin pentru crearea unei „lumi prospere... și care trăiește în pace” și libertate.⁴¹ Un an mai târziu, când a izbucnit Războiul din Coreea, s-a furnizat un ajutor concret. După cum informa Departamentul de Stat american, cu toate că economia în declin „nu ajunsese încă într-o situație catastrofală”, dacă nu i se oferea acum o susținere puternică, exista riscul „unei dezintegrări complete a țării și a integrării ei, imediat sau ulterior, în lagărul sovietic”.⁴² Truman însuși era de acord cu această posibilitate. „Dacă stăm deoparte, a observat el, [sovieticii vor] intra în Iran și vor pune stăpânire pe întregul Orient Mijlociu”.⁴³

Emisiunile difuzate la radio au devenit din ce în ce mai incisive. Iranienilor li se spunea că „națiunile libere trebuie să rămână unite”, că „securitatea Statelor Unite ale Americii este strâns legată de securitatea altor națiuni” și că va continua să crească „puterea lumii libere”. Promisiunile se potriveau cu rapoartele care subliniau amenințarea reprezentată de Uniunea Sovietică la adresa păcii mondiale și arătau că „obiectivul liderilor comuniști este lichidarea totală a libertății omului”. Ba chiar susțineau că „profesorii sovietici trăiau în vagoane de marfă stricate, defazate și trimise la casat, pentru că nu sunt socotite suficient de sigure ca să transporte vite”, și că nu au încălzire, condiții sanitare de bază și nici apă curentă.⁴⁴

Sprijinul financiar s-a intensificat. Fondurile alocate Iranului au crescut de aproape cinci ori pe o perioadă de trei ani, de la 11,8 milioane de dolari în 1950 până la 52,5 milioane de dolari în 1953. Scopul americanilor era să stimuleze dezvoltarea economică a Iranului, să stabilizeze cultura politică, să pună bazele reformării statului, dar și să furnizeze asistență militară și tehnică pentru capacitatea de apărare a țării. Acestea au fost primele etape din procesul de edificare a unui stat-client american în Orientul Mijlociu.⁴⁵

Pe de-o parte, americanii înțelegeau că Marea Britanie nu mai era capabilă să ajute regimurile politice din regiune așa cum o făcuse în trecut, iar, pe de altă parte, recunoșteau sincer că expansionismului sovietic trebuie să i se dea o replică. Totuși, nu au fost singurele motive pentru care Iranului i s-a acordat o atenție atât de mare. În 1943, de exemplu, în timpul

unei conferințe importante, organizată de liderii Alianțelor la Teheran, nici Winston Churchill, nici președintele Roosevelt nu au catadicsit măcar să aibă întreveneri cu șahul iranian. Foarte simplu spus, amândoi credeau că ar fi fost o pierdere de vreme.⁴⁶ La fel, în anul următor, americanii au ignorat Arabia Saudită. Deoarece era considerat un stat prea puțin important, președintele Roosevelt a nesocotit cererile saudiților de ajutor economic, din moment ce era o țară „puțin cam la prea mare depărtare față de noi”; Roosevelt a sugerat că ar fi fost mai bine ca saudiții să adreseze mesajele de îngrijorare și solicitările lor Marii Britanii, nu Statelor Unite ale Americii.⁴⁷ Când războiul a luat sfârșit, situația s-a schimbat mult: Arabia Saudită devenise „mai importantă pentru diplomația americană decât aproape oricare altă mică națiune”.⁴⁸ Motivul era petrolul.

În timpul războiului, un petrolist curajos, pe nume Everette Lee DeGolyer, care făcuse avere în industria americană a petrolului după ce studiasse geologia în Oklahoma, a vizitat Orientul Mijlociu ca să evalueze terenurile petrolifere existente și să-și spună părerea privind potențialul și însemnătatea pe termen lung ale resurselor naturale ale regiunii, atât în termeni absoluți, cât și în comparație cu zăcămintele din Golful Mexic, Venezuela și Statele Unite ale Americii. Raportul lui, deși presărat din belșug cu estimări prudente și obiecții, a fost uluitor. „Centrul de gravitație al producției mondiale de petrol se mută dinspre zona Golfului Mexic–Caraibi în Orientul Mijlociu — spre zona Golfului Persic — și, cel mai probabil, acest fenomen va continua până când va fi definitiv.”⁴⁹ Unul dintre cei care l-au însoțit în călătorie pe DeGolyer a spus-o fără menajamente, când și-a prezentat concluziile în fața conducerii Departamentului de Stat: „Petrolul din această regiune este cel mai mare trofeu posibil din istorie”.⁵⁰

Ceea ce nu a scăpat britanicilor, care au reacționat cu invidie la perspectiva ca Statele Unite ale Americii să acorde mai multă atenție întregii regiuni. Trebuie să li se spună americanilor să nu se amestece în treburile Orientului Mijlociu și să nu pericliteze influența Marii Britanii, i-a spus lui Churchill un mare industriaș. „Petrolul este singurul bun de preț care ne-a mai rămas după război, a recunoscut liderul politic britanic. Ar trebui să refuzăm să-l împărțim cu americanii”.⁵¹ Acest deziderat a fost formulat clar de lordul Halifax, ambasadorul britanic la Washington, care s-a simțit ofensat de modul în care oficialitățile Departamentului de Stat încercau să-i abată atenția de la subiect. Factorii de decizie din Marea Britanie erau, de asemenea, îngrijorați de ceea ce se petrecea, temându-se că „Statele Unite ale Americii intenționează să ne deposeze de

activele noastre petroliere din Orientul Mijlociu“. ⁵² Prim-ministrul însuși s-a implicat direct, trimițându-i o telegramă președintelui Roosevelt, în care afirma: „Am privit cu anumite temeri“ modul în care s-au desfășurat negocierile; „puteți fi sigur că îmi doresc să ajungem la ceea ce este corect și cinstit între cele două țări ale noastre“. ⁵³

Cu alte cuvinte, se căutau soluții pentru împărțirea acestei zone cruciale a lumii între Marea Britanie și Statele Unite ale Americii. Problema s-a rezolvat în cadrul întrunirii dintre Halifax și președintele Roosevelt: din punctul de vedere american, „petrolul din Persia era [britanic și]... ambele părți avem câte o cotă în Irak și Kuwait, iar... cel din Bahrain și Arabia Saudită este american“. ⁵⁴ Era o înțelegere asemănătoare cu acordul dintre Spania și Portugalia, la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea, sau cu negocierile Alianțelor în timpul celui de-al Doilea Război Mondial și imediat după încheierea acestuia, când liderii statelor importante au împărțit cu grijă lumea în două.

Americanii și britanicii au abordat în mod diferit această chestiune. Din perspectiva SUA, problema-cheie era că prețul țițeiului se dublase între 1945 și 1948 — în timp ce numărul autovehiculelor din Statele Unite ale Americii crescuse cu peste 50%, iar valoarea vânzărilor realizate de producătorii de autovehicule crescuse de șapte ori. ⁵⁵ În consecință, la început, americanii au apelat la un raționament mai mult decât logic, de-a dreptul luminat: era inevitabil ca țările care se trezeau binecuvântate cu resurse naturale și curtate din toate părțile să nu încerce să obțină maximum de profit. Ca atare, era firesc să se renegocieze termenii concesiunilor petroliere — într-o manieră elegantă, cu grație, nu sub amenințarea forței.

Existau deja nemulțumiri și amenințări cu naționalizarea, care reflectau noua ordine a lumii. În primul rând, noile înțelegeri ce se încheiau cu țările bogate în resurse de țiței erau tot mai generoase și mai competitive — ca acelea încheiate de J. Paul Getty pentru o concesiune în Zona Neutră dintre Arabia Saudită și Kuwait, prin care se plătea aproape dublul redevențelor pe baril, în comparație cu ceea ce se plătea în alte părți din Orientul Mijlociu, și care a dat naștere la vrăjmășie și rivalitate în țările unde se bătuse palma pentru alte condiții, într-o fază anterioară. Din această cauză, statele respective au devenit focare de nemulțumire față de modul cum se făcea exproprierea bogățiilor, făcând să se înmulțească solicitările de naționalizare; în plus, acest lucru le făcea și vulnerabile la discursul comunist și la avansurile din partea Moscovei.

A urmat o remarcabilă modificare a veniturilor, după ce Statele Unite ale Americii și-au atenuat pretențiile comerciale și au renegociat un vraf de înțelegeri. În 1949, de exemplu, Trezoreria SUA a încasat 43 de milioane de dolari în taxe și impozite de la Aramco, un consorțiu de companii petroliere occidentale, în timp ce Arabia Saudită primea 39 de milioane de dolari din aceeași sursă, ca venituri. Doi ani mai târziu, după schimbarea sistemului de creditare fiscală, prin care companiile puteau să-și deducă cheltuielile, Aramco a plătit 6 milioane de dolari statului federal american, dar 110 milioane saudiților.⁵⁶ A existat un efect de domino asupra altor concesiuni din Arabia Saudită, precum și a celor din Kuwait, Irak și alte locuri, restabilind condițiile în favoarea cârmuitorilor locali și ai guvernelor lor.

Despre acest moment al redirijării fluxurilor de valută, unii istorici au afirmat că a fost monumental, putând fi comparat cu transferul puterii dinspre Londra către India și Pakistan.⁵⁷ Dar impactul lui a fost în mare măsură similar descoperirii Americilor și redistribuirii avuției globale, care i-a urmat. Corporațiile occidentale ce controlau concesiunile, aproape în totalitate concentrate în Europa și în Statele Unite ale Americii, au început să canalizeze bani lichizi spre Orientul Mijlociu, ceea ce a provocat o mutație a centrului de gravitație al lumii. Păienjeniișul rețelelor de conducte care traversau regiunea în toate direcțiile și legau Estul de Vest a inaugurat un nou capitol în istoria acestei regiuni. De data aceasta, nu mirodeniile și mătsurile, nici sclavii și lingourile de argint traversau globul, ci petrolul.

Conducătorii britanici, care nu se pricepuseră să descifreze semnele prevestitoare la fel de bine ca omologii lor americani, aveau însă alte idei. În Iran, compania Anglo-Iranian acționa ca un paratrăsnet pentru critici. Nu era greu de înțeles de ce, dat fiind uriașul dezechilibru dintre sumele plătite fiscului britanic și redevențele achitate Iranului.⁵⁸ Deși alte țări din regiune se puteau plânde de lipsa avantajelor primite în schimbul aurului lor negru, amploarea inegalității din Iran făcea ca situația să pară deosebit de proastă. În 1950, în ciuda faptului că la Abadan funcționa cea mai mare rafinărie din lume, orașul în sine nu beneficia de mai multă electricitate decât o singură stradă din Londra. Abia vreo zecime din cei 25 000 de copii de vârstă școlară putea să meargă la cursuri, atât de puține școli existau.⁵⁹

La fel ca în alte părți ale lumii, Marea Britanie trebuia să iasă dintr-o dilemă din care nu avea scăpare: renegocierea condițiilor concesiunii petrolului ar fi fost cu desăvârșire imposibilă, după cum a observat abilul

și bine-informatul Dean Acheson, secretarul de stat american. Compania Anglo-Iranian era majoritar deținută de guvernul britanic și, ca atare, era văzută ca o reprezentantă nemijlocită a Marii Britanii și a politicii sale externe — nu fără temei. Ca și în cazul Companiei Indiilor de Răsărit, liniile de demarcație erau mult estompate, între interesele de afaceri ale companiei în sine și cele ale guvernului britanic. Și, în mod similar, Anglo-Iranian avea atât de multă putere, încât era efectiv „un stat în stat”, forța ei fiind, „până la urmă, cea a Marii Britanii”.⁶⁰ Dacă Anglo-Iranian dădea înapoi și consimțea să încheie un târg mai avantajos pentru iranieni, a conchis Acheson, atunci „ar fi distrus și ultima rămășiță de încredere în puterea Marii Britanii și în lira sterlină”. În câteva luni, a prezis el, Marea Britanie va pierde toate bunurile din străinătate.⁶¹

Faptul că Londra se bizuia în mare măsură pe veniturile companiei Anglo-Iranian accentua precaritatea situației, după cum a admis și Acheson. „Marea Britanie se află în pragul falimentului”, scria acesta într-o telegramă diplomatică; fără „activele importante din străinătate și articolele invizibile din balanța ei de plăți... nu poate să supraviețuiască”. Tocmai de aceea britanicii se foloseau de toate tertipurile din arta diplomației, emițând rapoarte și informări insistente, care scoteau permanent în evidență amenințarea iminentă a unei invazii sovietice. Acheson, dinspre partea lui, nu credea o iotă din toate acestea. „Scopul principal al politicii britanice nu este să împiedice comunizarea Iranului”, în ciuda afirmațiilor contrarii ale Marii Britanii; „ideea principală este să păstreze ceea ce ei cred că ar fi ultimul bastion al solvabilității britanice”.⁶²

Situația s-a agravat apoi, când Irakului i s-au oferit condiții noi în 1950, dar, în același timp, Iranului i-au fost refuzate, și încă în mod evident. Faptul că Iraqi Oil Company era în parte deținută de Anglo-Iranian a pus sare pe rană și a provocat o reacție furioasă în Iran. Politicienii naționaliști au sărit ca arși, ca să reclame gălăgios nedreptatea monopolului practicat de compania Anglo-Iranian, presărându-și discursurile cu observații critice, care să provoace iritarea celor vizați. Corupția din Iran era consecința directă a existenței Anglo-Iranian, a afirmat un membru al Majlis*-ului.⁶³ Dacă nu se face nimic, curând se va ajunge în situația în care „femeilor li se va smulge *chādor*** -ul de pe cap”, susținea un demagog.⁶⁴

* Termen de proveniență arabă care înseamnă „consiliu”. În acest caz, se referă la parlamentul iranian. (N. red.)

** Văl purtat de femeile musulmane pe cap, mai ales în Iran și în câteva țări din Asia Centrală. (N. red.)

Ar fi mai bine, spunea un altul, ca întreaga industrie petrolieră a Iranului să fie distrusă cu o bombă atomică, decât să li se permită celor de la Anglo-Iranian să exploateze poporul și țara.⁶⁵ Mosaddeq a formulat chestiunea mai pe ocolite. Dacă devine prim-ministru, se spune că ar fi declarat, lui „nici nu îi trece prin cap să ajungă la vreo înțelegere cu britanicii“. În schimb, a continuat Mosaddeq, „ar astupa puțurile de petrol cu noroi și pământ“.⁶⁶

Retorica antibritanică mocnise vreme de o generație; acum, pătrundea în conștiința opiniei publice: Marea Britanie se afla la originea tuturor problemelor Iranului și nu se putea avea încredere în ea. Nu ținea seama decât de propriile interese și era imperialistă în cel mai negativ sens al cuvântului. Suprapunerea identității iraniene peste sentimentul antioccidental al populației a prins contur. Aveau să fie profunde implicații pe termen lung.

Mosaddeq a profitat din plin de acest moment. „Gata, ajunge, ne-am săturat“, a declarat el. Venise clipa să fie asigurată prosperitatea națiunii iraniene și „pacea mondială“. La sfârșitul lui 1950, a fost avansată propunerea radicală ca încasările să nu mai fie împărțite cu Anglo-Iranian, nici cu oricine altcineva, ci „industria petrolieră a Iranului să fie naționalizată în toate regiunile țării, fără excepție“.⁶⁷ Ayatolahul Kashani, un cleric populist care revenise doar de curând din exil și era deja un critic bine-cunoscut și vehement al Occidentului, și-a dat din toată inima binecuvântarea pentru acest apel la acțiune, îndemnându-și adepții să folosească orice metodă pentru a produce schimbarea. După câteva zile, prim-ministrul iranian Ali Razmārā a fost asasinat; curând după aceea, și ministrul educației. Iranul se afla în pragul anarhiei.

Cele mai negre temeri ale Marii Britanii s-au văzut materializate când Mosaddeq însuși a fost ales de Majlis în funcția de premier, în primăvara lui 1951. El a propus o lege de naționalizare a companiei Anglo-Iranian, cu intrare imediată în vigoare. Un dezastru, după cum au realizat și presa de la Londra, și cabinetul britanic. Era important, a declarat ministrul apărării, „să arătăm că nu [se poate] să fim călcați pe coadă la nesfârșit“. Dacă Iranului „i se îngăduie să scape nepedepsit“, a continuat el, „următorul pas ar putea fi tentativa de naționalizare a canalului Suez“.⁶⁸ S-au întocmit planuri de lansare a unor unități de parașutiști în Iran, pentru apărarea rafinăriei din Abadan, dacă se dovedea necesar. Acestea erau ultimele zvârcoliri dinaintea morții unui mare imperiu aflat în retragere, care se agăța cu disperare de gloria din trecut.

Mosaddeq a presat și mai mult, acordându-le angajaților britanici de la Anglo-Iranian o săptămână ca să-și facă bagajele și să plece din Iran, în septembrie 1951. Mai mult, ayatolahul Kashani a proclamat o zi de „ură împotriva guvernului britanic”. Marea Britanie devenise țapul ispășitor pentru tot ceea ce era rău în Iran, inamicul care unea un spectru larg de convingeri politice. „Voi nici nu știți ce vicleni sunt [britanicii], i-a spus Mosaddeq unui emisar american de rang înalt. Nu știți cât de răi sunt. Nu știți cum murdăresc ei tot ce ating”.⁶⁹ Discursuri în genul acestuia îl făceau foarte popular în țara lui; de asemenea, l-au făcut faimos și peste graniță: în 1952, apărea pe coperta revistei *Time*, ca „Man of the Year”.⁷⁰

Încercarea neîndemânatică a Marii Britanii de a rezolva prin forță situația nu a fost deloc de ajutor. Confruntat cu pierderea controlului nu doar asupra companiei Anglo-Iranian, ci și asupra veniturilor pe care aceasta le aducea, guvernul britanic a adoptat soluții de criză, instituind un embargo asupra tuturor livrărilor de petrol iranian. Spera să-i pricinuiască greutăți lui Mosaddeq și să-l silească să renunțe la decizia lui. Privarea Iranului de fonduri va avea curând efectul scontat, opina Sir William Fraser, ambasadorul britanic de la Teheran: „Când vor avea nevoie de bani, iranienii se vor târî la picioarele noastre, cerșind îndurare”. Remarci ca acestea, care au apărut în presa de largă circulație, nu prea erau de natură să ajute cauza Marii Britanii, în ochii opiniei publice.⁷¹

În fapt, aceste comentarii au dus, pur și simplu, la întărirea atitudinii îndârjite a iranienilor, până la punctul în care, spre sfârșitul lui 1952, britanicii nu mai erau chiar atât de încrezători că tactica sancțiunilor va da roade. Prin urmare, a fost abordată CIA, recent înființată, pentru a elabora un plan „de acțiune politică prin care să fie îndepărtat premierul Mosaddeq [al Iranului]” — cu alte cuvinte, pentru regizarea în comun a unei lovituri de stat. Nu era ultima oară când, în această parte a lumii, o schimbare de regim politic părea să fie soluția problemei.

Oficialitățile americane au răspuns favorabil solicitării britanicilor. Agenții operativi din Orientul Mijlociu deja primiseră mână liberă să ia în considerare soluții neconvenționale la problemele cu liderii locali, care fie nu erau suficient de prietenoși cu Statele Unite ale Americii, fie păreau dornici să cocheteze cu Uniunea Sovietică. Un grup de tineri agenți zeloși, proveniți din medii sociale privilegiate de pe coasta estică a SUA, fusese deja implicat într-un puci care a dus la răsturnarea conducerii statului sirian, în 1949, și, trei ani mai târziu, la îndepărtarea corpolentului,

coruptului și imprevizibilului rege al Egiptului, Faruk I, în cadrul unei operațiuni secrete numite *Project FF* (prescurtarea de la „Fat Fucker“).⁷²

Zelul unora ca Miles Copeland, Archie și Kermit (Kim) Roosevelt, doi dintre nepoții președintelui Theodore Roosevelt, amintea de sânguința agenților britanici din Asia Centrală, care, cu un secol în urmă, aveau impresia că pot să schimbe lumea, sau chiar de ardoarea unor colegi de breaslă din vremuri ceva mai apropiate de zilele noastre, care au socotit că transmiterea unor secrete către Uniunea Sovietică ar avea, de asemenea, efecte pozitive. După căderea guvernului sirian, de exemplu, tinerii americani au efectuat un tur al „castelelor cruciaților și al locurilor aflate departe de căile bătătorite“, admirând, pe drum, arhitectura și atmosfera din Alep.⁷³ Deciziile s-au luat rapid, din mers. „Care-i diferența, l-a întrebat Copeland pe severul Archie Roosevelt, un individ cu variate cunoștințe din diverse domenii, dacă eu îmi inventez rapoartele, iar tu îi lași pe agenții tăi s-o facă? Măcar ale mele au sens!“⁷⁴ Modul în care acești agenți umblau cu șmecherii a fost sesizat în Statele Unite ale Americii de un ofițer superior din serviciile secrete, care i-a admonestat, spunându-le că „acțiunile neautorizate și iresponsabile nu vor mai fi tolerate pe viitor“.⁷⁵ Cu toate acestea, când s-a pus problema situației din Iran, opiniile lor au avut mare trecere.

Lucrurile au început să se miște după o ședință de rutină de la Washington, la sfârșitul lui 1952, când oficialități britanice care-și exprimau deschis neliniștea în privința consecințelor economice ale naționalizării au atins o coardă sensibilă, în armonie cu preocuparea americanilor privind viitorul Iranului. Misiunea CIA de la Teheran avea temeri legate de Mosaddeq și a trimis separat Washingtonului recomandarea ca Statele Unite ale Americii „să prefere un guvern succesor“ în Iran. Strategii au conchis rapid că șahul trebuia implicat în complot, pentru a îndemna la unitate și la calm, astfel încât îndepărtarea prim-ministrului să poată „da impresia de legalitate sau de semilegalitate“.⁷⁶

Sarcina persuadării șahului a fost un lucru ușor de zis, dar greu de făcut. Însă emotiv și vanitos, acesta s-a panicat, când i s-a spus prima dată despre plan, botezat cu numele de cod *Operațiunea Ajax*. Implicarea britanicilor, în particular, îl îngrijora, conform unuia dintre artizanii americani ai planului, care a remarcat că șahul „avea o spaimă patologică de «mâna lungă» a britanicilor“ și se temea că operațiunea era o capcană. A fost nevoie să fie lingușit, intimidat și avertizat: cuvinte-cheie au fost introduse ca din întâmplare în emisiuni BBC difuzate la Londra, ca să-l reasigure că operațiunea

fusese autorizată de la cel mai înalt nivel politic; o cuvântare radiodifuzată în care preşedintele Eisenhower promite explicit sprijinul american pentru Iran, de asemenea a ajutat la convingerea lui; în paralel, i s-a spus în persoană că, dacă nu-şi oferă sprijinul, Iranul va deveni o ţară comunistă — „a doua Coree“, după cum s-a exprimat Kim Roosevelt.⁷⁷

Pentru a avea siguranţa că „opinia publică... se va inflama până la paroxism“, în timpul pregătirilor acţiunii împotriva lui Mosaddeq, cu ajutorul sumelor de bani trimise de la Washington, au fost cultivate relaţiile cu anumite persoane în funcţii-cheie din Iran, cu scopul de a le întoarce împotriva prim-ministrului. Roosevelt le-a acordat atenţie membrilor importanţi ai Majlis-ului, fiind aproape sigur că i-a şi mituit (scopul, scria el eufemistic, fiind acela de a-i „îndupleca“ să-şi retragă sprijinul dat lui Mosaddeq).⁷⁸

Bani s-au cheltuit cu nemiluita şi în alte locuri. Conform unui martor ocular, fluxul de valută americană în Teheran a fost atât de mare, încât valoarea dolarului faţă de rialul iranian a scăzut cu aproape 40% în vara lui 1953. Unele dintre aceste fonduri au fost cheltuite pentru organizarea de marşuri ale mulţimii pe străzile capitalei, pe care le-au pus la cale cei doi agenţi operativi principali ai CIA de la faţa locului. Au mai fost şi alţi destinatari notabili ai banilor — în primul rând, mullahi ca ayatolahul Kashani, ale cărui interese au fost apreciate ca fiind compatibile cu ale complotiştilor.⁷⁹ Învăţaţii musulmani ajunseseră la concluzia că, prin atitudinea antireligioasă, ideologia comunistă reprezenta un pericol pentru învăţătura islamului. Ca atare, apărea un teren comun evident unde CIA putea să cadă la înţelegere cu clericii, cărora li se prezenta cu emfază spectrul ameninţător al unui Iran comunist.⁸⁰

După ce strategii britanici şi americani ajunseseră la un numitor comun în Beirut, în iunie 1953, s-a elaborat un plan pe care Winston Churchill, premierul britanic, l-a aprobat în primele zile ale lunii iulie, iar preşedintele american Eisenhower, câteva zile mai târziu. Ideile au fost rafinate apoi de agenţii serviciilor secrete, care doreau să-i convingă cât mai bine pe „persanii cam prolixi şi deseori ilogici“ că o schimbare de regim era dorită de Vest şi că trebuia să aibă loc în perfectă ordine şi fără accidente.⁸¹

În fapt, situaţia s-a complicat într-un mod spectaculos. Agenţii sub acoperire au fost deconspiraţi, iar punerea în practică a planului iniţial a eşuat, pe măsură ce haosul a cuprins ţara. Însăpăimântat, şahul a fugit din ţară, nemaigăsindu-şi timp nici să-şi pună şosetele. În drum spre Roma, s-a oprit la Bagdad, unde s-a întâlnit cu ambasadorul american în Irak, care a profitat de ocazie ca să-i facă o propunere: „I-am sugerat, pentru

prestigiul lui din Iran, [să] nu pomenească niciodată că vreun străin ar fi jucat vreun rol în evenimentele recente". Sugestia nu avea absolut nimic de-a face cu prestigiul şahului, ci privea în totalitate dorința SUA de a-și păstra opțiunile deschise și, mai presus de toate, reputația nepătată. Şahul, „epuizat după trei nopți nedormite [și] buimăcit de turnura evenimentelor", abia dacă mai era în stare să judece limpede. Cu toate acestea, „a fost de acord", a raportat ambasadorul, scăpat de o grijă.⁸²

În timp ce şahul călătorea spre Italia și se pregătea să trăiască în exil, emisiunile de radio iraniene difuzau materiale critice la adresa lui, iar presa scrisă îl jignea dur, numindu-l curvă de câine, prădător lacom și hoț.⁸³ Tânăra lui soție Soraya a fost mult timp traumatizată (mulți iranieni spuneau cu voce joasă că avea mai puțin de nouăsprezece ani când s-a măritat, așa cum declarase oficial). Ea își amintește cum se plimba pe Via Veneto, într-o rochiță roșie cu buline albe, discutând despre atacurile dușmănoase ale politicianilor de la Teheran și ascultându-l pe soțul ei cum vorbește trist despre cumpărarea unui mic petec de pământ, unde să înceapă o nouă viață — eventual în Statele Unite ale Americii.⁸⁴

Greșeli și nenorociri demne de o farsă de teatru s-au petrecut în perioada ce a urmat fugii şahului. În stradă au început să circule zvonuri că Mosaddeq vrea să urce pe tron, iar atitudinea tuturor s-a schimbat. Apoi, în doar câteva zile — împotriva tuturor previziunilor —, şahul era în drum spre țara de baștină, oprindu-se la Bagdad doar cât să-și îmbrace uniforma de comandant-șef al forțelor aeriene. Reîntorcându-se în splendoare și glorie, el se prezenta nu ca un laș care dăduse bir cu fugiții, ci ca un erou care revine pentru a readuce situația sub control. Mosaddeq a fost arestat, judecat și condamnat la detenție în izolare; apoi a fost trimis în exil, unde a murit, în 1967.⁸⁵

Mosaddeq a plătit scump pentru proiectul său despre viitorul Orientului Mijlociu, în care influența Occidentului era nu doar mult atenuată, ci cu totul îndepărtată. Pornind de la propriile îndoieli și rețineri referitoare la compania Anglo-Iranian, ajunsese să elaboreze o viziune despre Occident, care, în întregul ei, era atât negativă, cât și dăunătoare. A devenit astfel sursa cea mai importantă a tulburărilor din Iran, îndeajuns de supărătoare pentru factorii de decizie britanici și americani, încât să fie eliminat cu totul din viața politică. Protestele lui vehemente au apărut într-un moment când și alții deveneau contestatari aprigi ai controlului exercitat de occidentali asupra rețelilor ce legau Estul de Vest: în Egipt,

animozitatea crescândă a dus la revolte antibritanice și la cereri de evacuare a trupelor britanice din baza Suez. Un raport către statul-major al armatei americane, întocmit de un membru al Departamentului de Stat aflat în vizită la Cairo, era fără echivoc în privința situației. „Britanicii sunt detestați, scria autorul raportului. Ura împotriva lor este generală și intensă. Este împărtășită de toți locuitorii țării“. Se impunea o soluție urgentă.⁸⁶

Vremurile se schimbau. Iar din acest punct de vedere, Mosaddeq a fost cel mai coerent dintre politicienii care exprimau viziunea despre o nouă eră — care presupunea retragerea Occidentului dinspre centrul Asiei. Deși împrejurările precise ale debarcării lui de la putere au rămas necunoscute timp de decenii, din cauza serviciilor secrete care erau foarte atente la „consecințele dăunătoare“ pe care le-ar aduce desecretizarea informațiilor, puțini s-au îndoit de faptul că eliminarea lui Mosaddeq n-ar fi fost orchestrată de puterile occidentale, în propriul interes.⁸⁷ În consecință, Mosaddeq a devenit părintele spiritual al multor lideri din întreaga regiune. Deși metodele, țelurile și ambițiile unor politicieni atât de diferiți, precum ayatollahul iranian Komeini, președintele irakian Saddam Hussein, Osama bin Laden și talibanii afgani, erau foarte variate, pe toți i-a unit crezul fundamental că Occidentul este duplicitar și răuvoitor și că, pentru națiunile din regiune, eliberarea trebuia să înceapă odată cu eliminarea influențelor din afară. Existau diverse modalități pentru atingerea țelului, dar, așa cum s-a văzut în cazul lui Mosaddeq, cei care reprezentau o amenințare pentru Occident trebuiau, inevitabil, să înfrunte consecințele.

Psihologic vorbind, așadar, lovitura de stat a fost un moment de răscruce. Șahul a tras toate concluziile greșite cu putință, mințindu-se singur că poporul iranian îl adoră. De fapt, exista în cel mai bun caz ambivalență în privința șahului, al cărui tată, ofițer de cavalerie, urcase pe tron abia cu treizeci de ani în urmă. Fuga lui la Roma demonstrase o îngrijorătoare lipsă de verticalitate. Convingerea lui că era persoana potrivită să modernizeze țara depindea de capacitatea lui de a descifra curente politice predominante și de a rămâne independent de orice intervenție occidentală și, mai presus de toate, de cea americană. Era o sarcină prea dificilă pentru un individ frivol, a cărui pasiune pentru plăcerile vieții le oferea din plin argumente adversarilor săi și îi lăsa prea puțin timp la dispoziție pentru analize serioase.

Totuși, mai mult decât orice altceva, lovitura de stat pusă la cale de CIA, în 1953, a inaugurat o nouă etapă în privința rolului Americii în Orientul Mijlociu. Iată cea de-a „doua șansă“ de a salva Iranul, s-a gândit John

Foster Dulles, noul secretar de stat, dornic să ia măsuri pentru ca Iranul să nu iasă de sub influența Occidentului.⁸⁸ Dat fiind că „un Iran democratic și independent [nu părea] să fie posibil în împrejurările actuale“, i-a spus șahului ambasadorul american, existau două variante: un „Iran nedemocratic și independent“ sau un „Iran permanent... nedemocratic și independent, în spatele Cortinei de Fier“.⁸⁹ Era antiteza specifică mesajului vehement, oficial, promovat de Occident, în lupta acestuia împotriva comunismului, în numele libertății și al democrației.

A fost punctul în care Statele Unite ale Americii au făcut pasul înainte în breșa creată; a fost punctul unde Statele Unite ale Americii au intrat serios în contact cu regiunea traversată de veacuri, în toate direcțiile, de Drumurile Mătăsii — și momentul din care au încercat să-l controleze. Dar existau primejdii. Atunci când faci paradă de democrație, dar, în același timp, aprobi și chiar orchestrezi o schimbare de regim, riști să te întovărășești cu cine nu-ți place. Ar putea fi periculos să joci la ambele capete — nu în ultimul rând pentru că, la momentul potrivit, vei pierde, în mod inevitabil, încrederea celorlalți și credibilitatea. În condițiile în care steaua Marii Britanii apunea, multe depindeau de învățămintele pe care America le va trage din ceea ce s-a întâmplat în 1953.

DRUMUL AMERICAN AL MĂTĂSII

Preluând controlul în Orientul Mijlociu, Statele Unite ale Americii pășeau într-o nouă lume — în care existau tensiuni evidente între scopul promovării intereselor naționale, pe de-o parte, și sprijinirea unor regimuri și conducători îndoielnici, pe de alta. La doar câteva săptămâni după înlăturarea lui Mosaddeq, Departamentul de Stat a contactat pe rând rând companiile petroliere americane, propunându-le să preia infrastructura și puțurile de țiței anglo-iraniene. Prea puține s-au arătat dornice, preferând să se țină deoparte de situația incertă la care se așteptau după revenirea șahului: faptul că acesta se gândea să-și execute fostul prim-ministru pentru a calma situația nu era tocmai un semn încurajator.

Nu era de ajutor nici că producția de petrol creștea prin alte zone sau că apăruseră noi oportunități pentru edificarea unor averi însemnate, care aveau, într-adevăr, să se dovedească mai mari decât cea făcută de Knox D'Arcy. Cu puține săptămâni înainte de căderea lui Mosaddeq, o companie controlată de J. Paul Getty dăduse o lovitură uriașă — descrisă drept „ceva între colosal și istoric” — în zona neutră dintre Arabia Saudită și Kuwait. Prin comparație, implicarea în viața politică otrăvită a Teheranului era, firește, neatrăgătoare pentru o corporație. Totuși, pentru guvernul SUA, nu era doar o prioritate, ci și o necesitate: Iranul aproape că sistase exportul de țiței pe parcursul crizei de la începutul anilor 1950. Dacă producția nu era reluată curând, economia țării avea să se prăbușească, ceea ce, foarte probabil, avea să deschidă ușa facțiunilor subversive, ce puteau împinge țara către Uniunea Sovietică. Penuria de bunuri

de consum și creșterea prețurilor ar fi avut, totodată, un impact nedorit asupra Europei, care încerca să se refacă după război. Departamentul de Stat, așadar, a început o campanie intensă de încurajare a producătorilor americani importanți de a alcătui un consorțiu care să preia interesele anglo-iraniene, fiindcă ajunseseră la pesimista concluzie că, altfel, terenurile concesionate în Kuwait, Irak și Arabia Saudită ar fi fost puse în pericol.

Guvernul american dorea să medieze conflictul, încercând să convingă corporațiile să coopereze. Așa cum zicea un director de companie cu experiență, „dintr-un punct de vedere strict comercial, compania noastră nu are vreun interes anume” în a se implica în industria petrolieră iraniană; „în schimb, suntem conștienți de importanța intereselor de securitate. Așadar, suntem pregătiți să depunem toate eforturile rezonabile” pentru a ajuta. Nu ne-am fi pricopsit cu Iranul, s-a arătat de părere un alt afacerist din domeniu, dacă guvernul „nu ne-ar fi bătut la cap”.¹

Eforturile de preluare a locului deținut pe piață de Anglo-Iranian și de menținere a stabilității Iranului erau complicate de faptul că exact aceleași companii cărora li se ceruse să acționeze ca instrumente ale politicii externe americane erau acuzate de Departamentul de Justiție că încălcaseră legile antitrust. Întocmai cum mesajul care predica democrația se dovedise mai degrabă adaptabil, și aceste aduceri în fața justiției erau de formă, spre a se demonstra că legea americană era totuși respectată: astfel încât, la solicitarea National Security Council, procurorul general a oferit garanții că „aplicarea legilor antitrust ale Statelor Unite ale Americii contra companiilor petroliere ce alcătuiesc consorțiul poate fi socotită de importanță secundară în raport cu interesele naționale de securitate”. În primăvara lui 1954, companiile au primit garanții pentru imunitate în fața justiției. Atât de important era controlul asupra Iranului, încât administrația SUA era pregătită să fie mai îngăduitoare în privința corectitudinii aplicării legilor.²

Încurajarea implicării companiilor petroliere americane în această regiune era doar o parte dintr-un plan vast de sprijinire a Iranului și de a-l feri de influența Uniunii Sovietice. Eforturi concertate s-au întreprins pentru proiecte de dezvoltare socială, cu precădere în mediul rural. Cam trei sferturi din populație era formată din țărani care nu dețineau niciun petec de pământ și ale căror venituri erau minime. Erau prinși într-o lume în care proprietarii de terenuri se opuneau reformelor agrare și în care opțiunile erau limitate: dobânzile tipice la creditarea oferită micilor fermieri variaua între 30 și 75% — ceea ce împiedica mobilitatea socială.³

Fonduri substanțiale au fost alocate pentru rezolvarea unora dintre aceste probleme. Proiecte de microfinanțare pentru micii fermieri au fost inițiate de Fundația Ford, cea mai mare organizație filantropică din America. Sprijinul pentru crearea de cooperative le-a permis sătenilor să treacă de la ineficienta comercializare a recoltelor lor de bumbac pe piețele locale la vânzarea producției, cu prețuri semnificativ mai bune, intermediarilor din Europa. Șahul și miniștrii săi au fost presați să se ocupe temeinic de conceptul de dezvoltare rurală, deși cu efecte limitate, spre disperarea celor care încercau să-i convingă pe politicienii de la vârf că lipsa de angajare în lupta contra analfabetismului și a inegalității în zonele rurale putea să aibă consecințe pe termen lung.⁴

Au crescut și ajutoarele directe de la guvernul american, de la o medie anuală de 27 de milioane de dolari în anii de dinaintea înlăturării lui Mosaddeq până la o cifră de cinci ori mai mare în anii care au urmat schimbării de regim.⁵ Statele Unite ale Americii au furnizat, totodată, subvenții și împrumuturi pentru finanțarea unui baraj uriaș pe râul Karaj, cam la 90 de kilometri de Teheran, cu scopul de a îmbunătăți alimentarea cu electricitate și cu apă potabilă a capitalei — dar și de a servi ca simbol al modernizării și progresului Iranului.⁶

Asemenea eforturi trebuie încadrate într-un context ceva mai general: în această regiune existau diverse încercări sistematice de întărire a altor state. Deși bogăția țipeiului iranian transformase țara într-o miză deosebit de importantă pentru Occident, statele vecine, la rândul lor, creșteau în însemnătate strategică, datorită poziției pe care o ocupau în flancul sudic al Uniunii Sovietice, într-o perioadă în care Războiul Rece începea să se încingă.

În consecință, s-a edificat o centură de state între Mediterana și munții Himalaya, unde se aflau la putere guverne prooccidentale ce au primit un considerabil sprijin economic, politic și militar din partea SUA. Aceste țări — pe care severul secretar de stat John Foster Dulles le-a denumit Northern Tier — serveau trei scopuri: să fie o stavilă în calea expansiunii sovietice; să mențină în siguranță regiunea din Golful Persic, o zonă bogată în resurse naturale, și să asigure trimiterea de țipei către Occident, stimulând astfel refacerea economică a Europei și, în același timp, asigurând venituri importante pentru stabilitatea regiunii; să ajute la crearea de stații de ascultare și de baze militare, în caz că sovieticii treceau la conflict deschis.

În 1949, de exemplu, un raport pregătit de Joint Chiefs of Staff al Asiei de Sud consemna că Pakistanul „ar putea fi necesar ca bază pentru

operațiuni aeriene asupra zonei centrale a URSS și ca zonă de pregătire pentru forțe implicate în apărarea sau reluarea în posesie a zonelor petroliere din Orientul Mijlociu“ — documentul explica, în același timp, că era vorba despre un avanpost potrivit pentru desfășurarea unor operațiuni secrete împotriva Uniunii Sovietice.⁷ Așadar, era vital ca Pakistanului, precum și altor state din Northern Tier să li se ofere asistență, sau exista șansa ca regiunea întreagă să adopte o politică de neutralitate față de Occident, ori, „în cel mai rău caz, să intre în orbita sovietică“.⁸

Aceste neliniști au influențat politica americană și occidentală pentru o mare parte a teritoriului asiatic în primul deceniu postbelic. În 1955, diverse țări, începând cu Turcia, în vest, apoi Irak și Iran, până în Pakistan, în est, au aderat la un angajament unic ce înlocuia rețeaua de alianțe dintre ele sau alianțele cu Marea Britanie — aceste state au semnat Pactul de la Bagdad. Deși acordul, în baza căruia au fost schimbate garanții reciproce, avea ca scop declarat „menținerea păcii și securității în Orientul Mijlociu“, în realitate, înțelegerea era menită să permită Occidentului să exercite influența asupra acestei regiuni de importanță strategică și economică vitală.⁹

În ciuda atenției cu care americanii au încercat să-și asigure atitudinea favorabilă a guvernelor locale, anumite greșeli comise la Washington au creat oportunități pentru sovietici. La finele lui 1954, de exemplu, tatonarea discretă a Statelor Unite ale Americii de către conducerea afgană, care solicita asistență și armament, a fost respinsă de Departamentul de Stat. Prințului Naim, fratele prim-ministrului afgan, i s-a comunicat că, în loc să ceară arme, Afganistanul ar trebui să se concentreze asupra unor probleme în teritoriile învecinate — de exemplu, rezolvarea disputelor cu Pakistanul, privitoare la frontieră. Acest răspuns lipsit de tact, care intenționa să arate sprijinul americanilor pentru regimul de la Karachi, descris de un atașat militar drept o regiune „de o importanță strategică globală“, a avut imediat consecințe nedorite.¹⁰

Nici nu ajunsese vestea la Kabul, că sovieticii au și intrat în joc, oferind echipament militar și fonduri de dezvoltare — o propunere acceptată imediat. După o subvenție inițială de 100 de milioane de dolari, au urmat alte bonusuri, cu ajutorul cărora s-au construit poduri, s-au modernizat rețelele de comunicații și s-a extins sistemul de drumuri — printre care, s-a dat în folosință autostrada Kandahar–Herât. Tot cu bani și cu expertiză sovietică s-a construit tunelul Salang, lung de 2,4 kilometri, pe o rută importantă spre nord, care făcea legătura între Afganistan și Asia Centrală sovietică.

Acest traseu, simbol al prieteniei afgano-sovietice, a fost principala cale de aprovizionare în anii 1980, după invadarea Afganistanului. În mod ironic, s-a dovedit, totodată, o parte vitală a rutei de aprovizionare pe care, la începutul secolului XXI, au pătruns în țară convoaiele Statelor Unite ale Americii și ale aliaților lor: o autostradă care trebuia să întărească Afganistanul împotriva Vestului a devenit punct nodal al eforturilor occidentalilor de a moderniza o țară după chipul și asemănarea lor.¹¹

Această manevră iscusită i-a trezit la realitate pe americani — mai ales după ce o situație asemănătoare s-a petrecut câteva luni mai târziu, de data aceasta cu rezultate mai dramatice. La sfârșitul lui 1955, revoluționarul Gamal Abdel Nasser, care jucase un rol remarcabil în lovitura de stat ce, cu trei ani mai devreme, dusesse la înlăturarea lui Faruk I, regele Egiptului, cu sprijinul CIA, s-a adresat, la rândul său, Moscovei, cerând arme. Luate prin surprindere de solicitarea liderului egiptean, SUA s-au oferit să finanțeze construcția unui imens baraj la Assuan, în colaborare cu Marea Britanie și cu Banca Mondială — un proiect similar cu barajul de pe râul Karaj din Iran. Între Londra și Washington, s-au purtat și alte discuții la nivel înalt, despre găsirea altor modalități prin care avântul lui Nasser să fie temperat: i s-au promis arme și aplicarea unor presiuni asupra Israelului, astfel încât acest stat să accepte un tratat cu Egiptul, cu speranța că relațiile încordate dintre cele două țări să fie îmbunătățite.¹²

Nasser fusese iritat de apariția Pactului de la Bagdad, pe care îl considera un impediment pentru unitatea arabilor și un instrument occidental de menținere a influenței până în inima Asiei. Dacă banii și sprijinul ar fi venit totuși, poate că asta l-ar fi înduplecat — cel puțin pe termen scurt. Însă fondurile promise au fost retrase în urma îngrijorării exprimate de anumiți kongresmeni americani, care credeau că, din cauza barajului, putea crește producția de bumbac, ceea ce ar fi dus la scăderea prețurilor și, în consecință, i-ar fi afectat pe fermierii americani.¹³ Egoismul acesta s-a dovedit fatal; a fost picătura care a umplut paharul.

Expert în manevre politice, Nasser — descris de prim-ministrul britanic Anthony Eden ca dornic „să devină Napoleon al arabilor“ — a escaladat situația.¹⁴ A răspuns tăios comentariului pompos al ministrului de externe britanic, care, în primăvara lui 1956, afirmase despre canalul Suez că „era parte integrantă a complexului petrolifer al Orientului Mijlociu“ și că era vital pentru interesele britanice, subliniind că, dacă așa stăteau lucrurile, atunci Egiptul trebuia să primească o parte din profitul adus de canal — după cum și statele producătoare de petrol își primeau redevențele.¹⁵

Își dădea prea bine seama că occidentalii n-aveau să se dea în lături de la nimic ca să-și protejeze domeniul, dar socotise că naționalizarea canalului avea să furnizeze un avantaj însemnat, pe termen lung, Egiptului.

În vreme ce analiștii americani calculau posibilul impact al închiderii canalului asupra prețului țițeiului, factorii de răspundere britanici adoptau o atitudine aproape fatalistă. „Adevărul este că suntem prinși într-o dilemă teribilă, scria Harold Macmillan, șeful Trezoreriei, o persoană cu o imagine foarte bună și cu relații. Dacă luăm măsuri ferme împotriva Egiptului și, ca urmare, canalul e închis, conductele către Levant oprite, Golful Persic revoltat, iar producția de țiței sistată, atunci Regatul Unit și Europa Occidentală «au încurcat-o»”.¹⁶ În schimb, dacă nu se acționa în niciun fel, Nasser ar fi câștigat disputa fără să miște un deget, ceea ce ar fi avut consecințe catastrofale altundeva: toate țările din Orientul Mijlociu i-ar fi urmat exemplul și și-ar fi naționalizat industria petrolieră.

Nasser a continuat politica lui Mosaddeq. Diplomați, politicieni și agenți ai serviciilor de informații occidentali au început să caute soluții similare pentru problema lor: un lider ale cărui strategii se opuneau intereselor Vestului. N-a durat mult până când britanicii au luat în calcul „căi și modalități de a răsturna regimul”¹⁷. Așa cum spunea un diplomat de la Londra, „s-ar putea să fim nevoiți să scăpăm de Nasser”; prim-ministrul Anthony Eden nu dorea, pur și simplu, să-l înlătore de la putere, ci îl voia mort.¹⁸ După ce mai multe runde de negocieri diplomatice n-au adus niciun rezultat, Anglia și Franța au ajuns la concluzia că o demonstrație susținută de forță era necesară, pentru a le arăta liderilor din Orientul Mijlociu că acțiuni directe aveau să fie luate împotriva celor care îndrăzneau să se opună occidentalilor.

În 1956, la sfârșitul lunii octombrie, trupele britanice și franceze au declanșat o intervenție militară împotriva Egiptului, cu scopul de a apăra perimetrul canalului, în vreme ce aliații lor israelieni au lansat un atac în Peninsula Sinai, care să ajute la ținerea sub control a Suezului și să crească presiunea militară asupra lui Nasser. Invazia s-a transformat curând într-un eșec. Canalul Suez a fost închis după ce egiptenii au scufundat nave, barje și vase de mentenanță în și pe lângă traseele de navigație, în vreme ce podul feroviar mobil de la El Fridan, la nord de Ismailia, a fost scufundat. Efectul celor aproximativ patruzeci și nouă de obstacole s-a dovedit mai mare decât simpla blocare a canalului; s-a produs „o serioasă piedică în calea transportului normal de mărfuri”, după cum se arăta într-un raport. Numărul de cargouri petroliere trimise către Europa de Vest s-a redus simțitor.

Erau de așteptat și alte consecințe, concluziona CIA: prețurile „multor mărfuri de bază din comerțul mondial“ urmau să crească, la fel și „șomajul în țările Lumii Libere“, ale căror economii erau dependente de transporturile prin Suez. Impactul avea să fie simțit și în Uniunea Sovietică: vasele ei comerciale ar fi trebuit să facă un ocol de 11 265 de kilometri în jurul Africii ca să ajungă la bazele din Marea Neagră, după ce reveneau din Orientul Îndepărtat. Americanii priveau îngrijorați cum Moscova începuse să-și mute încărcăturile esențiale pe rute feroviare transasiatice, a căror importanță creștea cu repeziciune.¹⁹

Deși conștientiza starea de încordare din Egipt, administrația Eisenhower a fost luată prin surprindere de intervenția militară, fiindcă nu fusese consultată în privința planurilor de invazie. Președintele s-a făcut foc și pară, muștrându-l cu asprime, personal, pe premierul britanic. Utilizarea forței în zona canalului era un dezastru mediatic pentru autoprocamațiii paznici ai „lumii libere“, care arăta exact ca năvala tancurilor sovietice pe străzile Budapestei pentru a înăbuși revoltele populare din Ungaria. Totuși, până la urmă, acțiunea din Suez a deschis o nouă chestiune; a marcat momentul în care SUA trebuiau să aleagă între puterile occidentale, a căror poziție dominantă o moștenise în secolul XX, și lumea bogată în petrol a Orientului Mijlociu. Americanii au ales-o pe cea de-a doua.

Era esențial, socotea președintele Eisenhower, ca „arabii să nu se supere pe noi toți“. Fiindcă, dacă se supărau, petrolul din Orientul Mijlociu putea fi pierdut cu totul, atât din cauza închiderii canalului, cât și din cauza opririi producției sau a embargourilor introduse într-o regiune care simpatiza în mod firesc cu Egiptul, atât de fâțiș agresat. Așa cum recunoscuse deja un important diplomat britanic, orice reducere a cantității de petrol furnizate ar fi avut consecințe devastatoare. „Dacă țițeiul din Orientul Mijlociu îi este refuzat [Marii Britanii] vreme de un an sau doi, rezervele noastre de aur vor dispărea. Dacă rezervele de aur dispar, zona lirei sterline se dezintegrează. Dacă zona lirei sterline se dezintegrează și rămânem fără rezerve... Mă îndoiesc că vom fi în stare să plătim minimum necesar pentru apărarea noastră. Și o țară care nu se poate apăra e terminată“.²⁰ Era scenariul cel mai pesimist cu putință, aproape apocaliptic. Chiar și așa, după cum Eisenhower însuși a recunoscut într-o discuție particulară, era greu să rămâi „indiferent la situația financiară grea și la problemele legate de combustibil ale Europei Occidentale“. Totuși, i-a scris lordului Ismay, primul secretar general al NATO, că era foarte important să nu „se intre în conflict cu lumea arabă“.²¹

În practică, sfatul președintelui american însemna retragerea trupelor britanice și franceze din Egipt. Pentru a pune capăt turbulențelor din Egipt, americanii au amânat intenționat punerea în aplicare a unui plan care prevedea trimiterea de petrol din SUA către vestul Europei. Convinse că economia britanică era în pragul colapsului și că lira sterlină avea să se prăbușească, autoritățile de la Londra au fost nevoite să se adreseze Fondului Monetar Internațional pentru asistență. În nici patru decenii, Marea Britanie, stăpâna lumii, ajunsese o cerșetoare care se ruga pentru ajutor. Solicitarea adresată FMI a fost refuzată fără multă vorbă; adevărata umilință a fost însă retragerea silită a trupelor britanice, fără ca acestea să-și fi dus la capăt misiunea de a lupta pentru una dintre cele mai prețioase nestemate ale Europei. Chemarea lor acasă, în viziunea presei mondiale, era semnul caracteristic al modului cum se schimbase lumea: India fusese abandonată; câmpurile petrolifere din Iran luate de sub stăpânirea britanică; acum se întâmpla același lucru și în Suez. Demisia premierului Anthony Eden, la începutul lui 1957, nu era decât un paragraf în plus în capitolul final al morții unui imperiu.²²

În schimb, Statele Unite ale Americii erau conștiente de noile responsabilități ce le reveneau ca superputere în privința țărilor aflate pe coloana vertebrală a Asiei. Trebuia trasată o linie de demarcație, dar cu multă atenție — așa cum o demonstrase catastrofa din Suez. Prestigiul și influența Marii Britanii scăzuseră spectaculos, deschizând posibilitatea ca flancul sudic, ce acționa ca o piedică în fața puterii Uniunii Sovietice, să „se prăbușească total, din cauza răspândirii și a succesului ideologiei comuniste în Orientul Mijlociu“, așa cum a declarat președintele Eisenhower, la sfârșitul lui 1956.²³

Pe deasupra, eșecul misiunii militare dăduse naștere unei atitudini antioccidentale în întregul Orient Mijlociu, unde demagogi naționaliști, îmbărbătați de succesul lui Nasser, proclamau rezistența la amenințarea militară europeană. În vreme ce popularitatea liderului egiptean creștea în regiune, au început să se manifeste idei despre naționalismul arab și, cu acestea, un sentiment tot mai intens că unificarea într-o singură entitate a tuturor arabilor ar fi creat o singură voce, ce putea echilibra balanța în raport cu Occidentul, pe de-o parte, și cu blocul sovietic, pe de alta.

Observatori atenți prevăzuseră o asemenea posibilitate chiar înainte de lecția de dibăcie politică oferită occidentalilor de către Nasser. Loy Henderson, ambasadorul SUA la Teheran, care înțelegea regiunea mai bine decât oricare alt compatriot de-al său, concluzionase că ideologia

naționalistă va deveni din ce în ce mai vehementă și mai puternică. „Este aproape inevitabil, scria el în 1953, ca pe viitor... țările Orientului Mijlociu... să se unească și să aibă o strategie comună”.²⁴ Nasser era liderul providențial pe care îl așteptase această mișcare.

Acțiunile lui Nasser au declanșat o schimbare semnificativă de atitudine în SUA, concretizată în Doctrina Eisenhower. Știind prea bine că Uniunea Sovietică abia aștepta să își extindă influența în Orientul Mijlociu, președintele american a declarat în fața Congresului că era esențial ca „golul existent” în această regiune să „fie umplut de Statele Unite ale Americii înainte de a fi ocupat de Rusia”. Era nu doar o decizie importantă pentru interesele americane, a continuat el, ci vitală „pentru pacea lumii”.²⁵ În consecință, i s-a solicitat Congresului să aprobe un buget ambițios de ajutorare economică și militară a regiunii, cerându-i-se și autoritatea de a apăra orice țară din zonă amenințată de agresiune armată. Cu toate că scopul principal era ca SUA să dobândească influență înaintea Uniunii Sovietice, măsurile mai aveau și rolul de alternativă la viziunea lui Nasser — o soluție atrăgătoare pentru state ce puteau vedea beneficiile unor fonduri importante trimise de la Washington.²⁶

Noua doctrină nu a convins pe nimeni. Israelienii au fost deranjați de încercările americanilor de îmbunătățire a relațiilor cu arabii și au ignorat asigurările că vor avea și ei de câștigat de pe urma sporirii rolului și a prestigiului SUA.²⁷ Era o atitudine normală, având în vedere mânia ce se învoldura de jur împrejurul Israelului, mai ales în Arabia Saudită și în Irak, după eșecul intervenției din Suez. Nu era de ajutor, firește, nici faptul că trupele israeliene participaseră la invazie alături de cele britanice și franceze: însă cel mai important era că țara devenea rapid un simbol al intervențiilor din afară ale Vestului în treburile regiunii — și, totodată, un prim beneficiar al acestora. Ca atare, glasuri tot mai iritate începeau să vocifereze, declarând că sprijinul acordat Israelului de către SUA era incompatibil cu asistența acordată arabilor.

Israelul devenise acum centrul de interes asupra căruia se concentra naționalismul arab. Întocmai cum descoperiseră și cruciații în Țara Sfântă, cu sute de ani în urmă, simpla existență a unei entități statale constituite din locuitori considerați străini era un motiv pentru ca divergențele dintre arabi să fie lăsate deoparte. La fel cum se întâmplase cu cruciații în trecut, Israelul își asuma rolul ambiguu și deloc de invidiat de țință contra căreia se unesc mai mulți dușmani.

Discursul antiisraelian a sporit în agresivitate când politicieni din Siria au trecut de partea lui Nasser și a viziunii pe care o înjghebase acesta pentru o lume arabă unită. La începutul lui 1958, o unificare formală cu Egiptul a dus la crearea unui nou stat, Republica Arabă Unită, un început pentru o colaborare durabilă. Washingtonul privea cu neliniște desfășurarea evenimentelor. Ambasadorul Henderson avertizase că apariția unei singure voci arabe putea crea dificultăți — „efecte dezastruoase“, cum le numea el. Statele Unite ale Americii se luptau cu urmările, iar la Departamentul de Stat se organizau dezbateri, multe dintre opinii fiind extrem de pesimiste. Un document elaborat de Bureau of Near Eastern, South Asian and African Affairs sublinia cu neliniște că naționalismul radical al lui Nasser amenința să cuprindă regiunea, notând că „punctele forte“ americane din Orientul Mijlociu fuseseră reduse sau neutralizate ca rezultat al succesului liderului egiptean în afacerea Suezului și al apropierii de Siria.²⁸ Izbânzile lui Nasser aveau să pregătească, în mod inevitabil, calea spre comunism, concluziona John Foster Dulles, ministrul de externe și fratele mai vârstnic al lui Allen Dulles, șeful CIA. Era timpul să se ia măsuri clare și să „se pună saci de nisip, în jurul pozițiilor pe care trebuie să le apărăm“.²⁹

Starea de spirit s-a înrăutățit când întâmplări care semănau foarte bine cu o reacție în lanț s-au petrecut tot mai des în est, în Asia. Prima oară s-a întâmplat în Irak. Unificarea Egiptului și a Siriei a stârnit multe discuții în rândul elitei educate de la Bagdad, pentru care atracția față de mișcarea panarabă părea să sporească, indicând existența unei a treia căi, separată de soluțiile Washingtonului și ale Moscovei. Însă lucrurile au luat o întorsătură urâtă în capitală, în vara lui 1958, în condițiile unei simpatii tot mai pronunțate în favoarea lui Nasser, dublată de recrudescența sentimentelor antioccidentale, presărată cu un discurs agresiv la adresa Israelului. La 14 iulie, un grup de ofițeri irakieni de rang înalt conduși de Abdul Karim Qasim — pe care colegii săi de la o școală militară engleză îl porecliseră, în urmă cu două decenii, „îmblânzitorul de șerpi“ — au declanșat o lovitură de stat.³⁰

Mărșăluind către palat la vremea micului dejun, complotiștii i-au strâns în curte pe membrii cei mai de vază ai familiei regale, printre care și pe regele Faisal al II-lea, și i-au executat. Corpul prințului moștenitor Abd al-Ilha, un bărbat gânditor și serios, a fost „târât pe stradă ca... al unui câine“, apoi sfârtecat în bucăți și ars de gloata dezlănțuită. În ziua următoare, prim-ministrul irakian Nuri al-Said, politician cu state vechi de

serviciu, care fusese martor al transformării Orientului Mijlociu, a fost prins pe când încerca să fugă, travestit în femeie, și împușcat mortal. Corpul i-a fost mutilat și purtat triumfal prin Bagdad.³¹

Aceste evenimente anunțau creșterea aproape sigură a interesului Uniunii Sovietice în regiune. Așa cum i-a spus liderul comunist Nikita Hrușciov președintelui John F. Kennedy la o întrevvedere, în 1961, Iranul avea să cadă curând, ca un fruct putred, în mâinile sovieticilor — o perspectivă care părea posibilă, având în vedere că până și șeful poliției secrete iraniene complota împotriva șahului. După ce tentativa de asasinare din partea Comitetului Securității Statului (mai bine cunoscut drept KGB) eșuase, serviciile secrete sovietice au căutat locuri pentru aterizare și parașutarea de muniție în Iran — probabil că se aștepta aprobarea pentru instigarea unei revolte populare, menită să doboare monarhia.³²

Situația nu era mai bună nici în Irak, despre care un politician american cu experiență scria că „aproape sigur va evolua către preluarea puterii de către comuniști”.³³ Ca urmare, Vestul a încercat să se reconcilieze cu Nasser, care era văzut ca „răul cel mai mic”. SUA s-au străduit să reia legăturile cu ingeniosul lider egiptean, care recunoștea că naționalismul arab putea fi compromis de intensificarea „pătrunderii comuniste în Orientul Mijlociu”³⁴, așa cum, chipurile, s-ar fi exprimat el. Colaborarea dintre americani și egipteni a fost întărită de decizia noii conduceri a Irakului de a abandona principiile panarabismului și ideile politice ale lui Nasser, ceea ce a stârnit alte îngrijorări privitoare la intențiile Uniunii Sovietice.³⁵

Planurile de acțiune contra Bagdadului au fost trasate și o comisie a fost numită, în SUA, pentru a găsi „mijloace vizibile sau discrete” de evitare a „preluării puterii de către comuniști în Irak”. Din cauza restricțiilor puse asupra cercetării documentelor secrete, este greu de știut gradul de implicare a CIA în înlăturarea lui Qasim, prim-ministrul naționalist care lichidase monarhia irakiană, pusă la cale la sfârșitul lui 1959. Unul dintre participanții la evenimente, zgâriat pe picior în timpul confuziei iscate, s-a lăudat mai târziu cu meritele sale, mult exagerate, ca să dovedească dârzenia și curajul personal. Numele său era Saddam Hussein.³⁶

Nu se știe sigur dacă a existat vreun sprijin pentru complotiști din partea SUA, deși există documente care atestă că serviciile secrete americane avuseseră cunoștință de pregătirea puciului.³⁷ Faptul că se elaborau planuri detaliate pentru eliminarea unor personaje-cheie din funcții importante — de pildă, un colonel irakian, al cărui nume nu este menționat, ar fi trebuit să primească o batistă contaminată cu o substanță paralizantă — arată,

totodată, că se făceau pași hotărâți pentru ca Bagdadul să nu intre cumva în orbita Moscovei.³⁸ Poate că nu a fost o coincidență faptul că, în 1963, înălțurarea lui Qasim de la putere nu i-a surprins pe observatorii americani care, mai târziu, aveau să afirme că „agenții CIA prevăzuseră totul în detaliu”.³⁹

Implicarea puternică a americanilor în Irak avea ca motiv principal dorința de a ține Uniunea Sovietică departe de țările din sud. Construirea de conexiuni peste centura întinsă pe Drumul Mătăsii era, în parte, o chestiune de prestigiu politic; SUA nu-și permiteau să piardă în fața unui rival care oferea o viziune cu totul opusă asupra lumii, în contrast evident cu principiile lor. Însă mai erau și alte cauze pentru îndârjirea pe care au manifestat-o atunci americanii.

În 1955, Moscova a decis să înființeze o bază importantă de teste pentru rachete cu rază lungă de acțiune la Tiuratam, în Kazahstanul de azi, după ce se ajunsese la concluzia că stepa reprezenta mediul ideal unde se puteau amplasa antene de ghidaj, ce ar fi permis rachetelor să fie monitorizate fără obstrucții în timpul zborului, fiind, totodată, suficient de izolată pentru a nu pune în pericol viața locuitorilor din marile orașe. Cosmodromul din Baikonur, construit atunci, a devenit cea mai importantă bază sovietică pentru conceperea și testarea proiectilelor balistice.⁴⁰ Chiar înainte să fie dat în folosință, sovieticii lansaseră R5, o rachetă cu rază de acțiune de cca o mie de kilometri, capabilă să transporte o focoașă nucleară. În 1957, modelul următor — R7, mult mai bine cunoscut ca SS6 „Sapwood”, un cod utilizat de NATO — avea raza de acțiune de opt mii de kilometri, sporind dramatic amenințarea pe care o reprezenta Uniunea Sovietică pentru Occident.⁴¹

În anul următor, lansarea Sputnikului, primul satelit artificial al Pământului, și intrarea în folosința aviației sovietice a unei flote de bombardiere strategice Tupolev TU-95 „Bear” și Miasişcev 3M „Bison”^{42*} i-au convins pe strategii militari americani că era vital ca SUA să poată monitoriza testele cu rachete, să supravegheze strict creșterea capacității balistice, precum și posibilele lansări de rachete ale inamicului. Adeseori, Războiul Rece duce cu gândul la Zidul Berlinului și la Europa de Est, ca arenă principală pentru confruntarea dintre superputeri. Însă șahul Războiului Rece s-a jucat cu adevărat pe teritoriul aflat la sud de Uniunea Sovietică.

Valoarea strategică pentru Statele Unite ale Americii a țărilor înșiruite în flancul sudic al URSS era de mult recunoscută. Acum, aceste state

* „Bear”, respectiv „Bison” erau codurile folosite de NATO pentru a desemna cele două aparate de zbor. (N. red.)

deveneau de o importanță vitală. Bazele aeriene, stațiile de ascultare și rețelele de telecomunicații din Pakistan au devenit o parte esențială a strategiei de apărare a SUA. Când rachetele sovietice au devenit intercontinentale, baza aeriană Peshāwar, din nordul țării, furniza deja informații de securitate de o deosebită importanță. Folosea ca punct de pornire pentru operațiunile executate de avioane-spion U-2, care făceau misiuni de recunoaștere deasupra cosmodromului Baikonur și a altor instalații militare majore, inclusiv uzina de procesare a plutoniului de la Celiabinsk. De la Peshāwar a pornit Gary Powers în nefericita misiune, în urma căreia a fost doborât în spațiul aerian sovietic, lângă Sverdlovsk, în 1960, unul dintre cele mai palpitante incidente ale Războiului Rece.⁴³

Este cât se poate de ironic faptul că obiectivele politice și militare americane, vitale pentru apărarea lumii libere și a valorilor democrației, au dus la rezultate foarte diferite în practică. Poziția Statelor Unite ale Americii în această parte de lume era bazată pe o serie de lideri de mână forte, cu instincte nedemocratice și metode nu foarte ortodoxe de rămânere la putere. În cazul Pakistanului, SUA s-au bucurat să aibă de-a face cu generalul Ayub Khan, după ce acesta condusese o lovitură de stat, în 1958, pe care o declarase, abil, „o revoluție contra comunismului“, încercând astfel să-și asigure sprijinul american. Generalul a reușit să impună legea marțială fără să stârnească oprobiul sprijinitorilor săi occidentali, justificându-și acțiunile ca „aspre doar pentru cei care au vrut să distrugă fibra morală a Pakistanului“. ⁴⁴ A fost ridicată în slăvi restaurarea unui „guvern funcțional și constituțional“, deși puțini își făceau iluzii că dictatura militară avea să fie provizorie — mai ales după ce Ayub a declarat că mai trebuiau să treacă „vreo câteva decenii“ până ce standardele din educație ar fi fost suficient de ridicate pentru a se putea avea încredere în maturitatea politică a populației. ⁴⁵ SUA au acceptat cu bucurie să furnizeze armament, în cantități mari, acestui aliat îndoielnic: proiectilele Sidewinder, avioanele de vânătoare și bombardierele tactice B-57 au fost doar câteva dintre echipamentele vândute cu aprobarea președintelui Eisenhower. ⁴⁶

Livrarea acestor echipamente militare a avut efectul de a crește și mai mult statutul și puterea forțelor armate din Pakistan, unde mai bine de 65% din bugetul național era cheltuit pe apărare. Părea un preț necesar pentru menținerea la putere a prietenilor din această parte a lumii. Lansarea unor reforme sociale era riscantă și ar fi durat mult, în comparație cu beneficiile imediate ce se puteau trage din colaborarea cu lideri autoritari și cu elitele care îi înconjurau. Însă rezultatul a fost înăbușirea

democrației și crearea de probleme profunde care aveau, cu timpul, să se agraveze.

Conducerea Afganistanului a fost la fel de asiduu curtată; de exemplu, premierul Daoud Khan a fost invitat să efectueze o vizită de stat de două săptămâni în SUA, la sfârșitul anilor 1950. Atât de mare era dorința americanilor de a-i lăsa o bună impresie, încât, când a aterizat, a fost întâmpinat pe pistă de vicepreședintele Nixon și de ministrul de externe John Foster Dulles, fiind apoi primit cordial de președintele Eisenhower, nerăbdător să-l pună în gardă pe prim-ministrul afgan în privința amenințărilor comuniste la care erau supuse țările musulmane din Asia. Americanii inițiaseră deja o serie de ambițioase planuri de dezvoltare în Afganistan, cum ar fi irigații extensive în valea Helmand și o cutezătoare încercare de îmbunătățire a sistemului educațional. Au promis că se implică și în alte programe, cu scopul de a contrabalansa substanțialele investiții, împrumuturi și proiecte de infrastructură sovietice aflate deja în desfășurare.⁴⁷

Problema, firește, era că nu le-a luat mult timp liderilor din țările respective să-și dea seama că puteau asmuți cele două puteri una împotriva celeilalte — obținând beneficii însemnate din ambele părți. Într-adevăr, când președintele Eisenhower a vizitat Kabulul, la sfârșitul anilor 1950, a fost întrebat franc dacă are de gând să furnizeze un ajutor financiar echivalent cu cel oferit de Moscova.⁴⁸ Ar fi avut urmări un posibil refuz, dar și un răspuns pozitiv.

Între timp, strategii americani fuseseră cuprinși de agitație în legătură cu o tulburare gravă izbucnită în Iran, la sfârșitul anilor 1950, când șahul Reza Pahlavi și-a manifestat intenția de a îmbunătăți relațiile cu Moscova. Era consecința unei devastatoare campanii de propagandă, la radio, susținută de Uniunea Sovietică, în care suveranul iranian era prezentat, fără pic de cruțare, drept o marionetă a Occidentului, muncitorii erau îndemnați să se răscoale și să răstoarne despoticul său regim.⁴⁹ A fost destul ca să-l convingă pe șah să abandoneze relația „de total antagonism” cu URSS și să deschidă canale de comunicare și de cooperare mai conciliante.⁵⁰

Imediat, la Washington s-a tras un semnal de alarmă, deoarece strategii percepeau Iranul ca pe un pilon neclintit al intereselor americane în flancul sudic al Uniunii Sovietice. Pe la începutul anilor 1960, așa cum se afirma într-un raport, „datorită poziționării strategice între URSS și Golful Persic, precum și a rezervelor importante de țiței, este extrem de important

pentru Statele Unite ale Americii ca prietenia, independența și integritatea teritorială a Iranului să fie menținute”.⁵¹ Mijloace și energii considerabile au fost, așadar, investite pentru sprijinirea economică și militară a Iranului și pentru întărirea autorității interne a șahului.

Se socotea atât de important ca șahul să fie mulțumit, încât intoleranța regimului său, corupția endemică și inevitabila stagnare economică au fost trecute cu vederea. Nu s-a spus și nu s-a făcut nimic în legătură cu persecutarea minorităților religioase, cum erau, de pildă, cei din cultul Baha'i, supuși unor tratamente brutale în anii 1950.⁵² Nu se înregistrase vreun progres evident, deși veniturile din petrol ale Iranului crescuseră abrupt, multiplicându-se de șapte ori doar între 1954 și 1960. Rudele șahului și grupul numit informal în Iran „cele 1 000 de familii” puseseră mâna pe importuri, adunând averi pentru ei înșiși. Împrumuturile cu dobânzi minuscule oferite de SUA serveau doar la umplerea buzunarelor celor puțini, în dauna săracilor, cărora le era din ce în ce mai greu să țină pasul cu majorarea costurilor de trai — mai ales după recolta proastă din anii 1959–1960.⁵³

Nu au fost de ajutor nici unele proiecte pe care SUA le concepuseră pentru stimularea economiei agrare, fiindcă au eșuat spectaculos. Încercările de înlocuire a semințelor folosite tradițional cu hibrizi moderni au fost dezastruoase, pentru că noile soiuri nu erau potrivite pentru acele terenuri și le lipsea rezistența la boli și la atacurile insectelor. Un plan menit să ajute dezvoltarea fermelor de pui iraniene, dar și americane, prin introducerea puilor americani în Iran a avut, de asemenea, rezultate catastrofale, previzibile, de altfel, dată fiind lipsa hranei potrivite și a vaccinărilor. Deoarece a fost neglijată problema pânzei freatice a Iranului, s-au săpat puțuri care au secat rezervoare subterane și au afectat viabilitatea multor ferme de pe întregul cuprins al țării.⁵⁴

Asemenea proiecte contraproductive nu erau tocmai cele mai bune exemple de beneficii ale cooperării cu Occidentul, în general, și cu SUA, în particular. Au furnizat, de asemenea, argumente pentru cei critici. Nimeni nu se arăta mai pornit pe regim decât un învățat šiit, Rūhollāh Mūsavi Khomeini, care dădea glas nemulțumirilor populației în legătură cu salariile mici, lipsa progresului economic și a dreptății sociale. „Exceleța Voastră, domnule Șah, să vă dau o povață, declara ayatolahul într-un discurs deosebit de înflăcărat, pe la începutul anilor 1960. Lighioană jalnică, nu a venit vremea să stai un pic pe gânduri și să cugeți către ce te vor duce toate acestea?... Domnule Șah, vrei să spun că nu ai

pic de credință și să te scot în șuturi afară din Iran?”⁵⁵ A fost destul pentru a fi arestat, ceea ce a declanșat răzmerițe în centrul Teheranului, unde mulțimea a scandat „Khomeini sau moartea”. Așa cum au consemnat rapoartele CIA, până și unii dintre funcționarii guvernului s-au alăturat demonstrațiilor împotriva regimului.⁵⁶

În loc să urmeze sfatul contestatarilor săi, șahul i-a persecutat și mai mult. Clericii din Iran, a anunțat el, cu o uluitoare lipsă de tact, cu ocazia unei vizite în orașul sfânt Qom, erau „bărbați îmbătrâniți și ignoranți, ale căror minți au rămas în urmă cu câteva secole”.⁵⁷ În loc să admită concesiile sau să inițieze reforme autentice, își consuma energia pe înăsprirea controlului asupra statului. Khomeini a fost silit să plece în exil, stabilindu-se pentru mai bine de un deceniu la Najaf, în Irakul învecinat, unde înflăcăratele denunțări ale șahului și ale regimului său erau nu doar tratate cu bunăvoință, ci chiar încurajate.⁵⁸

Mijloace substanțiale au fost consumate pentru întărirea poliției secrete iraniene, Savak, care a dobândit curând o groaznică reputație. Întemnițări fără proces, torturi și execuții au fost folosite pe scară largă pentru a face față criticilor șahului și celor apropiați lor: în foarte rare cazuri, opozanți norocoși, a căror popularitate îi menținea în atenția publică — cum era cazul lui Khomeini —, au fost ținuți în arest la domiciliu ori exilați pentru a fi scoși din viața politică.⁵⁹ Utilizarea unor asemenea tactici în Uniunea Sovietică stârnea critici furtunoase în SUA, care le denunța drept practici opuse democrației și instrumente ale totalitarismului; în Iran, erau trecute cu vederea.

Ca să păstreze sprijinul șahului și pentru a întări regimul său personal, banii continuau să curgă dinspre Washington spre Iran; cu ei s-a construit o rețea de autostrăzi, în lungime de 2 414 kilometri, ce lega Golful Persic de Marea Caspică, și un port important în ape la mare adâncime, la Bandar Abbas, s-a extins rețeaua de alimentare cu energie electrică, ba chiar s-au demarat câteva proiecte prestigioase în capitală, de pildă, crearea unei companii naționale de transport aviativ. Pe parcursul acestui proces, cei mai mulți dintre politicienii occidentali au ignorat realitatea din țară și au văzut doar ceea ce voiau. Pentru mulți experți americani, Iranul părea un triumf total. Economia „unuia dintre cei mai devotați aliați ai Statelor Unite ale Americii în Orientul Mijlociu se dezvoltă cu rapiditate”, potrivit unui raport pregătit pentru președintele Johnson în 1968. Ritmul de creștere al PIB-ului Iranului era atât de rapid, încât devenise „una dintre poveștile de succes notabile” din istoria recentă.

Aceeași concluzie avea să fie trasă, cu și mai multă emfază, patru ani mai târziu. După ce se sfârșise al Doilea Război Mondial, consemna ambasada americană, Statele Unite ale Americii fuseseră silite să mizeze pe Iran și să adapteze țara după chipul și asemănarea proprie. „Jocul a meritat din plin — probabil mai mult decât în orice altă țară în curs de dezvoltare care a beneficiat de investiții americane similare”. Iranul era pe drumul cel bun, prezicea încrezător raportul, pe cale să ajungă „cea mai prosperă țară din Asia, după Japonia — și la egalitate cu multe țări din Europa”.⁶⁰

Exista și o minoritate distinctă de persoane sceptice. Una dintre acestea era tânărul savant William Polk, care fusese chemat de administrația Kennedy pe postul de consultant în domeniul politicii externe. Avea să fie violență, ba chiar revoluție dacă șahul nu făcea reforme în viața politică, a avertizat acesta; când urmau să se dezlănțuie tulburările, n-avea să fie decât o chestiune de timp până ce forțele de securitate să refuze deschiderea focului asupra protestatarilor. Acum, opoziția contra șahului se unea sub egida „puternicei instituții islamice a Iranului”.⁶¹

Polk nu greșea defel. La acea vreme, totuși, părea mai important ca aliatul împotriva comunismului să fie sprijinit în continuare, decât să fie constrâns să atenueze regimul autoritar. Iar șahul a inițiat planuri tot mai grandioase, care au înrăutățit și mai mult situația. Fonduri imense au fost alocate domeniului militar, sumele destinate armatei crescând în Iran de la 293 de milioane de dolari în 1963 la 7,3 miliarde, în mai puțin de cincisprezece ani. Ca urmare, forțele terestre și aeriene ale țării ajunseseră printre cele mai mari din lume.⁶² Iranul finanța acest extraordinar efort, în parte, din ajutoarele militare și împrumuturile nerambursabile primite de la SUA (care aveau, la rândul lor, de profitat, fiindcă mare parte din echipament era cumpărat de la furnizori americani din domeniul apărării). Însă Iranul mai beneficia și de creșterea continuă a veniturilor din petrol — și din mecanismul pus la cale de producătorii cei mai importanți ai lumii pentru a acționa ca un cartel, maximizându-și astfel profitul.

Înființarea Organizației Țărilor Exportatoare de Petrol (OPEC) în 1960 era menită să coordoneze comercializarea rezervelor de petrol pe piața deschisă. Ținta era de a îngădui membrilor fondatori — Iran, Irak, Arabia Saudită, Kuwait și Venezuela — să își alinieze interesele și să-și sporească veniturile, ținând sub control cantitatea de țiței extras și, în acest fel, controlând prețurile.⁶³ Era următorul pas logic pentru țările bogate în resurse naturale, dornice să scadă influența corporațiilor occidentale, primind, în același timp, ajutor politic și financiar de la guvernele vestice.

OPEC a inaugurat etapa acțiunilor hotărâte pentru diminuarea influenței Occidentului, al cărui interes de a furniza combustibil ieftin și din belșug piețelor sale era mult diferit de al țărilor bogate în zăcăminte de petrol și gaze, dornice să obțină venituri cât mai mari cu puțință. Oricât ar părea de ciudat, OPEC era rezultatul eforturilor unui șir ciudat de personaje: liderul sfidător Mosaddeq, demagogul populist Nasser, intransigentul Qasim și exponentul mediilor antioccidentale din Iran, ayatollahul Khomeini. Toți aceștia erau legați de încercările concertate de a-și feri statele de copleșitoarele „atenții” venite din exterior. OPEC nu era o mișcare politică: însă alinia țări diverse și le permitea să aibă un discurs unic, ceea ce însemna un pas hotărâtor în procesul de transfer al puterii politice dinspre Europa și Statele Unite ale Americii către guvernele locale.

Abundența petrolului în Iran, Irak, Kuwait și Arabia Saudită și creșterea cererii de combustibil la nivel global au dus, la mijlocul secolului XX, la o schimbare fundamentală a balanței puterii. Schimbarea a devenit clară în 1967, când Nasser a lansat un atac-surpriză asupra Israelului. Arabia Saudită, Irakul și Kuwaitul, cu sprijinul Algeriei și al Libiei, două țări din nordul Africii unde producția de petrol începea să sporească, și-au suspendat exporturile spre Marea Britanie și Statele Unite ale Americii, pe care le socoteau state aliate ale Israelului. Rafinăriile fiind oprite și conductele închise, un scenariu apocaliptic era pe cale să se înfirișe: declanșarea unei crize substanțiale de combustibil, creșterea ameițitoare a prețurilor și destabilizarea economiei mondiale.

De fapt, consecințele au fost minime — din cauză că pe câmpul de luptă asaltul lui Nasser a eșuat, dar mai ales fiindcă s-a întâmplat cu rapiditate: Războiul de Șase Zile s-a încheiat aproape înainte de a începe, iar Nasser și naționalismul arab au fost aduși la realitate. Armata israeliană, dotată cu tehnologie occidentală și beneficiind de sprijin politic, s-a dovedit a fi un formidabil adversar. Nici vestul și nici așa-zisul lor stat-marionetă din Orientul Mijlociu nu erau dispuși să îndure, deocamdată, o lovitură decisivă.⁶⁴

Vreme de două secole, marile puteri europene se zbatuseră și se luptaseră între ele pentru influența asupra regiunii și a piețelor care legau Mediterana de India și de China. Secolul XX a fost marcat de retragerea în umbră a Europei și de trecerea bastonului de mareșal la Statele Unite ale Americii. În anumite privințe, era cât se poate de logic ca o națiune clădită din competiția dintre Anglia, Franța și Spania să preia conducerea și să încerce să păstreze controlul asupra inimii lumii. O provocare ce avea să se dovedească dificilă — mai ales că un nou Mare Joc era pe cale să înceapă.

DRUMUL RIVALITĂȚII SUPERPUTERILOR

Războiul din 1967 a fost un foc de avertisment, un caz de încordare a mușchilor. Un semn al vremurilor ce aveau să vină. Menținerea puterii și a influenței în inima lumii avea să fie o provocare tot mai dificilă pentru statele din Vest. Pentru Marea Britanie a devenit o sarcină imposibilă. În 1968, prim-ministrul Harold Wilson a anunțat că Regatul Unit se va retrage din toate teritoriile aflate la est de canalul Suez, inclusiv din Golful Persic.¹ Ținea acum de SUA, ele însele rămășițe și moștenitoare ale măreței epoci imperiale europene, să-și asume rolul principal ca factor de influență în Orientul Mijlociu.

O rețea complicată de presiuni venite din toate părțile demonstra că nu avea să fie ceva ușor de îndeplinit. De exemplu, în 1961, în Irak, regiuni vaste, ce făceau parte din concesiile oferite cu trei decenii în urmă consorțiului de producători occidentali, care alcătuiau Compania Petrolieră a Irakului, au fost naționalizate, pe motiv că nu fuseseră exploatate. Atitudinea Bagdadului devenise și mai rigidă după ce prim-ministrul Qasim fusese înlăturat din funcție, și apoi executat, în fața camerelor de televiziune, „ca să vadă o lume întreagă”. Noul regim autoritar a declarat că se afla la conducerea „unei lupte fâțișe pentru eliberarea națiunilor arabe de sub dominația imperialismului occidental și a exploatării de monopoliztii petrolului”, crescând peste noapte taxele de tranzit prin conducta Banias.²

Evoluția evenimentelor trezise interesul sovieticilor. Schimbările din Orientul Mijlociu și intensificarea sentimentelor antioccidentale fuseseră urmărite cu atenție la Moscova. De la Războiul Arabo-Israelian din 1967,

consemna un raport al CIA, URSS „a urmat un curs consecvent... căutând, ori de câte ori s-a ivit ocazia, să-și extindă influența politică și militară într-o zonă aflată tradițional în sfera de interese a Rusiei”.³ Acum, Uniunea Sovietică începea să profite cu entuziasm de oportunitățile ivite și să-și întindă propriile rețele și legături din Mediterana până în Hindukush și de la Marea Caspică până în Golful Persic.

În mare parte, aceste acțiuni erau urmarea manevrelor politice dintre cele două superputeri. Aparatul de propagandă transforma succesele mărunte în uriașe victorii, cum s-a întâmplat în cazul sprijinului financiar și tehnic acordat de sovietici pentru câmpul petrolifer Rumaila din Irak. Ziarul *Izvestia* a tipărit un articol extaziat, trâmbișând un punct de cotitură în cooperarea dintre „arabi și popoarele socialiste”, fără a uita să remarce că de dornică era URSS să dezvolte „o industrie națională a petrolului pentru arabi”. În contrast, continua autorul articolului, planurile occidentalilor „de a controla țigieul arab sunt sortite eșecului”.⁴

Anii 1960 au reprezentat o perioadă în care superputerile au încercat să-și sporească semnificativ influența — și nu doar către centrul Asiei. La începutul deceniului, sprijinul URSS pentru Cuba revoluționară, inclusiv planul instalării pe insula din America Centrală a unor focoașe nucleare, mai că a declanșat un război. După ce tensiunea a atins cote maxime, navele sovietice au fost în cele din urmă rechemate la bază, fără să depășească perimetrul alcătuit din vasele marinei americane. Atitudinea belicoasă manifestată în Extremul Orient, în peninsula Coreea, la finele celui de-al Doilea Război Mondial, s-a făcut iarăși simțită, de data aceasta în Vietnam, cu efecte în Cambodgia și Laos, unde URSS s-a trezit încurcată într-un război urât și costisitor, care multor americani le părea o bătălie între forțele lumii libere și cele ale totalitarismului comunist. Prețul de sânge plătit nu i-a mulțumit însă pe unii dintre cetățenii americani, iar deziluzia tot mai mare în privința Războiului din Vietnam a alimentat mișcările protestatare ce aveau să urmeze.

În vreme ce situația se înrăutățea în Asia de Sud-Est, sovieticii încercau febril să obțină avantaje de pe urma dezamăgirii tot mai mari în privința Statelor Unite ale Americii, ce ajunsese atât de puternică, încât ayatollahul Khomeini a declarat în 1964: „Să aștepte președintele american că în ochii poporului iranian este cel mai respingător membru al speciei umane”.⁵ Nu doar liderii opoziției, clericii și demagogii populiști manifestau acest dispreț. Când se referea la petroliștii britanici și americani, președintele irakian utiliza termenul de „lipitori”, în vreme ce presa oficială de

la Bagdad caracteriza Occidentul ca „imperialist“, „sionist“ sau chiar „imperialist-sionist“. ⁶

În ciuda ostilității unor asemenea afirmații și a mediului prielnic în care ajungeau, atitudinea în privința Vestului nu era de fiecare dată negativă. În fapt, problema principală nu era dușmănia față de SUA și, într-o mai mică măsură, Marea Britanie, pentru presupusul amestec al acestora în afacerile interne ale țărilor ce se întindeau de la Mediterana către est și pentru dorința lor de a umple buzunarele unei elite corupte. Mai degrabă, un astfel de discurs masca imperativele unei noi realități într-o regiune care, după ce timp de câteva secole decăzuse la statutul de periferie, își revenea acum ca rezultat al bogățiilor naturale, al nenumăraților clienți dispuși să plătească pentru ele și al cererilor aflate în creștere. Toate acestea alimentau ambiții și, mai ales, intenția de a nu depinde de interese și de influențe externe. Apoi, era o ironie că se ivea un nou câmp de bătlie în care superputerile se luptau pentru a obține poziții favorabile într-un nou Mare Joc, căutând să-și exploateze una altelea slăbiciunile.

Irak, Siria și Afganistan erau încântate că primiseră împrumuturi cu dobânzi mici ca să cumpere armament sovietic și că li se trimiseseră consilieri și tehnicieni de la Moscova, ca să le construiască instalații ce s-ar fi putut dovedi utile pentru ambițiile lor strategice tot mai mari. Printre aceste construcții se numărau portul de apă adâncă de la Umm Qasr, în Golful Persic, precum și cinci aeroporturi militare în Irak, despre care SUA și-au dat repede seama că puteau fi folosite pentru „susținerea prezenței navale sovietice în Oceanul Indian“. ⁷

Era o stratagemă de-a Moscovei de a încheia propriile alianțe, care să rivalizeze cu ale americanilor. Așa că, deloc surprinzător, manevrele sovieticilor erau identice cu ale Washingtonului după cel de-al Doilea Război Mondial, moment din care SUA aleseseră câteva locuri din care să supravegheze securitatea Golfului Persic și a Oceanului Indian și, totodată, să urmărească activitatea sovieticilor sau să înființeze baze avansate de atac. Acum, sovieticii procedau în mod asemănător. Nave de război ale URSS au fost trimise în Oceanul Indian la sfârșitul anilor 1960, în sprijinul noilor regimuri revoluționare ce luaseră puterea în Sudan, Yemen și Somalia, după ani întregi de legături atent cultivate cu Moscova. Noile state prietene le ofereau sovieticilor posibilitatea strategică esențială de a ajunge la Aden, Mogadishu și Berbera. ⁸ Așadar, URSS avea capacitatea de a restricționa accesul în canalul Suez, o situație de care strategii americani se temuseră de ani buni. ⁹

CIA urmărea cu atenție sprijinul sistematic oferit de sovietici în domeniul precum pescuitul, agricultura și altele, în întreaga zonă a Oceanului Indian, inclusiv în Africa de Est și în regiunea Golfului Persic. Erau instruiți pescari, se construiau rade portuare și se vindeau sau se închiriau nave de pescuit la prețuri extrem de convenabile. Asemenea gesturi de bunăvoință își găseau răspuns în oferirea accesului neîngrădit în porturi din Irak, Mauritius și Somalia, precum și în Aden și Sanaa.¹⁰ În același timp, sovieticii au depus eforturi considerabile pentru a atrage Irakul și India de partea lor. În cazul subcontinentului indian, URSS a furnizat armament ce reprezenta peste trei sferturi din valoarea importurilor militare comandate de guvernul de la New Delhi în anii 1960, iar cantitățile aveau să crească în deceniul următor.¹¹ Printre produsele cumpărate se numărau și unele dintre cele mai sofisticate piese din arsenalul Moscovei, inclusiv rachete Atoll și Styx, avioane de vânătoare MiG-27 și MiG-29 și distrugătoare eficiente, în vreme ce India primea, ca favor, o licență de producere a aeronavelor militare ce le fusese refuzată chinezilor.¹²

Națiunilor din această parte a lumii li se părea firesc să caute aliați în toate direcțiile, iar această atitudine le aducea beneficii în continuare. În Afganistan a apărut un cuvânt nou care descria practica de a căuta sprijin de la amândouă superputerile mondiale — *bi-tarafi* (literalmente, „în nicio parte”) a devenit o strategie de politică externă prin care se dorea egalizarea contribuțiilor URSS cu ale SUA. Așa cum scria un observator perspicace într-o lucrare publicată în 1973, ofițerii armatei afgane, trimiși în programe de pregătire în URSS și în SUA menite să creeze legături și să stabilească relații cu viitori lideri, își comparau notițele la întoarcerea în țară. Cu precădere, acești ofițeri aleși pe sprânceană remarcă ceva: „Nici SUA, nici URSS nu erau paradisurile pe care aparatul lor de propagandă le prezentau lumii”. În loc să fie câștigați ca noi adepți de una dintre cele două superputeri, cei trimiși în străinătate pentru stagii de formare reveneau acasă cu ideea că Afganistanul trebuia să rămână independent.¹³

Reacții similare existau și în Iran, unde șahul le spunea tuturor celor care voiau să-l asculte că era salvatorul țării. „Viziunile mele au fost miracole care au salvat țara, i-a declarat șahul unui jurnalist. Domnia mea a salvat țara și asta a fost cu puțință fiindcă Dumnezeu a stat de partea mea”. Când a fost întrebat de ce nimeni nu îndrăznește să-i menționeze numele pe străzile din Teheran, liderul iranian a uitat să amintească de înfricoșătorul aparat al poliției de stat, care-l menținea la putere. „Aș spune”, a replicat el, că nu se vorbește despre șah „dintr-un respect exagerat”.¹⁴

Liderul iranian avea aceeași atitudine de autoamăgire și în privința comunismului. „Comunismul este împotriva legii, a declarat sfidător șahul în interviul său. Ca atare, un comunist nu este un deținut politic, ci un infractor de drept comun... sunt persoane pe care trebuie să le eliminăm“. Dar, la nici două propoziții după aceea, afirma cu mândrie că Iranul se bucura de „relații diplomatice și comerciale favorabile cu Uniunea Sovietică“. ¹⁵ Poziția sa spunea totul despre delicata balanță din regiunea învecinată centrului Asiei, despre echilibrul ce trebuia păstrat în Războiul Rece. Șahul învățase din propria experiență că iritarea puterilor vecini de la nord putea avea consecințe grave. Era în interesul lui, așadar, să primească sprijin de la americani și vest-europeni, încercând, totodată, să-și îmbunătățească relația cu sovieticii. Ca urmare, nu a avut nicio problemă să ajungă la acorduri pentru achiziționarea de lansatoare de grenade, artilerie antiaeriană și artilerie grea de la Uniunea Sovietică și să le permită specialiștilor sovietici să extindă cea mai mare uzină de prelucrare a oțelului din Isfahan.

Cu toate că aceste acțiuni indicau un realism politic justificat, în același timp sugerau și dificultatea poziției în care se găseau țările din regiune. Orice acord cu vreuna dintre superputeri stârnea reacția celeilalte; orice încercare de a se ține la distanță putea avea consecințe dezastruoase și putea oferi, cu ușurință, o șansă liderilor opoziției politice. În 1968, o altă lovitură de stat dată în Irak a permis Uniunii Sovietice să întărească legături pe care le cultivase intens în ultimul deceniu. Totul s-a concretizat prin Tratatul de Prietenie și Cooperare dintre cele două state, semnat în 1972 și perceput la Londra drept o „alianță cu Uniunea Sovietică“. ¹⁶

Îngrijorarea americanilor că influența sovieticilor se întindea în teritorii tot mai îndepărtate a crescut din cauza unor evenimente petrecute în alte părți ale Asiei. În 1971, autoritățile de la Moscova au semnat un tratat de pace, prietenie și cooperare pe douăzeci și cinci de ani cu India, în baza căruia urma să furnizeze ajutor economic, tehnologic și militar. Situația era gravă în Afganistan, unde, în 1973, Muḥammad Dāwud, împreună cu diverși politicieni de stânga, a ajuns la putere în urma unei lovituri de stat. Câțiva lideri islamisti de prim rang fie au fost înlăturați, fie au fugit din țară de teama măsurilor represive ale noului regim. Au fost bine întâmpinați în Pakistan, mai ales în așa-numitele regiuni tribale din jurul Quettei, unde au primit sprijinul guvernului Zulfikar Ali Bhutto, ce vedea în ei un instrument pentru destabilizarea noii administrații afgane — și o metodă simplă de a dobândi popularitate printre pakistanezii religioși.

*

Senzația că ordinea lumii vechi se destrăma și că o lume nouă apărea era tot mai acută, pe măsură ce popoarele care trăiau în teritoriul cuprins între Marea Mediterană și Munții Himalaya se străduiau să-și ia destinele în propriile mâini. Adevăratul moment al independenței Irakului, avea să declare Saddam Hussein mai târziu, a fost naționalizarea industriei sale petroliere — și țara a preluat controlul asupra destinului său în 1972. Duse erau zilele când occidentalii își impuneau stăpânirea asupra populației locale. Timpul „dominației străine și al exploatării din afara țării“, a spus el, „s-a sfârșit“. ¹⁷

Petrolul apărea ca unul dintre motivele principale ale acestei mișcări de emancipare de sub influența copleșitoare a puterilor străine, declanșând o reacție în lanț, cu implicații profunde pe termen lung. O nouă serie de prefaceri politice a fost declanșată de lovitura de stat condusă de un ambițios și tânăr ofițer al armatei libiene, o persoană „veselă, muncitoare și conștiincioasă“, așa cum o descriesese instructorul militar care-i supervizase pregătirea în Regatul Unit. ¹⁸ Mu'ammar al Gaddafi nu era, cu siguranță, lipsit de calități. La începutul lui 1970, la puțină vreme după ce a luat puterea, a solicitat creșterea semnificativă a veniturilor de pe urma țiteiului provenit din Libia — care, în acea perioadă, reprezenta 30% din petrolul ce ajungea în Europa. „Fraților, se adresase el concetățenilor, revoluția nu poate permite ca poporul libian să rămână sărac, în vreme ce ei fac averi uriașe de pe urma petrolului. Avem oameni care trăiesc în colibe și în corturi, în vreme ce străinul locuiește în palate“. Alte țări au trimis oameni pe lună, continua Gaddafi; libienii sunt atât de exploatați, încât nu au nici măcar apă și curent electric. ¹⁹

Companiile petroliere au reacționat în mod vehement la auzul insistențelor noului regim de a primi plăți echitabile pentru țitei; dar s-au supus iute, după ce li s-a spus deschis că naționalizarea nu era o opțiune — însă ar fi putut să fie. Unii au remarcat capacitatea liderului libian de a forța renegocierea înțelegerii: în răstimp de câteva săptămâni, OPEC a început să preseze pentru venituri mai mari de la companiile occidentale, amenințând să reducă producția, pentru a obține un nou acord. A fost, așa cum s-a exprimat unul dintre directorii companiei Shell, momentul în care „avalanșa“ s-a pornit. ²⁰

Rezultatele au fost spectaculoase. Prețul petrolului a crescut de patru ori în trei ani, punând o presiune imensă pe economiile țărilor Europei și ale Statelor Unite ale Americii, unde nivelul cererii și consumului de petrol

se afla în continuă creștere. Între timp, statele producătoare de petrol au primit cantități nesperate de bani lichizi. Veniturile națiunilor din centrul Asiei și din zona Golfului Persic crescuseră încet, dar sigur, aproape de îndată ce concesiunea lui Knox D'Arcy descoperise petrol, fiindcă acordurile au fost renegociate treptat, dar constant, în deceniile următoare, cu prevederi tot mai favorabile. Însă cele întâmplate în anii 1970 au avut proporțiile unui adevărat seism. Doar în 1972–1973, veniturile din petrol ale Iranului au crescut de opt ori. Pe parcursul unei decade, sumele obținute de guvern s-au mărit de treizeci de ori.²¹ În Irak, creșterea a fost la fel de spectaculoasă: de cincizeci de ori între 1972 și 1980, de la 575 de milioane de dolari până la 26 de miliarde.²²

Toate acestea justificau, firește, plângerile legate de „mărirea dependenței de petrol ca sursă de energie a Vestului industrializat“, așa cum a scris, în 1973, un demnitar american într-un raport pregătit pentru Departamentul de Stat.²³ Însă transferul de putere — și de bani — către țările aflate pe coloana vertebrală a Asiei era inevitabil. De neevitat era și afirmarea puterii lumii islamice, îndată ce au crescut ambițiile liderilor ei.

Toate aceste schimbări s-au concretizat în mod dramatic în eforturile continue ale statelor arabe de a distruge simbolul influenței străine în Orientul Mijlociu: statul Israel. În octombrie 1973, forțele siriene și egiptene au inițiat *Operațiunea Badr*, numită astfel după bătălia ce-i deschisese profetului Mahomed calea spre cucerirea orașului sfânt Mecca.²⁴ Atacul nu doar că a luat prin surprindere apărarea israeliană, dar a prins și superputerile pe picior greșit. Cu câteva ore înainte de începerea asaltului, un raport al CIA afirma încrezător că „estimăm puține șanse ca cele două armate să inițieze o operațiune militară contra Israelului“, cu toate că se știa despre mobilizarea trupelor siriene și egiptene la graniță; era vorba fie de exerciții militare, concluziona raportul, fie de măsuri defensive, „de frica vreunei ofensive israeliene“. ²⁵ Deși unii susțineau că cei din KGB păruseră a fi mai bine informați despre aceste pregătiri, expulzarea în masă a observatorilor sovietici din Egipt, cu un an mai devreme, arată cât de puternică era nevoia de a tranșa situația la nivel local — mai degrabă decât într-o confruntare pentru supremație, în contextul general al Războiului Rece.²⁶ De fapt, URSS se străduise să atenueze tensiunile din Orientul Mijlociu, printr-o „relaxare militară“ în regiune.²⁷

Consecințele conflictului au afectat întregul mapamond. În Statele Unite ale Americii, nivelul de alertă militară a crescut la DEFCON-3, indicând că riscul unei lansări nucleare era considerat iminent — cel mai

ridicat de la criza rachetelor cubaneze din 1962. În Uniunea Sovietică, s-a pus accent pe ținerea sub control a situației. Președintele Egiptului, Sadat, a fost presat, prin jocuri diplomatice ascunse opiniei publice, să fie de acord cu încetarea focului, în vreme ce Andrei Gromîko, ministrul sovietic de externe — un excelent supraviețuitor pe scena politică —, a insistat personal pe lângă președintele Nixon și noul său secretar de stat, Henry Kissinger, pentru o acțiune comună, în scopul prevenirii unei „adevărate conflagrații”, ce ar fi putut duce cu ușurință la extinderea conflictului.²⁸

Adevărata semnificație a Războiului de Yom Kippur, numit astfel pentru că atacurile începuseră într-o zi de sărbătoare pentru evrei, nu a constat în încercarea Washingtonului și a Moscovei de a conlucra și nici în rezultatele spectaculoase ale celei mai mari întorsături militare de situație din istorie, în care Israelul avea să treacă, în doar câteva ore, de la ipostaza de învins la cea de învingător, zdrobind forțele invadatoare și înaintând către Damasc și Cairo. Cu adevărat remarcabil a fost modul în care lumea arabă a acționat la unison — ca un califat, în practică, dacă nu și în teorie. Artizanii acestei politici erau membrii dinastiei saudite, stăpânii Meccăi, care nu s-au mulțumit doar să vorbească deschis despre folosirea petrolului ca pe o armă, ci au și acționat. Din cauza reducerii producției, la care s-a adăugat și instabilitatea politică, prețurile au crescut aproape peste noapte, barilul de petrol a devenit de trei ori mai scump.

În vreme ce la benzinăriile americane se formau cozi, secretarul de stat Henry Kissinger se plângea de „șantajul politic” ce amenința stabilitatea țărilor dezvoltate. Șocul a fost suficient de puternic pentru a stimula dezvoltarea de noi strategii care să reducă sau să elimine complet dependența de petrolul din Orientul Mijlociu. La 7 noiembrie 1973, președintele Nixon a ținut un discurs televizat în care a anunțat o serie de măsuri menite să corecteze faptul că „în ultimii ani, cererile noastre de energie au început să depășească rezervele disponibile”. Ca atare, a afirmat cu solemnitate președintele, uzinele electrice aveau să fie convertite pe cărbune, „bogăția noastră naturală cea mai abundentă”. Combustibilul pentru avioane trebuia imediat restricționat; toate vehiculele aflate în proprietate federală nu mai aveau voie să depășească 80 de kilometri pe oră, „cu excepția unor urgențe”. „Pentru a ne asigura că există petrol suficient ca să ne ajungă pentru întreaga iarnă, a continuat Nixon, va fi esențial ca noi toți să trăim și să muncim la temperaturi mai scăzute. Trebuie să cerem tuturor să-și regleze termostatele din case cu cel puțin paisprezece grade mai jos, pentru a se obține o medie, pe timpul zilei, de 20 de grade Celsius”. Dacă asta vă

consolează întrucâtva, a adăugat președintele, „doctorul mi-a spus... că e mai sănătos să ai în locuință temperatura asta”.²⁹

„Unii dintre voi s-ar putea întreba, a mai spus Nixon, dacă ne întoarcem cumva într-o altă epocă. Raționalizarea benzinei, deficitul de petrol, reducerea limitei de viteză par să țină de o existență pe care am lăsat-o în urmă odată cu Glen Miller și războiul din anii patruzeci. Ei bine, de fapt, o parte a problemei noastre are la bază războiul — războiul din Orientul Mijlociu“. Era necesar, a anunțat Nixon, „un țel național“, un plan ambițios care să permită Statelor Unite ale Americii să-și „satisfacă nevoile energetice fără să depindă de vreo sursă străină“. Programul președintelui, denumit „Project Independence“, ar fi trebuit să fie inspirat de „spiritul lui Apollo“ (o referire la programul spațial cu același nume) și de Proiectul Manhattan, prin care Occidentul obținuse tehnologia militară nucleară — și capacitatea de a distruge lumea. Chiar dacă erau o super-putere, SUA conștientizau propriile slăbiciuni. Venise vremea găsirii unor soluții care să diminueze dependența de petrolul din Orientul Mijlociu, precum și importanța acestuia.³⁰

Această întoarcere cu 180 de grade avea să producă niște efecte secundare neașteptate. Limitarea vitezei pe autostrăzi la 90 de kilometri pe oră, măsură care intenționa să micșoreze consumul de carburant, a dus nu doar la diminuarea consumului de peste 150 de mii de barili de petrol pe zi, ci și la reducerea însemnată a numărului de accidente de circulație în toată țara. Doar în decembrie 1973, statisticile Administrației Naționale a Siguranței Traficului sugerau o scădere a numărului de victime pe șosele cu peste 15%, ca urmare a limitării vitezei.³¹ Cercetări efectuate în statele Utah, Illinois, Kentucky, California și altele au demonstrat clar efectul pozitiv pe care reducerea vitezei îl avea asupra salvării de vieți omenești.³²

Importanța reducerii consumului energetic i-a determinat pe arhitecții americani să înceapă proiectarea unor clădiri care puneau accent mai mare pe surse regenerabile de energie.³³ A fost un moment de răscruce și în domeniul construcțiilor de autovehicule alimentate electric, încurajându-se cercetările pentru stabilizarea și eficientizarea unor sisteme aflate în competiție, inclusiv electroliza apei și bateriile solide și lichide, ce au pus bazele tehnologiei mașinilor hibride care aveau să ajungă pe piață peste câteva decenii.³⁴ Energia a devenit un subiect important în dezbaterile politice: Jimmy Carter, guvernatorul Georgiei — care avea să candideze apoi la președinție —, a pledat insistent pentru „o strategie energetică națională coerentă și de lungă durată“. ³⁵ Congresul a acceptat investițiile uriașe în

energia solară, în vreme ce se simțea un interes tot mai pronunțat și pentru energia nucleară, percepută ca fiind sigură din punct de vedere tehnologic și considerată drept o soluție evidentă pentru problemele energetice.³⁶

Creșterea prețurilor justifica acum prospectarea în regiuni unde producția de petrol fusese până atunci nejustificată din punct de vedere comercial sau excesiv de scumpă — de pildă, în Marea Nordului și în Golful Mexic. Platformele marine au dus rapid la progres tehnologic în prospectarea la mare adâncime și la investiții în infrastructură, conducte, foreze și personal calificat.

Însă acestea nu erau soluții imediate. Toate necesitau o perioadă de cercetare, investiții și, mai ales, timp. Oprirea aerului condiționat în clădirile statului, permițând „o relaxare corespunzătoare a standardelor vestimentare pentru funcționari” și folosirea în comun a autovehiculelor, cerute de Nixon în memorandumul din iunie 1973, erau soluții interesante, însă aveau șanse mici să rezolve problema.³⁷ Între timp, producătorii de petrol din Orientul Mijlociu profitau din plin de șansa lor. Nesiguranța în privința aprovizionării a speriat piețele, iar statele musulmane membre ale OPEC se foloseau de această stare ca de o „armă în bătlie”, potrivit expresiei folosite de regele Arabiei Saudite. Așadar, prețurile au început să crească într-un ritm aproape de necontrolat. În ultimele șase luni ale lui 1973 prețurile au ajuns de la 2,90 dolari pe baril până la 11,65 dolari.³⁸

Chiar și după ce Războiul de Yom Kippur s-a sfârșit, după trei săptămâni de încheștări furibunde, lucrurile n-au mai revenit la normal. Redistribuirea capitalului provenit din Occident s-a intensificat: veniturile colective din petrol ale țărilor producătoare au crescut de la 23 de miliarde în 1972 la 140 de miliarde de dolari cinci ani mai târziu.³⁹ Orașele au înflorit, transformate de afluxul de bani cu care s-au finanțat construcțiile de șosele, școli, spitale și, în cazul Bagdadului, un nou aeroport, arhitectură monumentală, ba chiar și un stadion proiectat de Le Corbusier. Atât de însemnate erau schimbările, încât o publicație japoneză specializată pe arhitectură aseamăna transformarea capitalei irakiene cu cea a Parisului în secolul al XIX-lea, coordonată de baronul Haussmann.⁴⁰ Firește, aceasta a servit la creșterea capitalului politic al liderilor: regimurile din jurul Golfului Persic puteau să lege acum, în mod grandios, noua bogăție de puterea lor personală.

Nu a fost o coincidență, așadar, că pe măsură ce sume imense de bani ajungeau în inima lumii, discursul elitei conducătoare locale devenea tot mai demagogic. Fondurile aflate la dispoziția lor erau atât de însemnate,

încât, deși puteau fi folosite pentru furnizarea de pâine și circ în felul obișnuit al controlului autocratic, liderii ar fi avut, pur și simplu, prea mult de pierdut dacă ar fi împărțit și altora din putere. A urmat o sesizabilă încetinire în dezvoltarea democrației pluraliste, înlocuită cu acapararea controlului de grupuri mici de indivizi — fie înrudiți cu liderul și cu familia conducătoare, așa cum s-a întâmplat în Arabia Saudită și Iran, fie împărtășind aceleași cauze politice, precum în Irak și Siria. Conducerea dinastică a devenit o regulă, într-o perioadă când statele industrializate dărau bariere pentru a îmbunătăți mobilitatea socială și a trâmbița în toate zărilor meritele democrației liberale.

Redistribuirea capitalului către țările bogate în petrol — cele mai multe situate în vecinătatea Golfului Persic — a venit cu prețul unei încetini cronice a economiilor din țările dezvoltate, care, din cauza crizei generale, au suferit o stagnare, în vreme ce statele OPEC prosperau. Orientul Mijlociu era scăldat în bani, exact cum fusese Marea Britanie la apogeul gloriei sale, în secolul al XVIII-lea, când bogătașii cheltuiau fără măsură. Anii 1970 au fost o decadă a opulenței: Iran Air comanda avioane Concorde, iar importurile de bunuri de lux, precum instalații stereofonice și tehnologii din domeniul televiziunii, creșteau odată cu numărul utilizatorilor, de la două milioane și ceva în 1970 până la 15 milioane cu doar patru ani mai târziu.⁴¹ Cheltuielile pe mărfuri de lux nu cunoșteau nicio limită.

Așa cum fusese cazul Europei medievale, care tânjise după țeșături fine, mirodenii și obiecte prețioase din Răsărit, acum se punea problema dacă existau căi de plată alternative pentru mărfurile atât de solicitate. Cu un mileniu în urmă, către țările musulmane se trimiseseră sclavi, din a căror vânzare se obținuse o suplimentare a fondurilor de achiziții. Cumpărarea aurului negru, acum, avea și o parte întunecată: la schimb, se cereau arme și tehnologie nucleară.

Guvernele naționale au solicitat insistent să li se vândă arme prin intermediul unor companii cu capital de stat sau al unor corporații afiliate, care erau importanți angajatori și plătitori de taxe. La mijlocul anilor 1970, statele din Orientul Mijlociu au importat mai bine de jumătate din cantitatea de arme comercializate în întreaga lume. În Iran, cheltuielile de apărare s-au mărit de aproape zece ori în șase ani, din 1972 până în 1978, iar companiilor americane li s-a comandat armament, în aceeași perioadă, în valoare de aproape 20 de miliarde de dolari; cheltuielile militare totale

În acest interval au fost estimate la peste 54 de miliarde de dolari — ajungând, în cele din urmă, să reprezinte aproape 16% din PIB.⁴²

Șahul nu șovăia când era vorba de cumpărat arme. Era obsedat de avioane, rachete și artilerie; odată, l-a întrebat pe ambasadorul britanic în Iran: „Câți cai-putere are motorul unui tanc Chieftain?“ — întrebare la care diplomatul nu a știut prea bine ce să răspundă.⁴² Toți doreau să se implice în aceste afaceri, de la sovietici până la francezi, de la est-germani până la britanici. Fiindcă fondurile aflate la dispoziție păreau nelimitate, se punea doar întrebarea care dintre sistemele de rachete sol-aer va fi cumpărat, ce dispozitive antitanc ar fi fost mai potrivite, care avioane de vânătoare vor fi achiziționate — și ce intermediar era de încredere pentru cei veniți din afara unui sistem în care era dificil să te orientezi la început.

În Irak, cheltuielile militare au atins aproape 40% din bugetul național, crescând de peste șase ori între 1975 și 1980. Puțini oameni își făceau griji în privința consecințelor acestei adevărate curse a înarmării dintre Iran și Irak sau dacă sumele tot mai mari cheltuite pe armament nu aveau să sporească primejdios influența armatei în ambele țări. Dimpotrivă, atâta vreme cât exista cerere — și se putea plăti —, țările din Orientul Mijlociu și din zona Golfului Persic nu au fost împiedicate cu niciun chip să acumuleze depozite imense de armament. Cu cât comanda Iranul mai multe tancuri Chieftain, Israelul — avioane Mirage, Siria — interceptoare MiG-21 și MiG-23, Irakul — tancuri sovietice T-72 și Arabia Saudită — aparate de luptă F-5, cu atât era mai bine pentru economiile Angliei, Franței, URSS-ului și Statelor Unite ale Americii.⁴⁴

Problema energiei nucleare a avut parte de aceeași abordare. La începutul secolului XXI, însăși ideea că state precum Iranul ar putea să-și dezvolte orice tip de capacități nucleare a devenit subiect al neîncrederii și al condamnării internaționale. Problema puterii nucleare a ajuns indisolubil legată de proliferarea armelor de distrugere în masă. Potențialul nuclear al Irakului — și imposibilitatea ca inspectorii de la Agenția Internațională pentru Energie Atomică să examineze construcții, laboratoare și centrifuge considerate, raportate sau cunoscute a se afla în țară — a fost unul dintre argumentele fundamentale pentru justificarea invaziei din 2003, ce a dus la înlăturarea lui Saddam Hussein de la putere.

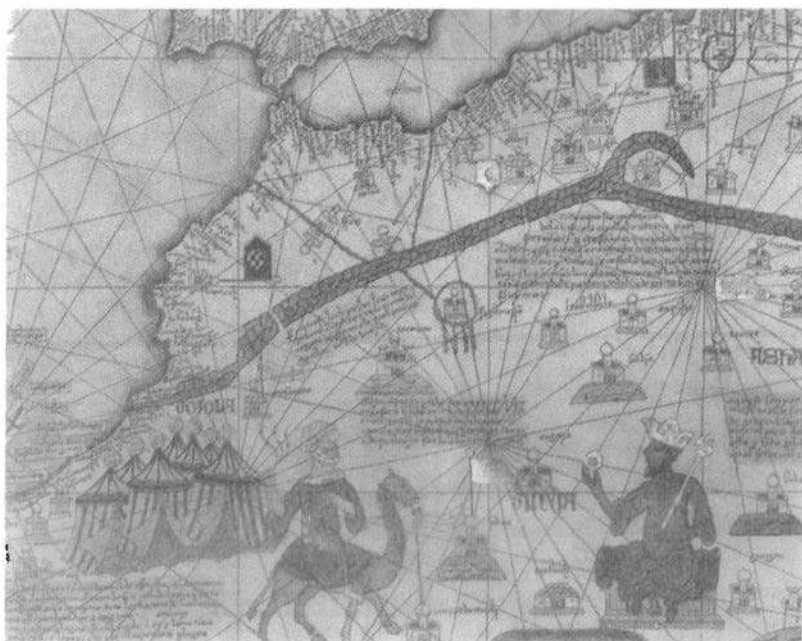
Întrebări analoge ridicate în privința aparentei intenții a Iranului de a construi capacități nucleare și a abilității acestui stat de a procesa materiale radioactive au provocat impulsuri similare. „Nu putem lăsa politica și mitologia să umbrească realitatea“, susținea secretarul de stat John Kerry

în iarna lui 2013. „[Președintele Obama] este dispus și a afirmat cu tărie că este pregătit să folosească forța în ceea ce privește armamentul Iranului și are la dispoziție forțele și armele necesare pentru atingerea acestui scop, dacă va fi necesar”.⁴⁵ Ideea însăși de a vrea să ai de-a face cu energia nucleară a început să fie văzută ca un pericol pentru securitatea regională și mondială. Iranienii, afirma în 2005 vicepreședintele Dick Cheney, „stau deja pe zăcămintele imense de petrol și de gaz. Nimeni nu-și dă seama la ce le-ar mai trebui și putere nucleară ca să genereze energie”. „Pentru un producător de petrol de prim rang cum este Iranul, a fost de acord Henry Kissinger, energia nucleară este o păguboasă risipă de resurse naturale”.⁴⁶

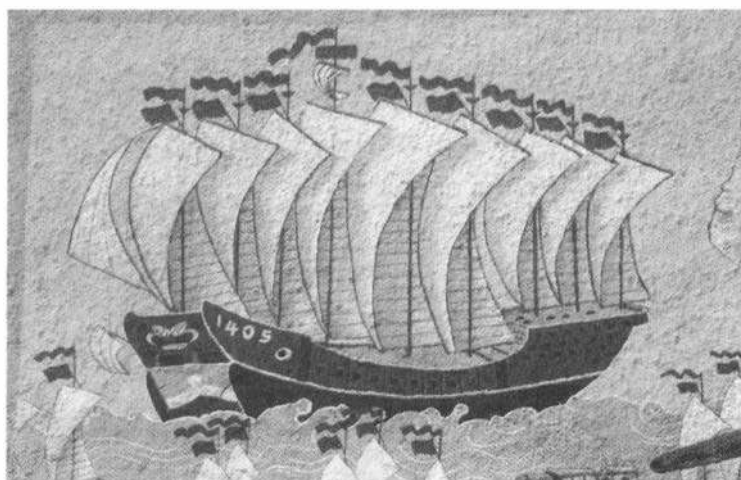
Cu decenii în urmă, ambii bărbați de stat vedeau lucrurile foarte diferit — la fel și administrațiile succesive de la Casa Albă din perioada postbelică. În fapt, Statele Unite ale Americii au încurajat achiziția de materiale nucleare printr-un program al cărui nume și scopuri ar părea astăzi aproape comice: „Atoms for Peace”. Planul, conceput de administrația Eisenhower, era menit să permită SUA să participe „la o colaborare atomică internațională” și avea ca scop, în cele din urmă, oferirea către guverne prietene a accesului la 40 000 de kilograme de uraniu-235 pentru cercetări în domeniul civil.⁴⁷

Vreme de trei decenii, împărtășirea de tehnologie, componente și materiale nucleare a fost un punct fundamental al politicii externe a SUA — un atu major pentru cooperarea și sprijinul altor state împotriva blocului sovietic. În condițiile în care URSS ajunsese o forță de temut în Asia și în Golful Persic, americanii au simțit acut nevoia de a se asigura de sprijinul neclintit al șahului, care părea singurul lider din regiune pe care se putea pune bază — deși alții nu gândeau la fel: un demnitar saudit l-a avertizat pe ambasadorul american la Riyādh că șahul era „megaloman și extrem de nestatornic”. Dacă Washingtonul nu pricepea asta, a adăugat sauditul, atunci „ceva este în neregulă cu spiritul de observație al americanilor”.⁴⁸

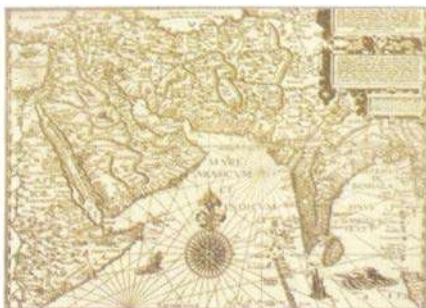
Deși existau și sceptici care credeau că liderului iranian nu trebuie să i se dea „tot ce dorește”, expansiunea puterii sovietice în zonă i-a convins pe unii demnitari americani — îndeosebi pe Kissinger — că trebuia să i se acorde sprijin sporit. Prin urmare, când șahul a vizitat Washingtonul, pe la mijlocul anilor 1970, memorandumul pregătit de Kissinger pentru președinte a atras atenția asupra importanței asistenței vizibile pentru șah, numindu-l pe acesta „un om extraordinar de capabil și de învățat”, cu toate că laudele ascundeau nivelul cronic al corupției și al ineficienței regimului politic din Iran.⁴⁹

Aurul din vestul Africii era faimos în Mediterana. Mărețul rege malian, Mansa Musa, „cel mai bogat și mai nobil“ dintre cărmuitori, ține în mână o pepită mare, în acest detaliu al Atlasului Catalan, din 1375.

În secolul al XV-lea, China a devenit tot mai interesată de lumea de dincolo de Pacific. Amiralul chinez Zheng He a explorat Oceanul Indian și coasta Africii de Est. Această pictură murală din altarul templului chinezesc de la Penang, Malaysia, înfățișează una dintre corăbiile sale.

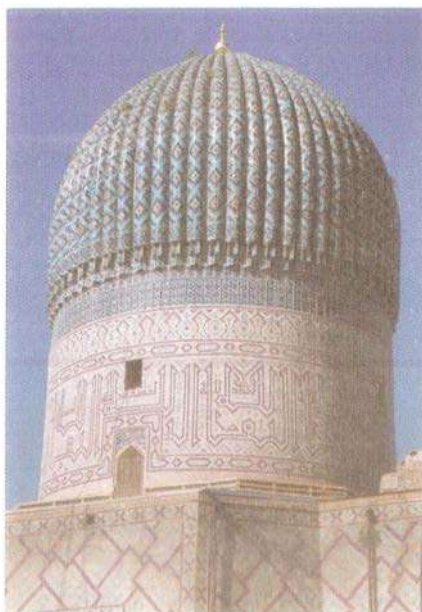

Harta Oceanului Indian, a Golfului Persic și a Golfului Bengalului, realizată de Jan Huygens van Linschoten, unul dintre cei mai respectați cartografi europeni.

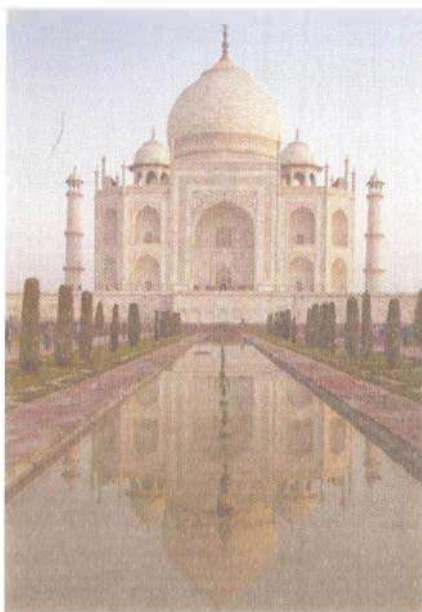
Alianța dintre Cortes și Xicotencatl a dus la dispariția aztecilor. Cortes a pretins că suferea de o boală care putea fi tratată doar cu aur.

Portul plin de agitație Calicut, din sud-vestul Indiei, la un secol după expediția lui Vasco da Gama. La întoarcerea acasă, negustorii europeni care călătoreau în Asia puteau obține profituri uriașe din vânzarea bunurilor către noii îmbogățiți.

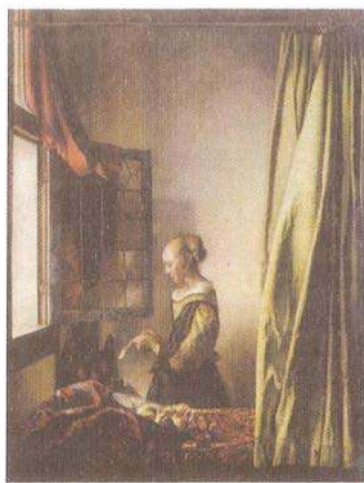
Uimitorul mausoleu Gūr-i Mir din Samarkand, locul de odihnă al lui Timurlenk și al urmașilor săi.

Taj Mahal, un simbol al dragostei — și al valului de prosperitate din India în secolul al XVII-lea.

Delegația olandeză primită la Uidapur de către Maharana Sangram Singh în 1711 (detaliu). Negocierea (și reconfirmarea) privilegiilor comerciale era vitală pentru apărarea intereselor comerciale ale europenilor.

Epoca de aur olandeză: tabloul *Femeie citind o scrisoare la fereastră*, de Vermeer — în prim-plan, se poate observa un vas, colorat în albastru și alb, în maniera ceramicii asiatică.

Mulți dintre ofițerii Companiei Indiei de Est s-au îmbogățit. Sprijinul financiar acordat de guvernul britanic cu ocazia spectaculosului său faliment i-a nemulțumit pe mulți dintre locuitorii coloniilor britanice. În 1773, în semn de protest, bărbați îmbrăcați ca niște „piei roșii” au aruncat lăzi de ceai în apă, în portul Boston. Boston Tea Party a constituit un moment decisiv pentru declanșarea Războiului American de Independență.

Asasinarea lui Alexander Burnes, la Kabul, la 2 noiembrie 1841. Burnes fusese un popular comentator al chestiunilor din Asia Centrală.

Sir Edward Grey, ministrul de externe britanic la începutul Primului Război Mondial. Grey credea că menținerea unor relații favorabile cu Rusia era vitală pentru interesele britanice în India și în Golful Persic.

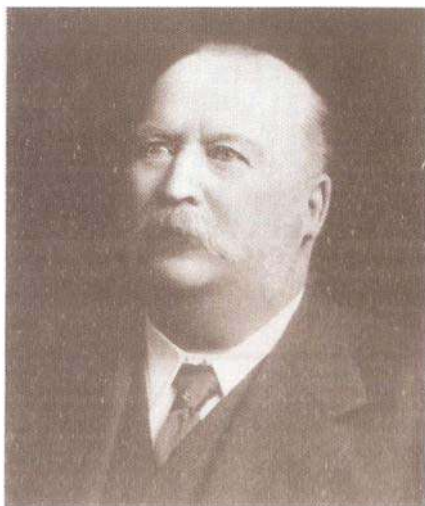
Șahul Mozaffar od-Din, ale cărui cereri pentru împrumuturi au creat probleme — și oportunități — pentru autoritățile de la Londra și de la Sankt-Petersburg.

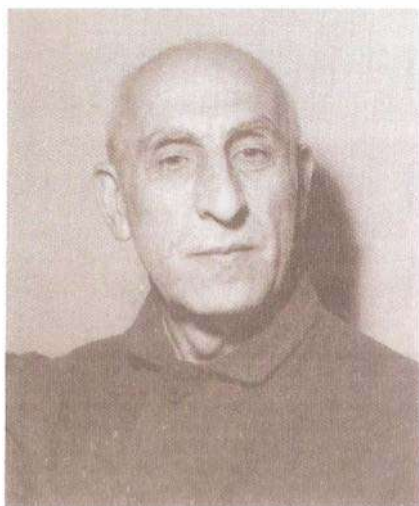
Herbert Backe, arhitectul planului de împărțire a Uniunii Sovietice în zone de „surplus” și de „deficit”. Se preconiza că milioane de oameni aveau să moară de foame.

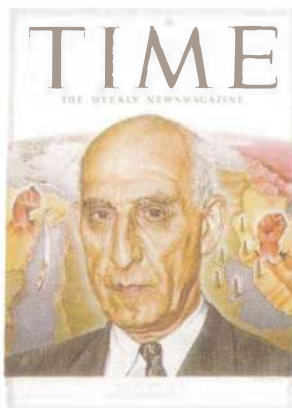
Reședința lui Hitler de la munte, descrisă de revista *Homes and Gardens* ca „sursa supremă de inspirație în materie de decorațiuni”. Pentru expansiunea germană către est, Hitler s-a inspirat din istoria Indiei ocupate de britanici — și din stabilirea coloniștilor europeni în America. Volga, afirma el, avea să devină fluviul Mississippi al Germaniei, iar populația băștinașă urma să fie alungată peste această frontieră.

William Knox D'Arcy, „un capitalist de primă mână“, care a obținut o concesiune în exclusivitate „pentru a sonda, a perfora și a executa foraje în adâncimea solului persan“ pe șaizeci de ani.

Muhammad Mosaddeq, prim-ministru al Iranului, care a fost îndepărtat de la putere printr-un complot pus la cale de CIA, în 1953. Despre el se spunea că răspândea „un ușor parfum de opiu“

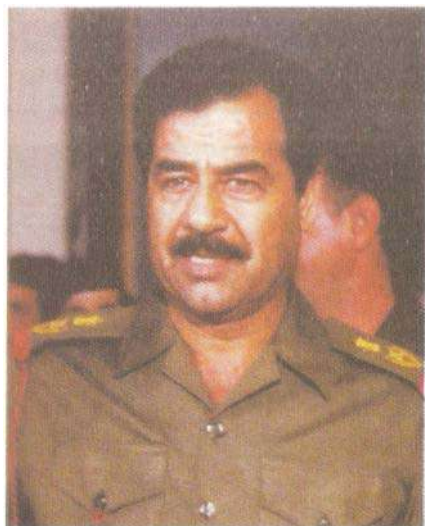
Deasupra: Muhammad Mosaddeq, Man of the Year în revista *Time*, 1952.

În dreapta: Șahul Iranului Reza Pahlavi și soția sa. „Viziunile mele erau miracole ce au salvat țara“, i-a spus unui gazetar care l-a intervievat.

Întoarcerea în Iran a ayatollahului Khomeini, în 1979, a fost salută de mulțimi care au sărbătorit frenetic la Teheran. BBC a estimat că cinci milioane de oameni au ieșit în stradă.

Saddam Hussein, purtând uniforma sa militară preferată. În 1960, unii britanici considerau că era un individ „cu care se putea face treabă“.

Osama bin Laden. Înainte de atacul din 11 septembrie 2001, rapoartele serviciilor secrete americane consemnau că numeroși vorbitori de arabă din întreaga lume priveau cu simpatie opiniile sale — chiar dacă puțini dintre aceștia erau de acord cu metodele sale teroriste.

**Centrul de Divertisment Khan
Shatyr din Astana, Kazahstan.
Cortul transparent realizat în
manieră futuristă adăpostește
un mall, săli de fitness și
cinematografe — și o plajă.**

**Aeroportul Internațional Heydar
Aliyev din Baku, Azerbaidjan.
Unul dintre nodurile de
transport ultramoderne
construite de-a lungul Noului
Drum al Mătăsi.**

Atât de dornici erau americanii să acorde sprijin pentru destabilizarea statului vecin Irak, încât au contribuit la stârnirea unei revolte în rândul kurzilor. Cu rezultate tragice, deoarece eșecul rebeliunii a dus la grele represalii asupra minorității kurde din nordul țării. După ce alimentaseră aceste nemulțumiri, SUA au făcut un pas în spate și au privit cum Iranul se arată dispus să negocieze. Nu peste mult timp, sacrificându-i pe kurzi, s-a ajuns la o înțelegere cu Irakul în privința unor chestiuni de natură teritorială, ce fuseseră multă vreme subiect de tensiune între cele două state.⁵⁰ „Chiar și ținându-se cont că a fost o intervenție neoficială, acțiunea noastră a dat dovadă de cinism“, concluzionează Comisia Pike, într-un raport asupra diplomației clandestine americane din anii 1970.⁵¹ Deloc surprinzător, după ce declarase că nu a avut suficient spațiu în primul său volum de memorii pentru a discuta evenimentul sus-menționat, Kissinger nu și-a ținut promisiunea de a-l trata în volumul al doilea.⁵²

Șahul, în alte privințe, își făcea și el planuri de viitor. Își dăduse seama că febra petrolului de la începutul anilor 1970 n-avea să dureze o veșnicie și că rezervele de țiței urmau, în cele din urmă, să sece — ceea ce ar fi lăsat sub semnul incertitudinii nevoile energetice ale Iranului însuși. Cu toate că termostatele erau reglate de zor în SUA, cererea de petrol continua să crească, permițând Iranului — și altor țări binecuvântate cu această bogăție naturală — să se aștepte la profituri majore și pe viitor. Puterea nucleară, conchidea un raport solicitat personal de șah, era „cea mai economică sursă de energie“ care putea să asigure necesarul energetic al țării. Pornindu-se de la dubla presupunere că prețul petrolului avea și pe viitor să crească și că dispozitivele, construcțiile și întreținerea lor aveau să se ieftinească, dezvoltarea unei industrii nucleare părea o mișcare logică — mai ales că acest proiect prestigios ar fi arătat și cât de mult se modernizase Iranul.⁵³ Șahul a supervizat personal proiectul, cerându-i doctorului Akbar Etemad de la nou-înființata Organizație a Energiei Atomice din Iran să-i raporteze direct lui.⁵⁴

Primii la care s-a apelat au fost americanii. În 1974, s-a negociat un acord inițial prin care SUA încuviința să vândă către Iran două reactoare și uraniul îmbogățit aferent. Înțelegerea a fost prelungită în 1975, când s-a ajuns la un tratat comercial de 15 miliarde de dolari, care includea garanția că Iranului i se vor vinde opt reactoare, la prețul fix de 6,4 miliarde de dolari.⁵⁵ În următorul an, președintele Ford a aprobat o înțelegere care-i permitea Iranului să cumpere și să opereze un sistem construit în SUA, care includea o instalație de reprocesare, ce putea să extragă plutoniu din

combustibilul nuclear pentru reactor, permițând astfel Teheranului să controleze „un ciclu de combustibil nuclear”. Șeful administrației prezidențiale n-a ezitat să aprobe această tranzacție: în anii 1970 lui Dick Cheney nu i se părea dificil să-și „dea seama” care erau intențiile Iranului.

Achizițiile făcute de șah de la americani erau parte a unui plan ambițios și mult mai vast, care se baza pe tehnologie, experți și materii prime provenite din alte țări vestice. În 1975, au început lucrările la două reactoare presurizate cu apă, lângă Bushehr, în zona Golfului, după ce se semnaseră contracte cu Kraftwerk Union AG din Republica Federală Germania, care se angaja totodată să furnizeze combustibilul de pornire și necesarul pe următorii zece ani. Mai multe scrisori de intenție au fost semnate cu Kraftwerk, dar și cu Brown Boveri și cu Framatome din Franța, în vederea construirii a încă opt reactoare, incluzând și condiția ca Iranului să-i fie furnizat uraniu îmbogățit. Alte înțelegeri separate au fost încheiate pentru reprocesarea uraniului în Franța, ce urma să fie trimis iarăși în Teheran spre a fi îmbogățit, și apoi să fie reutilizat intern ori vândut unui terț, la alegerea Iranului.⁵⁶

Deși Iranul era semnatat al Tratatului de Neproliferare Nucleară din 1968, se vorbea adesea în lumea serviciilor secrete despre programul de realizare a unei arme nucleare clandestine — ceva nu tocmai surprinzător, dacă se ținea cont că șahul declarase că Iranul vrea „neîndoielnic și mai curând decât ați putea crede” să-și pună la punct capacitățile militare nucleare⁵⁷. Un raport al CIA redactat în 1974, care analiza proliferarea nucleară în general, ajungea la concluzia că, deși Iranul era într-un stadiu incipient, exista probabilitatea ca șahul să-și atingă scopul pe la mijlocul anilor 1980 — „dacă mai trăiește”.⁵⁸

Și alte țări căutau să investească în tehnologie nucleară pentru uz civil, dar să atingă și potențial nuclear militar. În anii 1970, sub conducerea lui Saddam Hussein, Irakul a cheltuit enorm, cu scopul explicit de a construi bomba nucleară.⁵⁹ Saddam, un lider ambițios, își stabilise „un plan de producție de șase bombe pe an”, potrivit doctorului Khidir Hamza, pus în fruntea programului în anii 1980. Acest ritm i-ar fi oferit Irakului, în două decenii, mai multe bombe nucleare decât avea China. Nu s-a precupețit nicio cheltuială. Ingineri și oameni de știință irakieni au fost trimiși în număr mare la specializare în străinătate, mai ales în Franța și Italia, în vreme ce acasă se făcea tot posibilul pentru a se utiliza programele civile ca să se obțină tehnologii, abilități și infrastructura necesare pentru crearea unui arsenal nuclear.⁶⁰

Irakienii erau decizi să facă tot ce era necesar. După ce cumpăraseră deja un reactor de cercetare de doi megawați de la Uniunea Sovietică, utilaj care se defectase în 1967, și-au îndreptat atenția către obținerea unui reactor cu gaz-grafit și a unei uzine de reprocesare, pentru plutoniul ce avea să fie produs. Când Franța le-a respins solicitările, irakienii și-au trimis agenți în Canada, sperând să poată achiziționa un reactor similar cu cel care îi permisesse Indiei să testeze un dispozitiv nuclear în 1974. Francezii au reînceput negocierile, în urma cărora s-a ajuns la înțelegerea de construire a unui reactor Osiris și a unui alt reactor mai mic, pentru cercetare, ambele alimentate cu uraniu potrivit pentru transformarea în armament. Alte materiale esențiale pentru dubla folosire au fost cumpărate din Italia, inclusiv compartimente de izolare și dispozitive de separare și de procesare, capabile să extragă plutoniu din uraniu iradiat, cu o capacitate de producție de opt kilograme pe an.⁶¹

Puțini se îndoiau că irakienii aveau o agendă ascunsă și că energia nu era singura lor preocupare. Israelienii, în special, le monitorizau cu multă îngrijorare progresul în domeniul nuclear, adunând informații detaliate despre programul militar al vecinilor lor — cu interes sporit față de uzina Tammuz de lângă Bagdad, la al-Tuwaitha, mai cunoscută sub numele de reactorul de la Osirak. Israelul investea mult, la rândul său, în propriul program de înarmare nucleară, precum și într-un sistem de rachete modificate, de concepție franceză, ce puteau lansa încărcături nucleare pe o rază de maximum 350 de kilometri.⁶² Deja în perioada Războiului de Yom Kippur din 1973, se credea că Israelul avea la dispoziție un arsenal format din treisprezece dispozitive nucleare.⁶³

Atunci când era nevoie, Occidentul închidea ochii. În Irak, de pildă, la începutul anilor 1970, britanicii au ajuns la concluzia că, „deși represiv și deloc plăcut, actualul guvern pare să păstreze bine controlul“. Era un regim politic stabil, cu care englezii, prin urmare, puteau să facă afaceri.⁶⁴ La fel, nici activitatea Pakistanului — care a construit în anii 1970 buncăre subterane pentru a testa pe furiș și, în cele din urmă, pentru a detona cu succes bomba nucleară — nu a fost verificată. Cinci tuneluri orizontale au fost săpate în inima unui masiv de granit din dealurile Ras Koh, în Belucistan, concepute fiecare să suporte o detonare de douăzeci de kilotone.⁶⁵ Așa cum au consemnat cu malițiozitate oamenii de știință pakistanezi, „Occidentul era sigur că o țară subdezvoltată ca Pakistanul n-ar fi putut niciodată stăpâni această tehnologie“ și totuși, în același timp, țările vestice au făcut „eforturi stăruitoare, intense, de a ne vinde totul...

Ne-au rugat, literalmente, să cumpărăm echipamente de la ei⁶⁶. Nu era, aşadar, greu de înţeles de ce retorica fermă împotriva proliferării a unor ţări precum SUA, Anglia şi Franţa, ce refuzau inspecţiile şi regulile Agenţiei Internaţionale pentru Energie Atomică, irita statele nevoite să desfăşoare în secret experimentele în domeniul nuclear; însă adevărata ipocrizie, până la urmă, consta în entuziasmul cu care ţările dezvoltate primeau bani gheaţă sau îşi asigurau accesul la petrol ieftin.

Au existat şi încercări, fără tragere de inimă, de restricţionare a accesului la echipament nuclear. În 1976, Kissinger a sugerat că Pakistanul ar fi trebuit să-şi potolească avântul manifestat în proiectul de reprocesare şi, în schimb, să se bazeze pe o centrală pe care o construiau SUA în Iran, parte a unui program conceput de Dick Cheney, ce prevedea ca respectiva centrală să servească nevoilor energetice ale întregii regiuni. Când preşedintele Pakistanului a refuzat oferta, americanii au ameninţat că vor anula ajutorul oferit ţării.⁶⁷

Până şi Kissinger începea să se gândească dacă era înţelept ca unor guverne străine să li se permită accesul la tehnologii din domeniul energiei nucleare. „Sincer, m-am săturat de înţelegerea cu Iranul [pentru construirea de reactoare nucleare], a zis la o întrunire a Departamentului de Stat din 1976, în ciuda rolului central pe care-l jucase în negocieri. Am sprijinit-o, dar în orice regiune te-ai uita, vezi fraudă... Suntem singura ţară suficient de fanatică şi nerealistă, încât să acţioneze contrar interesului ei naţional”.⁶⁸

Asemenea afirmaţii demonstau că administraţia americană simţea că SUA erau într-o situaţie fără ieşire şi că opţiunile erau limitate. Ideea a fost clar exprimată de membrii National Security Council la sfârşitul anilor 1970, care aveau să declare că „Statele Unite ale Americii nu aveau nicio alternativă strategică evidentă la relaţia strânsă cu Iranul”, fiindcă îşi întrerupseseră legăturile cu celelalte state din zonă.⁶⁹ Cu toate că regimul şahului era tot mai criticat în mass-media occidentală, în special din cauza metodelor brutale ale poliţiei secrete Savak, guvernul american îi oferea sprijin politic în continuare, consistent şi faţiş. În 1977, în Ajunul Anului Nou, preşedintele Carter s-a deplasat la Teheran, fiind oaspete de onoare la dineul de sfârşit de an. „Iranul, a declarat preşedintele, este o insulă de stabilitate într-una dintre cele mai frământate zone ale lumii”. Şi era meritul „conducerii excepţionale a şahului”. Succesele ţării datorau mult „Majestăţii Voastre, cărmuirii voastre şi respectului, admiraţiei şi iubirii pe care v-o oferă poporul vostru”, a afirmat preşedintele.⁷⁰

Era mai puțin un discurs măgulitor la ceas aniversar, cât o negare a realității, fiindcă nori de furtună se adunau, vizibili pentru toată lumea. În Iran, creșterea demografică, urbanizarea rapidă și cheltuielile extravagante ale regimului represiv avuseseră un efect devastator. Se adăuga și corupția endemică — sute de milioane de dolari primiți „comision“ de familia regală și de cei apropiați regimului pentru fiecare reactor în parte.⁷¹ La finele anilor 1970, situația în Teheran era neplăcută: mulțimi tot mai numeroase ieșeau în stradă pentru a protesta împotriva lipsei de dreptate socială, iar costul vieții crescuse din cauza scăderii prețurilor la petrol, deoarece rezervele mondiale începeau să depășească cererea.

Nemulțumirea crescândă a populației s-a dovedit un instrument în mâinile ayatolahului Khomeini, exilat între timp la Paris, după ce fusese deportat din Irak, pe baza unei înțelegeri cu șahul, făcute în 1975. Khomeini — al cărui fiu mai mare a fost, probabil, asasinat de Savak, în 1977 — a preluat controlul asupra situației, oferind o descriere a stării generale din Iran, în care identifica relele societății și promitea, totodată, eradicarea lor. Era un orator strălucit, în stare să înțeleagă spiritul vremurilor, așa cum fusese și Mosaddeq cu trei decenii în urmă. Făcând apel la revoluționarii de stânga, la islamiștii radicali și la aproape toți cei ce se aflau în afara cercului puterii, Khomeini a declarat că sosise clipa ca șahul să renunțe la tron. O cârmuire înțeleaptă ar fi trebuit să emane de la poporul iranian și de la Islam — nu de la șah.

Pentru a potoli temerile că Iranul avea să devină un stat religios, Khomeini a promis că predicatorii, clericii și adepții fanatici nu vor conduce țara direct, ci vor oferi doar călăuzire. A stabilit patru principii pentru viitorul țării: utilizarea legii islamice, eradicarea corupției, abolirea legilor nedrepte și încetarea amestecului străin în afacerile interne ale Iranului. Nu era un manifest complicat — dar era eficient, deoarece se adresa mai multor categorii sociale și surprindea problemele și dificultățile nu doar ale Iranului, ci ale întregului spațiu musulman. Argumentul că averea încăpuse pe mâinile unei elite restrânse, pe spezele celor mulți, nu era doar puternic, ci incontestabil. În anii 1970, peste 40% din populația țării putea fi considerată subnutrită potrivit standardelor Organizației Mondiale a Sănătății; inegalitățile erau larg răspândite, bogații se îmbogățeau și mai mult, iar starea săracilor nu se îmbunătățea semnificativ.⁷² Poporul iranian trebuia să protesteze, a declarat Khomeini, și să le ceară soldaților să li se alăture, „chiar dacă trag în voi și văucid“. La nevoie, să moară, ca frați, mii dintre ai noștri. Dar să arătăm „că sângele este mai puternic decât sabia“.⁷³

Deoarece situația devenea din ce în ce mai încordată, șahul — în care americanii își pusese rădăcina nădejdi — s-a dus pe aeroportul din Teheran, unde a oferit o scurtă declarație, spunând: „mă simt obosit și am nevoie de odihnă”, înainte de a părăsi definitiv țara la bordul unei aeronave.⁷⁴ Se poate doar specula dacă ar fi putut preveni ceea ce s-a întâmplat după aceea. Este mai limpede însă cum au reacționat față de situație unii lideri europeni. Schmidt, cancelarul Germaniei, l-a „atacat personal” pe Carter în timpul discuțiilor legate de Orientul Mijlociu, afirmând că „amestecul americanilor în regiune... cauzase probleme cu petrolul în întreaga lume”. Era, așa cum s-a exprimat președintele american, „una dintre cele mai proaste zile din cariera mea diplomatică”.⁷⁵

SUA duseseră o politică de negare completă a realității și nu știuseră să interpreteze semnele dezastrului. La începutul lui 1979, Washingtonul l-a trimis la Teheran pe generalul Robert Huyser, șeful Statului-Major al armatei SUA din Europa, pentru a-și arăta sprijinul pentru șah și, mai ales, să demonstreze armatei iraniene că americanii sprijineau în continuare regimul. Lui Huyser nu i-a luat mult timp până când și-a dat seama că jocurile erau făcute deja — și că viața lui era, posibil, în pericol. Din ceea ce văzuse în Iran, a înțeles că domnia șahului se sfârșise și că nimic nu l-ar fi putut opri pe Khomeini.⁷⁶

Planul politicii americane dăduse greș. Timp, efort și mijloace fuseseră investite în Iran, precum și în țările învecinate, încă după cel de-al Doilea Război Mondial. Liderii locali fuseseră măguliți și li se făcuse pe plac, în vreme ce aceia nedispuși să cedeze fuseseră înlăturați de la putere cu forța ori fuseseră înlocuiți. Metodele folosite pentru controlul complicatului mecanism al Asiei eșuaseră spectaculos. Statele occidentale, pentru a-l cita pe Sir Anthony Parsons, ambasadorul britanic la Teheran în acea perioadă, „se uitau prin telescopul potrivit... dar se concentrau pe ținta greșită”.⁷⁷ Mai mult decât atât, propaganda antiamericană unea aproape toate țările din regiune. Siria și Irakul își îndreptau privirile spre URSS; India era mai apropiată de Moscova decât de Washington, în vreme ce Pakistanul era dispus să accepte sprijinul americanilor numai în măsura în care îi convenea. Iranul, o piesă crucială din acest puzzle, părea pierdut. Situația semăna cu sfârșitul unei epoci, așa cum afirma Khomeini într-un discurs din ultima parte a lui 1979: „Toate problemele Răsăritului își au originea în acești străini de la Apus și, în acest moment, în America. [...] Toate problemele noastre vin din America”.⁷⁸

Pierderea puterii de către șah a stârnit panică la Washington — și speranță la Moscova. Prăbușirea Iranului părea un punct de cotitură plin de oportunități. Era aproape comic modul greșit în care occidentalii interpretaseră situația în Iran, dar și în alte părți — de pildă, în Afganistan, unde ambasada americană de la Kabul raporta, în 1978, că relațiile cu autoritățile locale erau excelente.⁷⁹ Într-adevăr, în optimista viziune americană, istoria recentă a Afganistanului constituia o poveste de succes, așa cum păruse și Iranul în trecut: numărul de școli crescuse de zece ori începând din 1950; tot mai mulți studenți urmau discipline tehnice, precum medicina, dreptul și științele; înflorise și educația femeilor, odată ce crescuse sensibil numărul de fete care terminau ciclul școlar primar. Circulau zvonuri că președintele Daoud, care luase puterea în 1973, ar fi fost recrutat de CIA și că agenda progresistă pe care o urmărea era alcătuită din idei sugerate de americani. Deși aceste calomnii s-au dovedit neadevărate, faptul că au fost cercetate de diplomați din Washington și Moscova subliniază cât de intensă era competiția dintre cele două superputeri — și dorința de a juca versiunea cea mai nouă a Marelui Joc în Asia.⁸⁰

Acum, era deosebit de important modul cum aveau să se așeze lucrurile după scurta perioadă de turbulență. Părea limpede că Statele Unite ale Americii își cam pierduseră poziția dominantă. Americanii pierduseră pariul pus pe șah și pe Iran; erau și alții, de-a lungul vechilor Drumuri ale Mătăsiilor, dispuși să facă oferte. În condițiile revoluției din Iran și ale relațiilor excelente ale Irakului cu Uniunea Sovietică, SUA erau nevoite să gândească bine următoarea lor mutare, care s-a dovedit, în final, dezastruoasă.

DRUMUL SPRE CATASTROFĂ

Revoluția din Iran a dărâmat castelul din cărți de joc clădit de americani. Semnele indicând instabilitatea apăruseră cu ceva vreme în urmă. Corupția regimului politic, combinată cu stagnarea economică, paralizia politică și brutalitatea poliției alcătuiseră o combinație neplăcută — invocată de politicienii care îl criticau pe șah, ale căror promisiuni de reformare a statului au fost bine primite.

Cei îngrijorați de situația din Iran deveneau și mai neliniștiți din cauza semnelor că URSS plănuia să profite de întorsătura evenimentelor. Acțiunile sovieticilor au continuat chiar și după ce KGB și-a pierdut principalul cap de pod în Iran, pe generalul Ahmad Mogharebi, socotit de Moscova „cel mai bun agent al Rusiei“, care avea contacte în toate mediile elitei iraniene. El fusese arestat de Savak în 1977; poliția secretă devenise suspicioasă în urma întâlnirilor frecvente pe care generalul le avea cu reprezentanții KGB, de la care primea directive.¹ Arestarea a dus însă la intensificarea activității sovieticilor.

Existau speculații că neobișnuitul flux de tranzacții în riali iranieni de pe piețele de valută elvețiene, în prima parte a anului 1978, se datorau serviciilor secrete sovietice; vizibila calitate grafică a broșurii distribuite de partidul de stânga Tudeh, numită *Navid*, i-a convins pe unii că aceasta era tipărită nu doar cu ajutor sovietic, ci chiar în ambasada sovietică din Teheran. În afara țării, s-au înființat tabere noi pentru antrenarea disidenților iranieni (printre alții) în tactici de gherilă și pentru învățarea noțiunilor de doctrină marxistă, semn că Moscova se pregătea să umple orice gol de

putere în eventualitatea căderii șahului.² Acțiunile făceau parte dintr-un plan mai vast privind regiunea, care părea să treacă printr-o perioadă de schimbări. Ajutor suplimentar a fost furnizat și președintelui Assad din Siria, deși KGB îl considera „un megaloman șovin și mic-burghez”.³

Unii politicieni, care priveau de aproape desfășurarea evenimentelor, erau convinși că dezastrul pândește de după colț. Pe la sfârșitul lui 1978, William Sullivan, ambasadorul SUA la Teheran, trimitea o telegramă la Washington intitulată „*Thinking the Unthinkable*”, în care îndemna la punerea de îndată în aplicare a planurilor de urgență. Telegrama a fost ignorată — la fel și recomandarea lui Sullivan, care propunea găsirea, cu prima ocazie, a „unui *modus vivendi* între armată și liderii religioși”. Cu alte cuvinte, sugera că SUA trebuiau să deschidă canale de comunicare cu ayatolahul Khomeini, înainte ca acesta să ia puterea.⁴ Cu toate acestea, demnitari influenți de la Casa Albă credeau în continuare că Statele Unite ale Americii puteau controla situația, așa că au menținut sprijinul acordat șahului și au fost de acord cu o propunere făcută la sfârșitul lui ianuarie 1979 de către prim-ministrul Shapur Bakhtiar, care era de părere că ayatolahul Khomeini trebuia arestat dacă punea piciorul în Iran.⁵

Inutilitatea și îngustimea acestei perspective au devenit evidente în doar câteva zile. În 1 februarie 1979, ayatolahul Khomeini a aterizat la Teheran, la paisprezece ani după ce fusese exilat. O mulțime imensă l-a întâmpinat la aeroport și l-a urmat în deplasarea sa către Cimitirul Martirilor, situat la optsprezece kilometri spre sud de Teheran, unde îl așteptau încă 250 000 de adepți. „Voi da cu pumnul în gura acestui guvern, a amenințat sfidător ayatolahul. De acum înainte eu voi numi guvernul”. Relatând despre discursul său, BBC a estimat că 5 milioane de oameni umpluseră străzile la întoarcerea lui Khomeini în capitală.⁶

Lucrurile se mișcau iute; grăbiți, susținătorii lui Khomeini preluau controlul asupra țării. În 11 februarie, ambasada SUA și-a închis porțile, iar ambasadorul Sullivan a transmis la Washington următorul mesaj: „Armata se predă. Khomeini câștigă. Distrug toate documentele confidențiale”. Trei zile mai târziu, materiale compromițătoare încă erau făcute bucăți, când militanții au dat buzna în incinta ambasadei — deși ordinea a fost restabilită repede de aghiotanții lui Khomeini.⁷ În 16 februarie, ambasadorul Sullivan s-a întâlnit cu Mahdi Bâzargân, nou-numitul premier, și i-a spus acestuia că Statele Unite ale Americii nu aveau niciun interes să intervină în treburile interne ale Iranului.⁸ În mai puțin de o săptămână, SUA au recunoscut oficial noul regim politic — care, în urma unui

referendum, a declarat, la 1 aprilie, că țara avea să fie cunoscută de atunci încolo sub numele de „Republica Islamică a Iranului“. Un al doilea referendum, ținut la sfârșitul anului, a ratificat o nouă constituție, care susținea că, pe viitor, „tot ceea ce ține de domeniile civil, penal, financiar, economic, administrativ, cultural, militar, precum și alte legi și reglementări se va baza pe principii «islamice»“.⁹

Decenii întregi, americanii mizaseră foarte mult pe șah și pe Iran. Acum, trebuiau să plătească scump pentru că pierduseră jocul. Revoluția a trimis unde de șoc prin lumea întreagă, generând triplarea prețurilor la petrol. Efectul asupra economiilor mari consumatoare de combustibil din țările dezvoltate a fost dezastruos, iar inflația amenința să se ridice la cote astronomice. Pe măsură ce apărea panica, existau temeri că această criză avea să se extindă: pe la sfârșitul lui iunie, un număr îngrijorător de benzinării de pe întregul teritoriu al SUA și-au încetat activitatea din cauza lipsei de combustibil. Cota de popularitate a președintelui Carter a scăzut până la nivelul nemaiîntâlnit de 28% — cam cât avusese Nixon la apogeul scandalului Watergate.¹⁰ Deoarece campania de realegere a președintelui se apropia, se părea că schimbarea de regim de la Teheran avea să fie un factor important în rezultatele electorale viitoare.

Nu doar creșterea prețului la petrol amenința să afecteze economiile occidentale. La fel de mare impact aveau anularea în masă a comenzilor și imediata naționalizare a industriei. British Petroleum (BP), moștenitoarea concesiunii inițiale a lui Knox D'Arcy, a fost forțată să admită o reorganizare majoră (și să vândă acțiuni), după ce a pierdut dintr-odată câmpurile petrolifere, ce însemnau 40% din producția mondială. Mai erau contractele pentru construcții de oțelării, îmbunătățiri de terminale pentru aeroporturi și dezvoltare portuară, la care s-a renunțat peste noapte, plus contractele pentru armament, anulate. În 1979, Khomeini a refuzat mărfuri din SUA în valoare de 9 miliarde de dolari, ceea ce a lăsat fabricile cu dureroase găuri contabile și mari cantități de marfă în magazine, ce trebuia acum vândută pe alte piețe, mai puțin dornice de militarizare decât fusese regimul iranian al șahului.¹¹

Oricum, supraîncălzirea economiei Iranului, înainte de Revoluție, dusese la încetinirea programului nuclear. Pierderile unor companii precum Creusot-Loire, Westinghouse Electric Corporation și Kraftwerk Union — cu sediul în Franța, SUA, respectiv Germania de Vest — au fost estimate la aproximativ 330 de miliarde de dolari.¹² Unii s-au arătat admirabil de stoice în fața condițiilor neprielnice. „Nu trebuie să uităm

cât de bine am dus-o pe vremea șahului, scria Sir Anthony Parsons, un diplomat cu multă experiență în Orientul Mijlociu, ambasador al Marii Britanii la Teheran în perioada întoarcerii lui Khomeini. Afacerile și comerțul britanic au obținut sume imense de bani pe seama Iranului¹³. Fără să mai spună, era clar însă că vremurile bune se sfârșiseră; mai bine se sărbătorea binele din trecut decât să se jelească viitorul.

Cu toate acestea, pentru SUA, miza depășea criza economică și politică declanșată în America. O oarecare consolare exista totuși pentru americani: ayatollahul și clericii săi respingeau politica ateistă a Uniunii Sovietice și manifestau prea puțină simpatie — sau afinitate — pentru grupurile de stânga din Iran.¹⁴ Chiar dacă înlăturarea șahului nu dusesese la câștiguri pentru URSS, SUA se simțeau obligate la defensivă; o serie de puncte strategice, altădată sigure, deveniseră precare sau fuseseră pierdute de-a binelea.

După ce preluase puterea, Khomeini închisese imediat toate stațiile americane din Iran ce serveau ca sisteme de avertizare în eventualitatea unor atacuri nucleare sovietice, precum și stațiile de ascultare ce monitorizau testele cu rachete din Asia Centrală. Astfel, SUA erau private de mijloace vitale de strângere a informațiilor despre rivala sa, tocmai într-un moment când acestea ar fi fost de o importanță suplimentară, fiindcă americanii și sovieticii purtau discuții intense pentru limitarea numărului de lansatoare de rachete balistice la nivelul existent. Închiderea acestor stații ce jucaseră un rol important în procesul de verificare amenința, așadar, să compromită seria de înțelegeri privitoare la armamentul strategic, ce fusese negociată vreme de câțiva ani și, totodată, să afecteze discuții aflate în desfășurare pe subiecte extrem de sensibile.

Aveau să treacă cel puțin cinci ani, a spus amiralul Stansfield Turner, directorul CIA, comisiei senatoriale pentru informații la începutul lui 1979, până să fie refăcută capacitatea de monitorizare a testelor cu rachete ale sovieticilor.¹⁵ O „adevărată prăpastie“ se căscase în colectarea de date strategice ca rezultat al evenimentelor din Iran, nota Robert Gates, responsabilul CIA pentru URSS (și, mai târziu, director al agenției și secretar de stat). Eforturi „de o excepțională delicatețe“ au fost întreprinse pentru construirea altor alianțe care să umple golul. Printre altele, s-au purtat discuții la nivel înalt cu liderii chinezi, legate de construirea în vestul Chinei a unor stații de ascultare care să le înlocuiască pe cele pierdute. Totul s-a pus la cale în timpul vizitei secrete a amiralului Turner și a lui Gates la Beijing, în iarna anilor 1980–1981, călătorie despre care avea să se vorbească abia peste mulți ani (deși cu mici amănunte semnificative).¹⁶

Biroul de Operațiuni Sigint (Signals Intelligence) a construit stații la Qitai și Korla, în Xianjing, unde operatori provenind de la Departamentul Tehnic al Statului-Major al Armatei de Eliberare Populară lucrau în strânsă colaborare cu tehnicieni și consilieri americani.¹⁷ Cooperarea dintre armatele americană și chineză era o consecință secundară a căderii regimului șahului.

Între timp, revoluția iraniană, chiar dacă nu îi ajutase pe sovietici din punct de vedere politic, cu siguranță o făcuse din punct de vedere militar. În ciuda eforturilor de la ambasada americană din Teheran pentru distrugerea unor documente importante, viteza și forța schimbării care transformase țara au dus la câteva pierderi păgubitoare. Șahul cumpărase o flotă de avioane F-14 Tomcat, împreună cu un sistem ultrasofisticat Phoenix de rachete aer-aer, unul sol-aer Hawk, plus diverse arme și sisteme antitanc de înaltă tehnologie. Sovieticii au reușit să obțină imagini clare și de aproape, foarte valoroase, ba chiar, în unele cazuri, manuale de utilizare ale echipamentelor. Era vorba nu doar de o pierdere stânjenitoare, ci de o situație cu potențiale implicații grave pentru securitatea națională a Statelor Unite ale Americii, precum și a aliaților lor.¹⁸

Autoritățile americane aveau sentimentul că ordinea lumii se prăbușea — mai ales că schimbări se petreceau și în alte părți, nu doar în Iran. SUA urmăriseră cu atenție evenimentele din Afganistan, țară a cărei importanță strategică sporise și mai mult în urma Revoluției lui Khomeini. În primăvara lui 1979, de exemplu, o echipă a CIA a analizat posibilitatea ca stațiile de supraveghere pierdute în Iran să fie instalate în Afganistan.¹⁹ Problema era că și în Afganistan situația evolua foarte repede, într-un mod tot mai asemănător cu ceea ce se petrecea în Iran.

Tulburările începuseră când regele Zahir, iubitor al jocului de șah, fusese dat jos de nepotul său, Muḥammad Dāwud, care preluase, în 1973, funcția de președinte. Apoi, peste cinci ani, Dāwud însuși a fost înlăturat, eveniment deloc surprinzător, dacă avem în vedere brutalitatea regimului său, care ajunsese să execute fără proces deținuți politici, întinși cu fața la pământ, în perimetrul rău-fametei și suprapopulatei închisori Pul-i Charkhi, situată în apropierea Kabulului.²⁰

Radicalii comuniști care luaseră locul lui Dāwud s-au dovedit la fel de nemiloși — dar și de un progresism neabătut: își stabiliseră o agendă ambițioasă de modernizare a țării. Sosise clipa, au declarat ei, să creștem nivelul alfabetizării, să anihilăm structura „feudală” a sistemului

tribal, să punem capăt discriminării etnice și să le acordăm femeilor drepturi, inclusiv egalitate în privința educației, siguranța locului de muncă și accesul la îngrijire medicală.²¹ Introducerea acestor schimbări însemnate a provocat o reacție furioasă, în special în rândul clericilor musulmani; întocmai cum avea să se întâmple și la începutul secolului XXI, încercările de reformă au izbutit doar să îi unească pe tradiționaliști, proprietari de pământuri, lideri tribali și mullahi întru cauza comună a apărării intereselor proprii.

Opoziția a devenit iute gălăgioasă și periculoasă. Prima revoltă majoră a avut loc în martie 1979, la Herât, în partea de vest a țării, unde cei care proclamau independența națională, întoarcerea la tradiție și respingerea influențelor externe se simțeau încurajați de evenimentele din Iranul învecinat. Insurgenții s-au îndreptat împotriva tuturor ținutelor — inclusiv asupra cetățenilor sovietici din oraș, care au fost măcelăriți de gloata dezlănțuită.²² Agitația s-a răspândit curând și în alte orașe, inclusiv la Jalālābād, unde unitățile militare afgane au refuzat să opună rezistență, preferând să întoarcă armele și să-și ucidă consilierii sovietici.²³

URSS a răspuns cu precauție acestor evenimente. Vârșnicii membri ai Politburo au concluzionat că era nevoie să li se furnizeze sprijin turbulențelor și degrabă vărsătorilor de sânge comuniști afgani aflați la putere, dintre care unii aveau relații vechi cu Uniunea Sovietică, pentru a-i ajuta să facă față agitațiilor ce se întindeau acum și în Kabul. O serie de măsuri au fost luate pentru întărirea regimului condus de președintele Nur Muḥammad Taraki, bine privit la Moscova, socotit de unii un „Maxim Gorki afgan” pentru scrierile sale pe „teme ale socialismului științific” — un adevărat omagiu.²⁴ Transporturi generoase de cereale și de alimente au fost trimise peste graniță, iar împrumuturile au fost scutite de dobânzi. Ca să sprijine colectarea de bani la bugetul de stat, sovieticii s-au oferit să plătească peste dublul sumei achitate în urmă cu un deceniu pentru gazul afgan.²⁵ Deși solicitările pentru arme chimice și gaze toxice au fost respinse, Moscova a furnizat totuși sprijin militar, trimițând 140 de piese de artilerie, 48 000 de puști și aproape o mie de lansatoare de grenade.²⁶

Toate aceste gesturi au fost observate la Washington, unde implicațiile „treptatei, dar inconfundabilei” implicări sovietice în Afganistan au fost cântărite cu multă atenție. Dacă URSS i-ar fi furnizat lui Taraki ajutor militar direct și ar fi trimis trupe, remarca autorul unui raport la nivel înalt, aveau să apară consecințe nu doar în Afganistan, ci peste toată coloana vertebrală a Asiei, în Pakistan și în China — consecințe cu adevărat

profunde.²⁷ Incertitudinea în privința viitorului apropiat a devenit evidentă odată cu uciderea ambasadorului american la Kabul, în februarie 1979. La câteva zile după reîntoarcerea acasă a lui Khomeini, vehiculul blindat al ambasadorului Adolph Dubs a fost atacat ziua în amiaza mare, într-un loc ce semăna cu un punct de control al poliției. A fost dus la Kabul Hotel (în prezent, luxosul hotel Kabul Serena), unde a fost ținut ostatic câteva ore, înainte de a fi omorât în timpul unei încercări eșuate de salvare.²⁸

Deși nu era limpede cine se aflase în spatele răpirii ambasadorului sau care fuseseră motivele, era destul pentru a încuraja Statele Unite ale Americii să se implice mai mult în cele ce se petreceau în țară. Ajutoarele către Afganistan au fost imediat sistate, oferindu-se sprijin anticomunismului și altora care se opuneau noului guvern.²⁹ Astfel, a început o lungă perioadă în care SUA, de bunăvoie, în mod activ, au căutat cooperarea cu islamistii, a căror opoziție la programul stângii politice era pe aceeași lungime de undă cu atitudinea americanilor. A durat două decenii până când prețul colaborării a devenit evident.

Această nouă abordare avea la bază temerea că Afganistanul ar fi putut să cadă în mâna sovieticilor, care, pe la jumătatea lui 1979, păreau să pregătească o intervenție militară. Chestiunea intențiilor URSS a ajuns un punct principal pe agenda serviciilor secrete americane și subiect al nenumăratelor rapoarte ce subliniau ultimele evenimente — chiar dacă asta nu însemna că și înțelegeau, de fapt, ce se întâmplă.³⁰ Un raport prezentat membrilor National Security Council, cu titlul „*What Are the Soviets Doing in Afghanistan?*”, a prilejuit un răspuns plin de candoare: „Pur și simplu, nu știm”.³¹ Era dificil de deslușit strategia Moscovei, în schimb, înlăturarea șahului însemna că Statele Unite ale Americii își pierduseră principalul aliat în regiune; exista posibilitatea îngrijorătoare ca, printr-un efect de domino, situația americanilor să aibă și mai mult de suferit.

Sovieticii se temeau exact de același pericol. Evenimentele din Iran nu le-au adus niciun beneficiu, ba chiar au fost considerate în detrimentul URSS, fiindcă venirea lui Khomeini la putere a redus anumite oportunități, în loc să le sporească. Prin urmare, șefii armatei sovietice au elaborat planuri de rezervă în vederea trimiterii masive de trupe, în eventualitatea că ar fi fost nevoie de întărirea pozițiilor „guvernului națiunii prietene a Afganistanului”, așa cum s-a exprimat Leonid Brejnev, secretarul general al Partidului Comunist din Uniunea Sovietică. SUA au monitorizat mișcările de trupe la granița nordică a Iranului și a Afganistanului, descoperind

astfel deplasarea unei unități Speznaz* la Kabul, împreună cu un batalion de parașutiști, despre care CIA a concluzionat că fuseseră trimiși să asigure securitatea bazei aeriene Bagram, punctul principal de intrare pentru proviziile furnizate de sovietici.³²

În acest stadiu critic, totuși, viitorul Afganistanului a intrat brusc în joc. În septembrie 1979, în urma luptelor pentru putere, Hafizullah Amin, un om pe cât de ambițios, pe atât de greu de deslușit, l-a înlăturat pe Nur Muḥammad Taraki. În articolele de fond apărute în *Pravda*, ziarul oficial care reflecta linia politică a Politburo, fusese scos, în mod explicit, din rândul eventualilor lideri viabili.³³ Acum, Amin era denunțat la Moscova drept inamic al revoluției, un om care căuta să se folosească de rivalitățile tribale pentru a-și atinge scopurile personale, un „spion al imperialismului american”.³⁴ Sovieticii mai erau preocupați și de informația tendențioasă potrivit căreia Amin ar fi fost recrutat de CIA — un zvon răspândit din plin și de dușmanii săi din Afganistan.³⁵ Din stenogramele întrunirilor Politburo-ului, reiese că liderii comuniști de la Moscova erau foarte îngrijorați de reorientarea lui Amin către SUA și de eforturile depuse de americani pentru instalarea la Kabul a unui guvern care să le fie favorabil.³⁶

Sovieticii deveneau din ce în ce mai preocupați de situație. Întâlnirile frecvente ale lui Amin cu șeful misiunii americane în Afganistan de dinainte de puci păreau să indice că Washingtonul se re poziționa după eșecul catastrofal al politicii sale în Iran. Când Amin a devenit tot mai dur în negocierile cu sovieticii, arătându-se, totodată, după luarea puterii, din ce în ce mai deschis pentru o înțelegere cu SUA, s-a dat consemnul trecerii la fapte.³⁷

Potrivit acestei logici, dacă URSS renunța acum la atitudinea sa fermă și își părăsea aliații, avea să piardă influența, nu doar în Afganistan, ci în întreaga regiune. Mai târziu, generalul Valentin Varennikov avea să-și amintească faptul că ofițerii superiori „erau preocupați că dacă trupele SUA erau împinse afară din Iran, aveau să-și mute bazele în Pakistan și, de acolo, să ia în stăpânire Afganistanul”.³⁸

Schimbările petrecute în alte zone erau, de asemenea, îngrijorătoare pentru liderii sovietici și lăsau impresia că URSS era împinsă, în mod hotărât, în defensivă. În Politburo s-a discutat despre îmbunătățirea relațiilor

* Acronim de la *Voiska spetsialnogo naznachenia* (Troupe cu destinație specială), unități utilizate în misiuni de anihilare a organizațiilor teroriste, de sabotaj ș.a. (*N. red.*)

dintre Washington și Beijing la sfârșitul anilor 1970, un alt domeniu în care, potrivit membrilor acestui for, Moscova rămăsese în urmă.³⁹

În decembrie 1979, activiștii cu vechime din conducerea partidului i-au spus lui Brejnev că SUA încercau să creeze un „nou Imperiu Otoman”, care s-ar fi extins prin Asia Centrală; aceste temeri erau amplificate și de absența unui sistem solid de apărare antiaeriană de-a lungul frontierei sudice a Uniunii Sovietice. Era ca un pumnal împlântat de americani în inima URSS-ului.⁴⁰ Așa cum declara Brejnev, la puțină vreme după aceea, într-un interviu în *Pravda*, instabilitatea Afganistanului reprezenta una „dintre cele mai mari amenințări la adresa securității statului sovietic”.⁴¹ Era neapărată nevoie să se acționeze.

La două zile după întâlnirea dintre Brejnev și membrii conducerii sovietice, s-a dat ordinul conceperii unui plan de invazie bazat pe dislocarea inițială a unui contingent de 75 000 – 80 000 de soldați. Generalul Nikolai Ogarkov, șeful statului-major, un ofițer prudent din vechea școală militară sovietică, a reacționat cu furie. Inginer de meserie, Ogarkov a argumentat că o asemenea forță ar fi mult prea mică pentru a păstra controlul asupra căilor de comunicație și pentru a ocupa unele puncte-cheie de pe întinsul țării.⁴² Obiecțiile sale au fost respinse de Dmitri Ustinov, ministrul apărării, un supraviețuitor politic îmbătrânit în funcție, dispus să facă afirmații bombastice despre cât de minunate erau forțele armate sovietice, ale căror capacități de luptă, se arăta el convins, puteau „îndeplini orice sarcină trasată de partid și de popor”.⁴³

Dacă el credea cu adevărat în ceea ce spunea era o altă chestiune; conta însă că Ustinov și generația sa de veterani din cel de-al Doilea Război Mondial, care nu mai puteau înțelege schimbările rapide produse în lume, erau siguri că americanii intenționau să-i înlăture pe sovietici. Se spune că, la sfârșitul lui 1979, Ustinov ar fi întrebat: „Dacă ei pot face toate aceste pregătiri sub nasul nostru, noi de ce să plecăm fruntea, să fim precauți și să pierdem Afganistanul?”⁴⁴ La o ședință a Politburo din 12 decembrie, Ustinov împreună cu o clică de bătrâni încărungiți, precum Leonid Brejnev, Andrei Gromîko, Iuri Andropov și Konstantin Cernenko, și-au dat acordul pentru o intervenție militară în Afganistan.⁴⁵ Nu fusese deloc o decizie simplu de luat, ar fi spus Brejnev, citat de *Pravda*, câteva săptămâni mai târziu.⁴⁶

La două săptămâni după această ședință, în Ajunul Crăciunului, forțele sovietice au trecut granița în cadrul *Operațiunii Ștorm-333*. Nu era vorba despre o invazie, le-a declarat Ustinov comandanților care își conduceau dincolo de frontieră trupele, o afirmație ce avea să fie repetată iar și iar

de diplomații și politicienii sovietici de-a lungul următoarei decade; era, mai degrabă, o încercare de a reface stabilitatea, într-un moment în care „situația politică și militară în Orientul Mijlociu” era tulbure, și un răspuns la solicitarea guvernului de la Kabul „de a furniza ajutor internațional poporului afgan prieten”.⁴⁷

Din punctul de vedere al Washingtonului, momentul pica nespus de prost. În ciuda temerilor sovieticilor că SUA intenționau să își extindă influența în Afganistan, acum reieșea în mod clar starea de neputință a americanilor de a interveni în această regiune. După ce fugise din Teheran la începutul lui 1979, șahul se deplasase dintr-o țară într-alta în căutarea unui domiciliu permanent. Prin toamnă, președintele Carter fusese încurajat de membri importanți ai administrației sale să i se permită unui om pe moarte, care fusese prieten neabătut al Statelor Unite ale Americii, să primească îngrijiri medicale. În vreme ce propunerea era discutată, noul ministru de externe al lui Khomeini le-a spus consilierilor prezidențiali, verde în față, că „astfel, deschideți cutia Pandorei”.⁴⁸ Din documentele păstrate în arhivele Casei Albe reiese că președintele Carter era conștient de riscurile pe care și le asuma permițând intrarea șahului în SUA. „Ce o să mă mai sfătuiți să fac dacă iranienii dau buzna în ambasada noastră și ne iau oamenii ostatici?”, a întrebat președintele, fără să primească vreun răspuns.⁴⁹

În 4 noiembrie, la două săptămâni după ce șahul se internase la Cornell Medical Center din New York, un grup de studenți militanți iranieni au copleșit gărzile de la ambasada SUA din Teheran și au preluat controlul asupra ambasadei, luând ostatici aproximativ șaizeci de diplomați. Deși inițial scopul pare să fi fost un protest scurt și vehement legat de decizia de a-l primi pe șah pe teritoriul american, situația a escaladat rapid.⁵⁰ La 5 noiembrie, ayatolahul Khomeini a comentat întâmplarea de la ambasadă. Nu și-a măsurat vorbele, dar nici nu a îndemnat la calm. Ambasadele din Teheran, a declarat el, erau locuri unde „se ticluiau comploturi secrete” pentru a doborî Republica Islamică a Iranului. Păpușarul acestor comploturi, a continuat Khomeini, era „America, marele Satan”. A cerut apoi americanilor să-l „predea pe trădător”, pentru ca acesta să fie adus înaintea justiției.⁵¹

Eforturile inițiale ale Statelor Unite ale Americii de a detensiona situația au fost fie stupide, fie haotice. Unui emisar care aducea apelul personal al președintelui american adresat lui Khomeini i s-a refuzat

categoric o audiență cu ayatolahul, iar scrisoarea nu a mai fost transmisă; a ieșit la iveală că un alt diplomat fusese autorizat să deschidă discuții cu Organizația pentru Eliberarea Palestinei (OEP), ai cărei membri se aflau în spatele unor atacuri precum masacrul de la Jocurile Olimpice din München și al căror țel principal era edificarea unui stat palestinian în dauna Israelului. Și mai stânjenitoare decât dezvăluirea că SUA doreau ca OEP să mijlocească relația cu Iranul a fost vestea că iranienii înșiși le refuzaseră palestinienilor rolul de mediatori ai crizei.⁵²

Președintele Carter a decis atunci să ia măsuri mai hotărâte, care nu doar să aducă o soluție în criza ostaticilor, ci și să fie o luare de poziție: cu toate că șahul pierduse puterea, SUA rămâneau o forță cu care nu era de glumit în centrul Asiei. La 12 noiembrie 1979, într-o încercare de a pune regimul lui Khomeini sub presiune financiară, a anunțat un embargo asupra țiteiului iranian. „Nimeni, a declarat Carter în momentul când a făcut publice restricțiile de import, nu ar trebui să subestimeze hotărârea guvernului și a poporului american”.⁵³ Două zile mai târziu, președintele a mers și mai departe, emițând un ordin executiv de confiscare a unor bunuri iraniene în valoare de 12 miliarde de dolari. Aceste măsuri drastice au fost bine primite pe plan intern, iar Carter a avut parte de cea mai mare creștere a popularității președintelui, de la inventarea sondajelor Gallup.⁵⁴

Totuși, atitudinea dură a SUA a avut prea puține urmări. Teheranul a declarat că embargoul nu avea nicio relevanță. „Lumea întregă are nevoie de petrol, a zis ayatolahul Khomeini într-un discurs ținut la o săptămână după anunțul lui Carter. Lumea nu are nevoie de America. Alte țări vor apela la noi, care avem petrol, și nu la voi”.⁵⁵ Oricum, din punct de vedere logistic, măsurile restrictive nu erau ușor de impus, deoarece țiteiul iranian trecea adesea pe la terțe părți și putea, astfel, să ajungă în SUA. Faptul că boicotul punea presiune pe cantitățile aflate pe piață amenința să ducă la o inevitabilă creștere a prețurilor — ceea ce le convenea iranienilor, fiindcă le mărea veniturile.⁵⁶

Confiscarea proprietăților iraniene i-a speriat pe mulți vorbitori de arabă, îngrijorați de precedentul declanșat de acțiunile americanilor. Situația exacerba neînțelegerile politice cu țări precum Arabia Saudită, care nu vedea cu ochi buni mișcările politice ale Washingtonului în Orientul Mijlociu, mai ales în privința Israelului.⁵⁷ Așa cum concluziona un raport al CIA pregătit la câteva săptămâni după introducerea embargoului, „actualele noastre presiuni economice au puține șanse să aibă vreun efect pozitiv; impactul lor, de fapt, ar putea fi negativ”.⁵⁸

În plus, multe state vest-europene ezitau să fie angrenate în escaladarea conflictului cu Iranul. „Curând a devenit limpede, scria Carter, că până și cei mai apropiați aliați europeni n-aveau de gând să se supună riscurilor unui potențial boicot al petrolului și nici să-și primejduiască înțelegerile diplomatice de dragul ostaticilor americani“. Singura cale de a-i readuce la ordine era „amenințarea directă cu alte măsuri luate de SUA“. ⁵⁹ Prin urmare, Cyrus Vance, secretarul apărării din administrația Carter, a fost trimis în turneu politic prin Europa Occidentală cu mesajul că, dacă nu erau impuse sancțiuni Iranului, SUA aveau să acționeze unilateral, ba chiar să mineze Golful Persic dacă era necesar. ⁶⁰ Firește, un atare gest ar fi avut urmări asupra prețurilor — așadar, asupra economiilor dezvoltate. Ca să pună presiune pe Teheran, Washingtonul trebuia să-și amenințe propriii aliați.

În acest context tensionat, cu numeroase măsuri disperate, contraproductive și nechibzuite, a sosit vestea că trupele sovietice pătrundeau în Afganistan. Strategii americani au fost luați complet prin surprindere. Cu patru zile înainte de invazie, președintele Carter și consilierii săi evaluaseră planuri de capturare a insulelor din Golful Persic, aparținând Iranului, și trecuseră în revistă posibilități militare și operațiuni secrete destinate înlăturării lui Khomeini. O situație care nu prevestea nimic bun devenise de-a dreptul gravă. ⁶¹

Confruntate deja cu o dezastruoasă criză a ostaticilor, SUA erau forțate acum să ia notă de creșterea semnificativă a influenței sovietice în regiune. În plus, punctul de vedere al Washingtonului semăna cu al Moscovei — un atac asupra Afganistanului avea șanse mari să constituie debutul viitoarei expansiuni a uneia dintre superputeri în dauna celeilalte. Existau șanse mari ca, pe viitor, rușii să-și îndrepte atenția asupra Iranului, unde agitatorii urmau să provoace tulburări, așa cum sugera un raport al serviciilor secrete la începutul anilor 1980. Președintele american ar fi trebuit, prin urmare, să se gândească în ce condiții „am putea fi pregătiți să amplasăm forțe americane în Iran“. ⁶²

Carter s-a dezlănțuit în discursul privind starea uniunii din 23 ianuarie 1980. Invazia sovietică în Afganistan însemna că o regiune „de uriașă importanță strategică“ se afla acum sub amenințare, a declarat acesta. Acțiunea întreprinsă de Moscova eliminase o regiune-tampon și se apropiase periculos nu doar de un teritoriu în care „se află peste două treimi din țiteiul mondial exportabil“, ci și cruciala strâmtoare Ormuz, „prin care trebuie să fie transportat mare parte din petrolul lumii“. A trecut, așadar, la amenințări prudent formulate. „Să ne clarificăm pozițiile, a spus președintele. O încercare a oricărei forțe externe de a obține controlul

asupra Golfului Persic va fi privită ca un asalt asupra intereselor vitale ale Statelor Unite ale Americii și un asemenea asalt va fi respins prin orice mijloc necesar, inclusiv prin forța militară“. Era o declarație sfidătoare, care surprindea perfect atitudinea față de petrolul din Orientul Mijlociu, mai întâi a britanicilor, apoi a americanilor: orice încercare de schimbare a statu-quoului avea să fie întâmpinată cu o rezistență feroce. Era politică imperială întru totul, mai puțin cu numele.⁶³

Frazele bombastice ale lui Carter contrastau totuși cu realitatea de pe teren. Între timp, negocierile cu iranienii pentru eliberarea ostaticilor continuaseră, însă aduceau din ce în ce mai mult cu o farsă. Nu doar că discuțiile erau purtate între delegați ai Teheranului și un emisar al președintelui care purta perucă, mustață falsă și ochelari, la unele întruniri, dar, pe măsură ce dialogul se desfășura, Khomeini rostea discursuri despre „Statele Unite ale Americii, devoratoarea de lumi“, afirmând că „marelui Satan“ trebuia să i se dea o lecție.⁶⁴

Până la urmă, în aprilie 1980, președintele Carter a găsit o soluție pentru rezolvarea problemei și a autorizat *Operațiunea Eagle Claw*, o misiune specială pentru salvarea ostaticilor din Teheran. A fost un eșec jenant. Opt elicoptere trimise de pe portavionul nuclear USS *Nimitz* ar fi trebuit să facă joncțiunea cu o echipă terestră, într-un punct de lângă Tabas, în centrul Iranului, și ar fi trebuit să fie conduse de colonelul Charlie Beckwith și de o nouă unitate de elită, botezată Delta Force. Operațiunea a început foarte prost: un elicopter s-a întors la bază din cauza condițiilor meteo; altuia i s-a stricat elicea și a fost abandonat intact, în vreme ce unui al treilea i s-au găsit defecțiuni la sistemul hidraulic. Beckwith a concluzionat că misiunea nu mai era viabilă și a obținut acceptul președintelui pentru anulare. În vreme ce elicopterele se întorceau pe *Nimitz*, unul s-a apropiat prea mult de un avion de realimentare C-130, provocând o explozie care a doborât ambele aparate de zbor, ucigând și opt soldați.⁶⁵

Era un dezastru pentru propaganda americană. Deloc surprinzător, Khomeini a descris tentativa eșuată drept un act de intervenție divină.⁶⁶ Alții au privit cu amuzament stângăcia misiunii. Faptul că Statele Unite ale Americii nu reușiseră să obțină eliberarea ostaticilor prin negocieri sau prin forță spunea multe despre modul în care se schimba lumea. Chiar și înainte de eșecul misiunii de salvare, unii dintre consilierii prezidențiali au fost siguri că era nevoie de o acțiune decisă, care să înlăture impresia de neputință. „Trebuie să facem ceva“, declarase Zbigniew Brzezinski, consilier prezidențial pe chestiuni de securitate națională, pentru „a-i liniști

pe egipteni, pe saudiți și pe ceilalți din peninsula, convingându-i că SUA sunt gata să-și demonstreze puterea“. Ceea ce însemna desfășurarea „unei prezențe militare vizibile în zonă, acum“. ⁶⁷

Totuși, americanii nu erau singurii care încercau să reacționeze la tumultuoasele evenimente, într-un mod care să le permită să-și protejeze interesele și reputația. La 22 septembrie, Irakul a declanșat un atac-surpriză asupra Iranului, bombardând aerodromuri și lansând o ofensivă pe uscat din trei părți, care ținteau provincia Khūzestān și orașele Abadan și Khurramshahr. Nu exista nicio îndoială, pentru iranieni, în privința responsabilității acestei agresiuni. „Măinile Americii, a tunat Khomeini, au ieșit din mânecile lui Saddam“. ⁶⁸ Atacul, susținea președintele Bani-Sadr, era rezultatul unui plan americano-irakiano-israelian, al cărui țel era să alunge guvernul islamic, să reinstaureze regimul șahului ori să divizeze Iranul în cinci republici separate. Oricum ar fi fost, pretindea el, Washingtonul „furnizase Irakului planul invaziei“. ⁶⁹

Deși unii analiști au susținut ipoteza conform căreia Statele Unite ale Americii s-ar fi aflat în spatele atacului, iar alții au preluat-o, există puține probe concrete că așa au stat, de fapt, lucrurile. Dimpotrivă, documentele — milioane de pagini, înregistrări audio și stenograme recuperate din palatul prezidențial din Bagdad, în 2003 — arată cu claritate că Saddam acționase singur, alegând un moment oportun ca să lovească într-un vecin nestatornic, cu care avea socoteli de încheiat după ce fusese nedreptățit de acesta, cu cinci ani în urmă, la negocierile privitoare la unele revendicări teritoriale. ⁷⁰ Din documente reiese că a existat o intensificare a efortului de strângere de informații de către serviciile secrete irakiene cu câteva luni înainte de atac, când Bagdadul plănuia invazia. ⁷¹

Saddam era mănât de o puternică doză de nesiguranță, la care se adăuga și o pornire de megalomanie. Era obsedat de Israel și de neputința arabilor de a învinge o țară ce reprezenta „o prelungire a Statelor Unite ale Americii și a englezilor“, plângându-se, totodată, că orice agresiune arabă la adresa Israelului ar fi dus la o răzbunare din partea Occidentului pe statul irakian. Dacă atacăm Israelul, și-a avertizat el ofițerii superiori, americanii „vor arunca asupra noastră bomba nucleară“. „Prima țintă“ a acțiunilor vest-europenilor, afirma el, „va fi Bagdadul, nu Damascul sau Ammanul“. ⁷² În mintea lui Saddam, evenimentele se înlănțuiau în modul următor: un atac asupra Israelului ar fi dus la anihilarea Irakului, așadar, era de preferat o ofensivă asupra Iranului.

Referirea la Israel și la Iran se regăsea în retorica grandilocventă a lui Saddam și a celorlalte oficialități ale regimului său, care susțineau cu încântare că Irakul își asumase calitatea de lider al arabilor de pretutindeni. Atacul din 1980 asupra Iranului a fost prezentat ca un exemplu de luare în stăpânire a unor teritorii „furate” în timpul negocierilor teritoriale din 1975. Asta avea să-i îmbărbăteze pe alții, le declara Saddam demnitarilor săi de rang înalt, și să mobilizeze „întregul popor”, ale cărui pământuri fuseseră luate, să se ridice și să ceară ce era al lor de drept — era un mesaj destinat, în special, palestinienilor.⁷³ Saddam s-a convins singur că invadarea Iranului avea să sprijine cauza arabilor din întreaga lume. Având o asemenea logică perversă, nu era de mirare că prim-ministrul israelian Menahem Begin ajunsese să descrie Irakul drept „cel mai iresponsabil dintre regimurile arabe, cu excepția, poate, al lui Gaddafi”.⁷⁴

Pe Saddam îl iritase și Revoluția din Iran, făcându-l să mârâie că înlăturarea șahului și venirea la putere a ayatolahului Khomeini fusese „o decizie pe deplin americană”. Tulburările interne erau parte a unui plan iscusit, a declarat el, care se folosea de clericii musulmani „pentru a-i speria pe locuitorii din zona golfului, astfel încât [americani] să poată fi prezenți și să aranjeze situația din regiune așa cum au chef”.⁷⁵ Paranoia lui Saddam era presărată și cu momente de perspicacitate veritabilă, ca atunci când liderul irakian a înțeles fără greș semnificația intrării sovietice în Afganistan și a urmărilor acesteia pentru Irak. Avea să procedeze URSS la fel, ca să-și impună voința la Bagdad? a întrebat el; aveau să fie puse și în Irak guverne-marionetă, mascate de pretinse intenții de ajutorare? „În acest fel”, i-a luat el la întrebări pe sovietici, vă veți purta și cu „ceilalți prieteni ai voștri pe viitor?”⁷⁶

Neîncrederea sa a crescut când URSS a încercat să tragă foloase de pe urma sentimentelor antiamericane din Iran și l-a curtat pe Khomeini și pe colaboratorii apropiați ai acestuia.⁷⁷ Saddam și-a dat seama că gestul acesta putea fi păgubitor și că Moscova se putea debarasa de Irak în favoarea Iranului. „Pătrunderea sovietică în regiune... ar trebui controlată”, le-a spus el unor diplomați iordanieni în 1980.⁷⁸ Simțindu-se tot mai izolat, era gata să le întoarcă spatele prietenilor săi sovietici, care îl ajutaseră în momentul ascensiunii sale la putere, în anii 1970. Deziluzia lui Saddam a fost unul dintre motivele pentru care sovieticilor nu li s-a spus despre atacul iminent până cu o zi înainte de declanșarea acestuia — ceea ce a prilejuit un răspuns glacial de la Moscova.⁷⁹ Deja, potrivit rapoartelor spionilor irakieni, faptul că Iranul suferea de o „teribilă criză economică”

și că nu era capabil „să se apere cu succes” reprezenta o ocazie prea bună ca să fie irosită.⁸⁰

Căderea regimului șahului declanșase o reacție în lanț. La sfârșitul anului 1980, întregul centru al Asiei trepida. Viitorul Iranului, Irakului și al Afganistanului se afla în joc, depinzând de alegerile făcute de conducătorii lor și de intervenția forțelor externe. Era cu neputință să ghicești cum aveau să se desfășoare evenimentele în țările cu pricina, ca să nu mai vorbim de întreaga regiune. Statele Unite ale Americii au încercat să iasă treptat din această criză, manipulând toate taberele implicate în conflict. Rezultatele au fost dezastruoase; deși era adevărat că semințele antiamericanismului fuseseră plantate încă din prima jumătate a secolului XX, nu era nicicum inevitabil ca acestea să rodească fructele unei uri depline. Însă deciziile politice luate în ultimele două decenii ale secolului urmau să influențeze atitudinea locuitorilor din întreaga zonă situată între Mediterana și Munții Himalaya.

Fără îndoială, la începutul anilor 1980, Statele Unite ale Americii aveau o sarcină dificilă. Pentru început, atacul irakian li s-a părut mană cerească strategilor americani, care vedeau în agresiunea lui Saddam Hussein o oportunitate pentru deschiderea de negocieri cu Teheranul. Consilierul de securitate al președintelui Carter, Brzezinski, nu a ascuns nimănui faptul că atacul irakian putea să aibă consecințe pozitive, prin constrângerea exercitată asupra Iranului, cu scopul eliberării ostaticilor, potrivit celor spuse de un experimentat consilier implicat în ședințele de criză ținute în această perioadă.⁸¹ Presiunile asupra regimului Khomeini erau amplificate de cunoașterea faptului că, pentru a răspunde atacului, autoritățile de la Teheran aveau nevoie disperată de piese de schimb pentru echipamentele militare cumpărate mai demult de la Statele Unite ale Americii. Iranienilor li s-a spus că Washingtonul s-ar putea gândi să le furnizeze materialele respective — a căror valoare era de ordinul sutelor de milioane de dolari — dacă erau eliberați ostaticii. Teheranul s-a mulțumit să ignore această abordare, aprobată personal de președintele SUA.⁸² Nu era prima dată când Iranul era cu un pas înainte: agenții săi avuseseră succes și cumpăraseră de altundeva mult-doritele piese de schimb, inclusiv din Vietnam, care avea stocuri mari de echipament american capturat în timpul războiului.⁸³

Un alt furnizor al Iranului era Israelul, care mergea pe principiul că Saddam Hussein trebuia oprit cu orice preț. Posibilitatea ca iranienii și israelienii să facă afaceri unii cu alții era surprinzătoare, mai ales dacă se ținea cont de modul defăimător în care Khomeini, în special, se exprima

adesea despre evrei și Israel. „Islamul și poporul islamic și-au găsit primul sabotor în poporul evreu, sursa tuturor defăimărilor și a intrigilor împotriva musulmanilor“, scria ayatolahul în 1970.⁸⁴ Acum, cele două state ajunseseră la o improbabilă cooperare din cauza intervenției militare a lui Saddam Hussein în zona golfului.

Acesta a fost unul dintre motivele pentru care discursul lui Khomeini îndreptat împotriva minorităților etnice și religioase s-a mai atenuat pe la începutul anilor 1980, perioadă în care ajunseseră să se refere la iudaism ca la o „religie onorabilă, răsărită în sânul oamenilor obișnuiți“ — deși îl distingea de sionism, care, în ochii săi, era o mișcare politică (și exploatare) opusă în esență religiei. Schimbarea de atitudine în chestiuni religioase a fost atât de profundă, încât Republica Islamică Iran a emis chiar și timbre poștale cu o siluetă a lui Iisus Christos și un vers din Coran scris în armeană.⁸⁵

Israelul și Iranul cooperau nu doar în domeniul comerțului cu armament, ci și în domeniul militar. O țintă anume, de interes reciproc, era reactorul nuclear irakian de la Osirak. Potrivit unui ofițer de servicii secrete, reprezentanții iranieni și israelieni abordaseră posibilitatea unui atac asupra reactorului în cadrul unor negocieri clandestine, la Paris, înainte chiar de declanșarea ofensivei irakiene.⁸⁶ La mai puțin de o săptămână de la lansarea atacului, patru avioane de vânătoare iraniene F-4 Phantom au efectuat un raid îndrăzneț, țintind laboratoarele și centrul de control al complexului nuclear. Opt luni după aceea, în iunie 1981, un pilot israelian a avut și mai mult noroc, reușind să provoace pagube însemnate la reactor și stârnind pentru moment temerea că acesta avea să intre în stare critică.⁸⁷

Atacul irakian asupra Iranului fusese plănuisit pentru a obține o victorie rapidă și ușoară. În ciuda raidurilor întreprinse asupra reactorului, situația se prezenta promițător, la început, din perspectiva Bagdadului. Însă, pe măsură ce timpul trecea, sorții au început să încline spre Iran. URSS îl pedepsea pe Saddam pentru acțiunea sa unilaterală și a refuzat să-i mai livreze echipamente și arme. Liderul irakian era frustrat și lipsit de opțiuni. Acceptând cu onestitate că războiul nu se desfășura așa cum ar fi fost de așteptat, își aduna adesea colaboratorii, cărora li se plângea și în fața cărora invoca diverse conspirații internaționale, imaginare, pentru a justifica insuccesele militare. Cert este că irakienii erau tot mai mult respinși și înfrânți pe câmpul de bătlie. Odată, pe la mijlocul lui 1981, aproape deznădăjduit, Saddam le-a cerut generalilor săi: „Să încercăm și noi să cumpărăm arme de pe piața neagră. Nu le putem obține la fel ca iranienii!“⁸⁸

Iranul se dovedea, într-adevăr, plin de resurse, dârz și din ce în ce mai ambițios. Prin vara lui 1982, trupele iraniene reușiseră nu doar să le oblige pe cele irakiene să se retragă de pe teritoriul său, ci trecuseră ele însele granița în cealaltă direcție. Un raport al serviciilor de informații, pregătit de National Security Agency din SUA în luna iunie a aceluiași an, descria fără echivoc situația de pe câmpul de luptă: „Irakul a pierdut, în principiu, războiul cu Iranul... Sunt prea puține lucruri pe care irakienii le pot face, singuri sau împreună cu alți arabi, pentru a schimba soarta conflictului”.⁸⁹ În plin avânt, iranienii căutau acum să răspândească în alte țări ideea de revoluție islamică. Forțele radicale šiite din Liban și organizații precum Hezbollah („Partidul lui Allah”) au primit fonduri și sprijin logistic pentru a stârni revolte la Mecca și pentru a încerca o lovitură de stat în Bahrain. „Cred că iranienii reprezintă o amenințare importantă, incontestabilă, pentru toate țările din Orientul Mijlociu, ar fi spus, se pare, secretarul apărării, Caspar Weinberger, în iulie 1982; sunt o țară condusă de o mână de nebuni”.⁹⁰

Era, așadar, ironic că dificultățile tot mai mari cu care se confrunta Irakul lui Saddam Hussein au fost mană cerească pentru SUA. Deși ostacii de la ambasadă fuseseră în cele din urmă eliberați, după mai bine de un an, în urma unei înțelegeri făcute în culise, sfârșitul acestui joc de uzură nu marcase o îmbunătățire a relațiilor dintre americani și iranieni. Sovieticii însă îl curtau în continuare pe Khomeini, fapt remarcat cu neliiniște de CIA. URSS părea într-o situație favorabilă, mai ales datorită aparentului succes înregistrat în Afganistan, unde trupele Armatei Roșii ocupaseră orașele, luaseră în stăpânire principalele căi de comunicație și păreau, cel puțin din afară, stăpâne pe situație. Presiunea diplomatică exercitată asupra Uniunii Sovietice, printre care s-a numărat și boicotarea Jocurilor Olimpice de la Moscova din 1980, nu a avut efectul scontat. Din punctul de vedere al Washingtonului, nu erau prea multe de sperat — până când experții americani și-au dat seama că exista totuși o mișcare evidentă pe care ar fi putut-o face: să-l sprijine pe Saddam.

Așa cum avea să afirme mai târziu secretarul de stat George Shultz, dacă Irakul se retrăgea în continuare, țara ar fi putut cu ușurință să se prăbușească — „un dezastru strategic pentru Statele Unite ale Americii”.⁹¹ Pe lângă furtuna pe care ar fi stârnit-o în Golful Persic și în întregul Orient Mijlociu, faptul ar fi dus la o întărire a poziției Teheranului pe piețele internaționale ale petrolului. Încet dar sigur, ieșea la iveală o altă strategie.

Statele Unite ale Americii au decis să mizeze pe Irak; pe această porțiune a tablei de joc, șansele Washingtonului de a influența ce se petrecea în centrul Asiei erau mai mari. Sprijinul acordat lui Saddam era o metodă prin care americanii își mențineau influența în regiune și, totodată, contracarau atât avansul luat de Iran, cât și de Uniunea Sovietică.

Ajutorul a căpătat diverse forme. După ce Irakul a fost scos de pe lista țărilor care ofereau sponsorizare teroriștilor, americanii au acționat pentru relansarea economiei, oferind credite pentru sprijinirea sectorului agricol și îngăduindu-i lui Saddam să cumpere mai întâi echipamente pentru uz civil, apoi tehnologie „cu dublă utilizare”, cum ar fi, de exemplu, camioane grele, ce puteau fi folosite pentru a transporta materiale pe front. Guvernele statelor vest-europene au fost îndemnate să vândă arme Bagdadului, în vreme ce diplomații Statelor Unite ale Americii se străduiau să convingă alte puteri regionale, precum Kuwaitul și Arabia Saudită, să contribuie la finanțarea cheltuielilor militare ale Irakului. Informații culese de agenți americani au fost transmise Bagdadului, adesea prin intermediul regelui Hussein al Iordaniei, un intermediar de încredere.⁹² Sub conducerea președintelui Reagan, administrația SUA a ajutat și la creșterea exporturilor de petrol irakian — și, ca atare, a veniturilor rezultate din această activitate —, încurajând și facilitând extinderea conductelor către Arabia Saudită și Iordania, pentru a contracara problemele de tranzit prin Golful Persic cauzate de războiul cu Iranul. Era o măsură menită să „refacă echilibrul în exportul de petrol dintre Iran și Irak” — să egalizeze, cu alte cuvinte, situația de pe teren.⁹³

În plus, pe la sfârșitul anului 1983, s-au luat măsuri pentru limitarea vânzărilor de arme și piese de schimb către Iran, cu intenția de a stopa progresul înregistrat de iranieni în domeniul militar, o inițiativă numită *Operation Staunch*. Diplomații americani au fost instruiți să solicite statelor în care își duceau activitatea să „se gândească la oprirea oricărui trafic de echipamente militare de orice origine care ar putea exista între țara dumneavoastră și Iran”, până când se ajungea la un acord de încetare a focului în Golf. Diplomații trebuiau să pună accent pe ideea că luptele „amenință interesele tuturor”; era obligatoriu, menționa circulara, să „se diminueze capacitatea Iranului de a prelungi războiul”.⁹⁴

Prin această măsură se urmărea și obținerea încrederii irakienilor și a lui Saddam, care rămânea profund suspicios în privința SUA și a intențiilor americanilor, chiar și după ce primise sprijin.⁹⁵ Așadar, la sfârșitul lui 1983, președintele Reagan l-a trimis la Bagdad pe ambasadorul plenipotențiar

Donald Rumsfeld, cu scopul principal „de a iniția dialogul și de a stabili legături personale” cu Saddam Hussein. După cum apare în instrucțiunile primite de Rumsfeld, acesta trebuia să dea asigurări că SUA vor privi „orice înrăutățire majoră a situației Irakului drept o înfrângere strategică a Occidentului”.⁹⁶ Misiunea lui Rumsfeld a fost socotită un succes notabil, atât de americani, cât și de irakieni. Era, în plus, „o mișcare foarte reușită” în opinia saudiților, preocupați, la rândul lor, de modul în care Khomeini răspândea principiile islamismului šiit în Orientul Mijlociu.⁹⁷

Atât de importantă era înțelegerea cu Irakul, încât Washingtonul s-a arătat dispus să închidă ochii la folosirea armelor chimice de către Saddam, o ilegalitate care, potrivit unui raport, se petrecea „aproape zilnic”.⁹⁸ Sigur, trebuiau făcute eforturi pentru împiedicarea Irakului de a utiliza astfel de metode — dar în particular, pentru „a evita să surprindem neplăcut Irakul prin declarații publice”.⁹⁹ S-a mai observat că, dacă ar fi fost criticat uzul de arme chimice (strict interzis de Protocolul de la Geneva din 1925), aceasta ar fi însemnat o victorie de propagandă pentru Iran și n-ar fi făcut nimic pentru atenuarea tensiunilor. Americanii au încercat să blocheze transporturile de substanțe folosite pentru fabricarea iveritei și au depus o dificilă muncă de lămurire, în încercarea de a-i presa pe irakieni să nu folosească arme chimice pe front — mai ales după ce Iranul s-a plâns la ONU, în octombrie 1983.¹⁰⁰

Și totuși, când s-a știut limpede că gazul otrăvitor fusese folosit împotriva Iranului, în cursul ofensivei Badr din 1985, nicio critică nu a fost rostită în public — dacă nu punem la socoteală declarații lipsite de entuziasm, ce asigurau că SUA se opun cu tărie utilizării armelor chimice.¹⁰¹ Așa stând lucrurile, era până la urmă stânjenitor că producția irakiană de substanțe toxice, așa cum a arătat un ofițer superior american, avea de-a face cu materii prime ce proveneau „în principal, de la firme vest-europene, incluzând, posibil, și filiale din străinătate ale firmelor americane”. Nu a durat mult până ce americanii aveau să-și dea seama că acest fapt ridica deranjante semne de întrebare în privința complicității la achizițiile lui Saddam și la utilizarea armelor chimice.¹⁰²

Treptat, până și comentariile publice făcute în treacăt, ca și întrevederile particulare cu înalți demnitari irakieni privitoare la armele chimice au fost abandonate. La mijlocul anilor 1980, când rapoartele ONU au concluzionat că Irakul folosea arme chimice împotriva propriilor cetățeni, Statele Unite ale Americii au tăcut. Nu a existat nicio condamnare a acțiunilor brutale și consecvente ale lui Saddam împotriva populației kurde

din Irak. În rapoartele militare americane se consemna, pur și simplu, că „agenți chimici” erau folosiți la scară largă împotriva unor obiective civile. Irakul era mai important pentru SUA decât principiile legislației internaționale — și mai important decât victimele.¹⁰³

În mod similar, prea puține se rosteau ori se făceau pentru oprirea programului nuclear al Pakistanului, mulțumită creșterii valorii strategice a țării în urma invaziei sovietice în Afganistan. Pe tot globul, drepturile omului erau pe un îndepărtat loc doi, la distanță mare de prioritatea intereselor americane. Lecția Iranului prerevoluționar nu fusese învățată: SUA nu încercau, firește, să încurajeze relele purtări, însă era inevitabil să existe un cost în reputație și un preț pentru sprijinul acordat unor dictatori și altor lideri dispuși să-și maltrateze popoarele proprii cu intenția de a-și provoca vecinii.¹⁰⁴

Un asemenea caz era și ajutorul oferit insurgenților din Afganistan care se opuneau invaziei sovietice și care erau cunoscuți sub termenul-umbrelă de „mujahedini” în presa occidentală — literal, „luptători în războiul sfânt”. Erau, de fapt, o adunătură pestriță, alcătuită din naționaliști, foști ofițeri de armată, fanatici religioși, lideri tribali, oportuniști și mercenari. Mai erau, câteodată, și rivali, aflați în competiție pentru recruți, bani și arme, cum ar fi miile de puști semiautomate și aruncătoare de grenade RPG-7, furnizate de CIA, la începutul anilor 1980, și aduse, mai ales, prin Pakistan.

În ciuda incoerenței sale organizaționale, rezistența contra colosului sovietic se dovedea săcâitoare, constantă și demoralizantă. Atacurile teroriste deveniseră un fapt cotidian în orașele mari, de-a lungul autostrăzii Salang și pe ruta ce ducea către sud, din Uzbekistan spre Herât și Kandahar, arterele principale care pompau în Afganistan trupe și echipament din URSS. Rapoartele trimise la Moscova au arătat că riscul de evenimente ostile crescuse îngrijorător, precum și dificultatea de a-i identifica pe făptași: insurgenții fuseseră instruiți, relata o dare de seamă, să se amestece cu localnicii pentru a nu fi detectați.¹⁰⁵

Tot mai marele succes al rebelilor afgani era impresionant. În 1983, de exemplu, un raid condus de comandantul Jalaluddin Haqqani izbutise capturarea a două tancuri T-55, împreună cu alte echipamente, printre care artilerie antiaeriană, lansatoare de rachete și mortiere, pe care le-a adăpostit într-un adăpost fortificat de lângă Khost, aproape de frontiera cu Pakistanul. Acum, acestea erau folosite pentru atacarea convoaielor ce treceau prin zone expuse ale șoselelor, furnizând neprețuite instrumente

de propagandă și convingând populația locală că armata puternicei URSS putea fi lovită.¹⁰⁶

Asemenea reușite ale rebelilor demoralizau trupele sovietice, care reacționau cu brutalitate. Unii au scris despre „setea de sânge” și despre dorința neostoită de răzbunare, după ce soldații și-au văzut colegii și camarazii uciși și răniți. Represaliile au fost oribile — copii omorâți, femei violate și orice civil suspectat că ar fi mujahedin. Aceste grozăvii au creat un cerc vicios, făcând ca și mai mulți afgani să fie atrași în lupta de gherilă.¹⁰⁷ Comandanții sovietici constatau cu tristețe că Armata Roșie nu putea înfrânge un dușman lipsit de coordonare, care le scăpa mereu printre degete.¹⁰⁸

Tăria insurgenților i-a impresionat pe americani, pentru care stăvilirea expansiunii sovietice în Afganistan nu mai era un obiectiv. Pe la începutul lui 1985, se discuta despre înfrângerea URSS și alungarea sovieticilor din țară.¹⁰⁹ În martie, președintele Reagan a semnat National Security Decision Directive 166, în care se afirma că, pentru SUA, „obiectivul final este înlăturarea forțelor sovietice din Afganistan”; pentru îndeplinirea acestui deziderat, era necesară „îmbunătățirea eficienței militare a rezistenței afgane”.¹¹⁰ A devenit în curând clar la ce se refereau americanii: o creștere semnificativă a cantității de arme furnizate rebelilor. Decizia a stârnit o lungă dezbateră despre oportunitatea furnizării lansatoarelor portabile Stinger — capabile să doboare avioane pe o rază de cinci kilometri, cu o precizie considerabil mai mare decât a altor arme de pe piață.¹¹¹

Beneficiarii acestei noi politici erau persoane precum Jalaluddin Haqqani, ale cărui fapte de vitejie împotriva sovieticilor și devoțiune religioasă l-au convins pe kongresmenul american Charlie Wilson — mai târziu, personaj al peliculei hollywoodiene de succes *Războiul lui Charlie* (2007) — să-l descrie drept „bunătatea întruchipată”. Deoarece a avut acces la echipamente numeroase și valoroase, Jalaluddin a reușit să controleze Afganistanul de Sud, unde, datorită intransigenței sale și a succeselelor militare, a primit după 1985 cantități impresionante de armament american. Aceasta nu însemna că avea vreun sentiment de loialitate față de SUA. Devenise, de fapt, un ghimpe în coastă: după 11 septembrie, a fost desemnat al treilea cel mai căutat om din Afganistan.¹¹²

Americanii au sprijinit cam cincizeci de asemenea comandanți, plătinându-le solde între 20 000 și 100 000 de dolari pe lună, în funcție de rezultate și de poziția în ierarhie. Și din Arabia Saudită se trimiteau fonduri către mujahedini, ca urmare a simpatiei manifestate de saudiți pentru discursul militant islamic, folosit de membrii rezistenței antisovietice, și din dorința

de a-i ajuta pe musulmanii persecutați. Bărbații de origine saudită care-și urmau conștiința și se duceau să lupte în Afganistan erau ținuți la mare preț. Înși ca Osama bin Laden — indivizi cu legături foarte bune, capabili să se exprime bine și charismatici — aveau un rol perfect pentru a acționa pe post de curele de transmisie pentru aflulxul de bani venind de la binefăcătorii saudiți; inevitabil, din cauza accesului lor la aceste mijloace au ajuns persoane influente în mișcarea mujahedinilor.¹¹³ Și semnificația acestui fapt avea să devină vizibilă abia mai târziu.

Sprijinul chinez pentru rezistență afgană avea, de asemenea, consecințe pe termen lung. China își manifestase dezacordul cu privire la invazia sovietică, pe care o considera o politică expansionistă cu urmări periculoase. Mișcarea făcută de URSS în 1979 era „o amenințare pentru pacea și securitatea din Asia și din întreaga lume“, potrivit unui cotidian chinez din acea perioadă; Afganistanul nu era adevărata țintă pentru sovietici, care intenționau să folosească țara doar ca pe „o proptea, pentru a se năpusti asupra Pakistanului și a întregului subcontinent“.¹¹⁴

Cei care rezistau armatei sovietice erau cultivați asiduu și de autoritățile de la Beijing, care, pe parcursul anilor 1980, le-au furnizat armament în cantități tot mai mari. Așa că, atunci când trupele americane au capturat baze ale talibanilor și ale organizației al-Qaida la Tora Bora, în 2001, au descoperit grămezi de lansatoare de grenade și de lansatoare de rachete chinezești, împreună cu mine și puști trimise în Afganistan cu două decenii în urmă. Deși, în cele din urmă, avea să regrete această decizie, China a încurajat, a recrutat și a antrenat musulmani uiguri în Xianjing, pe care i-a ajutat apoi să intre în legătură cu mujahedinii și să se alăture lor.¹¹⁵ Începând de atunci, radicalizarea părții de vest a Chinei a devenit o problemă.

Sprijinul consistent primit din afară a ajutat ca rezistența afgană să crească, în vreme ce sovieticii s-au trezit sub asalt, pierzând echipament, soldați și bani. În august 1986, aproximativ 40 000 de tone de muniție, valorând în jur de 250 de milioane de dolari, au fost aruncate în aer lângă Kabul. Trebuie menționat și succesul proiectilelor americane Stinger, care au doborât trei elicoptere MI-24 lângă Jalālābād, în 1986, dovedindu-se atât de eficiente, încât au schimbat maniera de acoperire aeriană folosită în Afganistan: piloții sovietici au fost siliți să-și modifice protocoalele de aterizare și tot mai multe misiuni aveau loc pe timp de noapte, pentru a permite aparatelor de zbor să încheie cu succes misiunea.¹¹⁶

La mijlocul anilor 1980, din punctul de vedere al Washingtonului, situația părea promițătoare. Eforturile considerabile întreprinse pentru cultivarea lui Saddam Hussein și pentru obținerea încrederii Irakului erau încununate cu succes; situația din Afganistan se îmbunătățea, pe măsură ce sovieticii se retrăgeau în defensivă — și, în cele din urmă, la începutul lui 1989, au fost alungați cu totul din țară. Statele Unite ale Americii izbutiseră nu doar să zădărnicească încercările Moscovei de a-și extinde influența și autoritatea în centrul Asiei, dar și să-și creeze rețele noi, proprii, adaptându-se situației de pe teren, când nu existase altă opțiune. Păcat doar, afirma un document al serviciilor de informații redactat în primăvara lui 1985, că, dată fiind „importanța istorică și geostrategică a Iranului“, relațiile dintre Washington și Teheran erau atât de proaste.¹¹⁷ Într-adevăr, cu un an în urmă, Iranul fusese desemnat oficial „stat care susținea terorismul“, ceea ce însemna că exporturile și vânzările de arme erau puse sub interdicție totală, iar livrarea echipamentelor folosind tehnologie cu dublă utilizare era strict controlată. Desigur, se adăugau o mulțime de restricții economice și financiare.

Tare neplăcut mai era, nota un alt raport scris cam în aceeași perioadă, că SUA nu aveau „cărți de jucat“ în afacerile cu Iranul; poate ar fi meritat luată în considerare „o politică mai îndrăznească și, probabil, mai riscantă“, sugera autorul.¹¹⁸ Ar fi fost multe de câștigat pentru ambele părți. Acum, în condițiile în care Khomeini era bătrân și suferind, Washingtonul dorea să-i identifice pe membrii noii generații de lideri care aveau să ajungă la putere. Potrivit unor note informative, exista o „fațiune moderată“ în politica iraniană, dornică să colaboreze cu SUA și să promoveze buna înțelegere dintre cele două state; contactarea acestor moderați ar fi ajutat la construirea de relații ce se puteau dovedi valoroase pe viitor. Existau și speranțe că Iranul ar fi putut ajuta la eliberarea ostaticilor occidentali care fuseseră capturați de combatanți ai Hezbollah în Liban, la începutul anilor 1980.¹¹⁹

Și din perspectiva Iranului, o abordare mai constructivă era atrăgătoare. Desfășurarea evenimentelor din Afganistan, unde interesele iraniene și americane se potriveau, era un început promițător, un semn că o cooperare era nu doar posibilă, dar ar fi putut fi chiar fructuoasă. În plus, Iranul dorea să-și îmbunătățească relațiile și din alte motive, printre care faptul că mai bine de 2 milioane de refugiați intraseră în țară începând din 1980. Influxul acesta nu era ușor de absorbit, ceea ce însemna că autoritățile de la Teheran erau poate mai dispuse să cultive prietenii care

ar fi redus instabilitatea politică în regiune.¹²⁰ Între timp, Iranului îi era dificil să procure echipament militar într-o vreme când luptele grele cu Irakul continuau. Cu toate că sorții se întorseseră în favoarea lor și cu toate că se aprovizionau de pe piața neagră, li se părea tot mai atrăgătoare ideea de a obține arme și piese de schimb de la Statele Unite ale Americii.¹²¹ Așa că au fost inițiate mișcări timide de deschidere a unor canale de comunicație.

Întâlnirile inițiale au fost încordate, dificile și stânjenitoare. Deciși să-i câștige pe iranieni de partea lor, americanii au prezentat „informații atât reale, cât și înșelătoare” despre intențiile sovieticilor în privința Iranului, concentrându-se, mai ales, asupra presupuselor planuri teritoriale sovietice legate de unele părți ale țării, într-un efort de a le sublinia iranienilor că relația favorabilă cu Statele Unite ale Americii avea beneficii evidente.¹²² Pe măsură ce discuțiile progresau totuși, curgeau tot mai multe informații despre chestiuni care prezentau un interes special pentru americani — de pildă, valoarea combativă a echipamentului sovietic. Americanii urmăreau mereu cu luare aminte asemenea chestiuni și plătiseră 5 000 de dolari ca să cumpere o armă de asalt AK-74, capturată în Afganistan, la puțină vreme după introducerea ei acolo de către armata sovietică.¹²³ Americanii i-au ascultat cu atenție pe luptătorii afgani evaluând meritele, limitările și vulnerabilitățile tancului T-72 și ale elicopterului de asalt MI-24 „Krokodil”; au aflat că sovieticii foloseau din belșug napalmul, precum și gazele de luptă; au aflat și că forțele speciale Spețnaz erau deosebit de eficiente, probabil ca rezultat al antrenamentului mai bun, în comparație cu cel primit de soldații obișnuiți ai Armatei Roșii.¹²⁴ Două decenii mai târziu, asta avea să fie un valoros punct de pornire.

Cele două țări aveau o serie de interese comune. Declarațiile negociatorilor iranieni, potrivit cărora „ideologia sovietică se opune direct Iranului”, își găsea echivalentul în atitudinea americanilor față de comunism, ce putea fi exprimată la fel de energic. Faptul că URSS oferea Irakului sprijin militar semnificativ, la acea vreme, era la fel de crucial. „Sovieticii, a zis unul dintre negociatori în timpul discuțiilor, ucid soldați iranieni”.¹²⁵ Pe parcursul a doar câțiva ani, Iranul și SUA nu trecuseră de la dușmănia de moarte la cea mai strânsă dintre prietenii, în schimb, erau din ce în ce mai dispuse să lase deoparte divergențele și să conlucreze în vederea unui scop comun. Încercarea de a găsi o metodă de a profita de rivalitatea dintre marile puteri era o strategie clasică, pe care generațiile mai vechi de diplomați și conducători iranieni ar fi recunoscut-o negreșit.

Dornici să cimenteze relația amicală, americanii au început să trimită arme Iranului, încălcând propriul embargo, în ciuda protestelor altor țări. Unii demnitari se opuneau acestei decizii, inclusiv secretarul de stat George Shultz, care a remarcat că inițiativa ar putea duce la o victorie a Iranului și la „o gură de aer proaspăt pentru antiamericanismul din regiune”.¹²⁶ Alții argumentaseră deja că era în interesul SUA ca Iranul și Irakul să se sleiască de puteri una pe cealaltă. Richard Murphy, unul dintre adjuncții lui Schultz, afirmase la o audiere în Congres, cu un an înainte, că „o victorie a oricărui [Iran sau Irak] nu este nici posibilă militar și nici de dorit din punct de vedere strategic” — idei care se regăsesc și în discursurile altor oficialități cu experiență de la Casa Albă.¹²⁷

Primul transport de sisteme antitanc cu proiectil ghidat și urmărire optică (TOW) a fost trimis în vara lui 1985. Armele au trecut pe la un intermediar dornic să-și creeze relații cu Teheranul: Israel.¹²⁸ Cordialitatea aceasta poate părea surprinzătoare din punctul de vedere al începutului secolului XXI, când liderii iranieni cer destul de adesea ca Israelul să fie „șters de pe hartă”. Dar, la mijlocul anilor 1980, legăturile erau atât de strânse, încât prim-ministrul israelian Yitzhak Rabin declara: „Israelul este cel mai bun prieten al Iranului și nu intenționăm să ne schimbăm opinia”.¹²⁹

Intenția Israelului de a participa la programul de furnizare a armamentului american se datora mult dorinței de a menține vie atenția Irakului către vecinul său de la est, mai degrabă decât să se gândească la acțiuni altundeva. Existau totuși importante sensibilități în privința aranjamentului cu Iranul. Propunerea americanilor presupunea ca Israelul să trimită artileria și echipamentele americane la Teheran, înainte de a fi compensate de Washington. Ca urmare, guvernul israelian a cerut — și a primit — confirmarea că tranzacția fusese aprobată la cel mai înalt nivel în Statele Unite ale Americii. Avea, de fapt, aprobarea directă și personală a președintelui Reagan.¹³⁰

Între vara lui 1985 și toamna lui 1986, Iranul a primit câteva încărcături masive din SUA, inclusiv peste 2 000 de proiectile TOW, optsprezece lansatoare anti-aeriene Hawk și două serii de piese de schimb pentru sistemele Hawk.¹³¹ Nu au fost trimise toate prin Israel, fiindcă nu peste mult timp pachetele au fost expediate direct, deși pe parcurs situația s-a complicat și mai mult, când sumele obținute din vânzări au fost destinate mișcării Contras din Nicaragua. De când avusese loc criza rachetelor cubaneze, Washingtonul se temuse de amenințarea comunistă reprezentată de un stat aflat în vecinătatea sa și era dornic să ajute financiar grupuri

dinamice, capabile să combată propaganda și politica de stânga — trecându-le cu vederea lipsurile. Contras, care constituiau, de fapt, un grup eterogen de rebeli care se încăierau crunt unii cu alții, au beneficiat din plin de doctrina anticomunistă a americanilor — și de orbirea politicii externe. Ca o reflectare în oglindă a modului diferit în care inițiativele particulare și publice ale SUA se desfășurau în Orientul Mijlociu, forțele de opoziție din America Centrală au primit ajutoare, în ciuda legislației care interzicea cu strășnicie guvernului să acționeze astfel.¹³²

Povestea a luat sfârșit la finele lui 1986, când o serie de scurgeri de informații au dezvăluit ceea ce se petrecea. Scandalul amenința să ducă la demisia președintelui. La 13 noiembrie, Reagan a apărut la televizor pentru a se adresa națiunii în legătură cu „o chestiune extrem de sensibilă și de o profundă importanță, care ține de politica externă”. Era un moment de risc maxim, care necesita întregul său șarm pentru a fi gestionat. Președintele voia să evite să ceară scuze sau ca discursul lui să pară defensiv. Declarațiile sale s-au referit la însemnătatea țărilor din această regiune — și nevoia ca America să aibă influență asupra lor cu orice preț.

„Iranul, le-a spus telespectatorilor consternați, are una dintre cele mai dificile poziții geografice din lume. Se află între Uniunea Sovietică și accesul la apele calde ale Oceanului Indian. Geografia explică de ce Uniunea Sovietică a trimis o armată în Afganistan pentru a stăpâni țara respectivă și, în caz că reușeau, Iranul și Pakistanul. Geografia Iranului îi oferă o poziție deosebit de importantă, de unde adversarii ar putea interveni asupra tranzitului petrolului dinspre statele arabe ce mărginesc Golful Persic. În afara geografiei, rezervele de țiței ale Iranului sunt importante pentru sănătatea pe termen lung a economiei mondiale”. Acesta era motivul pentru care se realizase „transferul unor cantități mici de armament defensiv și de piese de schimb”, a mai zis. Fără să precizeze ce anume se trimisese în Iran, el a afirmat că „aceste colete modeste, puse laolaltă, ar încăpea ușor într-un singur avion de transport”. Reagan a mai adăugat că încercase doar să aducă „un sfârșit onorabil sângerosului război care durează de șase ani” între Iran și Irak, cu scopul „eliminării terorismului sprijinit de stat” și „pentru asigurarea revenirii în siguranță acasă a tuturor ostaticilor”.¹³³

Deși își jucase bine rolul, Reagan nu a reușit să împiedice spectaculoasa prăbușire a reputației Washingtonului, după ce s-a aflat că SUA vânduseră arme Iranului, se părea, direct ca marfă de schimb pentru ostaticii americani. Situația s-a agravat când a ieșit la iveală că cei implicați îndeaproape în afacerea Iran – Contras distruseseră documente ce demonstau existența

unor acțiuni secrete și legale aprobate de președintele însuși. Reagan a apărut în fața unei comisii instituite pentru a descâlci ițele cazului, unde a declarat că memoria nu-i mai permite să-și amintească dacă autorizase ori nu vânzările de arme către Iran. În martie 1987, a mai ținut un discurs televizat, de data aceasta pentru a-și exprima furia în privința „unor activități desfășurate fără știrea mea” — o declarație în care își cam bătea joc de adevăr, așa cum observa acum Reagan însuși. „Acum câteva luni am spus poporului american că nu am dat arme în schimbul ostacilor. Inima și cele mai bune intenții ale mele încă îmi spun că e adevărat, însă faptele și dovezile îmi spun că s-a întâmplat exact invers”.¹³⁴

Stânjenitoarele dezvăluiri au avut consecințe profunde asupra administrației Reagan. O serie întreagă de persoane cu greutate au fost puse sub acuzare, pentru fapte mergând de la conspirație până la mărturie mincinoasă și ascunderea dovezilor. Printre aceștia s-au numărat Caspar Weinberger, secretarul apărării; Robert McFarlane, consilier de securitate prezidențial, precum și succesorul său, John Poindexter; Elliott Abrams, secretar de stat adjunct pentru afaceri inter-americane; plus un grup de ofițeri de rang înalt ai CIA, inclusiv Clair George, director adjunct operativ. Toți acești demnitari cu funcții importante demonstau cât de departe era America dispusă să meargă pentru a-și consolida poziția în inima lumii.¹³⁵

La fel a demonstrat și faptul că acuzațiile aveau să se dovedească mai mult sau mai puțin formale: personajele importante implicate în acest caz au primit grațieri, iar punerile sub acuzare au fost anulate de președintele George H.W. Bush în 1992, de Ajunul Crăciunului. „Elementul comun al intențiilor lor — fie că au acționat corect sau greșit —, scria în documentul emis de administrația prezidențială, a fost patriotismul”. Impactul asupra finanțelor personale, continua președintele, asupra carierelor și a familiilor lor fusese „profund disproportionat în raport cu orice nesăbuițe sau greșeli de evaluare pe care le vor fi comis.”¹³⁶ Câțiva dintre cei grațiați fuseseră deja condamnați pentru acuzații mergând de la mărturie mincinoasă până la ascunderea informațiilor de investigația membrilor Congresului, în vreme ce procesul lui Weinberger ar fi trebuit să înceapă în două săptămâni. Era un caz clasic de justiție flexibilă, un fel de „scopul scuză mijloacele”. Ramificațiile sale ajungeau până la mare distanță de Washington.

Saddam Hussein s-a sufocat de furie când au apărut veștile despre afacerile SUA cu Iranul — într-o perioadă în care Irakul se credea sprijinit de Washington împotriva țării vecine și rivalei înrâncenate. Într-o serie

de întruniri ținute imediat după primul discurs televizat al lui Reagan, în noiembrie 1986, pentru discutarea celor rostite de președinte, Saddam s-a dezlănțuit, acuzând că vânzările de armament reprezentau o dezonorantă „înjunghiere pe la spate” și afirmând că purtarea americanilor ridica un nou standard pentru „comportamentul rău și imoral”.¹³⁷ SUA erau decise să „verse și mai mult sânge irakian”, a concluzionat, în vreme ce alții se arătau de acord că fusese dezvăluit doar vârful aisbergului. Era inevitabil, a afirmat un înalt demnitar, la câteva săptămâni după aceea, ca americanii să conspire în continuare împotriva Irakului; era o conduită tipică puterilor imperiale, se arăta de acord și viceprim-ministrul Tariq Aziz.¹³⁸ Furia și sentimentul că Irakul fusese trădat erau fațșe. „Nu vă încredeți în americani — americanii sunt mincinoși — nu vă încredeți în americani”, se aude o voce implorând pe casete audio recuperate din Bagdad la mai bine de douăzeci de ani după aceea.¹³⁹

În urma scandalului „Irangate” unii și-au pierdut funcțiile la Washington, însă în Irak urmarea a fost mai gravă: la mijlocul anilor 1980, aici a apărut mentalitatea de cetate asediată. Dezamăgiți de SUA, Saddam și ai săi vedeau peste tot numai conspirații. Liderul irakian a început să vorbească despre colaboraționiști și despre cum le va tăia gâturile dacă îi va descoperi: alte țări arabe, ale căror relații cu Iran și SUA păreau prea apropiate, au început brusc să fie privite cu adâncă suspiciune. Așa cum concluziona un raport american la nivel înalt, după scandalul iranian, Saddam devenise convins că „Washingtonul nu prezenta încredere și că îi pusese gând rău lui personal”.¹⁴⁰

Părerea că Statele Unite ale Americii erau dispuse să mintă și să înșele nu era tocmai nefondată. Americanii fuseseră pregătiți să fie prieteni cu șahul; încercau acum să întărească legăturile cu regimul ayatolahului Khomeini. Un substanțial sprijin militar și economic fusese oferit în Afganistan unor indivizi respingători, doar pe baza îndelungatei rivalități dintre America și URSS. Saddam însuși fusese scos de la naftalină când le convenise strategiilor de la Washington — și sacrificat apoi, când nu le mai servea la nimic. Punerea intereselor americane pe primul loc nu era, în sine, o problemă; problema era că o politică externă dusă în stil imperial necesita mai multă delicatețe — precum și mai multă chibzuință asupra consecințelor pe termen lung. În fiecare caz, în cadrul strădaniilor din cea de-a doua parte a secolului XX pentru controlarea țărilor de pe Drumurile Mătășii, americanii făcuseră afaceri, încheiaseră și înțelegeri în pripă, rezolvând problemele de azi, fără să-și facă griji în privința zilei

de mâine, ba chiar, în unele cazuri, provocând situații încă și mai grave. Obiectivul — alungarea sovieticilor din Afganistan — fusese atins, însă nimeni nu se gândise prea mult la ce avea să urmeze.

Cruda realitate a lumii create de SUA devenise cât se poate de evidentă în Irak, la sfârșitul anilor 1980 și 1990. Stânjeniți, diplomații americani încercau să dregă ce se mai putea dreg după războiul cu scandalul iranian, încercând să-și „recapete credibilitatea în ochii statelor arabe”, așa cum s-a exprimat secretarul apărării.¹⁴¹ În cazul Irakului, era vorba despre acordarea unor facilități extraordinare de creditare, inițiative comerciale — implicând atenuarea restricțiilor legate de tehnologiile cu uz dual și alte exporturi de aparatură sofisticată — și finanțarea sectorului agricol, mult slăbit. S-au făcut eforturi, cu scopul de a se recâștiga încrederea lui Saddam.¹⁴² În realitate, la Bagdad gesturile erau înțelese cu totul diferit: deși liderul irakian a acceptat favorurile oferite, credea că fac parte dintr-o capcană — poate o intervenție militară, poate o încercare de a strânge șurubul, într-o perioadă când datoriile contractate pe parcursul războiului dintre Iran și Irak deveneau o problemă spinoasă.

Irakienii erau „convinși că Statele Unite ale Americii... luaseră Irakul în vizor, declara ambasadorul american la Bagdad. Se plâneau tot timpul de asta... Și cred că Saddam Hussein credea cu adevărat în această posibilitate”.¹⁴³ La sfârșitul lui 1989, printre demnitarii irakieni circulau zvonuri că SUA plănuiesc o lovitură de stat împotriva lui Saddam Hussein. Tariq Aziz i-a spus în față secretarului de stat al SUA, James Baker, că Irakul avea dovezi potrivit cărora americanii complotau pentru a-l răsturna pe Saddam.¹⁴⁴ Mentalitatea de cetate asediată se transformase într-o paranoia atât de acută, încât, orice ar fi făcut americanii, existau șanse mari să se interpreteze greșit.

Neîncrederea irakienilor nu era greu de înțeles — mai ales după ce împrumuturile garantate de Washington au fost brusc anulate în iulie 1990, când Congresul a oprit încercările Casei Albe de a sprijini financiar Bagdadul. Și mai rău, pe lângă retragerea fondurilor de 700 de milioane de dolari, Irakului i-au fost impuse sancțiuni pentru că folosise în trecut gaze toxice de luptă. Din punctul de vedere al lui Saddam, era încă un caz de repetare a istoriei: americanii promisese una și făcuseră alta — într-un mod atât de parșiv.¹⁴⁵

Trupele irakiene începuseră deja să se concentreze în sudul țării. „În mod normal, asta n-ar fi trebuit noastră”, a declarat ambasadoarea americană la Bagdad, April Glaspie, în cadrul întâlnirii cu Saddam Hussein din

25 iulie 1990. Din stenograma „scăpată” în presă a întâlnirii dintre cei doi, unul dintre cele mai incriminatoare documente ale sfârșitului secolului trecut, reiese că diplomatul SUA i-a spus lui Saddam că are „instrucțiuni directe de la președintele Bush pentru a îmbunătăți relațiile cu Irakul”, subliniind admirativ „extraordinarele eforturi pe care le-ați depus ca să vă reconstruiți țara”. În orice caz, a continuat Glaspie, „știm că aveți nevoie de fonduri”.

Irakul trecea prin vremuri grele, a admis Saddam, care s-a dovedit „cordial, rezonabil și chiar plăcut pe parcursul întâlnirii”, potrivit unui memorandum separat, apărut în presă ulterior.¹⁴⁶ Forajele orizontale de gaz, disputele prelungite legate de frontiere și scăderea prețului țițeiului erau probleme economice ale țării, a zis Saddam, precum și datoriile contractate în războiul cu Iranul. Dar exista o soluție, credea el. Preluarea controlului asupra fluviului navigabil Shațt al-Arab, o regiune pentru care Irakul era implicat într-o veche dispută cu emiratul Kuwait, ar fi putut ajuta la rezolvarea unora dintre problemele curente. „Ce părere au Statele Unite ale Americii despre asta?”, a întrebat liderul irakian.

„Nu avem nicio părere despre conflictele dintre statele arabe, așa cum este disputa dumneavoastră cu emiratul Kuwait”, a replicat ambasadoarea. Apoi a oferit lămuriri: „Secretarul de stat Baker mi-a cerut să pun accent pe declarația făcută Irakului, pentru prima oară, în anii 1960, conform căreia teritoriul Kuwaitului nu are legătură cu America”.¹⁴⁷ Saddam ceruse permisiunea SUA și permisiunea i se acordase. În următoarea săptămână, avea să invadeze Kuwaitul.

Consecințele s-au dovedit catastrofale. Pe parcursul următoarelor trei decenii, relațiile internaționale aveau să fie influențate de evenimente petrecute în țări aflate pe coloana vertebrală a Asiei. Lupta pentru control și influență în aceste țări a dus la războaie, revolte și terorism internațional — dar a oferit, totodată, ocazii și oportunități nu doar în Iran, Irak și Afganistan, ci și în șirul de țări ce se întindeau la est de Marea Neagră, din Siria până în Ucraina, din Kazahstan până în Kirgîzstan, din Turkmenistan până în Azerbaidjan și din Rusia până în China. Istoria lumii fusese mereu concentrată în aceste țări. Dar, odată cu invadarea Kuwaitului, totul avea să ducă la apariția unui nou Drum al Mătăsii.

DRUMUL SPRE TRAGEDIE

Invazia Irakului în Kuwait în 1990 a declanșat o extraordinară serie de evenimente, definitorii pentru sfârșitul secolului XX și începutul secolului XXI. Cândva, Saddam le făcuse impresia britanicilor că ar fi „un tânăr prezentabil“, cu „un zâmbet cuceritor“ și lipsit de „afabilitatea superficială“ a multora dintre colegii săi; îi plăcea să vorbească „fără să bată câmpii“. Era un bărbat „cu care, dacă ne-am vedea mai des, ar fi posibil să facem treabă“¹, concluziona la sfârșitul anilor 1960 ambasadorul britanic la Bagdad. Văzut de francezi ca un „De Gaulle arab“, un tip al cărui „naționalism și socialism“ stârniseră admirația președintelui Jacques Chirac, Saddam era o persoană pe care au fost dispuși să parieze și americanii, la începutul anilor 1980, în încercarea de a îmbunătăți „poziția SUA în regiune“², așa cum s-a exprimat Donald Rumsfeld.

Atacul asupra Kuwaitului, din câte le-a spus Saddam Hussein celor mai apropiați consilieri în decembrie 1990, era o formă de autoapărare, în urma scandalului Irangate, când se aflase că SUA jucaseră la două capete.³ Nu așa vedea lucrurile și restul statelor lumii. Sancțiunile economice au fost aplicate rapid după invazie, iar americanii au cerut retragerea imediată a trupelor irakiene. Când Bagdadul s-a mulțumit să ignore presiunea diplomatică tot mai mare, s-au întocmit planuri pentru rezolvarea neîntârziată a situației. La 15 ianuarie 1991, președintele George H.W. Bush a autorizat acțiunile militare „ca urmare a responsabilităților și a autorității constituționale ce-mi revin în calitate de președinte și comandant suprem, conform legilor și tratatelor Statelor Unite ale Americii“. Fraza de început a Decretului 54, care aproba folosirea forței de către „forțele

militare aeriene, maritime și terestre ale SUA, în coordonare cu trupele partenerilor noștri de coaliție“, nu menționa nimic — ciudat lucru — despre agresiunea irakiană, încălcarea suveranității teritoriale a Kuwaitului sau dreptul internațional. În schimb, într-o declarație care dădea tonul politicii externe americane pentru următoarele trei decenii, președintele a afirmat următoarele: „Accesul la petrolul Golfului Persic și securitatea unor state-cheie din zonă sunt vitale pentru siguranța națională a SUA“. ⁴ Invazia lui Saddam Hussein în Kuwait era o provocare directă aruncată puterii și intereselor americane.

A urmat un asalt ambițios, în care au fost implicate trupe provenind dintr-o vastă coaliție de state, conduse de generalul Norman Schwartzkopf — al cărui tată ajutase ca Iranul să treacă de partea Aliaților în cel de-al Doilea Război Mondial și jucase un rol important nu doar în *Operațiunea Ajax*, prin care fusese înlăturat Mosaddeq, ci și în formarea Savak, serviciul secret iranian ce terorizase populația țării din 1957 până în 1979. Aviația aliată a ținut baze de apărare importante, căi de comunicații și fabrici de armament, în vreme ce forțele terestre au intrat în Irakul de Sud și în Kuwait, în cadrul *Operațiunii Furtună în Deșert*. Expediția a fost spectaculoasă și, totodată, rapidă. La șase săptămâni de la începerea misiunii, în ianuarie 1991, președintele Bush a declarat încetarea focului, afirmând într-un discurs televizat din 28 februarie că „a fost eliberat Kuwaitul. Armata irakiană a fost înfrântă. Obiectivele noastre militare sunt îndeplinite. Kuwaitul este iarăși în mâinile kuwaitienilor, care-și controlează propriile destine“. Nu era însă „timp pentru euforie“, a continuat Bush. „Trebuie să privim acum dincolo de victorie și de război“. ⁵

Popularitatea lui Bush a crescut vertiginos, ridicându-se chiar mai sus de nivelul extraordinar atins de președintele Truman în ziua în care Germania se predase, în 1945. ⁶ Una dintre cauze era că scopul războiului fusese clar definit și repede atins, cu puține pierderi omenеști pentru statele din coaliție. SUA nu aveau în vedere posibilitatea ca Saddam să fie înlăturat de la putere, dacă acesta din urmă înțelegea să nu utilizeze „arme chimice, biologice sau nucleare“, să nu finanțeze teroriști și să nu distrugă câmpurile petrolifere kuwaitiene — situație în care, așa cum spusese președintele Bush, „SUA își vor face un obiectiv precis din înlocuirea actualei conduceri a Irakului“. ⁷

Decizia de a se pune capăt operațiunilor militare cât mai curând cu putință a fost foarte bine primită în lumea arabă și dincolo de aceasta — cu toate că forțele irakiene au sabotat totuși multe puțuri de petrol și le-au

dat foc. Amănuntul acesta a fost ignorat, fiindcă un atac asupra capitalei irakiene ar fi fost o înacceptabilă „pervertire a misiunii“, așa cum a scris Bush într-un volum publicat la sfârșitul anilor 1990, avându-l coautor pe consilierul său pe probleme de securitate, Brent Scowcroft. În afară de stărnirea ostilității aliaților din lumea arabă și din alte părți, se acceptase ideea că extinderea războiului pe uscat în Irak și „încercarea de a-l elimina pe Saddam“ ar fi însemnat un preț prea mare de plătit.⁸

„Am decis să nu avansăm spre Bagdad, a recunoscut Dick Cheney, secretarul apărării, într-un discurs ținut în 1992 la Discovery Institute, fiindcă n-a făcut niciodată parte din obiectivul nostru. Nu era țelul la care s-au angajat Statele Unite ale Americii, nu era țelul la care s-a angajat Congresul, nu cu acest scop a fost organizată coaliția“. Plus că, a continuat Cheney, americanii nu voiau „să se încurce cu problema preluării și guvernării Irakului“. Eliminarea lui Saddam ar fi fost dificilă „și m-am întrebat câte victime americane merită Saddam? Răspunsul a fost că nu prea multe“, a recunoscut demnitarul SUA.⁹

Poziția oficială a SUA era că se intenționase oprirea ofensivei lui Saddam, nu alungarea sa de la putere. Însă, în realitate, chestiunea era mai complicată. În mai 1991, la doar câteva săptămâni de la încetarea focului, președintele Bush a aprobat un plan care să „creeze condițiile pentru înlăturarea lui Saddam Hussein de la putere“. Pentru a pune ideea în aplicare, a alocat o sumă substanțială pentru operațiuni secrete: 100 de milioane de dolari.¹⁰ Încă din anii 1920, americanii se implicaseră activ în ridicarea la putere a unor regimuri care îi avantajau din punct de vedere strategic. Acum, Washingtonul arăta iarăși că era dispus să se gândească la o schimbare de regim, pentru a-și impune influența în această parte a lumii.

Ambiția Statelor Unite ale Americii era alimentată, în parte, de profunde schimbări geopolitice petrecute la începutul anilor 1990. Zidul Berlinului căzuse nu la mult timp de la invadarea Kuwaitului și, în lunile ce au urmat înfrângerii Irakului, Uniunea Sovietică se prăbușise. În 1991, de Crăciun, Mihail Gorbaciov și-a dat demisia din funcția de președinte al Uniunii Sovietice, anunțând spargerea blocului sovietic în cincisprezece state independente. Lumea fusese martora unor „schimbări de proporții aproape biblice“, a declarat președintele Bush în fața Congresului, la câteva săptămâni după aceea. „Prin voia lui Dumnezeu, America a câștigat Războiul Rece“.¹¹

În Rusia însăși, a urmat o luptă acerbă pentru putere, care a dus la o criză constituțională și la înlăturarea vechii gărzi, după ce tancuri ale armatei au ciuruit cu proiectile Casa Albă din Moscova, sediul guvernului rus, în 1993. Era o perioadă de schimbări majore și în China, unde reformele introduse de Deng Xiaoping și de alții, după moartea lui Mao Zedong, în 1976 începeau să-și arate efectele — transformând țara dintr-o putere regională și izolată într-una tot mai ambițioasă din punct de vedere economic, militar și politic.¹² Opresivul regim de apartheid se clătina și el, în fine, în Africa de Sud. Trămbițele libertății, păcii și prosperității păreau să sune tare și triumfător.

Lumea fusese cândva divizată în două, a declarat președintele Bush în fața unei adunări comune a Senatului și Camerei Reprezentanților. Exista acum „o singură putere de prim rang: Statele Unite ale Americii”.¹³ Occidentul câștigase. Unele abateri de la moralitate prin Irak erau de înțeles, când scopul suprem era răspândirea cât mai repede a stindardului și darului cel mai de seamă al Imperiului American: democrația.

Pe parcursul deceniului ce a urmat invaziei în Kuwait, așadar, americanii au dus o politică în același timp ambiguă și ambițioasă. Se reluau idei precum eliberarea unor țări ca Irakul și răspândirea conceptelor și a practicii democrației; însă, totodată, cu invidie și uneori cu brutalitate, SUA căutau să-și apere și să-și promoveze interesele cu aproape orice preț, într-o lume ce se schimba atât de rapid. Rezoluția 687 a ONU, ratificată după Războiul din Golf, cuprindea măsuri referitoare la suveranitatea kuwaitiană, dar aplica și sancțiuni Irakului pentru „vinderea sau furnizarea... de mărfuri sau produse, altele decât cele destinate medicinei și sănătății”, „produsele alimentare” fiind, de asemenea, excluse.¹⁴ Măsurile erau menite să forțeze dezarmarea, inclusiv oprirea completă a programelor de armament biologic și chimic, și să preseze recunoașterea suveranității Kuwaitului de către Irak. În condițiile restricțiilor atât de vaste asupra exporturilor și a tranzacțiilor financiare irakiene, impactul a fost devastator — mai ales asupra săracilor. Potrivit datelor apărute în revista *Lancet*, nu mai puțin de 500 000 de copii, pe lângă alte victime, muriseră în cinci ani din cauza subnutriției și a bolilor, consecințe directe ale politicii embargoului.¹⁵ În 1996, Leslie Stahl a intervievat-o pe Madeleine Albright, ambasadoarea americană la Organizația Națiunilor Unite, în emisiunea *60 Minutes* difuzată la televiziune, afirmând că mai mulți copii muriseră în Irak din pricina sancțiunilor decât la Hiroshima, în 1945. „Cred că

este o alegere foarte grea“, a replicat Albright, care a adăugat: „Credem că prețul merită plătit“. ¹⁶

Sancțiunile internaționale nu au fost singurele măsuri luate împotriva Irakului. Imediat după intrarea în vigoare a acordului de încetare a focului, au fost impuse zone interzise survolului, la nord de paralela 36 și la sud de paralela 32 — păzite de aproape 200 000 de soldați ai patrulelor aviatice americane, franceze și britanice, pe parcursul anilor 1990. ¹⁷ În principiu, aceste zone unde zborurile erau interzise, ce acopereau împreună peste jumătate din teritoriul irakian, fuseseră stabilite pentru protejarea minorității kurde din nord și a populației šiite din sud. Faptul că au fost impuse unilateral, fără un mandat de la Consiliul de Securitate al ONU, arăta că Occidentul era dispus să intervină în afacerile interne ale altei țări și să preia controlul asupra acesteia oricând îi convenea. ¹⁸

În acest sens, o dovadă în plus o constituie apariția decretului Iraq Liberation Act, în 1998, prin care președintele Clinton a anunțat „strategia Statelor Unite ale Americii de sprijinire a eforturilor pentru înlăturarea de la putere în Irak a regimului Saddam Hussein și pentru formarea unui guvern democratic, care să înlocuiască acel regim“. ¹⁹ Clinton a mai anunțat că se puneau la dispoziție 8 milioane de dolari pentru „opозиția democratică irakiană“, cu scopul de a permite politicienilor izolați care i se opuneau lui Saddam „să se unească și să lucreze împreună cu mai multă eficiență“. ²⁰

Încercările americanilor și ale aliaților lor de a obține ceea ce voiau nu se limitau la Irak. Bunăoară, președintele Clinton a inițiat discuții și cu liderii iranieni, într-o încercare de a deschide dialogul și de a îmbunătăți relațiile bilaterale, ce se înrăutățiseră grav după scandalul Irangate și în urma regretabilei doborâri a unui avion iranian de pasageri, în 1988, de către nava militară USS *Vincennes*. Deși este încă neclară măsura în care Teheranul a trecut la represalii, numeroase dovezi sugerează că unele atacuri teroriste i-au avut ca țintă pe americani — printre care, posibil, și doborârea avionului Pan Am 103 peste orașul Lockerbie, în decembrie 1988, sau bombardarea bazei americane de lângă Dhahran, în Arabia Saudită, în 1996. ²¹

După ce o investigație americană a sugerat cu tărie implicarea iranienilor în atentatul de la Dhahran, președintele Clinton i-a trimis, printr-un intermediar, o scrisoare de protest președintelui Khatami, la sfârșitul anilor 1990. Iranienii au răspuns agresiv, respingând acuzele americane, potrivit cărora erau complici la moartea a nouăsprezece soldați, ca „incorecte și

inacceptabile". În plus, în răspunsul lor, iranienii afirmau că era o dovadă de ipocrizie din partea americanilor să se declare indignați de atacuri teroriste, dat fiind faptul că nu făcuseră nimic ca să „pună sub acuzare ori să extrădeze cetățenii americani ușor de identificat, responsabili pentru doborârea aeronavei civile iraniene" cu zece ani în urmă. Totuși, atitudinea autorităților de la Teheran oferea speranțe pentru viitor. Președintele să fie sigur, răspundeau acestea, că Iranul nu are „intenții ostile în privința americanilor", deoarece „poporul iranian nu doar că nu-i poartă dușmănie, dar și respectă mărețul popor american".²²

Acest semnal pozitiv și-a găsit ecoul și în Afganistan, unde canale de comunicație au fost deschise cu radicalii talibani, după ce liderul lor suprem, mullahul Omar, a stabilit legătura printr-un intermediar, în 1996. Din nou, semnele inițiale se arătau promițătoare. „Talibanii au o părere foarte bună despre SUA", ar fi zis un conducător taliban, potrivit unui raport confidențial al primei întâlniri, pregătită de ambasada SUA din Kabul; în plus, sprijinul furnizat de americani „în timpul jihadului anti-sovietic" nu fusese uitat. Mai mult decât orice, „talibanii vor relații bune cu Statele Unite ale Americii".²³ Mesajul acesta împăciuitoare și faptul că americanii aveau vechi prieteni și contacte locale care s-ar fi putut dovedi folositoare pe viitor aduceau o rază de speranță. Un asemenea amic era căpetenia Jalaluddin Haqqani, care avea legături cu CIA încă de pe vremea invaziei sovietice. Atitudinea lui (relativ) liberală în privința politicilor sociale și a drepturilor femeilor a fost consemnată într-un memorandum ce sublinia creșterea importanței sale printre talibani.²⁴

În special, americanii erau preocupați de rolul Afganistanului ca focar pentru militanți și teroriști. Talibanii ocupaseră Kabulul pe parcursul anului 1996, alarmând țările învecinate, care se temeau de o posibilă instabilitate regională, de creșterea fundamentalismului religios și de posibilitatea ca Rusia să fie interesată de o regiune din care abia se retrăsese, în urma prăbușirii URSS.

Aceste îngrijorări au fost exprimate la nivel înalt, într-o întâlnire cu demnitari ai regimului taliban organizată la Kandahar, în octombrie 1996. Americanii au fost asigurați că taberele de antrenament pentru militanți fuseseră închise și că urma să se permită accesul unor inspecitori care să verifice. Oficialitățile talibane, printre care se număra și mullahul Ghous, *de facto* ministrul taliban de externe, au răspuns încurajator când au fost întrebați despre Osama bin Laden, ale cărui activități stârneau tot mai multă îngrijorare spionajului american. CIA credea că bin Laden

era responsabil pentru atacul asupra soldaților americani din Somalia, în 1992, pentru bombardarea New Trade Center din New York în 1993 și pentru crearea unei „rețele de recrutare și case conspirative ale al-Qaida în Egipt, Arabia Saudită și Pakistan”. Așa cum se menționa într-un raport al serviciilor secrete, era „unul dintre cei mai de seamă finanțatori ai activităților extremiste din lume”.²⁵

„Ar fi folositor, le-au spus delegaților afgani oficialitățile americane, dacă talibanii ne-ar putea spune unde se află el și dacă s-ar asigura că nu poate desfășura atacuri teroriste”. Reprezentanții afgani au răspuns că bin Laden era „un oaspete pentru noi, un refugiat” și, prin urmare, exista obligația ca „musafirul să fie tratat cu respect și ospitalitate”, potrivit tradiției paștunilor. „Talibanii, au adăugat ei, nu ar permite nimănui să le folosească teritoriul pentru activități teroriste”. În orice caz, bin Laden promisese „că nu va comite” vreo asemenea faptă, câtă vreme avea să locuiască în Afganistan, ba chiar se supusese când talibanii, ajunși să-l suspecteze pentru că locuia în peșterile de la sud de Jalālābād, pe lângă Tora Bora, îi ceruseră să „se mute într-o casă obișnuită”.²⁶

Deși era vorba doar de asigurări formale, acestea nu le-au părut americanilor suficient de răspicată, făcându-i să întoarcă foaia. „Omul ăsta e otrăvă, le-au zis cu emfază americanii emisarilor talibani. Toate statele, chiar mari și puternice precum SUA, au nevoie de aliați. Afganistanul, în special, are nevoie de prieteni”. Era o avertizare: dacă bin Laden mai era implicat în vreun act terorist, vor exista consecințe. Răspunsul mullahului Rabbani, un demnitar cu rang înalt în conducerea talibană, a fost clar, repetând ceea ce spusese înainte. Discursul său integral a fost trimis la Washington și expediat prin telegrame către misiunile diplomatice americane din Islamabad, Karachi, Lahore, Riyādh și Jiddah: „În această parte a lumii există o lege: când cineva caută adăpost ar trebui să i se ofere. Dar dacă sunt oameni care desfășoară activități teroriste, ni-i puteți arăta; nu ne-am pierdut mințile și nu vom îngădui nimănui să desfășoare asemenea activități murdare”.²⁷

Asigurările n-au fost niciodată testate pe deplin și nici nu au fost luate prea mult în serios. În primăvara lui 1998, CIA lucra la un plan de capturare a teroriștilor, ce implica obținerea de sprijin și de cooperare de la „triburile” afgane, pentru o „operațiune perfectă”, așa cum s-au exprimat strategii americani. „Planurile pentru capturare [a lui Osama bin Laden] merg bine”, aprecia un raport al CIA redactat cu greu, prin luna mai; fusese ticluită o schemă „detaliată, atent gândită, realistă”, deși nu lipsită

de riscuri. Dacă proiectul avea să fie aprobat, era o altă chestiune: unul dintre cei implicați a afirmat că existau „șanse 50–50 ca să-i dăm drumul”. Șefii militari erau însă mai puțin optimiști. Comandantul Delta Force se pare că s-a arătat „nemulțumit” de unele detalii ale planului, în vreme ce comandantul Joint Special Operations credea că strategia CIA „e prea din cale afară”. Deși a existat o „repetiție generală a operațiunii” — care a decurs bine —, planul a fost abandonat.²⁸

Înainte să se poată trece la o încercare clară de prindere a lui bin Laden, evenimentele au luat o întorsătură decisivă. La 7 august 1998, al-Qaida au bombardat simultan sediile ambasadelor americane din Nairobi și Dar Es Salaam, adică cele mai mari orașe din Kenya și Tanzania, ucigând 224 de persoane și rănind alte câteva mii. Bănuiala a căzut îndată pe bin Laden.

În nici două săptămâni, Statele Unite ale Americii au trecut la acțiune, lansând șaptezeci și opt de rachete de croazieră asupra a patru baze din Afganistan, suspectate că ar aparține al-Qaida. „Scopul nostru era să răspândim teroarea, a declarat președintele Clinton la 20 august, într-un discurs televizat. Misiunea noastră a fost clară: să izbim în rețeaua de grupări radicale, asociate și finanțate de Osama bin Laden, în prezent, poate, cel mai important organizator și finanțator din întreaga lume al terorismului internațional”. Clinton — aflat în acel moment în mijlocul unui scandal sexual ce avea de-a face cu o stagiară, Monica Lewinsky, care amenința să-l ducă la pierderea funcției și care necesitase un discurs televizat separat, în urmă cu trei zile — nu s-a consultat cu talibanii înainte de a încerca să-l elimine pe cel care se afla în spatele complotului. Încercând să prevină criticile, președintele a afirmat: „Vreau ca lumea să înțeleagă că acțiunile noastre nu au fost îndreptate împotriva islamului”. Dimpotrivă, a continuat Clinton, islamul e „o mare religie”.²⁹

Încercările de prindere a lui Osama bin Laden se dovediseră fără succes. Însă îi iritaseră și pe talibani, care și-au exprimat îndată furia în privința atacului produs pe teritoriul lor, împotriva unui oaspete a cărui vinovăție în atacurile din Africa de Est nu fusese dovedită. Mullahul Omar a declarat că talibanii „nu îl vor preda pe bin Laden nimănui și îl vor apăra până la moarte, cu orice preț”.³⁰ Așa cum se preciza într-o analiză a serviciilor secrete americane, în lumea arabă exista o doză considerabilă de simpatie pentru bin Laden și extremismul său, deoarece mesajul de „nedreptățire și victimizare” a musulmanilor se potrivea cu credința populară că „strategiile SUA sprijină regimuri corupte... și sunt concepute să separe, să slăbească și să exploateze lumea arabă”. Puțini musulmani susțin terorismul lui bin

Laden, concluziona raportul, însă „mulți dintre aceștia îi împărtășesc, cel puțin în parte, obiectivele politice”.³¹

Aceleași opinii le avea și mullahul Omar însuși, care într-o remarcabilă conversație purtată la telefon cu reprezentanții Departamentului de Stat din Washington, la trei zile după atacul cu rachete, a afirmat că „loviturile acestea se vor dovedi contraproductive și vor stârni sentimente anti-americane în lumea islamică”. Pe parcursul acestui dialog recent desecretizat, singurul contact direct al liderului suprem afgan cu oficialitățile americane, mullahul Omar a remarcat „actualele dificultăți interne” de care avea parte președintele Clinton — o referire la afacerea Lewinsky. Având această grijă în plus și pentru a „reclădi popularitatea SUA în lumea islamică” după dezastruosul atac unilateral, a zis Omar, „Congresul ar trebui să-l forțeze pe Clinton să demisioneze”.³²

Între timp, Wakil Ahmed Mutawakkil, un purtător de cuvânt afgan, denunța atacurile cu rachete ale americanilor ca un atac asupra „întregului popor afgan”. Mulțimi numeroase se strânseseră pentru a protesta în Kandahar și Jalālābād după atac, potrivit lui Ahmed, care a discutat cu oficialitățile americane la puțină vreme după aceea. „Dacă talibanii ar fi putut răspunde cu atacuri similare asupra Washingtonului, a afirmat acesta, ar fi făcut-o”.³³ Așa cum s-a întâmplat și în cazul lui Saddam Hussein, când aflase vestea că SUA vânduseră arme Iranului, pretinzând, în același timp, că sprijină Irakul, cel mai dureros era sentimentul trădării și al fățarniciei: pe de-o parte, americanii trimiteau mesaje prietenești și, pe de alta, acționau cu brutalitate.

Wakil Ahmed și-a exprimat indignarea în legătură cu subțirimea dovezilor prezentate de americani după atacurile militare. Conducerea talibană știuse mereu cu claritate că, dacă bin Laden ar fi fost descoperit că ticluiește planuri teroriste din ascunzătoarea sa din Afganistan, asupra lui aveau să fie luate măsuri.³⁴ Într-adevăr, mullahul Omar a cerut aproape imediat Departamentului de Stat dovezi consistente.³⁵ Unii credeau că acuzațiile erau praf în ochi, a zis demnitarul taliban, în vreme ce alții subliniau că bin Laden „fusesse cândva un luptător de guerilă sprijinit de SUA”. Americanii prezentaseră doar „niște hârtii”, care nu prea constituiau probe; o casetă video înmănată talibanilor cu promisiunea că ar „conține ceva nou” se dovedise, pur și simplu, jenantă — nu proba nimic.

Atacul, ce dusesse la moartea unor afgani nevinovați și la încălcarea suveranității statului afgan, era dezonorant, a mai spus Ahmed. Dacă americanii chiar voiau o soluție la problema bin Laden, a concluzionat

acesta, ar fi făcut bine să discute cu saudiții și chestiunea s-ar fi rezolvat în „câteva minute, nu ore”.³⁶ În mod ironic, aceeași afirmație ajunsese pe căi separate la Washington, după cum arată numeroase mesaje diplomatice, rapoarte și recomandări de câștigare a sprijinului regimului de la Riyādh.³⁷

Repercusiunile atacului american se dovedeau dezastruoase. După cum arăta un studiu relevant al serviciilor secrete despre al-Qaida, redactat un an mai târziu, în afara faptului că încercarea de a-l elimina pe bin Laden eșuase, atacul servise pentru a-l promova prin cea mai mare parte a lumii arabe, precum și prin alte regiuni drept „un asuprit ținând piept agresiunii disproporționate”. Foarte periculoasă era perceperea tot mai intensă a „aroganței culturale americane”; era la fel de îngrijorător, avertiza raportul, că atacul american „era îndoielnic din punct de vedere moral” și că prezenta asemănări cu acțiunile săvârșite de bin Laden însuși, în care victime nevinovate muriseră din cauza unor idei politice care justificau folosirea forței. „Răspunsul prin atacul cu rachete... se poate să fi făcut, în cele din urmă, mai mult rău decât bine”. Statele Unite ale Americii trebuiau, de asemenea, să fie conștiente, adăuga profetic raportul, că raidurile aeriene aveau șanse mari să „provoace o nouă serie de atacuri teroriste cu bombe”.³⁸

Chiar înainte să se întâmple asta, intervenția eșuată a adus rezultate nedorite. Perspectiva conducerii talibane asupra lumii exterioare a devenit mai rigidă, fiindcă suspiciunile legate de duplicitatea Vestului prindea rădăcini adânci. A apărut o mentalitate de cetate asediată, ce a servit la radicalizarea mediilor religioase, tot mai intolerante, precum și la creșterea interesului pentru exportarea radicalismului islamist către alte regiuni ale lumii — cu toate că autorii unui raport al CIA din aceea perioadă considerau că era puțin probabil ca așa ceva să poată fi realizat în mod eficient.³⁹

Presiunile făcute de SUA au dus totuși la transformarea politicienilor conservatori în fundamentalști. Cei asemenea mullahului Rabbani, al doilea om din conducerea talibanilor și șef al Shura (Consiliu) din Kabul, care se temea că rămânerea lui bin Laden în Afganistan avea să adâncească izolarea internațională a țării, au pierdut teren în fața mullahului Omar, a cărui strategie radicală de necooperare și necapitulare s-a impus. În consecință, talibanii au început să fie tot mai înclinați spre propunerile agresive ale lui bin Laden de eliberare a musulmanilor din chingile Occidentului și de reinstaurare a unei lumi pre-medievale, desprinsă parcă din literatura fantastică.⁴⁰

Exact acesta a fost scopul atacurilor din 11 septembrie. Un raport al serviciilor secrete scris în 1999 notase deja că bin Laden avea „un egocentrism

foarte pronunțat, considerându-se pe sine însuși jucător pe o scenă istorică vastă și străveche; se vede, de exemplu, ca rezistând noilor cruciați“. ⁴¹ Era, așadar, extrem de relevant că, în toate înregistrările audio și video făcute după atacul asupra Turnurilor Gemene, bin Laden a amintit de cruciați și de cruciade. Revoluționarii aleg adesea să evoce un trecut idealizat, însă puțini privesc la evenimente petrecute cu o mie de ani în urmă, în căutarea de inspirație și justificare a acțiunilor teroriste.

Cu câteva luni înainte de 11 septembrie, serviciile secrete au indicat tot mai grava amenințare reprezentată de al-Qaida. Un memorandum cu mențiunea „doar pentru președinte“, cu titlul rău-prevestitor „*Bin Ladin [sic] Determined to Strike in US*“, datat 6 august 2001, transmitea concluziile FBI că informația strânsă în urma a „aproximativ 70 de investigații de teren“, desfășurate pe întregul teritoriu al Statelor Unite ale Americii, „indică în această țară tipare de activități care dau de bănuț, fiind corelate cu pregătiri pentru deturnări de avioane sau alte tipuri de atacuri“. ⁴² Între timp, americanii fuseseră suficient de îngrijorați, încât să permită continuarea negocierilor cu regimul de la Kabul, oferind asigurarea că „Statele Unite ale Americii nu aveau nimic cu talibanii înșiși și nu voiau să-i distrugă pe aceștia“. Problema era bin Laden. Dacă se putea rezolva cumva cu el, considerau diplomații americani, „am putea avea un alt tip de relație“. ⁴³

Dar nu s-a rezolvat. La 8:24, în dimineața zilei de 11 septembrie 2001, a devenit clar că ceva nu era deloc în regulă. Controlul de trafic aerian încerca să ia legătura cu zborul American Airlines de la Boston către Los Angeles de unsprezece minute, de când îi instruiseră pe piloți să urce la 11 000 de metri altitudine. Când a venit în cele din urmă răspunsul, a fost unul neașteptat: „Avem niște avioane. Nu faceți gălăgie și o să fiți în regulă. Ne întoarcem la aeroport“. ⁴⁴ La 8:46, Ora Estică, Boeingul 767 a fost izbit în turnul nordic al World Trade Center. Apoi, în decurs de o oră și șaptesprezece minute, alte trei avioane de pasageri care fuseseră deturnate s-au prăbușit la rândul lor: United 175 a lovit turnul sudic al aceluiași World Trade Center; America 77 a fost direcționat către Pentagon, în vreme ce US 93 s-a prăbușit lângă Shanksville, Pennsylvania. ⁴⁵

Două mii nouă sute șaptezeci și șapte de victime au murit la 11 septembrie, împreună cu nouăsprezece teroriști. Impactul psihologic al atacurilor, în urma cărora s-au prăbușit Turnurile Gemene și a fost afectată clădirea Pentagonului, a fost imens. Actele teroriste comise contra unor sedii de ambasade sau asupra trupelor americane dislocate peste graniță erau șocante, însă atacul coordonat asupra unor ținte din interiorul țării avusese

un efect devastator. Filmările apăsătoare și teribile cu avioanele lovind intenționat construcțiile și scenele de dezastru, haos și tragedie produse după aceea cereau un răspuns imediat și de proporții monumentale. „Ne aflăm în căutarea celor aflați în spatele acestor acțiuni ticăloase”, a declarat președintele George W. Bush în discursul său televizat, difuzat în seara următoare atacurilor. „Am alocat toate mijloacele instituțiilor noastre de informații și de investigații pentru a-i găsi pe cei responsabili și pentru a-i aduce înaintea justiției. Nu vom face nicio distincție, a avertizat Bush, între teroriștii care au comis aceste acte și cei care îi adăpostesc.”⁴⁶

Lideri din toate părțile globului și-au manifestat sprijinul față de americani — inclusiv, oarecum neașteptat, din state precum Libia, Siria și Iran, țară al cărei președinte și-a exprimat „adâncul regret și profunda compasiune pentru victime”, adăugând că „este o datorie internațională să încercăm stăvilirea terorismului”.⁴⁷ A devenit îndată limpede că bin Laden se afla în spatele atacului — deși ambasadorul taliban în Pakistan a pretins că acesta n-ar fi avut resursele necesare pentru executarea unui asemenea „plan bine pus la punct”.⁴⁸ Wakil Ahmed Muttawakil a declarat pentru postul qatarian Al-Jazeera, a doua zi după atacuri, că talibanii „denunță acest atac terorist, oricine ar fi în spatele lui”.⁴⁹

La doar câteva ore de la atacuri, strategii s-au gândit pentru rezolvarea problemei bin Laden. Un plan de acțiune emis la data de 13 septembrie punea accent pe importanța implicării Iranului și a contactării autorităților din Turkmenistan, Uzbekistan, Kirgîzstan și China — țări învecinate cu Afganistanul. Planul presupunea „[re-]stimularea” acestora în săptămâna următoare, în ideea discutării unei viitoare acțiuni militare împotriva talibanilor.⁵⁰ Primul pas al reacției la evenimentele din 11 septembrie era pregătirea țărilor de pe Drumurile Mătăsii.

Unuia dintre vecinii Afganistanului i s-a dat o atenție aparte. Pakistanul avea simpatii și legături strânse cu talibanii, care mergeau cu o generație în urmă, dacă nu chiar cu două. În contextul atacului terorist, autoritățile de la Islamabad trebuiau să facă o alegere fără echivoc, i s-a spus șefului serviciului de informații pakistanez, între „alb și negru..., fără nuanțe de gri”. Țara trebuia ori „să se alăture Statelor Unite ale Americii în lupta contra terorismului, ori să se situeze contra noastră”.⁵¹

În vreme ce piesele pentru asaltul asupra Afganistanului erau așezate pe poziție, talibanilor li s-a dat un ultim și sever avertisment — ce trebuia să le fie transmis fie de președintele Pakistanului, fie de șeful serviciului pakistanez de securitate —: „Este în interesul nostru și în interesul

supraviețuirii voastre să ni-i predați pe toți capii al-Qaida, să închideți taberele de teroriști și să permiteți accesul SUA la locurile unde se află aceștia". Răspunsul avea să fie „devastator” dacă „orice persoană sau grup având legături în vreun fel cu Afganistanul” era implicat în atacurile teroriste asupra Americii. „Toți stâlpii regimului taliban, zicea neprietenosul mesaj, vor fi distruși”.⁵³ Ultimatumul era bombastic și clar: predați-l pe bin Laden sau suportați consecințele.

Cu toate eforturile de a-l descoperi pe bin Laden și de a distruge forțele al-Qaida, miza era mai mare decât o simplă vânătoare de oameni. De fapt, atenția Washingtonului s-a întors iute către imaginea de ansamblu: stăpânirea fermă și eficientă a centrului Asiei. Persoane influente argumentau că era nevoie de o remodelare profundă a țărilor din regiune, care să permită ca interesele și securitatea americană să fie radical îmbunătățite.

Vreme de câteva decenii, Statele Unite ale Americii făcuseră pactul cu diavolul. Decenii întregi, inima Asiei fusese socotită de o importanță unică — încât, după cel de-al Doilea Război Mondial, devenise ceva obișnuit să te referi la această regiune ca la una foarte importantă pentru securitatea națională a SUA. Situaerea sa între Est și Vest îi sporea semnificația strategică în cadrul competiției dintre superputeri, în vreme ce, din cauza bogățiilor sale naturale — îndeosebi petrolul și gazul —, evenimentele petrecute în țările din zona Golfului Persic și în statele învecinate contau cu adevărat pentru securitatea americană.

La 30 septembrie 2001, la trei săptămâni după atrocitățile din 11 septembrie, Donald Rumsfeld, secretarul apărării, i-a oferit președintelui propriile „opinii strategice” legate de ce puteau și trebuiau să obțină Statele Unite ale Americii în viitorul apropiat, dintre „obiectivele războiului”. „Niște lovituri aeriene împotriva talibanilor și al-Qaida sunt programate în curând”, credea el, referindu-se la începutul „războiului”, așa cum l-a denumit el. Era important, scria secretarul, „ca statele să fie convinse ori constrânse să nu mai sprijine terorismul”. În continuare, propunea câteva măsuri grave și foarte cutezătoare. „Dacă războiul nu schimbă semnificativ harta politică a lumii, atunci Statele Unite ale Americii nu-și vor atinge ținta”. Semnificația acestei fraze era explicată în rândurile următoare: „Guvernul [Statelor Unite ale Americii] ar trebui să aibă în vedere un țel în următorii parametri: regimuri politice noi în Afganistan și într-o altă țară-cheie (sau în două)”.⁵³ Nici nu trebuia să menționeze la ce state se referea: Iran și Irak.

Atacurile din 11 septembrie au transformat modul în care SUA interacționau cu întreaga lume. Viitorul Americii depindea de asigurarea securității pe coloana vertebrală a Asiei, de la frontiera vestică a Irakului cu Siria și Turcia până în Hindukush. Această viziune a fost prezentată cu emfază de președintele Bush în 2002, la sfârșitul lunii ianuarie. Într-un timp, talibanii fuseseră atacați în mod decisiv, alungați din orașele mari, inclusiv din Kabul, la câteva săptămâni de la startul *Operațiunii Enduring Freedom*, ce a implicat numeroase raiduri aeriene și o deplasare masivă de forțe terestre. Deși bin Laden era încă liber, președintele a dezvăluit, în discursul său despre starea uniunii, că avea în vedere scopuri mai ambițioase. Multe regimuri care, înainte de 11 septembrie, fuseseră ostile intereselor americane „au fost destul de liniștite de la 11 septembrie încoace, dar le cunoaștem adevărata natură”. Coreea de Nord, un stat infractor⁵⁴ prin excelență, era unul dintre acestea. În realitate însă, atenția era îndreptată spre amenințarea reprezentată de alte două țări: Iran și Irak. Acestea, împreună cu regimul din Phenian, „constituie o axă a Răului, înarmându-se pentru a amenința pacea mondială”. Destructurarea acestei axe era o misiune crucială. „Războiul nostru împotriva terorii a început deja în forță, se află însă doar la început”.

Hotărârea de a prelua inițiativa era copleșitoare. În gândirea strategică a Statelor Unite ale Americii și a aliaților lor, doborârea regimurilor socotite destabilizatoare și periculoase constituia obiectivul primordial. Era prioritar să fie înlăturați de la putere acei lideri care reprezentau pericole evidente și concrete, fără prea multă reflecție la ce avea să se întâmple după aceea. Rezolvarea problemelor imediate era mai importantă decât consecințele pe termen lung. Această atitudine a fost evidentă în planurile elaborate contra Afganistanului, din toamna lui 2001. „Guvernul SUA nu ar trebui să-și piardă vremea gândindu-se la situația de după înlăturarea talibanilor”, sugera un document emis după ce campania aeriană începuse deja. Înfrângerea talibanilor și a organizației al-Qaida era principalul deziderat; ce se întâmpla după aceea putea constitui o preocupare pentru mai târziu.⁵⁵

Aceeași gândire pe termen scurt era evidentă și în cazul Irakului. Se acorda atenție doar modului cum trebuia alungat Saddam Hussein de la putere, fără să se elaboreze vreun plan pentru viitorul țării. Dorința de a scăpa de Saddam fusese pe ordinea de zi încă de la începutul administrației Bush; Colin Powell, noul secretar de stat, ceruse clarificări despre

⁵⁴ *Rogue state*, în original, în limba engleză — termen utilizat în teoria relațiilor internaționale pentru a desemna state care amenință pacea lumii. (N. red.)

„schimbarea strategiei SUA în Irak“ la mai puțin de șaptezeci și două de ore de la instalarea oficială a lui George Bush în funcția de președinte — cu câteva luni înainte de atentatele din 11 septembrie.⁵⁶ După comiterea atacurilor teroriste, atenția s-a întors aproape instantaneu spre Saddam Hussein. Într-o perioadă când trupele americane păreau să controleze cu mână forte Afganistanul, Departamentul Apărării trudea pentru pregătirea unei intervenții militare masive asupra Irakului. Întrebarea era simplă, așa cum indică limpede notele întâlnirii dintre Rumsfeld și generalul Tommy Franks, șeful Comandamentului Central: „Cum [să] începem?“⁵⁷

Se luau în calcul trei factori care puteau declanșa invazia — toți puteau justifica acțiunea militară. Poate că Saddam „face o mișcare contra kurzilor din nord?“ se întreba Donald Rumsfeld în noiembrie 2001; poate există o „legătură cu atacurile din 11 septembrie sau cu atacurile cu antrax“ (în urma trimiterii unor colete la câteva instituții de presă și la doi senatori americani în septembrie 2001); sau dacă ar fi existat o „dispută în privința inspecțiilor la arme de distrugere în masă?“ Această din urmă posibilitate părea o pistă promițătoare, după cum demonstrează comentariul ce o însoțește: „Să începem să ne gândim acum la solicitarea unor inspecții“.⁵⁸

Pe parcursul lui 2002 și la începutul lui 2003, asupra Irakului s-au înțesat presiunile, chestiunea referitoare la armele chimice și biologice căpătând un rol central. SUA au insistat foarte mult asupra acestei teme. În absența unor „dovezi incontestabile“ a vreunei legături între 11 septembrie și regimul de la Bagdad, consemna un raport, doar pe Tony Blair se putea pune bază ca să sprijine războiul, deși „cu un substanțial cost politic“. Un alt raport sublinia faptul că „multe, dacă nu majoritatea țărilor aliate sau având relații de prietenie cu SUA — mai ales din Europa — manifestă profunde îndoieli în privința... unui atac deschis asupra Irakului“. Ca atare, s-au depus eforturi pentru edificarea unui cadru legal pentru inițierea unui război, existând așteptarea și probabilitatea ca ONU să nu ofere un mandat clar pentru trecerea la acțiune.⁵⁹

Un accent aparte a fost pus pe construirea unui dosar care să susțină că Irakul era nu doar hotărât să fabrice arme de distrugere în masă, dar că o făcea deja pe ascuns — obstrucționându-i, totodată, pe inspectorii trimiși de Agenția Internațională pentru Energie Atomică (AIEA). În unele cazuri, situația a creat probleme chiar celor care se ocupau cu supravegherea activităților interzise — unora dintre ei le-a fost exagerat rolul, alții au fost compromiși sau chiar supuși unor riscuri. În primăvara lui 2002, de exemplu, José Bustani, directorul general brazilian al Organisation for the

Prohibition of Chemical Weapons, a fost dat afară în urma unei ședințe speciale, ținută cu ușile închise — era pentru întâia oară când șeful unei organizații internaționale de anvergură era silit să renunțe la funcția sa.⁵⁹ Informații strânse din surse incerte, care adesea nu prezentau încredere, au fost scoase în evidență, iar speculațiile au fost prezentate ca fapte, rezultat al hotărârii neabătute de a construi un caz împotriva lui Saddam și a Irakului care să pară impenetrabil. „Fiecare afirmație pe care o fac astăzi, a declarat Colin Powell, la 5 februarie 2003, la reuniunea ONU, este întărită de surse, surse solide. Acestea nu sunt presupuneri. Vă oferim fapte concrete și concluzii bazate pe informații solide“.⁶¹

Însă nici vorbă să fie așa ceva. Cu abia o săptămână în urmă, un raport al AIEA concluzionase că „nu am găsit până la ora actuală nicio dovadă că Irakul și-ar fi reactivat, de la încercările din anii 1990, programul de înarmare nucleară“, adăugând că „va fi nevoie de activități suplimentare de verificare“.⁶² Cele scrise în raport erau confirmate de o actualizare emisă în aceeași zi, 27 ianuarie 2003, de Hans Blix, șeful United Nations Monitoring, Verification and Inspection Commission (UNMOVIC), care afirma că, deși inspectorii se confruntaseră ocazional cu incidente de hărțuire, „Irakul, în general, a răspuns mai degrabă bine până acum“ solicitărilor funcționarilor ONU.⁶³

Așa cum avea să iasă mai târziu la iveală, nu exista nicio legătură între Saddam Hussein și atacurile al-Qaida din 2001. Într-adevăr, milioanele de pagini recuperate din Bagdad în urma invaziei începute în 19 martie 2003 au dezvăluit prea puține referiri la terorism care să dea de bănuț. Documentele întocmite de serviciul secret irakian sugerează mai degrabă că se depuseseră eforturi considerabile pentru a-i ține în frâu pe inși precum Abu Abbas, lider al OEP, care săvârșiseră niște atacuri spectaculoase în anii 1980, punându-li-se în vedere că țințele americane nu trebuiau sub niciun motiv atacate — cu excepția unor eventuale atacuri ale SUA asupra Irakului.⁶⁴

La fel, după cum știm în prezent, așa-zisul program complex și vast de înarmare nucleară, ce părea atât de viu și de real în mințile celor care vedeau în Irak o amenințare asupra păcii regionale și mondiale, era doar o plăsmuire. Containerele descrise de Colin Powell drept spații mobile de producere a armelor biologice „ascunse între pâlcări mari de palmieri... și deplasate, la perioade cuprinse între una și patru săptămâni, pentru evitarea detectării“, s-au dovedit a fi baloane meteorologice — exact ceea ce spusese irakienii.⁶⁵

Hotărârea de a se scăpa cu orice preț de Saddam Hussein se completa cu ineficienta planificare, deja tradițională, a măsurilor următoare. Schițele și cărțile apărute înainte și după declanșarea invaziei prezentau un viitor idilic pentru Irakul eliberat. Țîțeiul irakian, susținea cu optimism un studiu important, era „un avantaj copleșitor“. Petrolul avea potențialul să „aducă beneficii tuturor cetățenilor până la ultimul, indiferent de etnie sau de orientare religioasă“. ⁶⁶ Presupunerea naivă că bogăția avea să fie împărțită cu dragă inimă și cu dreptate spune multe despre așteptările nerealiste în privința consecințelor invaziei. Și totuși apărea acest laitmotiv omniprezent, prezentat ca o certitudine. „Irakul, spre deosebire de Afganistan, este o țară relativ bogată“, susținea purtătorul de cuvânt al Casei Albe, Ari Fleischer, într-o scurtă informare pentru presă, din februarie 2003. Are „resurse naturale uriașe, care aparțin poporului irakian. Așadar, Irakul ar trebui să fie capabil, cu ușurință, să-și poarte povara propriei reconstrucții“. Idei aproape identice emitea și Paul Wolfowitz, adjunctul lui Donald Rumsfeld, într-o audiere la comisia de control financiar a Camerei Reprezentanților, la opt zile după debutul invaziei, în martie 2003. Nu existau motive de îngrijorare, a insistat acesta, „avem de-a face cu o țară care își poate finanța propria reconstrucție, și încă destul de repede“. Veniturile din petrol, s-a grăbit Wolfowitz să preciză, aveau să aducă 50 până la 100 de miliarde de dolari pe parcursul următorilor „doi sau trei ani“. ⁶⁷

Ideea că înlăturarea lui Saddam avea să transforme Irakul într-o țară unde curge lapte și miere era doar o dorință deșartă. Când trupele SUA intraseră în Afganistan, strategii americani notaseră solemn că America „nu trebuia să se mai dedice vreunei activități militare după înlăturarea talibanilor, fiindcă avea să fie angajată complet în eforturi antiteroriste în întreaga lume“. ⁶⁸ În Irak, așteptările erau similare: ar fi fost necesari 270 000 de soldați pentru o invazie, potrivit planurilor trasate de Comandamentul Central; însă, peste trei ani și jumătate, n-avea să mai fie nevoie de mai mult de 5 000 de soldați. Totul părea plauzibil în schițele făcute în PowerPoint și prezentate unora care vedeau ce voiau să vadă. ⁶⁹ Erau războaie de categorie ușoară, cu alte cuvinte, se puteau finaliza cu rapiditate și permiteau un nou echilibru în acest pivot al Asiei.

Însă, în ambele cazuri, războaiele s-au dovedit lungi și costisitoare. După ocuparea Bagdadului și revoltele principale care au urmat acesteia, Irakul a fost cuprins aproape în întregime de război civil, în vreme ce în Afganistan, reacția la intervenția militară a fost la fel de ingenioasă și de

îndârjită cum fusese și contra sovieticilor în anii 1980, Pakistanul furnizând, iarăși, un sprijin crucial pentru luptătorii radicali din rezistență. Multe mii de soldați și-au pierdut viețile, iar peste 150 de mii au fost afectați de răni și de afecțiuni în urma cărora sunt considerați invalizi în proporție de cel puțin 70%.⁷⁰ La aceasta se adaugă sutele de mii de civili afgani și irakieni uciși sau răniți în acțiuni militare ori considerați — fiindcă se aflaseră la locul nepotrivit, în momentul nepotrivit și fuseseră prinși în schimburi de focuri, surprinși în atacuri cu drone sau aruncați în aer de bombe artizanale — „pagube colaterale”.⁷¹

Costurile financiare creșteau cu repeziciune, devenind astronomice. O analiză recentă estimează că acțiunile militare din Irak și Afganistan au costat nu mai puțin de 6 trilioane de dolari — sau 75 000 de dolari de fiecare gospodărie americană, dacă se ține cont de îngrijirea medicală pe termen lung și de compensațiile pentru invaliditate. Suma reprezintă cam 20% din creșterea datoriei naționale a SUA între 2001 și 2012.⁷²

Faptul că efectul intervențiilor fusese mult mai limitat decât se sperase nu face decât să înrăutățească lucrurile. Prin 2011, președintele Obama renunțase aproape cu totul la Afganistan, potrivit fostului său secretar al apărării, Robert Gates, care, cu ocazia unei ședințe de la Casa Albă din martie 2011, și-a dat seama cât de sumbre erau perspectivele. „Stând acolo, am realizat: președintele nu are încredere în comandantul lui [generalul Petraeus], nu-l suportă pe Karzai [președintele afgan], nu crede în propria-i strategie și nu consideră că războiul ar fi al lui. Pentru el, se pune doar problema să scape de-acolo”.⁷³ Este o idee care a fost reluată și de președintele Karzai, care fusese ridicat la putere, sprijinit și, după opinia multora, îmbogățit de Occident. „Ca națiune”, i-a declarat Karzai autorului William Dalrymple, Afganistanul avusese enorm de suferit din cauza politicii SUA; americanii „nu au luptat împotriva terorismului acolo unde se afla acesta, acolo unde se află încă. Au lovit în continuare în Afganistan și în poporul său”. Nu se putea spune altfel, a urmat Karzai, decât că „este o trădare”.⁷⁴

Între timp, în Irak, pierderile de vieți omenești, costurile uriașe și speranțele de viitor spulberate nu par a fi fost compensate de prea mari realizări. La zece ani după căderea lui Saddam Hussein, țara se găsea în partea inferioară a clasamentelor cu indicatori ce măsoară tranziția către o democrație sănătoasă. În privința drepturilor omului, a libertății presei, a drepturilor minorităților, a corupției și a liberei exprimări, Irakul nu are calitative mai bune decât avea pe vremea lui Saddam Hussein, ba chiar, în unele cazuri, acestea sunt și mai slabe. Țara a fost afectată de

incertitudine și de frământări, iar populațiile minoritare au fost supuse unor turbulențe extraordinare și unor violențe grotești. Perspectivile nu sunt defel promițătoare.

Apoi, firește, mai este și efectul asupra reputației Vestului, în general, și asupra Statelor Unite ale Americii, în special. „Ar trebui să evităm pe cât posibil crearea unei imagini a americanilor ca ucigași de musulmani“, îl sfătuisese Donald Rumsfeld pe președintele Bush, la două săptămâni după 11 septembrie.⁷⁵ Această aparentă sensibilitate a fost repede înlocuită de imaginile deținuților întemnițați fără proces în acea „țară a nimănui“ care este Guantánamo Bay — un loc ales tocmai pentru ca prizonierilor să li se poată refuza protecția garantată de Constituția SUA. Anchetele privind inițierea Războiului din Irak în SUA și Marea Britanie au descoperit că probele au fost greșit evaluate, manipulate și modificate ca să sprijine decizii ce fuseseră deja luate în spatele ușilor închise. Eforturile de a controla mass-media irakiană în perioada de după înlăturarea regimului Saddam, în care conceptul de libertate avea să fie trâmbițat de jurnaliști, folosind „informații aprobate de guvernul SUA“ ca să scoată în evidență „speranțele într-un viitor prosper și democratic“, evocă amintirea comisarilor sovietici de altădată, care permiteau apariția în presă a unor materiale bazate nu pe realitate, ci pe vise.⁷⁶

Mai sunt, de asemenea, și extrădările neautorizate din punct de vedere legal, tortura la scară instituțională și atacurile cu drone asupra unor personaje considerate — fără a exista neapărat și probe — periculoase. Faptul că multe dintre aceste chestiuni pot fi dezbătute public demonstrează subtilitatea și pluralismul Occidentului și spaima provocată multora de ipocrizia mesajului despre primatul democrației, pe de-o parte, și exercitarea puterii în manieră imperială, pe de alta. Unii au fost atât de scârbiți, încât au permis „scurgerea“ unor informații secretizate, ce au adus lămuriri în legătură cu modul cum au fost create aceste strategii ale statelor Occidentale: pragmatic, fără o pregătire în prealabil, adesea fără a lua în considerare dreptul internațional și justiția. Occidentul nu apare defel într-o lumină favorabilă — fapt resimțit și de serviciile de informații, care s-au chinuit să păstreze secretul asupra rapoartelor despre metodele de tortură și utilizarea acestora la scară mare, chiar și în momentul în care Senatul american însuși le-a solicitat direct să le prezinte public.

Cu toate că mai sus au fost descrise îndeosebi eforturile de influențare și de modelare a Irakului și Afganistanului, este important să nu scăpăm din vedere încercările de a declanșa schimbări cu forța în Iran. Acestea

au inclus sancțiuni, aplicate cu mult dinamism de Washington, care, fără îndoială, s-au dovedit contraproductive. Așa cum s-a întâmplat și în cazul Irakului în anii 1990, este limpede că efectele sunt mai puternice și mai pronunțate în ceea ce-i privește pe săraci, pe cei lipsiți de putere și marginalizați — înrăutățindu-le încă și mai mult soarta. Restricționarea exporturilor de petrol ale Iranului are impact asupra nivelului de trai, nu doar al cetățenilor iranieni, ci și al unor popoare care trăiesc în cealaltă parte a lumii. Având în vedere existența unei piețe mondiale a energiei, prețurile la gaz, electricitate și combustibil afectează fermieri în Minnesota, șoferi de taxi din Madrid, fete care studiază în Africa subsahariană și cultivatori de cafea din Vietnam. Suntem afectați cu toții, direct, de politicile dure, aplicate la mii de kilometri distanță. Este ușor să uităm că, în lumea în curs de dezvoltare, câțiva cenți pot face diferența dintre viață și moarte; embargourile pot duce la dispariția lentă a oamenilor care nu-și pot spune pâsul — mame din mahalalele din Mumbai, împletitori de coșuri din suburbiile orașului Mombasa ori femei care încearcă să se opună mineritului ilegal în America de Sud. Toți au de suferit doar pentru că Iranul trebuie forțat să renunțe la un program nuclear construit cu tehnologie americană și vândut unui regim despot, intolerant și corupt, în anii 1970.

De altfel, americanii au spus răspicat, în repetate rânduri, că, în afară de presiunile diplomatice și economice puse pe Teheran, iau în considerare folosirea forței pentru a sili Iranul să renunțe la programul atomic. În perioada de sfârșit a ultimei administrații Bush, Dick Cheney a pretins că făcuse presiuni puternice pentru a fi atacate dispozitive nucleare iraniene, deși reactoare precum Bushehr sunt acum bine protejate de sisteme sofisticate de lansatoare rusești Tor sol-aer. „Am fost, probabil, un mai mare susținător al acțiunii militare decât mulți dintre colegii mei“, a recunoscut Cheney în 2009.⁷⁷ Alții l-au avertizat că aceste lovituri „preventive“ ar înrăutăți situația în regiune, în loc să o îmbunătățească, ceea ce nu l-a împiedicat să revină, de mai multe ori, la ideea lui. Negocierile vor eșua dacă nu sunt dublate de amenințarea acțiunilor militare, a zis în 2013, de pildă. „Îmi vine greu să-mi dau seama cum, în lipsa lor, vom reuși să ne atingem obiectivele“, a declarat Cheney pentru postul ABC News.⁷⁸

Ideea aceasta, potrivit căreia Occidentul trebuie să amenințe cu forța — și să fie dispus să o folosească — pentru a obține ce vrea, este foarte des întâlnită la Washington. „Iranul va trebui să demonstreze că programul său este cu adevărat pașnic“, a declarat în noiembrie 2013 secretarul de stat John Kerry. Iranul să țină minte, a avertizat el, că „președintele...

a subliniat că nu renunță la amenințarea cu acțiunea militară“. Este un mesaj pe care l-a exprimat în repetate rânduri. „Opțiunea militară aflată la dispoziția Statelor Unite ale Americii este pregătită“, a zis Kerry într-un interviu la postul de televiziune al-Arabiya, deținut de saudiți, în ianuarie 2014. La nevoie, a adăugat el, SUA vor „face ce trebuie să facă“.⁷⁹ „Așa cum am tot repetat pe parcursul mandatului meu prezidențial, a subliniat președintele Obama, nu voi ezita să folosesc forța, dacă este necesar pentru apărarea Statelor Unite ale Americii și a intereselor sale.“⁸⁰

În ciuda amenințărilor menite să oblige Iranul să participe la negocieri, SUA par să acționeze în spatele scenei, pentru a căpăta oricum ceea ce-și doresc. Cu toate că ar fi existat mai multe surse potențiale pentru virusul Stuxnet, ce a atacat centrifugele de la centrala nucleară Natanz din Iran, apoi și alte reactoare de pe cuprinsul țării, nenumărate indicii sugerează că cyber-strategiile extrem de sofisticate care au avut ca țintă programul nuclear iranian și-ar putea avea originea în Statele Unite ale Americii – ba chiar direct la Casa Albă.⁸¹ Se pare că terorismul informatic este acceptabil, câtă vreme recurg la el serviciile de informații din Occident. La fel ca în cazul amenințării Iranului cu utilizarea forței, apărarea unei ordini mondiale care convine intereselor vestice nu este decât un nou capitol în încercarea de a-și menține o poziție dominantă la străvechea răscruce a civilizațiilor. Miza este prea mare pentru ca Occidentul să procedeze altfel.

Concluzii

NOUL DRUM AL MĂTĂSII

In mare parte, sfârșitul secolului XX și începutul secolului XXI au reprezentat un dezastru pentru Statele Unite ale Americii și pentru Europa, angrenate în competiția fără sfârșit pentru păstrarea influenței în teritoriile vitale care leagă Estul de Vest. Pe parcursul deceniilor recente, s-a remarcat lipsa de perspectivă a Occidentului în privința istoriei globale — a imaginii de ansamblu, a temelor generale și a modelelor mai cuprinzătoare valabile în regiune. Pentru specialiștii în geostrategie, pentru politicieni, diplomați și generali, problemele Afganistanului, Iranului și ale Irakului au părut distincte, separate și doar vag legate unele de altele.

Și totuși, un pas făcut înapoi furnizează o perspectivă valoroasă, precum și o înțelegere remarcabilă asupra situației, permițându-ne să vedem o regiune vastă, aflată în plină frământare. În Turcia, se duce o bătălie furi-bundă pentru sufletul țării, iar accesul la serviciile de internet și la rețelele de social media este restricționat de un guvern el însuși divizat în privința viitorului. Aceeași dilemă și în Ucraina, unde diversele ideologii naționale au sfâșiat țara. Siria trece, de asemenea, prin experiența traumatică a unor profunde schimbări, în vreme ce luptele dintre forțele conservatoare și cele liberale au costuri imense. Caucazul a trecut, la rândul său, printr-o perioadă de tranziție, în care s-au manifestat dificultăți multiple legate de identitate și naționalism, îndeosebi în Cecenia și în Georgia. Apoi, firește, mai este și regiunea situată la est, unde „Revoluția Lalelelor“ din Kirgîzstan, în 2005, a fost urmată de o lungă perioadă de instabilitate politică; ar mai fi și Xinjiang, în China de vest, unde populația uigură e

tot mai agitată și ostilă față de autorități — atacurile teroriste au devenit atât de amenințătoare, încât guvernul a decretat că oricine își lasă barba să crească ascunde intenții criminale; s-a inițiat chiar un program oficial, numit „Proiectul frumusețea”, pentru a opri femeile să poarte vălul islamic.

În lume au loc și alte acțiuni, așadar, în afara intervențiilor stângace ale occidentalilor în Irak și Afganistan și a presiunii folosite în Ucraina, Iran și prin alte state. De la răsărit către apus, Drumurile Mătăsii se trasează iarăși. E ușor să te simți confuz și nedumerit de tulburările și violențele din lumea islamică, de fundamentalismul religios, de ciocnirile dintre Rusia și vecinii săi ori de provocările extremismului în provinciile vestice ale Chinei. Totuși, suntem martori la durerile facerii unei regiuni care odată a dominat viața intelectuală, culturală și economică și care acum iese iarăși la suprafață. Vedem semnele schimbării centrului de gravitație al lumii — și revenirea lui către locul unde s-a aflat vreme de milenii.

Există câteva motive evidente pentru ceea ce se întâmplă în prezent. Cel mai important aspect, desigur, ține de resursele naturale ale regiunii. Monopolizarea bogățiilor Persiei, Mesopotamiei și zonei Golfului a fost o prioritate pentru combatanți pe parcursul Primului Război Mondial, iar eforturile pentru obținerea celui mai mare premiu din istorie au influențat atitudinea Occidentului față de această regiune încă de atunci. Acum, de fapt, ar exista și mai multe motive de strădanie decât atunci când scara descoperirilor lui Knox D'Arcy a devenit pentru întâia oară vizibilă: rezervele de țiței combinate aflate doar sub Marea Caspică sunt de aproape două ori mai mari decât cele de pe întregul cuprins al Statelor Unite ale Americii.¹ Din Kurdistan, unde se află depozite proaspăt descoperite, precum câmpul Taq Taq, cu o producție care a crescut de la 2 000 de barili pe zi, în 2007 până la 250 000 de barili pe zi, în prezent — cu o valoare de sute de milioane de dolari pe lună —, până la uriașa rezervă Karaceganak, de la frontiera Kazahstanului cu Rusia, unde s-ar afla aproximativ 12 trilioane de metri cubi de gaz natural, precum și gaz lichefiat și țiței, țările din această regiune posedă imense bogății naturale.

Mai este apoi bazinul Donețk, la frontiera estică a Ucrainei cu Rusia, faimos de multă vreme pentru depozitele de cărbune, estimate la aproximativ 10 miliarde de tone. Este și aceasta o arie a cărei importanță crește, pentru că acolo au fost găsite încă și mai multe bogății minerale. Estimări geologice recente ale Serviciului Geologic al SUA sugerează prezența a 1,4 miliarde de barili de petrol și a 0,67 de bilioane de metri cubi de gaz natural, precum și cantități considerabile de gaz natural lichefiat.²

La acestea se adaugă rezervele de gaz natural ale Turkmenistanului. Având, potrivit unor estimări, nu mai puțin de 19 bilioane de metri cubi de gaz natural sub pământ, țara aceasta deține practic locul patru în lume. Mai sunt, după aceea, minele din Uzbekistan și Kirgîzstan, o parte a centurii Tian-Șan, depășită doar de bazinul Witwatersrand din Africa de Sud în ceea ce privește mărimea depozitelor de aur. Ori beriliul, disprosiul și alte „elemente rare” descoperite în Kazahstan, vitale pentru fabricarea telefoanelor mobile, a laptopurilor și a bateriilor reîncărcabile, la fel ca uraniul și plutoniul, esențiale pentru energia atomică — și pentru focurile nucleare.

Chiar pământul în sine are valoare. Cândva, caii Asiei Centrale constituiau o marfă de preț, apreciată la Curtea imperială a Chinei și pe piețele din Delhi, fiind la fel de faimoși în cronicile din Kiev, ca și în cele din Constantinopol și Beijing. În prezent, părți mari ale pășunilor de stepă au fost transformate, pentru a deveni grânarele uluitor de productive ale Rusiei sudice și Ucrainei: într-adevăr, atât de fertil și de căutat a ajuns cernoziomul (literal, „pământ negru”), încât o organizație neguvernamentală a aflată că anual, doar din Ucraina, este săpat și exportat sol în valoare de aproape un miliard de dolari.³

Impactul instabilității, al frământărilor sau al războiului din regiune influențează prețul petrolului la pompele din întreaga lume, dar, în același timp, afectează și prețul tehnologiei pe care o folosim, ba chiar și al pâinii pe care o mâncăm. În vara lui 2010, de exemplu, din cauza condițiilor meteorologice nefavorabile s-a obținut o recoltă slabă în Rusia, mult sub necesarul de consum intern. De îndată ce deficitul a devenit evident, s-a pus imediat interdicție pe exportul internațional de cereale, după un preaviz de zece zile. Impactul asupra prețului mondial al cerealelor a fost instantaneu: acesta a crescut cu 15% în doar două zile.⁴ Tulburările din Ucraina, la începutul lui 2014, au avut urmări similare, ridicând forțat prețul grâului din pricina temerilor legate de efectul instabilității politice asupra producției agricole a celui de-al treilea exportator de grâu al lumii.

Situații asemănătoare se întâlnesc și în cazul altor culturi, din alte regiuni ale lumii. Odinioară, Asia Centrală era faimoasă pentru portocalii lui Babur și, mai târziu, pentru lalelele atât de prețuite în capitalele din întregul Occident european, încât la Amsterdam case întregi erau schimbate pe câte un singur bulb. Astăzi, ne războim cu macul: cultivarea sa, mai ales în Afganistan, stă la baza modelelor de consum global al heroinei, căreia îi stabilește prețul — având, firește, consecințe și asupra cheltuielilor rezultate din impactul dependenței de substanțe interzise și din reabilitarea

persoanelor dependente de droguri, precum și asupra costurilor luptei de combatere a crimei organizate.⁵

Este o parte a lumii care ar putea să pară stranie și necunoscută Occidentului, ba chiar nepământeană, până la limita bizarului. În Turkmenistan, o uriașă statuie de aur a președintelui, care se întoarce cu fața după soare, a fost ridicată în 1998, în vreme ce, cu patru ani mai înainte, lunile anului au fost redenumite, iar aprilie (numită până atunci „aprel”) a devenit „Gurbansoltan”, după numele răposatei mame a liderului politic. În statul vecin Kazahstan, președintele Nursultan Nazarbaiev a fost reales în 2011, după ce a câștigat alegerile cu un impresionant 96% din voturi, iar telegrame diplomatice publicate în presă dezvăluie că vedete ale muzicii precum Elton John și Nelly Furtado au cântat pentru familia prezidențială în spectacole private, după ce li s-au făcut oferte prea generoase pentru a fi refuzate.⁶ În Tadjikistan, după ce țara a deținut pentru scurtă vreme recordul pentru cel mai înalt catarg de steag din lume, atenția s-a întors către construirea celui mai mare teatru din Asia Centrală, numai bun de pus alături de cea mai mare bibliotecă din regiune, de muzeul cel mai impozant și de cel mai spațios salon de ceai.⁷

Între timp, în Azerbaidjan, pe partea vestică a Mării Caspice, președintele Aliiev — a cărui familie a fost comparată de diplomații americani cu „vestiții nași ai clanului Corleone” — a trebuit să se mulțumească cu doar 86% din voturi la ultimele alegeri, un procent parcă ceva mai puțin convingător. Aici, se spune, fiul conducătorului deține un portofoliu de vile și de apartamente în Dubai, care se ridică la frumoasa sumă de 45 de milioane de dolari — sau 10 000 de ani de venit mediu al unui cetățean azer; nu-i deloc rău pentru un puști de unsprezece ani.⁸ Iar în Iran, ceva mai la sud, președintele țării a negat recent Holocaustul și a acuzat „puterile și despoții occidentali” că ar fi inventat virusul HIV „ca să-și poată vinde medicamentele și echipamentele medicale țărilor sărace”.⁹

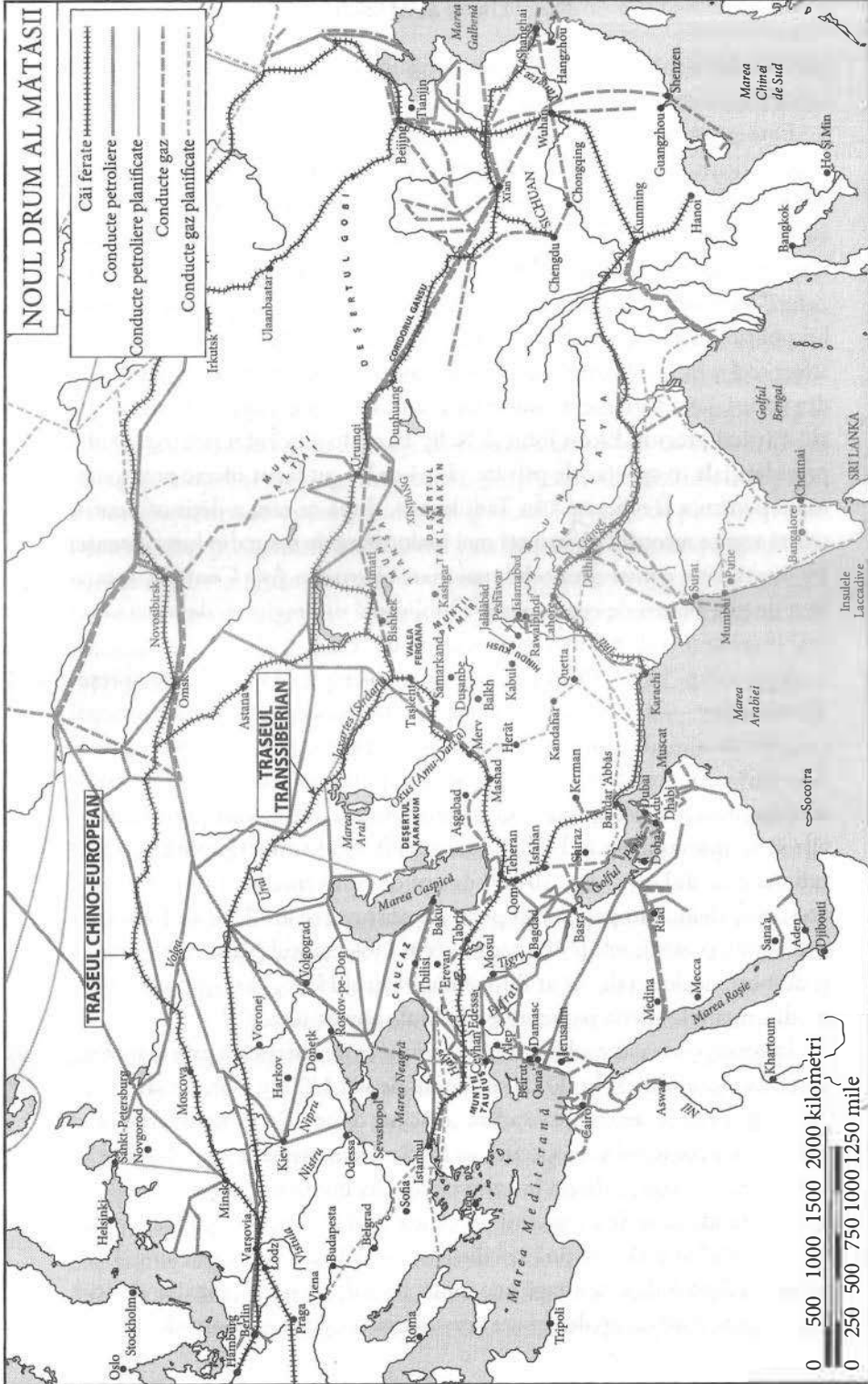
În concepția occidentalilor, această regiune se caracterizează prin înapoiere, despotism și violență. În 2011, secretatul de stat Hillary Clinton afirma că prea multă vreme centrul Asiei a fost „măcinat de conflict și dezbinare”, fiind un loc unde comerțul și cooperarea au fost împiedicate de „bariere birocratice și de alte obstacole, ridicate în calea circulației bunurilor și a persoanelor”; singura modalitate de a construi un „viitor mai bun pentru popoarele care trăiesc acolo” ar fi să se obțină stabilitatea și securitatea pe termen lung. Doar atunci va fi posibil „să se atragă mai multe investiții private”, care, în viziunea ei cel puțin, sunt esențiale pentru dezvoltarea socială și economică.¹⁰

NOUL DRUM AL MĂTĂSII

- Căi ferate
- Conducte petrolere
- Conducte petrolere planificate
- Conducte gaz
- Conducte gaz planificate

TRASEUL TRANSIBERIAN

TRASEUL CHINO-EUROPEAN

0 500 1000 1500 2000 kilometri
0 250 500 750 1000 1250 mile

*

În ciuda „caracterului lor diferit“, aceste pământuri au fost întotdeauna de o importanță crucială în istoria globală, într-un mod sau altul, legând Răsăritul de Apus, servind ca spații de întrepătrundere a ideilor, a obiceiurilor și a limbilor, din Antichitate până în zilele noastre. Iar astăzi Drumurile Mătăsii se edifică din nou — neobservate și nebagate în seamă de mulți specialiști. Economiiștii încă nu și-au îndreptat atenția asupra bogățiilor ce se găsesc la suprafață și în subteran, sub cursuri de apă sau îngropate în munții din centurile ce leagă Marea Neagră, Asia Mică și Levantul de Himalaya. În schimb, s-au concentrat asupra unor țări fără legături istorice între ele, însă având date măsurabile aproximativ asemănătoare, precum BRICS (Brazilia, Rusia, India, China și Africa de Sud), adesea înlocuite acum, fiindcă e mai la modă, de MIST (Malaysia, Indonezia, Coreea de Sud și Turcia).¹¹ De fapt, ar trebui să privim către adevăratul spațiu mediteranean, „centrul lumii“. Nu este vreun Est Sălbatic sau vreo Lume Nouă așteptând să fie descoperită, ci o regiune cu o serie de legături care răsar din nou înaintea ochilor noștri.

Orașele, cu aeroporturi noi, ansambluri turistice, hoteluri de lux și clădiri aspectuoase, ridicându-se ca ciupercile după ploaie, înfloresc în țări care descoperă că au la dispoziție sume enorme pentru a-și satisface fanteziile. În Așhabad, capitala Turkmenistanului, există un palat prezidențial nou și o arenă a sporturilor, construite cu sute de milioane de dolari, în vreme ce estimări prudente sugerează că în regiunea turistică Avaza, de pe coasta estică a Mării Caspice, s-au investit peste 2 miliarde de dolari în dotări de lux. Terminalul modern de la aeroportul internațional Heydar Aliyev din Baku, impresionant prin uriașii săi coconi de lemn și pereții concavi de sticlă, îi convinge pe călătorii care vin în Azerbaidjanul mustind de petrol de ambițiile și bogăția țării, la fel ca și Sala de Cristal, un spațiu destinat concertelor, construit pentru găzduirea concursului Eurovision din 2012. Pe măsură ce orașul Baku s-a dezvoltat, s-a diversificat și oferta pentru călătorii care vor să viziteze țara. Cei care rămân peste noapte în capitala Azerbaidjanului au de ales între hoteluri ca Hilton, Kempinski, Radisson, Ramada, Sheraton și Hyatt Regency, pe lângă o sumedenie de alte hoteluri de tip boutique, nou-apărute. Și acesta este doar începutul: numai în 2011, numărul camerelor de hotel din oraș s-a dublat, existând așteptări ca cifrele să se dubleze iarăși în următorii patru ani.¹² Pe listă ar mai fi Irbil, așezare aproape necunoscută celor care nu au de-a face cu industria petrolului, dar care, de fapt, este cel mai mare oraș din

Kurdistanul irakian. Aici, prețurile la noul hotel Erbil Rotana sunt mai mari decât în majoritatea capitalelor europene și în multe orașe americane: o cameră simplă pornește de la 290 de dolari pe noapte — preț în care sunt incluse micul dejun și accesul la spa (însă nu și accesul la internet).¹³

Noi centre urbane majore au fost construite, printre ele incluzându-se chiar o nouă capitală — Astana, în Kazahstan, ridicată de la zero în mai puțin de douăzeci de ani. Acum, orașul găzduiește un spectaculos Palat al Păcii și al Reconcilierii, proiectat de Norman Foster, la fel ca și clădirea Bayterek, un turn înalt de 110 metri, în formă de copac, pe ale cărui ramuri stă un ou de aur. Vizitatorii sunt îndemnați să atingă o gravură ce reproduce forma palmei președintelui Kazahstanului și să-și pună o dorință. Pentru cei neavizați, locul arată ca un nou teritoriu de frontieră, unde miliardarii apăruți peste noapte cumpără cele mai frumoase opere de artă puse la licitație la Londra, New York ori Paris și se bucură să achiziționeze proprietăți imobiliare în întreaga lume la prețuri ce par incredibile rezidenților pe termen lung: pe piața imobiliară londoneză, sumele cheltuite în medie de cumpărătorii proveniți din spațiul fostelor republici sovietice sunt de aproape trei ori mai mari decât ale clienților din Statele Unite ale Americii sau din China și de patru ori mai mari decât ale cumpărătorilor locali.¹⁴ Una după alta, proprietăți scumpe și clădiri emblematice din Manhattan, Mayfair, Knightsbridge și sudul Franței sunt achiziționate de magnai uzbeki ai cuprului, de nababi care și-au făcut averile din exploatarea potasei în Urali și de moguli ai petrolului din Kazahstan, dispuși să plătească sume frumoase — și, de obicei, în bani gheață. Unii își cheltuiesc averile pe fotbaliști de nivel mondial, ca de pildă Samuel Eto'o, care a fost la un moment dat cel mai bine plătit fotbalist din lume, cumpărat de un oligarh de la Marea Caspică pentru a juca la Anji Mahacikala, un club din Daghestan; alții nu se uită la bani când vine vorba de prestigiul țării lor: Baku a găzduit Cupa Mondială de Fotbal Feminin la junioare, iar la festivitatea de deschidere a cântat Jennifer Lopez — diferență ca de la cer la pământ față de același eveniment ținut cu doi ani în urmă în Trinidad-Tobago, unde o mică trupă de dans a fost urmărită de câteva sute de spectatori.¹⁵

Noi conexiuni se înfiripă de-a lungul coloanei vertebrale a Asiei, legând această regiune vitală la nord, sud, est și vest, urmând numeroase și variate trasee și luând aspecte și forme diverse — exact așa cum se întâmplă de milenii întregi. La acestea se adaugă un nou tip de artere, precum Northern Distribution Network, o serie de coridoare de tranzit pentru transportul de „mărfuri neletale” către forțele americane și ale coaliției din Afganistan

prin Rusia, Uzbekistan, Kazahstan, Kîrgîzstan și Tadjikistan — dintre care unele folosesc infrastructura construită de sovietici în anii 1980, când zona se afla sub ocupația lor.¹⁶

Mai sunt apoi, firește, conductele de gaz și petrol, care furnizează energie consumatorilor dornici și capabili să plătească pentru ele în Europa, India, China și restul lumii. Conductele străbat regiunea în toate direcțiile, legându-se la portul Ceyhan din sud-estul Turciei sau răsfirându-se prin Asia Centrală, ca să potolească nevoia de combustibil fosil din China, pe măsură ce economia acesteia se dezvoltă. Sunt deschise și interconectate piețe noi, ce întăresc colaborarea dintre Afganistan, Pakistan și India, ale căror interese se aliniază îndeaproape când vine vorba de accesul la energie în cantități mai mari și la prețuri mici printr-o conductă nouă de gaze naturale care va avea capacitatea de 27 de miliarde de metri cubi pe an. Traseul — urmând o autostradă de la câmpurile gazifere ale Turkmenistanului spre Herât și Kandahar, apoi către Quetta și Multân — le-ar fi fost familiar negustorilor de cai sogdieni din urmă cu 2000 de ani și la fel de ușor de recunoscut pentru constructorii de căi ferate și planificatorilor strategici ai perioadei victoriene, pe cât le era poezilor ce plecau să-și găsească norocul la curtea medievală ghaznavidă.

Conducte deja existente și altele aflate în stadiul de proiect leagă deopotrivă Europa de rezervele de petrol și de gaze din centrul lumii — sporind importanța politică, economică și strategică a statelor exportatoare, dar și a celor traversate de conducte: așa cum a demonstrat deja Rusia, resursele energetice pot fi folosite ca armă, fie prin creșteri de preț, fie, pur și simplu, prin oprirea furnizării combustibilului către Ucraina. În condițiile în care multe țări europene puternice sunt dependente de gazul rusesc și multe state se bazează pe trusturi la care Gazprom, compania rusească sprijinită de Kremlin, deține acțiuni strategice, dacă nu chiar majoritare, este foarte probabil ca utilizarea energiei, a bogățiilor naturale și a conductelor ca arme economice, politice și diplomatice să devină una dintre problemele secolului XXI. Este poate un semn prevestitor faptul că teza de doctorat a președintelui Putin a abordat subiectul planificării strategice și al utilizării resurselor minerale ale Rusiei — deși unii se cam îndoiesc de originalitatea tezei sale, ba chiar și de veridicitatea decernării titlului de doctor.¹⁷

Către Răsărit, aceste conducte alimentează viața de mâine: China cum-pără rezerve viitoare de gaz, pe baza unui contract pe treizeci de ani, în valoare de 400 de miliarde de dolari. Această sumă uriașă, din care o parte se va plăti în avans, oferă Chinei securitatea energetică după care tânjește, justificând astfel, din plin, costul estimativ de 22 de miliarde de dolari al

unei conducte noi și furnizând Rusiei, pe deasupra, libertate și asigurări suplimentare în contactele cu vecinii și cu rivalii săi. Nu este o surpriză, așadar, că singurul membru al Consiliului de Securitate al ONU care nu a condamnat Rusia pentru acțiunile sale în timpul crizei ucrainene din 2014 a fost China; realitatea comerțului reciproc avantajos este mult mai atrăgătoare decât concesiile diplomatice făcute Occidentului.

Asemenea conductelor, liniile de transport terestru s-au extins cu o viteză incredibilă în ultimele trei decenii. Investiții majore în căi ferate transcontinentale au dus deja la darea în folosință a unei rute comerciale de 11 000 de kilometri, Calea Ferată Internațională Yuxinou, care se întinde din China până la un centru de distribuție de lângă Duisburg, în Germania — vizitată de însuși președintele Xi Jinping în 2014. Trenuri lungi de aproape un kilometru au început să transporte milioane de laptopuri, perechi de pantofi, haine și alte mărfuri neperisabile într-o direcție și electronice, componente auto și echipamente medicale în cealaltă, într-un voiaj care durează șaisprezece zile — semnificativ mai rapid decât ruta maritimă de la porturile chinezești la Pacific.

În contextul în care 43 de miliarde de dolari vor fi destinate investițiilor pentru modernizarea liniilor ferate deja anunțate, unii prezic că numărul de containere transportate cu trenul anual va crește de la 7 500 în 2012 la 7,5 milioane în jurul anului 2020.¹⁸ Și nu este decât începutul; se plănuiește construcția unor căi ferate care vor trece prin Iran, Turcia, Balcani și Siberia, îndreptându-se spre Moscova, Berlin și Paris, iar rute noi vor lega China de Pakistan și Kazahstanul de India. Se vorbește chiar de un tunel lung de 300 de kilometri, săpat pe sub strâmtoarea Bering, care va permite trenurilor să treacă din China prin Alaska și să ajungă în Canada și pe teritoriul continental al Statelor Unite ale Americii.¹⁹

Guvernul chinez construiește atent și în mod chibzuit căi de transport pentru a face legătura cu rezerve minerale, surse de energie și pentru a obține acces la orașe, porturi și oceane. Aproape că nu trece o lună fără să se anunțe finanțări la scară mare pentru îmbunătățirea ori construcția de la zero a infrastructurii care va face ca volumul mărfurilor transportate și viteza de transport să crească rapid. China realizează aceste proiecte în parteneriat cu țări al căror statut s-a schimbat de la „prietenie de nezdruccinat“ la relații care pot rezista „în orice condiții“.²⁰

Aceste prefaceri au dus deja la revenirea în atenție a provinciilor din vestul Chinei. Fiindcă forța de muncă este mai ieftină în interiorul țării decât pe coastă, multe companii au început să-și mute bazele mai aproape

de poarta de acces prin Dzungaria — străvechiul punct de intrare în vestul țării, prin care trec astăzi trenurile moderne. Hewlett Packard și-a mutat producția de la Shanghai la Chongqing, în sud-vest, unde fabrică acum 20 de milioane de laptopuri și 15 milioane de imprimante pe an, dintre care multe produse sunt expediate către piețele occidentale cu trenul. Alte companii gigantice, precum Ford Motor Company, le-au urmat exemplul. Ar mai fi și cazul lui Foxconn, un important producător din domeniul IT și furnizor de bază al companiei Apple, care și-a mutat la Chengdu producția din fostele fabrici aflate la Shenzhen.²¹

Au înflorit și alte rețele de transport. Cinci zboruri pe zi îi duc pe oamenii de afaceri și pe turiști din China în Alma-Ata, Kazahstan; orașul Baku, din Azerbaidjan, are un trafic de treizeci și cinci de avioane pe săptămână către și dinspre Istanbul, precum și spre multe orașe din Rusia. Sosirile și plecările din aeroporturi precum Așhabad, Teheran, Astana și Tașkent demonstrează existența unei vaste și tot mai extinse rețele între orașele din regiune — arătând, totodată, cât de puțin contact există cu Europa, o destinație spre care zborurile sunt rare, mai ales prin comparație cu cele către țările din Golful Persic, India și China.

Noi centre intelectuale de excelență apar, de asemenea, într-o regiune în care, cândva, trăiau cei mai de seamă învățați ai lumii. În zona Golfului Persic au apărut campusuri noi, finanțate de conducerea locale ori de magnati și administrate de Yale, Columbia și alte universități din Occident; mai sunt și Institutele Confucius, centre culturale non-profit care promovează limba și cultura chineză, înființate în toate țările situate în spațiul dintre China și Mediterana, pentru a demonstra generozitatea și bunăvoința Beijingului.

Se construiesc noi centre pentru arte, cum ar fi extraordinarul Muzeu Național al Qatarului, Muzeul Guggenheim din Abu Dhabi și Muzeul de Artă Modernă din Baku — sau impozante clădiri noi, precum Biblioteca Națională din Tașkent și Catedrala Sameba din Tbilisi, plătită de miliardarul georgian Bidzina Ivanishvili, care a cumpărat tabloul *Dora Maar*, de Picasso, cu 95 de milioane de dolari, la o licitație în 2006. Este o regiune revigorată și restaurată la gloria-i de altădată.

Case de modă occidentale precum Prada, Burberry și Louis Vuitton construiesc magazine uriașe și au parte de vânzări spectaculoase în țările Golfului Persic, în Rusia, China și Estul Îndepărtat (așa încât, delicioasă ironie, țesăturile fine și mătăsurile sunt vândute înapoi către locurile lor de origine).²² Îmbrăcămintea a fost întotdeauna un indicator al diferențierii

sociale, de la căpeteniile xiongnu de acum 2 000 de ani până la bărbații și femeile Renașterii, cu 500 de ani în urmă. Apetitul insașiabil de astăzi pentru mărcile cele mai exclusiviste are un bogat trecut istoric — și este un indicator evident al apariției noilor elite, în țări ale căror bogății și importanță sunt în creștere.

Pentru cei cu gusturi mai exotice și mai periculoase, există un site ascuns unde armele, drogurile și alte mărfuri pot fi comercializate anonim — al cărui nume a fost intenționat ales pentru a evoca rețelele de comunicație și de comerț ale trecutului: Drumul Mătăsii. Cu toate că oamenii legii se găsesc într-un continuu joc de-a șoarecele și pisica cu cei care nascocesc tehnologii noi și pentru controlul viitorului, bălălia pentru trecut devine și ea o parte tot mai importantă a acestei ere noi în care trăim deja.

Nu doar că istoria va fi reexaminată și reevaluată de dragul ei — deși se va întâmpla și acest fenomen în noile universități și campusuri tot mai numeroase și înfloritoare. Însă trecutul este un subiect încă viu de-a lungul Drumurilor Mătăsii. Lupta pentru sufletul islamului, între secte, lideri și doctrine rivale, este la fel de intensă ca în secolele ce au urmat morții profetului Mahomed, cu multe situații care depind de interpretarea trecutului; relațiile dintre Rusia și vecinii săi, pe de-o parte, și cu lumea occidentală, pe de alta, s-au dovedit la fel de volatile și de încordate. Vechi dușmăanii și ostilități pot fi iarăși stârnite — sau domolite — prin evocarea unor evenimente istorice alese atent, când fie s-au plătit polițe mai vechi, fie diferendele au fost lăsate deoparte. Înțelegerea importanței și a utilității vechilor legături din trecut poate fi de mare ajutor în edificarea viitorului — unul dintre motivele pentru care China investește atât de mult în asocierea imaginii sale cu Drumurile Mătăsii care se întind către vest constă în intenția de a invoca o moștenire comună de schimburi comerciale și intelectuale cu Occidentul.

Într-adevăr, China s-a aflat în fruntea revoluției comunicațiilor din regiune, stimulând construirea de rețele fixe prin cablu ca și de transmițătoare de date ce permit viteze de descărcare dintre cele mai rapide din lume. Mare parte din infrastructură a fost construită de Huawei și de ZTE, companii apropiate Armatei Populare de Eliberare a Chinei, pe baza unor împrumuturi avantajoase furnizate de Banca de Dezvoltare a Chinei sau venite sub forma unor ajutoare interguvernamentale, ce au permis construirea unor facilități extrem de sofisticate în Tadjikistan, Kîrgîzstan, Uzbekistan și Turkmenistan — țări în care China, atrasă de stabilitatea politică a regiunii și, mai ales, de bogăția de resurse minerale, este dornică să investească pe

termen lung. Îngrijorările legate de companiile de telecomunicații chineze au fost suficient de mari pentru a declanșa audieri în congresul SUA, care au ajuns la concluzia că Huawei și ZTE „nu sunt de încredere”, pe baza faptului că ar fi prea apropiate de China, „constituind astfel o amenințare pentru Statele Unite ale Americii” — o concluzie paradoxală, dacă se ține seama de dezvoltarea ce a urmat acestei condamnări, anume că National Security Agency (NSA) a pus la cale un program clandestin, numit *Operation Shotgun*, pentru a se infiltra și a accesa ilegal serverele Huawei.²³

Tot mai intensă îngrijorare a Occidentului în privința Chinei nu este surprinzătoare, fiindcă o nouă rețea de comunicare chinezească, extinsă pe tot globul, este pe cale să fie construită. La mijlocul secolului XX, încă era posibil să pornești pe mare din Southampton, Londra sau Liverpool și să ajungi în cealaltă parte a lumii fără să părăsești teritoriul britanic; mai întâi prin Gibraltar și Malta, apoi prin Port Said; de acolo la Aden, Bombay și Colombo, cu o escală în peninsula malaieză, și, în cele din urmă, la Hong Kong. Astăzi a venit rândul chinezilor să procedeze într-un mod asemănător. Investițiile chineze în Caraibe au crescut de peste patru ori între 2004 și 2009, în vreme ce în regiunile de pe coasta Pacificului drumuri, arene sportive și strălucitoare clădiri guvernamentale sunt construite cu ajutorul împrumuturilor sau prin investiții directe ale Chinei. Și Africa a avut parte de o importantă intensificare a activității chineze, deoarece China își construiește o serie de capete de pod acolo, care s-o ajute să ia avans în Marile Jocuri aflate în desfășurare — să participe la competiția pentru energie, resurse minerale, rezerve de hrană și influență politică, într-o perioadă când schimbările de mediu vor avea, cel mai probabil, un impact semnificativ asupra tuturor acestora.

Perioada de glorie a Vestului este la răscruce, dacă nu cumva s-a și sfârșit. În declarația introductivă a unei analize pregătite de Departamentul de Apărare al SUA în 2012, prima propoziție a președintelui Obama a formulat în termeni clari viziunea pe termen lung asupra viitorului: „Națiunea noastră se află într-un moment de tranziție.” Lumea se transformă sub ochii noștri, a continuat președintele, ceea ce „necesită o conducere care să se asigure că Statele Unite ale Americii vor rămâne cea mai mare forță a libertății și a securității pe care lumea a cunoscut-o vreodată”.²⁴ În practică, așa cum a arătat clar textul evaluării, asta nu înseamnă altceva decât schimbarea totală a strategiei SUA. „Din necesitate, precizează textul, ne vom reorienta spre regiunea Asia-Pacific.” În ciuda reducerii bugetare anuale

pentru apărare de 500 de miliarde de dolari deja planuite pentru următorul deceniu și, foarte probabil, cu alte diminuări suplimentare, președintele Obama a ținut să sublinieze că acestea „nu se vor face pe seama regiunii Asia–Pacific, care are o importanță crucială”.²⁵ Dacă am putea sintetiza ceva mai frust raportul, am spune că, vreme de o sută de ani, Statele Unite ale Americii și-au dedicat mare parte a atenției relațiilor speciale cu țări din Europa Occidentală; a venit acum timpul să se uite altundeva.

Aceeași concluzie a fost trasă, separat, de Ministerul britanic al Apărării, al cărui propriu raport recunoștea, la rândul său, că lumea trece printr-o perioadă de turbulență și de transformare. Perioada de până în 2040 „va fi un timp al tranziției”, notează autorul studiului, cu reținerea atât de caracteristică a administrației britanice. Printre provocările ce urmează a fi înfruntate în deceniile următoare, declară raportul, se numără „realitatea schimbărilor climatice, rapida creștere a populației, diminuarea bogățiilor naturale, radicalizarea ideologică și mutațiile în balanța puterii de la Vest înspre Est”.²⁶

Pe măsură ce „inima” lumii capătă formă, instituții și organizații ce formalizează relații pe întinderea acestei regiuni vitale capătă, la rândul lor, contur. Înființată inițial pentru a facilita colaborarea politică, economică și militară dintre Rusia, Kazahstan, Kirgîzstan, Tadjikistan, Uzbekistan și China, Organizația pentru Cooperare de la Shanghai (SCO) devine tot mai influentă și se transformă, treptat într-o alternativă la Uniunea Europeană. Deși unii denunță asociația drept „un vehicul pentru încălcarea drepturilor omului”, subliniind dezinteresul statelor membre de a respecta convențiile ONU în privința torturii și lipsa flagrantă de protecție pentru minorități, alții văd viitorul în această entitate, iar unor țări precum Belarus și Sri Lanka li s-a acordat permisiunea oficială de a asista la întruniri ca observatori.²⁷ Această calitate nu este destul de mulțumitoare pentru Turcia, care pretinde să fie primită ca membru cu drepturi depline — dorind să se reorienteze în alte zone decât Europa. Țara ar vrea să renunțe la solicitarea atât de mult amânată și frustrantă de a intra în Uniunea Europeană, a anunțat prim-ministrul turc într-un interviu televizat din 2013, și să-și îndrepte privirile spre est; SCO, a declarat el, este „mai bună, mai puternică și avem valori comune”.²⁸

Aceste comentarii nu ar trebui, probabil, acceptate fără rezerve, fiindcă țările și națiunile din această regiune a lumii folosesc de mult stratagema de a manipula oponenții puternici și de a jongla cu interesele antagoniste ale superputerilor spre propriul beneficiu. Cu toate acestea, nu este

o coincidență că, în evaluarea unei noi ordini emergente a lumii, aceleași concluzii sunt trase la Washington, Beijing, Moscova și în alte părți. A venit vremea, a declarat secretarul de stat american în 2011, să „ne îndreptăm privirile spre un nou Drum al Mătăsii” care va ajuta regiunea, în întregul ei, „să înflorească”.²⁹

Este o temă abordată și de președintele chinez Xi Jinping. Vreme de mai bine de 2 000 de ani, popoarele care trăiesc în regiunea ce leagă Estul de Vest au reușit să coexiste, să coopereze și să înflorească în ciuda „diferențelor de rasă, de credință și de context cultural”, a declarat liderul chinez la Astana, în timpul unui turneu în statele din centrul Asiei în toamna lui 2013. „Dezvoltarea de relații prietenești de cooperare între China și țările central-asiatice”, a continuat acesta, este „o prioritate a politicii noastre externe.” A venit vremea, a mai spus Xi Jinping, să strângem legăturile economice, să îmbunătățim comunicarea, să încurajăm comerțul și să intensificăm circulația monetară. A venit vremea pentru construirea unei „centuri economice a Drumului Mătăsii” — cu alte cuvinte, un Nou Drum al Mătăsii.³⁰

Lumea dimprejurul nostru se schimbă. Pe măsură ce pătrundem într-o epocă în care dominația politică, militară și economică a Occidentului este tot mai mult contestată, este tot mai pregnant sentimentul incertitudinii. Falsa deschidere a „Primăverii Arabe”, care a promis un val de liberalism și de democrație, a făcut loc intoleranței, suferințelor și fricii în întreaga regiune și dincolo de aceasta, unde Statul Islamic din Irak și Siria și rețelele afiliate acestuia încearcă să preia controlul asupra teritoriului, a petrolului și a minților locuitorilor. Puțini sunt cei care se îndoiesc că sunt de așteptat și alte seisme, nu în ultimul rând din cauza dramaticii scăderi a prețului petrolului, ce amenință stabilitatea statelor din zona Golfului Persic, Peninsula Arabică și Asia Centrală, care se străduiesc să-și echilibreze bugetele și sunt silit să introducă măsuri de austeritate după ce generații au trăit pe seama bogatelor depozite de petrol și de gaze. Criza economică și instabilitatea politică merg mână în mână — și arareori se sfârșesc repede și cu bine.

La nordul Mării Negre, ocuparea Crimeii de către Rusia și implicarea acesteia în conflictul ucrainean au destabilizat relațiile dintre Moscova și Washington, precum și cu Uniunea Europeană — în contrast direct cu traiectoria Iranului, multă vreme un stat paria, dar care acum pare să revină la rolul său tradițional de punct de stabilitate, de la care ar putea să radieze pacea și prosperitatea. Firește, mai este și China, care trece clar printr-o etapă de tranziție și unde viteza fulminantă a creșterii economice

din ultimele două decenii încetinește treptat, la un nivel socotit în general „noua normalitate” — este o situație evidentă, dar nu dramatică. Modul în care China va gestiona relațiile cu vecinii săi mai apropiați și mai îndepărtați, precum și rolul pe care îl va juca pe scena globală vor ajuta la modelarea secolului XXI.

Resursele imense pe care le alocă Xi Jinping viziunii denumite „One Belt, One Road”, expusă în 2013, sugerează în mod evident că statul chinez își face planuri pentru viitor. În alte zone, traumele și dificultățile, provocările și problemele par a fi dureri ale făcerii — semne că o nouă lume este zămislită sub ochii noștri. În vreme ce cugetăm la următoarea amenințare ce ne-ar putea pândi, la soluțiile combaterii extremismului religios și la modalități de negociere cu statele ce par dornice să ignore dreptul internațional, la încheierea de relații între popoare, culturi și regiuni pe care ne-am străduit prea puțin sau deloc să le înțelegem, rețele și conexiuni se înfiripă rapid, ca niște broderii, de-a lungul coloanei vertebrale a Asiei; ori sunt, mai degrabă, refăcute. Drumurile Mătăsii au prins iarăși viață.

Note

PREFAȚĂ

¹ E. Wolf, *Europe and the People without History*, Berkeley, 1982, p. 5.

² A. Herrman, „Die älteste türkische Weltkarte (1076 n. Chr.)“, *Imago Mundi*, 1/1, 1935, pp. 21–28, dar și Mahmud al-Kashghari, *Dīwān lughāt al-turk: Compendium of the Turkic Dialects*, redactată și tradusă de R. Dankhoff și J. Kelly, 3 volume, Cambridge, MA, 1982–1985, vol. 1, pp. 82–83. Pentru amplasarea orașului, vezi V. Goriaceva, *Srednevekoviiie gorodskie Ńentri i arhitekturnie ansamblu Kirgizii*, Frunze, 1983, în mod special, pp. 54–61.

³ Pentru creșterea cererii de bunuri de lux în China, vezi, de exemplu, Credit Lyonnais Securities Asia, *Dipped in Gold: Luxury Lifestyles in China*, 2011; pentru India, vezi Ministerul Afacerilor Interne, *Houselisting and Housing Census Data*, New Delhi, 2012.

⁴ Vezi, de exemplu, Transparency International, *Corruption Perception Index 2013* (www.transparency.org); Reporters without Borders, *World Press Freedom Index 2013–2014* (www.rsf.org); Human Rights Watch, *World Report 2014* (www.hrw.org).

⁵ Geneza, 2:8–9. În privința opiniilor despre locul în care s-ar afla Grădina Edenului, vezi J. Delumeau, *History of Paradise: The Garden of Eden in Myth and Tradition*, New York, 1995.

⁶ Despre Mohenjo-Daro și alte orașe, vezi J. Kenoyer, *Ancient Cities of the Indus Valley*, Oxford, 1998.

⁷ *Records of the Grand Historian by Sima Qian, Han Dynasty*, traducere de B. Watson, 2 vol., New York, 1971, 123, 2, pp. 234–235.

⁸ F. von Richthofen, „Über die zentralasiatischen Seidenstrassen bis zum 2. Jahrhundert. n. Chr.“, *Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*, 4, 1877, pp. 96–122.

⁹ E. Said, *Orientalism*, New York, 1978. Vezi, de asemenea, reacția deosebit de pozitivă și puternic idealizantă a filosofilor francezi, precum Foucault, Sartre și Godard față de Orient și, mai ales, față de China, în R. Wolin, *French*

Intellectuals, the Cultural Revolution and the Legacy of the 1960s: The Wind from the East, Princeton, 2010.

¹⁰ Bābur-Nāma, traducere de W. Thackston, *Memoirs of Babur, Prince and Emperor*, Londra, 2006, pp. 173–174.

¹¹ W. Thackston, „Treatise on Calligraphic Arts: A Disquisition on Paper, Colors, Inks and Pens by Simi of Nishapur“, în M. Mazzaoui și V. Moreen (editori), *Intellectual Studies on Islam: Essays Written in Honor of Martin B. Dickinson*, Salt Lake City, 1990, p. 219.

¹² Al-Muqaddasī, *Aḥṣan-u-t-taqāsīm fī ma‘rifati-l-aqālīm*, traducere de B. Collins, *Best Division of Knowledge*, Reading, 2001, p. 252; Ibn al-Faqīh, *Kitāb al-buldān*, traducere de P. Lunde și C. Stone, „Book of Countries“, în *Ibn Fadlan and the Land of Darkness: Arab Travellers in the Far North*, Londra, 2011, p. 113.

¹³ Apud N. di Cosmo, *Ancient China and its Enemies: The Rise of Nomadic Power in East Asian History*, Cambridge, 2002, p. 137.

¹⁴ De exemplu, S. Freud, *The Interpretation of Dreams*, ed. J. Strachey, New York, 1965, p. 564; J. Derrida, *Résistances de la psychanalyse*, Paris, 1996, pp. 8–14.

CAPITOLUL I: CREAREA DRUMULUI MĂTĂSII

¹ C. Renfrew, „Inception of Agriculture and Rearing in the Middle East“, *C.R. Palevol*, 5, 2006, pp. 395–404; G. Algaze, *Ancient Mesopotamia at the Dawn of Civilization: The Evolution of an Urban Landscape*, Chicago, 2008.

² Herodot, *Istoriei*, 1.135, în *Herodotus: The Histories*, ed. și tr. A. Godley, 4 volume, Cambridge, MA, 1982, vol. 1, pp. 174–176.

³ Vezi, în general, J. Curtis și St.J. Simpson (editori), *The World of Achaemenid Persia: History, Art and Society in Iran and the Ancient Near East*, Londra, 2010.

⁴ Herodot, *Istoriei*, 8.98, 4, p. 96; D. Graf, „The Persian Royal Road System“, în H. Sancisi-Weerdenburg, A. Kuhrt și M. Root (editori), *Continuity and Change*, Leiden, 1994, pp. 167–189.

⁵ H. Rawlinson, „The Persian Cuneiform Inscription at Behistun, Decyphered and Translated“, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 11, 1849, pp. 1–192.

⁶ Ezdra, 1:2. Vezi și Isaia, 44:24, 45:3.

⁷ R. Kent, *Old Persian Grammar, Texts, Lexicon*, New Haven, 1953, pp. 142–144.

⁸ Herodot, *Istoriei*, 1.135, 1, pp. 174–176.

⁹ *Ibid.*, 1.214, 1, p. 268.

¹⁰ Eschil, *Perșii*. A se nota și atitudini mai ambivalente, P. Briant, „History and Ideology: The Greeks and «Persian Decadence»“, în T. Harrison (ed.), *Greeks and Barbarians*, New York, 2002, pp. 193–210.

¹¹ Euripide, *Bakhai*, în *Euripides: Bacchae, Iphigenia at Aulis, Rhesus*, ed. și tr. D. Kovacs, Cambridge, MA, 2003, p. 13.

¹² Plutarh, *Bioi Paralleloi: Alexandros*, pp. 32–33, în *Plutarch's Lives*, ed. și tr. B. Perrin, 11 volume, Cambridge, MA, 1914–1926, vol. 7, pp. 318–326. Purta un veșmânt norocos dacă ar fi să ne luăm după un faimos mozaic care decora cea mai impresionantă casă din Pompeii: A. Cohen, *Alexander Mosaic: Stories of Victory and Defeat*, Cambridge, 1996.

¹³ Quintus Curtius Rufus, *Historiae Alexandri Magni Macedonis*, 5.1, în *Quintus Curtius Rufus: History of Alexander*, ed. și tr. J. Rolfe, 2 volume, Cambridge, MA, 1946, vol. 1, pp. 332–334.

¹⁴ M. Beard, „Was Alexander the Great a Slav?“, *Times Literary Supplement*, 3 iulie 2009.

¹⁵ Arrian, *Anabasis*, 6.29, în *Arrian: History of Alexander and Indica*, ed. și tr. P. Brunt, 2 volume, Cambridge, MA, 1976–1983, vol. 2, pp. 192–194; Plutarh vorbește și despre importanța abordării pacifiste și generoase a lui Alexandru, *Alexandros*, 59, 1, p. 392.

¹⁶ Arrian, *Anabasis*, 3.22, 1, p. 300.

¹⁷ Quintus Curtius Rufus, *Historiae*, 8.8, 2, p. 298.

¹⁸ A. Shahbazi, „Iranians and Alexander“, *American Journal of Ancient History*, 2/1, 2003, pp. 5–38. Vezi și M. Olbryct, *Aleksander Wielki i swiat iranski*, Gdansk, 2004; M. Brosius, „Alexander and the Persians“, în J. Roitman (ed.), *Alexander the Great*, Leiden, 2003, pp. 169–193.

¹⁹ Vezi înainte de toate P. Briant, *Darius dans l'ombre d'Alexandre*, Paris, 2003.

²⁰ Despre Huaxia, vezi C. Holcombe, *A History of East Asia: From the Origins of Civilization to the Twenty-First Century*, Cambridge, 2010; despre zid, vezi A. Waldron, „The Problem of the Great Wall of China“, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 43/2, 1983, pp. 643–663 și, mai ales, di Cosmo, *Ancient China and its Enemies*.

²¹ Vezi cea mai recentă ediție a cărții lui J. Romm, *Ghost on the Throne: The Death of Alexander the Great and the War for Crown and Empire*, New York, 2011. S-a susținut în repetate rânduri că Alexandru a murit de tifos, malarie, leucemie, otrăvire cu alcool (sau o boală provocată de consumul de alcool) sau de infectarea unei răni; unii au ajuns la concluzia că a fost ucis, A. Bosworth, „Alexander's Death: The Poisoning Rumors“, în J. Romm (ed.), *The Landmark Arrian: The Campaigns of Alexander*, New York, 2010, pp. 407–411.

²² Vezi R. Waterfield, *Dividing the Spoils: The War for Alexander the Great's Empire*, Oxford, 2011.

²³ K. Sheedy, „Magically Back to Life: Some Thoughts on Ancient Coins and the Study of Hellenistic Royal Portraits“, în K. Sheedy (ed.), *Alexander and the Hellenistic Kingdoms: Coins, Image and the Creation of Identity*, Sydney, 2007, pp. 11–16; K. Erickson și N. Wright, „The «Royal Archer» and Apollo in the East: Greco-Persian Iconography in the Seleukid Empire“, în N. Holmes

(ed.), *Proceedings of the XIVth International Numismatic Congress*, Glasgow, 2011, pp. 163–168.

²⁴ L. Robert, „De Delphes à l'Oxus: inscriptions grecques nouvelles de la Bactriane“, *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions*, 1968, pp. 416–457. Traducerea aparține lui F. Holt, *Thundering Zeus: The Making of Hellenistic Bactria*, Londra, 1999, p. 175.

²⁵ J. Jakobsson, „Who Founded the Indo-Greek Era of 186/5 BCE?“, *Classical Quarterly*, 59/2, 2009, pp. 505–510.

²⁶ D. Sick, „When Socrates Met the Buddha: Greek and Indian Dialectic in Hellenistic Bactria and India“, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 17/3, 2007, pp. 253–254.

²⁷ J. Derrett, „Early Buddhist Use of Two Western Themes“, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 12/3, 2002, pp. 343–355.

²⁸ B. Litvinsky, „Ancient Tajikistan: Studies in History, Archaeology and Culture (1980–1991)“, *Ancient Civilisations*, 1/3, 1994, p. 295.

²⁹ S. Nath Sen, *Ancient Indian History and Civilisation*, Delhi, 1988, p. 184. Vezi și R. Jairazbhoy, *Foreign Influence in Ancient India*, New York, 1963, pp. 48–109.

³⁰ Plutarh, *Peri tes Alexandrou tukhes he arête*, 5.4, în *Plutarch: Moralia*, ed. și tr. F. Babitt et al., 15 volume, Cambridge, MA, 1927–1976, 4, pp. 392–396; J. Derrett, „Homer in India: The Birth of the Buddha“, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 2/1, 1992, pp. 47–57.

³¹ J. Frazer, *The Fasti of Ovid*, Londra, 1929; J. Lallemand, „Une Source de l'Enéide: le Mahabharata“, *Latomus*, 18, 1959, pp. 262–287; Jairazbhoy, *Foreign Influence*, p. 99.

³² C. Baumer, *The History of Central Asia: The Age of the Steppe Warriors*, Londra, 2012, pp. 290–295.

³³ V. Hansen, *The Silk Road*, Oxford, 2012, pp. 9–10.

³⁴ Sima Qian, *Records of the Grand Historian of China*, 123, 2, p. 238.

³⁵ *Ibid.*, 129, 2, p. 440.

³⁶ H. Creel, „The Role of the Horse in Chinese History“, *American Historical Review*, 70, 1965, pp. 647–672. Pe pereții peșterilor de la Dunhuang se pot vedea caii divini, T. Chang, *Dunhuang Art through the Eyes of Duan Wenjie*, New Delhi, 1994, pp. 27–28.

³⁷ Cele mai recente săpături ale mausoleului împăratului Wu din Xian au avut loc în 2011, vezi *Xinhua*, 21 februarie 2011.

³⁸ Huan Kuan, *Yan Tie Lun*, citat de Y. Yu, *Trade and Expansion in Han China: A Study in the Structure of Sino-Barbarian Economic Relations*, Berkeley, 1967, p. 40.

³⁹ De exemplu, Sima Qian, *Records of the Grand Historian of China*, 110, 2, pp. 145–146. Despre unele comentarii referitoare la educația, obiceiurile și moda tribului *xiongnu*, vezi pp. 129–130.

⁴⁰ Vezi Yu, *Trade and Expansion in Han China*, pp. 48–54.

⁴¹ *Ibid.*, p. 47, n. 33; vezi și R. McLaughlin, *Rome and the Distant East: Trade Routes to the Ancient Lands of Arabia, India and China*, Londra, 2010, pp. 83–85.

⁴² Sima Qian, *Records of the Grand Historian of China*, 110, 2, p. 143.

⁴³ S. Durrant, *The Cloudy Mirror: Tension and Conflict in the Writings of Sima Qian*, Albany, NY, 1995, pp. 8–10.

⁴⁴ Sima Qian, *Records of the Grand Historian of China*, 123, 2, p. 235.

⁴⁵ E. Schafer, *The Golden Peaches of Samarkand: A Study of Tang Exotics*, Berkeley, 1963, pp. 13–14.

⁴⁶ Hansen, *Silk Road*, p. 14.

⁴⁷ T. Burrow, *A Translation of Kharoshthi Documents from Chinese Turkestan*, Londra, 1940, p. 95.

⁴⁸ Hansen, *Silk Road*, p. 17.

⁴⁹ R. de Crespigny, *Biographical Dictionary of Later Han to the Three Kingdoms (23–220 AD)*, Leiden, 2007.

⁵⁰ M.R. Shayegan, *Arsacids and Sasanians: Political Ideology in Post-Hellenistic and Late Antique Persia*, Cambridge, 2011.

⁵¹ N. Rosenstein, *Imperatores victi: Military Defeat and Aristocratic Competition in the Middle and Late Republic*, Berkeley, 1990; vezi S. Phang, *Roman Military Service: Ideologies of Discipline in the Late Republic and Early Principate*, Cambridge, 2008.

⁵² P. Heather, *The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians*, Oxford, 2006, p. 6. Despre interdicțiile impuse căsătoriilor, vezi și S. Phang, *Marriage of Roman Soldiers (13 BC–AD 235): Law and Family in the Imperial Army*, Leiden, 2001.

⁵³ C. Howgego, „The Supply and Use of Money in the Roman World 200 B.C. to A.D. 300“, *Journal of Roman Studies*, 82, 1992, pp. 4–5.

⁵⁴ A. Bowman, *Life and Letters from the Roman Frontier: Vindolanda and its People*, Londra, 1994.

⁵⁵ Diodor din Sicilia, *Bibliothèque Historique*, 17.52, în *The Library of History of Diodorus of Sicily*, ed. și tr. C. Oldfather, 12 volume, Cambridge, MA, 1933–1967, vol. 7, p. 268. Specialiștii epocii moderne estimează că populația Alexandriei ar fi numărat jumătate de milion de locuitori. Vezi, în acest sens, R. Bagnall și B. Frier, *The Demography of Roman Egypt*, Cambridge, 1994, pp. 54, 104.

⁵⁶ D. Thompson, „Nile Grain Transport under the Ptolemies“, în P. Garnsey, K. Hopkins și C. Whittaker (editori), *Trade in the Ancient Economy*, Berkeley, 1983, pp. 70–71.

⁵⁷ Strabon, *Geographika*, 17.1, în *The Geography of Strabo*, ed. și tr. H. Jones, 8 volume, Cambridge, MA, 1917–1932, 8, p. 42.

⁵⁸ Dio Cassius, *Historia Romana*, 51.21, în *Dio's Roman History*, ed. și tr. E. Cary, 9 volume, Cambridge, MA, 1914–1927, 6, p. 60; Suetoniu, *De Vita Caesarum. Divus Augustus*, 41, în *Suetonius: Lives of the Caesars*, ed. și tr. J. Rolfe, 2 volume, Cambridge, MA, 1997–1998, 41, 1, p. 212; R. Duncan-Jones,

Money and Government in the Roman Empire, Cambridge, 1994, p. 21; M. Fitzpatrick, „Provincializing Rome: The Indian Ocean Trade Network and Roman Imperialism“, *Journal of World History*, 22.1, 2011, p. 34.

⁵⁹ Suetoniu, *Divus Augustus*, 41, 1, pp. 212–214.

⁶⁰ *Ibid.*, 28, 1, p. 192; Revendicările lui Augustus sunt susținute prin dovezi arheologice, P. Zanker, *The Power of Images in the Age of Augustus*, Ann Arbor, 1989.

⁶¹ Despre impozitele percepute pe rutele caravanelor: J. Thorley, „The Development of Trade between the Roman Empire and the East under Augustus“, *Greece and Rome*, 16/2, 1969, p. 211; Jones, *History of Rome*, pp. 256–257, 259–260; R. Ritner, „Egypt under Roman Rule: The Legacy of Ancient Egypt“, în *Cambridge History of Egypt*, 1, p. 10; N. Lewis, *Life in Egypt under Roman Rule*, Oxford, 1983, p. 180.

⁶² Vezi Lewis, *Life in Egypt*, pp. 33–34; Ritner, „Egypt under Roman Rule“, în *Cambridge History of Egypt*, 1, pp. 7–8; A. Bowman, *Egypt after the Pharaohs 332 BC–AD 642: From Alexander to the Arab Conquest*, Berkeley, 1986, pp. 92–93.

⁶³ Despre consemnarea nașterilor și deceselor în Egipt în perioada romană, vezi R. Ritner, „Poll Tax on the Dead“, *Enchoria*, 15, 1988, pp. 205–207. Despre recensământ, inclusiv data la care s-a efectuat, vezi J. Rist, „Luke 2:2: Making Sense of the Date of Jesus' Birth“, *Journal of Theological Studies*, 56/2, 2005, pp. 489–491.

⁶⁴ Cicero, *Pro lege Manilia*, 6, în *Cicero: The Speeches*, ed. și tr. H. Grose Hodge, Cambridge, MA, 1927, p. 26.

⁶⁵ Salustiu, *Bellum Catilinae*, 11.5–6, în *Sallust*, ed. și tr. J. Rolfe, Cambridge, MA, 1931, p. 20; A. Dalby, *Empire of Pleasures: Luxury and Indulgence in the Roman World*, Londra, 2000, p. 162.

⁶⁶ F. Hoffman, M. Minas-Nerpel și S. Pfeiffer, *Die dreisprachige Stele des C. Cornelius Gallus. Übersetzung und Kommentar*, Berlin, 2009, p. 5 și urm. G. Bowersock, „A Report on Arabia Provincia“, *Journal of Roman Studies*, 61, 1971, p. 227.

⁶⁷ W. Schoff, *Parthian Stations of Isidore of Charax: An Account of the Overland Trade between the Levant and India in the First Century BC*, Philadelphia, 1914. Adesea, s-a considerat că textul ar avea legătură cu rutele comerciale; Millar confirmă că ipoteza nu este corectă: „Caravan Cities“, p. 119 și urm. Despre locul în care se afla Alexandropolis, vezi P. Fraser, *Cities of Alexander the Great*, Oxford, 1996, pp. 132–140.

⁶⁸ Strabon, *Geographica*, 2.5, 1, p. 454; Parker, „Ex Oriente“, pp. 64–66; Fitzpatrick, „Provincializing Rome“, pp. 49–50.

⁶⁹ Parker, „Ex Oriente“, pp. 64–66; M. Vickers, „Nabataea, India, Gaul, and Carthage: Reflections on Hellenistic and Roman Gold Vessels and Red-Gloss Pottery“, *American Journal of Archaeology*, 98, 1994, p. 242; E. Lo Cascio, „State and Coinage in the Late Republic and Early Empire“, *Journal of Roman Studies*, 81, 1981, p. 82.

⁷⁰ Apud G. Parker, *The Making of Roman India*, Cambridge, 2008, p. 173.

⁷¹ În H. Kulke și D. Rothermund, *A History of India*, Londra, 2004, pp. 107–108.

⁷² L. Casson (ed.), *The Periplus Maris Erythraei: Text with Introduction, Translation and Commentary*, Princeton, 1989, vol. 48–49, p. 80; vol. 56, p. 84.

⁷³ W. Wendrich, R. Tomber, S. Sidebotham, J. Harrell, R. Cappers și R. Bagnall, „Berenike Crossroads: The Integration of Information“, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 46.1, 2003, pp. 59–62.

⁷⁴ V. Begley, „Arikamedu Reconsidered“, *American Journal of Archaeology*, 87/4, 1983, pp. 461–481; Parker, „Ex Oriente“, pp. 47–48.

⁷⁵ Vezi T. Power, *The Red Sea from Byzantium to the Caliphate, AD 500–1000*, Cairo, 2012.

⁷⁶ Tacitus, *Annales*, ed. H. Heubner, Stuttgart, 1983, 2/33, p. 63.

⁷⁷ Petronius, *Satyricon*, ed. K. Müller, München, 2003), 30–8, pp. 23–31; 55, p. 49.

⁷⁸ Marțial, *Epigrams*, 5.37, în *Martial: Epigrams*, ed. și tr. D. Shackleton Bailey, 3 volume, Cambridge, MA, 1993, vol. 1, p. 388.

⁷⁹ *Talmud Bawli*, apud Dalby, *Empire of Pleasure*, p. 266.

⁸⁰ Iuvenal, *Satire*, 3, în *Iuvenal and Persius*, ed. și tr. S. Braund, Cambridge, MA, 2004, pp. 172–174.

⁸¹ Casson, *Periplus Maris Erythraei*, vol. 49, p. 80; vol. 56, p. 84; vol. 64, p. 90.

⁸² Seneca, *De Beneficiis*, 7.9, în *Seneca: Moral Essays*, ed. și tr. J. Basore, 3 volume, Cambridge, MA, 1928–1935, 3, p. 478.

⁸³ Tacitus, *Annales*, 2.33, p. 63.

⁸⁴ Pliniu cel Bătrân, *Naturalis Historia*, 6.20, în *Pliny: The Natural History*, ed. și tr. H. Rackham, 10 volume, Cambridge, MA, 1947–1952, 2, p. 378.

⁸⁵ *Ibid.*, 6.26, p. 414.

⁸⁶ *Ibid.*, 12.49, p. 62.

⁸⁷ H. Harrauer și P. Sijpesteijn, „Ein neues Dokument zu Roms Indienhandel, P. Vindob. G40822“, *Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl.* 122, 1985, pp. 124–155; vezi și L. Casson, „New Light on Maritime Loans: P. Vindob. G 40822“, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 84, 1990, pp. 195–206, și F. Millar, „Looking East from the Classical World“, *International History Review*, 20.3, 1998, pp. 507–531.

⁸⁸ Casson, *Periplus Maris Erythraei*, 39, p. 74.

⁸⁹ J. Teixidor, *Un Port roman du désert: Palmyre et son commerce d'Auguste à Caracalla*, Paris, 1984; E. Will, *Les Palmyréniens, la Venise des sables (Ier siècle avant – IIIème siècle après J.-C.)*, Paris, 1992.

⁹⁰ Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum Libri Qui Supersunt*, 14.3, în *Ammianus Marcellinus*, ed. și tr. J. Rolfe, 3 volume, Cambridge, MA, 1935–1940, 1, p. 24.

⁹¹ J. Cribb, „The Heraeus Coins: Their Attribution to the Kushan King Kujula Kadphises, c. ad 30–80“, în M. Price, A. Burnett și R. Bland (editori), *Essays in Honour of Robert Carson and Kenneth Jenkins*, Londra, 1993, pp. 107–134.

⁹² Casson, *Periplus Maris Erythraei*, vol. 43, pp. 76–78; vol. 46, pp. 78–80.

⁹³ *Ibid.*, vol. 39, p. 76; vol. 48–49, p. 81. Despre Imperiul Kushan, vezi colecția de eseuri din V. Masson, B. Puris, C. Bosworth et al. (editori), *History of Civilizations of Central Asia*, 6 volume, Paris, 1992–?, 2, pp. 247–396.

⁹⁴ D. Leslie și K. Gardiner, *The Roman Empire in Chinese Sources*, Roma, 1996), mai ales pp. 131–162; vezi și R. Kauz și L. Yingsheng, „Armenia in Chinese Sources”, *Iran and the Caucasus*, 12, 2008, pp. 157–190.

⁹⁵ Sima Qian, *Records of the Grand Historian of China*, 123, 2, p. 241.

⁹⁶ Vezi și B. Laufer, *Sino-Iranica: Chinese Contributions to the History of Civilisation in Ancient Iran*, Chicago, 1919, și R. Ghirshman, *Iran: From the Earliest Times to the Islamic Conquest*, Harmondsworth, 1954.

⁹⁷ Power, *Red Sea*, p. 58.

⁹⁸ Schafer, *Golden Peaches of Samarkand*, p. 1.

⁹⁹ Faptul că delegații au adus carapace de țestoasă, cornuri de rinocer și fildeș ne arată că solii erau bine informați despre gusturile chinezilor: F. Hirth, *China and the Roman Orient*, Leipzig, 1885, pp. 42, 94. Vezi R. McLaughlin, *Rome and the Distant East: Trade Routes to the Ancient Lands of Arabia, India and China*, Londra, 2010.

¹⁰⁰ Fitzpatrick, „Provincializing Rome”, 36; Horace, *Odes*, 1.12, în *Horace: Odes and Epodes*, ed. și tr. N. Rudd, Cambridge, MA, 2004, p. 48.

¹⁰¹ B. Isaac, *The Limits of Empire: The Roman Army in the East*, Oxford, 1990, p. 43; S. Mattern, *Rome and the Enemy: Imperial Strategy in the Principate*, Berkeley, 1999, p. 37.

¹⁰² Dio Cassius, 68.29, 8, pp. 414–416; H. Mattingly (ed.), *A Catalogue of the Coins of the Roman Empire in the British Museum*, 6 volume, Londra, 1940–1962, 3, p. 606. Despre Campania lui Traian, vezi J. Bennett, *Trajan: Optimus Princeps*, Londra, 1997, pp. 183–204.

¹⁰³ Iordanes, *Romana*, în *Iordanis Romana et Getica*, pp. 34–35.

¹⁰⁴ Lactanțiu, *De Mortibus Persecutorum*, ed. și tr. J. Creed, Oxford, 1984, 5, p. 11.

¹⁰⁵ A. Invernizzi, „Arsacid Palaces”, în I. Nielsen (ed.), *The Royal Palace Institution in the First Millennium BC*, Athens, 2001, pp. 295–312; idem, „The Culture of Nisa, between Steppe and Empire”, în J. Cribb și G. Herrmann (editori), *After Alexander: Central Asia before Islam: Themes in the History and Archaeology of Western Central Asia*, Oxford, 2007, pp. 163–177. Nisa cea de multă uitată adăpostește nenumărate forme de artă elenă. V. Pilipko, *Rospisi Staroi Nisi*, Tașkent, 1992; P. Bernard și F. Grenet (editori), *Histoire des cultes de l'Asie Centrale préislamique*, Paris, 1991.

¹⁰⁶ Despre Characene, vezi L. Gregoratti, „A Parthian Port on the Persian Gulf: Characene and its Trade”, *Anabasis*, 2, 2011, pp. 209–229. Despre olărit, vezi, de exemplu, H. Schenk, „Parthian Glazed Pottery from Sri Lanka and the Indian Ocean Trade”, *Zeitschrift für Archäologie Aussereuropäischer Kulturen*, 2, 2007, pp. 57–90.

¹⁰⁷ F. Rahimi-Laridjani, *Die Entwicklung der Bewässerungslandwirtschaft im Iran bis in Sasanidisch-frühislamische Zeit*, Weisbaden, 1988; R. Gyselen, *La Géographie administrative de l'empire sasanide: les témoignages sigilographiques*, Paris, 1989.

¹⁰⁸ A. Taffazoli, „List of Trades and Crafts in the Sassanian Period“, *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, 7, 1974, pp. 192–196.

¹⁰⁹ T. Daryaei, *Šahrestānīhā-ī Ērānšahr: A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic, and History*, Costa Mesa, CA, 2002.

¹¹⁰ M. Morony, „Land Use and Settlement Patterns in Late Sasanian and Early Islamic Iraq“, în A. Cameron, G. King și J. Haldon (editori), *The Byzantine and Early Islamic Near East*, 3 volume, Princeton, 1992–1996, 2, pp. 221–229.

¹¹¹ R. Frye, „Sasanian Seal Inscriptions“, în R. Stiehl și H. Stier (editori), *Beiträge zur alten Geschichte und deren Nachleben*, 2 volume, Berlin, 1969–1970, 1, pp. 77–84; J. Choksy, „Loan and Sales Contracts in Ancient and Early Medieval Iran“, *Indo-Iranian Journal*, 31, 1988, p. 120.

¹¹² T. Daryaei, „The Persian Gulf Trade in Late Antiquity“, *Journal of World History*, 14/1, 2003, pp. 1–16.

¹¹³ Lactanțiu, *De Mortibus Persecutorum*, 7, p. 11.

¹¹⁴ *Ibid.*, 23, p. 36.

¹¹⁵ Muzeul de Arheologie Subacvatică de la Bodrum. Din câte știu eu, inscripția, descoperită în 2011, urmează să fie publicată.

¹¹⁶ Pseudo-Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus*, ed. M. Festy, *Pseudo-Aurelius Victor. Abrégé de Césars*, Paris, 1999, 39, p. 41.

¹¹⁷ Suetoniu, *Divus Julius*, 79, în *Lives of the Caesars*, 1, p. 132.

¹¹⁸ Libanius, *Antioch as a Centre of Hellenic Culture as Observed by Libanius*, tr. A. Norman, Liverpool, 2001, pp. 145–167.

¹¹⁹ Despre negarea aspră a „mitului *translatio imperii*“, vezi L. Grig și G. Kelly (editori), *Two Romes: Rome and Constantinople in Late Antiquity*, Cambridge, 2012.

CAPITOLUL 2: DRUMUL CREDINȚELOR

¹ H. Falk, *Asókan Sites and Artefacts: A Source-book with Bibliography*, Mainz, 2006, p. 13; E. Seldeslachts, „Greece, the Final Frontier? – The Westward Spread of Buddhism“, în A. Heirman și S. Bumbacher (editori), *The Spread of Buddhism*, Leiden, 2007, mai ales pp. 158–160.

² Sick, „When Socrates Met the Buddha“, p. 271; despre literatura Pali contemporană, vezi T. Hinüber, *A Handbook of Pali Literature*, Berlin, 1996.

³ G. Fussman, „The Mat *Devakula*: A New Approach to its Understanding“, în D. Srivasan (ed.), *Mathurā: The Cultural Heritage*, New Delhi, 1989, pp. 193–199.

⁴ De exemplu, P. Rao Bandela, *Coin Splendour: A Journey into the Past*, New Delhi, 2003, pp. 32–35.

⁵ D. MacDowall, „Soter Megas, the King of Kings, the Kushana“, *Journal of the Numismatic Society of India*, 1968, pp. 28–48.

⁶ Vezi, de exemplu, descrierea din Psalmi: „Dumnezeul Dumnezeilor... Domnul Domnilor“ (Psalmi, 136:2–3), sau „Dumnezeul dumnezeilor și Stăpânul stăpânilor“ (Deuteronomul, 10:17). Apocalipsa povestește cum va fi înfrântă bestia, pentru că mielul este „Domnul domnilor și Împăratul împăraților“ (Apocalipsa, 17:14).

⁷ *The Lotus of the Wonderful Law or The Lotus Gospel: Saddharma Pundarika Sūtra Miao-Fa Lin Hua Chung*, tr. W. Soothill, Londra, 1987, p. 77.

⁸ X. Liu, *Ancient India and Ancient China: Trade and Religious Exchanges AD 1–600*, Oxford, 1988, p. 102.

⁹ *Sukhāvati-vyūha: Description of Sukhāvati, the Land of Bliss*, tr. F. Müller, Oxford, 1883, pp. 33–34; *Lotus of the Wonderful Law*, pp. 107, 114.

¹⁰ D. Schlumberger, M. Le Berre și G. Fussman (editori), *Surkh Kotal en Bactriane*. vol. 1: *Les Temples: architecture, sculpture, inscriptions*, Paris, 1983; V. Gaibov, „Ancient Tajikistan Studies in History, Archaeology and Culture (1980–1991)“, *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 1/3, 1995, pp. 289–304.

¹¹ R. Salomon, *Ancient Buddhist Scrolls from Gandhara*, Seattle, 1999.

¹² J. Harle, *The Art and Architecture of the Indian Subcontinent*, New Haven, 1994, pp. 43–57.

¹³ Vezi, mai ales, E. de la Vaissière, *Sogdian Traders: A History*, Leiden, 2005.

¹⁴ K. Jettmar, „Sogdians in the Indus Valley“, în P. Bertrand și F. Grenet (editori), *Histoire des cultes de l'Asie centrale préislamique*, Paris, 1991, pp. 251–253.

¹⁵ C. Huart, *Le Livre de Gerchâsp, poème persan d'Asadî junior de Tous*, 2 volume, Paris, 1926–1929, 2, p. 111.

¹⁶ R. Giès, G. Feugère și A. Coutin (editori), *Painted Buddhas of Xinjiang: Hidden Treasures from the Silk Road*, Londra, 2002; T. Higuchi și G. Barnes, „Bamiyan: Buddhist Cave Temples in Afghanistan“, *World Archaeology*, 27/2, 1995, p. 282 și urm.

¹⁷ M. Rhie, *Early Buddhist Art of China and Central Asia*, vol. 1, Leiden, 1999; R. Wei, *Ancient Chinese Architecture: Buddhist Buildings*, Viena, 2000.

¹⁸ G. Koshelenko, „The Beginnings of Buddhism in Margiana“, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 14, 1966, pp. 175–183; R. Foltz, *Religions of the Silk Road: Premodern Patterns of Globalization*, ediția a doua, Basingstoke, 2010, pp. 47–48; idem, „Buddhism in the Iranian World“, *Muslim World*, 100/2–3, 2010, pp. 204–214.

¹⁹ N. Sims-Williams, „Indian Elements in Parthian and Sogdian“, în R. Röhrborn și W. Veenker (editori), *Sprachen des Buddhismus in Zentralasien*, Wiesbaden, 1983, pp. 132–141; W. Sundermann, „Die Bedeutung des Parthischen für die Verbreitung buddhistischer Wörter indischer Herkunft“, *Altorientalische Forschungen*, 9, 1982, pp. 99–113.

²⁰ W. Ball, „How Far Did Buddhism Spread West?“, *Al-Rāfidān*, 10, 1989, pp. 1–11.

²¹ T. Daryaee, *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire*, Londra, 2009, pp. 2–5.

²² Foarte mulți specialiști au scris despre problema continuității și a schimbării. Vezi M. Canepa, *The Two Eyes of the Earth: Art and Ritual of Kingship between Rome and Sasanian Iran*, Berkeley, 2009.

²³ M. Canepa, „Technologies of Memory in Early Sasanian Iran: Achaemenid Sites and Sasanian Identity“, *American Journal of Archaeology*, 114/4, 2010, pp. 563–596; U. Weber, „Wahram II: König der Könige von Eran und Anerae“, *Iranica Antiqua*, 44, 2009, pp. 559–643.

²⁴ Despre monedele sasanide în general, vezi R. Göbl, *Sasanian Numismatics*, Brunswick, 1971.

²⁵ M. Boyce, *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*, Londra, 1979.

²⁶ R. Foltz, „Zoroastrian Attitudes toward Animals“, *Society and Animals*, 18, 2010, pp. 367–378.

²⁷ *The Book of the Counsel of Zartusht*, 2–8, în R. Zaehner, *The Teachings of the Magi: A Compendium of Zoroastrian Beliefs*, New York, 1956, pp. 21–22. Vezi și M. Boyce, *Textual Sources for the Study of Zoroastrianism*, Manchester, 1984.

²⁸ Vezi, de exemplu, M. Boyce, *Textual Sources for the Study of Zoroastrianism*, Manchester, 1984, pp. 104–106.

²⁹ M. Boyce și F. Grenet, *A History of Zoroastrianism*, Leiden, 1991, pp. 30–33. Despre credința zoroastriană, inclusiv rugăciuni și crez, vezi Boyce, *Textual Sources*, pp. 53–61; despre ritual și practici religioase, vezi pp. 61–70.

³⁰ J. Harmatta, „Late Bactrian Inscriptions“, *Acta Antiqua Hungaricae*, 17, 1969, pp. 386–388.

³¹ M. Back, „Die sassanidischen Staatsinschriften“, *Acta Iranica*, 18, 1978, pp. 287–288.

³² S. Shaked, „Administrative Functions of Priests in the Sasanian Period“, în G. Gnoli și A. Panaino (editori), *Proceedings of the First European Conference of Iranian Studies*, 2 volume, Roma, 1991, 1, pp. 261–273; T. Daryaee, „Memory and History: The Construction of the Past in Late Antiquity“, *Name-ye Iran-e Bastan*, 1/2, 2001–2002, pp. 1–14.

³³ Back, „Sassanidischen Staatsinschriften“, p. 384. Despre întreaga inscripție, vezi M.-L. Chaumont, „L'Inscription de Kartir à la Ka 'bah de Zoroastre: text, traduction et commentaire“, *Journal Asiatique*, 248, 1960, pp. 339–380.

³⁴ M.-L. Chaumont, *La Christianisation de l'empire iranien, des origines aux grandes persécutions du IVe siècle*, Louvain, 1988, p. 111; G. Fowden, *Empire to Commonwealth: Consequences of Monotheism in Late Antiquity*, Princeton, 1993, pp. 28–29.

³⁵ R. Merkelbach, *Mani und sein Religionssystem*, Opladen, 1986; J. Russell, „Kartir and Mani: A Shamanistic Model of their Conflict“, *Iranica Varia: Papers in Honor of Professor Ehsan Yarshater*, Leiden, 1990, pp. 180–193;

S. Lieu, *History of Manicheism in the Later Roman Empire and Medieval China: A Historical Survey*, Manchester, 1985. Pentru Shāpūr și Mani, vezi M. Hutter, „Manichaeism in the early Sasanian Empire“, *Numen*, 40, 1993, pp. 2–15.

³⁶ P. Gigoux (ed. și tr.), *Les Quatre Inscriptions du mage Kirdir, textes et concordances*, Paris, 1991. De asemenea, C. Jullien și F. Jullien, „Aux frontières de l'iranité: «nasraye» et «kristyone» des inscriptions du mobad Kirdir: enquête littéraire et historique“, *Numen*, 49/3, 2002, pp. 282–335; F. de Blois, „Naṣrānī (Ναζωραῖος) și ḥanīf (ἁθνικός): Studies on the Religious Vocabulary of Christianity and of Islam“, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 65, 2002, pp. 7–8.

³⁷ S. Lieu, „Captives, Refugees and Exiles: A Study of Cross-Frontier Civilian Movements and Contacts between Rome and Persia from Valerian to Jovian“, în P. Freeman și D. Kennedy (editori), *The Defence of the Roman and Byzantine East*, Oxford, 1986, pp. 475–505.

³⁸ A. Kitchen, C. Ehret, S. Assefa și C. Mulligan, „Bayesian Phylogenetic Analysis of Semitic Languages Identifies an Early Bronze Age Origin of Semitic in the Near East“, *Proceedings of the Royal Society B*, 276.1668, 2009, pp. 2702–2710. Unii autori sugerează că limbile semitice ar avea rădăcini nord-africane. De exemplu: D. McCall, „The Afroasiatic Language Phylum: African in Origin, or Asian?“, *Current Anthropology*, 39/1, 1998, pp. 139–144.

³⁹ R. Stark, *The Rise of Christianity: A Sociologist Reconsiders History*, Princeton, 1996, și idem, *Cities of God: The Real Story of How Christianity Became an Urban Movement and Conquered Rome*, San Francisco, 2006. Recenziile și metodologiile lui Stark s-au dovedit a fi controversate, vezi *Journal of Early Christian Studies*, 6/2, 1998.

⁴⁰ Pliniu cel Tânăr, „Letter 96“, ed. și tr. B. Radice, *Letters and Panegyricus*, 2 volume, Cambridge, MA, 1969, 2, pp. 284–286.

⁴¹ *Ibid.*, „Letter 97“, 2, pp. 290–292.

⁴² J. Helgeland, R. Daly și P. Patout Burns (editori), *Christians and the Military: The Early Experience*, Philadelphia, 1985.

⁴³ M. Roberts, *Poetry and the Cult of the Martyrs*, Ann Arbor, 1993; G. de Ste Croix, *Christian Persecution, Martyrdom and Orthodoxy*, Oxford, 2006.

⁴⁴ Tertulian, *Apologia ad Nationes*, 42, în *Tertullian: Apology: De Spectaculis*, ed. și tr. T. Glover, Londra, 1931, p. 190; G. Stoumsa, *Barbarian Philosophy: The Religious Revolution of Early Christianity*, Tübingen, 1999, pp. 69–70.

⁴⁵ Tertulian, *Apologia*, 8, p. 44.

⁴⁶ W. Baum și D. Winkler, *Die Apostolische Kirche des Ostens*, Klagenfurt, 2000, pp. 13–17.

⁴⁷ S. Rose, *Roman Edessa: Politics and Culture on the Eastern Fringes of the Roman Empire, 114 – 242 CE*, Londra, 2001.

⁴⁸ T. Mgaloblishvili și I. Gagoshidze, „The Jewish Diaspora and Early Christianity in Georgia“, în T. Mgaloblishvili (ed.), *Ancient Christianity in the Caucasus*, Londra, 1998, pp. 39–48.

⁴⁹ J. Bowman, „The Sassanian Church in the Kharg Island“, *Acta Iranica*, 1, 1974, pp. 217–220.

⁵⁰ *The Book of the Laws of the Countries: Dialogue on the Fate of Bardaisan of Edessa*, tr. H. Drijvers, Assen, 1965, p. 61.

⁵¹ J. Asmussen, „Christians in Iran“, în *The Cambridge History of Iran: The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, Cambridge, 1983, 3.2, pp. 929–930.

⁵² S. Brock, „A Martyr at the Sasanid Court under Vahran II: Candida“, *Analecta Bollandiana*, 96/2, 1978, pp. 167–181.

⁵³ Eusebius, *Evangelike Proparaskes*, ed. K. Mras, *Eusebius Werke: Die Praeparatio Evangelica*, Berlin, 1954, 1/4, p. 16; A. Johnson, „Eusebius' *Praeparatio Evangelica* as Literary Experiment“, în S. Johnson (ed.), *Greek Literature in Late Antiquity: Dynamism, Didacticism, Classicism*, Aldershot, 2006, p. 85.

⁵⁴ P. Brown, *The Body and Society: Men, Women and Sexual Renunciation in Early Christianity*, Londra, 1988; C. Wickham, *The Inheritance of Rome: A History of Europe from 400 to 1000*, Londra, 2009, pp. 55–56.

⁵⁵ B. Dignas și E. Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity*, Cambridge, 2007, pp. 210–232.

⁵⁶ Vezi A. Sterk, „Mission from Below: Captive Women and Conversion on the East Roman Frontiers“, *Church History*, 79/1, 2010, pp. 1–39.

⁵⁷ Despre convertire, R. Thomson (ed. și tr.), *The Lives of St Gregory: The Armenian, Greek, Arabic and Syriac Versions of the History Attributed to Agathangelos*, Ann Arbor, 2010. În ceea ce privește îndelung dezbătută dată a convertirii, vezi W. Seibt, *Die Christianisierung des Kaukasus: The Christianisation of Caucasus (Armenia, Georgia, Albania)*, Viena, 2002, și M.-L. Chaumont, *Recherches sur l'histoire d'Arménie, de l'avènement des Sassanides à la conversion du royaume*, Paris, 1969, pp. 131–146.

⁵⁸ Eusebiu din Cezarea, *Bios tou megalou Konstantinou*, ed. F. Winkelmann, *Über das Leben des Kaisers Konstantin*, Berlin, 1992, 1.28–30, pp. 29–30. Despre convertirea lui Constantin și despre convertire, în general, vezi colecția de eseuri din N. Lenski (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, Cambridge, 2012.

⁵⁹ Sozomen, *Ekklesiastike Historia*, ed. J. Bidez, *Sozomenus: Kirchengeschichte*, Berlin, 1995, 2/3, p. 52.

⁶⁰ Eusebius, *Bios tou megalou Konstantinou*, 2/44, p. 66.

⁶¹ A. Lee, „Traditional Religions“, în Lenski, *Age of Constantine*, pp. 159–180.

⁶² *Codex Theodosianus*, tr. C. Pharr, *The Theodosian Code and Novels and the Simondian Constitutions*, Princeton, 1952, 15/12, p. 436.

⁶³ Eusebius, *Bios tou megalou Konstantinou*, 3.27–28, p. 96.

⁶⁴ *Ibid.*, 3.31–32, p. 99.

⁶⁵ P. Sarris, *Empires of Faith*, Oxford, 2012, pp. 22–23.

⁶⁶ Eusebiu, *Vita Constantini*, 4.13, p. 125; traduceri în Dodgeon și Lieu (editori), *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars A.D. 226–363: A Documentary History*, Londra, 1991, p. 152. Pentru dată, vezi G. Fowden,

Empire to Commonwealth: Consequences of Monotheism in Late Antiquity, Princeton, 1993, pp. 94–99.

⁶⁷ J. Eadie, „The Transformation of the Eastern Frontier 260–305“, în R. Mathisen și H. Sivan (editori), *Shifting Frontiers in Late Antiquity*, Aldershot, 1996, pp. 72–82; M. Konrad, „Research on the Roman and Early Byzantine Frontier in North Syria“, *Journal of Roman Archaeology*, 12, 1999, pp. 392–410.

⁶⁸ Sterk, „Mission from Below“, pp. 10–11.

⁶⁹ Eusebiu, *Vita Constantini*, 5/56, p. 143; 5/62, p. 145–146.

⁷⁰ T. Barnes, „Constantine and the Christians of Persia“, *Journal of Roman Studies*, 75, 1985, p. 132.

⁷¹ Aphrahat, *Demonstrations*, M.-J. Pierre, *Aphraate le sage person: les exposés*, Paris, 1988–1989, nr. 5.

⁷² J. Walker, *The Legend of Mar Qardagh: Narrative and Christian Heroism in Late Antique Iraq*, Berkeley, 2006, 6, p. 22.

⁷³ Vezi, în general, J. Rist, „Die Verfolgung der Christen im spätkirchen Sasanidenreich: Ursachen, Verlauf, und Folgen“, *Oriens Christianus*, 80, 1996, pp. 17–42. Mărturiile pun dificultăți în ceea ce privește interpretarea: S. Brock, „Saints in Syriac: A Little-Tapped Resource“, *Journal of East Christian Studies*, 16/2, 2008, mai ales, pp. 184–186.

⁷⁴ J. Wiesehöfer, *Ancient Persia, 500 BC to 650 AD*, Londra, 2001, p. 202.

CAPITOLUL 3: DRUMUL CĂTRE ORIENTUL CREȘTIN

¹ O. Knottnerus, „Malaria in den Nordseemarschen: Gedanken über Mensch und Umwelt“, în M. Jakubowski-Tiessen și J. Lorenzen-Schmidt, *Dunger und Dynamit: Beiträge zur Umweltgeschichte Schleswig-Holsteins und Dänemarks*, Neumünster, 1999, pp. 25–39; P. Sorrel et al., „Climate Variability in the Aral Sea Basin (Central Asia) during the Late Holocene Based on Vegetation Changes“, *Quaternary Research*, 67/3, 2007, pp. 357–370; H. Oberhänsli et al., „Variability in Precipitation, Temperature and River Runoff in W. Central Asia during the Past ~2000 Yrs“, *Global and Planetary Change*, 76, 2011, pp. 95–104; O. Savoskul și O. Solomina, „Late-Holocene Glacier Variations in the Frontal and Inner Ranges of the Tian Shan, Central Asia“, *Holocene*, 6/1, 1996, pp. 25–35.

² N. Sims-Williams, „Sogdian Ancient Letter II“, în A. Juliano și J. Lerner (editori), *Monks and Merchants: Silk Road Treasures from Northern China: Gansu and Ningxia 4th–7th Century*, New York, 2001, pp. 47–49. Vezi și F. Grenet și N. Sims-Williams, „The Historical Context of the Sogdian Ancient Letters“, *Transition Periods in Iranian History, Studia Iranica*, 5, 1987, pp. 101–122; N. Sims-Williams, „Towards a New Edition of the Sogdian Letters“, în E. Trembert și E. de la Vaissière (editori), *Les Sogdiens en Chine*, Paris, 2005, pp. 181–193.

³ E. de la Vaissière, „Huns et Xiongnu“, *Central Asiatic Journal*, 49/1, 2005, pp. 3–26.

⁴ P. Heather, *Empires and Barbarians*, Londra, 2009, pp. 151–188; A. Poulter, „Cataclysm on the Lower Danube: The Destruction of a Complex Roman Landscape“, în N. Christie (ed.), *Landscapes of Change: Rural Evolutions in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Aldershot, 2004, pp. 223–254.

⁵ Vezi F. Grenet, „Crise et sortie de crise en Bactriane-Sogdiane aux IVe–V^e s de n.è.: de l'héritage antique à l'adoption de modèles sassanides“, în *La Persia e l'Asia Centrale da Alessandro al X secolo. Atti dei Convegni Lincei*, 127, Roma, 1996, pp. 367–390; De la Vaissière, *Sogdian Traders*, pp. 97–103.

⁶ G. Greatrex și S. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars, Part II, AD 363–630*, Londra, 2002, pp. 17–19; O. Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, Los Angeles, 1973, p. 58.

⁷ Deși încă există dezbateri între specialiști legate de data la care a fost ridicată această construcție, cele mai recente metode care apelează la datarea cu radiocarbon și la datarea prin termoluminescență confirmă cu certitudine că acest fort uriaș a fost înălțat în această perioadă. Vezi J. Nokandeh et al., „Linear Barriers of Northern Iran: The Great Wall of Gorgan and the Wall of Tammishe“, *Iran*, 44, 2006, pp. 121–173.

⁸ J. Howard-Johnston, „The Two Great Powers in Late Antiquity: A Comparison“, în A. Cameron, G. King și J. Haldon (editori), *The Byzantine and Early Islamic Near East*, 3 volume, Princeton, 1992–1996, vol. 3, pp. 190–197.

⁹ R. Blockley, „Subsidies and Diplomacy: Rome and Persia in Late Antiquity“, *Phoenix*, 39, 1985, pp. 66–67.

¹⁰ Greatrex și Lieu, *Roman Eastern Frontier*, pp. 32–33.

¹¹ Vezi Heather, *Fall of the Roman Empire*, pp. 191–250.

¹² St Jerome, „Ad Principiam“, *Select Letters of St Jerome*, ed. și tr. F. Wright, Cambridge, MA, 1933, 127, p. 462.

¹³ Iordanes, *Getica*, 30, în *Iordanis Romana et Getica*, ed. T. Mommsen, Berlin, 1882, pp. 98–99.

¹⁴ J. Hill, *Through the Jade Gate to Rome: A Study of the Silk Routes during the Late Han Dynasty, 1st to 2nd Centuries CE: An Annotated Translation of the Chronicle of the „Western Regions“ from the Hou Hanshu*, Charleston, NC, 2009.

¹⁵ Sarris, *Empires of Faith*, pp. 41–43.

¹⁶ Un document de la începutul secolului al IV-lea enumeră triburile care au copleșit Imperiul Roman, A. Riese (ed.), *Geographi latini minores*, Hildesheim, 1964, pp. 1280–1289. Pentru un alt exemplu, Sidonius Apollinaris, „Panegyric on Avitus“, în *Sidonius Apollinaris: Poems and Letters*, ed. și tr. W. Anderson, 2 volume, Cambridge, MA, 1935–1956, 1, p. 146.

¹⁷ Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum Libri XXX*, 31/2, 3, p. 382.

¹⁸ Priscus, *Testimonia*, fragmentul 49, ed. și tr. R. Blockley, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus, and Malchus*, 2 volume, Liverpool, 1981–1983, vol. 2, p. 356.

¹⁹ Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum Libri XXX*, 31/2, 3, p. 380.

²⁰ D. Pany și K. Wiltshcke-Schrotta, „Artificial Cranial Deformation in a Migration Period Burial of Schwarzenbach, Central Austria“, *VIAVLAS*, 2, 2008, pp. 18–23.

²¹ Priscus, *Testimonia*, fragmentul 24, 2, pp. 316–317. Despre succesele hunilor, Heather, *Fall of the Roman Empire*, pp. 300–348.

²² B. Ward-Perkins, *The Fall of Rome and the End of Civilization*, Oxford, 2005, p. 91 și urm.

²³ Salvian, *Œuvres*, ed. și tr. C. Lagarrigue, 2 volume, Paris, 1971–1975, 2, 4/12. Traducere din E. Sanford, *The Government of God*, New York, 1930, p. 118.

²⁴ Zosimus, *Historias Neas*, ed. și tr. F. Paschoud, *Zosime, Histoire nouvelle*, 3 volume, Paris, 2000, 2/7, 1, pp. 77–79.

²⁵ Asmussen, „Christians in Iran“, pp. 929–930.

²⁶ S. Brock, „The Church of the East in the Sasanian Empire up to the Sixth Century and its Absence from the Councils in the Roman Empire“, *Syriac Dialogue: First Non-Official Consultation on Dialogue within the Syriac Tradition*, Viena, 1994, p. 71.

²⁷ A. Cameron și R. Hoyland (editori), *Doctrine and Debate in the East Christian World 300 – 1500*, Farnham, 2011, p. xi.

²⁸ W. Barnstone, *The Restored New Testament: A New Translation with Commentary, Including the Gnostic Gospels of Thomas, Mary and Judas*, New York, 2009.

²⁹ N. Tanner, *The Decrees of the Ecumenical Councils*, 2 volume, Washington, DC, 1990, 1; A. Cameron, *The Later Roman Empire, AD 284 – 430*, Londra, 1993, pp. 59–70.

³⁰ Vezi P. Wood, *The Chronicle of Seert. Christian Historical Imagination in Late Antique Iraq*, Oxford, 2013, pp. 23–24.

³¹ S. Brock, „The Christology of the Church of the East in the Synods of the Fifth to Early Seventh Centuries: Preliminary Considerations and Materials“, în G. Dagras (ed.), *A Festschrift for Archbishop Methodios of Thyateira and Great Britain*, Atena, 1985, pp. 125–142.

³² Baum și Winkler, *Apostolische Kirche*, pp. 19–25.

³³ Sinodul din Dadjesus, *Synodicon orientale, ou Recueil de synods nestoriens*, ed. J. Chabot, Paris, 1902, pp. 285–298; Brock, „Christology of the Church of the East“, pp. 125–142; Brock, „Church of the East“, pp. 73–74.

³⁴ Wood, *Chronicle of Seert*, pp. 32–37.

³⁵ Sfântul Grigorie de Nazianz, *De Vita Sua*, în D. Meehan (tr.), *Saint Gregory of Nazianzus: Three Poems*, Washington, DC, 1987, pp. 133–135.

³⁶ Sfântul Chiril din Alexandria, „Scrisoare către prefectul Paul“, în J. McEnerney (tr.), *Letters of St Cyril of Alexandria*, 2 volume, Washington, DC, 1985–1987, 2, 96, pp. 151–153.

³⁷ S. Brock, „From Antagonism to Assimilation: Syriac Attitudes to Greek Learning“, în N. Garsoian, T. Mathews și T. Thomson (editori), *East of Byzantium: Syria and Armenia in the Formative Period*, Washington, DC,

1982, pp. 17–34; de asemenea, idem, „Christology of the Church of the East“, pp. 165–173.

³⁸ R. Norris, *The Christological Controversy*, Philadelphia, 1980, pp. 156–157.

³⁹ Brock, „Christology of the Church of the East“, pp. 125–142; vezi și Baum și Winkler, *Apostolische Kirche*, pp. 31–34.

⁴⁰ F.-C. Andreas, „Bruchstücke einer Pehlevi-Übersetzung der Psalmen aus der Sassanidenzeit“, *Sitzungsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften*, 1910, pp. 869–872; J. Asmussen, „The Sogdian and Uighur-Turkish Christian Literature in Central Asia before the Real Rise of Islam: A Survey“, în L. Hercus, F. Kuiper, T. Rajapatirana și E. Skrzypczak (editori), *Indological and Buddhist Studies: Volume in Honour of Professor J. W. de Jong on his Sixtieth Birthday*, Canberra, 1982, pp. 11–29.

⁴¹ Sarris, *Empires of Faith*, p. 153.

⁴² Despre Consiliul din 553, R. Price, *The Acts of the Council of Constantinople of 553: Edited with an introduction and notes*, 2 volume, Liverpool, 2009. Despre textul în siriacă, cu traducerea sa, vezi: S. Brock, „The Conversations with the Syrian Orthodox under Justinian (532)“, *Orientalia Christiana Periodica*, 47, 1981, pp. 87–121, și idem, „Some New Letters of the Patriarch Severus“, *Studia Patristica*, 12, 1975, pp. 17–24.

⁴³ Evagrius Scholasticus, *Ekklesiastike historia*, 5/1, *Ecclesiastical History of Evagrius Scholasticus*, tr. M. Whitby, Liverpool, 2005, p. 254.

⁴⁴ Despre compilația de texte și data acestora, vezi R. Lim, *Public Disputation: Power and Social Order in Late Antiquity*, Berkeley, 1991, p. 227.

⁴⁵ Sterk, „Mission from Below“, pp. 10–12.

⁴⁶ Despre cei 300 martiri din Najran, vezi I. Shahid, „The Martyrdom of Early Arab Christians: Sixth Century Najran“, în G. Corey, P. Gillquist, M. Mackoul et al. (editori), *The First One Hundred Years: A Centennial Anthology Celebrating Antiochian Orthodoxy in North America*, Englewood, NJ, 1996, pp. 177–180. Despre călătoria lui Cosmas Indicopleustes, vezi S. Faller, *Täprobane im Wandel der Zeit*, Stuttgart, 2000; H. Schneider, „Kosmas Indikopleustes, Christliche Topographie: Probleme der Überlieferung und Editions-geschichte“, *Byzantinische Zeitschrift*, 99/2, 2006, pp. 605–614.

⁴⁷ *The History of Theophylact Simocatta: An English Translation with Introduction and Notes*, ed. și tr. M. Whitby și M. Whitby, Oxford, 1986, 5/10, p. 147.

⁴⁸ Vezi Wood, *Chronicle of Seert*, p. 23.

⁴⁹ B. Spuler, *Iran in früh-Islamischer Zeit*, Wiesbaden, 1952, pp. 210–213; P. Jenkins, *The Lost History of Christianity*, Oxford, 2008, pp. 14, 53; vezi și S. Moffett, *A History of Christianity in Asia*, 2 volume, San Francisco, 1998; J. Asmussen, „Christians in Iran“, pp. 924–948.

⁵⁰ A. Atiya, *A History of Eastern Christianity*, Londra, 1968, p. 239 și urm.

⁵¹ Agathias, *Historion*, 2/28, *Agathias: Histories*, tr. J. Frendo, Berlin, 1975, p. 77.

⁵² Despre rugăciuni, vezi Brock, „Church of the East“, p. 76; despre alegere, vezi Sinodul lui Grigore I, *Synodicon orientale*, p. 471.

⁵³ T. Daryae (ed. și tr.), *Šahrestānīhā-ī Ērānšahr: A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic and History*, Costa Mesa, CA, 2002.

⁵⁴ M. Morony, „Land Use and Settlement Patterns in Late Sasanian and Early Islamic Iraq“, în Cameron, King și Haldon, *The Byzantine and Early Islamic Near East*, 2, pp. 221–229; F. Rahimi-Laridjani, *Die Entwicklung der Bewässerungslandwirtschaft im Iran bis Sasanidisch-frühislamische zeit*, Weisbaden, 1988; R. Gyselen, *La géographie administrative de l'empire sasanide: les témoignages sigillographiques*, Paris, 1989.

⁵⁵ P. Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire: The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran*, Londra, 2009, pp. 33–60. Vezi și Z. Rubin, „The Reforms of Khusro Anushirwān“, în Cameron, *Islamic Near East*, 3, pp. 225–297.

⁵⁶ A. Taffazoli, „List of Trades and Crafts in the Sassanian Period“, *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, 7, 1974, pp. 192–196.

⁵⁷ R. Frye, „Sasanian Seal Inscriptions“, în R. Stiehl și H. Stier, *Beiträge zur alten Gesichte und deren Nachleben*, 2 volume, Berlin, 1969–1970, 1, pp. 79–84; J. Choksy, „Loan and Sales Contracts in Ancient and Early Medieval Iran“, *Indo-Iranian Journal*, 31, 1988, p. 120.

⁵⁸ Daryae, „Persian Gulf Trade“, pp. 1–16.

⁵⁹ E. de la Vaissière, *Histoire des marchands sogdiens*, Paris, 2002, pp. 155–161, 179–231. N. Sims-Williams, „The Sogdian Merchants in China and India“, în A. Cadonna și L. Lanciotti (editori), *Cina e Iran: da Alessandro Magno alla dinastia Tang*, Florența, 1996, pp. 45–67; J. Rose, „The Sogdians: Prime Movers between Boundaries“, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 30/3, 2010, pp. 410–419.

⁶⁰ F. Thierry și C. Morrisson, „Sur les monnaies Byzantines trouvés en Chine“, *Revue numismatique*, 36, 1994, pp. 109–145; L. Yin, „Western Turks and Byzantine Gold Coins Found in China“, *Transoxiana*, 6, 2003; B. Marshak și W. Anazawa, „Some Notes on the Tomb of Li Xian and his Wife under the Northern Zhou Dynasty at Guyuan, Ningxia and its Gold-Gilt Silver Ewer with Greek Mythological Scenes Unearthed There“, *Cultura Antiqua*, 41/4, 1989, pp. 54–57.

⁶¹ D. Shepherd, „Sasanian Art“, în *Cambridge History of Iran*, 3/2, pp. 1085–1086.

⁶² Despre Paște, vezi Eusebius, *Vita Constantini*, 3/18, p. 90. Exemple de legi împotriva mariajelor mixte, în *Codex Theodosianus*, 16/7, p. 466; 16/8, pp. 467–468.

⁶³ L. Feldman, „Proselytism by Jews in the Third, Fourth and Fifth Centuries“, *Journal for the Study of Judaism*, 24/1, 1993, pp. 9–10.

⁶⁴ *Ibid.*, 46.

⁶⁵ P. Schäfer, *Jesus in the Talmud*, Princeton, 2007; P. Schäfer, M. Meerson și Y. Deutsch (editori), *Toledot Yeshu („The Life Story of Jesus“) Revisited*, Tübingen, 2011.

⁶⁶ G. Bowersock, „The New Greek Inscription from South Yemen“, în A. Sedov și J.-F. Salles (editori), *Qāni: le port antique du Hadramawt entre la Méditerranée, l'Afrique et l'Inde: fouilles russes 1972, 1985–89, 1991, 1993–94*, Turnhout, 2013, pp. 393–396.

⁶⁷ J. Beaucamp, F. Briquel-Chatonnet și C. Robin (editori), *Juifs et chrétiens en Arabie aux Ve et VIe siècles: regards croisés sur les sources*, Paris, 2010; C. Robin, „Joseph, dernier roi de Himyar (de 522 à 525, ou une des années suivantes)“, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 34, 2008, pp. 1–124.

⁶⁸ G. Bowersock, *The Throne of Adulis: Red Sea Wars on the Eve of Islam*, Oxford, 2013, pp. 78–91.

⁶⁹ Brock, „Church of the East“, p. 73.

⁷⁰ Walker, *The Legend of Mar Qardagh*; text, pp. 19–69.

⁷¹ Y. Saeki, *The Nestorian Documents and Relics in China*, a doua ediție, Tokyo, 1951, pp. 126–127; D. Scott, „Christian Responses to Buddhism in Pre-Medieval Times“, *Numen*, 32/1, 1985, pp. 91–92.

⁷² Vezi E. Pagels, *The Gnostic Gospels*, New York, 1979; H.-J. Klimkeit, *Gnosis on the Silk Road: Gnostic Texts from Central Asia*, San Francisco, 1993; K. King, *What is Gnosticism?*, Cambridge, MA, 2003.

⁷³ P. Crone, „Zoroastrian Communism“, *Comparative Studies in Society and History*, 36/4, 1994, pp. 447–462; G. Gnoli, „Nuovi studi sul Mazdakismo“, în *Convegno internazionale: la Persia e Bisanzio*, Roma, 2004, pp. 439–456.

⁷⁴ Hui Li, *Life of Hiuen-tsang*, tr. Samuel Beal, Westport, CT, 1973, p. 45.

⁷⁵ *Ibid.*, p. 46; R. Foltz, „When was Central Asia Zoroastrian?“, *Mankind Quarterly*, 1988, pp. 189–200.

⁷⁶ S. Beal, *Buddhist Records of the Western World*, New Delhi, 1969, pp. 44–46.

⁷⁷ G. Mitchell și S. Johar, „The Maratha Complex at Ellora“, *Modern Asian Studies*, 28/1, 2012, pp. 69–88.

⁷⁸ În anii 1970 s-au efectuat excavări și studii de către echipe mixte din Japonia și Afganistan. Vezi T. Higuchi, *Japan–Afghanistan Joint Archaeological Survey 1974, 1976, 1978*, Kyoto, 1976–1980.

⁷⁹ Despre datarea complexului Bamiyan la cca 600, vezi D. Klimburg-Salter, „Buddhist Painting in the Hindu Kush c. VIIth to Xth Centuries: Reflections of the Co-existence of Pre-Islamic and Islamic Artistic Cultures during the Early Centuries of the Islamic Era“, în E. de la Vaissière, *Islamisation de l'Asie Centrale: processus locaux d'acculturation du VIIe au XIe siècle*, Paris, 2008, pp. 140–142; vezi și F. Flood, „Between Cult and Culture: Bamiyan, Islamic Iconoclasm, and the Museum“, *Art Bulletin*, 84/4, 2002, p. 641 și urm. Vezi și L. Morgan, *The Buddhas of Bamiyan*, Londra, 2012.

⁸⁰ Apud Power, *Red Sea*, p. 58.

⁸¹ I. Gillman și H.-J. Klimkeit, *Christians in Asia before 1500*, Ann Arbor, 1999, pp. 265–305.

⁸² G. Stroumsa, *Barbarian Philosophy: The Religious Revolution of Early Christianity*, Tübingen, 1999, pp. 80, 274–281.

⁸³ J. Choksy, „Hagiography and Monotheism in History: Doctrinal Encounters between Zoroastrianism, Judaism and Christianity“, *Islam and Christian-Muslim Relations*, 14/4, 2010, pp. 407–421.

CAPITOLUL 4: DRUMUL SPRE REVOLUȚIE

¹ Pseudo-Dionysius din Tel Mahre, *Chronicle (Known Also as the Chronicle of Zuqnin)*, partea a III-a, tr. W. Witakowski, Liverpool, 1996, p. 77.

² Procopius, *Hyper ton polemon*, 2.22–23, în *History of the Wars, Secret History, Buildings*, ed. și tr. H. Dewing, 7 volume, Cambridge, MA, 1, pp. 450–472.

³ M. Morony, „For Whom Does the Writer Write?: The First Bubonic Plague Pandemic According to Syriac Sources“, în K. Lester (ed.), *Plague and the End of Antiquity: The Pandemic of 541–750*, Cambridge, 2007, p. 64; D. Twitchett, „Population and Pestilence in T'ang China“, în W. Bauer (ed.), *Studia Sino-Mongolica*, Wiesbaden, 1979, pp. 42, 62.

⁴ P. Sarris, *Economy and Society in the Age of Justinian*, Cambridge, 2006; idem, „Plague in Byzantium: The Evidence of Non-Literary Sources“, în Lester, *Plague and the End of Antiquity*, pp. 119–134; A. Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity: AD 395–700*, Londra, 1993, p. 113 și urm.; D. Stathakopoulos, *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire: A Systematic Survey of Subsistence Crises and Epidemics*, Birmingham, 2004, pp. 110–165.

⁵ Sarris, *Empires of Faith*, p. 145 și urm.

⁶ Procopius, *The Secret History*, tr. P. Sarris, Londra, 2007, p. 80.

⁷ Ioan din Efes, *Ecclesiastical History*, 6.24, tr. R.P. Smith, 1860, p. 429.

⁸ M.-T. Liu, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, 2 volume, Wiesbaden, 2009, 1, p. 87. Și J. Banaji, „Precious-Metal Coinages and Monetary Expansion in Late Antiquity“, în F. De Romanis și S. Sorda (editori), *Dal denarius al dinar: l'oriente e la moneta romana*, Roma, 2006, pp. 265–303.

⁹ *The History of Menander the Guardsman*, tr. R. Blockley, Liverpool, 1985, pp. 121–123.

¹⁰ *Ibid.*, pp. 110–117.

¹¹ Sarris, *Empires of Faith*, pp. 230–231.

¹² *Menander the Guardsman*, pp. 173–175.

¹³ Despre sursele de aici, Greatrex și Lieu, *Roman Eastern Frontier, Part II*, pp. 153–158.

¹⁴ R. Thomson, *The Armenian History Attributed to Sebeos. Part I: Translation and Notes*, Liverpool, 1999, 8, p. 9.

¹⁵ Agathias, *Historion*, 2.24, p. 72.

¹⁶ G. Fisher, „From Mavia to al-Mundhir: Arab Christians and Arab Tribes in the Late Antique Roman East“, în I. Toral-Niehoff și K. Dimitriev (editori), *Religious Culture in Late Antique Arabia*, Leiden, 2012, p. x; M. Maas, „„Delivered from their Ancient Customs”: Christianity and the Question of Cultural Change in Early Byzantine Ethnography“, în K. Mills și A. Grafton (editori), *Conversion in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Rochester, NY, 2003, pp. 152–188.

¹⁷ R. Hoyland, „Arab Kings, Arab Tribes and the Beginnings of Arab Historical Memory in Late Roman Epigraphy“, în H. Cotton, R. Hoyland, J. Price și D. Wasserstein (editori), *From Hellenism to Islam: Cultural and Linguistic Change in the Roman Near East*, Cambridge, 2009, pp. 374–400.

¹⁸ M. Whittow, „Rome and the Jafnids: Writing the History of a Sixth-Century Tribal Dynasty“, în J. Humphrey (ed.), *The Roman and Byzantine Near East: Some Recent Archaeological Research*, Ann Arbor, 1999, pp. 215–233.

¹⁹ K. ‘Atahmina, „The Tribal Kings in Pre-Islamic Arabia: A Study of the Epithet *malik* or *dhū al-tāy* in Early Arabic Traditions“, *al-Qanṭara*, 19, 1998, p. 35; M. Morony, „The Late Sasanian Economic Impact on the Arabian Peninsula“, *Nāme-ye Irān-e Bāstān*, 1.2, 201/2, pp. 35–36; I. Shahid, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, 2 volume, Washington, DC, 1995–2009, 2.2, pp. 53–54.

²⁰ Sarris, *Empires of Faith*, pp. 234–236.

²¹ Procopius, *Buildings*, 3.3, 7, pp. 192–194.

²² J. Howard-Johnston, *Witnesses to a World Crisis: Historians and Histories of the Middle East in the Seventh Century*, Oxford, 2010, pp. 438–439.

²³ Sinodul lui Grigore I, *Synodicon orientale*, p. 471. Vezi și Walker, *Mar Qardagh*, pp. 87–89.

²⁴ E. Conybeare, „Antiochos Strategos – Account of the Sack of Jerusalem in AD 614“, *English Historical Review*, 25, 1910, pp. 506–508, dar și Howard-Johnston, *Witnesses to a World Crisis*, pp. 164–165. Despre propagandă, vezi J. Howard-Johnston, „Heraclius’ Persian Campaigns and the Revival of the Roman Empire“, *War in History*, 6, 1999, pp. 36–39.

²⁵ *Chronicon Paschale*, tr. M. Whitby și M. Whitby, Liverpool, 1989, pp. 161–162; Howard-Johnston, „Heraclius’ Persian Campaigns“, 3; Sarris, *Empires of Faith*, p. 248.

²⁶ *Chronicon Paschale*, pp. 158, 164.

²⁷ Howard-Johnston, „Heraclius’ Persian Campaigns“, p. 37.

²⁸ Încă nu s-a ajuns la un consens în privința datei exacte; R. Altheim-Stiehl, „Würde Alexandria im Juni 619 n. Chr. durch die Perser Erobert?“, *Tyche*, 6, 1991, pp. 3–16.

²⁹ J. Howard-Johnston, „The Siege of Constantinople in 626“, în C. Mango și G. Dagron (editori), *Constantinople and its Hinterland*, Aldershot, 1995, pp. 131–142.

³⁰ Howard-Johnston, „Heraclius' Persian Campaigns“, pp. 23–24; C. Zuckerman, „La Petite Augusta et le Turc: Epiphania-Eudocie sur les monnaies d'Héraclius“, *Revue Numismatique*, 150, 1995, pp. 113–126.

³¹ Vezi N. Oikonomides, „Correspondence between Heraclius and Kavadh-Siroe in the *Paschal Chronicle* (628)“, *Byzantion*, 41, 1971, pp. 269–281.

³² Sebeos, *Armenian History*, 40, pp. 86–87; Theophanes, *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, AD 284–813*, tr. C. Mango și R. Scott, Oxford, 1997, pp. 455–456.

³³ *Chronicon Paschale*, pp. 166–167; Sebeos, *Armenian History*, 38, pp. 79–81.

³⁴ G. Dagron și V. Déroche, „Juifs et chrétiens en Orient byzantin“, *Travaux et Mémoires*, 11, 1994, p. 28 și urm.

³⁵ Cameron și Hoyland, *Doctrine and Debate*, pp. xxi–xxii.

³⁶ Scrisoarea episcopilor din Persia, *Synodicon orientale*, pp. 584–585.

³⁷ Theophanes, *Chronicle*, p. 459; Mango, „Deux études sur Byzance et la Perse sassanide“, *Travaux et Mémoires*, 9, 1985, p. 117.

³⁸ B. Dols, „Plague in Early Islamic History“, *Journal of the American Oriental Society*, 94/3, 1974, p. 376; P. Sarris, „The Justinianic Plague: Origins and Effects“, *Continuity and Change*, 17/2, 2002, p. 171.

³⁹ Bowersock, *Throne of Adulis*, pp. 106–133. De asemenea, G. Lüling, *Die Wiederentdeckung des Propheten Muhammad: eine Kritik am „christlichen“ Abendland*, Erlangen, 1981.

⁴⁰ C. Robin, „Arabia and Ethiopia“, în S. Johnson (ed.), *Oxford Handbook of Late Antiquity*, Oxford, 2012, p. 302.

⁴¹ *Coran*, 96.1, ed. și tr. N. Dawood, *The Koran: With a Parallel Translation of the Arabic Text*, Londra, 2014.

⁴² Ibn Hisham, *Sīrat rasūl Allāh*, tr. A. Guillaume, *The Life of Muhammad: A Translation of Ishāq's Sīrat rasūl Allāh*, Oxford, 1955, p. 106; *Coran*, 81.23, p. 586.

⁴³ Vezi H. Motzki, „The Collection of the *Qur'ān*: A Reconsideration of Western Views in Light of Recent Methodological Developments“, *Der Islam* 78, 2001, pp. 1–34, dar și A. Neuwirth, N. Sinai și M. Marx (editori), *The Qur'ān in Context: Historical and Literary Investigations into the Qur'ānic Milieu*, Leiden, 2010.

⁴⁴ *Coran*, 18.56, p. 299.

⁴⁵ *Coran*, 16.98–99, p. 277.

⁴⁶ De exemplu, *Coran*, 2.165; 2.197; 2.211.

⁴⁷ Vezi, în primul rând, F. Donner, *Narratives of Islamic Origins: The Beginnings of Islamic Historical Writing*, Princeton, 1998. Dar și, de exemplu, T. Holland, *In the Shadow of the Sword: The Battle for Global Empire and the End of the Ancient World*, Londra, 2012.

⁴⁸ E. El Badawi, *The Qur'ān and the Aramaic Gospel Traditions*, Londra, 2013.

⁴⁹ P. Crone, *Meccan Trade and the Rise of Islam*, Princeton, 1977; și R. Serjeant, „Meccan Trade and the Rise of Islam: Misconceptions and Flawed Polemics“, *Journal of the American Oriental Society*, 110.3, 1990, pp. 472–473.

⁵⁰ C. Robinson, „The Rise of Islam“, în M. Cook et al. (editori), *The New Cambridge History of Islam*, 6 volume, Cambridge, 2010, pp. 180–181; M. Kister, „The Struggle against Musaylima and the Conquest of Yamāma“, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 27, 2002, pp. 1–56.

⁵¹ G. Heck, „«Arabia without Spices»: An Alternative Hypothesis: The Issue of «Makkan Trade and the Rise of Islam»“, *Journal of the American Oriental Society*, 123.3, 2003, pp. 547–576; J. Schiettecatte și C. Robin, *L'Arabie à la veille de l'Islam: un bilan clinique*, Paris, 2009.

⁵² P. Crone, „Quraysh and the Roman Army: Making Sense of the Meccan Leather Trade“, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 70.1, 2007, pp. 63–88.

⁵³ Ibn al-Kalbī, *Kitāb al-aṣnām*, tr. N. Faris, *The Book of Idols Being a Translation from the Arabic of the Kitāb al-aṣnām*, Princeton, 1952, pp. 23–24.

⁵⁴ *Coran*, 36.33–36, p. 441; C. Reinkens, „Heraclius, the New Alexander: Apocalyptic Prophecies during the Reign of Heraclius“, pp. 81–94; W.E. Kaegi Jr, „New Evidence on the Early Reign of Heraclius“, *Byzantinische Zeitschrift*, 66, 1973, pp. 308–330.

⁵⁵ *Coran*, 47.15, p. 507.

⁵⁶ *Coran*, 5.33, p. 112.

⁵⁷ *Coran*, 4.56, p. 86. Vezi și W. Shepard, *Sayyid Qutb and Islamic Activism: A Translation and Critical Analysis of Social Justice in Islam*, Leiden, 2010. Vezi și observațiile mai importante despre sex și justiție socială din islamul timpuriu, A. Wahud, *Qur'ān and Woman: Rereading the Sacred Text from a Woman's Perspective*, Oxford, 1999.

⁵⁸ *Coran*, 47.15, p. 507.

⁵⁹ P. Crone, „The Religion of the Qur'ānic Pagans: God and the Lesser Deities“, *Arabica*, 57, 2010, pp. 151–200.

⁶⁰ R. Hoyland, „New Documentary Texts and the Early Islamic State“, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 69.3, 2006, pp. 395–416. Despre data fugii lui Mahomed, A. Noth, *The Early Arabic Historical Tradition: A Source Critical Study*, Princeton, 1994, p. 40; M. Cook și P. Crone, *Hagarism: The Making of the Islamic World*, Cambridge, 1977, pp. 24, 157.

⁶¹ Nikephoros din Constantinopol, *Chronographikon syntomon*, ed. și tr. C. Mango, *Short History*, Washington, DC, 1990, pp. 68–69; Theophylact Simokatta, *History*, 3.17. Despre „identitatea“ arabă dinaintea ascensiunii islamului, vezi A. Al-Azmeh, *The Emergence of Islam in Late Antiquity*, Oxford, 2014, p. 147; vezi și W. Kaegi, „Reconceptualizing Byzantium's Eastern Frontiers“, în Mathisen și Sivan, *Shifting Frontiers*, p. 88.

⁶² *Coran*, 43.3, p. 488.

⁶³ C. Robinson, „Rise of Islam“, p. 181.

⁶⁴ Mālik consemnează două variante asemănătoare, care, chipurile, demonstrează proveniența comentariului: Mālik ibn Anas, *al-Muwaffa*, 45.5, tr. A. 'Abdaraḥman și Y. Johnson, Norwich, 1982, p. 429.

⁶⁵ *Coran*, 2.143–144, p. 21; dar și al-Azmeh, *Emergence of Islam*, p. 419.

⁶⁶ *Coran*, 22.27–29, pp. 334–335.

⁶⁷ R. Frye, „The Political History of Iran under the Sasanians“, în *Cambridge History of Iran*, 3.1, p. 178; Tabarī, *The Battle of al-Qādisiyyah and the Conquest of Syria and Palestine*, tr. Y. Friedmann, Albany, NY, 1992, pp. 45–46.

⁶⁸ H. Kennedy, *The Great Arab Conquests*, Londra, 2007, pp. 103–105.

⁶⁹ Tabarī, *Battle of al-Qādisiyyah*, p. 63.

⁷⁰ *Ibid.*

⁷¹ *Coran*, 29.1–5, p. 395.

⁷² Crone, *Meccan Trade*, p. 245.

⁷³ C. Robinson, *The First Islamic Empire*, în J. Arnason și K. Raaflaub (editori), *The Roman Empire in Context: Historical and Comparative Perspectives*, Oxford, 2010, p. 239; G.-R. Puin, *Der Dīwān von 'Umar Ibn al-Ḥaṭṭab*, Bonn, 1970; F. Donner, *The Early Islamic Conquests*, Princeton, 1981, pp. 231–232, 261–263.

⁷⁴ Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire*, p. 161 și urm. Vezi și Donner, *Early Islamic Conquests*, pp. 176–190; Kennedy, *Arab Conquests*, pp. 105–107.

⁷⁵ Referitor la data cuceririi Ierusalimului, P. Booth, *Crisis of Empire: Doctrine and Dissent at the End of Late Antiquity*, Berkeley, 2014, p. 243.

⁷⁶ Sebeos, *Armenian History*, 42, p. 98.

⁷⁷ Vezi Howard-Johnston, *Witnesses to a World Crisis*, pp. 373–375.

CAPITOLUL 5: DRUMUL CĂTRE ARMONIE

¹ Pentru text, F. Donner, *Muhammad and the Believers: At the Origins of Islam*, Cambridge, MA, 2010, pp. 228–232. Și M. Lecker, *The „Constitution of Medina”: Muhammad's First Legal Document*, Princeton, 2004.

² Vezi importanta colecție de eseuri coordonată de M. Goodman, G. van Kooten și J. van Ruiten, *Abraham, the Nations and the Hagarites: Jewish, Christian and Islamic Perspectives on Kinship with Abraham*, Leiden, 2010.

³ *Doctrina Iacobi*, în Dagron și Déroche, „Juifs et chrétiens“, p. 209. Traducerea lui R. Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, Princeton, 1997, p. 57.

⁴ Vezi și W. van Bakkum, „Jewish Messianic Expectations in the Age of Heraclius“, în G. Reinink și H. Stolte (editori), *The Reign of Heraclius (610–641): Crisis and Confrontation*, Leuven, 2002, pp. 95–112.

⁵ Dagron și Déroche, „Juifs et chrétiens“, pp. 240–247. Despre credibilitatea unei bune părți a informației din text, vezi Howard-Johnston, *Witnesses*

to a World Crisis, pp. 155–157; despre posibilul public și scopul textului, D. Olster, *Roman Defeat, Christian Response and the Literary Construction of the Jew*, Philadelphia, 1994. Mai ales, Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*.

⁶ J. Reeves, *Trajectories in Near Eastern Apocalyptic: A Postbiblical Jewish Apocalypse Reader*, Leiden, 2006, pp. 78–89; B. Lewis, „An Apocalyptic Vision of Islamic History“, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 13, 1950, pp. 321–330. Vezi și S. Shoemaker, *The Death of a Prophet: The End of Muhammad's Life and the Beginnings of Islam*, Philadelphia, 2012, pp. 28–33.

⁷ *Canonici Hebronensis Tractatus de invention sanctorum patriarchum Abraham, Ysaac et Yacob*, în *Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Occidentaux*, 1, p. 309; traducere de N. Stillman, *The Jews of Arab Lands: A History and Source Book*, Philadelphia, 1979, p. 152.

⁸ M. Conterno, „L'abominio della desolazione nel luogo santo: l'ingresso di 'Umar I a Gerusalemme nella *Cronografia* de Teofane Confessore e in tre cronache siriane“, în *Quaderni di storia religiosa*, 17, 2010, pp. 9–24.

⁹ J. Binns, *Ascetics and Ambassadors of Christ: The Monasteries of Palestine 314–631*, Oxford, 1994; B. Horn, *Asceticism and Christological Controversy in Fifth-Century Palestine: The Career of Peter the Iberian*, Oxford, 2006; Cameron și Hoyland, *Doctrine and Debate*, p. xxix.

¹⁰ S. Brock, „North Mesopotamia in the Late Seventh Century: Book XV of John Bar Penkaye's *Rish Melle*“, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 9, 1987, p. 65.

¹¹ *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*, Seria 3, 64, pp. 248–251; Donner, *Muhammad and the Believers*, p. 114.

¹² *Coran*, 2.87, p. 12.

¹³ *Coran*, 3.3, p. 49.

¹⁴ *Coran*, 2.42–43, p. 54.

¹⁵ Cameron și Hoyland, *Doctrine and Debate*, p. xxxii.

¹⁶ *Coran*, 3.65, p. 57.

¹⁷ *Coran*, 3.103; 105, p. 62.

¹⁸ *Coran*, 2.62, p. 9, 5.69, p. 118.

¹⁹ R. Hoyland, *In God's Path: The Arab Conquests and the Creation of an Islamic Empire*, Oxford, 2015, pp. 224–229.

²⁰ Robinson, „The Rise of Islam“, p. 186.

²¹ C. Luxenburg, *The Syro-Aramaic Reading of the Koran: A Contribution to the Decoding of the Language of the Koran*, Berlin, 2007; vezi și D. King, „A Christian Qur'an? A Study in the Syriac background to the language of the Qur'an as presented in the work of Christoph Luxenburg“, *Journal for Late Antique Religion and Culture*, 3, 2009, pp. 44–71.

²² *Coran*, 30.2–4, p. 403.

²³ *Coran*, 30.6, p. 404.

²⁴ T. Sizgorich, *Violence and Belief in Late Antiquity: Militant Devotion in Christianity and Islam*, Philadelphia, 2009, pp. 160–161.

²⁵ R. Finn, *Asceticism in the Graeco-Roman World*, Cambridge, 2009.

²⁶ *Coran*, 3.84, p. 60.

²⁷ *Coran*, 10.19, p. 209.

²⁸ Shoemaker, *Death of a Prophet*, pp. 18–72. Vezi R. Hoyland, „The Earliest Christian Writings on Muhammad: An Appraisal”, în H. Motzki (ed.), *The Biography of Muhammad: The Issue of the Sources*, Leiden, 2000, în special, pp. 277–281; Cook, „Muhammad”, pp. 75–76.

²⁹ Sophronius din Ierusalim, „Logos eis to hagian baptisma”, în A. Papadopoulos-Kermeus, „Tou en hagiois patros hemon Sophroniou archiepiskopou Hierosolymon logos eis to hagian baptisma”, *Analekta Hierosolymitikes Stakhiologias*, 5, Sankt-Petersburg, 1898, pp. 166–167.

³⁰ G. Anvil, *The Byzantine–Islamic Transition in Palestine: An Archaeological Approach*, Oxford, 2014; R. Schick, *The Christian Communities of Palestine from Byzantine to Islamic Rule*, Princeton, 1995.

³¹ Al-Balādhurī, *Kitāb futūḥ al-buldān*, tr. P. Hitti, *The Origins of the Islamic State*, New York, 1916, 8, p. 187.

³² Ioan de Nikiu, *Khronike*, tr. R. Charles, *The Chronicle of John of Nikiu*, Londra, 1916, 120.17–28, pp. 193–194.

³³ G. Garitte, „«Histoires édifiantes» géorgiennes”, *Byzantion*, 36, 1966, pp. 414–416; Holyand, *Seeing Islam*, p. 63.

³⁴ Robinson, *First Islamic Empire*, p. 239 și urm.

³⁵ W. Kubiak, *Al-Fustiat, Its Foundation and Early Urban Development*, Cairo, 1987; N. Luz, „The Construction of an Islamic City in Palestine: The Case of Umayyad al-Ramla”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 7.1, 1997, pp. 27–54; H. Djaït, *Al-Kūfa: naissance de la ville islamique*, Paris, 1986; D. Whitcomb, „The Misr of Ayla: New Evidence for the Early Islamic City”, în G. Bisheh (ed.), *Studies in the History and Archaeology of Jordan*, Amman, 1995, pp. 277–288.

³⁶ J. Conant, *Staying Roman: Conquest and Identity in Africa and the Mediterranean, 439–700*, Cambridge, 2012, pp. 362–370. Vezi P. Grossman, D. Brooks-Hedstrom și M. Abdal-Rassul, „The Excavation in the Monastery of Apa Shnute (Dayr Anba Shinuda) at Suhag”, *Dumbarton Oaks Papers*, 58, 2004, pp. 371–382; E. Bolman, S. Davis și G. Pyke, „Shenoute and a Recently Discovered Tomb Chapel at the White Monastery”, *Journal of Early Christian Studies*, 18.3, 2010, pp. 453–462; despre Palestina, L. di Segni, „Greek Inscriptions in Transition from the Byzantine to the Early Islamic Period”, în Hoyland, *Hellenism to Islam*, pp. 352–373.

³⁷ N. Green, „The Survival of Zoroastrianism in Yazd”, *Iran*, 28, 2000, pp. 115–122.

³⁸ A. Tritton, *The Caliphs and their Non-Muslim Subjects: A Critical Study of the Covenant of Umar*, Londra, 1970; Hoyland, *God's Path*, mai ales pp. 207–231.

³⁹ N. Khairy și A.-J. ‘Amr, „Early Islamic Inscribed Pottery Lamps from Jordan”, *Levant*, 18, 1986, p. 152.

⁴⁰ G. Bardy, „Les Trophées de Damas: controverse judéo-chrétienne du VIIe siècle”, *Patrologia Orientalis*, 15, 1921, p. 222.

⁴¹ J. Johns, „Archaeology and the History of Early Islam: The First Seventy Years“, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 46.4, 2003, pp. 411–436; A. Oddy, „The Christian Coinage of Early Muslim Syria“, *ARAM*, 15, 2003, pp. 185–196.

⁴² E. Whelan, „Forgotten Witnesses: Evidence for the Early Codification of the Qur'an“, *Journal of the American Oriental Society*, 118.1, 1998, pp. 1–14; W. Graham și N. Kermani, „Recitation and Aesthetic Reception“, în J. McAuliffe (ed.), *The Cambridge Companion to the Qur'ân*, Cambridge, 2005, pp. 115–143; S. Blair, „Transcribing God's Word: Qur'an Codices in Context“, *Journal of Qur'anic Studies*, 10.1, 2008, pp. 72–97.

⁴³ R. Hoyland, „Jacob of Edessa on Islam“, în G. Reinink și A. Cornelis Klugkist (editori), *After Bardasian: Studies on Continuity and Change in Syriac Christianity*, Leuven, 1999, pp. 158–159.

⁴⁴ M. Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium, 600–1025*, Londra, 1996, pp. 141–142.

⁴⁵ R. Hoyland, „Writing the Biography of the Prophet Muhammad: Problems and Sources“, *History Compass*, 5.2, 2007, pp. 593–596. Vezi, de asemenea, I. și W. Schulze, „The Standing Caliph Coins of al-Jazīra: Some Problems and Suggestions“, *Numismatic Chronicle*, 170, 2010, pp. 331–353; S. Heidemann, „The Evolving Representation of the Early Islamic Empire and its Religion on Coin Imagery“, în A. Neuwirth, N. Sinai și M. Marx (editori), *The Qur'ân in Context: Historical and Literary Investigations into the Qur'ânîc Milieu*, Leiden, 2010, pp. 149–195.

⁴⁶ B. Flood, *The Great Mosque of Damascus: Studies on the Makings of an Umayyad Visual Culture*, Leiden, 2001.

⁴⁷ Johns, „Archaeology and History of Early Islam“, pp. 424–425. Vezi și Hoyland, *Seeing Islam*, în special, pp. 550–553, 694–695, și, în general, P. Crone și M. Hinds, *God's Caliph: Religious Authority in the First Centuries of Islam*, Cambridge, 1986.

⁴⁸ O. Grabar, *The Dome of the Rock*, Cambridge, MA, 2006, pp. 91–92.

⁴⁹ Ioan din Damasc, *On Heresies*, tr. F. Chase, *The Fathers of the Church*, Washington, DC, 1958, 101, p. 153; Sarris, *Empires of Faith*, p. 266.

⁵⁰ De exemplu, M. Bennett, *Fighting Techniques of the Medieval World AD 500 – AD 1500: Equipment, Combat Skills and Tactics*, Staplehurst, 2005.

⁵¹ P. Reynolds, *Trade in the Western Mediterranean, AD 400–700: The Ceramic Evidence*, Oxford, 1995; S. Kinsley, „Mapping Trade by Shipwrecks“, în M. Mundell Mango (ed.), *Byzantine Trade, 4th–12th Centuries*, Farnham, 2009, pp. 31–36. Vezi M. McCormick, *Origins of the European Economy: Communications and Commerce, AD 300–900*, Cambridge, 2001; Wickham, *Inheritance of Rome*, mai ales pp. 255 și urm.

⁵² De la Vaissière, *Sogdian Traders*, pp. 279–286.

⁵³ Al-Ya'qūbī și al-Balādhurī, apud J. Banaji, „Islam, the Mediterranean and the Rise of Capitalism“, *Historical Materialism*, 15, 2007, pp. 47–74, mai ales pp. 59–60.

⁵⁴ Despre instituțiile slabe din lumea sogdiană de atunci, vezi De la Vaissière, *Marchands sogdiens*, pp. 144–176.

⁵⁵ Vezi și F. Grenet și E. de la Vaissière, „The Last Days of Panjikent“, *Silk Road Art and Archaeology*, 8, 2002, pp. 155–196.

⁵⁶ Vezi și J. Karam Skaff, *Sui-Tang China and Its Turko-Mongol Neighbours: Culture, Power, and Connections*, 580–800, Oxford, 2012.

⁵⁷ D. Graff, „Strategy and Contingency in the Tang Defeat of the Eastern Turks, 629–30“, în N. di Cosmo (ed.), *Warfare in Inner Asian History, 500–1800*, Leiden, 2002, pp. 33–72.

⁵⁸ De la Vaissière, *Sogdian Traders*, pp. 217–220.

⁵⁹ C. Mackerras, *The Uighur Empire According to the T'ang Dynastic Histories*, Canberra, 1972; T. Allsen, *Commodity and Exchange in the Mongol Empire: A Cultural History of Islamic Textiles*, Cambridge, 1997, p. 65.

⁶⁰ C. Beckwith, „The Impact of Horse and Silk Trade on the Economics of T'ang China and the Uighur Empire: On the Importance of International Commerce in the Early Middle Ages“, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 34, 1991, pp. 183–198.

⁶¹ J. Kolbas, „Khukh Ordung: A Uighur Palace Complex of the Seventh Century“, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 15.3, 2005, pp. 303–327.

⁶² L. Albaum, *Balalîk-Tepe: k istorii material'noi kul'turî i iskusstva Toharistana*, Taşkent, 1960; F. Starr, *Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane*, Princeton, 2014, pp. 104.

⁶³ A. Walmsley și K. Damgaard, „The Umayyad Congregational Mosque of Jerash in Jordan and its Relationship to Early Mosques“, *Antiquity*, 79, 2005, pp. 362–378; I. Roll și E. Ayalon, „The Market Street at Apollonia – Arsuf“, *BASOR*, 267, 1987, pp. 61–76; K. al-As'ad și Stepniowski, „The Umayyad *sug* in Palmyra“, *Damazener Mitteilungen*, 4, 1989, pp. 205–223; R. Hillenbrand, „Anjar and Early Islamic Urbanism“, în G.-P. Brogiolo și B. Ward-Perkins (editori), *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Leiden, 1999, pp. 59–98.

⁶⁴ Hilâl al-Šabî', *Rusûm dâr al-khilâfah*, în *The Rules and Regulations of the Abbasid Court*, tr. E. Salem, Beirut, 1977, pp. 21–22.

⁶⁵ Ibn al-Zubayr, *Kitâb al-hadâyâ wa al-tuhaf*, în *Book of Gifts and Rarities: Selections Compiled in the Fifteenth Century from an Eleventh-Century Manuscript on Gifts and Treasures*, tr. G. al-Qaddûmi, Cambridge, MA, 1996, pp. 121–122.

⁶⁶ B. Lewis, *Islam: From the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople*, New York, 1987, pp. 140–141.

⁶⁷ Muqaddasî, *Best Divisions for Knowledge*, p. 60.

⁶⁸ *Ibid.*, pp. 107, 117, 263.

⁶⁹ J. Bloom, *Paper before Print: The History and Impact of Paper in the Islamic World*, New Haven, 2001.

⁷⁰ Muqaddasî, *Best Divisions for Knowledge*, pp. 6, 133–134, 141.

⁷¹ *Two Arabic travel books: Accounts of China and India*, ed. și tr. T. Mackintosh-Smith și J. Montgomery, New York, 2014, p. 37.

⁷² *Ibid.*, pp. 59, 63.

⁷³ J. Stargardt, „Indian Ocean Trade in the Ninth and Tenth Centuries: Demand, Distance, and Profit“, *South Asian Studies*, 30.1, 2014, pp. 35–55.

⁷⁴ A. Northedge, „Thoughts on the Introduction of Polychrome Glazed Pottery in the Middle East“, în E. Villeneuve și P. Watson (editori), *La Céramique byzantine et proto-islamique en Syrie-Jordanie (IVe–VIIIe siècles apr. J.-C.)*, Beirut, 2001, pp. 207–214; R. Mason, *Shine Like the Sun: Lustre-Painted and Associated Pottery from the Medieval Middle East*, Toronto, 2004; M. Milwright, *An Introduction to Islamic Archaeology*, Edinburgh, 2010, pp. 48–49.

⁷⁵ H. Khalileh, *Admiralty and Maritime Laws in the Mediterranean Sea (ca. 800–1050): The Kitāb Akriyat al Sufun vis-à-vis the Nomos Rhodion Nautikos*, Leiden, 2006, pp. 212–214.

⁷⁶ Muqaddasī, *Best Divisions for Knowledge*, p. 347.

⁷⁷ Daryaei, „Persian Gulf Trade“, pp. 1–16; Banaji, „Islam, the Mediterranean and the Rise of Capitalism“, pp. 61–62.

⁷⁸ E. Grube, *Cobalt and Lustre: The First Centuries of Islamic Pottery*, Londra, 1994; O. Watson, *Ceramics from Islamic Lands*, Londra, 2004.

⁷⁹ Du Huan, Jinxing Ji, apud X. Liu, *The Silk Road in World History*, Oxford, 2010, p. 101.

⁸⁰ *Kitāb al-Tāj (fi akhlāq al-mulūk)*, în *Le Livre de la couronne: ouvrage attribué à Ḡāhiz*, tr. C. Pellat, Paris, 1954, p. 101.

⁸¹ Despre preluarea unor idealuri sasanide, Walker, *Qardagh*, p. 139. Despre scenele de vânatoare reproduse pe pereții palatelor de lângă Teheran, vezi D. Thompson, *Stucco from Chal-Tarkhan-Eshqabad near Rayy*, Warminster, 1976, pp. 9–24.

⁸² D. Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early ‘Abbasid Society (2nd–4th/8th–10th Centuries)*, Londra, 1998; R. Hoyland, „Theonmestus of Magnesia, Hunayn ibn Ishaq and the Beginnings of Islamic Veterinary Science“, în R. Hoyland și P. Kennedy (editori), *Islamic Reflections, Arabic Musings*, Oxford, 2004, pp. 150–169; A. McCabe, *A Byzantine Encyclopedia of Horse Medicine*, Oxford, 2007, pp. 182–184.

⁸³ V. van Bladel, „The Bactrian Background of the Barmakids“, în A. Akasoy, C. Burnett și R. Yoeli-Tlalim, *Islam and Tibet: Interactions along the Musk Route*, Farnham, 2011, pp. 82–83; Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture*, p. 13.

⁸⁴ Vezi P. Pormann și E. Savage-Smith, *Medieval Islamic Medicine*, Edinburgh, 2007; Y. Tabbaa, „The Functional Aspects of Medieval Islamic Hospitals“, în M. Boner, M. Ener și A. Singer (editori), *Poverty and Charity in Middle Eastern Contexts*, Albany, NY, 2003, pp. 97–98.

⁸⁵ Pormann și Savage-Smith, *Medieval Islamic Medicine*, p. 55.

⁸⁶ E. Lev și L. Chipman, „A Fragment of a Judaeo-Arabic Manuscript of Sābūr b. Sahl’s Al-Aqrābādhīn al-Ṣaghīr Found in the Taylor-Schechter Cairo Genizah Collection“, *Medieval Encounters*, 13, 2007, pp. 347–362.

⁸⁷ Ibn al-Haytham, *The Optics of Ibn al-Haytham, Books I–III: On Direct Vision*, tr. A. Sabra, 2 volume, Londra, 1989.

⁸⁸ W. Gohlman, *The Life of Ibn Sina: A Critical Edition and Annotated Translation*, New York, 1974, p. 35.

⁸⁹ Al-Jāhiz, *Kitāb al-Ḥayawān*, apud Pormann și Savage-Smith, *Medieval Islamic Medicine*, p. 23.

⁹⁰ Mahsati, *Mahsati Ganjavi: la luna e le perle*, tr. R. Bargigli, Milan, 1999; vezi și F. Bagherzadeh, „Mahsati Ganjavi et les potiers de Rey”, în *Varia Turcica*, 19, 1992, pp. 161–176.

⁹¹ Augustin, *The Confessions of St Augustine*, tr. F. Sheed, New York, 1942, p. 247.

⁹² Al-Mas‘ūdī, apud Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture*, p. 89.

⁹³ Muqaddasī, *Best Divisions for Knowledge*, p. 8.

⁹⁴ M. Barrucand și A. Bednorz, *Moorish Architecture in Andalusia*, Köln, 1999, p. 40.

⁹⁵ Vezi, de exemplu, M. Dickens, „Patriarch Timothy II and the Metropolitan of the Turks”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 20.2, 2010, pp. 117–139.

⁹⁶ Conant, *Staying Roman*, pp. 362–370.

⁹⁷ Narshakhī, *The History of Bukhara: Translated from a Persian Abridgement of the Arabic Original by Narshakhī*, tr. N Frye, Cambridge, MA, 1954, pp. 48–49.

⁹⁸ A. Watson, *Agricultural Innovation in the Early Islamic World*, Cambridge, 1983; T. Glick, „Hydraulic Technology in al-Andalus”, în M. Morony (ed.), *Production and the Exploitation of Resources*, Aldershot, 2002, pp. 327–339.

CAPITOLUL 6: DRUMUL BLĂNURILOR

¹ W. Davis, *Readings in Ancient History: Illustrative Extracts from the Sources*, 2 volume, Boston, 1912–1913, 2, pp. 365–367.

² Ibn Khurradādhbih, *Kitāb al-masālik wa-l-mamālik*, tr. Lunde și Stone, „Book of Roads and Kingdoms”, în *Ibn Fadlan and the Land of Darkness*, pp. 99–104.

³ E. van Donzel și A. Schmidt, *Gog and Magog in Early Christian and Islamic Sources: Sallam's Quest for Alexander's Wall*, Leiden, 2010; vezi și F. Sezgin, *Anthropogeographie*, Frankfurt, 2010, pp. 95–97; I. Kraciovski, *Arabskaia geograficheskaia literatura*, Moscova, 2004, mai ales pp. 138–141.

⁴ A. Gow, „Gog and Magog on *Mappaemundi* and Early Printed World Maps: Orientalizing Ethnography in the Apocalyptic Tradition”, *Journal of Early Modern History*, 2/1, 1998, pp. 61–62.

⁵ Ibn Faḍlān, *Book of Ahmad ibn Faḍlān*, tr. Lunde și Stone, *Land of Darkness*, p. 12.

⁶ *Ibid.*, pp. 23–24.

⁷ *Ibid.*, p. 12; despre Tengri, vezi U. Harva, *Die Religiösen Vorstellungen der altaischen Völker*, Helsinki, 1938, pp. 140–153.

⁸ R. Mason, „The Religious Beliefs of the Khazars“, *Ukrainian Quarterly*, 51.4, 1995, pp. 383–415.

⁹ Vezi, prin urmare, și un contraargument recent, despre sufism și lumea nomazilor, J. Paul, „Islamizing Sufis in Pre-Mongol Central Asia“, în De la Vaissière, *Islamisation de l'Asie Centrale*, pp. 297–317.

¹⁰ Abū Hāmid al-Gharnāṭī, *Tuhfat al-albāb wa-nukhbat al-i'jāb wa-Rihlah ila Ūrubah wa-Āsiyah*, tr. Lunde și Stone, „The Travels“, în *Land of Darkness*, p. 68.

¹¹ A. Khazanov, „The Spread of World Religions in Medieval Nomadic Societies of the Eurasian Steppes“, în M. Gervers și W. Schlepp (editori), *Nomadic Diplomacy, Destruction and Religion from the Pacific to the Adriatic*, Toronto, 1994, pp. 11–34.

¹² E. Seldeslachts, „Greece, the Final Frontier? The Westward Spread of Buddhism“, în A. Heirman și S. Bumbacher (editori), *The Spread of Buddhism*, Leiden, 2007; R. Bulliet, „Naw Bahar and the Survival of Iranian Buddhism“, *Iran*, 14, 1976, pp. 144–145; Narshakhī, *History of Bukhara*, p. 49.

¹³ Constantin Porfirogenetul, *De Administrando Imperio*, ed. G. Moravcsik, tr. R. Jenkins, Washington, DC, 1967, 37, pp. 166–170.

¹⁴ Ibn Faḍlān, „Book of Ahmad ibn Faḍlān“, p. 22. Unii specialiști minimizează importanța transumanței în stepe; de exemplu, B. Zakhoder, *Kaspiiskii svod svedenii o Vostocnoi Evrope*, 2 volume, Moscova, 1962, 1, pp. 139–140.

¹⁵ D. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, p. 83; L. Baranov, *Tavrika v epohu rannego srednevekov'ia (saltovo-maiatskaia kul'tura)*, Kiev, 1990, pp. 76–79.

¹⁶ A. Martinez, „Gardīzī's Two Chapters on the Turks“, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 2, 1982, p. 155; T. Noonan, „Some Observations on the Economy of the Khazar Khaganate“, în P. Golden, H. Ben-Shammai și A. Róna-Tas (editori), *The World of the Khazars*, Leiden, 2007, pp. 214–215.

¹⁷ Baranov, *Tavrika*, pp. 72–76.

¹⁸ Al-Muqaddasī, în *Land of Darkness*, pp. 169–170.

¹⁹ Abū Hāmid, „Travels“, p. 67.

²⁰ McCormick, *Origins of the European Economy*, pp. 369–384.

²¹ J. Howard-Johnston, „Trading in Fur, from Classical Antiquity to the Early Middle Ages“, în E. Cameron (ed.), *Leather and Fur: Aspects of Early Medieval Trade and Technology*, Londra, 1998, pp. 65–79.

²² Mas' ūdī, *Kitāb al-tanbīh wa-al-ishnāf*, tr. Lunde și Stone, „The Meadows of Gold and Mines of Precious Gems“, *Land of Darkness*, p. 161.

²³ Muqaddasī, *Aḥsanu-t-taqāsīm fi ma'rifa-ti-l-aqālīm*, tr. Lunde și Stone, „Best Divisions for the Knowledge of the Provinces“, *Land of Darkness*, p. 169.

²⁴ Abū Hāmid, „Travels“, p. 75.

²⁵ R. Kovalev, „The Infrastructure of the Northern Part of the «Fur Road» between the Middle Volga and the East during the Middle Ages“, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 11, 2000–2001, pp. 25–64.

²⁶ Muqaddasī, *Best Division of Knowledge*, p. 252.

²⁷ Ibn al-Faqīh, *Land of Darkness*, p. 113.

²⁸ Al-Muqaddasī, *Best Division of Knowledge*, p. 245.

²⁹ Pentru o analiză generală recentă, vezi G. Mako, „The Possible Reasons for the Arab–Khazar Wars“, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 17, 2010, pp. 45–57.

³⁰ R.-J. Lilie, *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber. Studien zur Strukturwandlung des byzantinischen Staates im 7. und 8. Jahrhundert*, München, 1976, pp. 157–160; J. Howard-Johnston, „Byzantine Sources for Khazar History“, în Golden, Ben-Shammai și Róna-Tas, *World of the Khazars*, pp. 163–194.

³¹ Căsătoria fiicei împăratului Heraclius cu kaganul triburilor turcice în punctul culminant al confruntării cu perșii, la începutul secolului al VII-lea, a fost singura excepție. Vezi C. Zuckermann, „La Petite Augusta et le Turc: Epiphania-Eudocie sur les monnaies d'Héraclius“, *Revue numismatique*, 150, 1995, pp. 113–126.

³² Ibn Faḍlān, „Book of Ahmad ibn Faḍlān“, p. 56.

³³ Dunlop, *History of the Jewish Khazars*, p. 141.

³⁴ Vezi P. Golden, „The Peoples of the South Russian Steppes“, în *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge, 1990, pp. 256–284; A. Novosel'tsev, *Khazarskoie gosudarstvo i ego rol' v istorii Vostocnoi Evropy i Kavkaza*, Moscova, 1990.

³⁵ P. Golden, „Irano-Turcica: The Khazar Sacral Kingship“, *Acta Orientalia*, 60/2, 2007, pp. 161–194. Unii specialiști consideră că rolul kaganului s-a schimbat ca urmare a prefacerilor din domeniul credințelor și al practicilor religioase din această perioadă. Vezi, de exemplu, J. Olsson, „Coup d'état, Coronation and Conversion: Some Reflections on the Adoption of Judaism by the Khazar Khaganate“, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 23/4, 2013, pp. 495–526.

³⁶ R. Kovalev, „Commerce and Caravan Routes along the Northern Silk Road (Sixth–Ninth Centuries). Part I: The Western Sector“, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 14, 2005, pp. 55–105.

³⁷ Mas'ūdī, „Meadows of Gold“, pp. 131, 133; Noonan, „Economy of the Khazar Khaganate“, p. 211.

³⁸ Istakhri, *Kitāb suwar al-aqalim*, tr. Lunde și Stone, „Book of Roads and Kingdoms“, în *Land of Darkness*, pp. 153–155.

³⁹ J. Darrouzès, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris, 1981, pp. 31–32, 241–242, 245.

⁴⁰ Istakhri, „Book of Roads and Kingdoms“, pp. 154–155.

⁴¹ Mason, „The Religious Beliefs of the Khazars“, p. 411.

⁴² C. Zuckerman, „On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus' Oleg and Igor: A Study of the

Anonymous Khazar Letter from the Genizah of Cairo“, *Revue des Etudes Byzantines*, 53, 1995, p. 245.

⁴³ *Ibid.*, pp. 243–244. Despre preluarea unor idei din scrierile lui Constantin, P. Meyvaert și P. Devos, „Trois énigmes cyrillo-méthodiennes de la «Légende Italique» résolues grâce à un document inédit“, *Analecta Bollandiana*, 75, 1955, pp. 433–440.

⁴⁴ P. Lavrov (ed.), *Materiali po istorii vozniknoveniia drevnei slavianskoi pismennosti*, Leningrad, 1930, p. 21; F. Butler, „The Representation of Oral Culture in the *Vita Constantini*“, *Slavic and East European Review*, 39/3, 1995, p. 372.

⁴⁵ „The Letter of Rabbi Hasdai“, în J. Rader Marcus (ed.), *The Jew in the Medieval World*, Cincinnati, 1999, pp. 227–228. Vezi și N. Golb și O. Pritsak (editori), *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, Londra, 1982.

⁴⁶ „The Letter of Joseph the King“, în J. Rader Marcus (ed.), *The Jew in the Medieval World*, p. 300. Despre dezbateri în privința datei și a contextului, vezi P. Golden, „The Conversion of the Khazars to Judaism“, în Golden, Ben-Shammai și Róna-Tas, *World of the Khazars*, pp. 123–162.

⁴⁷ R. Kovalev, „Creating «Khazar Identity» through Coins – the «Special Issue» Dirhams of 837/8“, în F. Curta (ed.), *East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages*, Ann Arbor, 2005, pp. 220–253. Despre schimbarea practicilor funerare, V. Petrukhin, „The Decline and Legacy of Khazaria“, în P. Urbanczyk (ed.), *Europe around the Year 1000*, Varșovia, 2001, pp. 109–122.

⁴⁸ *Coran*, 2.285, p. 48; 3.84, p. 60.

⁴⁹ Zuckerman, „On the Date of the Khazars' Conversion“, p. 241. Vezi, de asemenea, Golb și Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents*, p. 130.

⁵⁰ Mas'ūdi, „Meadows of Gold“, p. 132; despre elitele iudaice, Mason, „The Religious Beliefs of the Khazars“, pp. 383–415.

⁵¹ Pritsak și Golb, *Khazarian Hebrew Documents*; Mas'ūdi, „Meadows of Gold“, p. 133; Istakhrī, „Book of Roads and Kingdoms“, p. 154.

⁵² Ibn Khurradādhbih, „Book of Roads and Kingdoms“, p. 110.

⁵³ *Ibid.*, pp. 111–112.

⁵⁴ *Ibid.*, p. 112.

⁵⁵ Ibn al-Faqīh, „Book of Countries“, p. 114.

⁵⁶ Liutprand din Cremona, un călător ajuns la Constantinopol în secolul X, a crezut că denumirea dată populației Rus' provenea de la termenul grecesc *rousious* („roșu“), tocmai din cauza culorii specifice, roșiatice, a părului acestora, *The Complete Works of Liutprand of Cremona*, tr. P. Squatriti, Washington, DC, 2007, 5.15, p. 179. De fapt, termenul provine de la cuvintele scandinave *roþrsmenn* și *roþr*, care înseamnă „a vâsli“. S. Ekbo, „Finnish Ruotsi and Swedish Roslagen – What Sort of Connection?“, *Medieval Scandinavia*, 13, 2000, pp. 64–69; W. Duczko, *Viking Rus: Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*, Leiden, 2004, pp. 22–23.

⁵⁷ S. Franklin și J. Shepard, *The Emergence of Rus' 750–1200*, Londra, 1996.

⁵⁸ Constantin Porfirogenetul, *De Administrando Imperio*, 9, pp. 58–62.

⁵⁹ *De Administrando Imperio*, 9, p. 60.

⁶⁰ Ibn Rusta, *Kitāb al-a'lāq an-naḥṣa*, tr. Lunde și Stone, „Book of Precious Gems”, în *Land of Darkness*, p. 127.

⁶¹ Ibn Faḍlān, „Book of Ahmad ibn Faḍlān”, p. 45.

⁶² Ibn Rusta, „Book of Precious Gems”, p. 127.

⁶³ Ibn Faḍlān, „Book of Ahmad ibn Faḍlān”, pp. 46–49.

⁶⁴ A. Winroth, *The Conversion of Scandinavia*, New Haven, 2012, pp. 78–79.

⁶⁵ M. Bogucki, „The Beginning of the Dirham Import to the Baltic Sea and the Question of the Early Emporia”, în A. Bitner-Wróblewska și U. Lund-Hansen (editori), *Worlds Apart? Contacts across the Baltic Sea in the Iron Age: Network Denmark–Poland 2005–2008*, Copenhagen, 2010, pp. 351–361. Despre Suedia, vezi I. Hammarberg, *Byzantine Coin Finds in Sweden*, 1989; C. von Heijne, *Särpräglat. Vikingatida och tidigmedeltida myntfynd från Danmark, Skåne, Blekinge och Halland (ca. 800–1130)*, Stockholm, 2004.

⁶⁶ T. Noonan, „Why Dirhams First Reached Russia: The Role of Arab–Khazar Relations in the Development of the Earliest Islamic Trade with Eastern Europe”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 4, 1984, pp. 151–182, și, mai ales, idem, „Dirham Exports to the Baltic in the Viking Age”, în K. Jonsson și B. Malmer (editori), *Sigtuna Papers: Proceedings of the Sigtuna Symposium on Viking-Age Coinage 1–4 June 1989*, Stockholm, 1990, pp. 251–257.

CAPITOLUL 7: DRUMUL SCLAVILOR

¹ Ibn Rusta, „Book of Precious Gems”, pp. 126–127.

² *Ibid.*

³ *De Administrando Imperi*, 9, p. 60.

⁴ Ibn Faḍlān, „Book of Ahmad ibn Faḍlān”, p. 47.

⁵ D. Wyatt, *Slaves and Warriors in Medieval Britain and Ireland, 800–1200*, Leiden, 2009.

⁶ L. Delisle (ed.), *Littérature latine et histoire du moyen âge*, Paris, 1890, p. 17.

⁷ Vezi J. Henning, „Strong Rulers – Weak Economy? Rome, the Carolingians and the Archaeology of Slavery in the First Millennium AD”, în J. Davis și M. McCormick (editori), *The Long Morning of Medieval Europe: New Directions in Early Medieval Studies*, Aldershot, 2008, pp. 33–53; despre Novgorod, vezi H. Birnbaum, „Medieval Novgorod: Political, Social and Cultural Life in an Old Russian Urban Community”, *California Slavic Studies*, 1992, 14, p. 11.

⁸ Adam din Bremen, *History of the Archbishops of Hamburg Bremen*, ed. și tr. F. Tschan, New York, 1959, 4.6, p. 190.

⁹ B. Hudson, *Viking Pirates and Christian Princes: Dynasty, Religion and Empire in the North Atlantic*, Oxford, 2005, p. 41; în general, vezi și S. Brink, *Vikingarnas slavar: den nordiska trälldomen under yngre järnålder och äldsta medeltid*, Stockholm, 2012.

¹⁰ T. Noonan, „Early Abbasid Mint Output“, *Journal of Economic and Social History*, 29, 1986, pp. 113–175; R. Kovalev, „Dirham Mint Output of Samanid Samarqand and its Connection to the Beginnings of Trade with Northern Europe (10th Century)“, *Histoire & Mesure*, 17/3–4, 2002, pp. 197–216; T. Noonan și R. Kovalev, „The Dirham Output and Monetary Circulation of a Secondary Samanid Mint: A Case Study of Balch“, în R. Kiernowski (ed.), *Moneta Mediavalis: Studia numizmatyczne i historyczne ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Suchodolskiemu w 65. rocznicę urodzin*, Varşovia, 2002, pp. 163–174.

¹¹ R. Segal, *Islam's Black Slaves: The Other Black Diaspora*, New York, 2001, p. 121.

¹² Ibn Ḥawqal, *Kitāb ṣūrat al-ard*, apud D. Ayalon, „The Mamluks of the Seljuks: Islam's Military Might at the Crossroads“, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 6/3, 1996, p. 312. Din acest moment, voi folosi termenul de „turci“ și nu „triburile turcice“, pentru a face diferența dintre popoarele din stepe și strămoșii Turciei moderne.

¹³ W. Scheidel, „The Roman Slave Supply“, în K. Bradley, P. Cartledge, D. Eltis și S. Engerman (editori), *The Cambridge World History of Slavery*, 3 volume, Cambridge, 2011–, 1, pp. 287–310.

¹⁴ Vezi F. Caswell, *The Slave Girls of Baghdad. The Qiyān in the Early Abbasid Era*, Londra, 2011, p. 13.

¹⁵ Tacitus, *Annals*, 15.69, p. 384.

¹⁶ Ibn Buṭlān, *Taqwīm al-ṣiḥḥa*, apud G. Vantini, *Oriental Sources concerning Nubia*, Heidelberg, 1975, pp. 238–239.

¹⁷ Kaykāvūs ibn Iskandar ibn Qābūs, ed. și tr. R. Levy, *Naṣīḥat-nāma known as Qābūs-nāma*, Londra, 1951, p. 102.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ D. Abulafia, „Asia, Africa and the Trade of Medieval Europe“, în M. Postan, E. Miller și C. Postan (editori), *Cambridge Economic History of Europe: Trade and Industry in the Middle Ages*, Cambridge, 1987, p. 417. Vezi și D. Mishin, „The Saqliba Slaves in the Aghlabid State“, în M. Sebök (ed.), *Annual of Medieval Studies at CEU 1996/1997*, Budapesta, 1998, pp. 236–244.

²⁰ Ibrāhīm ibn Ya'qūb, tr. Lunde și Stone, în *Land of Darkness*, pp. 164–165. Despre rolul esențial al Pragăi în comerțul cu sclavi, vezi D. Třeštík, „Eine große Stadt der Slawen namens Prag: Staaten und Sklaven in Mitteleuropa im 10. Jahrhundert“, în P. Sommer (ed.), *Boleslav II: der tschechische Staat um das Jahr 1000*, Praga, 2001, pp. 93–138.

²¹ Ibn al-Zubayr, *Book of Gifts and Rarities*, pp. 91–92. Vezi A. Christys, „The Queen of the Franks Offers Gifts to the Caliph Al-Muktafi“, în W. Davies și P. Fouracre (editori), *The Languages of Gift in the Early Middle Ages*, Cambridge, 2010, pp. 140–171.

²² Ibrāhīm ibn Ya'qūb, pp. 162–163.

²³ R. Naismith, „Islamic Coins from Early Medieval England“, *Numismatic Chronicle*, 165, 2005, pp. 193–222; idem, „The Coinage of Offa Revisited“, *British Numismatic Journal*, 80, 2010, pp. 76–106.

²⁴ M. McCormick, „New Light on the «Dark Ages»: How the Slave Trade Fuelled the Carolingian Economy“, *Past & Present*, 177, 2002, pp. 17–54; vezi J. Henning, „Slavery or Freedom? The Causes of Early Medieval Europe's Economic Advancement“, *Early Medieval Europe*, 12/3, 2003, pp. 269–277.

²⁵ Ibn Khurradādhbih, „Book of Roads and Kingdoms“, p. 111.

²⁶ Ibn Ḥawqal, *Kitāb ṣūrat al-ard*, tr. Lunde și Stone, „Book of the Configuration of the Earth“, în *Land of Darkness*, p. 173.

²⁷ *Ibid.* De asemenea, Al-Muqaddasi, *Land of Darkness*, p. 170.

²⁸ Al-Jāhiz, *Kitāb al-Ḥayawān*, apud C. Verlinden, *L'Esclavage dans l'Europe médiévale*, 2 volume, Brugge, 1955–1977, 1, p. 213.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ Verlinden, *Esclavage*, 2, pp. 218–230, 731–732; W. Phillips, *Slavery from Roman Times to the Early Transatlantic Trade*, Manchester, 1985, p. 62.

³¹ H. Loyn și R. Percival (editori), *The Reign of Charlemagne: Documents on Carolingian Government and Administration*, Londra, 1975, p. 129.

³² În Germania, se obișnuia același lucru, forma de salutar *servus* fiind destul de răspândită.

³³ Adam din Bremen, *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*, tr. T. Reuter, *History of the Archbishops of Hamburg-Bremen*, New York, 2002, I, pp. 39–41.

³⁴ *Pactum Hlotharii I*, în McCormick, „Carolingian Economy“, p. 47.

³⁵ G. Luzzato, *An Economic History of Italy from the Fall of the Roman Empire to the Sixteenth Century*, tr. P. Jones, Londra, 1961, pp. 35, 51–53; Phillips, *Slavery*, p. 63.

³⁶ McCormick, „Carolingian Economy“, pp. 48–49.

³⁷ *Hudūd al-‘Ālam*, în *The Regions of the World: A Persian Geography 372 AH – 982 AD*, tr. V. Minorsky, ed. C. Bosworth, Londra, 1970, pp. 161–162.

³⁸ Ibn Faḍlān, „Book of Ahmad ibn Faḍlān“, p. 44; Ibn Khurradādhbih, „Book of Roads and Kingdoms“, p. 12; Martinez, „Gardizi's Two Chapters on the Turks“, pp. 153–154.

³⁹ *Russian Primary Chronicle*, tr. S. Cross și O. Sherbowitz-Wetzor, Cambridge, MA, 1953, p. 61.

⁴⁰ *Annales Bertiniani*, ed. G. Waitz, Hanovra, 1885, p. 35.

⁴¹ Mas‘ūdī, „Meadows of Gold“, pp. 145–146; Ibn Ḥawqal, „Book of the Configuration of the Earth“, p. 175.

⁴² Ibn Ḥawqal, „Book of the Configuration of the Earth“, p. 178.

⁴³ R. Kovalev, „Mint Output in Tenth Century Bukhara: A Case Study of Dirham Production with Monetary Circulation in Northern Europe“, *Russian History/Histoire Russe*, 28, 2001, pp. 250–259.

⁴⁴ *Russian Primary Chronicle*, p. 86.

⁴⁵ *Ibid.*, p. 90.

⁴⁶ H. Halm, *Das Reich des Mahdi. Der Aufstieg der Fatimiden (875–973)*, München, 1991; F. Akbar, „The Secular Roots of Religious Dissidence in Early Islam: The Case of the Qaramita of Sawad Al-Kufa“, *Journal of the Institute of Muslim Minority Affairs*, 12/2, 1991, pp. 376–390. Despre istoria califatului în această perioadă, vezi M. van Berkel, N. El Cheikh, H. Kennedy și L. Osti, *Crisis and Continuity at the Abbasid Court: Formal and Informal Politics in the Caliphate of al-Muqtadir*, Leiden, 2013.

⁴⁷ Bar Hebraeus, *Ktābā d-maktbānūt zabnē*, E. Budge (ed. și tr.), *The Chronography of Gregory Abul Faraj*, 2 volume, Oxford, 1932, 1, p. 164.

⁴⁸ Matei din Edessa, *The Chronicle of Matthew of Edessa*, tr. A. Dostourian, Lanham, 1993, I/1, p. 19; M. Canard, „Baghdad au Ier siècle de l'Hégire (Xe siècle de l'ère chrétienne)“, *Arabica*, 9, 1962, pp. 282–283. Vezi R. Bulliet, *Cotton, Climate, and Camels in Early Islamic Iran: A Moment in World History*, New York, 2009, pp. 79–81; R. Ellenblum, *The Collapse of the Eastern Mediterranean: Climate Change and the Decline of the East, 950–1072*, Cambridge, 2012, pp. 32–36.

⁴⁹ Ellenblum, *Collapse of the Eastern Mediterranean*, pp. 41–43.

⁵⁰ C. Mango, *The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople*, Cambridge, MA, 1958, pp. 88–89.

⁵¹ *Russian Primary Chronicle*, pp. 74–75.

⁵² Shepard, „The Viking Rus' and Byzantium“, în S. Brink și N. Price (editori), *The Viking World*, Abingdon, 2008, pp. 498–501.

⁵³ Vezi, de exemplu, A. Poppe, „The Building of the Church of St Sophia in Kiev“, *Journal of Medieval History*, 7/1, 1981, pp. 15–66.

⁵⁴ Shepard, „Viking Rus“, p. 510.

⁵⁵ T. Noonan și R. Kovalev, „Prayer, Illumination and Good Times: The Export of Byzantine Wine and Oil to the North of Russia in Pre-Mongol Times“, *Byzantium and the North. Acta Fennica*, 8, 1997, pp. 73–96; M. Roslund, „Brosamen vom Tisch der Reichen. Byzantinische Funde aus Lund und Sigtuna (ca. 980–1250)“, în M. Müller-Wille (ed.), *Rom und Byzanz im Nordern. Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8–14 Jahrhunderts*, Stuttgart, 1997, 2, pp. 325–385.

⁵⁶ L. Golombek, „The Draped Universe of Islam“, în P. Parsons Soucek (ed.), *Content and Context of Visual Arts in the Islamic World: Papers from a Colloquium in Memory of Richard Ettinghausen*, University Park, PA, 1988, pp. 97–114. Despre producția de textile din Antiohia după 1098, vezi T. Vorderstrasse, „Trade and Textiles from Medieval Antioch“, *Al-Masāq*, 22/2, 2010, pp. 151–171.

⁵⁷ D. Jacoby, „Byzantine Trade with Egypt from the Mid-Tenth Century to the Fourth Crusade“, *Thesaurismata*, 30, 2000, p. 36.

⁵⁸ V. Piacentini, „Merchant Families in the Gulf: A Mercantile and Cosmopolitan Dimension: The Written Evidence“, *ARAM*, 11–12, 1999–2000, pp. 145–148.

⁵⁹ D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, 6 volume, Berkeley, 1967–1993, 4, p. 168; Jacoby, „Byzantine Trade with Egypt“, pp. 41–43.

⁶⁰ Nāṣir-i Khusrāw, *Safarnāma*, tr. W. Thackston, *Nāṣer-e Khosraw's Book of Travels*, Albany, NY, 1986, pp. 39–40.

⁶¹ Jacoby, „Byzantine Trade with Egypt“, p. 42; S. Simonsohn, *The Jews of Sicily 383–1300*, Leiden, 1997, pp. 314–316.

⁶² M. Vedeler, *Silk for the Vikings*, Oxford, 2014.

⁶³ E. Brate și E. Wessén, *Sveriges Runinskrifter: Södermanlands Runinskrifter*, Stockholm, 1924–1936, p. 154.

⁶⁴ S. Jansson, *Västmanlands runinskrifter*, Stockholm, 1964, pp. 6–9.

⁶⁵ G. Isitt, „Vikings in the Persian Gulf“, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 17/4, 2007, pp. 389–406.

⁶⁶ P. Frankopan, „Levels of Contact between West and East: Pilgrims and Visitors to Constantinople and Jerusalem in the 9th–12th Centuries“, în S. Searight și M. Wagstaff (editori), *Travellers in the Levant: Voyagers and Visionaries*, Durham, 2001, pp. 87–108.

⁶⁷ Vezi J. Wortley, *Studies on the Cult of Relics in Byzantium up to 1204*, Farnham, 2009.

⁶⁸ S. Blöndal, *The Varangians of Byzantium*, tr. B. Benedikz, Cambridge, 1978; J. Shepard, „The Uses of the Franks in 11th-Century Byzantium“, *Anglo-Norman Studies*, 15, 1992, pp. 275–305.

⁶⁹ P. Frankopan, *The First Crusade: The Call from the East*, Londra, 2012, pp. 87–88.

⁷⁰ H. Hoffmann, „Die Anfänge der Normannen in Süditalien“, *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken*, 47, 1967, pp. 95–144; G. Loud, *The Age of Robert Guiscard: Southern Italy and the Norman Conquest*, Singapore, 2000.

⁷¹ Al-‘Utbī, *Kitāb-i Yamīnī*, tr. J. Reynolds, *Historical memoirs of the amir Sabaktagin, and the sultan Mahmūd of Ghazna*, Londra, 1868, p. 140. Vezi, în general, C. Bosworth, *The Ghaznavids, 994–1040*, Cambridge, 1963.

⁷² A. Shapur Shahbāzī, *Ferdowsi: A Critical Biography*, Costa Mesa, CA, 1991, mai ales pp. 91–93; vezi G. Dabiri, „The Shahnama: Between the Samanids and the Ghaznavids“, *Iranian Studies*, 43/1, 2010, pp. 13–28.

⁷³ Y. Bregel, „Turko-Mongol Influences in Central Asia“, în R. Canfield (ed.), *Turko-Persia in Historical Perspective*, Cambridge, 1991, p. 53 și urm.

⁷⁴ Herrman, „Die älteste türkische Weltkarte“, pp. 21–28.

⁷⁵ Yūsuf Khāṣṣ Ḥājib, *Kutadgu Bilig*, tr. R. Dankoff, *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes*, Chicago, 1983, p. 192.

⁷⁶ Despre ascensiunea selgiucizilor, vezi C. Lange și S. Mecit (editori), *The Seljuqs: Politics, Society and Culture*, Edinburgh, 2011.

⁷⁷ Despre contradicțiile din aceste surse istorice, vezi O. Safi, *Politics of Knowledge in Pre-Modern Islam: Negotiating Ideology and Religious Inquiry*, Chapel Hill, NC, 2006, pp. 35–36.

⁷⁸ Dunlop, *History of the Jewish Khazars*, p. 260; A. Peacock, *Early Seljuq History: A New Interpretation*, Abingdon, 2010, pp. 33–34; Dickens, „Patriarch Timothy“, pp. 117–139.

⁷⁹ Aristakes din Lastivert, *Patmut 'iwn Aristakeay Vardapeti Lastivertts 'woy*, tr. R. Bedrosian, *Aristakēs Lastivertc 'i's History*, New York, 1985, p. 64.

⁸⁰ Pentru o colecție de texte referitoare la izvoarele istorice despre bătălia de la Manzikert, vezi C. Hillenbrand, *Turkish Myth and Muslim Symbol*, Edinburgh, 2007, p. 26 și urm.

⁸¹ Frankopan, *First Crusade*, pp. 57–86.

⁸² *Ibid.*, p. 13–25.

⁸³ Bernold din Constanța, *Die Chroniken Bertholds von Reichenau und Bernolds von Konstanz*, ed. I. Robinson, Hanovra, 2003, p. 520.

⁸⁴ Frankopan, *First Crusade*, pp. 1–3, 101–113.

⁸⁵ *Ibid.*, passim. Despre tema de Apocalipsă, vezi J. Rubenstein, *Armies of Heaven: The First Crusade and the Quest for Apocalypse*, New York, 2011.

CAPITOLUL 8: DRUMUL CĂTRE PARADIS

¹ Albert din Aachen, *Historia Iherosolimitana*, ed. și tr. S. Edgington, Oxford, 2007, 5.45, p. 402; Frankopan, *First Crusade*, p. 173.

² Raymond din Aguilers, *Historia Francorum qui ceperunt Jerusalem*, tr. J. Hill și L. Hill, *Le „Liber“ de Raymond d'Aguilers*, Paris, 1969, 14, p. 127. Pentru expediție și Cruciade în general, C. Tyerman, *God's War: A New History of the Crusades*, Londra, 2006.

³ Fulcher din Chartres, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium*, tr. F. Ryan, *A History of the Expedition to Jerusalem 1095–1127*, Knoxville, 1969, I, 27, p. 122. Sunt multe de învățat din cele mai recente cercetări despre legătura dintre sănătatea mentală și violența extremă în luptă. De exemplu, R. Ursano et al., „Posttraumatic Stress Disorder and Traumatic Stress: From Bench to Bedside, from War to Disaster“, *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1208, 2010, pp. 72–81.

⁴ Ana Comnena, *Alexias*, tr. P. Frankopan, *Alexiad*, Londra, 2009, 13.11, pp. 383–384; despre întoarcerea lui Bohemund în Europa, L. Russo, „Il viaggio di Boemundo-d'Altavilla in Francia“, *Archivio storico italiano*, 603, 2005, pp. 3–42; Frankopan, *First Crusade*, pp. 188–189.

⁵ R. Chazan, „Let Not a Remnant or a Residue Escape: Millenarian Enthusiasm in the First Crusade“, *Speculum*, 84, 2009, pp. 289–313.

⁶ Al-Harawī, *Kitāb al-īshārāt ilā ma'rīfat al-ziyārāt*, în A. Maalouf, *The Crusade through Arab Eyes*, Londra, 1984, p. xiii. Vezi și Ibn al-Jawzī, *al-Muntazam fī tārikh al-mulūk wa-al-umam*, în C. Hillenbrand, *The Crusades: Islamic Perspectives*, Edinburgh, 1999, p. 78. În general, vezi P. Cobb, *The Race for Paradise: An Islamic History of the Crusades*, Oxford, 2014.

⁷ Relatări despre suferințe în S. Eidelberg (tr.), *The Jews and the Crusaders*, Madison, 1977. Vezi M. Gabriele, „Against the Enemies of Christ: The Role of Count Emicho in the Anti-Jewish Violence of the First Crusade“, în M. Frassetto (ed.), *Christian Attitudes towards the Jews in the Middle Ages: A Casebook*, Abingdon, 2007, pp. 61–82.

⁸ Frankopan, *First Crusade*, pp. 133–135, 167–171; J. Pryor, „The Oath of the Leaders of the Crusade to the Emperor Alexius Comnenus: Fealty, Homage“, *Parergon*, Seria nouă, 2, 1984, pp. 111–141.

⁹ Raymond din Aguilers, *Le „Liber“*, 10, pp. 74–75.

¹⁰ Frankopan, *First Crusade*, mai ales p. 186 și urm.

¹¹ Ibn al-Athīr, *Al-Kāmil fī l-ta'rikh*, tr. D. Richards, *The Chronicle of Ibn al-Athir for the Crusading Period from al-Kāmil fī l-ta'rikh*, Aldershot, 2006, p. 13.

¹² Jacoby, „Byzantine Trade with Egypt“, pp. 44–45.

¹³ S. Goitein, *A Mediterranean Society*, 1, p. 45.

¹⁴ A. Greif, „Reputation and Coalitions in Medieval Trade: Evidence on the Maghribi Traders“, *Journal of Economic History*, 49.4, 1989, p. 861.

¹⁵ Ibn Khaldūn, *Diwān al-mubtada*, tr. V. Monteil, *Discours sur l'histoire universelle (al-Muqaddima)*, Paris, 1978, p. 522.

¹⁶ Frankopan, *First Crusade*, pp. 29–30.

¹⁷ E. Occhipinti, *Italia dei comuni. Secoli XI–XIII*, 2000, pp. 20–21.

¹⁸ J. Riley-Smith, *The First Crusaders, 1095–1131*, Cambridge, 1997, p. 17.

¹⁹ Călugărul din Lido, *Monachi Anonymi Littorensis Historia de Translatio Sanctorum Magni Nicolai*, în *Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Occidentaux*, 5, pp. 272–275; J. Prawer, *The Crusaders Kingdom: European Colonialism in the Middle Ages*, Londra, 2001, p. 489.

²⁰ *Codice diplomatico della repubblica di Genova*, 3 volume, Roma, 1859–1940, 1, p. 20.

²¹ B. Kedar, „Genoa's Golden Inscription in the Church of the Holy Sepulchre: A Case for the Defence“, în G. Airaldi și B. Kedar (editori), *I comuni italiani nel regno crociato di Gerusalemme*, Genoa, 1986, pp. 317–335. Vezi și M.-L. Favreau-Lilie, care susține că acest document ar fi putut fi falsificat ulterior, *Die Italiener im Heiligen Land vom ersten Kreuzzug bis zum Tode Heinrichs von Champagne (1098–1197)*, Amsterdam, 1989, p. 328.

²² Dandolo, *Chronica per extensum descripta, Rerum Italicarum Scriptores*, 25 volume, Bologna, 1938–1958, 12, p. 221. Vezi și Călugărul din Lido, *Monachi Anonymi*, pp. 258–259.

²³ M. Pozza și G. Ravegnani, *I Trattati con Bisanzio 992–1198*, Veneția, 1993, pp. 38–45. Despre data la care au fost acordate concesionile, asupra căreia s-a hotărât cu mult timp în urmă, în anii 1080, vezi P. Frankopan, „Byzantine Trade Privileges to Venice in the Eleventh Century: The Chrysobull of 1092“, *Journal of Medieval History*, 30, 2004, pp. 135–160.

²⁴ Călugărul din Lido, *Monachi Anonymi*, pp. 258–259; Dandolo, *Chronica*, p. 221. Vezi și D. Queller și I. Katele, „Venice and the Conquest of the Latin Kingdom of Jerusalem“, *Studi Veneziani*, 21, 1986, p. 21.

²⁵ F. Miklosich și J. Müller, *Acta et Diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, 6 volume, Veneția, 1860–1890, 3, pp. 9–13.

²⁶ R.-J. Lilie, *Byzantium and the Crusader States, 1096–1204*, tr. J. Morris și J. Ridings, Oxford, 1993, pp. 87–94; „Noch einmal zu den Thema «Byzanz und die Kreuzfahrerstaaten»“, *Poikila Byzantina*, 4, 1984, pp. 121–174. Despre tratatul de la Devol, *Alexiad*, XII.24, pp. 385–396.

²⁷ S. Epstein, *Genoa and the Genoese: 958–1528*, Chapel Hill, NC, 1996, pp. 40–41; D. Abulafia, „Southern Italy, Sicily and Sardinia in the Medieval Mediterranean Economy“, în idem, *Commerce and Conquest in the Mediterranean*, Aldershot, 1993, 1, pp. 24–27.

²⁸ T. Asbridge, „The Significance and Causes of the Battle of the Field of Blood“, *Journal of Medieval History*, 23/4, 1997, pp. 301–316.

²⁹ Fulcher din Chartres, *Gesta Francorum*, p. 238.

³⁰ G. Tafel și G. Thomas, *Urkunden zur älteren handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, 3 volume, Viena, 1857, 1, p. 78; Queller și Katele, „Venice and the Conquest“, pp. 29–30.

³¹ Tafel și Thomas, *Urkunden*, 1, pp. 95–98; Lilie, *Byzantium and the Crusader States*, pp. 96–100; T. Devaney, „«Like an Ember Buried in Ashes»: The Byzantine–Venetian Conflict of 1119–1126“, în T. Madden, J. Naus și V. Ryan (editori), *Crusades – Medieval Worlds in Conflict*, Farnham, 2010, pp. 127–147.

³² Tafel și Thomas, *Urkunden*, 1, pp. 84–89. Vezi și J. Prawer, „The Italians in the Latin Kingdom“, în idem, *Crusader Institutions*, Oxford, 1980, p. 224; M. Barber, *The Crusader States*, Londra, 2012, pp. 139–142; J. Riley-Smith, „The Venetian Crusade of 1122–1124“, în Airaldi și Kedar, *I Comuni Italiani*, pp. 339–350.

³³ G. Bresc-Bautier, *Le Cartulaire du chapitre du Saint-Sépulcre de Jérusalem*, Paris, 1984, pp. 51–52.

³⁴ Bernard din Clairvaux, *The Letters of St Bernard of Clairvaux*, ed. și tr. B. James și B. Kienzle, Stroud, 1998, p. 391.

³⁵ *Annali Genovesi de Caffaro e dei suoi Continuatori, 1099–1240*, 5 volume, Genova, 1890–1929, 1, p. 48.

³⁶ D. Abulafia, *The Great Sea: A Human History of the Mediterranean*, Londra, 2011, p. 298. Vezi idem, „Christian Merchants in the Almohad Cities“, *Journal of Medieval Iberian Studies*, 2, 2010, pp. 251–257; O. Constable, *Housing the Stranger in the Mediterranean World: Lodging, Trade and Travel in Late Antiquity and the Middle Ages*, Cambridge, 2003, p. 278.

³⁷ P. Jones, *The Italian City State: From Commune to Signoria*, Oxford, 1997. Vezi M. Ginatempo și L. Sandri, *L'Italia delle città: il popolamento urbano tra Medioevo e Rinascimento (secoli XIII–XVI)*, Florența, 1990.

³⁸ Usāma b. Munqidh, *Kitāb al-i'tibār*, tr. P. Cobb, *The Book of Contemplation: Islam and the Crusades*, Londra, 2008, p. 153.

³⁹ V. Lagardère, *Histoire et société en Occident musulman: analyse du Miṣyar d'al-Wansharisi*, Madrid, 1995, p. 128; D. Valérian, „Ifriqiyan Muslim Merchants in the Mediterranean at the End of the Middle Ages“, *Mediterranean Historical Review*, 14.2, 2008, p. 50.

⁴⁰ *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum*, ed. și tr. R. Hill, Londra, 1962, 3, p. 21.

⁴¹ Vezi C. Burnett (ed.), *Adelard of Bath: An English Scientist and Arabist of the Early Twelfth Century*, Londra, 1987; L. Cochrane, *Adelard of Bath: The First English Scientist*, Londra, 1994.

⁴² Adelard din Bath, *Adelard of Bath, Conversations with his Nephew: On the Same and the Different, Questions on Natural Science and on Birds*, ed. și tr. C. Burnett, Cambridge, 1998, p. 83.

⁴³ A. Pym, *Negotiating the Frontier: Translators and Intercultures in Hispanic History*, Manchester, 2000, p. 41.

⁴⁴ T. Burman, *Reading the Qur'ān in Latin Christendom, 1140–1560*, Philadelphia, 2007.

⁴⁵ P. Frankopan, „The Literary, Cultural and Political Context for the Twelfth-Century Commentary on the *Nicomachean Ethics*“, în C. Barber (ed.), *Medieval Greek Commentaries on the Nicomachean Ethics*, Leiden, 2009, pp. 45–62.

⁴⁶ Abulafia, *Great Sea*, p. 298.

⁴⁷ A. Shalem, *Islam Christianised: Islamic Portable Objects in the Medieval Church Treasures of the Latin West*, Frankfurt-am-Main, 1998.

⁴⁸ Vorderstrasse, „Trade and Textiles from Medieval Antioch“, pp. 168–171; M. Meuwese, „Antioch and the Crusaders in Western Art“, în *East and West in the Medieval Mediterranean*, Leuven, 2006, pp. 337–355.

⁴⁹ R. Falkner, „Taxes of the Kingdom of Jerusalem“, în *Statistical Documents of the Middle Ages: Translations and Reprints from the Original Sources of European History*, 3:2, Philadelphia, 1907, pp. 19–23.

⁵⁰ C. Cahen, *Makhzumīyyat: études sur l'histoire économique et financière de l'Égypte médiévale*, Leiden, 1977; Abulafia, „Africa, Asia and the Trade of Medieval Europe“, pp. 402–473.

⁵¹ S. Stern, „Ramisht of Siraf: A Merchant Millionaire of the Twelfth Century“, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1/2, 1967, pp. 10–14.

⁵² T. Madden, „Venice and Constantinople in 1171 and 1172: Enrico Dandolo's Attitudes towards Byzantium“, *Mediterranean Historical Review*, 8/2, 1993, pp. 166–185.

⁵³ D. Nicol, *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge, 1988, p. 107.

⁵⁴ P. Magdalino, „Isaac II, Saladin and Venice“, în J. Shepard (ed.), *The Expansion of Orthodox Europe: Byzantium, the Balkans and Russia*, Aldershot, 2007, pp. 93–106.

⁵⁵ Ibn Shaddād, *Life of Saladin by Baha ad-Din*, Londra, 1897, pp. 121–122; G. Anderson, „Islamic Spaces and Diplomacy in Constantinople (Tenth to Thirteenth Centuries C.E.)“, *Medieval Encounters*, 15, 2009, pp. 104–105.

⁵⁶ Ana Comnena, *Alexiad*, X.5, p. 277.

⁵⁷ Ibn Jubayr, *Rihlat Ibn Jubayr*, tr. R. Broadhurst, *The Travels of Ibn Jubayr*, Londra, 1952, p. 315.

⁵⁸ *Ibid.* Vezi și C. Chism, „Memory, Wonder and Desire in the Travels of Ibn Jubayr and Ibn Battuta“, în N. Paul și S. Yeager (editori), *Remembering the Crusades: Myth, Image and Identity*, Cambridge, 2012, pp. 35–36.

⁵⁹ Ibn al-Athīr, *Chronicle*, pp. 289–290; Barber, *Crusader States*, p. 284.

⁶⁰ Barber, *Crusader States*, pp. 296–297; Imād al-Dīn, *al-Faṭḥ al-qusṣī fi l-faṭḥ al-quṣṣī*, tr. H. Massé, *Conquête de la Syrie et de la Palestine par Saladin*, Paris, 1972, pp. 27–28.

⁶¹ Barber, *Crusader States*, pp. 305–313; T. Asbridge, *The Crusades: The War for the Holy Land*, Londra, 2010, pp. 342–364.

⁶² J. Riley-Smith, *The Crusades: A History*, Londra, 1987, p. 137.

⁶³ J. Phillips, *The Crusades 1095–1197*, Londra, 2002, pp. 146–150; J. Phillips, *Holy Warriors: A Modern History of the Crusades*, Londra, 2009, pp. 136–165.

⁶⁴ Geoffrey de Villehardouin, „The Conquest of Constantinople“, în *Chronicles of the Crusades*, tr. M. Shaw, Londra, 1963, p. 35.

⁶⁵ William din Tyre, *Chronicon*, ed. R. Huygens, 2 volume, Turnhout, 1986, 2, p. 408; J. Phillips, *The Fourth Crusade and the Sack of Constantinople*, Londra, 2004, pp. 67–68.

⁶⁶ D. Queller și T. Madden, „Some Further Arguments in Defence of the Venetians on the Fourth Crusade“, *Byzantion*, 62, 1992, p. 438.

⁶⁷ T. Madden, „Venice, the Papacy and the Crusades before 1204“, în S. Ridyard (ed.), *The Medieval Crusade*, Woodbridge, 2004, pp. 85–95.

⁶⁸ D. Queller și T. Madden, *The Fourth Crusade: The Conquest of Constantinople*, Philadelphia, 1997, p. 55 și urm.

⁶⁹ Tafel și Thomas, *Urkunden*, 1, pp. 444–452.

⁷⁰ Robert din Clari, *La Conquête de Constantinople*, ed. P. Lauer, Paris, 1924, pp. 71–73.

⁷¹ Niketas Khoniates, *Khronike diegesis*, ed. J. van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia*, New York, 1975, pp. 568–577.

⁷² P. Riant, *Exuviae sacrae constantinopolitanae*, 2 volume, Geneva, 1876, 1, pp. 104–105.

⁷³ Khoniates, *Khronike*, p. 591. Pentru o reevaluare importantă a pagubelor din oraș, vezi T. Madden, „The Fires of the Fourth Crusade in Constantinople, 1203–1204: A Damage Assessment“, *Byzantinische Zeitschrift*, 84/85, 1992, pp. 72–93.

⁷⁴ Vezi M. Angold, *The Fourth Crusade*, 2003, pp. 219–267; dar și D. Perry, „The *Translatio Symonensis* and the Seven Thieves: Venetian Fourth Crusade *Furta Sacra* Narrative and the Looting of Constantinople“, în T. Madden (ed.), *The Fourth Crusade: Event, Aftermath and Perceptions*, Aldershot, 2008, pp. 89–112.

⁷⁵ R. Gallo, „La tomba di Enrico Dandolo in Santa Sofia a Constantinople“, *Rivista Mensile della Città di Venezia*, 6, 1927, pp. 270–283; T. Madden, *Enrico Dandolo and the Rise of Venice*, Baltimore, 2003, pp. 193–194.

⁷⁶ Michael Khoniates, *Michaelis Choniatae Epistulae*, ed. F. Kolovou, Berlin, 2001, Scrisorile 100, 145, 165; T. Shawcross, „The Lost Generation (c. 1204 – c. 1222): Political Allegiance and Local Interests under the Impact of the Fourth Crusade“, în J. Herrin și G. Saint-Guillain (editori), *Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204*, Farnham, 2011, pp. 9–45.

⁷⁷ Tafel și Thomas, *Urkunden*, 1, pp. 464–488; N. Oikonomides, „La Decomposition de l'Empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l'Empire de Nicée: à propos de la «Partitio Romaniae»“, în *XV Congrès international d'études byzantines*, Atena, 1976, 1, pp. 3–22.

⁷⁸ C. Otten-Froux, „Identities and Allegiances: The Perspective of Genoa and Pisa“, în Herrin și Saint-Guillain, *Identities and Allegiances*, p. 265 și urm.; vezi G. Jehei, „The Struggle for Hegemony in the Eastern Mediterranean: An Episode in the Relations between Venice and Genoa According to the Chronicles of Ogerio Pane“, *Mediterranean Historical Review*, 11/2, 1996, pp. 196–207.

⁷⁹ F. Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204–1228)*, Leiden, 2011, mai ales p. 157 și urm.

⁸⁰ Vezi S. McMichael, „Francis and the Encounter with the Sultan [1219]“, în *The Cambridge Companion to Francis of Assisi*, ed. M. Robson, Cambridge, 2012, pp. 127–142; J. Tolan, *Saint Francis and the Sultan: The Curious History of a Christian–Muslim Encounter*, Oxford, 2009.

⁸¹ Delumeau, *History of Paradise*, pp. 71–96.

⁸² M. Gosman, „La Légende du Prêtre Jean et la propagande auprès des croisés devant Damiette (1228–1221)“, în D. Buschinger (ed.), *La Croisade: réalités et fictions. Actes du colloque d'Amiens 18–22 mars 1987*, Göppinger, 1989, pp. 133–142; J. Valtrová, „Beyond the Horizons of Legends: Traditional Imagery and Direct Experience in Medieval Accounts of Asia“, *Numen*, 57, 2010, pp. 166–167.

⁸³ C. Beckingham, „The Achievements of Prester John“, în C. Beckingham și B. Hamilton (editori), *Prester John, the Mongols and the Ten Lost Tribes*, Aldershot, 1996, pp. 1–22; P. Jackson, *The Mongols and the West*, Londra, 2005, pp. 20–21.

⁸⁴ F. Zarncke, „Der Priester Johannes II“, *Abhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl.*, 8, 1876, p. 9.

⁸⁵ Jackson, *Mongols and the West*, pp. 48–49.

CAPITOLUL 9: DRUMUL SPRE IAD

¹ Het'um, *Patmich' T'at'arats'*, *La flor des estoires de la terre d'Orient*, în *Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Arméniens*, nr. 1, p. x.

² 'Ata-Malik Juvaynī, *Ta'rix-i Jahān-Guṣā*, tr. J. Boyle, în *Genghis Khan: The History of the World-Conqueror*, 2 volume, Cambridge, MA, 1958, vol. 1, p. 21–22.

³ Pentru semnificația titlului „Genghis“, vezi I. de Rachewiltz, „The Title Činggis Qan/Qayan Re-examined“, în W. Hessig și K. Sangster (editori), *Gedanke und Wirkung*, Wiesbaden, 1989, pp. 282–288; T. Allsen, „The Rise of the Mongolian Empire and Mongolian Rule in North China“, în *The Cambridge History of China*, 15 volume, Cambridge, 1978–, vol. 6, pp. 321 și urm.

⁴ *The Secret History of the Mongols*, tr. I. de Rachewiltz, 2 volume, Leiden, 2004, vol. 1, p. 13.

⁵ Allsen, „Rise of the Mongolian Empire“, pp. 321 și urm.; G. Németh, „Wanderungen des mongolischen Wortes *Nökür* «Genosse»“, în *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, nr. 3, 1952, pp. 1–23.

⁶ T. Allsen, „The Yüan Dynasty and the Uighurs of Turfan in the 13th Century“, în M. Rossabi (ed.), *China among Equals: The Middle Kingdom and its Neighbors, 10th–14th Centuries*, Berkeley, 1983, pp. 246–248.

⁷ P. Golden, „«I Will Give the People unto Thee»: The Činggisid Conquests and their Aftermath in the Turkic World“, *Journal of the Royal Asiatic Society*, nr. 10/1, 2000, p. 27.

⁸ Z. Buniatov, *Gosudarstvo Khorezmşahov-Anuşteginidov*, Moscova, 1986, pp. 128–132; Golden, „Činggisid Conquests“, p. 29.

⁹ Juvaynī, *History of the World Conqueror*, vol. 16, 1, p. 107.

¹⁰ Ibn al-Athīr, în B. Spuler, *History of the Mongols*, Londra, 1972, p. 30.

¹¹ D. Morgan, *The Mongols*, Oxford, 1986, p. 74.

¹² Nasawī, *Sirat al-şultān Jalāl al-Dīn Mangubirtī*, tr. O. Houdas, *Histoire du sultan Djelāl ed-Dīn Mankobirti prince du Khārezm*, Paris, 1891, 16, p. 63.

¹³ K. Raphael, „Mongol Siege Warfare on the Banks of the Euphrates and the Question of Gunpowder (1260–1312)“, *Journal of the Royal Asiatic Society*, nr. 19/3, 2009, pp. 355–370.

¹⁴ A. Waley (trad.), *The Travels of an Alchemist: The Journey of the Taoist, Ch'angch'un, from China to the Hindukush at the Summons of Chingiz Khan, Recorded by his Disciple, Li Chih-ch'ang*, Londra, 1931, pp. 92–93.

¹⁵ Vezi lucrarea de pionierat a lui Allsen, *Commodity and Exchange* și G. Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran: A Persian Renaissance*, Londra, 2003.

¹⁶ Juvaynī, *History of the World Conqueror*, vol. 27, 1, pp. 161–164.

¹⁷ J. Smith, „Demographic Considerations in Mongol Siege Warfare“, *Archivum Ottomanicum*, 13, 1994, pp. 329–334; idem, „Mongol Manpower and Persian Population“, *Journal of Economic and Social History of the Orient*, nr. 18/3, 1975, pp. 271–299; D. Morgan, „The Mongol Armies in Persia“, *Der Islam*, nr. 56/1, 2009, pp. 81–96.

¹⁸ A. Nasonov (ed.), *Novgorodskaja Pervaia Letopis' staršego i mladšego isvodov*, Leningrad, 1950, p. 61.

¹⁹ *Ibid.*, pp. 74–77.

²⁰ E. Petruhov, *Serapion Vladimirskii, russkii propovedenik XIII veka*, Sankt-Petersburg, 1888, anexă, p. 8.

²¹ Deși comentatorii medievali au făcut o legătură între tătari și Tartar, primul termen era folosit în stepe ca referire la triburi nomade, fiind, cel mai probabil, derivat din cuvântul tungus „ta-ta”, însemnând „a târî” sau „a trage”. Vezi S. Akiner, *Religious Language of a Belarusian Tatar Kitab*, Wiesbaden, 2009, pp. 13–14.

²² Jackson, *Mongols and the West*, pp. 59–60; D. Sinor, „The Mongols in the West”, *Journal of Asian History*, nr. 33/1, 1999, pp. 1–44.

²³ C. Rodenburg (ed.), *MGH Epistulae saeculi XIII e regestis pontificum Romanorum selectae*, 3 vol., Berlin, 1883–94, 1, p. 723; Jackson, *Mongols and the West*, pp. 65–69.

²⁴ P. Jackson, „The Crusade against the Mongols (1241)”, *Journal of Ecclesiastical History*, nr. 42, 1991, pp. 1–18.

²⁵ H. Dörrie, „Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen. Die Missionreisen des fr. Julianus O.P. ins Ural-Gebiet (1234/5) und nach Rußland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tataren”, *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, phil.-hist. Klasse*, nr. 6, 1956, p. 179; vezi și Jackson, *Mongols and the West*, p. 61.

²⁶ Arhidiaconul Toma, *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, ed. und trans. D. Krabić, M. Sokol și J. Sweeney, Budapesta, 2006, p. 302; Jackson, *Mongols and the West*, p. 65.

²⁷ S-au păstrat copii ale acestor două scrisori: C. Rodenberg (ed.), *Epistolae saeculi XII e regestis pontificum romanorum*, 3 volume, Berlin, 1883–1894, vol. 2, p. 72; vol. 3, p. 75.

²⁸ Valtrovà, „Beyond the Horizons of Legends”, pp. 154–158.

²⁹ William of Rubruck, *The Mission of Friar William de Rubruck*, tr. P. Jackson, ed. D. Morgan, Londra, 1990, vol. 28, p. 17.

³⁰ *Ibid.*, vol. 2, pp. 72, 76; vol. 13, p. 108; Jackson, *Mongols and the West*, p. 140.

³¹ Giovanni da Pian del Carpine, *Sinica Franciscana: Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XVII et XIV*, ed. A. van den Wyngaert, 5 volume, Florența, 1929, vol. 1, pp. 60, 73–75.

³² Giovanni da Pian del Carpine, *Ystoria Mongolarum*, Florența, 1929, pp. 89–90.

³³ „Letter of the Great Khan Güyüg to Pope Innocent IV (1246)”, în I. de Rachewiltz, *Papal Envoys to the Great Khans*, Stanford, 1971, p. 214 (cu diferențe).

³⁴ C. Dawson, *Mongol Mission: Narratives and Letters of the Franciscan Missionaries in Mongolia and China in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Londra, 1955, pp. 44–45.

³⁵ P. Jackson, „World-Conquest and Local Accommodation: Threat and Blandishment in Mongol Diplomacy“, în J. Woods, J. Pfeiffer, S. Quinn și E. Tucker (editori), *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East: Studies in Honor of John E. Woods*, Wiesbaden, 2006, pp. 3–22.

³⁶ R. Thomson, „The Eastern Mediterranean in the Thirteenth Century: Identities and Allegiances. The Peripheries; Armenia“, în Herrin și Saint-Gobain, *Identities and Allegiances*, pp. 202–204.

³⁷ J.-L. van Dieten, „Das Lateinische Kaiserreich von Konstantinopel und die Verhandlungen über kirchliche Wiedervereinigung“, în V. van Aalst și K. Ciggaar (editori), *The Latin Empire: Some Contributions*, Hernen, 1990, pp. 93–125.

³⁸ William of Rubruck, *Mission of Friar William*, vol. 33, p. 227.

³⁹ George Pachymeres, *Chronicon*, ed. and tr. A. Faillier, *Relations historiques*, 2 vol., Paris, 1984, 2, pp. 108–9; J. Langdon, „Byzantium's Initial Encounter with the Chinggisids: An Introduction to the Byzantino-Mongolica“, *Viator*, nr. 29, 1998, pp. 130–133.

⁴⁰ ‘Abdallāh b. Faḍlallāh Waṣṣāf, *Tarjīyat al-amṣār wa-tajziyat al-aṣār*, în Spuler, *History of the Mongols*, pp. 120–121.

⁴¹ Allsen, *Commodity and Exchange*, pp. 28–29.

⁴² J. Richard, „Une Ambassade mongole à Paris en 1262“, *Journal des Savants*, nr. 4, 1979, pp. 295–303; Jackson, *Mongols and the West*, p. 123.

⁴³ N. Nobutaka, „The Rank and Status of Military Refugees in the Mamluk Army: A Reconsideration of the *Wāfidiyah*“, *Mamluk Studies Review*, nr. 10/1, 2006, pp. 55–81; R. Amitai-Preiss, „The Remaking of the Military Elite of Mamluk Egypt by al-Nāṣir Muḥammad b. Qalāwūn“, *Studia Islamica*, nr. 72, 1990, pp. 148–150.

⁴⁴ P. Jackson, „The Crisis in the Holy Land in 1260“, *English Historical Review*, nr. 95, 1980, pp. 481–513.

⁴⁵ R. Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks: The Mamluk–Ilkhanid War, 1260–1281*, Cambridge, 1995.

⁴⁶ Jüzjānī, *Tabakāt-i-Nāṣiri*, tr. H. Raverty, *A general history of the Muhammadan dynasties of Asia, including Hindūstān, from 810 A.D. to 1260 A.D., and the irruption of the infidel Mughals into Islam*, Calcutta, 1881, nr. 23/3–4, pp. 1104, 1144–1145.

⁴⁷ L. Lockhart, „The Relations between Edward I and Edward II of England and the Mongol Il-Khans of Persia“, *Iran*, nr. 6, 1968, p. 23. Despre expediție, C. Tyerman, *England and the Crusades, 1095–1588*, Londra, 1988, pp. 124–132.

⁴⁸ W. Budge, *The Monks of Kublai Khan, Emperor of China*, Londra, 1928, pp. 186–187.

⁴⁹ S. Schein, „Gesta Dei per Mongolos 1300: The Genesis of a Non-Event“, *English Historical Review*, nr. 94/272, 1979, pp. 805–819.

⁵⁰ R. Amitai, „Whither the Ilkhanid Army? Ghazan's First Campaign into Syria (1299–1300)“, în di Cosmo, *Warfare in Inner Asian History*, pp. 221–264.

⁵¹ William Blake, „Jerusalem“. Legende referitoare la Iosif din Arimateea, despre care se spune că ar fi vizitat insulele britanice, au circulat în Anglia încă din Evul Mediu: W. Lyons, *Joseph of Arimathea: A Study in Reception History*, Oxford, 2014, pp. 72–104.

CAPITOLUL 10: DRUMUL MORȚII ȘI AL DISTRUGERII

¹ S. Karpov, „The Grain Trade in the Southern Black Sea Region: The Thirteenth to the Fifteenth Century“, *Mediterranean Historical Review*, nr. 8/1, 1993, pp. 55–73.

² A. Ehrenkreutz, „Strategic Implications of the Slave Trade between Genoa and Mamluk Egypt in the Second Half of the Thirteenth Century“, în A. Udovitch (ed.), *The Islamic Middle East, 700–1900*, Princeton, 1981, pp. 335–343.

³ G. Lorenzi, *Monumenti per servire alla storia del Palazzo Ducale di Venezia. Parte I: dal 1253 al 1600*, Veneția, 1868, p. 7.

⁴ „Anonimo genovese“, în G. Contini (ed.), *Poeti del Duecento*, 2 vol., Milano, 1960, vol. 1, pp. 751–759.

⁵ V. Cilocitan, *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Leiden, 2012, pp. 16, 21; S. Labib, „Egyptian Commercial Policy in the Middle Ages“, în M. Cook (ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East*, Londra, 1970, p. 74.

⁶ Vezi D. Morgan, „Mongol or Persian: The Government of Īl-khānīd Iran“, *Harvard Middle Eastern and Islamic Review*, 3, 1996, pp. 62–76 și, mai ales, Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*.

⁷ G. Alef, „The Origin and Development of the Muscovite Postal System“, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 15, 1967, pp. 1–15.

⁸ Morgan, *The Mongols*, pp. 88–90; Golden, „Činggisid Conquests“, pp. 38–40; T. Allsen, *Mongol Imperialism: The Policies of the Grand Qan Möngke in China, Russia and the Islamic Lands, 1251–1259*, Berkeley, 1987, pp. 189–216.

⁹ Juvaynī, *History of the World Conqueror*, 3, I, p. 26.

¹⁰ Procesul începuse deja pe la mijlocul secolului al XIII-lea, potrivit relatărilor unor misionari și soli. Vezi G. Guzman, „European Clerical Envoys to the Mongols: Reports of Western Merchants in Eastern Europe and Central Asia, 1231–1255“, *Journal of Medieval History*, 22/1, 1996, pp. 57–67.

¹¹ William of Rubruck, *Mision of Friar William*, 35, pp. 241–242.

¹² J. Ryan, „Preaching Christianity along the Silk Route: Missionary Outposts in the Tartar «Middle Kingdom» in the Fourteenth Century“, *Journal of Early Modern History*, 2/4, 1998, pp. 350–373. Pentru Persia, vezi R. Lopez, „Nuove luci sugli italiani in Estremo Oriente prima di Colombo“, *Studi Colombiani*, 3, 1952, pp. 337–398.

¹³ Dawson, *Mission to Asia*, pp. 224–226; de Rachewiltz, *Papal Envoys*, pp. 160–178; vezi și J. Richard, *La Papauté et les missions d'Orient au moyen âge (XIIIe–XVe siècles)*, Roma, 1977, pp. 144 și urm. Giovanni îi învinuiește pe nestorieni pentru faptul că nu s-au făcut mai multe convertiri, susținând că aceștia l-ar fi acuzat de spionaj și de practicarea magiei: rivalitățile dintre creștini se făceau simțite în China, la fel cum se întâmplase în Persia și prin alte locuri.

¹⁴ P. Jackson, „Hülegü Khan and the Christians: The Making of a Myth“, în J. Phillips și P. Edbury (editori), *The Experience of Crusading*, 2 vol., Cambridge, 2003, vol. 2, pp. 196–213; S. Grupper, „The Buddhist Sanctuary-Vihara of Labnasagut and the Il-qan Hülegü: An Overview of Il-Qanid Buddhism and Related Matters“, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 13, 2004, pp. 5–77; Foltz, *Religions of the Silk Road*, p. 122.

¹⁵ S. Hackel, „Under Pressure from the Pagans? — The Mongols and the Russian Church“, în J. Breck și J. Meyendorff (editori), *The Legacy of St Vladimir: Byzantium, Russia, America*, Crestwood, NY, 1990, pp. 47–56; C. Halperin, „Know Thy Enemy: Medieval Russian Familiarity with the Mongols of the Golden Horde“, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 30, 1982, pp. 161–175.

¹⁶ D. Ostrowski, *Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304–1589*, Cambridge, 1998; M. Bilz-Leonardt, „Deconstructing the Myth of the Tartar Yoke“, *Central Asian Survey*, 27/1, 2008, pp. 35–36.

¹⁷ R. Hartwell, „Demographic, Political and Social Transformations of China, 750–1550“, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 42/2, 1982, pp. 366–369; R. von Glahn, „Revisiting the Song Monetary Revolution: A Review Essay“, *International Journal of Asian Studies*, 1/1, 2004, p. 159.

¹⁸ Vezi, de exemplu, G. Wade, „An Early Age of Commerce in Southeast Asia, 900–1300 CE“, *Journal of Southeast Asia Studies*, 40/2, 2009, pp. 221–265.

¹⁹ S. Kumar, „The Ignored Elites: Turks, Mongols and a Persian Secretarial Class in the Early Delhi Sultanate“, *Modern Asian Studies*, 43/1, 2009, pp. 72–76.

²⁰ P. Buell, E. Anderson și C. Perry, *A Soup for the Qan: Chinese Dietary Medicine of the Mongol Era as Seen in Hu Szu-hui's Yin-shan Cheng-yao*, Londra, 2000.

²¹ P. Buell, „Steppe Foodways and History“, *Asian Medicine, Tradition and Modernity*, 2/2, 2006, pp. 179–180, 190.

²² P. Buell, „Mongolian Empire and Turkization: The Evidence of Food and Foodways“, în R. Amitai-Preiss (ed.), *The Mongol Empire and its Legacy*, Leiden, 1999, pp. 200–223.

²³ Allsen, *Commodity and Exchange*, pp. 1–2, 18; J. Paviot, „England and the Mongols (c. 1260–1330)“, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 10/3, 2000, pp. 317–318.

²⁴ P. Freedman, „Spices and Late-Medieval European Ideas of Scarcity and Value“, *Speculum*, 80/4, 2005, pp. 1209–1227.

²⁵ S. Halikowski-Smith, „The Mystification of Spices in the Western Tradition“, *European Review of History: Revue Européenne d'Histoire*, 8/2, 2001, pp. 119–125.

²⁶ A. Appadurai, „Introduction: Commodities and the Politics of Value“, în A. Appadurai (ed.), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge, 1986, pp. 3–63.

²⁷ Francesco Pegolotti, *Libro di divisamenti di paesi (e di misure di mercatantie)*, tr. H. Yule, *Cathay and the Way Thither*, 4 volume, Londra, 1913–1916, vol. 3, pp. 151–155. Vezi și J. Aurell, „Reading Renaissance Merchants' Handbooks: Confronting Professional Ethics and Social Identity“, în J. Ehmer și C. Lis (editori), *The Idea of Work in Europe from Antiquity to Modern Times*, Farnham, 2009, pp. 75–77.

²⁸ R. Prazniak, „Siena on the Silk Roads: Ambrozio Lorenzetti and the Mongol Global Century, 1250–1350“, *Journal of World History*, 21/2, 2010, pp. 179–181; M. Kupfer, „The Lost Wheel Map of Ambrogio Lorenzetti“, *Art Bulletin*, 78/2, 1996, pp. 286–310.

²⁹ Ibn Baṭṭūṭa, *al-Rihla*, traducere de H. Gibb, *The Travels of Ibn Battuta*, 4 vol., Cambridge, 1994, vol. 4, 22, pp. 893–894.

³⁰ E. Endicott-West, „The Yuan Government and Society“, *Cambridge History of China*, vol. 6, pp. 599–560.

³¹ Allsen, *Commodity and Exchange*, pp. 31–39.

³² C. Salmon, „Les Persans a l'extrémité orientale de la route maritime (Ile A.E. — XVIIe siècle)“, *Archipel*, 68, 2004, pp. 23–58; de asemenea, L. Yingsheng, „A Lingua Franca along the Silk Road: Persian Language in China between the 14th and the 16th Centuries“, în R. Kauz (ed.), *Aspects of the Maritime Silk Road from the Persian Gulf to the East China Sea*, Wiesbaden, 2010, pp. 87–95.

³³ F. Hirth și W. Rockhill, *Chau Ju-Kua: His Work on the Chinese and Arab Trade in the Twelfth and Thirteenth Centuries, Entitled Chu-fan-chi*, Sankt-Petersburg, 1911, pp. 124–125, 142–143, 151.

³⁴ Vezi R. Kauz, „The Maritime Trade of Kish during the Mongol Period“, în L. Komaroff (ed.), *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, Leiden, 2006, pp. 51–67.

³⁵ În limba română, vezi Marco Polo, *Milionul, cartea minunatelor călătorii ale lui Marco Polo*, traducere de Romolo Ottone, Editura Științifică, București, 1958; vezi și Ibn Baṭṭūṭa, 22, *Travels*, vol. 4, p. 894.

³⁶ Pentru informații referitoare la Marco Polo, vezi J. Critchley, *Marco Polo's Book*, Aldershot, 1992, și, mai recent, H. Vogel, *Marco Polo was in China: New Evidence from Currencies, Salts and Revenues*, Leiden, 2013.

³⁷ C. Wake, „The Great Ocean-Going Ships of Southern China in the Age of Chinese Maritime Voyaging to India, Twelfth to Fifteenth Centuries“, *International Journal of Maritime History*, 9/2, 1997, pp. 51–58.

³⁸ E. Schafer, „Tang“, în K. Chang (ed.), *Food in Chinese Culture: Anthropological and Historical Perspective*, New Haven, 1977, pp. 85–140.

³⁹ V. Tomalin, V. Sevakumar, M. Nair și P. Gopi, „The Thakkal-Kadakkapally Boat: An Archaeological Example of Medieval Ship Building in the Western Indian Ocean“, *International Journal of Nautical Archaeology*, 33/2, 2004, pp. 253–263.

⁴⁰ R. von Glahn, *Fountain of Fortune: Money and Monetary Policy in China 1000–1700*, Berkeley, 1996, p. 48.

⁴¹ A. Watson, „Back to Gold — and Silver“, *Economic History Review*, 20/1, 1967, pp. 26–27; I. Blanchard, *Mining, Metallurgy and Minting in the Middle Age: Continuing Afro-European Supremacy, 1250–1450*, Stuttgart, 2001, 3, pp. 945–948.

⁴² T. Sargent și F. Velde, *The Big Problem of Small Change*, Princeton, 2002, p. 166; J. Deyell, „The China Connection: Problems of Silver Supply in Medieval Bengal“, în J. Richards (ed.), *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern World*, Durham, NC, 1983; M. Allen, „The Volume of the English Currency, 1158–1470“, *Economic History Review*, 54/4, 2001, pp. 606–607.

⁴³ O demonstrează foarte clar cazul Japoniei în secolul al XIV-lea. Vezi A. Kuroda, „The Eurasian Silver Century, 1276–1359: Commensurability and Multiplicity“, *Journal of Global History*, 4, 2009, pp. 245–269.

⁴⁴ V. Fedorov, „Plague in Camels and its Prevention in the USSR“, *Bulletin of the World Health Organisation*, 23, 1960, pp. 275–281. Pentru experimente mai timpurii, vezi, de exemplu, A. Tseiss, „Infekzionnîe zabolevaniia u verbludov, neizvestnogo do sik por porishozdeniia“, *Vestnik mikrobiologii, epidemiologii i parazitologii*, 7/1, 1928, pp. 98–105.

⁴⁵ Boccaccio, *Decameronul*, traducere în română de Eta Boeriu, ESPLA, București, 1957.

⁴⁶ T. Ben-Ari, S. Neerinx, K. Gage, K. Kreppel, A. Laudisoit et al., „Plague and Climate: Scales Matter“, *PLoS Pathog.* 7/9, 2011, pp. 1–6. Vezi, totodată, B. Krasnov, I. Hohlova, L. Fielden și N. Burdelova, „Effect of Air Temperature and Humidity on the Survival of Pre-Imaginal Stages of Two Flea Species (Siphonaptera: Pulicidae)“, *Journal of Medical Entomology*, 38, 2001, pp. 629–637; K. Gage, T. Burkot, R. Eisen și E. Hayes, „Climate and Vector-Borne Diseases“, *American Journal of Preventive Medicine*, 35, 2008, pp. 436–450.

⁴⁷ N. Stenseth, N. Samia, H. Viljugrein, K. Kausrud, M. Begon et al., „Plague Dynamics are Driven by Climate Variation“, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 103, 2006, pp. 13110–13115.

⁴⁸ Unii specialiști sugerează că identificarea cea mai timpurie ar proveni de pe pietrele funerare dintr-un cimitir aflat în estul Kirgîzstanului, datând din anii 1330. S. Berry și N. Gulade, „La Peste noire dans l'Occident chrétien et musulman, 1347–1353“, *Canadian Bulletin of Medical History*, 25/2, 2008, p. 466. Totuși, acest lucru se bazează pe o neînțelegere. Vezi J. Norris, „East or West? The Geographic Origin of the Black Death“, *Bulletin of the History of Medicine*, 51, 1977, pp. 1–24.

⁴⁹ Gabriele de' Mussis, „Historia de Morbo“, în *The Black Death*, tr. R. Horrox, Manchester, 2001, pp. 14–17; M. Wheelis, „Biological Warfare at the 1346 Siege of Caffa“, *Emerging Infectious Diseases*, 8/9, 2002, pp. 971–975.

⁵⁰ M. de Piazza, *Chronica*, în Horrox, *Black Death*, pp. 35–41.

⁵¹ „Anonimale Chronicle“, în Horrox, *Black Death*, p. 62.

⁵² John din Reading, „Chronica“, în Horrox, *Black Death*, p. 74.

⁵³ Ibn al-Wardī, „Risālat al-naba' 'an al-waba“, citat de B. Dols, *The Black Death in the Middle East*, Princeton, 1977, pp. 57–63.

⁵⁴ M. Dods, „Ibn al-Wardī's «Risalah al-naba» an al-waba“, în D. Kouymjian (ed.), *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History*, Beirut, 1974, p. 454.

⁵⁵ B. Dols, *Black Death in the Middle East*, pp. 160–161.

⁵⁶ Boccaccio, *Decameronul*.

⁵⁷ De' Mussis, *Historia de Morbo*, p. 20; „Continuation Novimontensis“, în *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, 9, p. 675.

⁵⁸ John Clynn, „Annalium Hibernae Chronicon“, în Horrox, *Black Death*, p. 82.

⁵⁹ Louis Heylgen, *Breve Chronicon Clerici Anonymi*, în Horrox, *Black Death*, pp. 41–42.

⁶⁰ Horrox, *Black Death*, pp. 44, 117–118; Dols, *Black Death in the Middle East*, p. 126.

⁶¹ Bengt Knutsson, „A Little Book for the Pestilence“, în Horrox, *Black Death*, p. 176; John din Reading, *Chronica*, pp. 133–134.

⁶² S. Simonsohn (ed.), *The Apostolic See and the Jews: Documents, 492–1404*, Toronto, 1988, 1, nr. 373.

⁶³ Vezi, în general, O. Benedictow, *The Black Death, 1346–1353: The Complete History*, Woodbridge, 2004, pp. 380 și urm.

⁶⁴ O. Benedictow, „Morbidity in Historical Plague Epidemics“, *Population Studies*, 41, 1987, pp. 401–431; idem, *What Disease was Plague? On the Controversy over the Microbiological Identity of Plague Epidemics of the Past*, Leiden, 2010, mai ales, pp. 289 și urm.

⁶⁵ Petrarca, *Epistolae*, în Horrox, *Black Death*, p. 248.

⁶⁶ „Historia Roffensis“, în Horrox, *Black Death*, p. 70.

⁶⁷ S. Pamuk, „Urban Real Wages around the Eastern Mediterranean in Comparative Perspective, 1100–2000“, *Research in Economic History*, 12, 2005, pp. 213–232.

⁶⁸ S. Pamuk, „The Black Death and the Origins of the «Great Divergence» across Europe, 1300–1600“, *European Review of Economic History*, 11, 2007, pp. 308–309; S. Epstein, *Freedom and Growth: The Rise of States and Markets in Europe, 1300–1750*, Londra, 2000, pp. 19–26. Vezi și M. Bailey, „Demographic Decline in Late Medieval England: Some Thoughts on Recent Research“, *Economic History Review*, 49, 1996, pp. 1–19.

⁶⁹ H. Miskimin, *The Economy of Early Renaissance Europe, 1300–1460*, Cambridge, 1975; D. Herlihy, *The Black Death and the Transformation of the West*, Cambridge, 1997.

⁷⁰ D. Herlihy, „The Generation in Medieval History“, *Viator*, 5, 1974, pp. 347–364.

⁷¹ Pentru criza din Egipt și Levant, vezi A. Sabra, *Poverty and Charity in Medieval Islam: Mamluk Egypt 1250–1517*, Cambridge, 2000.

⁷² DeWitte, „Mortality Risk and Survival in the Aftermath of the Medieval Black Death“, *Plos One*, 9/5, 2014, pp. 1–8. Pentru îmbunătățirea dietelor, vezi T. Stone, „The Consumption of Field Crops in Late Medieval England“, în C. Woolgar, D. Serjeantson și T. Waldron (editori), *Food in Medieval England: Diet and Nutrition*, Oxford, 2006, pp. 11–26.

⁷³ Epstein, *Freedom and Growth*, pp. 49–68; Van Bavel, „People and Land: Rural Population Developments and Property Structures in the Low Countries, c. 1300 — c. 1600“, *Continuity and Change*, 17, 2002, pp. 9–37.

⁷⁴ Pamuk, „Urban Real Wages“, pp. 310–311.

⁷⁵ Anna Bijns, „Unyoked is Best! Happy the Woman without a Man“, în K. Wilson, *Women Writers of the Renaissance and Reformation*, Athens, 1987, p. 382. Vezi, totodată, T. de Moor și J. Luiten van Zanden, „Girl Power: The European Marriage Pattern and Labour Markets in the North Sea Region in the Late Medieval and Early Modern Period“, *Economic History Review*, 2009, pp. 1–33.

⁷⁶ J. de Vries, „The Industrial Revolution and the Industrious Revolution“, *Journal of Economic History*, 54/2, 1994, pp. 249–270; J. Luiten van Zanden, „The «Revolt of the Early Modernists» and the «First Modern Economy»: An Assessment“, *Economic History Review*, 55, 2002, pp. 619–641.

⁷⁷ E. Ashtor, „The Volume of Mediaeval Spice Trade“, *Journal of European Economic History*, 9, 1980, pp. 753–757; idem, „Profits from Trade with the Levant in the Fifteenth Century“, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 38, 1975, pp. 256–287; Freedman, „Spices and Late Medieval European Ideas“, pp. 1212–1215.

⁷⁸ Pentru importurile venețiene de pigmenți, vezi L. Matthew, „«Vendecolori a Venezia»: The Reconstruction of a Profession“, *Burlington Magazine*, 114/1196, 2002, pp. 680–686.

⁷⁹ Marin Sanudo, „Laus Urbis Venetae“, în A. Aricò (ed.), *La città di Venetia (De origine, situ et magistratibus Urbis Venetae) 1493–1530*, Milano, 1980, pp. 21–23; pentru schimbările spațiului interior în această perioadă, vezi R. Good, „Double Staircases and the Vertical Distribution of Housing in Venice 1450–1600“, *Architectural Research Quarterly*, 39/1, 2009, pp. 73–86.

⁸⁰ B. Krekic, „L'Abolition de l'esclavage à Dubrovnik (Raguse) au XVe siècle: mythe ou réalité?“, *Byzantinische Forschungen*, 12, 1987, pp. 309–317.

⁸¹ S. Mosher Stuard, „Dowry Increase and Increment in Wealth in Medieval Ragusa (Dubrovnik)“, *Journal of Economic History*, 41/4, 1981, pp. 795–811.

⁸² M. Abraham, *Two Medieval Merchant Guilds of South India*, New Delhi, 1988.

⁸³ Ma Huan, Ying-yai sheng-lan, tr. J. Mills, *The Overall Survey of the Ocean's Shores*, Cambridge, 1970, p. 140.

⁸⁴ T. Sen, „The Formation of Chinese Maritime Networks to Southern Asia, 1200–1450“, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 49/4, 2006, pp. 427, 439–440; H. Ray, *Trade and Trade Routes between India and China, c. 140 BC — AD 1500*, Calcutta, 2003, pp. 177–205.

⁸⁵ H. Tsai, *The Eunuchs in the Ming Dynasty*, New York, 1996, p. 148; T. Ju-kang, „Cheng Ho's Voyages and the Distribution of Pepper in China“, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 2, 1981, pp. 186–197.

⁸⁶ W. Atwell, „Time, Money and the Weather: Ming China and the «Great Depression» of the Mid-Fifteenth Century“, *Journal of Asia Studies*, 61/1, 2002, p. 86.

⁸⁷ T. Brook, *The Troubled Empire: China in the Yuan and Ming Dynasties*, Cambridge, MA, 2010, pp. 107–109.

⁸⁸ Ruy González de Clavijo, „Embajada a Tamerlán“, tr. G. Le Strange, în *Embassy to Tamerlane 1403–1406*, Londra, 1928, 11, pp. 208–209.

⁸⁹ *Ibid.*, 14, p. 270.

⁹⁰ *Ibid.*, pp. 291–292. Pentru diseminarea viziunii lui Timur Lenk asupra artei și arhitecturii, vezi T. Lentz și G. Lowry, *Timur and the Princely Vision: Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*, Los Angeles, 1989, pp. 159–232.

⁹¹ Khvând Mîr, „Habibu's-siyar“, tom III, ed. și tr. W. Thackston, *The Reign of the Mongol and the Turk*, 2 volume, Cambridge, MA, 1994, vol. 1, p. 294; D. Roxburgh, „The «Journal» of Ghiyath al-Din Naqqash, Timurid Envoy to Khan Balîgh, and Chinese Art and Architecture“, în L. Saurma-Jeltsch și A. Eisenbeiss (editori), *The Power of Things and the Flow of Cultural Transformations: Art and Culture between Europe and Asia*, Berlin, 2010, p. 90.

⁹² R. Lopez, H. Miskimin și A. Udovitch, „England to Egypt, 1350–1500: Long-Term Trends and Long-Distance Trade“, în M. Cook (ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*, Londra, 1970, pp. 93–128; J. Day, „The Great Bullion Famine“, *Past & Present*, 79, 1978, pp. 3–54; J. Munro, „Bullion Flows and Monetary Contraction in Late-Medieval England and the Low Countries“, în J. Richards (ed.), *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern Worlds*, Durham, NC, 1983, pp. 97–158.

⁹³ R. Huang, *Taxation and Governmental Finance in Sixteenth-Century Ming China*, Cambridge, 1974, pp. 48–51.

⁹⁴ T. Brook, *The Confusions of Pleasure: Commerce and Culture in Ming China*, Berkeley, 1998.

⁹⁵ N. Sussman, „Debasements, Royal Revenues and Inflation in France during the Hundred Years War, 1415–1422“, *Journal of Economic History*, 53/1, 1993, pp. 44–70; idem, „The Late Medieval Bullion Famine Reconsidered“, *Journal of Economic History*, 58/1, 1998, pp. 126–154.

⁹⁶ R. Wicks, „Monetary Developments in Java between the Ninth and Sixteenth Centuries: A Numismatic Perspective“, *Indonesia*, 42, 1986, pp. 59–65; J. Whitmore, „Vietnam and the Monetary Flow of Eastern Asia,

Thirteenth to Eighteenth Centuries“, în Richards, *Precious Metal*, pp. 363–93; J. Deyell, „The China Connection: Problems of Silver Supply in Medieval Bengal“, în Richards, *Precious Metal*, pp. 207–227.

⁹⁷ Arwell, „Time, Money and the Weather“, pp. 92–96.

⁹⁸ A. Vasiliev, „Medieval Ideas of the End of the World: West and East“, *Byzantion*, 16, 1942–1943, pp. 497–499; D. Strémoukhoff, „Moscow the Third Rome: Sources of the Doctrine“, *Speculum*, 1953, p. 89; „Drevnie russkie pashalii na os'muiu tisiahu let ot sotvereniiia mira“, *Pravoslavnyi Sobesednik*, 3, 1860, pp. 333–334.

⁹⁹ A. Bernáldez, *Memorias de los reyes católicos*, ed. M. Gómez-Moreno și J. Carriazo, Madrid, 1962, p. 254.

¹⁰⁰ I. Aboab, *Nomologia, o Discursos legales compuestos*, Amsterdam, 1629, p. 195; D. Altabé, *Spanish and Portuguese Jewry before and after 1492*, Brooklyn, 1983, p. 45.

¹⁰¹ Freedman, „Spices and Late Medieval European Ideas“, pp. 1220–1227.

¹⁰² V. Flint, *The Imaginative Landscape of Christopher Columbus*, Princeton, 1992, pp. 47–64.

¹⁰³ C. Delaney, „Columbus's Ultimate Goal: Jerusalem“, *Comparative Studies in Society and History*, 48, 2006, pp. 260–262.

¹⁰⁴ *Ibid.*, pp. 264–265; M. Menocal, *The Arabic Role in Medieval Literary History: A Forgotten Heritage*, Philadelphia, 1987, p. 12. Pentru textul scrisorilor de prezentare, vezi S. Morison, *Journals and Other Documents on the Life and Voyages of Christopher Columbus*, New York, 1963, p. 30.

CAPITOLUL I I: DRUMUL AURULUI

¹ O. Dunn și J. Kelley (editori și traducători), *The Diario of Christopher Columbus' First Voyage to America, 1492–1493*, Norman, OK, 1989, p. 19.

² Ibn al-Faqih, în N. Levtzion și J. Hopkins (editori), *Corpus of Early Arabic Sources for West African History*, Cambridge, 1981, p. 28.

³ R. Messier, *The Almoravids and the Meanings of Jihad*, Santa Barbara, 2010, pp. 21–34. Vezi și idem, „The Almoravids: West African Gold and the Gold Currency of the Mediterranean Basin“, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, nr. 17, 1974, pp. 31–47.

⁴ V. Monteil, „Routier de l'Afrique blanche et noire du Nord-Ouest: al-Bakri (cordue 1068)“, *Bulletin de l'Institut Fondamental d'Afrique Noire*, nr. 30/1, 1968, p. 74; I. Wilks, „Wangara, Akan and Portuguese in the Fifteenth and Sixteenth Centuries. 1. The Matter of Bitu“, *Journal of African History*, nr. 23/3, 1982, pp. 333–334.

⁵ N. Levtzion, „Islam in West Africa“, în W. Kasinec și M. Polushin (editori), *Expanding Empires: Cultural Interaction and Exchange in World Societies from Ancient to Early Modern Times*, Wilmington, 2002, pp. 103–114; T. Lewicki, „The Role of the Sahara and Saharans in the Relationship between North

and South“, în M. El Fasi (ed.), *Africa from the Seventh to Eleventh Centuries*, Londra, 1988, pp. 276–313.

⁶ S. Mody Cissoko, „L'Intelligentsia de Tombouctou aux 15e et 16e siècles“, *Présence Africaine*, nr. 72, 1969, pp. 48–72. Manuscrisele au fost catalogate în secolul al XVI-lea de Muḥammad al-Wangarī și formează o parte a magnificei colecții ce aparține, până în prezent, descendenților săi; informațiile potrivit cărora documentele ar fi fost distruse de tuaregi în 2012 s-au dovedit eronate.

⁷ Ibn Faḍl Allāh al-‘Umarī, *Masālik al-abṣār fi mamālik al-amṣār*, traducere de Levzion și Hopkins, *Corpus of Early Arabic Sources*, pp. 270–271. Scăderea valorii aurului este observată peste tot de autorii contemporani; pentru o opinie diferită, vezi W. Schultz, „Mansa Musa's Gold in Mamluk Cairo: A Reappraisal of a World Civilizations Anecdote“, în J. Pfeiffer și S. Quinn (editori), *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East: Studies in Honor of John E. Woods*, Wiesbaden, 2006, pp. 451–457.

⁸ Ibn Baṭṭūṭa, *Travels*, vol. 25, 4, p. 957.

⁹ B. Kreutz, „Ghost Ships and Phantom Cargoes: Reconstructing Early Amalfitan Trade“, *Journal of Medieval History*, nr. 20, 1994, pp. 347–357; A. Fromherz, „North Africa and the Twelfth-Century Renaissance: Christian Europe and the Almohad Islamic Empire“, *Islam and Christian Muslim Relations*, nr. 20/1, 2009, pp. 43–59; D. Abulafia, „The Role of Trade in Muslim-Christian Contact during the Middle Ages“, în D. Agius și R. Hitchcock (editori), *The Arab Influence in Medieval Europe*, Reading, 1994, pp. 1–24.

¹⁰ Vezi lucrarea de pionierat a lui M. Horton, *Shanga: The Archaeology of a Muslim Trading Community on the Coast of East Africa*, Londra, 1996; vezi și S. Guérin, „Forgotten Routes? Italy, Ifriqiya and the Trans-Saharan Ivory Trade“, *Al-Masāq*, nr. 25/1, 2013, pp. 70–91.

¹¹ D. Dwyer, *Fact and Legend in the Catalan Atlas of 1375*, Chicago, 1997; J. Messing, „Observations and Beliefs: The World of the Catalan Atlas“, în J. Levenson (ed.), *Circa 1492: Art in the Age of Exploration*, New Haven, 1991, p. 27.

¹² S. Halikowski Smith, „The Mid-Atlantic Islands: A Theatre of Early Modern Ecocide“, *International Review of Social History*, nr. 65, 2010, pp. 51–77; J. Lúcio de Azevedo, *Epocas de Portugal Económico*, Lisabona, 1973, pp. 222–223.

¹³ F. Barata, „Portugal and the Mediterranean Trade: A Prelude to the Discovery of the «New World»“, *Al-Masāq*, nr. 17/2, 2005, pp. 205–219.

¹⁴ „Crisoarea regelui Dinis al Portugaliei, 1293“, în J. Marques, *Descobrimientos Portugueses — Documentos para a sua Historia*, 3 volume, Lisabona, 1944–1971, vol. 1, nr. 29; pentru rutele mediteraneene, vezi C.-E. Dufourcq, „Les Communications entre les royaumes chrétiens et les pays de l'Occident musulman dans les derniers siècles du Moyen Age“, *Les Communications dans la Péninsule Ibérique au Moyen Age. Actes du Colloque*, Paris, 1981, pp. 30–31.

¹⁵ Gomes Eanes de Zurara, *Cronica da Tomada de Ceuta*, Lisabona, 1992, pp. 271–276; A. da Sousa, „Portugal“, în P. Fouracre et al. (editori), *The*

New Cambridge Medieval History, 7 volume, Cambridge, 1995–2005, vol. 7, pp. 636–637.

¹⁶ A. Dinis (ed.), *Monumenta Henricina*, 15 volume, Lisabona, 1960–1974, vol. 12, pp. 73–74, traducere de P. Russell, *Prince Henry the Navigator: A Life*, New Haven, 2000, p. 121.

¹⁷ P. Hair, *The Founding of the Castelo de São Jorge da Mina: An Analysis of the Sources*, Madison, 1994.

¹⁸ J. Dias, „As primeiras penetrações portuguesas em África“, în L. de Albuquerque (ed.), *Portugal no Mundo*, 6 volume, Lisabona, 1989, vol. 1, pp. 281–289.

¹⁹ M.-T. Seabra, *Perspectives da colonização portuguesa na costa ocidental Africana: análise organizacional de S. Jorge da Mina*, Lisabona, 2000, pp. 80–93; Z. Cohen, „Administração das ilhas de Cabo Verde e seu Distrito no Segundo Século de Colonização (1560–1640)“, în M. Santos (ed.), *Historia Geral de Cabo Verde*, 2 volume, 1991, vol. 2, pp. 189–224.

²⁰ L. McAlister, *Spain and Portugal in the New World, 1492–1700*, Minneapolis, MN, 1984, pp. 60–63; J. O'Callaghan, „Castile, Portugal, and the Canary Islands: Claims and Counterclaims“, *Viator*, nr. 24, 1993, pp. 287–310.

²¹ Gomes Eanes de Zurara, *Crónica de Guiné*, traducere de C. Beazley, *The chronicle of the discovery and conquest of Guinea*, 2 volume, Londra, 1896–1899, 18, vol. 1, p. 61. Pentru Portugalia în această perioadă, vezi M.-J. Tavares, *Estudos de História Monetária Portuguesa (1383–1438)*, Lisabona, 1974; F. Barata, *Navegação, comércio e relações políticas: os portugueses no Mediterrâneo ocidental (1385–1466)*, Lisabona, 1998.

²² Gomes Eanes de Zurara, *Chronicle*, 25, vol. 1, pp. 81–82. Pentru comentarii despre această sursă complexă, L. Barreto, „Gomes Eanes de Zurara e o problema da Crónica da Guiné“, *Studia*, nr. 47, 1989, pp. 311–369.

²³ A. Saunders, *A Social History of Black Slaves and Freeman in Portugal, 1441–1555*, Cambridge, 1982; T. Coates, *Convicts and Orphans: Forces and State-Sponsored Colonizers in the Portuguese Empire, 1550–1755*, Stanford, 2001.

²⁴ Gomes Eanes de Zurara, *Chronicle*, 87, vol. 2, p. 259.

²⁵ *Ibid.*, 18, vol. 1, p. 62.

²⁶ H. Hart, *Sea Road to the Indies: An Account of the Voyages and Exploits of the Portuguese Navigators, Together with the Life and Times of Dom Vasco da Gama, Capitao Mór, Viceroy of India and Count of Vidigueira*, New York, 1950, pp. 44–45.

²⁷ Gomes Eanes de Zurara, *Chronicle*, 87, vol. 2, p. 259.

²⁸ J. Cortés López, „El tiempo africano de Cristóbal Colón“, *Studia Historica*, nr. 8, 1990, pp. 313–326.

²⁹ A. Brásio, *Monumenta Missionaria Africana*, 15 volume, Lisabona, 1952, vol. 1, pp. 84–85.

³⁰ Ferdinand Columbus, *The Life of the Admiral Christopher Columbus by his Son Ferdinand*, traducere de B. Keen, New Brunswick, NJ, 1992, p. 35; C. Delaney, *Columbus and the Quest for Jerusalem*, Londra, 2012, pp. 48–49.

³¹ C. Jane (editor și traducător), *Select Documents Illustrating the Four Voyages of Columbus*, 2 volume, Londra, 1930–1931, vol. 1, pp. 2–19.

³² O. Dunn și J. Kelley (editori și traducători), *The Diario of Christopher Columbus's First Voyage to America, 1492–3*, Norman, OK, 1989, p. 67.

³³ *Ibid.*, pp. 143–145.

³⁴ W. Phillips și C. Rahn Phillips, *Worlds of Christopher Columbus*, Cambridge, 1992, p. 185. Pentru publicarea scrisorii în întreaga Europă, R. Hirsch, „Printed Reports on the Early Discoveries and their Reception”, în M. Allen și R. Benson (editori), *First Images of America: The Impact of the New World on the Old*, New York, 1974, pp. 90–91.

³⁵ M. Zamora, „Christopher Columbus' «Letter to the Sovereigns»: Announcing the Discovery”, în S. Greenblatt (ed.), *New World Encounters*, Berkeley, 1993, p. 7.

³⁶ Delaney, *Columbus and the Quest for Jerusalem*, p. 144.

³⁷ Bartolomé de las Casas, *Historia de las Indias*, 1.92, traducere de P. Sullivan, *Indian Freedom: The Cause of Bartolome de las Casas, 1484–1566*, Kansas City, 1995, pp. 33–34.

³⁸ E. Vilches, „Columbus' Gift: Representations of Grace and Wealth and the Enterprise of the Indies”, *Modern Language Notes*, nr. 119/2, 2004, pp. 213–214.

³⁹ C. Sauer, *The Early Spanish Main*, Berkeley, 1966, p. 109.

⁴⁰ L. Formisano (ed.), *Letters from a New World: Amerigo Vespucci's Discovery of America*, New York, 1992, p. 84; M. Perri, „«Ruined and Lost»: Spanish Destruction of the Pearl Coast in the Early Sixteenth Century”, *Environment and History*, nr. 15, 2009, pp. 132–134.

⁴¹ Dunn și Kelley, *The Diario of Christopher Columbus's First Voyage*, p. 235.

⁴² *Ibid.*, pp. 285–287.

⁴³ *Ibid.*, pp. 235–237.

⁴⁴ Bartolomé de las Casas, *Historia*, 3.29, p. 146.

⁴⁵ Francisco López de Gómara, *Cortés: The Life of the Conqueror by his Secretary*, traducere de L. Byrd Simpson, Berkeley, 1964, vol. 27, p. 58.

⁴⁶ Bernardino de Sahagún, *Florentine Codex: General History of the Things of New Spain. Book 12*, traducere de A. Anderson și C. Dibble, Santa Fe, NM, 1975, p. 45; R. Wright (trad.), *Stolen Continents: Five Hundred Years of Conquest and Resistance in the Americas*, New York, 1992, p. 29.

⁴⁷ S. Gillespie, *The Aztec Kings: The Construction of Rulership in Mexican History*, Tucson, AZ, 1989, pp. 173–207; C. Townsend, „Burying the White Gods: New Perspectives on the Conquest of Mexico”, *American Historical Review*, nr. 108/3, 2003, pp. 659–687.

⁴⁸ Un desen păstrat acum la Huntington Art Gallery din Austin, Texas, îl înfățișează pe Cortés întâmpinându-l pe Xicotencatl, conducătorul din Tlaxcala, care spera să primească sprijin de la noii sosiți pentru a-și întări puterea în America Centrală.

⁴⁹ J. Ginés de Sepúlveda, *Demócrates Segundo o de la Justas causas de la Guerra contra los indios*, editor A. Losada, Madrid, 1951, pp. 35, 33. Comparația cu maimuțele a fost stearsă din manuscrisul folosit de Losada, A. Pagden, *Natural Fall of Man: The American Indian and the Origins of Comparative Ethnology*, Cambridge, 1982, p. 231, n. 45.

⁵⁰ Sahagún, *Florentine Codex*, 12, p. 49; Wright (tr.), *Stolen Continents*, pp. 37–38.

⁵¹ Sahagún, *Florentine Codex*, 12, pp. 55–56.

⁵² I. Rouse, *The Tainos: Rise and Decline of the People who Greeted Columbus*, New Haven, 1992; N.D. Cook, *Born to Die: Disease and New World Conquest, 1492–1650*, Cambridge, 1998.

⁵³ R. McCaa, „Spanish and Nahuatl Views on Smallpox and Demographic Catastrophe in Mexico“, *Journal of Interdisciplinary History*, nr. 25, 1995, pp. 397–431. În general, vezi A. Crosby, *The Columbian Exchange: Biological and Cultural Consequences of 1492*, Westport, CT, 2003.

⁵⁴ Bernardino de Sahagún, *Historia general de las cosas de Nueva España*, Ciudad de México, 1992, p. 491; López de Gómara, *Life of the Conqueror*, 141–2, pp. 285–287.

⁵⁵ Cook, *Born to Die*, pp. 15–59. De asemenea, Crosby, *Columbian Exchange*, pp. 56, 58; C. Merbs, „A New World of Infectious Disease“, *Yearbook of Physical Anthropology*, nr. 35/3, 1993, p. 4.

⁵⁶ Fernández de Enciso, *Suma de geografía*, citat de E. Vilches, *New World Gold: Cultural Anxiety and Monetary Disorder in Early Modern Spain*, Chicago, 2010, p. 24.

⁵⁷ V. von Hagen, *The Aztec: Man and Tribe*, New York, 1961, p. 155.

⁵⁸ P. Cieza de León, *Crónica del Perú*, traducere de A. Cook și N. Cook, *The Discovery and Conquest of Peru*, Durham, NC, 1998, p. 361.

⁵⁹ Pentru Diego de Ordás, vezi C. García, *Vida del Comendador Diego de Ordaz, Descubridor del Orinoco*, Ciudad de México, 1952.

⁶⁰ A. Barrera, „Empire and Knowledge: Reporting from the New World“, *Colonial Latin American Review*, nr. 15/1, 2006, pp. 40–41.

⁶¹ H. Rabe, *Deutsche Geschichte 1500–1600. Das Jahrhundert der Glaubensspaltung*, München, 1991, pp. 149–153.

⁶² „Scrisoarea lui Pietro Pasqualigo“, în J. Brewer (ed.), *Letters and Papers, Foreign and Domestic, of the Reign of Henry VIII*, 23 volume, Londra, 1867, vol. 1, 1, pp. 116–117.

⁶³ Pentru Anne Boleyn, în *Calendar of State Papers and Manuscripts, Relating to English Affairs, Existing in the Archives and Collections of Venice, and in Other Libraries of Northern Italy*, ed. R. Brown et al., 38 volume, Londra, 1970, vol. 4, p. 824.

⁶⁴ Francisco López de Gómara, *Historia general de las Indias*, ed. J. Gurría Lacroix, Caracas, 1979, vol. 1, p. 7.

⁶⁵ Pedro Mexía, *Historia del emperador Carlos V*, ed. J. de Mata Carrizo, Madrid, 1945, p. 543. Vezi și Vilches, *New World Gold*, p. 26.

⁶⁶ F. Ribeiro da Silva, *Dutch and Portuguese in Western Africa: Empires, Merchants and the Atlantic System, 1580–1674*, Leiden, 2011, pp. 116–117; Coates, *Convicts and Orphans*, pp. 42–62.

⁶⁷ E. Donnan (ed.), *Documents Illustrative of the History of the Slave Trade to America*, 4 volume, Washington, DC, 1930, vol. 1, pp. 41–42.

⁶⁸ B. Davidson, *The Africa Past: Chronicles from Antiquity to Modern Times*, Boston, 1964, pp. 194–197.

⁶⁹ Brásio, *Missionaria Africana*, vol. 1, pp. 521–527.

⁷⁰ A. Pagden, *Spanish Imperialism and the Political Imagination: Studies in European and Spanish-American Social and Political Theory, 1513–1830*, New Haven, 1990.

⁷¹ „Scrisoarea lui Manoel da Nóbrega“, citată de T. Botelho, „Labour Ideologies and Labour Relations in Colonial Portuguese America, 1500–1700“, *International Review of Social History*, nr. 56, 2011, p. 288.

⁷² M. Cortés, *Breve compendio de la sphere y el arte de navegar*, citat de Vilches, *New World Gold*, pp. 24–25.

⁷³ R. Pieper, *Die Vermittlung einer neuen Welt: Amerika im Nachrichtennetz des Habsburgischen Imperiums, 1493–1598*, Mainz, 2000, pp. 162–210.

⁷⁴ Diego de Haëdo, *Topografia e historia general de Arge*, traducere de H. de Grammont, *Histoire des rois d'Alger*, Paris, 1998, vol. 1, p. 18.

⁷⁵ E. Lyon, *The Enterprise of Florida: Pedro Menéndez de Avilés and the Spanish Conquest of 1565–1568*, Gainesville, FL, 1986, pp. 9–10.

⁷⁶ Jose de Acosta, *Historia natural y moral de las Indias*, în Vilches, *New World Gold*, p. 27.

CAPITOLUL 12: DRUMUL ARGINTULUI

¹ H. Miskimin, *The Economy of Later Renaissance Europe, 1460–1600*, Cambridge, 1977, p. 32; J. Munro, „Precious Metals and the Origins of the Price Revolution Reconsidered: The Conjecture of Monetary and Real Forces in the European Inflation of the Early to Mid-16th Century“, în C. Núñez (ed.), *Monetary History in Global Perspective, 1500–1808*, Sevilla, 1998, pp. 35–50; H. İnalcık, „The Ottoman State: Economy and Society, 1300–1600“, în H. İnalcık și D. Quataert (editori), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*, Cambridge, 1994, pp. 58–60.

² P. Spufford, *Money and its Use in Medieval Europe*, Cambridge, 1988, p. 377.

³ Ch'oe P'u, *Ch'oe P'u's Diary: A Record of Drifting Across the Sea*, tr. J. Meskill, Tucson, AZ, 1965, pp. 93–94.

⁴ Vélez de Guevara, *El diablo conjuelo*, citat în R. Pike, „Seville in the Sixteenth Century“, *Hispanic American Historical Review*, 41/1, 1961, p. 6.

⁵ Francisco de Ariño, *Sucesos de Sevilla de 1592 a 1604*, în *ibid.*, pp. 12–13; Vilches, *New World Gold*, pp. 25–26.

⁶ G. de Correa, *Lendas de Índia*, 4 volume, Lisboa, 1858–1864, vol. 1, p. 7; A. Baião și K. Cintra, *Ásia de João de Barros: dos feitos que os portugueses fizeram no descobrimento e conquista dos mares e terras do Oriente*, 4 volume, Lisboa, 1988–, 1, pp. 1–2.

⁷ A. Velho, *Roteiro da Primeira Viagem de Vasco da Gama*, ed. N. Águas, Lisboa, 1987, p. 22.

⁸ S. Subrahmanyam, *The Career and Legend of Vasco da Gama*, Cambridge, 1997, pp. 79–163.

⁹ Velho, *Roteiro de Vasco da Gama*, pp. 54–55.

¹⁰ *Ibid.*, p. 58.

¹¹ S. Subrahmanyam, „The Birth-Pangs of Portuguese Asia: Revisiting the Fateful «Long Decade» 1498–1509“, *Journal of Global History*, 2, 2007, p. 262.

¹² Velho, *Roteiro de Vasco da Gama*, p. 60.

¹³ Vezi Subrahmanyam, *Vasco da Gama*, pp. 162–163, 194–195.

¹⁴ Scrisoarea regelui Manuel, citată de Subrahmanyam, *Vasco da Gama*, p. 165.

¹⁵ B. Diffie și G. Winius, *Foundations of the Portuguese Empire, 1415–1580*, Oxford, 1977, pp. 172–174; M. Newitt, *Portugal in European and World History*, 2009, pp. 62–65; Delaney, *Columbus and the Quest for Jerusalem*, pp. 124–125; J. Brotton, *Trading Territories: Mapping the Early Modern World*, Londra, 1997, pp. 71–72.

¹⁶ M. Guedes, „Estreito de Magalhães“, în L. Albuquerque și F. Domingues (editori), *Dicionário de história dos descobrimentos portugueses*, 2 volume, Lisboa, 1994, vol. 2, pp. 640–644.

¹⁷ M. Newitt, *A History of Portuguese Overseas Expansion, 1400–1668*, Londra, 2005, pp. 54–57; A. Teixeira da Mota (ed.), *A viagem de Fernão de Magalhães e a questão das Molucas*, Lisboa, 1975.

¹⁸ R. Finlay, „Crisis and Crusade in the Mediterranean: Venice, Portugal, and the Cape Route to India (1498–1509)“, *Studi Veneziani*, 28, 1994, pp. 45–90.

¹⁹ Girolamo Priuli, *I Diarii di Girolamo Priuli*, traducere de D. Weinstein, *Ambassador from Venice*, Minneapolis, 1960, pp. 29–30.

²⁰ „La lettre de Guido Detti“, în P. Teyssier și P. Valentin, *Voyages de Vasco da Gama: Relations des expéditions de 1497–1499 et 1502–1503*, Paris, 1995, pp. 183–188.

²¹ „Relazione delle Indie Orientali di Vincenzo Quirini nel 1506“, în E. Albèri, *Le relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato durante il secolo decimosesto*, 15 volume, Florența, 1839–1863, 15, pp. 3–19; Subrahmanyam, „Birth-Pangs of Portuguese Asia“, p. 265.

²² P. Johnson Brummett, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*, Albany, NY, 1994, pp. 33–36; Subrahmanyam, „Birth-Pangs of Portuguese Asia“, p. 274.

²³ G. Ramusio, „Navigazione verso le Indie Orientali di Tomé Lopez“, în M. Milanese (ed.), *Navigazioni e viaggi*, Torino, 1978, pp. 683–693; Subrahmanyam, *Vasco da Gama*, p. 205.

²⁴ D. Agius, „Qalhat: A Port of Embarkation for India“, în S. Leder, H. Kilpatrick, B. Martel-Thoumian și H. Schöning (editori), *Studies in Arabic and Islam*, Leuven, 2002, p. 278.

²⁵ C. Silva, *O Fundador do 'Estado Português da Índia, D. Francisco de Almeida, 1457 (?)–1510*, Lisabona, 1996, p. 284.

²⁶ J. Aubin, „Un Nouveau Classique: l'anonyme du British Museum“, în J. Aubin (ed.), *Le Latin et l'astrolabe: recherches sur le Portugal de la Renaissance, son expansion en Asie et les relations internationales*, Lisabona, 1996, vol. 2, p. 553; S. Subrahmanyam, „Letters from a Sinking Sultan“, în L. Thomasz (ed.), *Aquém e Além da Taprobana: Estudos Luso-Orientais à Memória de Jean Aubin e Denys Lombard*, Lisabona, 2002, pp. 239–269.

²⁷ Silva, *Fundador do „Estado Português da Índia“*, pp. 387–388. Pentru țintele și strategiile portugheze în Atlantic, Golful Persic și dincolo, vezi F. Bethencourt și D. Curto, *Portuguese Oceanic Expansion, 1400–1800*, Cambridge, 2007.

²⁸ G. Scammell, *The First Imperial Age: European Overseas Expansion, c. 1400–1715*, Londra, 1989, p. 79.

²⁹ A. Hamdani, „An Islamic Background to the Voyages of Discovery“, în S. Khadra Jayyusi (ed.), *The Legacy of Muslim Spain*, Leiden, 1992, p. 288. Pentru importanța Malaccăi înainte de cucerirea portugheză, K. Hall, „Local and International Trade and Traders in the Straits of Melaka Region: 600–1500“, *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 47/2, 2004, pp. 213–260.

³⁰ S. Subrahmanyam, „Commerce and Conflict: Two Views of Portuguese Melaka in the 1620s“, *Journal of Southeast Asian Studies*, 19/1, 1988, pp. 62–79.

³¹ Atwell, „Time, Money and the Weather“, p. 100.

³² P. de Vos, „The Science of Spices: Empiricism and Economic Botany in the Early Spanish Empire“, *Journal of World History*, 17/4, 2006, p. 410.

³³ Umar ibn Muḥammad, *Rawḍ al-āṭir fi nuzhat al-khāṭir*, traducere de R. Burton, *The Perfumed Garden of the Shaykh Nefzawi*, New York, 1964, p. 117.

³⁴ F. Lane, „The Mediterranean Spice Trade: Further Evidence of its Revival in the Sixteenth Century“, *American Historical Review*, 45/3, 1940, pp. 584–585; M. Pearson, *Spices in the Indian Ocean World*, Aldershot, 1998, p. 117.

³⁵ Lane, „Mediterranean Spice Trade“, pp. 582–583.

³⁶ S. Halikowski Smith, „«Profits Sprout Like Tropical Plants»: A Fresh Look at What Went Wrong with the Eurasian Spice Trade, c. 1550–1800“, *Journal of Global History*, 3, 2008, pp. 390–391.

³⁷ „Scrisoarea lui Alberto da Carpi“, în K. Setton, *The Papacy and the Levant, 1204–1571*, 4 volume, Philadelphia, 1976–1984, vol. 3, p. 172, n. 3.

³⁸ P. Allen, *Opus Epistolarum Desiderii Erasmi Roterodami*, 12 volume, Oxford, 1906–1958, 9, p. 254; J. Tracy, *Emperor Charles V, Impresario of War*, Cambridge, 2002, p. 27.

³⁹ A. Clot, *Suleiman the Magnificent: The Man, his Life, his Epoch*, traducere de M. Reisz, New York, 1992, p. 79. Vezi și R. Finlay, „Prophecy and

Politics in Istanbul: Charles V, Sultan Suleyman and the Habsburg Embassy of 1533–1534“, *Journal of Modern History*, 3, 1998, pp. 249–272.

⁴⁰ G. Casale, „The Ottoman Administration of the Spice Trade in the Sixteenth Century Red Sea and Persian Gulf“, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 49/2, 2006, pp. 170–198.

⁴¹ L. Riberio, „O Primeiro Cerco de Diu“, *Studia*, 1, 1958, pp. 201–295; G. Casale, *The Ottoman Age of Exploration*, Oxford, 2010, pp. 56–75.

⁴² G. Casale, „Ottoman *Guerre de Course* and the Indian Ocean Spice Trade: The Career of Sefer Reis“, *Itinerario*, 32/1, 2008, pp. 66–67.

⁴³ *Corpo diplomatico portuguez*, J. da Silva Mendes Leal și J. de Freitas Moniz (editori), 14 volume, Lisabona, 1862–1910, vol. 9, pp. 110–111.

⁴⁴ Halikowski Smith, „Eurasian Spice Trade“, p. 411; J. Boyajian, *Portuguese Trade in Asia under the Habsburgs, 1580–1640*, Baltimore, 1993, pp. 43–44 și tabelul 3.

⁴⁵ Casale, „Ottoman Administration of the Spice Trade“, pp. 170–198; vezi și N. Stensgaard, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century: The East India Companies and the Decline of Caravan Trade*, Chicago, 1974.

⁴⁶ S. Subrahmanyam, „The Trading World of the Western Indian Ocean, 1546–1565: A Political Interpretation“, în A. de Matos și L. Thomasz (edit.), *A Carreira da Índia e as Rotas dos Estreitos*, Braga, 1998, pp. 207–229.

⁴⁷ S. Pamuk, „In the Absence of Domestic Currency: Debased European Coinage in the Seventeenth-Century Ottoman Empire“, *Journal of Economic History*, 57/2, 1997, pp. 352–353.

⁴⁸ H. Crane, E. Akin și G. Necipoğlu, *Sinan's Autobiographies: Five Sixteenth-Century Texts*, Leiden, 2006, p. 130.

⁴⁹ R. McChesney, „Four Sources on Shah ‘Abbas’s Building of Isfahan“, *Muqarnas*, 5, 1988, pp. 103–134; Iskandar Munshī, „*Tārīk-e ālamārā-ye Abbāsī*“, traducere de R. Savory, *History of Shah Abbas the Great*, 3 volume, Boulder, CO, 1978, p. 1038; S. Blake, „Shah ‘Abbās and the Transfer of the Safavid Capital from Qazvin to Isfahan“, în A. Newman (ed.), *Society and Culture in the Early Modern Middle East: Studies on Iran in the Safavid Period*, Leiden, 2003, pp. 145–164.

⁵⁰ M. Dickson, „The Canons of Painting by Şadiqī Bek“, în M. Dickson și S. Cary Welch (editori), *The Houghton Shahnameh*, 2 volume, Cambridge, MA, 1989, vol. 1, p. 262.

⁵¹ A. Taylor, *Book Arts of Isfahan: Diversity and Identity in Seventeenth-Century Persia*, Malibu, 1995.

⁵² H. Cross, „South American Bullion Production and Export, 1550–1750“, în Richards, *Precious Metals*, pp. 402–404.

⁵³ A. Jara, „Economía minera e historia económica hispano-americana“, în *Tres ensayos sobre economía minera hispano-americana*, Santiago, 1966.

⁵⁴ A. Attman, *American Bullion in European World Trade, 1600–1800*, Göteborg, 1986, pp. 6, 81; H-Sh. Chuan, „The Inflow of American Silver into

China from the Late Ming to the Mid-Ch'ing Period", *Journal of the Institute of Chinese Studies of the Chinese University of Hong Kong*, vol. 2, 1969, pp. 61–75.

⁵⁵ B. Karl, „Galanterie di cose rare...»: Filippo Sassetti's Indian Shopping List for the Medici Grand Duke Francesco and his Brother Cardinal Ferdinando“, *Itinerario*, 32/3, 2008, pp. 23–41. Pentru o relatare contemporană despre societatea aztecă, Diego Durán, *Book of the Gods and Rites and the Ancient Calendar*, traducere de F. Horcasitas și D. Heyden, 1971, pp. 273–274.

⁵⁶ J. Richards, *The Mughal Empire*, Cambridge, 1993, pp. 6–8.

⁵⁷ *Bābur-Nāma*, pp. 173–174. Vezi și D.F. Ruggles, *Islamic Gardens and Landscapes*, Philadelphia, PA, 2008, p. 70.

⁵⁸ *Bābur-Nāma*, p. 359.

⁵⁹ Ibn Baṭṭūṭa, *Travels*, 8, 2, p. 478.

⁶⁰ J. Gommans, *Mughal Warfare: Indian Frontiers and High Roads to Empire, 1500–1700*, Londra, 2002, pp. 112–113. Pentru dimensiunea cailor indieni, J. Tavernier, *Travels in India*, ed. V. Ball, 2 volume, Londra, 1889, 2, p. 263. Pentru caii din Asia Centrală, vezi J. Masson Smith, „Mongol Society and Military in the Middle East: Antecedents and Adaptations“, în Y. Lev (ed.), *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th–15th Centuries*, Leiden, 1997, pp. 247–264.

⁶¹ L. Jardine și J. Brotton, *Global Interests: Renaissance Art between East and West*, Londra, 2005, pp. 146–148.

⁶² J. Gommans, „Warhorse and Post-Nomadic Empire in Asia, c. 1000–1800“, *Journal of Global History*, 2, 2007, pp. 1–21.

⁶³ Vezi S. Dale, *Indian Merchants and Eurasian Trade, 1600–1750*, Cambridge, 1994, pp. 41–42.

⁶⁴ Citat de M. Alam, „Trade, State Policy and Regional Change: Aspects of Mughal–Uzbek Commercial Relations, c. 1550–1750“, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 37/3, 1994, pp. 221; vezi și C. Singh, *Region and Empire: Punjab in the Seventeenth Century*, New Delhi, 1991, pp. 173–203.

⁶⁵ J. Gommans, *Mughal Warfare: Indian Frontiers and Highroads to Empire, 1500–1700*, Londra, 2002, p. 116.

⁶⁶ D. Washbrook, „India in the Early Modern World Economy: Modes of Production, Reproduction and Exchange“, *Journal of Global History*, 2, 2007, pp. 92–93.

⁶⁷ Scrisoarea lui Duarte de Sande, în *Documenta Indica*, J. Wicki și J. Gomes (editori), 18 volume, Roma, 1948–1988, 9, p. 676.

⁶⁸ R. Foltz, „Cultural Contacts between Central Asia and Mughal India“, în S. Levi (ed.), *India and Central Asia*, New Delhi, 2007, pp. 155–175.

⁶⁹ M. Subtelny, „Mirak-i Sayyid Ghiyas and the Timurid Tradition of Landscape Architecture“, *Studia Iranica*, 24/1, 1995, pp. 19–60.

⁷⁰ J. Westcoat, „Gardens of Conquest and Transformation: Lessons from the Earliest Mughal Gardens in India“, *Landscape Journal*, 10/2, 1991, pp. 105–114; F. Ruggles, „Humayun's Tomb and Garden: Typologies and Visual Order“, în A. Petruccioli (ed.), *Gardens in the Time of the Great Muslim Empires*, Leiden,

1997, pp. 173–186. Pentru influența Asiei Centrale, a se vedea mai ales M. Subtelny, „A Medieval Persian Agricultural Manual in Context: The Irshad al-Zira‘a in Late Timurid and Early Safavid Khorasan“, *Studia Iranica*, 22/2, 1993, pp. 167–217.

⁷¹ J. Westcoat, M. Brand și N. Mir, „The Shedara Gardens of Lahore: Site Documentation and Spatial Analysis“, *Pakistan Archaeology*, 25, 1993, pp. 333–366.

⁷² M. Brand și G. Lowry (editori), *Fatephur Sikri*, Bombay, 1987.

⁷³ W. Begley și Z. Desai (editori și traducători), *The Shah Jahan Nama of Inayat Khan*, Delhi, 1990, pp. 70–71.

⁷⁴ J. Hoil, *The Book of Chilam Balam of Chumayel*, traducere de R. Roys, Washington, DC, 1967, pp. 19–20.

⁷⁵ Scrisoarea lui John Newberry, în J. Courtney Locke (ed.), *The First Englishmen in India*, Londra, 1930, p. 42.

⁷⁶ Samuel Purchas, *Hakluytus posthumus, or, Purchas His Pilgrimes*, 20 volume, Glasgow, 1905–1907, 3, p. 93; G. Scammell, „European Exiles, Renegades and Outlaws and the Maritime Economy of Asia, c. 1500–1750“, *Modern Asian Studies*, 26/4, 1992, pp. 641–661.

⁷⁷ L. Newsom, „Disease and Immunity in the Pre-Spanish Philippines“, *Social Science & Medicine*, 48, 1999, 1833–1850; idem, „Conquest, Pestilence and Demographic Collapse in the Early Spanish Philippines“, *Journal of Historical Geography*, 32, 2006, pp. 3–20.

⁷⁸ Antonio de Morga, în W. Schurz, *The Manila Galleon*, New York, 1959, pp. 69–75; vezi și Brook, *Confusions of Pleasure*, pp. 205–206.

⁷⁹ D. Irving, *Colonial Counterpoint: Music from Early Modern Manila*, Oxford, 2010, p. 19.

⁸⁰ Pentru criza otomană, vezi Pamuk, „In the Absence of Domestic Currency“, pp. 353–358.

⁸¹ W. Barrett, „World Bullion Flows, 1450–1800“, în J. Tracy (ed.), *The Rise of Merchant Empires: Long-Distance Trade in the Early Modern Worlds, 1350–1750*, Cambridge, 1990, pp. 236–237; D. Flynn și A. Giraldez, „Born with a «Silver Spoon»: The Origin of World Trade in 1571“, *Journal of World History*, 6/2, 1995, pp. 201–221; J. TePaske, „New World Silver, Castile, and the Philippines, 1590–1800“, în Richards, *Precious Metals*, p. 439.

⁸² P. D’Elia, *Documenti originali concernenti Matteo Ricci e la storia delle prime relazioni tra l’Europa e la Cina (1579–1615)*, 4 volume, Roma, 1942, vol. 1, p. 91.

⁸³ Brook, *Confusions of Pleasure*, pp. 225–226. Pentru atitudinea chinezilor în privința obiectelor vechi și a trecutului, vezi C. Clunas, *Superfluous Things: Material Culture and Social Status in Early Modern China*, Cambridge, 1991, pp. 91–115.

⁸⁴ W. Arwell, „International Bullion Flows and the Chinese Economy circa 1530–1650“, *Past & Present*, 95, 1982, p. 86.

⁸⁵ Richard Hakluyt, *The Principal Navigation, Voyages, Traffiques, & Discoveries of the English Nations*, 12 volume, Glasgow, 1903–1905, vol. 5, p. 498.

⁸⁶ C. Boxer, *The Christian Century in Japan, 1549–1650*, Berkeley, 1951, pp. 425–427. Vezi, mai ales, R. von Glahn, „Myth and Reality of China's Seventeenth-Century Monetary Crisis“, *Journal of Economic History*, 56/2, 1996, pp. 429–454; D. Flynn și A. Giráldez, „Arbitrage, China and World Trade in the Early Modern Period“, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 6/2, 1995, pp. 201–221.

⁸⁷ C. Clunas, *Empire of Great Brightness: Visual and Material Cultures of Ming China, 1368–1644*, Londra, 2007; Brook, *Confusions of Pleasure*.

⁸⁸ *The Plum in the Golden Vase, or, Chin P'ing Mei*, traducere de D. Roy, 5 volume, Princeton, 1993–2013. Vezi și N. Ding, *Obscene Things: Sexual Politics in Jin Ping Mei*, Durham, NC, 2002.

⁸⁹ C. Cullen, „The Science/Technology Interface in Seventeenth-Century China: Song Yingxing on Qi and the Wu Xing“, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 53/2, 1990, pp. 295–318.

⁹⁰ W. de Bary, „Neo-Confucian Cultivation and the Seventeenth-Century Enlightenment“, în de Bary (ed.), *The Unfolding of Neo-Confucianism*, New York, 1975, pp. 141–216.

⁹¹ Însăși Harta Selden este posibil să fi fost capturată în acest mod: R. Batchelor, „The Selden Map Rediscovered: A Chinese Map of East Asian Shipping Routes, c. 1619“, *Imago Mundi: The International Journal for the History of Cartography*, 65/1, 2013, pp. 37–63.

⁹² W. Atwell, „Ming Observations of Ming Decline: Some Chinese Views on the «Seventeenth Century Crisis» in Comparative Perspective“, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 2, 1988, pp. 316–348.

⁹³ A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* [*Avuția națiunilor*, traducere de Monica Mitarcă, Editura Publica, București, 2011].

CAPITOLUL 13: DRUMUL SPRE EUROPA NORDICĂ

¹ José de Acosta, *Natural and Moral History of the Indies*, Durham, NC, 2002, p. 179.

² „Regnans in excelsis“, în R. Miola (ed.), *Early Modern Catholicism: An Anthology of Primary Sources*, Oxford, 2007, pp. 486–488; P. Holmes, *Resistance and Compromise: The Political Thought of the Elizabethan Catholics*, Cambridge, 2009.

³ D. Loades, *The Making of the Elizabethan Navy 1540–1590: From the Solent to the Armada*, Londra, 2009.

⁴ C. Knighton, „A Century on: Pepys and the Elizabethan Navy“, *Transactions of the Royal Historical Society*, nr. 14, 2004, pp. 143–144; R. Barker,

„Fragments from the Pepysian Library“, *Revista da Universidade de Coimbra*, nr. 32, 1986, pp. 161–178.

⁵ M. Oppenheim, *A History of the Administration of the Royal Navy, 1509–1660*, Londra, 1896, pp. 172–174; N. Williams, *The Maritime Trade of the East Anglian Ports, 1550–1590*, Oxford, 1988, pp. 220–221.

⁶ C. Martin și G. Parker, *The Spanish Armada*, Manchester, 1988; G. Mattingly, *The Armada*, New York, 2005.

⁷ E. Bovill, „The Madre de Dios“, *Mariner's Mirror*, nr. 54, 1968, pp. 129–152; G. Scammell, „England, Portugal and the Estado da India, c. 1500–1635“, *Modern Asian Studies*, nr. 16/2, 1982, p. 180.

⁸ R. Blacker (ed.), *The Portable Hakluyt's Voyages*, New York, 1967, p. 516; J. Parker, *Books to Build an Empire*, Amsterdam, 1965, p. 131; N. Matar, *Turks, Moors, and Englishmen in the Age of Discovery*, New York, 1999.

⁹ N. Matar, *Britain and Barbary, 1589–1689*, Gainesville, FL, 2005, p. 21; *Merchant of Venice*, I, 1.

¹⁰ C. Dionisotti, „Lepanto nella cultura italiana del tempo“, în G. Benzoni (ed.), *Il Mediterraneo nella seconda metà del '500 alla luce di Lepanto*, Florența, 1974, pp. 127–151; I. Fenlon, „In destructione Turcharum: The Victory of Lepanto in Sixteenth-Century Music and Letters“, în E. Degreda (ed.), *Andrea Gabrieli e il suo tempo: Atti del Convegno internazionale (Venezia 16–18 settembre 1985)*, Florența, 1987, pp. 293–317; I. Fenlon, „Lepanto: The Arts of Celebration in Renaissance Venice“, *Proceedings of the British Academy*, nr. 73, 1988, pp. 201–236.

¹¹ S. Skilliter, „Three Letters from the Ottoman «Sultana» Safiye to Queen Elizabeth I“, în S. Stern (ed.), *Documents from Islamic Chanceries*, Cambridge, MA, 1965, pp. 119–157.

¹² G. Maclean, *The Rise of Oriental Travel: English Visitors to the Ottoman Empire, 1580–1720*, Londra, 2004, pp. 1–47; L. Jardine, „Gloriana Rules the Waves: Or, the Advantage of Being Excommunicated (and a Woman)“, *Transactions of the Royal Historical Society*, nr. 14, 2004, pp. 209–222.

¹³ A. Artner (ed.), *Hungary as „Propugnaculum“ of Western Christianity: Documents from the Vatican Secret Archives (ca. 1214–1606)*, Budapesta, 2004, p. 112.

¹⁴ Jardine, „Gloriana Rules the Waves“, p. 210.

¹⁵ S. Skilliter, *William Harborne and the Trade with Turkey 1578–1582: A Documentary Study of the First Anglo-Ottoman Relations*, Oxford, 1977, p. 69.

¹⁶ *Ibid.*, p. 37.

¹⁷ L. Jardine, *Worldly Goods: A New History of the Renaissance*, Londra, 1996, pp. 373–376.

¹⁸ *Merchant of Venice*, II.7; *Othello*, I.3. William Shakespeare, *The Merchant of Venice. Neguțătorul din Veneția. Parallel Texts*, traducere în românește de Scarlat Ion Ghica, 1885; William Shakespeare, *Othello. Parallel Texts*, traducere în românește de P.P. Carp, 1868. Coordonatori C. George Săndulescu și Lidia Vianu, Editura online a Universității București, 2016, <http://editura.mttlc.ro>.

¹⁹ J. Grogan, *The Persian Empire in English Renaissance Writing, 1549–1622*, Londra, 2014.

²⁰ A. Kapr, *Johannes Gutenberg: Persönlichkeit und Leistung*, München, 1987.

²¹ E. Shaksan Bumas, „The Cannibal Butcher Shop: Protestant Uses of Las Casas's «Brevisima Relación» in Europe and the American Colonies“, *Early American Literature*, nr. 35.2, 2000, pp. 107–136.

²² A. Hadfield, „Late Elizabethan Protestantism, Colonialism and the Fear of the Apocalypse“, *Reformation*, nr. 3, 1998, pp. 311–320.

²³ R. Hakluyt, „A Discourse on Western Planting, 1584“, în E. Taylor (coord.), *The Original Writings and Correspondence of the Two Richard Hakluyts*, 2 volume, Londra, 1935, vol. 2, pp. 211–326.

²⁴ M. van Gelderen, *The Political Thought of the Dutch Revolt, 1555–1590*, Cambridge, 2002.

²⁵ „The First Voyage of the right worshipfull and valiant knight, Sir John Hawkins“, în C. Markham (coord.), *The Hawkins Voyages*, Londra, 1878, p. 5. Tot aici, Kelsey, *Sir John Hawkins*, pp. 52–69.

²⁶ Hakluyt, „A Discourse on Western Planting“, 20, p. 315.

²⁷ Vezi J. McDermott, *Martin Frobisher: Elizabethan Privateer*, New Haven, 2001.

²⁸ *Calendar of State Papers and Manuscripts, Venice*, 6.i, p. 240.

²⁹ P. Bușev, *Istoriia posol'tv i diplomatičeskih otnošenii russkogo i iranskogo gosudarstv v 1586–1612 gg*, Moscova, 1976, pp. 37–62.

³⁰ R. Hakluyt, *The principal navigations, voyages, traffiques and discoveries of the English nations*, 12 volume, Glasgow, 1903–1905, vol. 3, pp. 15–16; R. Ferrier, „The Terms and Conditions under which English Trade was Transacted with Safavid Persia“, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, nr. 49/1, 1986, pp. 50–51; K. Meshkat, „The Journey of Master Anthony Jenkinson to Persia, 1562–1563“, *Journal of Early Modern History*, nr. 13, 2009, pp. 209–228.

³¹ S. Cabot, „Ordinances, instructions and aduertisements of and for the direction of the intended voyage for Cathaye“, 22, în Hakluyt, *Principal navigations*, vol. 2, p. 202.

³² Vilches, *New World Gold*, p. 27.

³³ A. Romero, S. Chilbert și M. Eisenhart, „Cubagua's Pearl-Oyster Beds: The First Depletion of a Natural Resource Caused by Europeans in the American Continent“, *Journal of Political Ecology*, nr. 6, 1999, pp. 57–78.

³⁴ M. Drelichman și H.-J. Voth, „The Sustainable Debts of Philip II: A Reconstruction of Spain's Fiscal Position, 1560–1598“, *Centre for Economic Policy Research*, Discussion Paper DP6611, 2007.

³⁵ D. Fischer, *The Great Wave: Price Revolutions and the Rhythm of History*, Oxford, 1996. De asemenea, D. Flynn, „Sixteenth-Century Inflation from a Production Point of View“, în E. Marcus și N. Smukler (editori), *Inflation through the Ages: Economic, Social, Psychological, and Historical Aspects*, New York, 1983, pp. 157–169.

³⁶ O. Gelderblom, *Cities of Commerce: The Institutional Foundations of International Trade in the Low Countries, 1250–1650*, Princeton, 2013.

³⁷ J. Tracy, *A Financial Revolution in the Habsburg Netherlands: Renten and Renteniers in the County of Holland, 1515–1565*, Berkeley, 1985.

³⁸ O. van Nimwegen, „Deser landen krijchsvolck“. *Het Staatse leger en de militaire revoluties 1588–1688*, Amsterdam, 2006.

³⁹ J. Israel, *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness and Fall 1477–1806*, Oxford, 1995, pp. 308–312.

⁴⁰ W. Fritschy, „The Efficiency of Taxation in Holland“, in O. Gelderblom (ed.), *The Political Economy of the Dutch Republic*, 2003, pp. 55–84.

⁴¹ C. Koot, *Empire at the Periphery: British Colonists, Anglo-Dutch Trade, and the Development of the British Atlantic, 1621–1713*, New York, 2011, pp. 19–22; E. Sluiter, „Dutch-Spanish Rivalry in the Caribbean Area“, *Hispanic American Historical Review*, nr. 28/2, 1948, pp. 173–178.

⁴² Israel, *Dutch Republic*, pp. 320–321.

⁴³ M. Echevarría Bacigalupe, „Un notable episodio en la guerra económica hispano-holandesa: El decreto Guana 1603“, *Hispania: Revista española de historia*, nr. 162, 1986, pp. 57–97; J. Israel, *Empires and Entrepreneurs: The Dutch, the Spanish Monarchy and the Jews, 1585–1713*, Londra, 1990, p. 200.

⁴⁴ R. Unger, „Dutch Ship Design in the Fifteenth and Sixteenth Centuries“, *Viator*, nr. 4, 1973, pp. 387–415.

⁴⁵ A. Saldanha, „The Itineraries of Geography: Jan Huygen van Linschoten's Itinerario and Dutch Expeditions to the Indian Ocean, 1594–1602“, *Annals of the Association of American Geographers*, nr. 101/1, 2011, pp. 149–177.

⁴⁶ K. Zandvliet, *Mapping for Money: Maps, Plans and Topographic Paintings and their Role in Dutch Overseas Expansion during the 16th and 17th Centuries*, Amsterdam, 1998, pp. 37–49, 164–189.

⁴⁷ E. Beekman, *Paradijzen van Weeler. Koloniale Literatuur uit Nederlands-Indië, 1600–1950*, Amsterdam, 1988, p. 72.

⁴⁸ D. Lach, *Asia in the Making of Europe*, 3 volume, Chicago, 1977, vol. 2, pp. 492–545.

⁴⁹ O. Gelderblom, „The Organization of Long-Distance Trade in England and the Dutch Republic, 1550–1650“, in Gelderblom, *Political Economy of the Dutch Republic*, pp. 223–254.

⁵⁰ J.-W. Veluwenkamp, „Merchant Colonies in the Dutch Trade System (1550–1750)“, in K. Davids, J. Fritschy și P. Klein (editori), *Kapitaal, ondernemerschap en beleid. Studies over economie en politiek in Nederland, Europe en Azië van 1500 tot heden*, Amsterdam, 1996, pp. 141–164.

⁵¹ Apud C. Boxer, *The Dutch in Brazil 1624–1654*, Oxford, 1957, pp. 2–3.

⁵² Mai multe despre Goa la începutul secolului al XVII-lea, în A. Gray și H. Bell (editori), *The Voyage of François Pyrard of Laval to the East Indies, the Maldives, the Moluccas and Brazil*, 2 volume, Londra, 1888, vol. 2, pp. 2–139.

⁵³ J. de Jong, *De waaier van het fortuin. De Nederlands in Azië de Indonesische archipel, 1595–1950*, Zoetermeer, 1998, p. 48.

⁵⁴ K. Zandvliet, *The Dutch Encounter with Asia, 1600–1950*, Amsterdam, 2002, p. 152.

⁵⁵ Vezi culegerea de eseuri în lucrarea coordonată de J. Postma (ed.), *Riches from Atlantic Commerce: Dutch Transatlantic Trade and Shipping, 1585–1817*, Leiden, 2003.

⁵⁶ J. van Dam, *Gedateerd Delfts aardewerk*, Amsterdam, 1991; idem, *Dutch Delftware 1620–1850*, Amsterdam, 2004.

⁵⁷ A. van der Woude, „The Volume and Value of Paintings in Holland at the Time of the Dutch Republic”, în J. de Vries și D. Freedberg (editori), *Art in History, History in Art: Studies in Seventeenth-Century Dutch Culture*, Santa Monica, 1991, pp. 285–330.

⁵⁸ Vezi, în general, S. Schama, *The Embarrassment of Riches*, New York, 1985; S. Slive, *Dutch Painting, 1600–1800*, New Haven, 1995.

⁵⁹ T. Brook, *Vermeer's Hat: The Seventeenth Century and the Dawn of the Global World*, Londra, 2008, pp. 5–83.

⁶⁰ R. Temple (ed.), *The Travels of Peter Mundy in Europe and Asia, 1608–1667*, 5 volume, Cambridge, 1907–1936, pp. 70–71; J. de Vries, *The Industrious Revolution: Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present*, Cambridge, 2008, p. 54.

⁶¹ J. Evelyn, E. de Beer (editor), *Diary of John Evelyn*, 6 volume, Oxford, 1955, vol. 1, pp. 39–40.

⁶² Vezi C. van Strien, *British Travellers in Holland during the Stuart Period: Edward Browne and John Locke as Tourists in the United Provinces*, Leiden, 1993.

⁶³ G. Scammell, „After da Gama: Europe and Asia since 1498”, *Modern Asian Studies*, nr. 34/3, 2000, p. 516.

⁶⁴ Pedro de Cieza de León, *The Incas of Pedro de Cieza de León*, 1959, 52, p. 171.

⁶⁵ *Ibid.*, 55, pp. 177–178.

⁶⁶ S. Hill (ed.), *Bengal in 1756–7: A Selection of Public and Private Papers Dealing with the Affairs of the British in Bengal during the Reign of Siraj-uddaula*, 3 volume, Londra, 1905, vol. 1, pp. 3–5.

⁶⁷ P. Perdue, „Empire and Nation in Comparative Perspective: Frontier Administration in Eighteenth-Century China”, *Journal of Early Modern History*, nr. 5/4, 2001, p. 282; C. Tilly (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton, 1975, p. 15.

⁶⁸ P. Hoffman, „Prices, the Military Revolution, and Western Europe's Comparative Advantage in Violence”, *Economic History Review*, nr. 64/1, 2011, pp. 49–51.

⁶⁹ Vezi, de exemplu, A. Hall, *Isaac Newton: Adventurer in Thought*, Cambridge, 1992, pp. 152, 164–166, 212–216; L. Debnath, *The Legacy of Leonhard Euler: A Tricentennial Tribute*, Londra, 2010, pp. 353–358; P.-L. Rose, „Galileo's Theory of Ballistics”, *The British Journal for the History of Science*, nr. 4/2, 1968, pp. 156–159 și, în general, S. Drake, *Galileo at work: His Scientific Biography*, Chicago, 1978.

⁷⁰ T. Hobbes, *Leviathan*, editor N. Malcolm, Oxford, 2012.

⁷¹ A. Carlos și L. Neal, „Amsterdam and London as Financial Centers in the Eighteenth Century“, *Financial History Review*, nr. 18/1, 2011, pp. 21–27.

⁷² M. Bosker, E. Buringh și J. van Zanden, „From Baghdad to London: The Dynamics of Urban Growth and the Arab World, 800–1800“, *Centre for Economic Policy Research*, Paper, 6833, 2009, pp. 1–38; W. Fritschy, „State Formation and Urbanization Trajectories: State Finance in the Ottoman Empire before 1800, as Seen from a Dutch Perspective“, *Journal of Global History*, nr. 4, 2009, pp. 421–422.

⁷³ E. Kuipers, *Migrantenstad: Immigratie en Sociale Verboudingen in 17e-eeuws Amsterdam*, Hilversum, 2005.

⁷⁴ W. Fritschy, „A «Financial Revolution» Reconsidered: Public Finance in Holland during the Dutch Revolt, 1568–1648“, *Economic History Review*, nr. 56/1, 2003, pp. 57–89; L. Neal, *The Rise of Financial Capitalism: International Capitalism in the Age of Reason*, Cambridge, 1990.

⁷⁵ P. Malanima, *L'economia italiana: dalla crescita medievale alla crescita contemporanea*, Bologna, 2002; idem, „The Long Decline of a Leading Economy: GDP in Central and Northern Italy, 1300–1913“, *European Review of Economic History*, nr. 15, 2010, pp. 169–219.

⁷⁶ S. Broadberry și B. Gupta, „The Early Modern Great Divergence: Wages, Prices and Economic Development in Europe and Asia, 1500–1800“, *Economic History Review*, nr. 59/1, 2006, pp. 2–31; J. van Zanden, „Wages and the Standard of Living in Europe, 1500–1800“, *European Review of Economic History*, nr. 3, 1999, pp. 175–197.

⁷⁷ Sir Dudley Carleton, „The English Ambassador's Notes, 1612“, în D. Chambers și B. Pullan (editori), *Venice: A Documentary History, 1450–1630*, Oxford, 1992, pp. 3–4.

⁷⁸ G. Bistort (ed.), *Il magistrato alle pompe nella repubblica di Venezia*, Venetia, 1912, pp. 403–405, 378–381.

⁷⁹ E. Chaney, *The Evolution of the Grand Tour: Anglo-Italian Cultural Relations since the Renaissance*, Portland, OR, 1998. Pentru prețurile operelor de artă, vezi F. Etro și L. Pagani, „The Market for Paintings in Italy during the Seventeenth Century“, *Journal of Economic History*, nr. 72/2, 2012, pp. 414–438.

⁸⁰ Vezi, de exemplu, C. Vout, „Treasure, Not Trash: The Disney Sculpture and its Place in the History of Collecting“, *Journal of the History of Collections*, nr. 24/3, 2012, pp. 309–326. Tot aici V. Coltman, *Classical Sculpture and the Culture of Collecting in Britain since 1760*, Oxford, 2009.

⁸¹ C. Hanson, *The English Virtuoso: Art, Medicine and Antiquarianism in the Age of Empiricism*, Chicago, 2009.

⁸² Vezi, în general, P. Ayres, *Classical Culture and the Ideas of Rome in Eighteenth-Century England*, Cambridge, 1997.

CAPITOLUL 14: DRUMUL SPRE IMPERIU

¹ D. Panzac, „International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire during the 18th Century“, *International Journal of Middle East Studies*, 24/2, 1992, pp. 189–206; M. Genç, „A Study of the Feasibility of Using Eighteenth-Century Ottoman Financial Records as an Indicator of Economic Activity“, în lucrarea coordonată de H. İslamoğlu-İnan (ed.), *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge, 1987, pp. 345–373.

² Vezi și S. White, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge, 2011.

³ T. Kuran, „The Islamic Commercial Crisis: Institutional Roots of Economic Underdevelopment in the Middle East“, *Journal of Economic History*, 63/2, 2003, pp. 428–431.

⁴ M. Kunt, *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550–1650*, New York, 1983, pp. 44–56.

⁵ Schama, *Embarrassment of Riches*, pp. 330–335.

⁶ Thomas Mun, *England's Treasure by Foreign Trade*, Londra, 1664, citat în cartea lui De Vries, *Industrious Revolution*, p. 44.

⁷ C. Parker, *The Reformation of Community: Social Welfare and Calvinist Charity in Holland, 1572–1620*, Cambridge, 1998.

⁸ S. Pierson, „The Movement of Chinese Ceramics: Appropriation in Global History“, *Journal of World History*, 23/1, 2012, pp. 9–39; S. Iwanisziw, „Intermarriage in Late-Eighteenth-Century British Literature: Currents in Assimilation and Exclusion“, *Eighteenth-Century Life*, 31/2, 2007, pp. 56–82; F. Dabhoiwala, *The Origins of Sex: A History of the First Sexual Revolution*, Londra, 2012.

⁹ W. Bradford, *History of Plymouth Plantation, 1606–1646*, ed. W. Davis, New York, 1909, pp. 46–47.

¹⁰ Pentru exodul către America de Nord, vezi A. Zakai, *Exile and Kingdom: History and Apocalypse in the Puritan Migration to America*, Cambridge, 1992; pentru dezbaterea originilor sărbătorii de Ziua Recunoștinței, vezi G. Hodgson, *A Great and Godly Adventure: The Pilgrims and the Myth of the First Thanksgiving*, New York, 2006.

¹¹ K. Chaudhari, *The Trading World of Asia and the English East India Company*, Cambridge, 2006.

¹² Gelderblom, „The Organization of Long-Distance Trade“, pp. 232–234.

¹³ S. Groenveld, „The English Civil Wars as a Cause of the First Anglo-Dutch War, 1640–1652“, *Historical Journal*, 30/3, 1987, pp. 541–566. Pentru rivalitatea anglo-olandeză din această perioadă, vezi L. Jardine, *Going Dutch: How England Plundered Holland's Glory*, Londra, 2008.

¹⁴ S. Pincus, *Protestantism and Patriotism: Ideologies and the Making of English Foreign Policy, 1650–1668*, Cambridge, 1996. Vezi și C. Wilson, *Profit and Power: A Study of England and the Dutch Wars*, Londra, 1957.

¹⁵ J. Davies, *Gentlemen and Taraulins: The Officers and Men of the Restoration Navy*, Oxford, 1991, p. 15.

¹⁶ J. Glete, *Navies and Nations: Warships, Navies and State Building in Europe and America, 1500–1860*, 2 volume, Stockholm, 1993, pp. 192–195.

¹⁷ Cartea lui Witsen, *Aeloude en Hedendaegsche Scheeps-bouw en Bestier*, publicată în 1671, a fost cea mai influentă lucrare a epocii. Pentru exemplarul lui Pepys, vezi N. Smith et al., *Catalogue of the Pepys Library at Magdalene College*, Cambridge, vol. 1, 1978, p. 193. Diaristul a jucat un rol important în înființarea Christ's Hospital, care rămâne una dintre instituțiile de învățământ de frunte ale Marii Britanii: E. Pearce, *Annals of Christ's Hospital*, Londra, 1901, pp. 99–126; pentru noile modele de proiectare, vezi B. Lavery (ed.), *Deane's Doctrine of Naval Architecture, 1670*, Londra, 1981.

¹⁸ D. Benjamin și A. Tifrea, „Learning by Dying: Combat Performance in the Age of Sail“, *Journal of Economic History*, 67/4, 2007, pp. 968–1000.

¹⁹ E. Lazear și S. Rosen, „Rank-Order Tournaments as Optimum Labor Contracts“, *Journal of Political Economy*, 89/5, 1981, pp. 841–864; vezi și D. Benjamin și C. Thornberg, „Comment: Rules, Monitoring and Incentives in the Age of Sail“, *Explorations in Economic History*, 44/2, 2003, pp. 195–211.

²⁰ J. Robertson, „The Caribbean Islands: British Trade, Settlement, and Colonization“, în lucrarea coordonată de L. Breen (ed.), *Converging Worlds: Communities and Cultures in Colonial America*, Abingdon, 2012, pp. 176–217.

²¹ P. Stern, „Rethinking Institutional Transformation in the Making of Empire: The East India Company in Madras“, *Journal of Colonialism and Colonial History*, 9/2, 2008, pp. 1–15.

²² H. Bowen, *The Business of Empire: The East India Company and Imperial Britain, 1756–1833*, Cambridge, 2006.

²³ H. Bingham, „Elihu Yale, Governor, Collector and Benefactor“, *American Antiquarian Society. Proceedings*, 47, 1937, pp. 93–144; idem, *Elihu Yale: The American Nabob of Queen Square*, New York, 1939.

²⁴ J. Osterhammel, *China und die Weltgesellschaft*, 1989, p. 112.

²⁵ Vezi, de exemplu, F. Perkins, *Leibniz and China: A Commerce of Light*, Cambridge, 2004.

²⁶ Citat de S. Mentz, *The English Gentleman Merchant at Work: Madras and the City of London 1660–1740*, Copenhagen, 2005, p. 162.

²⁷ Procopius, *The Wars*, 8/20, 5, pp. 264–266.

²⁸ K. Matthews, „Britannus/Britto: Roman Ethnographies, Native Identities, Labels and Folk Devils“, în lucrarea coordonată de A. Leslie, *Theoretical Roman Archaeology and Architecture: The Third Conference Proceedings*, 1999, p. 15.

²⁹ R. Fogel, „Economic Growth, Population Theory, and Physiology: The Bearing of Long-Term Processes on the Making of Economic Policy“, *American Economic Review*, 84/3, 1994, pp. 369–395; J. Mokyr, „Why was the Industrial Revolution a European Phenomenon?“, *Supreme Court Economic Review*, 10, 2003, pp. 27–63.

³⁰ J. de Vries, „Between Purchasing Power and the World of Goods: Understanding the Household Economy in Early Modern Europe“, în lucrarea coordonată de J. Brewer și R. Porter (editori), *Consumption and the World of Goods* (1993), pp. 85–132; idem, *The Industrious Revolution*; H.-J. Voth, „Time and Work in Eighteenth-Century London“, *Journal of Economic History*, 58, 1998, pp. 29–58.

³¹ N. Voigtländer și H.-J. Voth, „Why England? Demographic Factors, Structural Change and Physical Capital Accumulation during the Industrial Revolution“, *Journal of Economic Growth*, 11, 2006, pp. 319–361; L. Stone, „Social Mobility in England, 1500–1700“, *Past & Present*, 33, 1966, pp. 16–55; vezi și P. Fichtner, *Protestantism and Primogeniture in Early Modern Germany*, Londra, 1989, pentru o evaluare a legăturii dintre religie și primogenitură.

³² K. Karaman și S. Pamuk, „Ottoman State Finances in European Perspective, 1500–1914“, *Journal of Economic History*, 70/3, 2010, pp. 611–612.

³³ G. Ames, „The Role of Religion in the Transfer and Rise of Bombay“, *Historical Journal*, 46/2, 2003, pp. 317–340.

³⁴ J. Flores, „The Sea and the World of the Mutasaddi: A Profile of Port Officials from Mughal Gujarat (c. 1600–1650)“, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 3/21, 2011, pp. 55–71.

³⁵ *Tuzuk-i-Jahāngiri*, traducere de W. Thackston, *The Jahangirnama: Memoirs of Jahangir, Emperor of India*, Oxford, 1999, p. 108.

³⁶ A. Loomba, „Of Gifts, Ambassadors, and Copy-cats: Diplomacy, Exchange and Difference in Early Modern India“, în lucrarea coordonată de B. Charry și G. Shahani (editori), *Emissaries in Early Modern Literature and Culture: Mediation, Transmission, Traffic, 1550–1700*, Aldershot, 2009, pp. 43–45 și passim.

³⁷ Rev. E. Terry, *A Voyage to East India*, Londra, 1655, p. 397, citat de T. Foster, *The Embassy of Sir Thomas Roe to India*, Londra, 1926, pp. 225–226, n. 1. Când a vizitat Surat, călătorul Peter Mundy a văzut două păsări dodo, care se poate să fi fost și cadouri din partea negustorilor dornici să intre în grațiile lui Jahangir: *Travels of Peter Mundy*, vol. 2, p. 318.

³⁸ L. Blussé, *Tribuut aan China. Vier eeuwen Nederlands-Chinese betrekkingen*, Amsterdam, 1989, pp. 84–87.

³⁹ Pentru lista cadourilor, vezi J. Vogel (ed.), *Journal van Ketelaar's hofreis naar den Groot Mogol te Lahore*, The Hague, 1937, pp. 357–393; A. Topsfield, „Ketelaar's Embassy and the Farengi Theme in the Art of Udaipur“, *Oriental Art*, 30/4, 1985, pp. 350–367.

⁴⁰ Pentru detalii despre ceremonia cântarului, vezi *Shah Jahan Nama*, p. 28; de la Jean de Thévenot, care a călătorit în India în secolul al XVII-lea, s-a păstrat o descriere foarte plastică a ceremoniei, în S. Sen, *Indian Travels of Thevenot and Careri*, New Delhi, 1949, 26, pp. 66–67.

⁴¹ P. Mundy, *Travels*, pp. 298–300.

⁴² N. Manucci, *A Pepys of Mogul India, 1653–1708: Being an Abridged Edition of the „Storia do Mogor“ of Niccolao Manucci*, New Delhi, 1991, pp. 197, 189.

⁴³ J. Gommans, „Mughal India and Central Asia in the Eighteenth Century: An Introduction to a Wider Perspective“, *Itinerario*, 15/1, 1991, pp. 51–70. Pentru plata tributului, vezi J. Spain, *The Pathan Borderland*, The Hague, 1963, pp. 32–34; vezi și C. Noelle, *State and Tribe in Nineteenth-Century Afghanistan: The Reign of Amir Dost Muhamad Khan (1826–1863)*, Londra, 1997, p. 164.

⁴⁴ S. Levi, „The Ferghana Valley at the Crossroads of World History: The Rise of Khoqand 1709–1822“, *Journal of Global History*, 2, 2007, pp. 213–232.

⁴⁵ S. Levi, „India, Russia and the Eighteenth-Century Transformation of the Central Asian Caravan Trade“, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 42/4, 1999, pp. 519–548.

⁴⁶ Vezi I. McCabe, *Shah's Silk for Europe's Silver: The Eurasian Trade of the Julfa Armenians in Safavid Iran and India, 1530–1750*, Atlanta, 1999. Vezi și B. Bhattacharya, „Armenian European Relationship in India, 1500–1800: No Armenian Foundation for European Empire?“, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 48/2, 2005, pp. 277–322.

⁴⁷ S. Delgoda, „«Nabob, Historian and Orientalist»: Robert Orme: The Life and Career of an East India Company Servant (1728–1801)“, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 2/3, 1992, pp. 363–364.

⁴⁸ Citat în articolul lui T. Nechtman, „A Jewel in the Crown? Indian Wealth in Domestic Britain in the Late Eighteenth Century“, *Eighteenth-Century Studies*, 41/1, 2007, p. 73.

⁴⁹ A. Bewell, *Romanticism and Colonial Disease*, Baltimore, 1999, p. 13.

⁵⁰ T. Bowrey, *Geographical Account of Countries around the Bay of Bengal 1669 to 1679*, ed. R. Temple, Londra, 1905, pp. 80–81.

⁵¹ C. Smylitopoulos, „Rewritten and Reused: Imagining the Nabob through «Upstart Iconography»“, *Eighteenth-Century Life*, 32/2, 2008, pp. 39–59.

⁵² P. Lawson, *The East India Company: A History*, Londra, 1993, p. 120.

⁵³ Nechtman, „Indian Wealth in Domestic Britain“, p. 76.

⁵⁴ E. Burke, *The Writings and Speeches of Edmund Burke*, ed. W. Todd, 9 volume, Oxford, 2000, 5, p. 403.

⁵⁵ D. Forrest, *Tea for the British: The Social and Economic History of a Famous Trade*, Londra, 1973, „Tea Consumption in Britain“, anexa 2, tabelul 1, p. 284.

⁵⁶ Pentru Bengal, vezi R. Datta, *Society, Economy and the Market: Commercialization in Rural Bengal, c. 1760–1800*, New Delhi, 2000; R. Harvey, *Clive: The Life and Death of a British Emperor*, Londra, 1998.

⁵⁷ P. Marshall, *East India Fortunes: The British in Bengal in the Eighteenth Century*, Oxford, 1976, p. 179.

⁵⁸ J. McLane, *Land and Local Kingship in Eighteenth-Century Bengal*, Cambridge, 1993, pp. 194–207.

⁵⁹ Vezi N. Dirks, *Scandal of Empire: India and the Creation of Imperial Britain*, Cambridge, MA, 2006, pp. 15–17.

⁶⁰ P. Lawson, *The East India Company: A History*, New York, 1993.

⁶¹ J. Fichter, *So Great a Proffit: How the East Indies Trade Transformed Anglo-American Capitalism*, Cambridge, MA, 2010, pp. 7–30.

⁶² În scrisorile lor, locuitorii din Boston s-au plâns luni de zile după aceea că „gustul peștelui lor era alterat“, existând temeri că ceaiul „se poate să fi contaminat apa din golf, așa încât peștii să se fi îmbolnăvit, cam la fel cum corpul omenesc capătă tulburări nervoase“, *Virginia Gazette*, 5 mai 1774.

⁶³ Citat de Dirks, *Scandal*, p. 17.

CAPITOLUL I 5: DRUMUL SPRE CRIZĂ

¹ K. Marx, *Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century*, ed. L. Hutchinson, Londra, 1969.

² A. Kappeler, „Czarist Policy toward the Muslims of the Russian Empire“, în A. Kappeler, G. Simon și G. Brunner (editori), *Muslim Communities Reemerge: Historical Perspectives on Nationality, Politics, and Opposition in the Former Soviet Union and Yugoslavia*, Durham, NC, 1994, pp. 141–156; de asemenea, D. Brower și E. Lazzerini, *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917*, Bloomington, IN, 1997.

³ Cele mai bune studii generale despre expansiunea Rusiei sunt M. Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500–1800*, Bloomington, IN, 2002; J. Kusber, „«Entdecker» und «Entdeckte»: Zum Selbstverständnis von Zar und Elite im frühneuzeitlichen Moskauer Reich zwischen Europa und Asien“, *Zeitschrift für Historische Forschung*, 34, 2005, pp. 97–115.

⁴ J. Bell, *Travels from St Petersburg in Russia to Various Parts of Asia*, Glasgow, 1764, p. 29; M. Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met: The Russian State and the Kalmyk Nomads 1600–1771*, Londra, 1992.

⁵ A. Kahan, „Natural Calamities and their Effect upon the Food Supply in Russia“, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 16, 1968, pp. 353–377; J. Hittle, *The Service City: State and Townspeople in Russia, 1600–1800*, Cambridge, MA, 1979, pp. 3–16; P. Brown, „How Muscovy Governed: Seventeenth-Century Russian Central Administration“, *Russian History*, 36, 2009, pp. 467–468.

⁶ L. de Bourrienne, *Memoirs of Napoleon Bonaparte*, ed. R. Phipps, 4 volume, New York, 1892, vol. 1, p. 179.

⁷ J. Cole, *Napoleon's Egypt: Invading the Middle East*, New York, 2007, pp. 213–215.

⁸ C. de Gardane, *Mission du Général Gardane en Perse*, Paris, 1865. Despre istoria Franței și a Persiei în această perioadă, în general, și despre încercarea francezilor de a folosi Persia ca un teritoriu care să facă legătura cu India, vezi I. Amini, *Napoléon et la Perse: les relations franco-persanes sous le Premier Empire dans le contexte des rivalités entre la France et la Russie*, Paris, 1995.

⁹ Ouseley către Wellesley, 30 aprilie 1810, FO 60/4.

¹⁰ Ouseley către Wellesley, 30 noiembrie 1811, FO 60/6.

¹¹ Pentru acest episod, vezi A. Barrett, „A Memoir of Lieutenant-Colonel Joseph d'Arcy, R.A., 1780–1848“, *Iran*, 43, 2005, pp. 241–247.

¹² *Ibid.*, pp. 248–253.

¹³ Ouseley către Castlereagh, 16 ianuarie 1813, FO 60/8.

¹⁴ Abul Hassan către Castlereagh, 6 iunie 1816, FO 60/11.

¹⁵ A. Postnikov, „The First Russian Voyage around the World and its Influence on the Exploration and Development of Russian America“, *Terrae Incognitae*, 37, 2005, pp. 60–61.

¹⁶ S. Fedorovna, *Russkaia Amerika v 'zapiskah' K.T. Hlebnikova*, Moscova, 1985.

¹⁷ M. Gammer, „Russian Strategy in the Conquest of Chechnya and Dagestan, 1825–59“, în lucrarea coordonată de M. Broxup (ed.), *The North Caucasus Barrier: The Russian Advance towards the Muslim World*, New York, 1992, pp. 47–61; pentru Şamil, vezi S. Kaziev, *Imam Shamil*, Moscova, 2001.

¹⁸ Pentru ediții în limba engleză ale poemelor, vezi M. Pushkin, *Eugene Onegin and Four Tales from Russia's Southern Frontier*, traducere de R. Clark, Londra, 2005, pp. 131–140; L. Kelly, *Lermontov: Tragedy in the Caucasus*, Londra, 2003, pp. 207–208.

¹⁹ M. Orlov, *Kapituliatia Parija. Politiceskie socinennia. Pis'ma*, Moscova, 1963, p. 47.

²⁰ P. Chaadev, *Lettres philosophiques*, 3 volume, Paris, 1970, pp. 48–57.

²¹ S. Becker, „Russia between East and West: The Intelligentsia, Russian National Identity and the Asian Borderlands“, *Central Asian Survey*, 10/4, 1991, pp. 51–52.

²² T. Levin, *The Hundred Thousand Fools of God: Musical Travels in Central Asia*, Bloomington, IN, 1996, pp. 13–15; în limba română, titlul poemului simfonic al lui Borodin s-a tradus *Prin stepele Asiei Centrale*.

²³ J. MacKenzie, *Orientalism: History, Theory and the Arts*, Manchester, 1995, pp. 154–156.

²⁴ F. Dostoevskii, *What is Asia to Us?*, traducere și editare de M. Hauner, Londra, 1992, p. 1.

²⁵ Broxup, *North Caucasus Barrier*, p. 47; J. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, Londra, 1908, pp. 152–163.

²⁶ L. Kelly, *Diplomacy and Murder in Teheran: Alexandre Gribojedov and Imperial Russia's Mission to the Shah of Persia*, Londra, 2002. Pentru opiniile lui Griboedov, vezi S. Şostakovici, *Diplomaticeskaia deiatel'nost'*, Moscova, 1960.

²⁷ „Peridskoe posol'stvo v Rossii 1828 goda“, *Russkii Arkhiv*, 1, 1889, pp. 209–260.

²⁸ Apud W. Dalrymple, *Return of a King: The Battle for Afghanistan*, Londra, 2013, pp. 50–51.

²⁹ J. Norris, *The First Afghan War 1838–42*, Cambridge, 1967; M. Yapp, *Strategies of British India: Britain, Iran and Afghanistan 1798–1850*, Oxford, 1980, pp. 96–152; C. Allworth, *Central Asia: A Century of Russian Rule*, New York, 1967, pp. 12–24.

³⁰ Palmerston către Lamb, 22 mai 1838, Beauvale Papers, MS 60466; D. Brown, *Palmerston: A Biography*, Londra, 2010, p. 216.

³¹ Palmerston către Lamb, 22 mai 1838, apud D. Brown, *Palmerston: A Biography*, Londra, 2010, p. 216.

³² Palmerston către Lamb, 23 iunie 1838, în *ibid.*, pp. 216–217.

³³ S. David, *Victoria's Wars: The Rise of Empire*, Londra, 2006, pp. 15–47; A. Burnes, *Travels into Bokhara. Being an account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia*, 3 volume, Londra, 1834. Despre asasinarea lui Burnes, vezi Dalrymple, *Return of a King*, pp. 30–35.

³⁴ W. Yapp, „Disturbances in Eastern Afghanistan, 1839–42”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 25/1, 1962, pp. 499–523; idem, „Disturbances in Western Afghanistan, 1839–42”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 26/2, 1963, pp. 288–313; Dalrymple, *Return of a King*, pp. 378–388.

³⁵ A. Conolly către Rawlinson, 1839; vezi S. Brysac și K. Mayer, *Tournament of Shadows: The Great Game and the Race for Empire in Asia*, Londra, 2006.

³⁶ „Proceedings of the Twentieth Anniversary Meeting of the Society”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 7, 1843, pp. x–xi. Pentru Stoddart, Conolly și ceilalți la fel ca ei, vezi P. Hopkirk, *The Great Game: On Secret Service in High Asia*, Londra, 2001.

³⁷ H. Hopkins, *Charles Simeon of Cambridge*, Londra, 1977, p. 79.

³⁸ J. Wolff, *Narrative of a Mission to Bokhara: In the Years 1843–1845*, 2 volume, Londra, 1845; pentru Wolff însuși, vezi H. Hopkins, *Sublime Vagabond: The Life of Joseph Wolff — Missionary Extraordinary*, Worthing, 1984, pp. 286–322.

³⁹ A. Levșin, *Opisanie Kirgiz-Kazach'ih, ili Kirgiz-kaisatskih, ord i stepei*, Almatî, 1996, 13, p. 297.

⁴⁰ Burnes, *Travels into Bokhara*, 11, 2, p. 381.

⁴¹ R. Shukla, *Britain, India and the Turkish Empire, 1853–1882*, New Delhi, 1973, p. 27.

⁴² O. Figes, *Crimea: The Last Crusade*, Londra, 2010, p. 52.

⁴³ Pentru Franța, vezi M. Racagni, „The French Economic Interests in the Ottoman Empire”, *International Journal of Middle East Studies*, 11/3, 1980, pp. 339–376.

⁴⁴ W. Baumgart, *The Peace of Paris 1856: Studies in War, Diplomacy and Peacemaking*, traducere de A. Pottinger Saab, Oxford, 1981, pp. 113–116, 191–194.

⁴⁵ K. Marx, *The Eastern Question: A Reprint of Letters Written 1853–1856 Dealing with the Events of the Crimean War*, Londra, 1969; idem, *Dispatches for the New York Tribune: Selected Journalism of Karl Marx*, F. Wheen și J. Ledbetter (editori), Londra, 2007.

⁴⁶ G. Ameil, I. Nathan și G.-H. Soutou, *Le Congrès de Paris (1856): un événement fondateur*, Bruxelles, 2009.

⁴⁷ P. Levi, „Il monumento dell'unità Italiana”, *La Lettura*, 4 aprilie 1904; T. Kirk, „The Political Topography of Modern Rome, 1870–1936: Via XX Settembre to Via dell'Impero”, în lucrarea coordonată de D. Caldwell și

L. Caldwell (editori), *Rome: Continuing Encounters between Past and Present*, Farnham, 2011, pp. 101–128.

⁴⁸ Figes, *Crimea*, pp. 411–424; Baumgart, *Peace of Paris*, pp. 113–116.

⁴⁹ D. Moon, *The Abolition of Serfdom in Russia, 1762–1907*, Londra, 2001, p. 54.

⁵⁰ E. Brooks, „Reform in the Russian Army, 1856–1861“, *Slavic Review*, 43/1, 1984, pp. 63–82.

⁵¹ Pentru iobăgia din Rusia, vezi T. Dennison, *The Institutional Framework of Russian Serfdom*, Cambridge, 2011. Pentru criza bancară, vezi S. Hoch, „Bankovskii krizis, krest’ianskaia reforma i vîkupnaia operația v Rossii, 1857–1861“, în lucrarea coordonată de L. Zaharova, B. Eklof și J. Bushnell (editori), *Velikie reformy v Rossii, 1856–1874*, Moscova, 1991, pp. 95–105.

⁵² În 1856, Nikolai Miliutin, ministru adjunct al afacerilor interne, avertizase că abolirea iobăgiei era nu doar o prioritate, ci o necesitate. El atrăsese atenția că exista pericolul unor răscoale și chiar al unei revoluții, în zonele rurale, dacă nu se luau măsuri: *Gosudarstvennii arhiv Rossiiskoi Federatii*, 722, op. 1, d. 230, citat de L. Zaharova, „The Reign of Alexander II: A Watershed?“, în *The Cambridge History of Russia*, ed. D. Lieven, Cambridge, 2006, p. 595.

⁵³ V. Fedorov, *Istoriia Rossii XIX — naceala XX v.*, Moscova, 1998, p. 295; P. Gatrell, „The Meaning of the Great Reforms in Russian Economic History“, în B. Eklof, J. Bushnell și L. Zaharova (editori), *Russia’s Great Reforms, 1855–1881*, Bloomington, IN, 1994, p. 99.

⁵⁴ N. Ignat’ev, *Missiia v’ Khivu i Buharu v’ 1858 godu*, Sankt-Petersburg, 1897, p. 2.

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ Alcock către Russell, 2 august 1861, FO Confidential Print 1009 (3), FO 881/1009.

⁵⁷ A. Grinev, „Russian Politarism as the Main Reason for the Selling of Alaska“, în K. Matsuzato (ed.), *Imperialism: From Empirical Knowledge to Discussing the Russian Empire*, Sapporo, 2007, pp. 245–258.

CAPITOLUL 16: DRUMUL SPRE RĂZBOI

¹ W. Mosse, „The End of the Crimean System: England, Russia and the Neutrality of the Black Sea, 1870–1871“, *Historical Journal*, 4/2, 1961, pp. 164–172.

² *Spectator*, 14 noiembrie 1870.

³ W. Mosse, „Public Opinion and Foreign Policy: The British Public and the War-Scare of November 1870“, *Historical Journal*, 6/1, 1963, pp. 38–58.

⁴ Rumbold către Granville, 19 martie 1871, FO 65/820, nr. 28, p. 226; Mosse, „End to the Crimean System“, p. 187.

⁵ Lord Granville, Camera Lorzilor, 8 februarie 1876, Hansard, 227, 19.

⁶ Regina Victoria către Disraeli, Hughenden Papers, 23 iulie 1877; L. Knight, „The Royal Titles Act and India“, *Historical Journal*, 11/3, 1968, p. 493.

⁷ Robert Lowe, Camera Comunelor, 23 martie 1876, Hansard, 228, pp. 515–516.

⁸ Sir William Fraser, Camera Comunelor, 16 martie 1876, Hansard, 228, 111; Benjamin Disraeli, Camera Comunelor, 23 martie, Hansard, 227, 500.

⁹ Knight, „Royal Titles Act“, p. 494.

¹⁰ L. Morris, „British Secret Service Activity in Khorasan, 1887–1908“, *Historical Journal*, 27/3, 1984, pp. 662–670.

¹¹ Disraeli către Salisbury, 1 aprilie 1877, W. Monypenny și G. Buckle (editori), *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield*, Londra, 1910–1920, 6, p. 379.

¹² B. Hopkins, „The Bounds of Identity: The Goldsmid Mission and Delineation of the Perso-Afghan Border in the Nineteenth Century“, *Journal of Global History*, 2/2, 2007, pp. 233–254.

¹³ R. Johnson, „«Russians at the Gates of India»? Planning the Defence of India, 1885–1900“, *Journal of Military History*, 67/3, 2003, p. 705.

¹⁴ *Ibid.*, pp. 714–718.

¹⁵ Planul generalului Kuropatkin pentru o înaintare rusească în India, iunie 1886, CID 7D, CAB 6/1.

¹⁶ Johnson, „«Russians at the Gates of India»“, pp. 734–739.

¹⁷ G. Curzon, *Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question*, Londra, 1889, pp. 314–315.

¹⁸ A. Morrison, „Russian Rule in Turkestan and the Example of British India, c. 1860–1917“, *Slavonic and East European Review*, 84/4, 2006, pp. 674–676.

¹⁹ B. Penati, „Notes on the Birth of Russian Turkestan's Fiscal System: A View from the Fergana Oblast“, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 53, 2010, pp. 739–769.

²⁰ D. Brower, „Russian Roads to Mecca: Religious Tolerance and Muslim Pilgrimage in the Russian Empire“, *Slavic Review*, 55/3, 1996, pp. 569–570.

²¹ M. Terentiev, *Rossii i Angliia v Srednei Azii*, Sankt-Petersburg, 1875, p. 361.

²² Morrison, „Russian Rule in Turkestan“, pp. 666–707.

²³ *Dnevnik P.A. Valueva, ministra vnutrennih del*, ed. P. Zaioncikovski, 2 volume, Moscova, 1961, 2, pp. 60–61.

²⁴ M. Sladkovski, *History of Economic Relations between Russia and China: From Modernization to Maoism*, New Brunswick, 2008, pp. 119–129; C. Paine, *Imperial Rivals: China, Russia and their Disputed Frontier, 1858–1924*, New York, 1996, p. 178.

²⁵ B. Ananich și S. Beliaev, „St Petersburg: Banking Center of the Russian Empire“, în W. Brumfield, B. Ananich și Y. Petrov (editori), *Commerce in Russian Urban Culture, 1861–1914*, Washington, DC, 2001, pp. 15–17.

²⁶ P. Stolîpin, *Reci v Gosudarstvennoi Dume (1906–1911)*, Petrograd, 1916, p. 132.

²⁷ E. Backhouse și J. Blood, *Annals and Memoirs of the Court of Peking*, Boston, 1913, pp. 322–331.

²⁸ M. Mosca, *From Frontier Policy to Foreign Policy: The Question of India and the Transformation of Geopolitics in Qing China*, Stanford, CA, 2013.

²⁹ R. Newman, „Opium Smoking in Late Imperial China: A Reconsideration“, *Modern Asian Studies*, 29/4, 1995, pp. 765–794.

³⁰ J. Polachek, *The Inner Opium War*, Cambridge, MA, 1991.

³¹ C. Pagani, „Objects and the Press: Images of China in Nineteenth-Century Britain“, în J. Codell (ed.), *Imperial Co-Histories: National Identities and the British and Colonial Press*, Madison, NJ, 2003, p. 160.

³² Memorandumul lordului Northbrook către Cabinet, 20 mai 1885, FO 881/5207, nr. 29, p. 11. Vezi și I. Nish, „Politics, Trade and Communications in East Asia: Thoughts on Anglo-Russian Relations, 1861–1907“, *Modern Asian Studies*, 21/4, 1987, pp. 667–678.

³³ D. Drube, *Russo-Indian Relations, 1466–1917*, New York, 1970, pp. 215–216.

³⁴ Lord Roberts, „The North-West Frontier of India. An Address Delivered to the Officers of the Eastern Command on 17th November, 1905“, *Royal United Services Institution Journal*, 49/334, 1905, p. 1355.

³⁵ Rezumatul broșurii lui Rittich, „Railways in Persia“, partea I, p. 2, Sir Charles Scott către marchizul de Salisbury, Sankt-Petersburg, 2 mai 1900, FO 65/1599. Tot aici vezi și P. Kennedy și J. Siegel, *Endgame: Britain, Russia and the Final Struggle for Central Asia*, Londra, 2002, p. 4.

³⁶ „Memorandum by Mr. Charles Hardinge“, p. 9, către marchizul de Salisbury, Sankt-Petersburg, 2 mai 1900, FO 65/1599.

³⁷ Foreign Secretary, Simla, către reprezentantul politic rezident din Golful Persic, iulie 1899, FO 60/615.

³⁸ R. Greaves, „British Policy in Persia, 1892–1903 II“, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 28/2, 1965, pp. 284–288.

³⁹ Durand către Salisbury, 27 ianuarie 1900, FO 60/630.

⁴⁰ Nota viceregelui despre Seistan, 4 septembrie 1899, FO 60/615, p. 7. Pentru propunerea privind noile rețele de comunicații, vezi „Report on Preliminary Survey of the Route of a Telegraph Line from Quetta to the Persian Frontier“, 1899, FO 60/615.

⁴¹ R. Greaves, „Sistan in British Indian Frontier Policy“, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 49/1, 1986, pp. 90–91.

⁴² Lordul Curzon către lordul Lansdowne, 15 iunie 1901, Lansdowne Papers, apud Greaves, „British Policy in Persia“, p. 295.

⁴³ Lordul Salisbury către lordul Lansdowne, 18 octombrie 1901, Lansdowne Papers, apud Greaves, „British Policy in Persia“, p. 298.

⁴⁴ Lordul Ellenborough, Camera Lorzilor, 5 mai 1903, Hansard, 121, p. 1341.

⁴⁵ Lordul Lansdowne, Camera Lorzilor, 5 mai 1903, Hansard, 121, p. 1348.

⁴⁶ Greaves, „Sistan in British Indian Frontier Policy“, pp. 90–102.

⁴⁷ Interesele britanice în Persia, 22 ianuarie 1902, Hansard, 101, pp. 574–628; Earl of Ronaldshay, Camera Comunelor, 17 februarie 1908, Hansard, 184, pp. 500–501.

⁴⁸ Regele Edward VII către Lansdowne, 20 octombrie 1901, citat de S. Lee, *King Edward VII*, 2 volume, New York, 1935–1937, 2, pp. 154–155.

⁴⁹ S. Gwynn, *The Letters and Friendships of Sir Cecil Spring-Rice*, 2 volume, Boston, 1929, 2, p. 85; M. Habibi, „France and the Anglo-Russian Accords: The Discreet Missing Link“, *Iran*, 41, 2003, p. 292.

⁵⁰ Raportul Committee Appointed to Consider the Military Defence în India, 24 decembrie 1901, CAB 6/1; K. Neilson, *Britain and the Last Tsar: British Policy and Russia, 1894–1917*, Oxford, 1995, p. 124.

⁵¹ Stevens către Lansdowne, 12 martie 1901, FO 248/733.

⁵² Morley către Minto, 12 martie 1908, citat de S. Wolpert, *Morley and India, 1906–1910*, Berkeley, 1967, p. 80.

⁵³ W. Robertson către DGMI, secret, 10 noiembrie 1902, Robertson Papers, I/2/4, în Neilson, *Britain and the Last Tsar*, p. 124.

⁵⁴ S. Cohen, „Mesopotamia in British Strategy, 1903–1914“, *International Journal of Middle East Studies*, 9/2, 1978, pp. 171–174.

⁵⁵ Neilson, *Britain and the Last Tsar*, pp. 134–135.

⁵⁶ *The Times*, 21 octombrie 1905.

⁵⁷ H.-U. Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, 5 volume, München, 2008, vol. 3, pp. 610–612.

⁵⁸ C. Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, Londra, 2012, p. 130.

⁵⁹ F. Tomaszewski, *A Great Russia: Russia and the Triple Entente, 1905–1914*, Westport, CT, 2002; M. Soroka, *Britain, Russia and the Road to the First World War: The Fateful Embassy of Count Aleksandr Benckendorff (1903–16)*, Farnham, 2011.

⁶⁰ Minuta lui Grey, FO 371/371/26042.

⁶¹ G. Trevelyan, *Grey of Fallodon*, Londra, 1937, p. 193.

⁶² Hardinge către de Salis, 29 decembrie 1908, Hardinge MSS, vol. 30.

⁶³ K. Wilson, „Imperial Interests in the British Decision for War, 1914: The Defence of India in Central Asia“, *Review of International Studies*, 10, 1984, pp. 190–192.

⁶⁴ Nicolson către Hardinge, 18 aprilie 1912, Hardinge MSS, vol. 92.

⁶⁵ Grey către Nicholson, 19 martie 1907; Memorandum, Sir Edward Grey, 15 martie 1907, FO 418/38.

⁶⁶ Clark, *Sleepwalkers*, pp. 85, 188; H. Afflerbach, *Der Dreibund. Europäische Grossmacht- und Allianz-politik vor dem Ersten Weltkrieg*, Viena, 2002, pp. 628–632.

⁶⁷ Grey către Nicolson, 18 aprilie 1910, în lucrarea coordonată de G. Gooch și H. Temperley (editori), *British Documents on the Origins of the War, 1898–1914*, 11 volume, Londra, 1926–1938, vol. 6, p. 461.

⁶⁸ Apud B. de Siebert, *Entente Diplomacy and the World*, New York, 1921, p. 99.

⁶⁹ I. Klein, „The Anglo-Russian Convention and the Problem of Central Asia, 1907–1914“, *Journal of British Studies*, 11.1, 1971, pp. 140–143.

⁷⁰ Grey către Buchanan, 18 martie 1914, Grey MSS, FO 800/74, pp. 272–273.

⁷¹ Nicolson către Grey, 24 martie 1909, FO 800/337, p. 312; K. Wilson, *The Policy of the Entente: Essays on the Determinants of British Foreign Policy*, Cambridge, 1985, p. 38.

⁷² Nicolson către Grey, 24 martie 1909, FO 800/337, p. 312.

⁷³ Apud N. Ferguson, *The Pity of War*, Londra, 1998, p. 73.

⁷⁴ Apud K. Wilson, *Empire and Continent: Studies in British Foreign Policy from the 1880s to the First World War*, Londra, 1987, pp. 144–145; G. Schmidt, „Contradictory Postures and Conflicting Objectives: The July Crisis“, în G. Schöllgen, *Escape into War? The Foreign Policy of Imperial Germany*, Oxford, 1990, p. 139.

⁷⁵ Apud R. MacDaniel, *The Shuster Mission and the Persian Constitutional Revolution*, Minneapolis, 1974, p. 108.

⁷⁶ T. Otte, *The Foreign Office Mind: The Making of British Foreign Policy, 1965–1914*, Cambridge, 2011, p. 352.

⁷⁷ Bertie către Mallet, 11 iunie 1904, în replică la Mallet către Bertie, 2 iunie 1904, FO 800/176.

⁷⁸ Planul Schlieffen este controversat din două motive: în primul rând, din cauza contextului său și a datei precise a redactării, iar în al doilea rând, în privința rolului pe care l-a avut în pregătirea Primului Război Mondial. Vezi G. Gross, „There was a Schlieffen Plan: New Sources on the History of German Military Planning“, *War in History*, 15, 2008, pp. 389–431; T. Zuber, *Inventing the Schlieffen Plan*, Oxford, 2002; idem, *The Real German War Plan*, Stroud, 2011.

⁷⁹ J. Sanborn, *Imperial Apocalypse: The Great War and the Destruction of the Russian Empire*, Oxford, 2014, p. 25. Pentru Planul 19 și variantele lui, vezi și I. Rostunov, *Russki front pervoi mirovoi voini*, Moscova, 1976, pp. 91–92.

⁸⁰ Kaizerul Wilhelm către Morley, 3 noiembrie 1907, citat de Cohen, „British Strategy in Mesopotamia“, p. 176. Pentru implicarea Kaizerului în chestiunea căii ferate, vezi J. Röhl, *Wilhelm II: Into the Abyss of War and Exile, 1900–1941*, traducere de S. de Bellaigue și R. Bridge, Cambridge, 2014, pp. 90–95.

⁸¹ R. Zilch, *Die Reichsbank und die finanzielle Kriegsvorbereitung 1907 bis 1914*, Berlin, 1987, pp. 83–88.

⁸² A. Hitler, *Mein Kampf*, Londra, 2007, p. 22. Vezi B. Rubin și W. Schwanitz, *Nazis, Islamists, and the Making of the Modern Middle East*, New Haven, 2014, pp. 22–25.

⁸³ D. Hoffmann, *Der Sprung ins Dunkle oder wie der I. Weltkrieg entfesselt wurde*, Leipzig, 2010, pp. 325–330; de asemenea, A. Mombauer, *Helmuth von Moltke and the Origins of the First World War*, Cambridge, 2001, pp. 172–174.

⁸⁴ R. Musil, „Europäertum, Krieg, Deutschtum“, *Die neue Rundschau*, 25, 1914, p. 1303.

⁸⁵ W. Le Queux, *The Invasion of 1910*, Londra, 1906; Andrew, *Defence of the Realm*, p. 8; Ferguson, *Pity of War*, pp. 1–11.

⁸⁶ „Britain scared by Russo-German deal“, *New York Times*, 15 ianuarie 1914. Vezi și D. Lee, *Europe's Crucial Years: The Diplomatic Background of World War I, 1902–1914*, Hanovra, NH, 1974, pp. 217–220.

⁸⁷ A. Mombauer, *Helmuth von Moltke and the Origins of the First World War*, Cambridge, 2001, p. 120.

⁸⁸ R. Bobroff, *Roads to Glory: Late Imperial Russia and the Turkish Straits*, Londra, 2006, pp. 52–55.

⁸⁹ Grigorevich către Sazonov, 19 ianuarie 1914, în *Die Internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus*, 8 volume, Berlin, 1931–1943, seria 3, 1, pp. 45–47, apud Clark, *Sleepwalkers*, p. 485. Vezi și M. Aksakal, *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War*, Cambridge, 2008, pp. 42–56.

⁹⁰ S. McMeekin, *The Russian Origins of the First World War*, Cambridge, MA, 2011, pp. 29, 36–38.

⁹¹ Girs către Sazonov, 13 noiembrie 1913, apud McMeekin, *Russian Origins*, pp. 30–31.

⁹² W. Kampen, *Studien zur deutschen Türkeipolitik in der Zeit Wilhelms II*, Kiel, 1968, pp. 39–57; M. Fuhrmann, *Der Traum vom deutschen Orient: Zwei deutsche Kolonien im Osmanischen Reich, 1851–1918*, Frankfurt-am-Main, 2006.

⁹³ Vezi J. Röhl, *The Kaiser and his Court: Wilhelm II and the Government of Germany*, traducere de T. Cole, Cambridge, 1996, pp. 162–189.

⁹⁴ Nicolson către Goschen, 5 mai 1914, FO 800/374.

⁹⁵ Pentru transfuzie, A. Hustin, „Principe d'une nouvelle méthode de transfusion muqueuse“, *Journal Médical de Bruxelles*, 2, 1914, p. 436; pentru incendiile de pădure, vezi Z. Frenkel, „Zapiski o jiznenom puti“, *Voprosi istorii*, 1 2007, p. 79; pentru fotbalul german, C. Bausenwein, *Was ist Was: Fußballbuch*, Nürnberg, 2008, p. 60; A. Meynell, „Summer in England, 1914“, în *The Poems of Alice Meynell: Complete Edition*, Oxford, 1940, p. 100.

⁹⁶ H. Pogge von Strandmann, „Germany and the Coming of War“, în R. Evans și H. Pogge von Strandmann (editori), *The Coming of the First World War*, Oxford, 2001, pp. 87–88.

⁹⁷ T. Ashton și B. Harrison (editori), *The History of the University of Oxford*, 8 volume, Oxford, 1994, vol. 8, pp. 3–4.

⁹⁸ Pentru detalii privind antrenamentul asasinilor, tentativele de asasinat împotriva lui Franz Ferdinand și moartea lui, vezi documentele procesului lui Princip și al complicilor săi, *The Austro-Hungarian Red Book*, secțiunea 2, anexe 1-13, nr. 20–34, 1914–1915.

⁹⁹ Clark, *Sleepwalkers*, p. 562.

¹⁰⁰ E. Grey, *Twenty-Five Years, 1892–1916*, New York, 1925, p. 20.

¹⁰¹ I. Hull, „Kaiser Wilhelm II and the «Liebenberg Circle»“, în lucrarea coordonată de J. Röhl și N. Sombart (editori), *Kaiser Wilhelm II: New Interpretations*, Cambridge, 1982, pp. 193–220; H. Herwig, „Germany“, în lucrarea coordonată de R. Hamilton și H. Herwig, *The Origins of the First World War*, Cambridge, 2003, pp. 150–187.

¹⁰² Conversație cu Sazonov, relatată de V. Kokovtsov, *Out of my Past: The Memoirs of Count Kokovtsov, Russian Minister of Finance, 1904–1914*, ed. H. Fisher, Oxford, 1935, p. 348.

¹⁰³ Biroul Levantului către Lecomte, 2 iulie 1908, *Archives des Ministres des Affaires Etrangères: correspondance politique et commerciale (nouvelle série) 1897–1918*. Perse, vol. 3, folio 191.

¹⁰⁴ Clark, *Sleepwalkers*, pp. 325–326.

¹⁰⁵ Clerk, „Anglo-Persian Relations in Persia“, 21 iulie 1914, FO 371/2076/33484.

¹⁰⁶ Buchanan către Nicolson, 16 aprilie 1914, în Gooch și Temperley, *British Documents*, 10/2, pp. 784–785.

¹⁰⁷ Buchanan către Grey, 25 iulie 1914, în Gooch și Temperley, *British Documents*, 11, p. 94.

¹⁰⁸ „Memorandum communicated to Sir G. Buchanan by M. Sazonof“, 11 iulie 1914, în FO 371/2076; M. Paléologue, *La Russie des tsars pendant la grande guerre*, 3 volume, Paris, 1921, vol. 1, p. 23.

¹⁰⁹ K. Jarausch, „The Illusion of Limited War: Bethmann Hollweg's Calculated Risk, July 1914“, *Central European History*, 2, 1969, 58; idem, *The Enigmatic Chancellor: Bethmann Hollweg and the Hubris of Imperial Germany*, Londra, 1973, p. 96.

¹¹⁰ J. McKay, *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885–1913*, Chicago, 1970, pp. 28–29. Vezi și D. Lieven, *Russia and the Origins of the First World War*, Londra, 1983; O. Figes, *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891–1924*, London, 1996, pp. 35–83.

¹¹¹ D. Fromkin, „The Great Game in Asia“, *Foreign Affairs*, 1980, p. 951; G.D. Clayton, *Britain and the Eastern Question: Missolonghi to Gallipoli*, Londra, 1971, p. 139.

¹¹² E. Vandiver, *Stand in the Trench, Achilles: Classical Reception in British Poetry of the Great War*, Oxford, 2010, pp. 263–269.

¹¹³ H. Strachan, *The Outbreak of the First World War*, Oxford, 2004, pp. 181 și urm.

¹¹⁴ W. Churchill, *The World Crisis, 1911–1918, with New Introduction by Martin Gilbert*, New York, 2005, pp. 667–668; pentru opinii despre familia Churchill, Hardinge către O'Beirne, 9 iulie 1908, Hardinge MSS 30.

¹¹⁵ E. Champion Vaughan, *Some Desperate Glory*, Edinburgh, 1982, p. 232.

¹¹⁶ HM Stationery Office, *Statistics of the Military Efforts of the British Empire during the Great War, 1914–1920*, Londra, 1922, p. 643.

¹¹⁷ Grey către Goschen, 5 noiembrie 1908, FO 800/61, p. 2.

¹¹⁸ Rupert Brooke către Jacques Raverat, 1 august 1914, în G. Keynes (ed.), *The Letters of Rupert Brooke*, Londra, 1968, p. 603.

¹¹⁹ W. Letts, „The Spires of Oxford”, în *The Spires of Oxford and Other Poems*, New York, 1917, pp. 3–4.

¹²⁰ *The Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Germany*, Londra, 1919.

¹²¹ Sanborn, *Imperial Apocalypse*, p. 233.

¹²² H. Strachan, *Financing the First World War*, Oxford, 2004, p. 188.

¹²³ *Ibid.* Vezi și K. Burk, *Britain, America and the Sinews of War, 1914–1918*, Boston, 1985; M. Horn, *Britain, France and the Financing of the First World War*, Montreal, 2002, pp. 57–75.

¹²⁴ Vezi, mai presus de toate, Strachan, *Financing the First World War*; vezi și Ferguson, *Pity of War*, îndeosebi pp. 318 și urm., precum și B. Eichengreen, *Golden Fetters: The Gold Standard and the Great Depression, 1919–1939*, Oxford, 1992.

CAPITOLUL 17: DRUMUL SPRE AURUL NEGRU

¹ D. Carment, „D’Arcy, William Knox”, în lucrarea coordonată de B. Naim și G. Serle (editori), *Australian Dictionary of Biography*, Melbourne, 1981, 8, pp. 207–208.

² J. Banham și J. Harris (editori), *William Morris and the Middle Ages*, Manchester, 1984, pp. 187–192; L. Parry, „The Tapestries of Sir Edward Burne-Jones”, *Apollo*, 102, 1972, pp. 324–328.

³ National Portrait Gallery, NPG 6251, 14, 15.

⁴ Pentru date referitoare la contextul economic, vezi R. Ferrier și J. Bamberg, *The History of the British Petroleum Company*, 3 volume, Londra, 1982–2000, vol. 1, pp. 29 și următoarele.

⁵ S. Cronin, „Importing Modernity: European Military Missions to Qajar Iran”, *Comparative Studies in Society and History*, 50/1, 2008, pp. 197–226.

⁶ Lansdowne către Hardinge, 18 noiembrie 1902, în A. Hardinge, *A Diplomatist in the East*, Londra, 1928, pp. 286–296. Vezi și R. Greaves, „British Policy in Persia, 1892–1903 II”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 28/2, 1965, pp. 302–303.

⁷ Wolff către Kitabgi, 25 noiembrie 1900, concesiunea D’Arcy; dosarul Kitabgi și corespondența privind revendicările lui Kitabgi, BP 69454.

⁸ Vezi, în general, Th. Korres, *Hygron pyr: ena hoplo tes Vizantines nautikes taktikes*, Salonic, 1989; J. Haldon, „A Possible Solution to the Problem of Greek Fire”, *Byzantinische Zeitschrift*, 70, 1977, pp. 91–99; J. Partington, *A History of Greek Fire and Gunpowder*, Cambridge, 1960, pp. 1–41.

⁹ W. Loftus, „On the Geology of Portions of the Turco-Persian Frontier and of the Districts Adjoining”, *Quarterly Journal of the Geological Society*, 11, 1855, pp. 247–344.

¹⁰ M. Elm, *Oil, Power, and Principle: Iran's Oil Nationalization and its Aftermath*, Syracuse, 1992, p. 2.

¹¹ Scrisoarea lui Sayyid Jamâl al-Dên al-Afghênê către Mujtahid, în E. Browne, *The Persian Revolution of 1905–1909* Londra, 1966, pp. 18–19.

¹² P. Kazemzadeh, *Russia and Britain in Persia, 1864–1914: A Study in Imperialism*, New Haven, 1968, pp. 122, 127.

¹³ Griffin către Rosebery, 6 decembrie 1893, FO 60/576.

¹⁴ Minuta lui Currie, 28 octombrie 1893, FO 60/576.

¹⁵ J. de Morgan, „Notes sur les gîtes de Naphte de Kend-e-Chirin (Gouvernement de Ser-i-Paul)“, *Annales des Mines*, 1892, pp. 1–16; idem, *Mission scientifique en Perse*, 5 volume, Paris, 1894–1905; B. Redwood, *Petroleum: Its Production and Use*, New York, 1887; J. Thomson și B. Redwood, *Handbook on Petroleum for Inspectors under the Petroleum Acts*, Londra, 1901.

¹⁶ Kitabgi către Drummond-Wolff, 25 decembrie 1900, dosarul Kitabgi și corespondența privind revendicările lui Kitabgi, BP 69454.

¹⁷ Gosselin către Hardinge, 12 martie 1901, FO 248/733; Marriott menționează scrisoarea de prezentare în jurnalul său personal, 17 aprilie 1901, BP 70298.

¹⁸ Jurnalul personal al lui Marriott, pp. 16, 25, BP 70298.

¹⁹ Hardinge către Lansdowne, 12 mai 1901, FO 60/640; jurnalul personal al lui Marriott, BP 70298.

²⁰ Marriott către Knox D'Arcy, 21 mai 1901, BP 70298; Knox D'Arcy către Marriott, 23 mai 1901, BP 70298.

²¹ Ferrier și Bamberg, *History of the British Petroleum Company*, pp. 33–41.

²² *Ibid.*, anexa 1, pp. 640–643.

²³ N. Fatemi, *Oil Diplomacy: Powder Keg in Iran*, New York, 1954, p. 357.

²⁴ Hardinge către Lansdowne, 30 mai 1900, FO 60/731.

²⁵ Jurnalul personal al lui Marriott, 23 mai 1901, BP 70298.

²⁶ Knox D'Arcy către Lansdowne, 27 iunie 1901, FO 60/731; Greaves, „British Policy in Persia“, pp. 296–298.

²⁷ Hardinge către Lansdowne, 30 mai 1900, FO 60/731.

²⁸ Ferrier și Bamberg, *British Petroleum*, pp. 54–59.

²⁹ D'Arcy către Reynolds, 15 aprilie 1902, BP H12/24, p. 185.

³⁰ Registrul scrisorilor, Concesiunea persană, 1901–1902, BP 69403.

³¹ Bell către Jenkin, 13 iulie, Registrul încasărilor, BP 69531.

³² A. Marder (ed.), *Fear God and Dread Nought: The Correspondence of Admiral the First Sea Lord Lord Fisher of Kilverstone*, 3 volume, Cambridge, MA, 1952, 1, p. 185. Despre aceasta și despre folosirea petrolului în Marea Britanie înainte de Primul Război Mondial, vezi Yergin, *The Prize*, pp. 134 și următoarele.

³³ Dosarul Kitabgi și corespondența privind revendicările lui Kitabgi, BP 69454; Hardinge către Grey, 23 decembrie 1905, FO 416/26; T. Corley, *A History of the Burmah Oil Company, 1886–1924*, Londra, 1983, pp. 95–111.

³⁴ Ferrier și Bamberg, *British Petroleum*, pp. 86–88.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ A. Wilson, *South West Persia: Letters and Diary of a Young Political Officer, 1907–1914*, Londra, 1941, p. 42.

³⁷ *Ibid.*

³⁸ *Ibid.*, p. 103; Corley, *Burmah Oil Company*, pp. 128–145.

³⁹ Fisher, *Fear God and Dread Nought*, 2, p. 404.

⁴⁰ Churchill, *World Crisis*, pp. 75–76.

⁴¹ „Oil Fuel Supply for His Majesty's Navy“, 19 iunie 1913, CAB 41/34.

⁴² Asquith către regele George al V-lea, 12 iulie 1913, CAB 41/34.

⁴³ Churchill, Camera Comunelor, 17 iulie 1913, Hansard, 55, 1470.

⁴⁴ Slade către Churchill, 8 noiembrie 1913, „Anglo-Persian Oil Company. Proposed Agreement, December 1913“, ADM 116/3486.

⁴⁵ Apud D. Yergin, *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money and Power*, 3 ed., New York, 2009, p. 167.

⁴⁶ Apud M. Aksakal, „«Holy War Made in Germany?» Ottoman Origins of the Jihad“, *War in History*, 18/2, 2011, p. 196.

⁴⁷ F. Moberly, *History of the Great War Based on Official Documents: The Campaign in Mesopotamia 1914–1918*, 4 volume, Londra, 1923, vol. 1, pp. 130–131.

⁴⁸ Kitchener către Înălțimea Sa Șeriful Abdalla, anexă la scrisoarea lui Cheetham către Grey, 13 decembrie 1914, FO 371/1973/87396. Tot aici, E. Karsh și I. Karsh, „Myth in the Desert, or Not the Great Arab Revolt“, *Middle Eastern Studies*, 33/2, 1997, pp. 267–312.

⁴⁹ J. Tomes, *Balfour and Foreign Policy: The International Thought of a Conservative Statesman*, Cambridge, 1997, p. 218.

⁵⁰ Soroka, *Britain, Russia and the Road to the First World War*, pp. 201–236; Aksakal, *Ottoman Road to War*.

⁵¹ „Russian War Aims“, notă trimisă de ambasada britanică la Petrograd către guvernul Rusiei, 12 martie 1917, în F. Golder, *Documents of Russian History 1914–1917*, New York, 1927, pp. 60–62.

⁵² Grey către McMahon, 8 martie 1915, FO 800/48. Pentru investițiile franceze dinaintea de război, vezi M. Raccagni, „The French Economic Interests in the Ottoman Empire“, *International Journal of Middle East Studies*, 11/3, 198, pp. 339–376; V. Geyikdagi, „French Direct Investments in the Ottoman Empire Before World War I“, *Enterprise & Society*, 12/3, 2011, pp. 525–561.

⁵³ E. Kedourie, *In the Anglo-Arab Labyrinth: The McMahon–Husayn Correspondence and its Interpretations, 1914–1939*, Abingdon, 2000, pp. 53–55.

⁵⁴ Vezi P. Hart, *Gallipoli*, Londra, 2011.

⁵⁵ *The Times*, 7 ianuarie 1918.

⁵⁶ *The Times*, 12 ianuarie 1917.

⁵⁷ C. Seymour (ed.), *The Intimate Papers of Colonel House*, 4 volume, Cambridge, MA, 1928, 3, p. 48.

⁵⁸ Yergin, *The Prize*, pp. 169–172.

⁵⁹ „Petroleum Situation in the British Empire and the Mesopotamia and Persian Oilfields“, 1918, CAB 21/119.

⁶⁰ Hankey către Balfour, 1 august 1918, FO 800/204.

⁶¹ Hankey către premier, 1 august 1918, CAB 23/119; V. Rothwell, „Mesopotamia in British War Aims, 1914–1918“, *The Historical Journal*, 13/2, 1970, pp. 289–290.

⁶² Minute ale Cabinetului de Război, 13 august 1918, CAB 23/42.

⁶³ G. Jones, „The British Government and the Oil Companies 1912–24: The Search for an Oil Policy“, *Historical Journal*, 20/3, 1977, p. 655.

⁶⁴ Petrol Control Committee, Second Report, 19 decembrie 1916, Board of Trade, POWE 33/1.

⁶⁵ „Reserves of Oil Fuel in U.K. and general position 1916 to 1918“, minută semnată de M. Seymour, 1 iunie 1917, MT 25/20; Jones, „British Government and the Oil Companies“, p. 657.

⁶⁶ B. Hendrick, *The Life and Letters of Walter H. Page*, 2 volume, Londra, 1930, vol. 2, p. 288.

⁶⁷ „Eastern Report, No 5“, 28 februarie 1917, CAB 24/143.

⁶⁸ Balfour către Lloyd George, 16 iulie 1918, Lloyd George Papers, F/3/3/18.

CAPITOLUL 18: DRUMUL SPRE COMPROMIS

¹ Marling către Foreign Office, 24 decembrie 1915, FO 371/2438/198432.

² Hardinge către Gertrude Bell, 27 martie 1917, Hardinge MSS 30.

³ Slade, „The Political Position in the Persian Gulf at the End of the War“, 4 noiembrie 1916, CAB 16/36.

⁴ *Europäische Staats und Wirtschafts Zeitung*, 18 august 1916, CAB 16/36.

⁵ Hankey Papers, 20 decembrie 1918; însemnare din 4 decembrie 1918, 1/6, Churchill Archives Centre, Cambridge; E.P. Fitzgerald, „France's Middle Eastern Ambitions, the Sykes–Picot Negotiations, and the Oil Fields of Mosul, 1915–1918“, *Journal of Modern History*, 66/4, 1994, pp. 694–725; D. Stryan, *France and Iraq: Oil, Arms and French Policy-Making in the Middle East*, Londra, 2006, pp. 9–21.

⁶ A. Roberts, *A History of the English-Speaking Peoples since 1900*, Londra, 2006, p. 132.

⁷ *The Times*, 7 noiembrie 1917. Despre Samuel, vezi S. Huneidi, *A Broken Trust: Herbert Samuel, Zionism and the Palestinians*, Londra, 2001.

⁸ Lordul Balfour, Camera Lorzilor, 21 iunie 1922, Hansard, 50, pp. 1016–1017.

⁹ „Report by the Sub-Committee“, Imperial Defence, 13 iunie 1928, CAB 24/202.

¹⁰ *Time*, 21 aprilie 1941; J. Barr, *A Line in the Sand: Britain, France and the Struggle that shaped the Middle East*, Londra, 2011, p. 163.

¹¹ A. Arslanian, „Dunstersville's Adventures: A Reappraisal“, *International Journal of Middle East Studies*, 12/2, 1980, pp. 199–216; A. Simonian, „An Episode from the History of the Armenian–Azerbaijani Confrontation (January–February 1919)“, *Iran & the Caucasus*, 9/1, 2005, pp. 145–158.

¹² Sanborn, *Imperial Apocalypse*, pp. 175–183.

¹³ Secretarul de stat către vicerege, 5 ianuarie 1918, citat de L. Morris, „British Secret Missions in Turkestan, 1918–1919“, *Journal of Contemporary History*, 12/2, 1977, pp. 363–379.

¹⁴ Vezi Morris, „British Secret Missions“, pp. 363–379.

¹⁵ L. Troțki, Comitetul Central al Partidului Comunist Rus, 5 august 1919, în J. Meijer (ed.), *The Trotsky Papers*, 2 volume, The Hague, 1964, vol. 1, pp. 622, 624.

¹⁶ *Congress of the East, Baku, September 1920*, traducere de B. Pearce, Londra, 1944, pp. 25–37.

¹⁷ L. Murawiec, *The Mind of Jihad*, Cambridge, 2008, pp. 210–223. Pentru un cadru general, vezi Ansari, „Pan-Islam and the Making of Early Indian Socialism“, *Modern Asian Studies*, 20, 1986, pp. 509–537.

¹⁸ Caporalul Charles Kavanagh, jurnal personal nepublicat, Cheshire Regiment Museum.

¹⁹ *Pobeda oktiabrșkoi revoliuții v Uzbekistane: sbornik dokumentov*, 2 volume, Tașkent, 1963–1972, vol. 1, p. 571.

²⁰ Afișul este reprodus în cartea lui D. King, *Red Star over Russia: A Visual History of the Soviet Union from 1917 to the Death of Stalin*, Londra, 2009, p. 180.

²¹ M. MacMillan, *Peacemakers: Six Months that Changed the World*, Londra, 2001, p. 408.

²² Tratatul cu Majestatea Sa regele Faisal, 20 octombrie 1922, Command Paper 1757; Protocolul din 30 aprilie 1923 și acordurile anexă la Tratatul cu regele Faisal, Command Paper 2120. Pentru noile ceremonialuri, vezi E. Podeh, „From Indifference to Obsession: The Role of National State Celebrations in Iraq, 1921–2003“, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 37/2, 2010, pp. 185–186.

²³ B. Busch, *Britain, India and the Arabs, 1914–1921*, Berkeley, 1971, pp. 408–410.

²⁴ H. Katouzian, „The Campaign against the Anglo-Iranian Agreement of 1919“, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 25/1, 1998, p. 10.

²⁵ H. Katouzian, „Nationalist Trends in Iran, 1921–6“, *International Journal of Middle Eastern Studies*, 10/4, 1979, p. 539.

²⁶ Apud H. Katouzian, *Iranian History and Politics: The Dialectic of State and Society*, Londra, 2003, p. 167.

²⁷ Curzon către Cambon, 11 martie 1919, FO 371/3859.

²⁸ Vezi Katouzian, „The Campaign against the Anglo-Iranian Agreement“, p. 17.

²⁹ Marling către Foreign Office, 28 februarie 1916, FO 371/2732. Vezi și D. Wright, „Prince ‘Abd ul-Husayn Mirza Framan-Farma: Notes from British Sources“, *Iran*, 38, 2000, pp. 107–114.

³⁰ Loraine către Curzon, 31 ianuarie 1922, FO 371/7804.

³¹ M. Zirinsky, „Imperial Power and Dictatorship: Britain and the Rise of Reza Shah, 1921–1926“, *International Journal of Middle East Studies*, 24/4, 1992, pp. 639–663.

³² Caldwell către secretarul de stat, 5 aprilie 1921, în M. Gholi Majd, *From Qajar to Pahlavi: Iran, 1919–1930*, Lanham, MA, 2008, pp. 96–97.

³³ „Planning Committee, Office of Naval Operations to Benson“, 7 octombrie 1918, în M. Simpson (ed.), *Anglo-American Naval Relations, 1917–19*, Aldershot, 1991, pp. 542–543.

³⁴ Apud Yergin, *The Prize*, p. 178.

³⁵ Apud M. Rubin, „Stumbling through the «Open Door»: The US in Persia and the Standard-Sinclair Oil Dispute, 1920–1925“, *Iranian Studies*, 28.3/4, 1995, p. 206.

³⁶ *Ibid.*, p. 210.

³⁷ *Ibid.*

³⁸ *Ibid.*, p. 209.

³⁹ *Ibid.*, p. 213.

⁴⁰ M. Gilbert, *Winston S. Churchill*, 8 volume, Londra, 1966–1988, vol. 4, p. 638.

⁴¹ Vezi M. Zirinsky, „Imperial Power and Dictatorship: Britain and the Rise of Reza Shah, 1921–1926“, *International Journal of Middle East Studies*, 24/4, 1992, p. 650; H. Mejcher, *Imperial Quest for Oil: Iraq 1910–1928*, Londra, 1976, p. 49.

⁴² Despre Egipt, vezi A. Maghraoui, *Liberalism without Democracy: Nationhood and Citizenship in Egypt, 1922–1936*, Durham, NC, 2006, pp. 54–55.

⁴³ Citat de M. Fitzherbert, *The Man Who was Greenmantle: A Biography of Aubrey Herbert*, Londra, 1985, p. 219.

⁴⁴ S. Pedersen, „Getting Out of Iraq – in 1932: The League of Nations and the Road to Normative Statehood“, *American Historical Review*, 115/4, 2010, pp. 993–1000.

⁴⁵ Y. Ismael, *The Rise and Fall of the Communist Party of Iraq*, Cambridge, 2008, p. 12.

⁴⁶ Pentru declarația Purna Swaraj, M. Gandhi, *The Collected Works of Mahatma Gandhi*, 90 volume, New Delhi, 1958–1984, vol. 48, p. 261.

⁴⁷ Apud Ferrier și Bamberg, *British Petroleum*, pp. 593–594.

⁴⁸ „A Record of the Discussions Held at Lausanne on 23rd, 24th and 25th August, 1928“, BP 71074.

⁴⁹ Cadman către Teymouratche, 3 ianuarie 1929, BP 71074.

⁵⁰ Raportul Young asupra discuțiilor de la Lausanne, BP H16/20; vezi și Ferrier și Bamberg, *British Petroleum*, pp. 601–617.

- ⁵¹ Minuta lui Vansittart, 29 noiembrie 1932, FO 371/16078.
⁵² Hoare către Foreign Office, 29 noiembrie 1932, FO 371/16078.
⁵³ Jurnalul personal al lordului Cadman, BP 96659/002.
⁵⁴ Notele lui Cadman despre Geneva și Teheran, BP 96659.
⁵⁵ G. Bell, *Gertrude Bell: Complete Letters*, Londra, 2014, p. 224.

CAPITOLUL 19: DRUMUL GRÂULUI

- ¹ „Hitler's Mountain Home“, *Homes & Gardens*, noiembrie 1938, pp. 193–195 [În *umbra lui Hitler: memorii*, traducere din lb. germană de Ion Nastasia și Șerban Nastasia, vol. 1–2, Editura Nemira, București, 1997].
- ² A. Speer, *Inside the Third Reich*, traducere de R. și C. Winston, New York, 1970, p. 161.
- ³ *Ibid.* Despre obiceiul lui Kannenberg de a cânta la acordeon, vezi C. Schroder, *Er War mein Chef. Aus den Nachlaß der Sekretärin von Adolf Hitler*, München, 1985, pp. 54, 58.
- ⁴ R. Hargreaves, *Blitzkrieg Unleashed: The German Invasion of Poland*, Londra, 2008, p. 66; H. Hegner, *Die Reichskanzlei 1933–1945: Anfang und Ende des Dritten Reiches*, Frankfurt-am-Main, 1959, pp. 334–337.
- ⁵ Speer, *Inside the Third Reich*, p. 162.
- ⁶ M. Muggeridge, *Ciano's Diary, 1939–1943*, Londra, 1947, pp. 9–10.
- ⁷ Dezbateri în Camera Comunelor, 31 martie 1939, Hansard, 345, p. 2415.
- ⁸ *Ibid.*, p. 2416; vezi G. Roberts, *The Unholy Alliance: Stalin's Pact with Hitler*, Londra, 1989; R. Moorhouse, *The Devil's Alliance: Hitler's Pact with Stalin*, Londra, 2014.
- ⁹ L. Bezymenskii, *Stalin und Hitler. Pokerspiel der Diktatoren*, Londra, 1967, pp. 186–192.
- ¹⁰ J. Herf, *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust*, Cambridge, MA, 2006.
- ¹¹ W. Churchill, *The Second World War*, 6 volume, Londra, 1948–1953, vol. 1, p. 328.
- ¹² Bezymenskii, *Stalin und Hitler*, pp. 142, 206–209.
- ¹³ T. Snyder, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*, Londra, 2010, pp. 81, 93.
- ¹⁴ Apud E. Jäckel și A. Kahn, *Hitler: Sämtliche Aufzeichnungen, 1905–1924*, Stuttgart, 1980, p. 186.
- ¹⁵ J. Weitz, *Hitler's Diplomat: The Life and Times of Joachim von Ribbentrop*, New York, 1992, p. 6.
- ¹⁶ S. Sebag Montefiore, *Stalin: The Court of the Red Tsar*, Londra, 2004, p. 317 [Stalin: curtea țarului roșu, Editura Polirom, Iași, 2014].
- ¹⁷ Hegner, *Die Reichskanzlei*, pp. 337–338, 342–343; pentru tratat și anexa lui secretă, vezi *Documents on German Foreign Policy, 1918–1945*, Seria D, 13 volume, Londra, 1949–1964, vol. 7, pp. 245–247.

¹⁸ Sebag Montefiore, *Stalin*, p. 318.

¹⁹ N. Khrushchev, *Khrushchev Remembers*, traducere de S. Talbott, Boston, MA, 1970, p. 128.

²⁰ Bezymenskii, *Stalin und Hitler*, pp. 21–22; D. Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy*, New York, 1991, p. 352.

²¹ L. Kovalenko și V. Maniak, „33'i: Golod: Narodna kniga-memorial“, Kiev, 1991, p. 46, în Snyder, *Bloodlands*, p. 49; vezi și pp. 39–58.

²² Pentru Vișinski și procesele-spectacol, vezi A. Vaksberg, *Stalin's Prosecutor: The Life of Andrei Vyshinsky*, New York, 1990 și N. Werth et al. (editori), *The Little Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*, Cambridge, MA, 1999.

²³ M. Jansen și N. Petrov, *Stalin's Loyal Executioner: People's Commissar Nikolai Ezhov, 1895–1940*, Stanford, 2002, p. 69.

²⁴ V. Rogovin, *Partiia Rasstreliañh*, Moscova, 1997, pp. 207–219; Bezymenskii, *Stalin und Hitler*, p. 96; Volkogonov, *Stalin*, p. 368.

²⁵ „Speech by the Führer to the Commanders in Chief“, 22 august 1939, în *Documents on German Foreign Policy*, Series D, vol. 7, pp. 200–204; I. Kershaw, *Hitler, 1936–45: Nemesis*, Londra, 2001, pp. 207–208.

²⁶ „Second speech by the Führer“, 22 august 1939, în *Documents on German Foreign Policy, 1918–1945*, Series D, p. 205.

²⁷ „Speech by the Führer to the Commanders in Chief“, p. 204.

²⁸ K.-J. Müller, *Das Heer und Hitler: Armee und nationalsozialistisches Regime 1933–1940*, Stuttgart, 1969, p. 411, n. 153; Müller nu furnizează dovezi.

²⁹ W. Baumgart, „Zur Ansprache Hitlers vor den Führern der Wehrmacht am 22. August 1939. Eine quellenkritische Untersuchung“, *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 16, 1968, p. 146; Kershaw, *Nemesis*, p. 209.

³⁰ G. Corni, *Hitler and the Peasants: Agrarian Policy of the Third Reich, 1930–39*, New York, 1990, pp. 66–115.

³¹ Vezi, de exemplu, R.-D. Müller, „Die Konsequenzen der «Volksgemeinschaft»: Ernährung, Ausbeutung und Vernichtung“, în W. Michalka (ed.), *Der Zweite Weltkrieg. Analysen-Grundzüge-Forschungsbilanz*, Weyarn, 1989, pp. 240–249.

³² A. Kay, *Exploitation, Resettlement, Mass Murder: Political and Economic Planning for German Occupation Policy in the Soviet Union, 1940–1941*, Oxford, 2006, p. 40.

³³ A. Bondarenko (ed.), *God krizisa: 1938–1939: dokumenti i materialu dvuh tomah*, 2 volume, Moscova, 1990, vol. 2, pp. 157–158.

³⁴ E. Ericson, *Feeding the German Eagle: Soviet Economic Aid to Nazi Germany, 1933–1941*, Westport, CT, 1999, pp. 41 și următoarele.

³⁵ A. Bullock, *Hitler: A Study in Tyranny*, Londra, 1964, p. 719 [Adolf Hitler, Editura Elit, f.l., f.a.].

³⁶ S. Fritz, *Ostkrieg: Hitler's War of Extermination in the East*, 2011, p. 39.

³⁷ C. Browning, *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942*, Lincoln, NE, 2004, p. 16; Snyder, *Bloodlands*, p. 126.

³⁸ Cabinetul de Război, 8 septembrie 1939, CAB 65/1; A. Prazmowska, *Britain, Poland and the Eastern Front, 1939*, Cambridge, 1987, p. 182.

³⁹ Legația Britanică la Kabul către Foreign Office de la Londra, Katodon 106, 24 septembrie 1939, citat de M. Hauner, „The Soviet Threat to Afghanistan and India, 1938–1940“, *Modern Asian Studies*, 15/2, 1981, p. 297.

⁴⁰ Hauner, „Soviet Threat to Afghanistan and India“, p. 298.

⁴¹ Raportul Comisiei Statului-Major, „The Military Implications of Hostilities with Russia in 1940“, 8 martie 1940, CAB 66/6.

⁴² „Appreciation of the Situation Created by the Russo-German Agreement“, 6 octombrie 1939, CAB 84/8; vezi aici M. Hauner, *India in Axis Strategy: Germany, Japan and Indian Nationalists in the Second World War*, Stuttgart, 1981, mai ales pp. 213–237.

⁴³ Hauner, *India in Axis Strategy*, pp. 70–92.

⁴⁴ M. Hauner, „Anspruch und Wirklichkeit: Deutschland als Dritte Macht in Afghanistan, 1915–39“, în K. Kettenacker et al. (editori), *Festschrift für Paul Kluge*, München, 1981, pp. 222–244; idem, „Afghanistan before the Great Powers, 1938–45“, *International Journal of Middle East Studies*, 14/4, 1982, pp. 481–482.

⁴⁵ „Policy and the War Effort in the East“, 6 ianuarie 1940, *Documents on German Foreign Policy, 1918–1945*, Series D, vol. 8, pp. 632–633.

⁴⁶ „Memorandum of the Aussenpolitisches Amt“, 18 decembrie 1939, *Documents on German Foreign Policy, 1918–1945*, Series D, vol. 8, p. 533; Hauner, *India in Axis Strategy*, pp. 159–172.

⁴⁷ M. Hauner, „One Man against the Empire: The Faqir of Ipi and the British in Central Asia on the Eve of and during the Second World War“, *Journal of Contemporary History*, 16/1, 1981, pp. 183–212.

⁴⁸ Rubin și Schwanitz, *Nazis, Islamists*, p. 4, n. 13.

⁴⁹ S. Hauser, „German Research on the Ancient Near East and its Relation to Political and Economic Interests from Kaiserreich to World War II“, în W. Schwanitz (ed.), *Germany and the Middle East, 1871–1945*, Princeton, 2004, pp. 168–169; M. Ghods, *Iran in the Twentieth Century: A Political History*, Boulder, CO, 2009, pp. 106–108.

⁵⁰ Rubin și Schwanitz, *Nazis, Islamists*, p. 128.

⁵¹ Apud *ibid.*, p. 5.

⁵² T. Imlay, „A Reassessment of Anglo-French Strategy during the Phony War, 1939–1940“, *English Historical Review*, 119/481, 2004, pp. 337–338.

⁵³ Minuta personală a Primului Lord, 17 noiembrie 1939, ADM 205/2. Vezi, aici, Imlay, „Reassessment of Anglo-French Strategy“, pp. 338, 354–359.

⁵⁴ Imlay, „Reassessment of Anglo-French Strategy“, p. 364.

⁵⁵ CAB 104/259, „Russia: Vulnerability of Oil Supplies“, JIC (39) 29 revise, 21 noiembrie 1939; Imlay, „Reassessment of Anglo-French Strategy“, pp. 363–368.

⁵⁶ Despre Guderian și accesele repetate de descurajare ale lui Hitler, vezi K.H. Frieser, *Blitzkrieg-Legende. Der Westfeldzug 1940*, München, 1990, pp. 240–243, 316–322.

⁵⁷ Vezi M. Hauner, „Afghanistan between the Great Powers, 1938–1945“, *International Journal of Middle East Studies*, 14/4, 1982, p. 487; pentru propunerea de reducere a costurilor de transport, vezi Ministry of Economic Warfare, 9 ianuarie 1940, FO 371/24766.

⁵⁸ Ericson, *Feeding the German Eagle*, pp. 109–118.

⁵⁹ Fritz, *Ostkrieg*, pp. 38–41.

⁶⁰ J. Förster, „Hitler's Decision in Favour of War against the Soviet Union“, în H. Boog, J. Förster et al. (editori), *Germany and the Second World War*, vol. 4: *The Attack on the Soviet Union*, Oxford, 1996, p. 22; vezi și Kershaw, *Nemesis*, p. 307.

⁶¹ Corni, *Hitler and the Peasants*, pp. 126–127, 158–159, 257–260. Vezi și H. Backe, *Die Nahrungsfreiheit Europas: Großliberalismus in der Wirtschaft*, Berlin, 1938.

⁶² V. Gnuceva, „Materiali dlia istorii ekspedicii nauk v XVIII i XX vekah“, *Trudi Arhiva Akademii Nauk SSSR*, 4, Moscova, 1940, mai ales pp. 97–108.

⁶³ M. Stroganova (ed.), *Zapovedniki evropeiskoi ceasti RSFSR*, Moscova, 1989; C. Kremenetski, „Human Impact on the Holocene Vegetation of the South Russian Plain“, în J. Chapman și P. Dolukhanov (editori), *Landscapes in Flux: Central and Eastern Europe in Antiquity*, Oxford, 1997, pp. 275–287.

⁶⁴ H. Backe, *Die russische Getreidewirtschaft als Grundlage der Land- und Volkswirtschaft Rußlands*, Berlin, 1941.

⁶⁵ Bundesarchiv-Militärarchiv, RW 19/164, fo. 126, citat de Kay, *Exploitation*, pp. 211, 250.

⁶⁶ Citat de A. Hillgruber, *Hitlers Strategie: Politik und Kriegführung 1940–1941*, Frankfurt-am-Main, 1965, p. 365.

⁶⁷ „Geheime Absichtserklärungen zur künftigen Ostpolitik: Auszug aus einem Aktenvermerk von Reichsleiter M. Bormann vom 16.7.1941“, în G. Uebershär și W. Wette (editori), *Unternehmen Barbarossa: Der deutsche Überfall auf die Sowjetunion, 1941: Berichte, Anaylsen, Dokumente*, Paderborn, 1984, pp. 330–331.

⁶⁸ G. Corni și H. Gies, *Brot – Butter – Kanonen. Die Ernährungswirtschaft in Deutschland unter der Diktatur Hitlers*, Berlin, 1997, p. 451; R.-D. Müller, „Das «Unternehmen Barbarossa» als wirtschaftlicher Raubkrieg“, în Uebershär și Wette, *Unternehmen Barbarossa*, p. 174.

⁶⁹ Emisiune la radioul german, 27 februarie 1941, Propaganda Research Section Papers, 6 decembrie 1940, Abrams Papers, 3f 65; 3f 8/41.

⁷⁰ *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, ed. E. Fröhlich, 15 volume, München, 1996, 28 iunie 1941, *Teil I*, 9, p. 409; 14 iulie, *Teil II*, 1, pp. 63–64.

⁷¹ Kershaw, *Nemesis*, pp. 423–424.

⁷² Corespondența privată a lui Backe, apud G. Gerhard, „Food and Genocide: Nazi Agrarian Politics in the Occupied Territories of the Soviet Union“, *Contemporary European History*, 18/1, 2009, p. 56.

⁷³ „Aktennotiz über Ergebnis der heutigen Besprechung mit den Staatssekretären über Barbarossa“, în A. Kay, „Germany's Staatssekretäre, Mass Starvation and the Meeting of 2 May 1941“, *Journal of Contemporary History*, 41/4, 2006, pp. 685–686.

⁷⁴ Kay, „Mass Starvation and the Meeting of 2 May 1941“, p. 687.

⁷⁵ „Wirtschaftspolitische Richtlinien für Wirtschaftsorganisation Ost, Gruppe Landwirtschaft“, 23 May 1941, în *Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof, Nürnberg 14 November 1945 – 1 October 1946*, 42 volume, Nürnberg, 1947–1949, vol. 36, pp. 135–137. Un raport similar a fost emis trei săptămâni mai târziu, în 16 iunie, Kay, *Exploitation*, p. 164–167.

⁷⁶ Backe, *Die russische Getreidewirtschaft*, apud Gerhard, „Food and Genocide“, pp. 57–58; vezi și Kay, „Mass Starvation“, pp. 685–700.

⁷⁷ H. Backe, „12 Gebote für das Verhalten der Deutschen im Osten und die Behandlung der Russen“, în R. Rürup (ed.), *Der Krieg gegen die Sowjetunion 1941–1945: Eine Dokumentation*, Berlin, 1991, p. 46; Gerhard, „Food and Genocide“, p. 59.

⁷⁸ *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, 1 mai 1941, *Teil I*, 9, pp. 283–284.

⁷⁹ *Ibid.*, 9 iulie 1941, *Teil II*, 1, pp. 33–34.

⁸⁰ Emisiune la radioul rus, 19 iunie 1941, Propaganda Research Section Papers, Abrams Papers, 3f 24/41.

⁸¹ F. Halder, *The Halder War Diary*, 30 martie 1941, C. Burdick și H.-A. Jacobsen (editori), Londra, 1988, pp. 345–346.

⁸² 19 May 1941, *Verbrechen der Wehrmacht: Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1945. Ausstellungskatalog*, Hamburg, 2002, pp. 53–55.

⁸³ „Ausübung der Kriegserichtsbarkeit im Gebiet «Barbarossa» und besondere Maßnahmen Truppe“, 14 mai 1941, în H. Bucheim, M. Broszat, J.-A. Jacobsen și H. Krasunick, *Anatomie des SS-Staates*, 2 volume, Olten, 1965, vol. 2, pp. 215–218.

⁸⁴ „Richtlinien für die Behandlung politischer Kommissare“, 6 iunie 1941, în Bucheim et al., *Anatomie des SS-Staates*, pp. 225–227.

CAPITOLUL 20: DRUMUL SPRE GENOCID

¹ C. Streit, *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945*, Stuttgart, 1978, pp. 143, 153.

² Apud Kershaw, *Nemesis*, p. 359.

³ *Ibid.*, p. 360.

⁴ *Ibid.*, pp. 400, 435.

⁵ W. Lower, *Nazi Empire Building and the Holocaust in Ukraine*, Chapel Hill, NC, 2007, pp. 171–177.

⁶ A. Hitler, *Monologe im Führer-Hauptquartier 1941–1944*, ed. W. Jochmann, Hamburg, 1980, 17–18 septembrie 1941, pp. 62–63; Kershaw, *Nemesis*, p. 401.

⁷ Apud Kershaw, *Nemesis*, p. 434.

⁸ Hitler, *Monologe*, 13 octombrie 1941, p. 78; Kershaw, *Nemesis*, p. 434.

⁹ Ericson, *Feeding the German Eagle*, pp. 125 și urm.

¹⁰ V. Anfilov, „...Razgovor zakoncilisa ugrozoi Stalina“, *Voenno-istoriceski Jurnal*, 3, 1995, p. 41; L. Bezimenski, „O «plane» Jukova ot 15 maia 1941 g.“, *Novaia Novejšaia Istorii*, 3, 2000, p. 61. Vezi și E. Mawdsley, „Crossing the Rubicon: Soviet Plans for Offensive War in 1940–1941“, *International History Review*, 25, 2003, p. 853.

¹¹ D. Murphy, *What Stalin Knew: The Enigma of Barbarossa*, New Haven, 2005.

¹² R. Medvedev și Z. Medvedev, *The Unknown Stalin: His Life, Death and Legacy*, Londra, 2003, p. 226.

¹³ G. Jukov, *Vospominaniia i rasmišleniia*, 3 volume, Moscova, 1995, vol. 1, p. 258.

¹⁴ Assarasson către Stockholm, 21 iunie 1941, citat de G. Gorodetsky, *Grand Delusion: Stalin and the German Invasion of Russia*, New Haven, 1999, p. 306.

¹⁵ *Dokumenti vnešnei politiki SSSR*, 24 volume, Moscova, 1957–, 23.2, pp. 764–765.

¹⁶ A. Tooze, *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy*, New York, 2006, pp. 452–460; R. di Nardo, *Mechanized Juggernaut or Military Anachronism? Horses and the German Army of World War II*, Westport, CT, 1991, pp. 35–54.

¹⁷ Apud Beevor, *Stalingrad*, Londra, 1998, p. 26.

¹⁸ Stalin, *O Velikoi Otecestvennoi voine Sovetskogo Soiuz*, Moscova, 1944, p. 11.

¹⁹ A. von Plato, A. Leh și C. Thonfeld (editori), *Hitler's Slaves: Life Stories of Forced Labourers in Nazi-Occupied Europe*, Oxford, 2010.

²⁰ E. Radzinsky, *Stalin*, Londra, 1996, p. 482 [*Stalin*, Editura Aquila '93, 2003]; N. Ponomarev, apud I. Kershaw, *Fateful Choices: Ten Decisions that Changed the World, 1940–1941*, Londra, 2007, p. 290.

²¹ Fritz, *Ostkrieg*, p. 191.

²² H. Trevor-Roper, *Hitler's Table Talk, 1941–1944: His Private Conversations*, Londra, 1953, p. 28.

²³ W. Lower, „«On Him Rests the Weight of the Administration»: Nazi Civilian Rulers and the Holocaust in Zhytomyr“, în R. Brandon și W. Lower (editori), *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*, Bloomington, IN, 2008, p. 225.

²⁴ E. Steinhart, „Policing the Boundaries of «Germandom» in the East: SS Ethnic German Policy and Odessa's «Volksdeutsche», 1941–1944“, *Central European History*, 43/1, 2010, pp. 85–116.

²⁵ W. Hubatsch, *Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939–1945. Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht*, München, 1965, pp. 139–140.

²⁶ Rubin și Schwanitz, *Nazis, Islamists*, pp. 124, 127.

²⁷ *Ibid.*, p. 85; H. Lindemann, *Der Islam im Aufbruch, in Abwehr und Angriff*, Leipzig, 1941.

²⁸ Churchill, *Second World War*, 3, p. 424.

²⁹ A. Michie, „War in Iran: British Join Soviet Allies“, *Life*, 26 ianuarie 1942, p. 46.

³⁰ R. Sanghvi, *Aryamehr: The Shah of Iran: A Political Biography*, Londra, 1968, p. 59; H. Arfa, *Under Five Shahs*, Londra, 1964, p. 242.

³¹ Bullard către Foreign Office, 25 iunie 1941, în R. Bullard, *Letters from Teheran: A British Ambassador in World War II Persia*, ed. E. Hodgkin, Londra, 1991, p. 60.

³² Lambton către Bullard, 4 octombrie 1941, FO 416/99.

³³ Rezumat de informații secrete pentru 19–30 noiembrie, 2 decembrie 1941, FO 416/99.

³⁴ „Minister in Iran to the Foreign Ministry“, 9 iulie 1941, *Documents on German Foreign Policy, 1918–1945*, Series D, 13, pp. 103–104.

³⁵ P. Dharm și B. Prasad (editori), *Official History of the Indian Armed Forces in the Second World War, 1939–1945: The Campaign in Western Asia*, Calcutta, 1957, pp. 126–128.

³⁶ Apud J. Connell, *Wavell: Supreme Commander*, Londra, 1969, pp. 23–24.

³⁷ R. Stewart, *Sunrise at Abadan: The British and Soviet Invasions of Iran, 1941*, New York, 1988, p. 59, n. 26.

³⁸ „Economic Assistance to the Soviet Union“, *Department of State Bulletin*, 5, 1942, p. 109.

³⁹ R. Sherwood, *The White House Papers of Harry L. Hopkins*, 2 volume, Washington, DC, 1948, 1, pp. 306–309.

⁴⁰ Michie, „War in Iran“, pp. 40–44.

⁴¹ Bullard, *Letters*, p. 80.

⁴² Reza Shah Pahlavi către Roosevelt, 25 august 1941; Roosevelt către Reza Shah Pahlavi, 2 septembrie 1941, apud M. Majd, *August 1941: The Anglo-Russian Occupation of Iran and Change of Shahs*, Lanham, MD, 2012, pp. 232–233; Stewart, *Abadan*, p. 85.

⁴³ J. Buchan, *Days of God: The Revolution in Iran and its Consequences*, Londra, 2012, p. 27.

⁴⁴ Atașat militar, „Intelligence summary 27“, 19 noiembrie 1941, FO 371/27188.

⁴⁵ R. Dahl, *Going Solo*, Londra, 1986, p. 193.

⁴⁶ F. Halder, *Kriegstagebuch: tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes des Heeres, 1939–1942*, ed. H.-A. Jacobson și A. Philippi, 3 volume, Stuttgart, 1964, vol. 3, 10 septembrie 1941, p. 220; 17 septembrie 1941, p. 236.

⁴⁷ D. Stahel, *Kiev 1941: Hitler's Battle for Supremacy in the East*, Cambridge, 2012, pp. 133–134.

⁴⁸ H. Pichler, *Truppenarzt und Zeitzeuge. Mit der 4. SS-Polizei-Division an vorderster Front*, Dresda, 2006, p. 98.

⁴⁹ *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, 27 august 1941, *Teil II*, 1, p. 316.

⁵⁰ Apud Beevor, *Stalingrad*, pp. 56–57.

⁵¹ Fritz, *Ostkrieg*, pp. 158–159.

⁵² A. Hillgruber, *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Vertrauliche Aufzeichnungen 1939–1941*, München, 1969, p. 329.

⁵³ W. Kemper, „Pervitin – Die Endsieg-Droge“, în W. Pieper (ed.), *Nazis on Speed: Drogen im Dritten Reich* Lohrbach, 2003, pp. 122–133.

⁵⁴ R.-D. Müller, „The Failure of the Economic «Blitzkrieg Strategy»“, în H. Boog et al. (editori), *The Attack on the Soviet Union*, vol. 4 al lucrării *Germany and the Second World War*, W. Deist et al. (editori), 9 volume, Oxford, 1998, pp. 1127–1132; Fritz, *Ostkrieg*, p. 150.

⁵⁵ M. Guglielmo, „The Contribution of Economists to Military Intelligence during World War II“, *Journal of Economic History*, 66/1, 2008, îndeosebi pp. 116–120.

⁵⁶ R. Overly, *War and the Economy in the Third Reich*, Oxford, 1994, pp. 264, 278; J. Barber și M. Harrison, *The Soviet Home Front, 1941–1945: A Social and Economic History of the USSR in World War II*, New York, 1991, pp. 78–79.

⁵⁷ A. Milward, *War, Economy and Society, 1939–45*, Berkeley, 1977, pp. 262–273; Tooze, *Wages of Destruction*, pp. 513–551.

⁵⁸ Emisiune a radioului german, 5 noiembrie 1941, Propaganda Research Section Papers, Abrams Papers, 3f 44/41.

⁵⁹ „Gains of Germany (and her Allies) through the Occupation of Soviet Territory“, în Coordinator of Information, *Research and Analysis Branch, East European Section Report*, 17 (martie 1942), pp. 10–11.

⁶⁰ „Reich Marshal of the Greater German Reich“, a unsprezecea ședință a Consiliului General, 24 iunie 1941, citat de Müller, „Failure of the Economic «Blitzkrieg Strategy»“, p. 1142.

⁶¹ Halder, *Kriegstagebuch*, 8 iulie 1941, 3, p. 53.

⁶² C. Streit, „The German Army and the Politics of Genocide“, în G. Hirschfeld (ed.), *The Policies of Genocide: Jews and Soviet Prisoners of War in Nazi Germany*, Londra, 1986, pp. 8–9.

⁶³ J. Hürter, *Hitlers Heerführer. Die deutschen Oberbefehlshaber im Krieg gegen die Sowjetunion 1941/1942*, München, 2006, p. 370.

⁶⁴ Streit, *Keine Kameraden*, p. 128; vezi și Snyder, *Bloodlands*, pp. 179–184.

⁶⁵ R. Overmans, „Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1945“, în J. Echternkamp (ed.), *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, 10 volume, München, 1979–2008, 9/2, p. 814; Browning, *Origins of the Final Solution*, p. 357; Snyder, *Bloodlands*, pp. 185–186.

⁶⁶ K. Berkhoff, „The «Russian» Prisoners of War in Nazi-Ruled Ukraine as Victims of Genocidal Massacre“, *Holocaust and Genocide Studies*, 15/1, 2001, pp. 1–32.

⁶⁷ Röhl, *The Kaiser and his Court*, p. 210. Despre atitudinea Kaizerului față de evrei, vezi L. Cecil, „Wilhelm II und die Juden“, în W. Mosse (ed.), *Juden im Wilhelminischen Deutschland, 1890–1914*, Tübingen, 1976, pp. 313–348.

⁶⁸ Discursul lui Hitler în Reichstag, 30 ianuarie 1939, în *Verhandlungen des Reichstags, Stenographische Berichte 4. Wahlperiode 1939–1942*, Bad Feilnbach, 1986, p. 16.

⁶⁹ Rubin și Schwanitz, *Nazis, Islamists*, p. 94.

⁷⁰ H. Jansen, *Der Madagaskar-Plan: Die beabsichtigte Deportation der europäischen Juden nach Madagaskar*, München, 1997, îndeosebi pp. 309–311. Pentru teoriile despre malgași, vezi E. Jennings, „Writing Madagascar Back into the Madagascar Plan“, *Holocaust and Genocide Studies*, 21/2, 2007, p. 191.

⁷¹ F. Nicosia, „Für den Status-Quo: Deutschland und die Palästinafrage in der Zwischenkriegszeit“, în L. Schatkowski Schilcher și C. Scharf (editori), *Der Nahe Osten in der Zwischenkriegszeit 1919–1939. Die Interdependenz von Politik, Wirtschaft und Ideologie*, Stuttgart, 1989, p. 105.

⁷² D. Cesarani, *Eichmann: His Life and Crimes*, London, 2004, pp. 53–56.

⁷³ Apud D. Yisraeli, *The Palestinian Problem in German Politics, 1889–1945*, Ramat-Gan, 1974, p. 315.

⁷⁴ J. Heller, *The Stern Gang: Ideology, Politics and Terror, 1940–1949*, Londra, 1995, pp. 85–87.

⁷⁵ T. Jersak, „Blitzkrieg Revisited: A New Look at Nazi War and Extermination Planning“, *Historical Journal*, 43/2, 2000, p. 582.

⁷⁶ Vezi, mai întâi de toate, G. Aly, „«Judenumsiedlung»: Überlegungen zur politischen Vorgeschichte des Holocaust“, în U. Herbert (ed.), *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945: neue Forschungen und Kontroversen*, Frankfurt-am-Main, 1998, pp. 67–97.

⁷⁷ Streit, „The German Army and the Politics of Genocide“, p. 9; Fritz, *Ostkrieg*, p. 171.

⁷⁸ J.-M. Belière și L. Chabrun, *Les Policiers français sous l'Occupation, d'après les archives inédites de l'épuration*, Paris, 2001, pp. 220–224; P. Griffioen și R. Zeller, „Anti-Jewish Policy and Organization of the Deportations in France and the Netherlands, 1940–1944: A Comparative Study“, *Holocaust and Genocide Studies*, 20/3, 2005, p. 441.

⁷⁹ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 14 volume, Haga, 1969–1991, 4, pp. 99–110.

⁸⁰ Despre consfătuirea de la Wannsee, vezi C. Gerlach, „The Wannsee Conference, the Fate of German Jews, and Hitler's Decision in Principle to Exterminate All European Jews“, *Journal of Modern History*, 70, 1998, pp. 759–812; Browning, *Origins of the Final Solution*, pp. 374 și urm.

⁸¹ R. Coakley, „The Persian Corridor as a Route for Aid to the USSR“, în M. Blumenson, K. Greenfield et al., *Command Decisions*, Washington, DC, 1960, pp. 225–253; de asemenea, T. Motter, *The Persian Corridor and Aid to Russia*, Washington, DC, 1952.

⁸² Despre convoaie, vezi R. Woodman, *Arctic Convoys, 1941–1945*, Londra, 2004.

⁸³ J. MacCurdy, „Analysis of Hitler’s Speech on 26th April 1942“, 10 iunie 1942, Abrams Archive, Churchill College, Cambridge.

⁸⁴ E. Schwaab, *Hitler’s Mind: A Plunge into Madness*, New York, 1992.

⁸⁵ Rubin și Schwanitz, *Nazis, Islamists*, pp. 139–141. Și, pe această temă, în general, vezi M. Carver, *El Alamein*, Londra, 1962.

⁸⁶ Despre prezența SUA în Pacific, vezi H. Willmott, *The Second World War in the Far East*, Londra, 2012; vezi, de asemenea, A. Kernan, *The Unknown Battle of Midway: The Destruction of the American Torpedo Squadrons*, New Haven, 2005.

⁸⁷ Apud Fritz, *Ostkrieg*, p. 235; despre context, pp. 231–239.

⁸⁸ *Ibid.*, pp. 261–270; Speer, *Inside the Third Reich*, p. 215.

⁸⁹ Despre vizita la Moscova din octombrie 1944, vezi CAB 120/158.

⁹⁰ M. Gilbert, *Churchill: A Life*, Londra, 1991, p. 796; R. Edmonds, „Churchill and Stalin“, în R. Blake și R. Louis (editori), *Churchill*, Oxford, 1996, p. 320. De asemenea, Churchill, *Second World War*, 6, pp. 227–228.

⁹¹ W. Churchill, „The Sinews of Peace“, 5 martie 1946, în J. Muller (ed.), *Churchill’s „Iron Curtain“ Speech Fifty Years Later*, Londra, 1999, pp. 8–9.

⁹² D. Reynolds, *From World War to Cold War: Churchill, Roosevelt, and the International History of the 1940s*, Oxford, 2006, pp. 250–253.

⁹³ M. Hastings, *All Hell Let Loose: The World at War, 1939–1945*, Londra, 2011, pp. 165–182 [*Iadul dezlănțuit. Al Doilea Război Mondial văzut de contemporani (1939–1945)*, Editura Corint, București, 2018]; Beevor, *Stalingrad*, passim.

⁹⁴ Vezi A. Applebaum, *Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe, 1944–56*, Londra, 2012.

CAPITOLUL 2 I: DRUMUL SPRE RĂZBOIUL RECE

¹ A. Millspaugh, *Americans in Persia*, Washington, DC, 1946, Anexa C; B. Kuniholm, *The Origins of the Cold War in the Near East: Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey and Greece*, Princeton, 1980, pp. 138–143.

² Ministrul plenipotențiar în Iran (Dreyfus) către Secretarul de Stat, 21 august 1941, *Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers 1941*, 7 volume, Washington, DC, 1956–1962, 3, p. 403.

³ Ali Dashti, însemnare din decembrie 1928, apud Buchan, *Days of God*, p. 73.

⁴ B. Schulze-Holthus, *Frührot in Persien*, Esslingen, 1952, p. 22. Schulze-Holthus a fost trimis în Iran de către Abwehr (serviciul secret al armatei germane), în calitate de viceconsul în orașul Tabriz. El a rămas în Teheran pe durata războiului, sub o identitate falsă, căutând să obțină sprijin printre facțiunile ostile Aliaților. Vezi aici și S. Seydi, „Intelligence and Counter-Intelligence Activities in Iran during the Second World War“, *Middle Eastern Studies*, 46/5, 2010, pp. 733–752.

⁵ Bullard, *Letters*, p. 154.

⁶ *Ibid.*, p. 216.

⁷ *Ibid.*, p. 187.

⁸ C. de Bellaigue, *Patriot of Persia: Muhammad Mosaddeq and a Very British Coup*, Londra, 2012, pp. 120–123.

⁹ Shepherd către Furlonge, 6 mai 1951, FO 248/1514.

¹⁰ *The Observer*, 20 mai 1951, FO 248/1514.

¹¹ Apud Bellaigue, *Patriot of Persia*, p. 123, n. 12.

¹² Buchan, *Days of God*, p. 82.

¹³ L. Elwell-Sutton, *Persian Oil: A Study in Power Politics*, Londra, 1955, p. 65.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ C. Bayly și T. Harper, *Forgotten Armies: The Fall of British Asia, 1841–1945*, Londra, 2004, pp. 182, 220.

¹⁶ I. Chawla, „Wavell's Breakdown Plan, 1945–47: An Appraisal“, *Journal of Punjabi Studies*, 16/2, 2009, pp. 219–234.

¹⁷ W. Churchill, dezbateri în Camera Comunelor, 6 martie 1947, Hansard, 434, pp. 676–677.

¹⁸ Vezi L. Chester, *Borders and Conflict in South Asia: The Radcliffe Boundary Commission and the Partition of the Punjab*, Manchester, 2009. De asemenea, A. von Tunzelmann, *Indian Summer: The Secret History of the End of an Empire*, Londra, 2007.

¹⁹ I. Talbot, „Safety First: The Security of Britons in India, 1946–1947“, *Transactions of the RHS*, 23, 2013, pp. 203–221.

²⁰ K. Jeffrey, *MI6: The History of the Secret Intelligence Service, 1909–1949*, Londra, 2010, pp. 689–690.

²¹ N. Rose, „A Senseless, Squalid War“: *Voices from Palestine 1890s–1948*, Londra, 2010, pp. 156–158.

²² A. Halamish, *The Exodus Affair: Holocaust Survivors and the Struggle for Palestine*, Syracuse, NY, 1998.

²³ Apud J. Glubb, *A Soldier with the Arabs*, Londra, 1957, pp. 63–66.

²⁴ E. Karsh, *Rethinking the Middle East*, Londra, 2003, pp. 172–189.

²⁵ F. Hadid, *Iraq's Democratic Moment*, Londra, 2012, pp. 126–136.

²⁶ Beeley către Burrows, 1 noiembrie 1947, FO 371/61596/E10118.

²⁷ Copie telegramă, 29 iulie 1947; Busk către Burrows, 3 noiembrie 1947, FO 371/61596.

²⁸ K. Kwarteng, *Ghosts of Empire: Britain's Legacies in the Modern World*, Londra, 2011, p. 50.

²⁹ B. Uvarov și A. Waterston, „MEALU General Report of Anti-Locust Campaign, 1942–1947“, 19 septembrie 1947, FO 371/61564.

³⁰ N. Tumarkin, „The Great Patriotic War as Myth and Memory“, *European Review*, 11/4, 2003, pp. 595–597.

³¹ Stalin, „Reci na predvıbornom sobranii izbiratelei Stalinskogo izbira-tel'nogo okruga goroda Moskvı“, în Stalin, *Socineniia*, ed. R. McNeal, 3 volume, Stanford, CA, 1967, vol. 3, p. 2.

³² B. Pimlott (ed.), *The Second World War Diary of Hugh Dalton, 1940–45*, Londra, 1986, 23 februarie 1945, comentariu pe marginea textului, p. 836, n. 1.

³³ Se pare că aceste cuvinte le-a rostit Churchill, în timpul călătoriei cu trenul spre Fulton, J. Ramsden, „Mr Churchill Goes to Fulton“, în Muller, *Churchill's „Iron Curtain“ Speech: Fifty Years Later*, p. 42. Despre această temă, în context mai larg, vezi P. Wright, *Iron Curtain: From Stage to Cold War*, Oxford, 2007.

³⁴ B. Rubin, *The Great Powers in the Middle East, 1941–1947: The Road to the Cold War*, Londra, 1980, pp. 73 și urm.

³⁵ „Soviet Military and Political Intentions, Spring 1949“, raportul nr. 7453, 9 decembrie 1948.

³⁶ K. Blake, *The US–Soviet Confrontation in Iran 1945–62: A Case in the Annals of the Cold War*, Lanham, MD, 2009, pp. 17–18.

³⁷ „General Patrick J. Hurley, Personal Representative of President Roosevelt, to the President“, 13 mai 1943, *FRUS, Diplomatic Papers 1943: The Near East and Africa*, 4, pp. 363–370.

³⁸ Millspaugh, *Americans in Persia*, p. 77.

³⁹ A. Offner, *Another Such Victory: President Truman and the Cold War, 1945–53*, Stanford, 2002, p. 128.

⁴⁰ „The Chargé in the Soviet Union (Kennan) to the Secretary of State“, 22 februarie 1946, *FRUS 1946: Eastern Europe, the Soviet Union*, 6, pp. 696–709.

⁴¹ D. Kisatsky, „Voice of America and Iran, 1949–1953: US Liberal Developmentalism, Propaganda and the Cold War“, *Intelligence and National Security*, 14/3, 1999, p. 160.

⁴² „The Present Crisis in Iran, undated paper presented in the Department of State“, *FRUS, 1950: The Near East, South Asia, and Africa*, 5, pp. 513, 516.

⁴³ M. Byrne, „The Road to Intervention: Factors Influencing US Policy toward Iran, 1945–53“, în M. Gasiorowski și M. Byrne (editori), *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran*, Syracuse, NY, 2004, p. 201.

⁴⁴ Kisatsky, „Voice of America and Iran“, pp. 167, 174.

⁴⁵ M. Gasiorowski, *US Foreign Policy and the Shah: Building a Client State in Iran*, Ithaca, NY, 1991, pp. 10–19.

⁴⁶ Buchan, *Days of God*, pp. 30–31.

⁴⁷ Apud Yergin, *The Prize*, p. 376.

⁴⁸ A. Miller, *Search for Security: Saudi Arabian Oil and American Foreign Policy, 1939–1949*, Chapel Hill, NC, 1980, p. 131.

⁴⁹ E. DeGolyer, „Preliminary Report of the Technical Oil Mission to the Middle East“, *Bulletin of the American Association of Petroleum Geologists*, 28, 1944, pp. 919–923.

⁵⁰ „Summary of Report on Near Eastern Oil“, 3 februarie 1943, în Yergin, *The Prize*, p. 375.

⁵¹ Beaverbrook către Churchill, 8 februarie 1944, apud K. Young, *Churchill and Beaverbrook: A Study in Friendship and Politics*, Londra, 1966, p. 261.

⁵² Foreign Office, notă informativă, februarie 1944, FO 371/42688.

⁵³ Churchill către Roosevelt, 20 februarie 1944, FO 371/42688.

⁵⁴ Halifax către Foreign Office, 20 februarie 1944, FO 371/42688; Z. Brzezinski, *Strategic Vision: America and the Crisis of Global Power*, New York, 2012, p. 14.

⁵⁵ *Historical Statistics of the United States: Colonial Times to 1970*, Washington, DC, 1970; Yergin, *The Prize*, p. 391.

⁵⁶ Yergin, *The Prize*, p. 429.

⁵⁷ W. Louis, *The British Empire in the Middle East, 1945–51: Arab Nationalism, the United States and Postwar Imperialism*, Oxford, 1984, p. 647.

⁵⁸ Yergin, *The Prize*, p. 433.

⁵⁹ Bellaigue, *Patriot of Persia*, p. 118. Vezi și M. Crinson, „Abadan: Planning and Architecture under the Anglo-Iranian Oil Company”, *Planning Perspectives*, 12/3, 1997, pp. 341–359.

⁶⁰ S. Marsh, „Anglo-American Crude Diplomacy: Multinational Oil and the Iranian Oil Crisis, 1951–1953”, *Contemporary British History Journal*, 21/1, 2007, p. 28; J. Bill și W. Louis, *Musaddiq, Iranian Nationalism, and Oil*, Austin, TX, 1988, pp. 329–330.

⁶¹ „The Secretary of State to the Department of State”, 10 noiembrie 1951, *FRUS, 1952–1954: Iran, 1951–1954*, 10, p. 279.

⁶² *Ibid.*

⁶³ R. Ramazani, *Iran's Foreign Policy, 1941–1973: A Study of Foreign Policy in Modernizing Nations*, Charlottesville, 1975, p. 190.

⁶⁴ Bellaigue, *Patriot of Persia*, p. 150.

⁶⁵ Yergin, *The Prize*, p. 437.

⁶⁶ Apud J. Bill, *The Eagle and the Lion: The Tragedy of American–Iranian Relations*, New Haven, 1988, p. 84.

⁶⁷ *Correspondence between His Majesty's Government in the United Kingdom and the Persian Government and Related Documents Concerning the Oil Industry in Persia, February 1951 to September 1951*, Londra, 1951, p. 25.

⁶⁸ Shinwell, Comitetul Comandanților de Stat-Major, Anexă confidențială, 23 mai 1951, DEFE 4/43; despre presa britanică din această perioadă, vezi Bellaigue, *Patriot of Persia*, pp. 158–159.

⁶⁹ S. Arjomand, *The Turban for the Crown: The Islamic Revolution in Iran*, Oxford, 1988, pp. 92–93.

⁷⁰ *Time*, 7 ianuarie 1952.

⁷¹ Elm, *Oil, Power, and Principle*, p. 122.

⁷² M. Holland, *America and Egypt: From Roosevelt to Eisenhower*, Westport, CT, 1996, pp. 24–25.

⁷³ H. Wilford, *America's Great Game: The CIA's Secret Arabists and the Shaping of the Modern Middle East*, New York, 2013, p. 73.

⁷⁴ *Ibid.*, p. 96.

⁷⁵ *Ibid.*

⁷⁶ D. Wilber, *Clandestine Services History: Overthrow of Premier Mosaddeq of Iran: November 1952 – August 1953*, 1969, p. 7, National Security Archive.

⁷⁷ *Ibid.*, pp. 22, 34, 33.

⁷⁸ Vezi S. Koch, „Zendeabad, Shah!": *The Central Intelligence Agency and the Fall of Iranian Prime Minister Mohammed Mosaddeq, August 1953*, 1998, National Security Archive.

⁷⁹ M. Gasiorowski, „The Causes of Iran's 1953 Coup: A Critique of Darioush Bayandor's Iran and the CIA“, *Iranian Studies*, 45/5, 2012, pp. 671–672; W. Louis, „Britain and the Overthrow of the Mosaddeq Government“, în Gasiorowski și Byrne, *Mohammad Mosaddeq*, pp. 141–142.

⁸⁰ Wilber, *Overthrow of Premier Mosaddeq*, p. 35.

⁸¹ *Ibid.*, p. 19.

⁸² Berry către Departamentul de Stat, 17 august 1953, National Security Archive.

⁸³ Despre radio, vezi M. Roberts, „Analysis of Radio Propaganda in the 1953 Iran Coup“, *Iranian Studies*, 45/6, 2012, pp. 759–777; despre presa scrisă, vezi Bellaigue, *Patriot of Persia*, p. 232.

⁸⁴ Despre Roma, vezi Soraya Esfandiary Bakhtiary, *Le Palais des solitudes*, Paris, 1992, pp. 165–166. Vezi și Buchan, *Days of God*, p. 70.

⁸⁵ Bellaigue, *Patriot of Persia*, pp. 253–270.

⁸⁶ „Substance of Discussions of State – Joint Chiefs of Staff Meeting“, 12 decembrie 1951, *FRUS, 1951: The Near East and Africa*, 5, p. 435.

⁸⁷ „British-American Planning Talks, Summary Record“, 10–11 octombrie 1978, FCO 8/3216.

⁸⁸ „Memorandum of Discussion at the 160th Meeting of the National Security Council, 27 august 1953“, *FRUS, 1952–1954: Iran, 1951–1954*, 10, p. 773.

⁸⁹ „The Ambassador in Iran (Henderson) to Department of State“, 18 septembrie 1953, *FRUS, 1952–1954: Iran, 1951–1954*, 10, p. 799.

CAPITOLUL 22: DRUMUL AMERICAN AL MĂTĂSII

¹ *The International Petroleum Cartel, the Iranian Consortium, and US National Security*, Congresul Statelor Unite, Senat, Washington DC, 1974, pp. 57–58; Yergin, *The Prize*, p. 453.

² Bill, *The Eagle and the Lion*, p. 88; „Memorandum of the discussion at the 180th meeting of the National Security Council“, 14 ianuarie 1954, *FRUS, 1952–1954: Iran, 1951–1954*, 10, p. 898.

³ M. Gasiorowski, *US Foreign Policy and the Shah: Building a Client State in Iran*, Ithaca, NY, 1991, pp. 150–151.

⁴ V. Nemchenok, „That So Fair a Thing Should Be So Frail: The Ford Foundation and the Failure of Rural Development in Iran, 1953–1964“, *Middle East Journal*, 63/2, 2009, pp. 261–273.

⁵ *Ibid.*, 281; Gasiorowski, *US Foreign Policy*, pp. 53, 94.

⁶ C. Schayegh, „Iran's Karaj Dam Affair: Emerging Mass Consumerism, the Politics of Promise, and the Cold War in the Third World“, *Comparative Studies in Society and History*, 54/3, 2012, pp. 612–643.

⁷ „Memorandum from the Joint Chiefs of Staff“, 24 martie 1949, *FRUS, 1949: The Near East, South Asia, and Africa*, 6, pp. 30–31.

⁸ „Report by the SANACC [State-Army-Navy-Air Force Co-ordinating Committee] Subcommittee for the Near and Middle East“, *FRUS, 1949: The Near East, South Asia, and Africa*, 6, p. 12.

⁹ Vezi, în general, B. Yesilbursa, *Baghdad Pact: Anglo-American Defence Policies in the Middle East, 1950–1959*, Abingdon, 2005.

¹⁰ R. McMahon, *The Cold War on the Periphery: The United States, India and Pakistan*, New York, 1994, pp. 16–17.

¹¹ P. Tomsen, *The Wars of Afghanistan: Messianic Terrorism, Tribal Conflicts and the Failures of the Great Powers*, New York, 2011, pp. 181–182.

¹² R. McNamara, *Britain, Nasser and the Balance of Power in the Middle East, 1952–1967*, Londra, 2003, pp. 44–45.

¹³ A. Moncrieff, *Suez: Ten Years After*, New York, 1966, pp. 40–41; D. Kunz, *The Economic Diplomacy of the Suez Crisis*, Chapel Hill, NC, 1991, p. 68.

¹⁴ Eden către Eisenhower, 6 septembrie 1956, FO 800/740.

¹⁵ M. Heikal, *Nasser: The Cairo Documents*, Londra, 1972, p. 88.

¹⁶ H. Macmillan, „Diary“, 25 august 1956, în A. Horne, *Macmillan: The Official Biography*, Londra, 2008, p. 447.

¹⁷ Citat de McNamara, *Britain, Nasser and the Balance of Power*, p. 46.

¹⁸ McNamara, *Britain, Nasser and the Balance of Power*, pp. 45, 47.

¹⁹ „Effects of the Closing of the Suez Canal on Sino-Soviet Bloc Trade and Transportation“, Office of Research and Reports, Central Intelligence Agency, 21 februarie 1957, Freedom of Information Act Electronic Reading Room, Central Intelligence Agency.

²⁰ Kirkpatrick către Makins, 10 septembrie 1956, FO 800/740.

²¹ *Papers of Dwight David Eisenhower: The Presidency: The Middle Way*, Baltimore, 1970, 17, p. 2415.

²² Vezi, aici, W. Louis și R. Owen, *Suez 1956: The Crisis and its Consequences*, Oxford, 1989; P. Hahn, *The United States, Great Britain, and Egypt, 1945–1956: Strategy and Diplomacy in the Early Cold War*, Chapel Hill, NC, 1991.

²³ Eisenhower către Dulles, 12 decembrie 1956, în P. Hahn, „Securing the Middle East: The Eisenhower Doctrine of 1957“, *Presidential Studies Quarterly*, 36/1, 2006, p. 39.

²⁴ Citat de Yergin, *The Prize*, p. 459.

²⁵ Hahn, „Securing the Middle East“, p. 40.

²⁶ Vezi, mai ales, S. Yaqub, *Containing Arab Nationalism: The Eisenhower Doctrine and the Middle East*, Chapel Hill, NC, 2004.

²⁷ R. Popp, „Accommodating to a Working Relationship: Arab Nationalism and US Cold War Policies in the Middle East“, *Cold War History*, 10/3, 2010, p. 410.

²⁸ „The Communist Threat to Iraq“, 17 februarie 1959, *FRUS, 1958–1960: Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula*, 12, pp. 381–388.

²⁹ S. Blackwell, *British Military Intervention and the Struggle for Jordan: King Hussein, Nasser and the Middle East Crisis*, Londra, 2013, p. 176; „Memorandum of Conference with President Eisenhower“, 23 iulie 1958, *FRUS, 1958–1960: Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula*, 12, p. 84.

³⁰ „Iraq: The Dissembler“, *Time*, 13 aprilie 1959.

³¹ „Middle East: Revolt in Baghdad“, *Time*, 21 iulie 1958; J. Romero, *The Iraqi Revolution of 1958: A Revolutionary Quest for Unity and Security*, Lanham, MD, 2011.

³² C. Andrew și V. Mitrohin, *The KGB and the World: The Mitrokhin Archive II*, Londra, 2005, pp. 273–274; W. Shawcross, *The Shah's Last Ride*, Londra, 1989, p. 85.

³³ OIR Report, 16 ianuarie 1959, citat de Popp, „Arab Nationalism and US Cold War Policies“, p. 403.

³⁴ Yaqub, *Containing Arab Nationalism*, p. 256.

³⁵ W. Louis și R. Owen, *A Revolutionary Year: The Middle East in 1958*, Londra, 2002.

³⁶ F. Matar, *Saddam Hussein: The Man, the Cause and his Future*, Londra, 1981, pp. 32–44.

³⁷ „Memorandum of Discussion at the 420th Meeting of the National Security Council“, 1 octombrie 1959, *FRUS, 1958–1960: Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula*, 12, p. 489, n. 6.

³⁸ Incidentul a fost dezvăluit pe parcursul investigațiilor din 1975, privitoare la utilizarea asasinatului ca instrument politic de către serviciile secrete ale Statelor Unite ale Americii. Colonelul, care nu este numit, ar fi fost, se pare, împușcat de un pluton de execuție în Bagdad, înainte ca planul cu batista să poată fi aplicat: *Alleged Assassination Plots Involving Foreign Leaders, Interim Report of the Select Committee to Study Governmental Operations with Respect to Intelligence Activities*, Washington DC, 1975, p. 181, n. 1.

³⁹ H. Rositzke, *The CIA's Secret Operations: Espionage, Counterespionage and Covert Action*, Boulder, CO, 1977, pp. 109–110.

⁴⁰ A. Siddiqi, *Challenge to Apollo: The Soviet Union and the Space Race, 1945–1974*, Washington, DC, 2000; B. Șertok, *Raketî i liudi: Fili Podlipki Tiuratom*, Moscova, 1996.

⁴¹ A. Siddiqi, *Sputnik and the Soviet Space Challenge*, Gainesville, FL, 2003, pp. 135–138.

⁴² G. Laird, *North American Air Defense: Past, Present and Future*, Maxwell, AL, 1975; S. Zaloga, „Most Secret Weapon: The Origins of Soviet Strategic Cruise Missiles, 1945–1960“, *Journal of Slavic Military Studies*, 6/2, 1993, pp. 262–273.

⁴³ D. Kux, *The United States and Pakistan, 1947–2000: Disenchanted Allies*, Washington, DC, 2001, p. 112; N. Polmar, *Spyplane: The U-2 History Declassified*, Osceola, WI, 2001, pp. 131–148.

⁴⁴ Karachi către Washington, 31 octombrie 1958, *FRUS, 1958–60: South and Southeast Asia*, 15, p. 682.

⁴⁵ Stenograma discuției dintre Eisenhower și Ayub, 8 decembrie 1959, *FRUS, 1958–60: South and Southeast Asia*, 15, pp. 781–795.

⁴⁶ R. Barrett, *The Greater Middle East and the Cold War: US Foreign Policy under Eisenhower and Kennedy*, Londra, 2007, pp. 167–168.

⁴⁷ Nota Departamentului de Stat, 21 iulie 1958.

⁴⁸ Kux, *United States and Pakistan*, pp. 110–111.

⁴⁹ V. Nemchenok, „In Search of Stability amid Chaos: US Policy toward Iran, 1961–63”, *Cold War History*, 10/3, 2010, p. 345.

⁵⁰ Nota CIA, 7 februarie 1961; A. Rubinstein, *Soviet Foreign Policy toward Turkey, Iran and Afghanistan: The Dynamics of Influence*, New York, 1982, pp. 67–68.

⁵¹ National Security Council Report, Statement of US Policy to Iran, 6 iulie 1960, *FRUS, 1958–1960: Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula*, 12, pp. 680–688.

⁵² M. Momen, „The Babi and the Baha'i Community of Iran: A Case of «Suspended Genocide»?”, *Journal of Genocide Research*, 7/2, 2005, pp. 221–242.

⁵³ E. Abrahamian, *Iran between Two Revolutions*, Princeton, 1982, pp. 421–422.

⁵⁴ J. Freivalds, „Farm Corporations in Iran: An Alternative to Traditional Agriculture”, *Middle East Journal*, 26/2, 1972, pp. 185–193; J. Carey și A. Carey, „Iranian Agriculture and its Development: 1952–1973”, *International Journal of Middle East Studies*, 7/3, 1976, pp. 359–382.

⁵⁵ H. Ruhani, *Nehzat-e Imam-e Khomeini*, 2 volume, Teheran, 1979, vol. 1, p. 25.

⁵⁶ Nota CIA, 5 mai 1961, apud Nemchenok, „In Search of Stability”, p. 348.

⁵⁷ *Gahnâme panjah sal Shahanshahiye Pahlavi*, Paris, 1964, 24 ianuarie 1963.

⁵⁸ Vezi D. Brumberg, *Reinventing Khomeini: The Struggle for Reform in Iran*, Chicago, 2001.

⁵⁹ D. Zahedi, *The Iranian Revolution: Then and Now*, Boulder, CO, 2000, p. 156.

⁶⁰ „United States Support for Nation-Building”, 1968; US Embassy Teheran to State Department, 4 mai 1972, ambele citate de R. Popp, „An Application of Modernization Theory during the Cold War? The Case of Pahlavi Iran”, *International History Review*, 30/1, 2008, pp. 86–87.

⁶¹ Polk către Mayer, 23 aprilie 1965, apud Popp, „Pahlavi Iran”, p. 94.

⁶² Zahedi, *Iranian Revolution*, p. 155.

⁶³ A. Danielsen, *The Evolution of OPEC*, New York, 1982; F. Parra, *Oil Politics: A Modern History of Petroleum*, Londra, 2004, pp. 89 și urm.

⁶⁴ Vezi, mai ales, M. Oren, *Six Days of War: June 1967 and the Making of the Modern Middle East*, Oxford, 2002.

CAPITOLUL 23: DRUMUL RIVALITĂȚII SUPERPUTERILOR

¹ P. Pham, *Ending „East of Suez”: The British Decision to Withdraw from Malaysia and Singapore, 1964–1968*, Oxford, 2010.

² G. Stocking, *Middle East Oil: A Study in Political and Economic Controversy*, Nashville, TN, 1970, p. 282; H. Astarjian, *The Struggle for Kirkuk: The Rise of Hussein, Oil and the Death of Tolerance in Iraq*, Londra, 2007, p. 158.

³ „Moscow and the Persian Gulf”, Intelligence Memorandum, 12 mai 1972, *FRUS, 1969–1976: Documents on Iran and Iraq, 1969–72*, E-4, p. 307.

⁴ *Izvestia*, 12 iulie 1969.

⁵ Buchan, *Days of God*, p. 129.

⁶ Kwarteng, *Ghosts of Empire*, pp. 72–73.

⁷ Departamentul de Stat către ambasada din Franța, discuție între Davies și Lopinot despre Irak și Golful Persic, 20 aprilie 1972, *FRUS, 1969–1976: Documents on Iran and Iraq, 1969–1972*, E-4, p. 306.

⁸ G. Payton, „The Somali Coup of 1969: The Case for Soviet Complicity”, *Journal of Modern African Studies*, 18/3, 1980, pp. 493–508.

⁹ Popp, „Arab Nationalism and US Cold War Policies”, p. 408.

¹⁰ „Soviet aid and trade activities in the Indian Ocean Area”, raport al CIA, S-6064, 1974; V. Goșev, *SSSR i strani Persidskogo zaliva*, Moscova, 1988.

¹¹ US Arms Control and Disarmament Agency, *World Military Expenditure and Arms Transfers, 1968–1977*, Washington, DC, 1979, p. 156; R. Menon, *Soviet Power and the Third World*, New Haven, 1986, p. 173; despre Irak, vezi A. Fedchenko, *Irak v bor’be za nezavisimost’*, Moscova, 1970.

¹² S. Mehrotra, „The Political Economy of Indo-Soviet Relations”, în R. Cassen (ed.), *Soviet Interests in the Third World*, Londra, 1985, p. 224; L. Racioppi, *Soviet Policy towards South Asia since 1970*, Cambridge, 1994, pp. 63–65.

¹³ L. Dupree, *Afghanistan*, Princeton, 1973, pp. 525–526.

¹⁴ „The Shah of Iran: An Interview with Mohammad Reza Pahlavi”, *New Atlantic*, 1 decembrie 1973.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ Boardman către Douglas-Home, august 1973, FCO 55/1116. Vezi și O. Freedman, „Soviet Policy towards Ba’athist Iraq, 1968–1979”, în R. Donaldson (ed.), *The Soviet Union in the Third World*, Boulder, CO, 1981, pp. 161–191.

¹⁷ Saddam Hussein, *On Oil Nationalisation*, Bagdad, 1973, pp. 8, 10.

¹⁸ R. Bruce St John, *Libya: From Colony to Revolution*, Oxford, 2012, pp. 138–139.

¹⁹ Gaddafi, „Address at Tūbruq”, 7 noiembrie 1969, în „The Libyan Revolution in the Words of its Leaders”, *Middle East Journal*, 24/2, 1970, p. 209.

²⁰ *Ibid.*, pp. 209–210; M. Ansell și M. al-Arif, *The Libyan Revolution: A Sourcebook of Legal and Historical Documents*, Stoughton, WI, 1972, p. 280; *Multinational Corporations and United States Foreign Policy*, 93rd Congressional

Hearings, Washington, DC, 1975, 8, pp. 771–773, apud Yergin, *The Prize*, p. 562.

²¹ F. Halliday, *Iran, Dictatorship and Development*, Harmondsworth, 1979, p. 139; Yergin, *The Prize*, p. 607.

²² P. Marr, *Modern History of Iraq*, Londra, 2004, p. 162.

²³ Ambasada din Tripoli către Washington, 5 decembrie 1970, apud Yergin, *The Prize*, p. 569.

²⁴ G. Hughes, „Britain, the Transatlantic Alliance, and the Arab–Israeli War of 1973“, *Journal of Cold War Studies*, 10/2, 2008, pp. 3–40.

²⁵ „The Agranat Report: The First Partial Report“, *Jerusalem Journal of International Relations*, 4/1, 1979, p. 80. Vezi și U. Bar-Joseph, *The Watchman Fell Asleep: The Surprise of Yom Kippur and its Sources*, Albany, NY, 2005, mai ales pp. 174–183.

²⁶ A. Rabinovich, *The Yom Kippur War: The Epic Encounter that Transformed the Middle East*, New York, 2004, p. 25; Andrew și Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive II*, p. 160.

²⁷ G. Golan, „The Soviet Union and the Yom Kippur War“, în P. Kumaraswamy, *Revisiting the Yom Kippur War*, Londra, 2000, pp. 127–152; idem, „The Cold War and the Soviet Attitude towards the Arab–Israeli Conflict“, în N. Ashton (ed.), *The Cold War in the Middle East: Regional Conflict and the Superpowers, 1967–1973*, Londra, 2007, p. 63.

²⁸ H. Kissinger, *Years of Upheaval*, Boston, 1982, p. 463.

²⁹ „Address to the Nation about Policies to Deal with the Energy Shortages“, 7 noiembrie 1973, *Public Papers of the Presidents of the United States [PPPUS]: Richard M. Nixon, 1973*, Washington, DC, 1975, pp. 916–917.

³⁰ *Ibid.*; Yergin, *The Prize*, pp. 599–601.

³¹ D. Tihansky, „Impact of the Energy Crisis on Traffic Accidents“, *Transport Research*, 8, 1974, pp. 481–483.

³² S. Godwin și D. Kulash, „The 55 mph Speed Limit on US Roads: Issues Involved“, *Transport Reviews: A Transnational Transdisciplinary Journal*, 8/3, 1988, pp. 219–235.

³³ Vezi, de exemplu, R. Knowles, *Energy and Form: Approach to Urban Growth*, Cambridge, MA, 1974; P. Steadman, *Energy, Environment and Building*, Cambridge, 1975.

³⁴ D. Rand, „Battery Systems for Electric Vehicles – a State-of-the-Art Review“, *Journal of Power Sources*, 4, 1979, pp. 101–143.

³⁵ Discurs la un seminar despre energie, 21 august 1973, apud E.S. Godbold, *Jimmy and Rosalynn Carter: The Georgian Years, 1924–1974*, Oxford, 2010, p. 239.

³⁶ J.G. Moore, „The Role of Congress“, în R. Larson și R. Vest, *Implementation of Solar Thermal Technology*, Cambridge, MA, 1996, pp. 69–118.

³⁷ Președintele Nixon, „Memorandum Directing Reductions in Energy Consumption by the Federal Government“, 29 iunie 1973, *PPPUS: Nixon, 1973*, p. 630.

³⁸ Yergin, *The Prize*, pp. 579, 607.

³⁹ *Ibid.*, p. 616.

⁴⁰ K. Makiya, *The Monument: Art, Vulgarity, and Responsibility in Iraq*, Berkeley, 1991, pp. 20–32; R. Baudouï, „To Build a Stadium: Le Corbusier's Project for Baghdad, 1955–1973“, *DC Papers, revista de critica y teoria de la arquitectura*, 1, 2008, pp. 271–280.

⁴¹ P. Stearns, *Consumerism in World History: The Global Transformation of Desire*, Londra, 2001, p. 119.

⁴² Sreedhar și J. Cavanagh, „US Interests in Iran: Myths and Realities“, *ISDA Journal*, 11/4, 1979, pp. 37–40; US Arms Control and Disarmament Agency, *World Military Expenditures and Arms Transfers, 1972–1982*, Washington, DC, 1984, p. 30; T. Moran, „Iranian Defense Expenditures and the Social Crisis“, *International Security*, 3/3, 1978, p. 180.

⁴³ Apud Buchan, *Days of God*, p. 162.

⁴⁴ A. Alnasrawi, *The Economy of Iraq: Oil, Wars, Destruction of Development and Prospects, 1950–2010*, Westport, CT, 1994, p. 94; C. Tripp, *A History of Iraq*, Cambridge, 2000, p. 206.

⁴⁵ „Secretary Kerry's Interview on Iran with NBC's David Gregory“, 10 noiembrie 2013, Departamentul de Stat al SUA, Ambasada Statelor Unite ale Americii din Londra, website.

⁴⁶ „Past Arguments Don't Square with Current Iran Policy“, *Washington Post*, 27 martie 2005.

⁴⁷ Parry-Giles, *The Rhetorical Presidency, Propaganda, and the Cold War, 1945–1955*, Westport, CT, 2002, pp. 164 și urm.

⁴⁸ Apud Shawcross, *Shah's Last Ride*, p. 179.

⁴⁹ Secretarul de Stat Henry A. Kissinger către președintele Gerald R. Ford, „Memorandum“, 13 mai 1975, în M. Hunt (ed.), *Crises in US Foreign Policy: An International History Reader*, New York, 1996, p. 398.

⁵⁰ J. Abdulghani, *Iran and Iraq: The Years of Crisis*, Londra, 1984, pp. 152–155.

⁵¹ R. Cottam, *Iran and the United States: A Cold War Case Study*, Pittsburgh, 1988, pp. 149–151.

⁵² H. Kissinger, *The White House Years*, Boston, 1979, p. 1265; idem, *Years of Upheaval*; L. Meho, *The Kurdish Question in US Foreign Policy: A Documentary Sourcebook*, Westport, CT, 2004, p. 14.

⁵³ *Power Study of Iran, 1974–1975*, Raport către guvernul imperial al Iranului, 1975, pp. 3–24, apud B. Mossavar-Rahmani, „Iran“, în J. Katz și O. Marwah (editori), *Nuclear Power in Developing Countries: An Analysis of Decision Making*, Lexington, MA, 1982, p. 205.

⁵⁴ D. Poneman, *Nuclear Power in the Developing World*, Londra, 1982, p. 86.

⁵⁵ *Ibid.*, p. 87; J. Yaphe și C. Lutes, *Reassessing the Implications of a Nuclear-Armed Iran*, Washington, DC, 2005, p. 49.

⁵⁶ B. Mossavar-Rahmani, „Iran's Nuclear Power Programme Revisited“, *Energy Policy*, 8/3, 1980, pp. 193–194, și idem, *Energy Policy in Iran: Domestic Choices and International Implications*, New York, 1981.

⁵⁷ S. Jones și J. Holmes, „Regime Type, Nuclear Reversals, and Nuclear Strategy: The Ambiguous Case of Iran“, în T. Yoshihara și J. Holmes (editori), *Strategy in the Second Nuclear Age: Power, Ambition and the Ultimate Weapon*, Washington, DC, 2012, p. 219.

⁵⁸ National Security Archive, *Special Intelligence Estimate: Prospects for Further Proliferation of Nuclear Weapons*, 1974, p. 38.

⁵⁹ K. Hamza și J. Stein, „Behind the Scenes with the Iraqi Nuclear Bomb“, în M. Sifry și C. Cerf (editori), *The Iraq War Reader: History, Documents, Opinions*, New York, 2003, p. 191.

⁶⁰ J. Snyder, „The Road to Osirak: Baghdad's Quest for the Bomb“, *Middle East Journal*, 37, 1983, pp. 565–594; A. Cordesman, *Weapons of Mass Destruction in the Middle East*, Londra, 1992, pp. 95–102; D. Albright și M. Hibbs, „Iraq's Bomb: Blueprints and Artifacts“, *Bulletin of the Atomic Scientists*, 1992, pp. 14–23.

⁶¹ A. Cordesman, *Iraq and the War of Sanctions: Conventional Threats and Weapons of Mass Destruction*, Westport, CT, 1999, pp. 603–606.

⁶² *Prospects for Further Proliferation*, pp. 20–26.

⁶³ K. Mahmoud, *A Nuclear Weapons-Free Zone in the Middle East: Problems and Prospects*, New York, 1988, p. 93.

⁶⁴ Wright către Parsons și Egerton, 21 noiembrie 1973, FO 55/1116.

⁶⁵ F. Khan, *Eating Grass: The Making of the Pakistani Bomb*, Stanford, 2012, p. 279.

⁶⁶ Dr. A. Khan, „Pakistan's Nuclear Programme: Capabilities and Potentials of the Kahuta Project“, Discurs la Institutul Pakistanez al Afacerilor Naționale, 10 septembrie 1990, apud Khan, *Making of the Pakistani Bomb*, p. 158.

⁶⁷ Kux, *The United States and Pakistan*, pp. 221–224.

⁶⁸ Memcon, 12 mai 1976, apud R. Alvandi, *Nixon, Kissinger, and the Shah: The United States and Iran in the Cold War*, Oxford, 2014, p. 163.

⁶⁹ G. Sick, *All Fall Down: America's Tragic Encounter with Iran*, New York, 1987, p. 22.

⁷⁰ „Toasts of the President and the Shah at a State Dinner“, 31 decembrie 1977, PPPUS: *Jimmy Carter*, 1977, pp. 2220–2222.

⁷¹ Mossaver-Rahmani, „Iran's Nuclear Power“, p. 192.

⁷² Pesaran, „System of Dependent Capitalism in Pre- and Post-Revolutionary Iran“, *International Journal of Middle East Studies*, 14, 1982, p. 507; P. Clawson, „Iran's Economy between Crisis and Collapse“, *Middle East Research and Information Project Reports*, 98, 1981, pp. 11–15; K. Pollack, *Persian Puzzle: The Conflict between Iran and America*, New York, 2004, p. 113; vezi și N. Keddie, *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*, New Haven, 2003, pp. 158–162.

⁷³ M. Heikal, *Iran: The Untold Story*, New York, 1982, pp. 145–146.

⁷⁴ Shawcross, *Shah's Last Ride*, p. 35.

⁷⁵ J. Carter, *Keeping Faith: Memoirs of a President*, Fayetteville, AR, 1995, p. 118.

⁷⁶ A. Moens, „President Carter's Advisers and the Fall of the Shah“, *Political Science Quarterly*, 106/2, 1980, pp. 211–237.

⁷⁷ D. Murray, *US Foreign Policy and Iran: American–Iranian Relations since the Islamic Revolution*, Londra, 2010, p. 20.

⁷⁸ Departamentul de Comerț al SUA, *Foreign Broadcast Service*, 6 noiembrie 1979.

⁷⁹ „Afghanistan in 1977: An External Assessment“, Ambasada SUA din Kabul către Departamentul de Stat, 30 ianuarie 1978.

⁸⁰ Braithwaite, *Afghanistan*, pp. 78–79; S. Coll, *Ghost Wars: The Secret History of the CIA, Afghanistan, and Bin Laden, from the Soviet Intervention to September 10, 2001*, New York, 2004, p. 48.

CAPITOLUL 24: DRUMUL SPRE CATASTROFĂ

¹ Andrew și Mitrokhin, *Mitrokhin Archive II*, pp. 178–180.

² Sreedhar și Cavanagh, „US Interests in Iran“, p. 140.

³ C. Andrew și O. Gordievsky, *KGB: The Inside Story of its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev*, Londra, 1990, p. 459 [*KGB: istoria secretă a operațiunilor sale externe de la Lenin la Gorbaciiov*, Editura ALL, București, 1994].

⁴ W. Sullivan, *Mission to Iran: The Last Ambassador*, New York, 1981, pp. 201–203, 233; vezi și Sick, *All Fall Down*, pp. 81–87; A. Moens, „President Carter's Advisors“, *Political Science Quarterly*, 106/2, 1991, p. 244.

⁵ Z. Brzezinski, *Power and Principle: Memoirs of the National Security Adviser, 1977–1981*, Londra, 1983, p. 38.

⁶ „Exiled Ayatollah Khomeini returns to Iran“, BBC News, 1 februarie 1979.

⁷ Sick, *All Fall Down*, pp. 154–156; D. Farber, *Taken Hostage: The Iran Hostage Crisis and America's First Encounter with Radical Islam*, Princeton, 2005, pp. 99–100, 111–113.

⁸ C. Vance, *Hard Choices: Critical Years in America's Foreign Policy*, New York, 1983, p. 343; B. Glad, *An Outsider in the White House: Jimmy Carter, his Advisors, and the Making of American Foreign Policy*, Ithaca, NY, 1979, p. 173.

⁹ *Constitution of the Islamic Republic of Iran*, Berkeley, 1980.

¹⁰ „Presidential Approval Ratings – Historical Statistics and Trends“, www.gallup.com

¹¹ A. Cordesman, *The Iran–Iraq War and Western Security, 1984–1987*, Londra, 1987, p. 26. Vezi și D. Kinsella, „Conflict in Context: Arms Transfers and Third World Rivalries during the Cold War“, *American Journal of Political Science*, 38/3, 1994, p. 573.

¹² Sreedhar și Cavanagh, „US Interests in Iran“, p. 143.

¹³ „Comment by Sir A. D. Parsons, Her Majesty's Ambassador, Teheran, 1974–1979“, în N. Browne, *Report on British Policy on Iran, 1974–1978*, Londra, 1980, Anexa B.

¹⁴ R. Cottam, „US and Soviet Responses to Islamic Political Militancy“, în N. Keddie și M. Gasiorowski (editori), *Neither East nor West: Iran, the Soviet Union and the United States*, New Haven, 1990, p. 279; A. Rubinstein, „The

Soviet Union and Iran under Khomeini", *International Affairs*, 57/4, 1981, p. 599.

¹⁵ Mărturia lui Turner a ajuns în presă, „Turner Sees a Gap in Verifying Treaty: Says Iran Bases Can't Be Replaced until '84“, *New York Times*, 17 aprilie 1979.

¹⁶ R. Gates, *From the Shadows: The Ultimate Insider's Story of Five Presidents and How They Won the Cold War*, New York, 1996. Gates nu prea spune altceva decât că negocierile au fost delicate și că amiralul Turner și-a lăsat mustață cu ocazia vizitei, cel mai probabil pentru a se deghiza, pp. 122–123.

¹⁷ J. Richelson, „The Wizards of Langley: The CIA's Directorate of Science and Technology“, în R. Jeffreys-Jones și C. Andrew (editori), *Eternal Vigilance? 50 Years of the CIA*, Londra, 1997, pp. 94–95.

¹⁸ Rubinstein, „The Soviet Union and Iran under Khomeini“, pp. 599, 601.

¹⁹ Gates, *From the Shadows*, p. 132.

²⁰ R. Braithwaite, *Afgantsy: The Russians in Afghanistan, 1979–89*, Londra, 2011, pp. 37–44 [URSS în Afganistan (1979–1989), Editura Corint, București, 2015].

²¹ „Main Outlines of the Revolutionary Tasks“, Braithwaite, *Afgantsy*, pp. 42–43; P. Dimitrakis, *The Secret War in Afghanistan: The Soviet Union, China and Anglo-American Intelligence in the Afghan War*, Londra, 2013, pp. 1–20.

²² J. Amstutz, *Afghanistan: The First Five Years of Soviet Occupation*, Washington, DC, 1986, p. 130; H. Bradsher, *Afghanistan and the Soviet Union*, Durham, NC, 1985, p. 1010.

²³ N. Newell și R. Newell, *The Struggle for Afghanistan*, Ithaca, NY, 1981, p. 86.

²⁴ N. Misdaq, *Afghanistan: Political Frailty and External Interference*, 2006, p. 108.

²⁵ A. Assifi, „The Russian Rope: Soviet Economic Motives and the Subversion of Afghanistan“, *World Affairs*, 145/3, 1982–1983, p. 257.

²⁶ V. Bukovsky, *Reckoning with Moscow: A Dissident in the Kremlin's Archives*, Londra, 1998, pp. 380–382.

²⁷ Gates, *From the Shadows*, pp. 131–132.

²⁸ US Department of State, Office of Security, *The Kidnapping and Death of Ambassador Adolph Dubs, February 14 1979*, Washington, DC, 1979.

²⁹ D. Cordovez și S. Harrison, *Out of Afghanistan: The Inside Story of the Soviet Withdrawal*, Oxford, 1995, p. 35; D. Camp, *Boots on the Ground: The Fight to Liberate Afghanistan from Al-Qaeda and the Taliban*, Minneapolis, 2012, pp. 8–9.

³⁰ Note informative ale CIA, 20 august; 24 august; 11 septembrie; 14 septembrie, 20 septembrie; Gates, *From the Shadows*, pp. 132–133.

³¹ „What Are the Soviets Doing in Afghanistan?“, 17 septembrie 1979, National Security Archive.

³² D. MacEachin, *Predicting the Soviet Invasion of Afghanistan: The Intelligence Community's Record*, Washington, DC, 2002; O. Sarin și L. Dvoretzky, *The Afghan Syndrome: The Soviet Union's Vietnam*, Novato, CA, 1993, pp. 79–84.

³³ M. Brecher și J. Wilkenfeld, *A Study of Crisis*, Ann Arbor, MI, 1997, p. 357.

³⁴ *Pravda*, 29, 30 decembrie 1979.

³⁵ Amstutz, *Afghanistan*, pp. 43–44. Zvonurile erau atât de persistente — și, probabil, atât de persuasive —, încât ambasadorul Dubs însuși a făcut demersuri la CIA pentru a verifica dacă sunt adevărate. Vezi Braithwaite, *Afgantsy*, pp. 78–79. Despre bârfe locale, R. Garthoff, *Détente and Confrontation: Soviet-American Relations from Nixon to Reagan*, Washington, DC, 1985, p. 904. Vezi, totodată, Andrew și Mitrokhin, *Mitrokhin Archive II*, pp. 393–394.

³⁶ A. Liakovski, *Tragediia i doblest' Afgana*, Moscova, 1995, p. 102.

³⁷ Braithwaite, *Afgantsy*, pp. 78–79, 81; Liakovski, *Tragediia i doblest' Afgana*, p. 181.

³⁸ Apud V. Zubok, *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*, Chapel Hill, NC, 2007, p. 262; Coll, *Ghost Wars*, p. 48.

³⁹ „Meeting of the Politburo Central Committee“, 17 martie 1979, pp. 142–149, în Dimitrakis, *Secret War*, p. 133.

⁴⁰ Liakovski, *Tragediia i doblest' Afgana*, pp. 109–112.

⁴¹ *Pravda*, 13 ianuarie 1980.

⁴² Braithwaite, *Afgantsy*, p. 77.

⁴³ „The Current Digest of the Soviet Press“, *American Association for the Advancement of Slavic Studies*, 31, 1979, p. 4.

⁴⁴ Zubok, *A Failed Empire*, p. 262.

⁴⁵ Liakovski, *Tragediia i doblest' Afgana*, p. 215.

⁴⁶ *Pravda*, 13 ianuarie 1980.

⁴⁷ Apud Liakovski, *Tragediia i doblest' Afgana*, p. 252.

⁴⁸ Brzezinski nu acordă mare atenție acestor avertizări: *Power and Principle*, pp. 472–475; Vance, *Hard Choices*, pp. 372–373; Glad, *Outsider in the White House*, pp. 176–177.

⁴⁹ D. Harris, *The Crisis: The President, the Prophet, and the Shah: 1979 and the Coming of Militant Islam*, New York, 2004, p. 193.

⁵⁰ *Ibid.*, pp. 199–200.

⁵¹ Farber, *Taken Hostage*, pp. 41–42.

⁵² Saunders, „Diplomacy and Pressure, November 1979 – May 1980“, în W. Christopher (ed.), *American Hostages in Iran: Conduct of a Crisis*, New Haven, 1985, pp. 78–79.

⁵³ H. Alikhani, *Sanctioning Iran: Anatomy of a Failed Policy*, New York, 2001, p. 67.

⁵⁴ „Rivals doubt Carter will retain poll gains after Iran crisis“, *Washington Post*, 17 decembrie 1979. Vezi și C. Emery, „The Transatlantic and Cold War Dynamics of Iran Sanctions, 1979–80“, *Cold War History*, 10/3, 2010, pp. 374–376.

⁵⁵ Discursul lui Khomeini, 20 noiembrie 1979, Memorandumul NSC către președintele Carter, apud Emery, „Iran Sanctions“, p. 374.

⁵⁶ *Ibid.*

⁵⁷ *Ibid.*, 375.

⁵⁸ „The Hostage Situation“, raportul directorului CIA, 9 ianuarie 1980, apud Emery, „Iran Sanctions“, p. 380.

⁵⁹ Carter, *Keeping Faith*, p. 475.

⁶⁰ *Ibid.* Vezi și G. Sick, „Military Operations and Constraints“, în Christopher, *American Hostages in Iran*, pp. 144–172.

⁶¹ Woodrow Wilson Center, *The Origins, Conduct, and Impact of the Iran–Iraq War, 1980–1988: A Cold War International History Project Document Reader*, Washington, DC, 2004.

⁶² „NSC on Afghanistan“, Fritz Ermath către Brzezinski, apud Emery, „Iran Sanctions“, p. 379.

⁶³ „The State of the Union. Address Delivered Before a Joint Session of the Congress“, 23 ianuarie 1980, p. 197.

⁶⁴ M. Bowden, *Guests of the Ayatollah: The First Battle in America's War with Militant Islam*, 2006, pp. 359–361.

⁶⁵ J. Kyle și J. Eidson, *The Guts to Try: The Untold Story of the Iran Hostage Rescue Mission by the On-Scene Desert Commander*, New York, 1990; vezi și P. Ryan, *The Iranian Rescue Mission: Why It Failed*, Annapolis, 1985.

⁶⁶ S. Mackey, *The Iranians: Persia, Islam and the Soul of a Nation*, New York, 1996, p. 298.

⁶⁷ Brzezinski către Carter, 3 ianuarie 1980, în H. Brands, „Saddam Hussein, the United States, and the Invasion of Iran: Was There a Green Light?“, *Cold War History*, 12/2, 2012, pp. 322–323; vezi și O. Njølstad, „Shifting Priorities: The Persian Gulf in US Strategic Planning in the Carter Years“, *Cold War History*, 4/3, 2004, pp. 30–38.

⁶⁸ R. Takeyh, „The Iran–Iraq War: A Reassessment“, *Middle East Journal*, 64, 2010, p. 367.

⁶⁹ A. Bani-Sadr, *My Turn to Speak: Iran, the Revolution and Secret Deals with the US*, Washington, DC, 1991, pp. 13, 70–71; D. Hiro, *Longest War: The Iran–Iraq Military Conflict*, New York, 1991, pp. 71–72; S. Fayazmanesh, *The United States and Iran: Sanctions, Wars and the Policy of Dual Containment*, New York, 2008, pp. 16–17.

⁷⁰ Brands, „Saddam Hussein, the United States, and the Invasion of Iran“, pp. 321–337.

⁷¹ K. Woods și M. Stout, „New Sources for the Study of Iraqi Intelligence during the Saddam Era“, *Intelligence and National Security*, 25/4, 2010, p. 558.

⁷² „Transcript of a Meeting between Saddam Hussein and his Commanding Officers at the Armed Forces General Command“, 22 noiembrie 1980, apud H. Brands și D. Palkki, „Saddam Hussein, Israel, and the Bomb: Nuclear Alarmism Justified?“, *International Security*, 36/1, 2011, pp. 145–146.

⁷³ „Meeting between Saddam Hussein and High-Ranking Officials“, 16 septembrie 1980, în K. Woods, D. Palkki și M. Stout (editori), *The Saddam Tapes: The Inner Workings of a Tyrant's Regime*, Cambridge, 2011, p. 134.

⁷⁴ Apud Brands și Palkki, „Saddam, Israel, and the Bomb“, p. 155.

⁷⁵ „President Saddam Hussein Meets with Iraqi Officials to Discuss Political Issues“, noiembrie 1979, în Woods, Palkki și Stout, *Saddam Tapes*, p. 22.

⁷⁶ Apud Brands, „Saddam Hussein, the United States, and the Invasion of Iran“, p. 331. Pentru paranoia lui Saddam, vezi K. Woods, J. Lacey și W. Murray, „Saddam's Delusions: The View from the Inside“, *Foreign Affairs*, 85/3, 2006, pp. 2–27.

⁷⁷ J. Parker, *Persian Dreams: Moscow and Teheran since the Fall of the Shah*, Washington, DC, 2009, pp. 6–10.

⁷⁸ Brands, „Saddam Hussein, the United States, and the Invasion of Iran“, p. 331.

⁷⁹ O. Smolansky și B. Smolansky, *The USSR and Iraq: The Soviet Quest for Influence*, Durham, NC, 1991, pp. 230–234.

⁸⁰ „Military Intelligence Report about Iran“, 1 iulie 1980, apud Brands, „Saddam Hussein, the United States, and the Invasion of Iran“, p. 334. Tot H. Brands, „Why Did Saddam Hussein Invade Iran? New Evidence on Motives, Complexity, and the Israel Factor“, *Journal of Military History*, 75, 2011, pp. 861–865; idem, „Saddam and Israel: What Do the New Iraqi Records Reveal?“, *Diplomacy & Statecraft*, 22/3, 2011, pp. 500–520.

⁸¹ Brands, „Saddam Hussein, the United States, and the Invasion of Iran“, p. 323.

⁸² Sick, *All Fall Down*, pp. 313–314; J. Dumbrell, *The Carter Presidency: A Re-Evaluation*, Manchester, 2005, p. 171.

⁸³ Brzezinski, *Power and Principle*, p. 504.

⁸⁴ J.-M. Xaviere (tr.), *Sayings of the Ayatollah Khomeini: Political, Philosophical, Social and Religious: Extracts from Three Major Works by the Ayatollah*, New York, 1980, pp. 8–9.

⁸⁵ E. Abrahamian, *Khomeinism: Essays on the Islamic Republic*, Londra, 1989, p. 51.

⁸⁶ T. Parsi, *The Treacherous Alliance: The Secret Dealings of Iran, Israel and the United States*, New Haven, 2007, p. 107.

⁸⁷ R. Claire, *Raid on the Sun: Inside Israel's Secret Campaign that Denied Saddam Hussein the Bomb*, New York, 2004.

⁸⁸ Woods, Palkki și Stout, *Saddam Tapes*, p. 79.

⁸⁹ „Implications of Iran's Victory over Iraq“, 8 iunie 1982, National Security Archive.

⁹⁰ *The Times*, 14 iulie 1982.

⁹¹ G. Shultz, *Turmoil and Triumph: Diplomacy, Power and the Victory of the American Deal*, New York, 1993, p. 235.

⁹² B. Jentleson, *Friends Like These: Reagan, Bush, and Saddam, 1982–1990*, New York, 1994, p. 35; J. Hiltermann, *A Poisonous Affair: America, Iraq and the Gassing of Halabja*, Cambridge, 2007, pp. 42–44.

⁹³ „Talking Points for Amb. Rumsfeld's Meeting with Tariq Aziz and Saddam Hussein“, 14 decembrie 1983, apud B. Gibson, *Covert Relationship: American*

Foreign Policy, Intelligence and the Iran–Iraq War, 1980–1988, Santa Barbara, 2010, pp. 111–112.

⁹⁴ Apud Gibson, *Covert Relationship*, p. 113.

⁹⁵ H. Brands și D. Palkki, „Conspiring Bastards: Saddam Hussein’s Strategic View of the United States“, *Diplomatic History*, 36/3, 2012, pp. 625–659.

⁹⁶ „Talking Points for Ambassador Rumsfeld’s Meeting with Tariq Aziz and Saddam Hussein“, 4 decembrie 1983, apud Gibson, *Covert Relationship*, p. 111.

⁹⁷ Gibson, *Covert Relationship*, pp. 113–118.

⁹⁸ Admiralul Howe către secretarul de stat, „Iraqi Use of Chemical Weapons“, 1 noiembrie 1983, apud Gibson, *Covert Relationship*, p. 107.

⁹⁹ Apud Z. Fredman, „Shoring up Iraq, 1983 to 1990: Washington and the Chemical Weapons Controversy“, *Diplomacy & Statecraft*, 23/3, 2012, p. 538.

¹⁰⁰ Consiliul de Securitate al ONU a ratificat Rezoluția 540, cerând să se pună capăt operațiunilor militare, dar fără să menționeze armele chimice. Potrivit unui funcționar al Organizației Națiunilor Unite, când secretarul general Javier Pérez de Cuéllar a pus problema verificării acestei chestiuni, „a fost întâmpinat cu o atitudine de îngheț antarctic; Consiliul de Securitate nu voia să aibă deloc de-a face cu asta“. Vezi Hiltermann, *A Poisonous Affair*, p. 58. Vezi și Gibson, *Covert Relationship*, pp. 108–109.

¹⁰¹ Fredman, „Shoring up Iraq“, p. 539.

¹⁰² „Iraqi Use of Chemical Weapons“, în Gibson, *Covert Relationship*, p. 108.

¹⁰³ Fredman, „Shoring Up Iraq“, p. 542.

¹⁰⁴ A. Neier, „Human Rights in the Reagan Era: Acceptance by Principle“, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 506/1, 1989, pp. 30–41.

¹⁰⁵ Braithwaite, *Afgantsy*, pp. 201–202; M. Bearden și J. Risen, *Afghanistan: The Main Enemy*, New York, 2003, pp. 227, 333–336.

¹⁰⁶ Braithwaite, *Afgantsy*, p. 214; D. Gai și V. Snegirev, *Vtorojenie*, Moscova, 1991, p. 139.

¹⁰⁷ Braithwaite, *Afgantsy*, pp. 228–229.

¹⁰⁸ *Ibid.*, p. 223.

¹⁰⁹ J. Hershberg, „The War in Afghanistan and the Iran–Contra Affair: Missing Links?“, *Cold War History*, 3/3, 2003, p. 27.

¹¹⁰ National Security Decision Directive 166, 27 martie 1985, National Security Archive.

¹¹¹ Hershberg, „The War in Afghanistan and the Iran–Contra Affair“, p. 28; vezi și H. Teicher și G. Teicher, *Twin Pillars to Desert Storm: America’s Flawed Vision in the Middle East from Nixon to Bush*, New York, 1993, pp. 325–326.

¹¹² Braithwaite, *Afgantsy*, p. 215.

¹¹³ Coll, *Ghost Wars*, pp. 161–162, 171–188.

¹¹⁴ *Beijing Review*, 7 ianuarie 1980.

¹¹⁵ M. Malik, *Assessing China’s Tactical Gains and Strategic Losses Post-September 11*, Carlisle Barracks, 2002, apud S. Mahmud Ali, *US–China Cold War Collaboration: 1971–1989*, Abingdon, 2005, p. 177.

¹¹⁶ Braithwaite, *Afgantsy*, pp. 202–203.

¹¹⁷ Apud Teicher și Teicher, *Twin Pillars to Desert Storm*, p. 328.

¹¹⁸ „Toward a Policy in Iran“, în *The Tower Commission Report: The Full Text of the President's Special Review Board*, New York, 1987, pp. 112–115.

¹¹⁹ H. Brands, „Inside the Iraqi State Records: Saddam Hussein, «Irangate» and the United States“, *Journal of Strategic Studies*, 34/1, 2011, p. 103.

¹²⁰ H. Emadi, *Politics of the Dispossessed: Superpowers and Developments in the Middle East*, Westport, CT, 2001, p. 41.

¹²¹ Hershberg, „The War in Afghanistan and the Iran–Contra Affair“, pp. 30–31.

¹²² *Ibid.*, pp. 35, 37–39.

¹²³ M. Yousaf și M. Adkin, *The Bear Trap*, Londra, 1992, p. 150.

¹²⁴ „Memorandum of Conversation, 26 mai 1986“, *Tower Commission Report*, pp. 311–312; Hershberg, „The War in Afghanistan and the Iran–Contra Affair“, pp. 40, 42.

¹²⁵ Apud Hershberg, „The War in Afghanistan and the Iran–Contra Affair“, p. 39.

¹²⁶ S. Yetiv, *The Absence of Grand Strategy: The United States in the Persian Gulf, 1972–2005*, Baltimore, 2008, p. 57.

¹²⁷ E. Hooglund, „The Policy of the Reagan Administration toward Iran“, în Keddie și Gasiorowski, *Neither East nor West*, p. 190. Pentru alt exemplu, vezi Brands, „Inside the Iraqi State Records“, p. 100.

¹²⁸ K. Woods, *Mother of All Battles: Saddam Hussein's Strategic Plan for the Persian Gulf War*, Annapolis, 2008, p. 50.

¹²⁹ B. Souresafil, *Khomeini and Israel*, Londra, 1988, p. 114.

¹³⁰ *Report of the Congressional Committees Investigating the Iran–Contra Affair, with Supplemental, Minority, and Additional Views*, Washington, DC, 1987, p. 176.

¹³¹ Despre vânzările de arme, *Report of the Congressional Committees Investigating the Iran–Contra Affair*, passim.

¹³² A. Hayes, „The Boland Amendments and Foreign Affairs Deference“, *Columbia Law Review*, 88/7, 1988, pp. 1534–1574.

¹³³ „Address to the Nation on the Iran Arms and Contra Aid Controversy“, 13 noiembrie 1986, *PPPUS: Ronald Reagan*, 1986, p. 1546.

¹³⁴ „Address to the Nation on the Iran Arms and Contra Aid Controversy“, 4 martie 1987, *PPPUS: Ronald Reagan*, 1987, p. 209.

¹³⁵ L. Walsh, *Final Report of the Independent Counsel for Iran/Contra Matters*, 4 volume, Washington, DC, 1993.

¹³⁶ G.H.W. Bush, „Grant of Executive Clemency, Proclamation 6518“, 24 decembrie 1992, *Federal Register*, 57/251, pp. 62145–621456.

¹³⁷ „Cabinet Meeting regarding the Iran–Iraq War, mid-November 1986“ și „Saddam Hussein Meeting with Ba'ath Officials“, începutul anului 1987, ambele citate de Brands, „Inside the Iraqi State Records“, p. 105.

¹³⁸ „Saddam Hussein Meeting with Ba'ath Officials“, începutul lui 1987, apud Brands, „Inside the Iraqi State Records“, pp. 112–113.

¹³⁹ *Ibid.*, 113.

¹⁴⁰ *Comprehensive Report of the Special Advisor to the Director of Central Intelligence on Iraq's Weapons of Mass Destruction*, 3 volume, 2004, 1, p. 31; Brands, „Inside the Iraqi State Records“, p. 113.

¹⁴¹ Consemnările lui Colin Powell de la întrunirea din 21 ianuarie 1987, Woodrow Wilson Center, *The Origins, Conduct, and Impact of the Iran–Iraq War*.

¹⁴² Brands, „Inside the Iraqi State Records“, p. 112.

¹⁴³ D. Neff, „The US, Iraq, Israel and Iran: Backdrop to War“, *Journal of Palestinian Studies*, 20/4, 1991, p. 35.

¹⁴⁴ Brands și Palkki, „Conspiring Bastards“, p. 648.

¹⁴⁵ Fredman, „Shoring Up Iraq“, p. 548.

¹⁴⁶ WikiLeaks, 90 BAGHDAD 4237.

¹⁴⁷ „Excerpts from Iraqi Document on Meeting with US Envoy“, *New York Times*, 23 septembrie 1990.

CAPITOLUL 25: DRUMUL SPRE TRAGEDIE

¹ Paul către Foreign & Commonwealth Office, „Saddam Hussein al-Tikriti“, 20 decembrie 1969, FCO 17/871; „Saddam Hussein“, telegramă de la ambasada britanică din Bagdad către Foreign & Commonwealth Office, Londra, 20 decembrie 1969, FCO 17/871.

² „Rumsfeld Mission: December 20 Meeting with Iraqi President Saddam Hussein“, National Security Archive. Pentru relația dintre Franța și Saddam, vezi C. Saint-Prot, *Saddam Hussein: un gaullisme arabe?*, Paris, 1987; vezi și D. Stryan, *France and Iraq: Oil, Arms and French Policy Making in the Middle East*, Londra, 2006.

³ „Saddam and his Senior Advisors Discussing Iraq's Historical Rights to Kuwait and the US Position“, 15 decembrie 1990, în Woods, Palkki și Stout, *Saddam Tapes*, pp. 34–35.

⁴ Președintele George H.W. Bush, „National Security Directive 54. Responding to Iraqi Aggression in the Gulf“, 15 ianuarie 1991, National Security Archive.

⁵ G. Bush, *Speaking of Freedom: The Collected Speeches of George H.W. Bush*, New York, 2009, pp. 196–197.

⁶ J. Woodard, *The America that Reagan Built*, Westport, CT, 2006, p. 139, n. 39.

⁷ Președintele George H.W. Bush, „National Security Directive 54. Responding to Iraqi Aggression in the Gulf“.

⁸ G. Bush și B. Scowcroft, *A World Transformed*, New York, 1998, p. 489.

⁹ Citat de J. Connelly, „In Northwest: Bush–Cheney Flip Flops Cost America in Blood“, *Seattle Post-Intelligencer*, 29 iulie 2004. Vezi și B. Montgomery,

Richard B. Cheney and the Rise of the Imperial Vice Presidency, Westport, CT, 2009, p. 95.

¹⁰ W. Martel, *Victory in War: Foundations of Modern Strategy*, Cambridge, 2011, p. 248.

¹¹ Președintele Bush, „Address before a Joint Session of the Congress on the State of the Union“, 28 ianuarie 1992, *PPPUS: George Bush, 1992–1993*, p. 157.

¹² Pentru colapsul Uniunii Sovietice, vezi S. Plokhy, *The Last Empire: The Final Days of the Soviet Union*, New York, 2014; pentru China în această perioadă, vezi L. Brandt și T. Rawski (editori), *China's Great Economic Transformation*, Cambridge, 2008.

¹³ Bush, „State of the Union“, 28 ianuarie 1992, p. 157.

¹⁴ Rezoluția ONU nr. 687, 1991, Clauza 20.

¹⁵ S. Zahdi și M. Smith Fawzi, „Health of Baghdad's Children“, *Lancet*, 346.8988, 1995, p. 1485; C. Ronsmans et al., „Sanctions against Iraq“, *Lancet*, 347.8995, 1996, pp. 198–200. Cifrele referitoare la mortalitate au fost mai târziu revizuite și, în consecință, au scăzut: S. Zaidi, „Child Mortality in Iraq“, *Lancet*, 350.9084, 1997, p. 1105.

¹⁶ *60 Minutes*, CBS, 12 mai 1996.

¹⁷ B. Lambeth, *The Unseen War: Allied Air Power and the Takedown of Saddam Hussein*, Annapolis, 2013, p. 61.

¹⁸ Pentru o privire de ansamblu, vezi C. Gray, „From Unity to Polarization: International Law and the Use of Force against Iraq“, *European Journal of International Law*, 13/1, 2002, pp. 1–19. Vezi și A. Bernard, „Lessons from Iraq and Bosnia on the Theory and Practice of No-Fly Zones“, *Journal of Strategic Studies*, 27, 2004, pp. 454–478.

¹⁹ Iraq Liberation Act, 31 octombrie 1998.

²⁰ Președintele Clinton, „Statement on Signing the Iraq Liberation Act of 1998“, 31 octombrie 1998, *PPPUS: William J. Clinton, 1998*, pp. 1938–1939.

²¹ S. Aubrey, *The New Dimension of International Terrorism*, Zurich, 2004, pp. 53–66; M. Ensalaco, *Middle Eastern Terrorism: From Black September to September 11*, Philadelphia, 2008, pp. 183–186; pentru atacul de la Dharan, totuși, a se vedea C. Shelton, „The Roots of Analytic Failure in the US Intelligence Community“, *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*, 24/4, 2011, pp. 650–651.

²² Răspuns la scrisoarea lui Clinton, nedatat, 1999. Clinton Presidential Records, Near Eastern Affairs, Box 2962; Folder: Iran–US, National Security Archive. Pentru mesajul lui Clinton, transmis de ministrul de externe al Omanului, vezi „Message to President Khatami from President Clinton“, nedatat, 1999, National Security Archive.

²³ „Afghanistan: Taliban seeks low-level profile relations with [United States government] – at least for now“, Ambasada SUA din Islamabad, 8 octombrie 1996, National Security Archive.

²⁴ „Afghanistan: Jalaluddin Haqqani's emergence as a key Taliban Commander“, Ambasada SUA din Islamabad, 7 ianuarie 1997, National Security Archive.

²⁵ „Usama bin Ladin: Islamic Extremist Financier“, CIA biography 1996, National Security Archive.

²⁶ „Afghanistan: Taliban agrees to visits of militant training camps, admit Bin Ladin is their guest“, telegramă a Consulatului SUA (Peshawar), 9 ianuarie 1996, National Security Archive.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ *National Commission on Terrorist Attacks upon the United States*, Washington, DC, 2004, pp. 113–114.

²⁹ Președintele Clinton, „Address to the Nation“, 20 august 1998, *PPPUS: Clinton*, 1998, p. 1461. Cu trei zile mai devreme, președintele oferise de-acum celebra sa mărturie că declarația făcută mai înainte, adică „nu am avut relații sexuale cu acea femeie, domnișoara [Monica] Lewinsky“, era adevărată și că afirmația sa, „nu este vorba de o relație sexuală, o relație sexuală nepotrivită sau orice alt fel de relație improprie“, era corectă, depinzând „de sensul cuvântului «este»“: *Appendices to the Referral to the US House of Representatives*, Washington, DC, 1998, 1, p. 510.

³⁰ „Afghanistan: Reaction to US Strikes Follows Predictable Lines: Taliban Angry, their Opponents Support US“, telegrama Ambasadei SUA din Islamabad, 21 august 1998, National Security Archive.

³¹ „Bin Ladin's Jihad: Political Context“, US Department of State, Bureau of Intelligence and Research, Intelligence Assessment, 28 august 1998, National Security Archive.

³² „Afghanistan: Taliban's Mullah Omar's 8/22 Contact with State Department“, telegrama Departamentului de Stat al SUA, 23 august 1998, National Security Archive.

³³ „Osama bin Laden: Taliban Spokesman Seeks New Proposal for Resolving bin Laden Problem“, telegrama Departamentului de Stat al SUA, 28 noiembrie 1998, National Security Archive.

³⁴ *Ibid.*

³⁵ „Afghanistan: Taliban's Mullah Omar's 8/22 Contact with State Department“, telegrama Departamentului de Stat al SUA, 23 august 1998, National Security Archive.

³⁶ *Ibid.*

³⁷ De pildă, „Afghanistan: Tensions Reportedly Mount within Taliban as Ties with Saudi Arabia Deteriorate over Bin Ladin“, telegrama Ambasadei SUA la Islamabad, 28 octombrie 1998; „Usama bin Ladin: Coordinating our Efforts and Sharpening our Message on Bin Ladin“, 19 octombrie 1998; „Usama bin Ladin: Saudi Government Reportedly Turning the Screws on the Taliban on Visas“, telegrama Ambasadei SUA la Islamabad, 22 decembrie 1998, National Security Archive.

³⁸ *Osama bin Laden: A Case Study*, Sandia Research Laboratories, 1999, National Security Archive.

³⁹ „Afghanistan: Taleban External Ambitions“, US Department of State, Bureau of Intelligence and Research, 28 octombrie 1998, National Security Archive.

⁴⁰ A. Rashid, *Taliban: The Power of Militant Islam in Afghanistan and Beyond*, Londra, 2008.

⁴¹ *Osama bin Laden: A Case Study*, p. 13.

⁴² „Bin Ladin Determined to Strike in US“, 6 august 2001, National Security Archive.

⁴³ „Searching for the Taliban's Hidden Message“, telegrama Ambasadei SUA la Islamabad, 19 septembrie 2000, National Security Archive.

⁴⁴ *The 9/11 Commission Report: Final Report of the National Commission on Terrorist Attacks upon the United States*, New York, 2004, p. 19.

⁴⁵ *Ibid.*, passim.

⁴⁶ Președintele George W. Bush, „Address to the Nation on the Terrorist Attacks“, 11 septembrie 2001, *PPPUS: George W. Bush, 2001*, pp. 1099–1100.

⁴⁷ „Arafat Horrified by Attacks, But Thousands of Palestinians Celebrate; Rest of World Outraged“, Fox News, 12 septembrie 2001.

⁴⁸ Declarația lui Abdul Salam Zaef, ambasadorul talibanilor în Pakistan, 12 septembrie 2001, National Security Archive.

⁴⁹ Al-Jazeera, 12 septembrie 2001.

⁵⁰ „Action Plan as of 9/13/2001, 7:55 am“, Departamentul de Stat al SUA, 13 septembrie 2001, National Security Archive.

⁵¹ „Deputy Secretary Armitage's Meeting with Pakistani Intel Chief Mahmud: You're Either with Us or You're Not“, US Department of State, 13 septembrie 2001, National Security Archive.

⁵² „Message to Taliban“, telegrama Departamentului de Stat al SUA, 7 octombrie 2001, National Security Archive.

⁵³ „Memorandum for President Bush: Strategic Thoughts“, Office of the Secretary of Defense, 30 septembrie 2001, National Security Archive.

⁵⁴ Președintele Bush, „State of the Union address“, 29 ianuarie 2002, *PPPUS: Bush, 2002*, p. 131.

⁵⁵ „US Strategy in Afghanistan: Draft for Discussion“, National Security Council Memorandum, 16 octombrie 2001, National Security Archive.

⁵⁶ „Information Memorandum. Origins of the Iraq Regime Change Policy“, Departamentul de Stat al SUA, 23 ianuarie 2001, National Security Archive.

⁵⁷ „Untitled“, notele lui Donald Rumsfeld, 27 noiembrie 2001, National Security Archive.

⁵⁸ *Ibid.*

⁵⁹ „Europe: Key Views on Iraqi Threat and Next Steps“, 18 decembrie 2001; „Problems and Prospects of «Justifying» War with Iraq“, 29 august 2002. Ambele documente au fost emise de US Department of State, Bureau of Intelligence and Research Intelligence Assessment, National Security Archive. Lordul Goldsmith

către primul-ministru, „Iraq“, 30 iulie 2002; „Iraq: Interpretation of Resolution 1441“, schiță, 14 ianuarie 2003; „Iraq: Interpretation of Resolution 1441“, schiță, 12 februarie 2003, The Iraq Enquiry Archive.

⁶⁰ „To Ousted Boss, Arms Watchdog Was Seen as an Obstacle in Iraq“, *New York Times*, 13 octombrie 2013.

⁶¹ „Remarks to the United Nations Security Council“, 5 februarie 2003, National Security Archive.

⁶² „The Status of Nuclear Weapons in Iraq“, 27 ianuarie 2003, IAEA, National Security Archive.

⁶³ „An Update on Inspection“, 27 ianuarie 2003, UNMOVIC, National Security Archive.

⁶⁴ Woods și Stout, „New Sources for the Study of Iraqi Intelligence“, mai ales pp. 548–552.

⁶⁵ „Remarks to the United Nations Security Council“, 5 februarie 2003; cf. „Iraqi Mobile Biological Warfare Agent Production Plants“, raport CIA, 28 mai 2003, National Security Archive.

⁶⁶ „The Future of the Iraq Project“, Departamentul de Stat, 20 aprilie 2003, National Security Archive.

⁶⁷ Ari Fleischer, conferință de presă, 18 februarie 2003; Paul Wolfowitz, „Testimony before House Appropriations Subcommittee on Defense“, 27 martie 2003.

⁶⁸ „US Strategy in Afghanistan: Draft for Discussion“, National Security Council Memorandum, 16 octombrie 2001, National Security Archive.

⁶⁹ Planning Group Polo Step, US Central Command Slide Compilation, c. 15 august 2002, National Security Archive.

⁷⁰ H. Fischer, „US Military Casualty Statistics: Operation New Dawn, Operation Iraqi Freedom and Operation Enduring Freedom“, *Congressional Research Service*, RS22452, Washington, DC, 2014.

⁷¹ Se estimează că, între 2001 și 2014, în Irak și Afganistan s-au înregistrat între 170 000 și 220 000 de victime civile. Vezi, de exemplu, www.costsofwar.org.

⁷² L. Bilmes, „The Financial Legacy of Iraq and Afghanistan: How Wartime Spending Decisions Will Constrain Future National Security Budgets“, *Harvard Kennedy School Faculty Research Working Paper Series*, martie 2013.

⁷³ R. Gates, *Memoirs of a Secretary at War*, New York, 2014, p. 577.

⁷⁴ „How is Hamid Karzai Still Standing?“, *New York Times*, 20 noiembrie 2013.

⁷⁵ „Memorandum for President Bush: Strategic Thoughts“, National Security Archive.

⁷⁶ „«Rapid Reaction Media Team» Concept“, US Department of Defense, Office of the Assistant Secretary for Special Operations and Low-Intensity Conflict, 16 ianuarie 2003, National Security Archive.

⁷⁷ M. Phillips, „Cheney Says He was Proponent for Military Action against Iran“, *Wall Street Journal*, 30 august 2009.

⁷⁸ „Kerry presses Iran to prove its nuclear program peaceful“, Reuters, 19 noiembrie 2013.

⁷⁹ „Full Text: Al-Arabiya Interview with John Kerry“, 23 ianuarie 2014, www.alarabiya.com.

⁸⁰ Președintele Obama, „Remarks by the President at AIPAC Policy Conference“, 4 martie 2012, Casa Albă.

⁸¹ D. Sanger, „Obama Order Sped Up Wave of Cyber-Attacks against Iran“, *New York Times*, 1 iunie 2012; idem, *Confront and Conceal: Obama's Secret Wars and Surprising Use of American Power*, New York, 2012.

CONCLUZII: NOUL DRUM AL MĂTĂȘII

¹ B. Gelb, *Caspian Oil and Gas: Production and Prospects*, 2006; *BP Statistical Review of World Energy June 2006*; Penn Well Publishing Company, *Oil & Gas Journal*, 19 decembrie 2005; Energy Information Administration, *Caspian Sea Region: Survey of Key Oil and Gas Statistics and Forecasts*, iulie 2006; „National Oil & Gas Assessment“, US Geological Survey, 2005.

² T. Klett, C. Schenk, R. Charpentier, M. Brownfield, J. Pitman, T. Cook și M. Tennyson, „Assessment of Undiscovered Oil and Gas Resources of the Volga-Ural Region Province, Russia and Kazakhstan“, US Geological Service, 2010, pp. 3095–3096.

³ Zelenii Front, „Vivoz cernozema v Pesochine: brakon'ervi zaderrjani“, declarație de presă, Harkov, 12 iunie 2011.

⁴ Banca Mondială, *World Price Watch*, Washington, DC, 2012.

⁵ Afganistanul este răspunzător pentru 74% din producția mondială de opiu (în scădere de la 92% în 2007). Vezi *United Nations Office on Drugs and Crime – World Drug Report 2011*, Viena, 2011, p. 20. În mod ironic, după cum arată prețurile locale la opiu, cu cât este mai eficientă campania contra producției de opiu, cu atât mai mari ajung prețurile — așadar, cu atât mai profitabile devin cultivarea și traficul cu opiu. Pentru date recente, vezi *Afghanistan Opium Price Monitoring: Monthly Report*, Ministry of Counter Narcotics, Islamic Republic of Afghanistan, Kabul, and United Nations Office on Drugs and Crime, Kabul, martie 2010.

⁶ „Lifestyles of the Kazakhstani leadership“, telegramă diplomatică SUA, EO 12958, 17 aprilie 2008, WikiLeaks.

⁷ *Guardian*, 20 aprilie 2015.

⁸ „President Ilham Aliyev – Michael (Corleone) on the Outside, Sonny on the Inside“, telegramă diplomatică SUA, 18 septembrie 2009, WikiLeaks EO 12958; pentru proprietățile lui Aliyev în Dubai, *Washington Post*, 5 martie 2010.

⁹ Citat în „HIV created by West to enfeeble third world, claims Mahmoud Ahmadinejad“, *Daily Telegraph*, 18 ianuarie 2012.

¹⁰ Hillary Clinton, „Remarks at the New Silk Road Ministerial Meeting“, New York, 22 septembrie 2011, Departamentul de Stat al SUA.

¹¹ J. O'Neill, *Building with Better BRICS*, Global Economics Paper, Nr. 66, Goldman Sachs, 2003; R. Sharma, *Breakout Nations: In Pursuit of the Next Economic Miracles*, Londra, 2012; J. O'Neill, *The Growth Map: Economic Opportunity in the BRICs and Beyond*, Londra, 2011.

¹² Jones Lang Lasalle, *Central Asia: Emerging Markets with High Growth Potential*, februarie 2012.

¹³ www.rotana.com/erbilrotana.

¹⁴ *The World in London: How London's Residential Resale Market Attracts Capital from across the Globe*, Savills Research, 2011.

¹⁵ „The Cameroon international star, Samuel Eto'o, signed from Barcelona in 2011“, Associated Press, 23 august 2011. Cu ocazia Cupei Mondiale de Fotbal Feminin, categoria sub 17 ani, s-a organizat o ceremonie de deschidere care a durat zece minute, în care a cântat „grupul premiat de dans Shiv Shakit“, vezi „Grand Opening: Trinbagonian treat in store for U-17 Women's World Cup“, *Trinidad Express*, 27 august 2010.

¹⁶ T. Kutchins, T. Sanderson și D. Gordon, *The Northern Distribution Network and the Modern Silk Road: Planning for Afghanistan's Future*, Center for Strategic and International Studies, Washington, DC, 2009.

¹⁷ I. Danchenko și C. Gaddy, „The Mystery of Vladimir Putin's Dissertation“, versiune editată a prezentării făcute de autori la o întrunire a Brookings Institution Foreign Policy Program, 30 martie 2006.

¹⁸ „Putin pledges \$43 billion for infrastructure“, Associated Press, 21 iunie 2013. Pentru estimări, vezi International Association „Coordinating Council on Trans-Siberian Transportation“, „Transsib: Current Situation and New Business Perspectives in Europe-Asian Traffic“, grup de lucru UNECE, 9 septembrie 2013.

¹⁹ Vezi, de exemplu, *Beijing Times*, 8 mai 2014.

²⁰ „Hauling New Treasure along Silk Road“, *New York Times*, 20 iulie 2013.

²¹ Despre un raport privind impactul Chinei asupra prețului aurului, World Gold Council, *China's Gold Market: Progress and Prospects*, 2014. Doar în 2011, în China, încasările companiei Prada și ale altor firme cu același profil au crescut cu 40%: *Annual Report, Prada Group*, 2011. La finalul lui 2013, veniturile grupului Prada în China (inclusiv Hong Kong, Macao și Taiwan) erau aproape duble față de cele obținute din America de Nord și de Sud, adunate. Vezi *Annual Report*, 2014.

²² Vezi, de exemplu, anunțul recent despre investiții în valoare de 46 de miliarde de dolari pentru construirea Coridorului Economic China-Pakistan, Xinhua, 21 aprilie 2015.

²³ *Investigative Report on the US National Security Issues Posed by Chinese Telecommunications Companies Huawei and ZTE*, raport prezentat în Camera Reprezentanților, 8 octombrie 2012.

²⁴ Departamentul de Apărare, *Sustaining US Global Leadership: Priorities for 21st Century Defense*, Washington, DC, 2012.

²⁵ Președintele Obama, „Remarks by the President on the Defense Strategic Review“, 5 ianuarie 2012, Casa Albă.

²⁶ Ministerul Apărării, *Strategic Trends Programme: Global Strategic Trends – Out to 2040*, Londra, 2010, p. 10.

²⁷ Federația Internațională a Apărării Drepturilor Omului, *Shanghai Cooperation Organisation: A Vehicle for Human Rights Violations*, Paris, 2012.

²⁸ „Erdoğan’s Shanghai Organization remarks lead to confusion, concern“, *Today’s Zaman*, 28 ianuarie 2013.

²⁹ Hillary Clinton, „Remarks at the New Silk Road Ministerial Meeting“, 22 septembrie 2011, New York City.

³⁰ Președintele Xi Jinping, „Promote People-to-People Friendship and Create a Better Future“, Xinhua, 7 septembrie 2013.

Indice

A

- Abadan 356, 359, 382, 422, 441, 443, 501
 abanos 17, 265
 Abbasid, Califatul 139, 145, 188
 Abbās Mīrzā, prinț 308
 Abd al-Ilha, prinț moștenitor 459
 Abd al-Malik 106
 Abdullāh, regele Iordaniei 433
 Aberdeen, lord 313
 Abivard 36
 Abraham 101
 Abrams, Elliott 515
 Abu Abbas 534
 Abwehr 393
 Academia de Medicină de la Sankt-Petersburg 306
 Aceh 275
 Acheson, Dean 442
 Acordul Sykes-Picot 362, 368
 Acra 172, 189, 193, 362
 Adelard din Bath 165
 Aden 470, 471, 551
 Adenystrae 35
adhān 131
 Adrian I, papa 140
 Afganistan 9, 11, 30, 76, 137, 181, 310, 315, 319, 325, 326, 328, 332, 333, 371, 372, 378, 393, 416, 453, 463, 470, 471, 472, 487, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 499, 502, 505, 508, 509, 510, 511, 512, 514, 516, 517, 518, 524, 525, 526, 527, 528, 531, 535, 536, 541, 542, 546, 547
 Africa de Sud 246, 522, 542, 545
 Afrika-Korps 406
 Agathias 71, 82
 Agenția Internațională pentru Energie Atomică (International Atomic Energy Agency — AIEA) 479, 484, 533
 Ager Sanguinis, Bătălia de la 162
 Agra 255
 agrafe pentru păr 72
 Ahemenid, Imperiu 48
 Aḥmad Sanjar, sultan 176
 Ai-Khanoum, maxime de la Delphi 21
 Ain Jalut, bătălia de la 189
 AK-74, armă de asalt 512
 Akbar I, împărat 256
 al-Afghāni, Sayyid Jamāl al-Dīn 350
 alani 63, 65
 Alaric Gotul 63
 Alaska 306, 316, 548
 Al-Balādhuri 106
 al-Bīrūnī, Abū Rayḥān 12
 Albright, Madeleine 522, 523
 Albuquerque, Alfonso de 248
 Al Doilea Război Mondial 414, 425, 428, 431, 434, 435, 440, 466, 469, 470, 486, 496, 520, 531
 Aleksandru al II-lea 314, 318
 Aleksandru al III-lea 322
 Alep 11, 189, 312, 445
 Alexandretta 362
 Alexandria 28, 39, 42, 85, 103, 197, 205, 250
 ascensiunea 145, 148
 și comerțul cu mirodenii 159, 167, 250, 251

- și dezvoltarea economică europeană 167,
172, 212, 214
- Alexandria ad Caucasum, *vezi* Bagram
- Alexandria din Arachosia, *vezi* Kandahar
- Alexandria din Ariana, *vezi* Herāt
- Alexandru cel Mare 18, 19, 20, 21, 22, 28,
34, 36, 42, 43, 48, 182, 199, 227, 245
- Alexios I, împărat 157, 166
- al-Fārābī, Abū Nasr 115
- Algeria 224
- al-Ĥira 94
- al-Assad 489
- al-Ĥusaynī, Muḥammad 394, 423
- al-'Askarī, Ja'far 383
- Aligrodo, James 268
- Ali (vărul Profetului Mahomed) 117
- Aliyev, İlham 545
- al-Kāmil, sultan 175, 176
- al-Khwārizmī, Muḥammad ibn Mūsā 12, 116
- al-Kindi 116
- Allenby, Edmund, general 369
- Alma-Ata 549
- al-Masudi 116
- Almeida, Francisco de 248
- al-Muktafi, calif 138
- al-Musta'sim, calif 187
- aloe, lemn de 167, 230
- Alp Arslan (cărnuitor selgiucid) 152
- al-Qaida 510, 525, 526, 528, 529, 531, 532,
534
- al-Rashīd, Hārūn 111
- Alsacia-Lorena 368
- al-Said, Nuri 459
- Altare della Patria, monument 313
- Amalfi 146, 147, 148, 159, 161, 224
- Amanullah, rege (al Afganistanului) 372,
394
- Amery, Leopold 412
- amfore romane 30
- Amin, Hafizullah 495
- amputare, ca pedeapsă pentru hoție 100
- Amsterdam, ascensiune 272, 277, 278, 282,
283, 542
- Ana Comnena 166
- Analele sfântului Bertin 142
- Andropov, Iuri 496
- Anglia 8, 40, 139, 166, 167, 201, 210, 216,
225, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 282,
283, 284, 286, 287, 288, 290, 291, 292,
293, 304, 321, 335, 347, 348, 359, 362,
374, 394, 396, 408, 455, 467, 484
- Anglo-Iranian Oil Company 442
- Anglo-Persian Oil Company 355
- Anji Mahacikala 546
- An Lushan (general sogdian) 110
- Antanta Cordială 331
- Antiohia 54, 84, 145, 156, 157, 158, 162,
163, 165, 166, 167, 188, 189
- antisemitism 157, 210, 311, 386, 394, 405,
419, 420, 421, 422
- Antwerpen, ascensiune 272, 273
- Apollo, cultul lui 21
- Aprahat, stareț 59
- Aqaba, atacul cruciaților asupra 170
- Aqaba (căpetenie mongolă) 189
- Aq Sarai, palat 217
- Arabia Saudită 74, 439, 440, 441, 450, 451,
458, 466, 467, 478, 479, 498, 506, 509,
523, 525
- Arak 422
- aramaica 50, 221
- Araya, peninsula 274
- Ardașir I, rege (al Persiei) 47, 49
- argint 17, 18, 30, 31, 33, 34, 45, 46, 72, 81,
111, 112, 113, 120, 125, 134, 139, 142,
149, 168, 174, 187, 206, 224, 234, 235,
236, 237, 240, 241, 253, 254, 258, 259,
260, 261, 441
- Arguim 226
- Aristotel 18, 115, 116, 166
- Armata de Eliberare Populară 492
- armata romană 28
- Armata Roșie 389, 408, 509
- arme, îmbunătățiri în procesul de fabricare
279, 280, 281
- arme chimice, utilizare de către Irak 507, 520
- Arsaces (cărnuitor persan) 27
- Arsuf 160
- arta budistă 46, 73
- arta hindusă 73
- Artaxerxe, regele (Persiei) 374
- arta zoroastriană 73
- ascetism 76, 101, 394
- Așoka, împărat 21, 42
- Assarsson, Vilhelm 408
- Assuan, baraj 454
- Astana 546, 549, 553
- astronomie 12, 22, 116
- Așhabad 545, 549
- atacurile din 11 septembrie 2001 509, 528,
529, 530, 531, 532, 533, 537
- Atena 71, 108, 222, 239
- Atil 127, 128, 136, 141, 142, 148
- Atlas Catalan 225
- Atoms for Peace, program 480
- Atila Hunul 63, 64

Auchinleck, Claude, general 412
 Augustus, împărat 29, 30, 35, 39
 aur 17, 28, 30, 31, 33, 34, 35, 40, 45, 46,
 48, 57, 64, 68, 72, 79, 81, 90, 91, 111,
 112, 113, 116, 120, 139, 142, 143, 145,
 146, 168, 180, 185, 187, 196, 200, 201,
 206, 214, 217, 222, 223, 224, 225, 226,
 227, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236,
 237, 240, 241, 244, 253, 257, 260, 261,
 262, 263, 266, 267, 269, 276, 278, 297,
 299, 324, 346, 347, 349, 355, 394, 431,
 441, 456, 478, 542, 543, 546
 Aurangzeb, împărat 295
 „aurul prostului“ 269
 Auschwitz 418
 autovehicule hibride 476
 avari 80, 85
 Avaza, regiune turistică 545
 Avicenna 12, 115
 avion de linie iranian, doborâre 523
 „Axa răului“ 532
 Axum 52, 129
 Ayas 195, 202
 Ayla 104
 Aziz, Tariq 516, 517
 Azore 225, 265
 azteci 232, 233, 234, 270

B

Babilon 16, 17, 20, 35, 50
 Bābur, împărat 11
 Backe, Herbert 399, 400, 401, 402, 403,
 417
 Bactriana 25
 Badr, bătălia de la 92, 507
 Baeza, Pedro 260
 Bagdad 8, 10, 11, 12, 111, 114, 115, 117,
 132, 138, 145, 148, 149, 151, 152, 157,
 164, 188, 204, 312, 335, 359, 368, 369,
 378, 383, 446, 447, 453, 454, 459, 460,
 470, 483, 501, 502, 506, 516, 517, 519,
 521, 533, 534
 Bāgh-i Naqsh-i Jahān 253
 Bāgh-i Wafa 254
 Bagram 19, 495
 Baha'î, credința 464
 Bahrain 54, 368, 440, 505
 Baikonur, Cosmodromul de la 461, 462
 Baker, James 517, 518
 Baker, Matthew 264
 Bakhtiar, Shapur 489
 Baku 306, 354, 371, 395, 408, 412, 545,
 546, 549
 terenuri cu piței 354, 408, 412

Balalyk-Tepe 110
 Balāsāghūn 8, 150
 Balch 12, 49, 76, 109, 115, 126, 132, 136,
 151, 182, 203, 544
 Balduin al II-lea, rege al Ierusalimului 162
 Balduin I, rege al Ierusalimului 160
 Balfour, Arthur 360, 366, 369
 Balfour, Declarația 369
 Bamiyan Buddha 77
 Banca de Dezvoltare a Chinei 550
 Banca Ruso-Chineză 323
 Ban Chao, general 34
 Bandar Abbas 287, 465
 bani de hârtie 206, 216
 Bani-Sadr, Abolhassan 501
 Barakatullāh, Muḥammad 372
 Barbaricum 34
 Barchuq (cărmuitor uigur) 179
 Barmakizi, familie 115
 Barygaza 34, 41
 Basra 36, 70, 112, 114, 251, 330, 359, 367,
 373, 412, 422
 bastarni 63
 başkiri, trib 122
 Batavia 276
 Batnae 34, 35
 Batumi 329
 Bayterek, turn 546
 Bāzargān, Mahdi 489
 BBC Persian Radio Service 413
 Beckwith, Charlie, colonel 500
 Becudo, Mathew 249
 beduini („poporul deșertului“) 94
 Begin, Menachem 502
 Behistun, inscripția de la 16
 Beijing 187, 199, 216, 218, 291, 294, 491,
 496, 510, 542, 553
 Beirut 214, 420, 446
 Beja, populație 137
 Bela al IV-lea, rege (al Ungariei) 183, 184
 Belgia 341, 359, 426
 Bell, Gertrude 367, 373, 379, 383, 431
 Belozersk 133
 Bengal 256, 258, 299, 371
 Ben-Gurion, David 419
 Berbera 470
 Berenike 31
 Berke (liderul Hoardei de Aur) 192
 Bernard de Clairvaux 163
 Bertie, Sir Francis 334
 Beth Lapat, *vezi* Gundeshāpūr
 Bethmann-Hollweg, Theobald von 341
 Betleem 77

- Bevin, Ernest 433
 Bhutto, Zulfiqar Ali 472
 Bicker, Andries 278
 Bijns, Anna 213
 Bilbais, epidemia de ciumă din 209
 bin Laden, `Osama 394, 448, 510, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532
 Birka, expansiunea 136
 Birmania, evacuare 355
 Biserica Armeană și amenințarea mongolă 186
 Biserica Catolică 153, 263, 266
 Bismarck 423
 Blair, Tony 533
 Blake, Robert, amiral 289
 Blake, William 194
 blănuri, comerț cu 125, 138, 142, 149, 224
 blănuri de samur, comerț 63, 112, 125
 Blix, Hans 534
 Boccaccio, Giovanni 207, 209
 Bodrum 38
 Bohemund 155, 156, 157, 158, 175
 Boleyn, Anne 236
 bolșevici 371, 372, 373, 387
 bomba atomică 435, 443
 bombardiere strategice 461
 Bombay 290, 291, 293, 359, 551
 Bonifaciu al VIII-lea, papa 196
 Borodin, Aleksandr 307
 Borodino 409
 Bosnia, anexare 332
 Boston 300, 529
 Bougie 224
 Bowrey, Thomas 297
 Brackenbury, Henry 322
 Brejnev, Leonid 494, 496
 Brest 335, 409
 Brest-Litovsk 409
 British Museum 284
 British Petroleum 356, 490
 britoni (numele) 292
 Brooke, Rupert 343
 Bruges, ascensiune 272
 Brydon, dr. William 310
 Brzezinski, Zbigniew 500, 503
 Buddha 21, 22, 44, 45, 46, 73, 75, 76, 77, 205
 budism 10, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 50, 75, 76, 77, 248
 reconciliere cu creștinism 75
 budiști 115, 198
 Buhara 12, 70, 114, 123, 148, 257, 311, 315
 Buharin, Nikolai 389
 Bukhtishu, familia 115
 Bulgaria, postbelică 425
 bulgarii de pe Volga 121, 123, 135
 Bullard, Sir Reader 411, 414, 429
 Bunsen, Sir Maurice de 361
 Burke, Edmund 298
 Burmah Oil Company 354, 355
 Burne-Jones, Edward 347
 Burnes, Alexander 310, 311, 312
 Bush 518, 520, 521, 522, 532, 533, 537
 Bushehr 326, 329, 422, 482, 538
 complex nuclear 482
 Bush, George H.W. 515, 519
 Bush, George W. 530
 Bustani, José 533
 Buyl, Bernardo 231
 Byzantium (Imperiul Bizantin) 80, 144, 147, 152, 166, 175
- C
 Cádiz 265
 Cadman, Sir John 380, 381, 382
 Caffa 208
 Caffaro 164
 cai
 tianma (cai cerești) 10, 24
 Cairo 8, 145, 148, 157, 164, 176, 188, 209, 224, 248, 423, 448, 475
 sosirea lui Mansa Musa 224
 și ascensiunea mamelucilor 188
 Calcutta 290, 298
 Caldwell, John 375
 Calea ferată Berlin-Bagdad 335
 Calea Ferată Internațională Yuxinou 548
 Calea ferată transcaspică 326, 370
 Calea ferată transsiberiană 323
 Calicut 206, 215, 244
 sosirea lui Vasco da Gama 244
 Califatul Buyizilor 151
 Califatul Fatimid 152
 calmăc, trib 303
 Calvin, John 272
 Cambodgia 216, 469
 Cambon, Paul 374
 camfor 72, 132
 Campion Vaughan, Edwin, locotenent 342, 343
 canabis 297
 Canalul Suez 247, 349, 360, 364, 369, 433, 443, 454, 468, 470
 Candida (amantă) 54
 Canterbury 50, 70, 322
 Căo, Diogo 229
 Cap Breton 293

- cardamom 249
 Carol al II-lea, rege 294
 Carol Quintul 235, 236, 238
 Cartagina 40, 63
 Carter, Jimmy 476, 484, 486, 490, 497,
 498, 499, 500, 503
 cartografie 221, 274
 case de modă 549
 castele, construcția de 251, 280
 Castlereagh, lord 306
 castrare 140
 catarg pentru steag, cel mai înalt din lume
 543
 Catedrala Sameba (Tbilisi) 549
 Caterina de Aragon 236
 Cavalerii Jartierei 201, 348
 Cavalerii Ospitalieri 170
 Cavalerii Templieri 170
 Cavour, conte 313
 cămile 25, 92, 93, 157, 201, 207, 217, 296
 căsătorie, vârstă 213
 Câmpiile Catalaunice, bătălia de pe 64
Cântul lui Rîgr 136
 Ceaadaev, Piotr 307
 ceai 291, 298, 299, 300, 543
 Cecenia 307, 312, 540
 Cehoslovacia, ocupare 385
 Cehov, Anton 327
 „Cei Patru Maeștri” 260
 Celiabinsk, centrala nucleară 462
 Cernenko, Konstantin 496
 Cerniaev, Mihail, general 323
 Cernigov 144
 Ceuta 224, 226
 Ceyhan 547
 Ceylon, *vezi* Sri Lanka
 Cezarea, asediu 160
 Chagatai (căpetenie mongolă) 192
 Chamberlain, Neville 385, 435, 436
 Chang'an 26
 Characene 37
 Charax, *vezi* Basra 36
 Chelmsford, lord 371
 Cheney, Dick 480, 482, 484, 521, 538
 Chengdu 549
 chihlimbar 124, 134, 206
 China 9, 10, 24, 26, 34, 35, 40, 41, 45, 46,
 70, 72, 75, 77, 79, 108, 110, 111, 113,
 114, 117, 121, 132, 134, 166, 167, 168,
 179, 180, 181, 185, 192, 200, 201, 202,
 204, 205, 206, 215, 216, 217, 218, 253,
 259, 260, 261, 262, 269, 277, 291, 295,
 298, 324, 325, 328, 329, 435, 467, 482,
 493, 510, 518, 522, 530, 540, 545, 546,
 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554
 Chirac, Jacques 519
 Chiril, patriarh 68, 128
 Chivotul Legii 58
 Ch'oe P'u 240
 Chongqing 549
 Chosroes al II-lea, șah 83, 85, 86
 Chosroes I, șah 71, 82
 Churchill, Winston 342, 357, 358, 378,
 386, 395, 411, 413, 425, 426, 429, 432,
 435, 436, 439, 446
 conferințele din timpul războiului 439
 și folosirea petrolului în domeniul naval
 357, 358
 și lumea 432, 435-436, 439
 și Primul Război Mondial 358
 Ciano, conte 385
 Cicero 30
 Cieza de León, Pedro 235, 280
 Cipru 145, 196, 208
 Cyrus cel Mare 17, 19, 48
 Cirus, patriarh 103
 Ciurma Neagră 207, 208, 209, 210, 211,
 212, 213
 ciumă 207, 209, 210, 211, 213, 326
 Clemenceau, Georges 368, 369
 Clement al V-lea, papa 199
 Cleopatra, regină 28, 29
 Clerk, George 340
 Clinton, Bill 523, 526, 527
 Clinton, Hillary 543
 Clive, Robert 298, 299, 300
 coajă de mesteacăn 144
 Cochin 215, 216, 276
 Coimbatore 30
 Colombo 276, 551
 coloniile olandeze 295
 Columb, Cristofor 12, 132, 221, 222, 223,
 225, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 237,
 241, 244, 245, 254, 262, 272, 279, 356,
 377
 paralelă cu 377
 și eliberarea Ierusalimului 223
 și război religios 230
 comerț cu sclavi 136, 139, 140, 141, 159,
 195, 228, 268
 Compania Indiilor de Est 270, 275
 Compania Levantului 270
 Compania Negustorilor Aventurieri 270
 Compania Răsăriteană 270
 Compania Spaniolă 270
 Compania Turciei 270

- comunism 313, 387, 449, 459, 462, 466,
472, 512
origini 313
steagul cu ciocanul și secera 387
și panarabism 459
- Concessions Syndicate 354
- Conciliul de la Calcedon 69, 99
- Conciliul de la Clermont 153
- Conciliul de la Niceea 66, 67
- conducute 352, 356, 370, 378, 382, 441,
477, 547, 548
- confucianism 46, 261
- Congresul Național Indian 379
- Conolly, Arthur 311
- Constantin, împărat 39, 40, 41, 56, 57, 58,
59, 65, 66, 85, 128, 147
- Constantinopol 8, 12, 40, 50, 56, 57, 62,
64, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 79, 80, 81,
82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 103, 105,
106, 108, 112, 124, 126, 127, 128, 132,
133, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 152,
153, 157, 159, 160, 161, 163, 166, 167,
168, 169, 172, 173, 174, 175, 186, 196,
208, 219, 220, 239, 252, 266, 312, 327,
337, 340, 361, 362, 542
amenințarea persană 71, 85-86
cădere 219, 239
centru al creștinismului 50, 147
ciumă în 79, 208
cunoscut ca Mikli-garđr 144
întemeiere 40
interesele italienilor în 146, 147, 160,
161, 163, 168
jefuire 174-175
lovit de criza financiară 159
planul Rusiei de ocupare 337, 361
și pelerinaje 147
și scopul Alianțelor în Primul Război
Mondial 361, 362
sosirea evreilor 132
ziduri de apărare 64, 85, 174
- construcție de nave 264, 274, 278, 288, 289
- contra-corsarios* 238
- Contras 514
- Contras din Nicaragua 513, 514
- Convenția Anglo-Rusă 332
- Copeland, Miles 445
- coraișiți, trib 88, 90, 92, 93, 96, 360
- corali 54, 244
- Coran 88, 89, 92, 99, 100, 101, 102, 106,
286, 504
- Córdoba 130, 131, 138
- Coreea de Nord 532
- Corfu 162, 175
- Coridorul Persan 422, 429
- Corint 265
- Cornwallis, lord 301
- Corsica 162
- Cotte, Edouard 351
- Cox, Sir Percy 359, 365
- Cracovia, jefuire 188
- creștini 50, 51, 54, 55, 57, 58, 59, 65, 66,
70, 71, 73, 74, 75, 76, 87, 96, 97, 99,
100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107,
115, 117, 127, 128, 130, 140, 141, 151,
153, 154, 156, 157, 159, 160, 161, 164,
165, 166, 168, 169, 170, 171, 173, 176,
183, 188, 193, 194, 198, 237, 238, 244,
250, 266, 267, 311, 312, 379
- creștini asirieni 379
- creștinism 10, 43, 47, 50, 51, 54, 55, 56,
57, 58, 65, 67, 70, 71, 73, 74, 75, 77,
82, 87, 88, 96, 99, 101, 116, 117, 128,
130, 148, 165, 175, 186, 193, 194, 198,
220, 311
- Creta 145
- Creusot-Loire 490
- Criza rachetelor din Cuba 469, 475, 513
- Criza Suezului 454, 455, 456
- criză financiară, secolul al XV-lea 217
- crocodili 201
- Cronica Șahilor 149
- Cruciade 155, 156, 157, 165, 279
eșec 199
- Ctesifon 35, 37, 62, 66, 67, 70, 86, 87, 91,
95
- Cuba, masacru împotriva sătenilor 232
- Cuerdale (Lancashire) 139
- cuișoare 139, 244, 245, 250, 265
- cultivare de mac 542
- cumani 183
- curse de care 39
- curse de porumbei 257
- Curzon, lord 322, 328, 359, 374, 378
- cyber-terorism 539
- D**
- Dahl, Roald 415
- Daladier, Edouard 395
- Dallam, Thomas 266
- Dalrymple, William 536
- Damasc 11, 12, 107, 112, 165, 189, 209,
217, 249, 312, 475
- Damietta 176
- Dandanakan, bătălia de la 151

Dandolo, Enrico, doge 174
 Daniel din Morley 166
 D'Aquino, Toma 166
 Dara 36, 81
 Dar Es Salaam, bombardarea ambasadei 526
 Darius al III-lea, rege (al Persiei) 18, 19, 48
 Darius cel Mare 16, 17
 Darré, Richard 399
 Dāwud, Muḥammad 472, 492
 Declarația de Independență 300
 DeGolyer, Everette Lee 439
 Dehua, producție de porțelan 260
 Delft, industria ceramică 277
 Delhi 217, 254, 256, 257, 471, 542
 Delphi, maxime 21
 Delta Force 500, 526
 Demetrius, episcop al Antiohiei 54
 Deng Xiaoping 522
 Detti, Guido 246
 Deutsche Bank 364
devakula (temple ale familiei divine) 44
 Dhahran, atentat cu bombă 523
 Diamantul Șahului 308
 Diaz, Bartolomeo 229
 Dinis, rege (al Portugaliei) 225
 Dioclețian, împărat 38, 39, 57
 Disraeli, Benjamin 318, 319, 321
 Divashtich (cărmuitor în Panjikent) 109
diwān, instituția 94
 Dīwān lughāt al-turk 150
 Djenné 223
 Doctrina Eisenhower 446, 456, 457, 458, 462, 463, 480
 Dost Muḥammad, șah 310
 Dostoievski, Fiodor 308
 Dreyfus, Louis G. 428
 Drummond-Wolff, Sir Henry 348, 349, 351
 Dubrovnik (Ragusa) 159, 215
 Dubs, Adolph 494
 Duisburg 548
 Duleep Singh, Maharajah 322
 Dulles, Allen 459
 Dulles, John Foster 449, 452, 459, 463
 Dunhuang 23, 26, 60, 72, 121
 Dunsterville, Lionel, general 370, 371
 Durand, Sir Mortimer 327
 Dürer, Albrecht 234
 Dzungaria 549

E

ebraică 92, 127, 146, 221
 Ecaterina de Braganza 294
 Eden, Anthony 287, 454, 455, 457

Edessa 54, 59, 69, 84, 87, 105
 Eduard al VII-lea, rege 329, 348
 Eduard I, rege 192, 193
 Egipt 15, 17, 18, 28, 29, 30, 31, 35, 50, 61, 64, 79, 85, 86, 103, 104, 105, 108, 109, 112, 114, 115, 117, 137, 143, 145, 146, 152, 164, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 176, 178, 188, 189, 193, 195, 196, 207, 208, 209, 214, 223, 224, 247, 248, 249, 250, 304, 335, 360, 378, 406, 445, 447, 454, 455, 456, 457, 459, 474, 475, 525
 Eichmann, Adolf 420, 421
 Eisenhower, Dwight D. 446, 456, 457, 458, 462, 463, 480
 El-Alamein, bătălia de la 423
 elefanți, oferiți în dar 294
 Elena (mama lui Constantin) 147
 Elenizarea Asiei Centrale 21
 Elephanta, temple în peșteri 76
 El Escorial, palat 271
 Elisabeta I, regină 264, 265, 266, 267, 268, 270
 Ellenborough, lord 309
 Ellora, temple în peșteri 76
 Elmina 276
 Elphinstone, general-maior 310
 Elwell-Sutton, Laurence 431
 Emsa 84
 Enver Pașa 359
 Erasmus 250, 251
 Erbil 546
 Ermolov, Aleksei, general 307, 308
 Eschil 17
 Etemad, dr. Akbar 481
 Etiopia 30, 35, 88, 97
 Eto'o, Samuel 546
 Ettel, Erwin 412
 Euclid 116
 Eudokia 86
 Euler, Leonhard 282
 eunuci 138, 139, 140, 215
 Euripide 22
 Eurovision 545
 Evanghelia lui Ioan 74
 Evelyn, John 278
 evrei
 botezare forțată 87
 deportări 422
 emigranți 369, 433
 exilul babilonian 16
 exterminare 421, 423
 negustori 132, 139

F

fabricarea hârtiei 11, 115
 Faisal I, rege (al Irakului) 373
 Faisal al II-lea, rege (al Irakului) 459
 Falkenhayn, Erich von general 369
 Farman-Farma, prinț 367, 375
 Faruk, rege (al Egiptului) 445, 454
 Fatehpur Sikri 257
 Faṭḥ 'Alī, șah 308
fatwā 165
 Fecioara Maria, *vezi* Maria, mama lui Iisus
 femei 38, 116, 138, 140, 157, 180, 195, 228,
 234, 236, 237, 258, 308, 414, 433, 509,
 538
 Ferdinand și Isabella (ai Spaniei) 229, 230,
 245
 Fez 108
 fildeș 17, 22, 31, 34, 68, 224
 Filip al II-lea, rege (al Macedoniei) 18
 Filip al II-lea, rege (al Franței) 18, 171, 273
 Filipine 246, 259
 Firdousi 149
 Fisher, Sir John, amiral 354, 356, 357
 Fitzwilliam Museum 284
 Fleischer, Ari 535
 Florența 202, 209, 221, 241, 254, 284
 Focas, împărat 83, 84, 85
 „focul grecesc” 349
 „focul persan” 349
 focul sacru, stingere 81
 Fondul Monetar Internațional 457
 Ford, Gerald 481
 Ford Motor Company 338, 549
 Fort Nassau 276
 Fort Ross 306
 Foster, Norman 449, 452, 459, 463, 546
 Foxconn 549
 Fra Angelico 214
 Francesco D'Assisi 175
 Franks, Tommy, general 533
 Franța
 forțe armate 293
 prăbușire 396
 relațiile cu Persia 378
 relațiile cu Rusia 314, 331
 scopuri în Primul Război Mondial 362,
 363
 și Acordul Liniei Roșii 377, 378
 Franz Ferdinand, arhiduce 303, 338, 339,
 358, 363
 Fraser, Sir William 444
 Fraser-Tyler, Sir Kerr 392
 Frederic al II-lea, împărat 188

Frederic Barbarossa, împărat 171, 401, 405,
 407, 417
 Frobisher, Martin 269
 Frontiera nord-vestică 394
 Fulton, Missouri, discursul lui Churchill de
 la 425, 436
 Fundația Ford 452
 Furtado, Nelly 543
 Fürth 339
 Fușnăt 104, 143, 145

G

Gaddafi, Mu'ammar 473, 502
 Galia 27, 63
 Galileo Galilei 282
 Gama, Vasco da 12, 221, 241, 244, 245,
 247, 249, 250, 262, 279
 Gamelin, Claude, general 395
 Ganjavī, Mahsatī 116
 Gansu, coridor 23, 24, 26
 Gao 223
 Gardane, conte de 304
Gârği Sambitā 22
 Gassanizi 82
 Gates, Robert 491, 536
 Gaugamel, bătălia de la 18
 Gazprom 547
 Geneva, Protocoale de la 507
 Genghis-Han 178, 179, 180, 181, 182, 184,
 186, 189, 197, 198, 200, 206, 415
 Genova 147, 148, 159, 160, 161, 162, 164,
 175, 195, 196, 202, 208, 213, 224, 241
 ascensiune 148, 159
 ciumă în 208
 concurența cu Veneția 161, 162, 196
 declin 213
 distrugerea flotei cetății Pisa 195
 și comerțul de la Marea Neagră 196
 Gent 272
 George al III-lea, rege 305, 324
 George al V-lea, rege 357
 George, Clair 515
 Georges-Picot, François 362
 Georgia 54, 185, 329, 540
 gepizi 63
 Germania 140, 147, 166, 167, 210, 266,
 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337,
 338, 339, 340, 342, 343, 344, 345, 359,
 360, 361, 365, 366, 368, 376, 385, 386,
 388, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396,
 398, 399, 400, 401, 402, 406, 407, 408,
 410, 411, 412, 414, 415, 417, 419, 420,
 424, 426, 482, 490, 520, 548

Getty, J. Paul 440, 450
 Ghaznavizi 149, 150, 151
 Ghazni 114, 310
 Githa 148
 ghețari, înaintare 60
 ghilde 215
 ghimbir 139, 159, 196, 214, 245, 249, 250, 259
 ghirlande 18
 Ghous, mullah 524
 Giovanni da Montecorvino 198
 Giovanni da Pian del Carpine 185
 gladiatori, lupte 27, 57
 Gladstone, William Ewart 318
 Glaspie, April 517, 518
 Glinka, Mihail 307
 globalizare 26, 287
 gnosticism 75
 Goa 215, 274, 276
 Goebbels, Joseph 400, 403, 411, 415
 Goltz, Colmar von der, general 336
 Gorbaciov, Mihail 521
 Gorceakov, prinț 315, 317
 Göring, Hermann 401, 418
 Gotland 134
 goți 63, 65, 108, 427
 Granville, lord 318
 Grecia postbelică 425
 Grey, Sir Edward 330, 331, 332, 333, 340, 343, 361
 Griboedov, Aleksandr 308
 Grigore al VIII-lea, papa 171
 Grigore al IX-lea, papa 183
 Grigorie de Nazianz, arhiepiscop de Constantinopol 68
 Gromiko, Andrei 475, 496
 Grotius, Hugo 274
 Grozni 424
 Guangzhou 204, 205, 246
 Guantánamo Bay 537
 Guderian, Heinz, general 396
 Gudleif 146
 Guillaume de Rubruck 185, 186, 198
 Guiuc 185
 Gujarat 294
 Gulbenkian, Calouste 364
 Gundeshāpūr 54
 Guru Granth Saheb 256
 Gutenberg, Johannes 267

H

Haarlem, industrie ceramică 277
 Habbaniyah, bază aeriană 414, 434

hadith 102
 Hagia Sofia, catedrală 173, 174, 252
 Haifa 160, 370, 382, 410, 433
 Hakluyt, Richard 268, 269
 Halder, Franz, general 391, 403, 415
 Halifax, lord 439, 440
 Hammurabi, rege (al Babilonului) 15
 Hamza, dr. Khidir 482
 Han, dinastia 23, 24, 26
 Hangzhou 218
 Hankey, Sir Maurice 364
 Haqqani, Jalaluddin 508, 509, 524
 Harald Hardrada (Haraldr Sigurðarson) 147
 Haraldr, piatră comemorativă runică 146, 147
 Hardinge, Lord (Sir Charles) 326, 331, 367
 Hardinge, Sir Arthur 352
 Harkov 389
 Harold al II-lea, rege 148
 Hasdai b. Shaprūt 130
 Hāshim (străbunicul Profetului Mahomed) 360
 Hastings, bătălia de la 148
 Hattin, bătălia de la 170, 171
 Hawkins, Sir John 268
 Hedeby 136, 140
 Helbo, rabin 73
 Helmand, metoda de irigare 328, 463
 Henderson, Loy 457, 459
hennin (acoperământ pentru cap) 201
 Henric al III-lea, rege 167
 Henric al VIII-lea, rege 7, 235
 Henric Navigatorul 226
 Heracliu, împărat 84, 85, 86, 87, 98, 99
 Herāt 11, 19, 182, 204, 216, 309, 310, 321, 325, 326, 453, 493, 508, 547
 Convenția 321
 hering 183
 Herodot 15, 16, 17, 202
 heroină 542
 Herson 147
 Hewlett Packard 549
 Hezbollah 505, 511
 Hickey, William 297
 Hijāz, criza comerțului 90
 Himmler, Heinrich 406
 Hımyar, regat 74, 88, 97
 hinduism 10, 43, 76, 248
 Hiroshima 435, 522
 Hispaniola 231, 268
 Hitler, Adolf 336, 384, 385, 386, 387, 388, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 398, 399, 400, 402, 403, 405, 406, 407, 408,

- 410, 411, 412, 413, 414, 416, 417, 418,
420, 421, 423, 424, 426, 435
- Hiyya cel Mare, rabin 73
- Hoarda de Aur 192, 206, 208
- Hobbes, Thomas 282
- Hoepner, Erich, general 405
- Holocaust 421, 433
negare 543
- Homer 22, 116
- Homes & Gardens* 384, 385
- Hong Kong 324, 551
cedare 324
- Horațiu 35
- Horezm 17, 146
- House, Edward 363
- Houtman, Fredrik de 275
- Hrușcirov, Nikita 460
- Huan, împărat 35, 215
- Huawei 550, 551
- Hudūd al-ʿĀlam* 141
- Hulagu 189, 199
- Humāyūn, împărat 256, 257
- huni 61, 63, 64, 65, 80, 108, 178
- Hurley, Patrick, general 437
- Ḥusayn, prinț-șerif 360, 362
- Hussein, rege (al Iordaniei) 506
- Hussein, Saddam 448, 460, 473, 479, 482,
503, 504, 505, 507, 511, 515, 517, 519,
520, 521, 523, 527, 532, 533, 534, 535,
536
- Huyghen van Linschoten, Jan 274
- Huyser, Robert, general 486
- I, Î**
- Ialœa, Conferința de la 424, 435
- Iaroslav cel Înțelept, Mare Prinț (al Kievului)
148
- Ibn al-Haytham 115
- Ibn Battūtah 204, 205, 224
- Ibn Fadlān 121, 122, 123, 124, 127, 134
- Ibn Jubayr 169, 170
- Ibn Khaldun 159
- Ibrāhīm ibn Yaʿqūb 138
- Ierusalim 8, 14, 63, 71, 84, 86, 87, 93, 98,
106, 112, 147, 153, 155, 156, 162, 163,
165, 167, 170, 171, 172, 173, 175, 420
- Ignatiev, Nikolai 315
- Iisus Hristos 29, 56, 59, 68, 71, 74, 82, 98,
99, 106, 147, 162, 198, 228, 241
crucificare 74, 157
natura divină a lui 68
referire în Talmud 74
și moaște 147, 174
- Ilhani 192, 193, 199
- Iluminism 7, 222, 279, 307
- Imperiul Maya 258
- Imperiul Mogul, realizări culturale 256
- Imperiul Otoman 218, 259, 260, 266, 277,
304, 312, 335, 337, 338, 361, 379, 496
- Imperiul Roman 28, 34, 35, 41, 55, 57, 58,
59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 69, 71, 79,
80, 83, 84, 85, 87, 91, 101, 105, 106,
108, 118, 126, 131, 137, 157, 173, 175,
250, 276
- import de pigmenți 214
- incași 232, 270, 280
- Independență 300
- India 9, 11, 13, 17, 22, 30, 31, 33, 34, 36,
37, 39, 40, 41, 42, 45, 72, 77, 111, 113,
116, 117, 132, 139, 167, 200, 201, 202,
215, 218, 229, 241, 244, 245, 246, 247,
248, 250, 253, 254, 255, 256, 258, 260,
262, 272, 287, 292, 293, 294, 295, 296,
297, 298, 301, 304, 309, 310, 312, 315,
319, 321, 322, 323, 325, 328, 332, 349,
360, 366, 371, 372, 373, 379, 392, 393,
400, 406, 411, 412, 432, 441, 457, 467,
471, 472, 486, 545, 547, 548, 549
- indigo 159
- industria textilă, dezvoltare 145, 166, 204,
212
- Ingvar cel Călător 146
- Inocențiu al III-lea, papa 173
- Inocențiu al IV-lea, papa 185
- Institutele Confucius 549
- Insula Kharg 310
- Insulele Canare 225
- Insulele Capului Verde 227, 245
- Insulele Komondo 325
- Insulele Laccadive 30
- Insulele Mirodeniilor 246, 250, 276
- Ioan al II-lea, împărat 162, 163, 229
- Ioan al II-lea, rege (al Portugaliei) 229
- Ioan din Damasc 107
- Ioan din Dasen 99
- Iona 65
- Iordanes 63
- Iordania 104, 506
- Ipi, fahirul din 394
- Irak 9, 11, 38, 71, 373, 378, 379, 380, 381,
383, 393, 395, 410, 411, 412, 414, 415,
431, 433, 434, 440, 441, 446, 451, 453,
458, 459, 460, 461, 466, 467, 468, 469,
470, 471, 472, 474, 478, 479, 481, 483,
485, 502, 506, 508, 513, 514, 516, 517,

518, 521, 522, 523, 531, 532, 533, 534,
535, 536, 537, 541, 553
Iran 9, 11, 121, 192, 207, 393, 394, 411,
412, 414, 428, 429, 431, 436, 437, 438,
441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 449,
453, 454, 457, 460, 463, 464, 465, 466,
467, 471, 478, 479, 480, 481, 484, 485,
486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 494,
495, 499, 502, 504, 506, 507, 513, 514,
515, 516, 517, 518, 530, 531, 532, 537,
539, 541, 543, 548
Iran Air, comandă aparate de zbor Concorde
478
Iraqi Oil Company 442
irigație 38, 45, 62, 71, 253, 261, 272, 328,
463
Irlanda, ciună în 209
Ironsides, Sir Edmund 375
Isaac al II-lea, împărat 169
Isfahan 472
islam 10, 78, 79, 88, 92, 93, 94, 95, 96, 98,
99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106,
107, 108, 110, 114, 117, 118, 121, 123,
128, 130, 132, 143, 148, 151, 165, 166,
175, 198, 199, 209, 219, 220, 226, 270,
282, 290, 323, 350, 415, 435, 446, 526,
550
Ismael 93
Ismay, lord 456
Israel 50, 130, 151, 157, 176, 311, 420, 474,
501, 502, 504, 513
Italia 63, 80, 140, 141, 147, 160, 163, 164,
166, 167, 213, 215, 250, 266, 284, 313,
333, 345, 426, 447, 482, 483
İtamaracá, bătălia de la 288
iudaism 50, 73, 96, 97, 130, 131, 504
Iudeea 29, 36
Iugoslavia, postbelică 425
Iulius Cezar 28, 39
Iustin al II-lea, împărat 80, 81
Iustinian, împărat 69, 70, 80
Iuvenal, *Satire* 32
Ivan al IV-lea, țar 269
Ivan I, mare prinț 199
Ivanishvili, Bidzina 549
Încălțăminte, preț 38

J

Jabr, Șălih 433, 434
jad 35, 233, 384
Jaffa 160
Jahāngir, împărat 294
jainism 43

Jalālābād 11, 310, 493, 510, 525, 527
Japonia 206, 218, 231, 258, 260, 294, 413,
431, 466
Java 31, 218, 302
Jerash 104, 111
Jibril (Gabriel), înger 88, 89
Jiddah 247, 525
Jin, dinastia 179
Jin Ping Mei (Lotusul de aur) 261
Jocurile Olimpice de la Moscova 505
Jocurile Olimpice de la München 498
Jodl, Alfred, general 393, 398
John, Elton 543
Johnson, Lyndon B. 465
Johor 248
Jones, Sir Harford 309, 347
Jukov, Gheorghe, general 407, 408
Jurjān 132

K

Kabul 11, 12, 116, 254, 296, 310, 321, 392,
396, 453, 487, 493, 494, 495, 497, 510,
524, 528, 529, 532
Kalinin 409
Kamenev, Lev 389
Kandahar 19, 30, 310, 321, 325, 453, 508,
524, 527, 547
Kannenberg, Arthur 385
Kačhikel, populația mayașă 234
Karaceaganak, rezerve de gaz 541
Karachi 396, 453, 525
Karaj, baraj 452, 454
Karakorum 185, 186, 198, 263
Karakum, deșert 62
Karzai, Hamid 536
Kashani, ayatollah 443, 444, 446
Kashgar 12, 23, 46, 49, 70, 371
Kașgari, Mahmud 150
Kavanagh, Charles, caporal 372
Kavtaradze, Serghei 430
Kawād al II-lea, șah 86, 87
kazahi 311
Kennan, George 437
Kennedy, John F. 460, 466
Kerry, John 479, 538, 539
KGB 460, 474, 488, 489
Khan, Ayub, general 462
Khan, Daoud 463
Khan, Muqarrab 294
Khatami, Mohammad 523
khazari 127, 128, 132
Khiva 311, 315
Khokand 311

Khomeini, ayatollah 464, 465, 467, 469,
485, 486, 489, 490, 491, 492, 494, 497,
498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505,
507, 511, 516
Khorramshahr 437
Khost 508
Khukh Ordnung 110
Kiev 144, 147, 148, 307, 542
Kirdir, inscripția de la 49, 50, 55, 65
kirghizi 179
Kissinger, Henry 475, 480, 481, 484
Kitabgi, Antoine 347, 348, 349, 350, 351
Kitchenier, lord 362
Kizil, complex de peșteri 46, 53
Kirgizstan, „Revoluția Lalelelor” 540
Knox D'Arcy, William 346, 347, 348, 349,
350, 351, 352, 353, 354, 356, 380, 381,
430, 450, 474, 490, 541
Kokhe 70
Kolhapur 30
Korla, stație 492
Kovno 335
Kraftwerk Union AG 482, 490
Kristallnacht 419
Kublai, han 201
Kucha 46
Kūfa 104
Kuropatkin, Aleksei, general 322
kurzi 481, 533
Kushan, Imperiu 34, 38, 44, 46, 49, 54
Kushk 326
Kutadgu Bilig 150
Kuwait 368, 440, 441, 450, 451, 466, 467,
518, 519, 520, 522
și invazia Irakului 519
și înființarea OPEC 466
Kvaternik, Slavko 421

L

Lagos 227, 228
Lahore 256, 257, 294, 379, 525
lalele 542
Lambton, Ann 411
Lansdowne, lord 328, 349, 353
Laos 469
lapiz lazuli 45
La Rochelle 225
las Casas, Bartolomé de 232, 267
Lawrence, T.E. 369
lămpi, inscripții pe 104
Le Corbusier 477
Leibniz, Gottfried 291
lemn roșu 159

Leningrad 426
Lenin, Vladimir Ilici 373, 409
Leon al X-lea, papa 250
Leonardo da Vinci 214
Lepanto, bătălia de la 265
LeQueux, William 336
Lermontov, Mihail 307
lettres de marque 238
Levi, Primo 313
Levșin, Aleksei 311
Lewinsky, Monica 526, 527
Libia 473, 530
Lichnowsky, prinț 339
Liebmann, Kurt, general 390
Liga Sfântă 265
limba greacă 21, 22
limba persană, purificare 394
limba rusă 8, 133, 306
literatura persană epică 110
Litvinov, Maksim 386
Liubeci 148
Liu Dong 260
Li Xian 73
Lloyd George, David 364, 368, 369
Lockerbie 523
Lodi, dinastia 254
Londra 71, 147, 206, 236, 249, 266, 269,
282, 283, 299, 300, 302, 303, 309, 313,
316, 317, 321, 325, 326, 327, 328, 329,
330, 331, 332, 339, 340, 341, 346, 347,
348, 350, 351, 352, 354, 359, 360, 365,
367, 369, 371, 373, 374, 375, 378, 392,
393, 395, 396, 411, 422, 429, 430, 432,
434, 441, 442, 443, 445, 454, 455, 457,
472, 546, 551
Lopez, Jennifer 546
Lorraine, Sir Percy 375
Lucca 202
Ludovic al IX-lea, rege (al Franței) 185, 188
Lufthansa 393
Lund 136
Luoyang 26, 46
Luther, Martin 267, 272
Lu Zhi 261
Lytton, Lord 321

M

Macao 248, 260, 276
Macarius, episcop al Ierusalimului 57
Macassar 276
MacLean, colonel 319
Macmillan, Harold 455
Madagascar 419, 421

- Madeira 225
 Madras 290, 291, 293
Madre de Deus 265
 Magellan, Fernando 246
 Magno, Alessandro 250
 Mahdia 148
 Mahomed, Profetul 79, 88, 89, 90, 91, 92,
 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101,
 102, 105, 106, 107, 111, 117, 118, 121,
 123, 126, 131, 143, 151, 209, 360, 474,
 550
begira 91
 imaginea sa pe monede 106
 și ciuma 209
 Mahpela, peștera de la 98
 Ma Huan 215
 Maikop 424
 Mainz 138
 Maiski, Ivan 386
 Malacca 206, 218, 246, 248, 250, 276
 malarie 60
 Mălar, lacul 146
 Malindi 244
 mameluci 188, 189, 193, 195
 Manciuuria 207, 216
 maniheism 43, 110
 Manila 259, 261
 Mani (profet) 49
 Manners, Lady Diana 342
 Mansa Musa 224, 225
 Manuel I, rege (al Portugaliei) 241, 245
 Manzikert, bătălia de la 152
 Mao Zedong 522
 Marc Antoniu 28
 Marea Britanie (Imperiul Britanic) 77, 132,
 262, 292, 293, 299, 300, 301, 302, 303,
 309, 310, 312, 314, 315, 317, 318, 319,
 321, 324, 325, 326, 327, 329, 330, 332,
 333, 336, 338, 339, 340, 341, 342, 343,
 344, 345, 353, 355, 358, 360, 361, 362,
 363, 364, 365, 368, 369, 370, 372, 373,
 374, 376, 377, 378, 379, 382, 383, 392,
 395, 398, 406, 412, 417, 422, 424, 428,
 431, 432, 433, 434, 438, 439, 440, 441,
 442, 443, 444, 453, 454, 457, 467, 468,
 470, 478, 537
 Marele Canal (chinezesc) 218
 Marele Zid Chinezesc 20, 261
 Margarit, Pedro 231
 Maria, mama lui Iisus 74, 100, 107, 147
 Maria I, regină 263
 Maria Tereza, împărăteasă 293
 Maroc 108, 164, 225, 267, 335
 Marriott, Alfred 351, 352
 Martel, Carol 107
 Marțial 32
 Marx, Karl 303, 313, 435
 Mashhad 11, 129, 190, 216, 371, 544
 Masjed Soleyman, puțuri 355, 381
 matematică 112, 114, 115, 116
 Mauriciu, împărat 83
 Mauritania 225, 226
 Mauritius 471
 Maxențiu, împărat 56
 Mazdak 75, 76
 mănăstiri budiste 26, 46, 47, 123
 mătase 24, 26, 32, 33, 34, 72, 110, 113, 120,
 134, 146, 166, 167, 187, 251, 260, 298
 McFarlane, Robert 515
 Mecca 82, 88, 90, 91, 92, 93, 96, 106, 107,
 116, 118, 132, 143, 168, 170, 205, 208,
 224, 244, 247, 248, 360, 474, 505
haram (sanctuar păgân) 90
 Kaaba 93, 143, 168
 Medici, Ferdinando de, cardinal 254
 Medici, Francesco de, mare duce 254
 medicină 115, 297
 Medina (Yathrib) 88, 91, 97, 106, 132, 170,
 360
 medrese 123, 252
 Menander, rege (al Bactrianei) 43
 Menéndez de Avilés, Pedro 238
 mercenari normanzi 148
 Merv 11, 47, 49, 62, 70, 114, 126, 145, 151,
 182, 325, 326, 371
 „mama întregii lumi“ 11
 Messina 208
 Metodiu 128
 Mexia, Pedro 236
 Mexic, descoperirea zăcămintelor de țiței 380,
 439, 477
 Meynell, Alice 339
 mezi 15
 Michelangelo 214
 Michiel, Vitale, Doge 168
 Middle East Anti-Locust Unit (MEALU) 434
 Midway, bătălia de la 423
Milindapañhā 43
 Mill, John Stuart 317
 minereu de fier din Suedia 410
 Ming, dinastia 216, 217, 218, 260
 Minsk 148
 mir 35
 mironidenii 31, 34, 196, 202, 214, 217, 245,
 246, 247, 250, 251, 252, 259, 276, 291,
 295, 478

- Mitteis, Ludwig 339
 Moartea Neagră 207, 209, 210, 211, 213
 mnaște 147, 174
 Mogadishu 470
 Mogharebi, Ahmad, general 488
 Mohács, bătălia de la 251
 Moise 99, 101, 131, 151
 Molotov, Viaceslav 386, 388, 391, 392, 408, 413
 Moltke, Helmuth von 336
 Mombasa 538
 Möngke, mare han 187
 mongoli 8, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 192, 193, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 204, 205, 206, 208, 216, 233, 256
 acoperământ pentru cap 201
 cunoscuți ca „tătari” 183
 sistem administrativ 197
 și arta miniaturii 256
 și pictură miniaturală 256
 monoteism, triumf 88
 Montezuma 233
 Morgan, J.P. 344, 346, 347
 Morris, William 347
 Mosaddeq, Mohammed 430, 431, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 450, 452, 455, 467, 485, 520
 mosc 132, 196, 217
 Moscova 305, 385, 386, 387, 389, 391, 398, 407, 408, 409, 410, 412, 413, 416, 418, 425, 429, 437, 456, 461, 463, 468, 470, 472, 486, 487, 488, 493, 495, 496, 499, 502, 505, 508, 522, 548, 553
 Mosul 11, 59, 70, 112, 330, 374
 Moza'far od-Din, șah 327, 348
 Multân 547
 Mumbai 538
 Mundy, Peter 278
 Mun, Thomas 286
 Murad, sultan 267
 Murano, sticlă de 214
 Murmansk 269, 422
 Murphy, Richard 513
 Muscat 247
 Musil, Robert 336
 Mussolini, Benito 385
 Mutawakkil, Wakkil Ahmed 527
 Muzeul Ashmolean 139, 284
 Muzeul Guggenheim (Abu Dhabi) 549
 Muzeul Național al Qatarului 549
 muzică, plăcerea chinezilor de a asculta 113
 Muziris 33
- Myos Hormos 30
 Mysore 304
- N**
 „nababi” 296, 297, 298, 546
 Nagasaki 435
 Naim, prinț 453
 Nairobi, atentatul cu bombă de la ambasadă 526
 Najaf 465
 Nanjing 324
 napalm 512
 Napoleon Bonaparte 304, 305, 306, 307, 309, 409, 454
 Napoli 164
 Nășir-i Khusraw 146
 Nasser, Gamal Abdel 454, 455, 457, 458, 459, 460, 467
 Natanz, centrala nucleară 539
 NATO 456, 461
 naționalism arab, ascensiune 457, 458, 460, 467
 naufragii de vase 113
Nau Taforeia 255
 Naqsh-e Rostam 48, 49, 53
 navele lungi ale vikingilor 132, 133
 Navigation Act 288
 Nazarbaiev, Nursultan 543
 nazarineni 50, 258
 negustori armeni 258, 296, 349
 Nestorie, patriarh 68
 neuri 63
 Newton, Isaac 282
 Niceea 66, 67, 175
 Nicks, Elihu 292
 Nicolae al II-lea, țar 334
 Nicolae I, țar 309
 Nicolson, Sir Arthur 332, 333, 334, 338
 Nil, inundații 143
 Ninive 10, 86
 Nisa 36
 Nishāpūr 151, 180, 182, 204
 Nisibis 35, 60, 99
 Nixon, Richard M. 463, 475, 476, 477, 490
nôkiir (războinici mongoli) 179
 „Northern Tier” 452, 453
 North, lord 299
 Norvegia, încălcarea neutralității 395
 Noua Anglie, stabilirea în 286
 Novgorod 133, 136, 144, 147, 182
 nușoară 245, 249, 259, 265

O

Obama, Barack 480, 536, 539, 551, 552
 Odessa 329, 337, 410
 Offa, rege (al Merciei) 139
 Ofir, minele din 231
 Ogarkov, Nikolai, general 496
 Ogodai, mare han 182, 184
 oi, mărime 205
 oirași 179, 303
 Omar, mullah 524, 526, 527, 528
 OPEC
 înființare 466
 și creșterea prețului petrolului 473, 477
 opiu 324, 430
 orașe-stat italiene 27, 159, 160, 161, 162,
 163, 167, 168, 175, 195, 283
 Ordás, Diego de 235
 Ordinul Comisarilor (*Kommissarbefehl*) 404
 Orenburg 329
 Organisation for the Prohibition of Chemi-
 cal Weapons 533
 Organizația pentru Cooperare de la Shang-
 hai 552
 Organizația pentru Eliberarea Palestinei 498
 Orme, Robert 296
 Oseberg 146
 Osirak, reactor nuclear 483, 504
 Ouseley, Sir Gore 304, 305, 306, 307
 Outremer, colonii întemeiate în 156
 Oxford, Universitatea 12, 322, 339, 344

P

Pactul de la Bagdad 453, 454
 Padova 164
 Page, Walter 365
 Pakistan 109, 441, 453, 462, 472, 493, 495,
 508, 525, 530, 547, 548
 și căutarea lui bin Laden 525, 530
 putere nucleară 483, 484, 508
 Palestina 14, 47, 64, 94, 97, 98, 99, 102,
 103, 104, 105, 109, 157, 159, 188, 189,
 193, 209, 362, 369, 370, 412, 419, 420,
 421, 433, 434
 sub controlul britanicilor 369, 370
 și emigrația evreiască 369
 Palmerston, lord 309, 312
 Palmyra 33, 111
 Pals Battalions 342
 Panjikent 110
 Paris 22, 71, 107, 147, 166, 188, 230, 302,
 313, 314, 315, 317, 331, 334, 335, 348,
 371, 395, 422, 485, 504, 546, 548
 asediu 330

 înregistrarea în secret a evreilor 422
 Parsons, Sir Anthony 486, 491
Partitio terrarum imperii Romaniae 175
 Pasajul de nord-vest 269
 Pasargadae 17
 Paște, data 66, 73, 219
 Pașuski, dr. 326
 Pattanam 30
 Paul al V-lea, papa 253
 păsări de pradă 138
 păsări dodo, oferite în dar 294
 păsări, venerare 122
 Pearl Harbor 423
 pecenegi, nomazi 133, 143
 pedepse cu moartea 100
 Pedro al IV-lea, rege (al Aragonului) 225
 Pegolotti, Francesco 202, 204
 pelerinaje la Ierusalim 147
 Penang 432
 Peninsula Malaya 258
 pepeni din Spania 205
 Pepys, Samuel 289
 Perak 248
 perle 12, 35, 45, 81, 111, 112, 114, 196,
 217, 231, 232, 241, 244, 265, 406
 persecutarea adepților maniheismului 49
 Persepolis 16, 17, 48
 Persia (Imperiul Persan) 8, 16, 17, 18, 22,
 25, 27, 30, 34, 36, 37, 38, 41, 43, 47,
 54, 55, 59, 60, 61, 62, 65, 66, 67, 69,
 70, 71, 73, 77, 80, 81, 82, 84, 86, 87,
 90, 94, 95, 97, 105, 108, 109, 111, 118,
 132, 146, 181, 202, 252, 257, 258, 260,
 267, 270, 285, 294, 295, 296, 304, 305,
 306, 308, 309, 315, 319, 321, 325, 326,
 327, 328, 329, 331, 332, 333, 334, 338,
 341, 343, 348, 349, 350, 352, 354, 355,
 356, 362, 363, 364, 367, 373, 374, 376,
 377, 378, 379, 380, 381, 383, 394, 412,
 414, 415, 440
 Perugia 164
 Pesah, sărbătoare 73
 Peshāwar 49, 462
 pește, venerare 122
 Petra 33
 Petraeus, David, general 536
 Petrarca 211
 Petronius, *Satiricon* 31
 Phoenix, păsările 202
 Piacenza 153
 Picasso, Pablo 549
 pictură miniaturală 11
 Piero della Francesca 214

- Pierre cel Venerabil, stareț de Cluny 166
 Pilat din Pont 41, 77
 Pincheng 46
 piper 31, 34, 72, 139, 159, 176, 196, 205, 206, 214, 216, 245, 250, 265
 în smârcuri pline de crocodili 201
 ofertă și cerere 159
 piraterie 145, 238
 pirați arabi 145
 Pisa 147, 148, 159, 160, 161, 162, 175, 195, 224
 Pitt, William, cel Bătrân 297
 Pius al V-lea, papa 264
 Pliniu cel Bătrân 33
 Pliniu cel Tânăr 51
 Plutarh 18, 22
 Poarta de Jad 121
 Poindexter, John, amiral 515
 Poitiers 107
 pojar 234
 poliani 127
 politeism, declin 99
 declin 88
 Polk, William 466
 Polo, Marco 196, 201, 202, 205
 Polonia 70, 183, 187, 387, 388, 408, 419, 421, 422
 Polotsk 148
 Pons Milvius, bătălia de la 56
 portocalii împăratului Băbur 11, 254, 542
 Portugalia 222, 225, 227, 228, 229, 245, 246, 248, 273, 345, 377, 440
 porțelan chinezesc 113, 114, 249, 259, 260, 277, 287, 291, 298
 post 209
 Potosí, minele de la 253, 271
 Potsdam, Conferința de la 334, 424
 Powell, Colin 532, 534
 Powers, Gary 462
 praf de pușcă chinezesc 259
 Praga 138, 425
 prețul petrolului
 consecințele instabilității asupra 542
 creștere 473, 481
 scădere 553
 prima transfuzie de sânge 339
 Primul Război Mondial 10, 302, 337, 338, 353, 372, 379, 382, 383, 391, 396, 407, 414, 417, 541
 Princip, Gavril 339, 345
 Priuli, Girolamo 246
 prizonieri de război 62, 112, 135
 Procopiu 80, 83
 Proiectul Manhattan 476
 Propertiu 35
 Ptolemeu 28, 116
 Pul-i Charkhi 492
 Pușkin, Aleksandr 307, 315
 Putin, Vladimir 547
- Q**
Qābiṣ-nāma 138
 Qādisiyyah, bătălia de la 95
 Qalhāt 247
 Qana' 74
 Qānūn al-Šuvar 253
 Qardagh 75
 Qasim, Abdul Karim 459, 460, 461, 467, 468
 Qianlong, dinastia 324
qibla 93
 Qing, dinastia 291
 Qitai 492
 Qom 422, 465
 Querini, Vincenzo 247
 Quetta 310, 328, 547
 Quetzalcoatl 233
quinto (taxă) 228
 Quṭuz, sultan 189
- R**
 Rabbani, mullah 525, 528
 Rabban Sauma, episcop de Uighutia 192
 Rabin, Yitzhak 513
 rachete balistice 491
 Radek, Karl 389
 radimici 127
 Rafael 214
 Ragusa 215
 Rajmahal 295
 Ramla 104
 rata dobânzilor, prăbușire secolele XIV-XV 211
 Rawlinson, Henry 312
 Raymond din Toulouse 158
 Rayy 126, 132, 145
 Razmārā, 'Alī 443
 Războaiele Balcanice 337, 361
 Războaiele cu burii 329
 „războaiele monedelor“ 106
 război biologic 207
 Războiul american de Independență 7
 Războiul Arabo-Israelian (1948) 433
 Războiul de Șase Zile 467
 Războiul de Treizeci de Ani 278, 279

- Războiul de Yom Kippur 475, 477, 483
 Războiul din Coreea 438
 Războiul din Crimeea 312, 313, 314, 315
 Războiul dintre Iran și Irak 514, 517
 Războiul din Vietnam 469
 Războiul Franco-Prusac 330
 Războiul Rece 428, 452, 461, 472, 521
 Războiul Ruso-Japonez 329
 războiul submarin 365
 Reagan, Ronald 506, 509, 513, 514, 515, 516
 Redwood, dr. Boverton 350
 Reforma 47, 263, 268
 Reichenau, Walther von, general 390, 416
 Renania, antisemitism în 157
 Renaștere 7, 201, 239, 550
 „renașterea monarhiei” 240
 Republica de la Weimar 419
 Republica Olandeză, ascensiune 272, 273
 Reuter, Paul Julius de, baron 349, 350, 351
 Rev-Ardashir 66
 Revolta Yihetuan (Răscoala Boxerilor) 329
 Revoluția Franceză 304
 revoluția industrială, rădăcini 7
 „Revoluția Lalelelor” 540
 Reynald de Châtillon 170
 Reynolds, George 355, 381
 Reza Khan, șah 414
 Reza Pahlavi, șah Mohammed 463
 Riazan 182
 Ribbentrop, Joachim von 387, 388, 391, 392
 Ricci, Matteo 259
 Richard I, rege 171
 Ridley, Clarence, general 437
 Rijksen, Jan 278
 Rimbert, episcop de Bremen 140
 Roberts, lord, feldmareșal 321, 326
 Roger al Siciliei 158, 159
 Roma 7, 27, 28, 29, 30, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 47, 50, 56, 57, 59, 60, 61, 63, 65, 67, 71, 91, 97, 98, 140, 185, 186, 193, 209, 219, 230, 264, 284, 311, 318, 407, 446, 448
 Roman al IV-lea Diogenes, împărat 152
 România, postbelică 425
 Rommel, Erwin, general 406, 423
 Roosevelt, Archie 445
 Roosevelt, Franklin D. 413, 414, 437, 439, 440
 Roosevelt, Kermit (Kim) 445, 446
 Rosenberg, Alfred 406
 Rostov-pe-Don 409
 Rothschild, Alphonse de, baron 354, 369
 Rotterdam 276, 278
 Royal Air Force 392
 Royal Dutch/Shell 357, 364
 Royal Navy, utilizarea benzinei 365
 rubarbă 217, 230
 Rumaila, câmp petrolifer 469
 Rumsfeld, Donald 507, 519, 531, 533, 535, 537
 Rurikovo Gorodișce 133
 Rusia (Imperiul Rus) 8, 9, 127, 133, 134, 136, 142, 148, 164, 182, 184, 185, 192, 197, 199, 200, 219, 221, 237, 269, 270, 272, 295, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 336, 337, 338, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 353, 360, 361, 362, 366, 369, 371, 373, 375, 376, 377, 386, 387, 388, 391, 393, 395, 399, 401, 402, 403, 405, 406, 407, 409, 410, 411, 416, 417, 418, 421, 422, 424, 436, 458, 469, 488, 518, 522, 524, 541, 542, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 552, 553
 Rustichello 195, 196
 Rus', *vezi* vikingii Rus'
 S, Ș
 Sachsenhausen 418
 Sadat, Anwar 475
Saddharmapundarika (*Lotus Sutra*) 45
 Sahara, deșert 224
 Saint-Étienne 281
 Saki (H.H. Munro) 336
 Șalâh al-Din al-Ayyubi (Saladin) 169, 170, 172
 Salang, tunel și autostradă 453, 508
 Salisbury, lord 327, 328
 Sallâm, călătorie 120, 121
 Salona 39
 Salonic 168
 Salustiu 30
 Salvian 65
 Samandar 128
 Samanidă, dinastia 149
 Samara (Kuibișev) 409
 Samarkand 11, 12, 35, 70, 76, 109, 110, 136, 139, 216, 217, 257, 371
 Sanaa 52, 363, 471
 São Jorge da Mina 226
 São Tomé 236

- Sasanidă, dinastia 37, 47, 49, 50, 55, 71, 72,
 74, 94
 Sassetti, Filippo 254
 Savak (poliția secretă) 465, 484, 485, 488,
 520
 Sazonov, Serghei 332
 schimbări climatice 60, 218
 Schlieffen, Alfred von, conte 334, 336
 sciți 17, 23
 scorțșoară 132, 159, 230, 244, 245
 Scoția 65, 183, 193, 292
 Scowcroft, Brent 521
 scurgeri de informații secrete 514, 537
 Scythopolis 111
 Sefer (căpitan de vas) 251
 Selden 261
 Seleucia 35, 66, 67
 Seleucia-Ctesifon, episcopat 66
 Seleucos 20, 21, 27
 selgiucizi 150, 151, 152, 165, 176
 Selimiye, moschee 252
 Selim, sultan 252
 Seneca 32
 Serbia 341, 343
 Sevastopol 337
 severiani 127
 Sevilla 225, 235, 241
 Sfântul Augustin 116
 Sfântul Grigorie Luminătorul 55
 Sfântul Ieronim 63
 Sfântul Pavel 66, 318
 Sfântul Toma 244
 Shah Jahān, împărat 257, 258, 295
 Shahrbarāz 86
 Shah Shuja 310
 Shakespeare, William 265
 Shamil, imam 307, 312
 Shamir, Yitzhak 420
 Shaw Stewart, Patrick 342
 Shen Zhou 260
 Shi Ji 25
 Shim'on bar Yoḥai, rabin 98
 Shultz, George 505, 513
 Siam 216
 Sicilia 148, 155, 159, 208, 250, 423
 Siemens 393
 Siena 202
 sigilii persane 37, 72
 Sima Qian 25
 sinagogi 73, 74, 98, 131
 Sinagra 60
 Sinan 252
 Sindh, cucerirea arabă a 109
 Singapore 432
 sionism 504
 Siria 9, 11, 32, 42, 50, 64, 77, 84, 90, 98,
 103, 105, 111, 134, 157, 188, 189, 193,
 362, 368, 370, 371, 373, 395, 407, 414,
 415, 459, 470, 478, 479, 486, 489, 518,
 530, 532, 540, 553
 Sistan 49, 328
 sistem monetar 125, 149, 206
 sistem poștal rus 197
 Sizabul (cărnuitor turc) 81
 Slade, Sir Edmond, amiral 358, 368
 Slagve, piatră comemorativă runică 146
 slavi 128, 135, 138, 140, 419
 Smith, Adam 262
 Smolensk 148
 Socotra 248
 Sofocle 22
 Soliman Magnificul, sultan 252
 Sol Invictus, cult 56
 Solomon 231, 237
 Somalia 470, 471, 525
 Somme, ofensiva de pe 7, 342, 343
 Song Yingxing 261
 Spania 107, 114, 117, 130, 136, 137, 139,
 169, 205, 215, 220, 222, 230, 231, 235,
 237, 238, 241, 246, 259, 260, 264, 267,
 268, 270, 271, 272, 273, 376, 377, 440,
 467
 Speer, Albert 385, 424
 Speṭnaz, forțe speciale 495, 512
 Split 159
 Spring-Rice, Sir Cecil 329
 Sri Lanka (Ceylon) 37, 70, 72, 215, 276,
 294, 552
 Stahl, Leslie 522
 Stalingrad, bătălia de la 424, 426
 Stalin, Iosif 385, 386, 387, 388, 389; 390,
 391, 398, 407, 408, 409, 412, 413, 425,
 426, 430, 435, 436, 437
 Standard Oil 376, 377
 Staraia Ladoga 133
 Statele Unite ale Americii 7, 119, 301, 338,
 344, 362, 365, 376, 377, 406, 412, 424,
 435, 437, 438, 439, 440, 441, 444, 445,
 447, 449, 450, 451, 452, 454, 456, 457,
 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465,
 466, 467, 468, 470, 471, 474, 476, 480,
 481, 484, 486, 487, 489, 490, 491, 492,
 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501,
 503, 505, 506, 507, 508, 509, 511, 512,
 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520,
 521, 522, 524, 525, 526, 527, 528, 529,

531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 539,
540, 541, 546, 551, 552
Stathmoi Parthikoi 30, 31
Stein, Auriel 72
Stern, Avraham 420
Stinger, rachete 509, 510
St John, Oliver 288
Stoddart, James, căpitan 311
stofa de Antiohia 166
Stolipin, Piotr 30, 324
Strauss, Richard 339
Strămtoarea Gibraltar 107, 551
stridii 231, 271
stupe 44, 46
submarine 365, 422
Sudan 137, 335, 470
suebi 63
Suedia, ciumă în 210
sufiști 123
Sullivan, William 489
Sultanabad 305
Sulu 109
Sumatra 206
Surat 287, 290
Susa 16, 17
Susiana 66
Sverdlovsk 462
Sykes, Sir Mark 362, 368
Șapur al II-lea, rege (al Persiei) 58, 59, 60
Șapur I, rege (al Persiei) 49, 50, 54
Șarja brigăzii de cavalerie ușoară 313
șerpi, venerare 122
șerpi zburători 202

T, Ț

Tabriz 198, 202, 204
Tacit 199, 202
Taíno, populație 233
Taiwan 294
Taj Mahal 257, 258
Taklamakan, deșert 23, 25
Talas, bătălia de la 109, 112
talibani 77, 448, 510, 524, 525, 526, 527,
528, 529, 530, 531, 532, 535
tamilii, literatură 31
Tammuz, centrală nucleară 483
Tang, dinastia 110, 113, 263
Tāq-i Bustān 73
Taq Taq, câmp petrolifer 541
Taraki, Nur Muḥammad 493, 495
Taškent 49, 136, 323, 326, 329, 371, 549
„Tata-Tonga” 179
Taxila 44

tătari, *vezi* mongoli
Teheran 305, 308, 309, 325, 327, 329, 348,
351, 352, 353, 355, 367, 374, 375, 376,
377, 378, 381, 394, 411, 412, 414, 422,
424, 428, 429, 430, 436, 437, 439, 444,
445, 446, 447, 452, 457, 471, 482, 484,
485, 486, 488, 489, 490, 491, 492, 497,
499, 500, 503, 511, 513, 524, 538, 549
tehnologie nucleară 478, 482
Telefunken 393
temple ale focului, zoroastriene 67
temple în peșteri, budiste 45
Tengri (zeitate a populației nomade) 122,
128, 186
Tenochtitlán 234
Teodosiu al II-lea, împărat 64
Tertulian 51
Theodor 95
therapeutai, sectă 42
Tibet 117, 332
Tikrit 70
Timbuktu 223, 224
Timoșenko, Semion, mareșal 407
Timotei, patriarh 117, 151
Timuridă, dinastia 217, 219, 252
Timur Lenk 216, 217, 263
tipar, invenție 267
Tipu, sultan 304
Tir 193
Tiridates al III-lea, rege (al Armeniei) 55
Tirpitz 423
Tiron, Maximilien 281
Tișian 214
Tlaxcalan 233
Todt, compania 393
Tóla 146
Toledo 166
topaz 31, 33
Tora Bora 510, 525
Tours 107
Townley, William 339
TOW, rachete 513
Tracia 219
Traciei 61, 175
Traian, împărat 35, 36
Tratatul de la Alcáçovas 227
Tratatul de la al-Hudaybiya 92
Tratatul de la Gulistan 306, 308
Tratatul de la Nanjing 324
Tratatul de la Paris 317
Tratatul de la Tordesillas 245, 377
Tratatul de la Versailles 344, 387, 390
Tratatul de la Zaragoza 377

Trinidad-Tobago 546
 Tripla Înțelegere 333
 Tripoli 156, 160
 Troia 22
 Trocki, Lev 183, 371
 Truman, Harry S. 438, 520
 Tudeh, partid 429, 488
 Tughrl Beg 151
 Tula 409
 Tunis 224, 244
 Tunisia 65
 turci 81, 137, 153, 165, 239, 250, 251, 258, 265, 336, 337, 360, 362, 363, 366, 370
 turci karahanizi 149, 150
 Turfan 46
 Turner, Stansfield, amiral 491
 Turnirul din Cheapside 201
 Tver 182
 Țările de Jos 27, 213, 235, 268, 272, 273, 274, 276, 277, 278, 282, 283, 284, 286, 288
vezi și Republica Olandeză 272

U

U-2, avioane de spionaj 462
 Ucraina 127, 371, 391, 399, 401, 406, 408, 410, 416, 417, 421, 518, 540, 541, 542, 547
 Udaipur 294
 uiguri 179, 510
umma 92, 102
 Umm Qasr 470
 Uniunea Europeană 427, 552, 553
 Uniunea Sovietică 207, 385, 386, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 398, 399, 401, 402, 403, 405, 407, 408, 410, 411, 412, 413, 415, 417, 421, 422, 424, 425, 426, 428, 430, 435, 437, 438, 444, 445, 450, 451, 452, 453, 456, 457, 458, 460, 461, 463, 465, 469, 472, 475, 483, 487, 491, 493, 494, 496, 505, 506, 514, 521
 Universitatea din Groningen 277
 Universitatea din Leiden 277
 Urban al III-lea, papa 171
 Urban al II-lea, papa 152, 153, 156
 Usselincx, Willem 276
 USS *Nimitz* 500
 USS *Vincennes* 523
 Ustinov, Dmitri 496
 'Uthmān 82
 uzbeki 254, 546
 Uzi, trib 122

V

Vahrām (general persan) 83
 Valens, împărat 61
 Valerian, împărat 36
 Valuev, Piotr 323
 Vance, Cyrus 499
 vandali 63, 65
 van der Heist, Bartholomeus 278
 varegi, garda de 147
 Varennikov, Valentin, general 495
 variolă 234
 Vasile al II-lea, împărat 145
 Velázquez, Diego 232
 Veneția 33, 141, 146, 147, 148, 159, 160, 161, 162, 163, 172, 173, 174, 175, 195, 196, 202, 208, 209, 214, 215, 241, 246, 247, 248, 265, 267, 269, 277, 283, 284
 Venezuela 235, 381, 439, 466
 Verenigde Oost-Indische Compagnie 275, 287, 288, 290, 296
 Verona 164
 Vespucci, Amerigo 231
 Victor Emanuel, rege (al Italiei) 313
 Victoria, regina 317, 319
 Viena 302, 336, 425
 Vietnam 31, 218, 469, 503, 538
 vikingi *Rus'* 134, 138, 139, 142
 Virgiliu (și *Eneida*) 22, 35
vitarka mudra 73
 vizigoți 63
 Vișinski, Andrei 389
 Vladimir 182
 Vladimir al II-lea Monomahul, Mare Prinț al Kievului 148
 Vladimir (cărnuitor al Rus') 144
 Vladivostok 315, 413
 Vocea Americii 438
 Volkswagen 405
 Vuillemin, Joseph, general 395

W

Waghenaer, Lucas Janszoon 275
 Wallace, William 193
 Wall Street, crahul financiar 381
 Wangara, neguțători 223
 Wang Yangming 261
 Wannsee, Conferința de la 422
 Washington, George 301
 Watergate, afacerea 490
 Wavell, Archibald, general 411
 Wei din nord, dinastia 46, 47
 Weinberger, Caspar 505, 515
 Wellington, duce de 309

West-Indische Compagnie 275, 276
 Westinghouse Electric Corporation 490
 Wilhelm al II-lea, kaizer 339
 Willoughby, Sir Hugh 269
 Wilson, Arnold, locotenent 355, 356
 Wilson, Charlie, congressmen 509
 Wilson, Harold 468
 Wilson, Woodrow 363, 376
 Witsen, Nicolaes 289
 Wolff, Joseph 311, 348, 349, 351
 Wolfowitz, Paul 535
 Wolin 136
 World Trade Center, atentatul de la 529

X

Xicoténcatl 233
 Xi Jinping 548, 553, 554
 Xinjiang (Xiyu) 23, 40, 46, 72, 540
 „Proiectul frumusețea“ 541
 Xiongnu *vezi* și huni

Y

Yale, Elihu 12, 291, 292, 549
 Yarmuk, râul, Yarmuk, bătălia de pe 95
 Yathrib, *vezi* Medina

Yazdegerd al III-lea, șah 103
 Yazdegerd I, șah 65
 Yemen 30, 35, 470
Yersinia pestis, și ciuma 207
Yinshan zhengyao 200
 Yorktown, predare 301
 Yuan, dinastia 187, 216
 yuezhi, nomazi 23, 34
 Yûsuf Khâşş Hâjib 150

Z

zahâr 225, 244, 277, 287, 291, 296
 Zahir Shah, rege (al Afganistanului) 492
 Zara 159, 172, 173
 zeități hinduse 76
 Zheng He, amiral 215, 216
 Zhongdu 179, 187
 Zidul Berlinului 461, 521
 zidul persan, întreținere 62
 Zinoviev, Grigori 389
 Ziua Recunoștinței 287
 zoroastrism 43, 48, 49, 50, 55, 59, 67, 73,
 74, 76, 77, 82, 88, 122
 Zosimus 65
 ZTE 550, 551